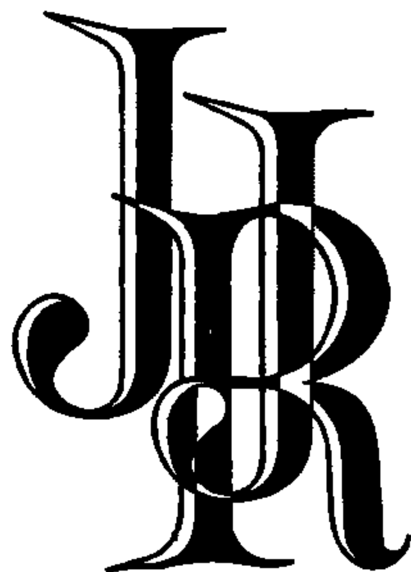
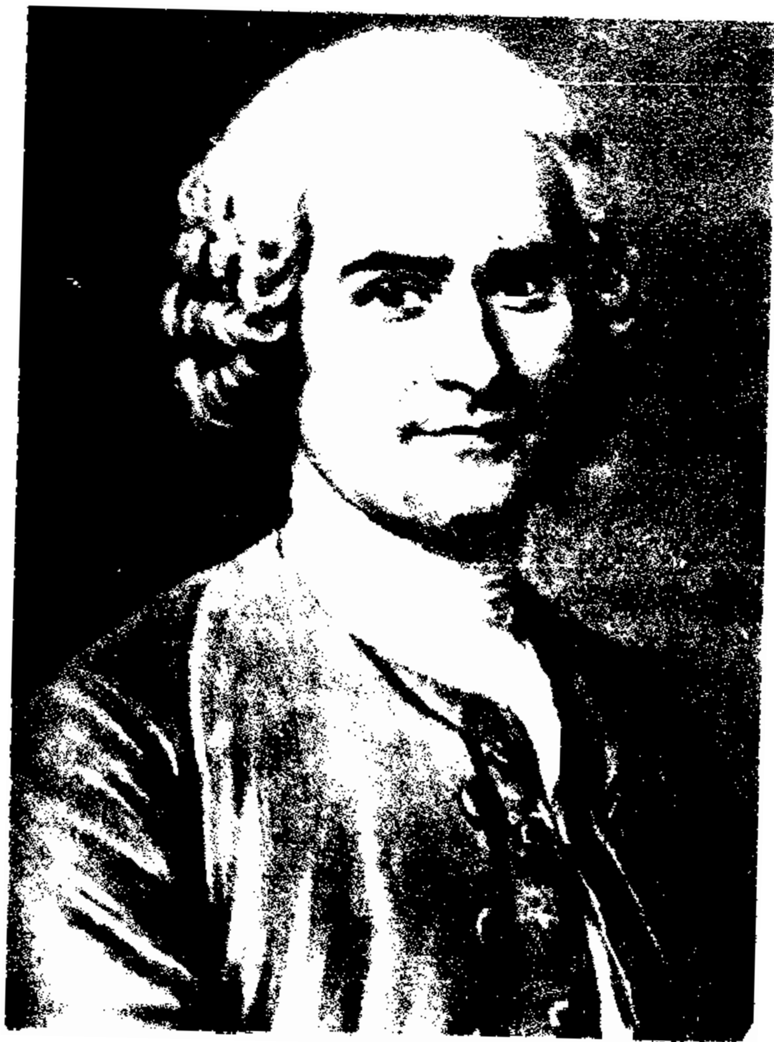

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Tablou de Quentin de La Tour

J.-J. ROUSSEAU

EMIL
SAU
DESPRE EDUCAȚIE

Traducere, studiu introductiv, note și comentarii de
DIMITRIE TODORAN

EDITURA
DIDACTICĂ
ȘI PEDAGOGICĂ

BUCUREȘTI
1973

*

Traducerea a fost efectuată după *J.-J. Rousseau, Oeuvres complètes avec des notes historiques,* Paris, Didot etc., Imprimeurs de l'Institut de France, tome I, 1861.

*

Redactor: VANUS NEAMȚU
Tehnoredactor: VALENTIN BOGDAN

*

Coperta: Stoian Eugen

Jean-Jacques Rousseau

Viaţa şi opera pedagogică

Personalitatea şi opera acestui scriitor şi gînditor, unul din rarii dialecticieni ai secolului al XVIII-lea[1]), continuă şi acum, la scurgerea a peste un sfert de mileniu de la naşterea sa, să genereze teme de profunde şi actuale meditaţii pedagogice. Singularitatea imaginii sale spirituale în cultura secolului al XVIII-lea — secol cu care este deseori asemuit secolul nostru — a stimulat, deopotrivă. elogii pline de adorare şi atacuri din cele mai veninoase[2]).

Totuşi, sistemul său filosofic-pedagogic poate fi definit în contururi clare, deşi, cum remarcă H. Wallon, Rousseau „are geniul sau mania antitezei", ţinînd de „acele spirite care nu pot să-şi reprezinte nici să conceapă nimic fără a evoca imaginea sau ideea opusă şi care gîndesc prin contrast"[3]).

Dramatica sa existenţă, desfăşurată, în partea finală, aproape de hotarele nebuniei, nu i-a inspirat sentimentul tragic al condiţiei umane; dimpotrivă, Rousseau apără cu tărie bunătatea, inocenţa şi puritatea originară a naturii umane.

---

[1]) v. F. Engels, *Anti-Dühring*, ed a 3-a. Bucureşti ESPLP. 1955, p 28, 138 Engels considera *Discursul asupra inegalităţii* drept model de raţionament dialectic. Este însă cert că rezolvarea dialectică a contradicţiilor nu este la Rousseau o metodă sistematică şi conştientă de gîndire, cum a fost, mai tîrziu, pentru Hegel, Marx si Lenin.

[2]) În fruntea adversarilor lui Jean-Jacques s-a aflat la un moment dat Voltaire, care, atacat de Rousseau în *Lettres de la Montagne* (1764), a cerut, în *Le Sentiment des Citoyens*, pedeapsa capitală împotriva autorului lui *Emil*.

Istoria, cu vicisitudinile şi ritmurile ei, a încercat să-i „apropie" din nou în 1794, cînd, la 11 octombrie, rămăşiţele lui J.-J. Rousseau au fost strămutate la Panthéon şi aşezate alături de cele ale lui Voltaire. Cu acel prilej, Robespierre, făcîndu-i elogiul ca precursor al revoluţiei franceze, îi decernă, odată cu coroana de frunze de stejar, şi „funcţia de învăţător al speciei umane".

[3]) *J.-J. Rousseau, Emile ou de l'Éducation* (textes choisis), Les Classiques du Peuple, Editions Sociales, 1958, Paris, p. 8. (*Introducere* de H. Wallon).

Examinată prin prisma interpretării științifice, — ca obiect de demonstrație nu ca subiect de admirație —. gîndirea filosofică și pedagogică a lui Rousseau reflectă — de pe poziții idealiste — setea veacului său de a înlătura povara strivitoare a decrepitudinii morale a societății feudale și încearcă să restaureze inocența și virtutea cu vigoarea și căldura simtirii mai mult decît cu stringența logică a argumentării raționale. Cine caută să descopere în scrierile lui Rousseau un sistem filosofic. logic și coerent construit. cu coordonate fixe ca cele ale marilor sisteme din epoca modernă, se împiedică de contradicții. ambiguități, paradoxe și întîlnește. deseori, alături de sclipiri geniale, banale și dulcege aforisme de morală „sensitivă". — morală amintită în *Confesiuni,* dar nescrisă.

Cum se împacă umbrele din viața sa cu conținutul lucrării *Emil*? Ce se găsește la temelia ordinii morale a omului. „instinctul" conștiinței sau forța convingerii raționale? Educatia are menirea să învețe pe copil „meseria de om"[1]). așa cum se afirmă în *Emil,* sau să formeze „cetățeni", cum se susține în *Considerații asupra guvernămîntului Poloniei:*

„Educația este cea care trebuie să dea sufletului oamenilor forma națională și să le dirijeze în așa fel opiniile și gusturile, încît să fie patrioți din înclinare, din pasiune, din necesitate. Un copil cînd deschide ochii trebuie să vadă patria și să nu vadă, pînă la moarte, nimic altceva decît pe aceasta. Orice adevărat republican a supt odată cu laptele mamei sale și iubirea de patrie, adică iubirea legilor și a libertăților"[2]).

---

[1]) Adică de om „natural", care „este bun cînd iese din mîinile Creatorului" (Emil, cartea I) Omul „natural", în vederile lui Rousseau, este pervertit de instituțiile sociale Noi nu mai distingem azi nici o discrepanță între *om* si *cetățean*; dar Rousseau exprima, atunci cînd opunea „omul" „cetățeanului" (cf. J.-J. Rousseau, *Contractul social,* București, Ed. științifică, 1957, p. 101), una din tendințele contradictorii ale burgheziei, si anume tendinta de a împăca individualismul burghez (care sprijinea concurenta în dezvoltarea capitalismului) cu civismul burghez

[2]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes avec des notes historiques,* Paris, Didot etc, Imprimeurs de l'Institut de France, tome I, 1861, p 709 (J-J. Rousseau, *Opere complete,* cu note istorice)

Această ediție în patru mari volume, pe care am utilizat-o, inițial, ca text original pentru traducere, a fost confruntată. în final, cu marea, savanta si luxoasa J-J. Rousseau, Oeuvres complètes, *Tome IV, Bibliothèque de la Pléiade,* nrf, apărută în editura Gallimard în 1969 sub direcția lui Bernard Gagnebin si Marcel Raymond.

Această ediție este publicată sub patronajul *Societății J.-J Rousseau* și cu sprijinul *Fondului Național Elvețian pentru Cercetarea Științifică* si al *Statului Geneva*

În ediția „Pléiade", de exemplu, la textul lui *Emil* de 623 p se adaugă un număr de 1415 p de *note si variante* cu literă „petit"

Scrierile lui Rousseau au fost editate în multe ediții, fie sub formă de *opere complete,* fie separat. Numai în ultimii treizeci de ani ai secolului al XVIII-lea s-au scos peste douăzeci de ediții în limba franceză.

Cea mai cunoscută ediție generală, după manuscrisele aflate în posesia lui Du Peyrou, Moultou și a marchizului de Girardin, este cea din Geneva (1782). Mai pot fi menționate ediția Didot (1801), ediția Petitain (1819), editia D Musset-Pathay (1824) ș.a.

Ediția Didot (1860—1861), pe care am utilizat-o, cuprinde notele si comentariile lui Petitain si Musset-Pathay, cu puține adnotări noi (nesemnate).

Emil a apărut, în acelasi timp, în *primă ediție* (1762), în două locuri: (1) la *Paris,* în editura Duchesne, purtînd indicatia Haga, Néaulme, 1762; (2) la *Amster-*

Cum justifică Rousseau o religie impusă de stat. în „cetatea" din *Contractul social*, cu acea pledoarie pentru o comuniune liberă și „naturală". directă și afectivă. cu o (presupusă) divinitate, din *Profesiunea de credință a vicarului din Savoia?* Este, în adevăr, Rousseau adeptul întoarcerii la o ipotetică stare (paradisiacă) „de natură", așa cum s-au grăbit să conchidă adversarii săi în urma lecturii *Discursului asupra inegalității dintre oameni*, sau înclină nostalgic spre o *anumită* stare socială („de cultură"), așa cum pare că s-ar desluși din paginile *Contractului social?* ș a m.d.

Înlăturînd, din capul locului. încercarea de a prezenta o sinteză savantă a imensului material scris despre Rousseau (care ar umple o bibliotecă. imposibil de catalogat), vom căuta mai curînd să explicăm și prin aceasta să înțelegem „miracolul", „enigma", „misterul" rousseauist[1]) și să întrezărim, prin valurile de lumini și umbre care se succed în viața lui. semnificația unei existențe a cărei energie spirituală s-a dovedit a fi extraordinară. Scopul nostru este să definim acele perspective din viața și opera lui Rousseau care ne vor ușura conturarea și lămurirea concepțiilor sale pedagogice; ne vom sprijini, așadar, mai puțin pe „anatomia" spirituală a omului și a operei[2]), decît pe determinarea condițiilor în care s-a dezvoltat emoționanta lui gîndire.

J.-J. Rousseau s-a născut la 28 iunie 1712, în Geneva. Dar „Rousseau aparține Franței mai puțin pentru că familia sa se trage din protestanți francezi refugiați în secolul al XVI-lea, decît prin faptul că cultura lui este întru totul franceză și că el a jucat un rol imens în literatura, gîndirea și viața politică"[3]) a acestei țări. În opera sa sînt totuși prezente unele influențe legate de condițiile sociale și politice ale statului genevez.

Republica genevează, deși era în vădit contrast cu marile imperii feudale și catolice care o împrejmuiau, nu era totuși orînduită pe temeiuri cu adevărat democratice. La începutul secolului al XVIII-lea, genevezii

---

dam, la același Néaulme, 1762. Indicația falsă din (1) se explică prin regimul de cenzură la care erau expuse, pe atunci, toate publicațiile în Franța (Afirmația lui Adamescu că *Emil* a apărut mai întîi la Haga este inexactă.) Într-o scrisoare a lui Malesherbes (șeful cenzurii) din 1766, pe care Rousseau îl cunoștea (reprodusă în J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome I, 1861, p. 304), este lămurit acest aspect al chestiunii; de asemenea, se știe că Rousseau a corectat ediția pariziană, care a servit de model celeilalte (cf J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome II, 1861, p 395, precum și nota noastră 11) la *Emil*, Cartea I.

Indicarea adnotărilor în paginile studiului introductiv se face prin cifre, cea a notelor lui Rousseau din *Emil* cu asterisc, iar notele și comentariile traducătorului la texte sînt numerotate cu cifre în continuare.

1) J Lemaître (*Jean-Jacques Rousseau*, Paris, Calmann-Levy, 1909, p. 3) scrie că nu „gîndul unei extreme bunăvoințe pentru «cetățeanul Genevei» l-a îndemnat să-și aleagă acest subiect, hotărîndu-se să se abțină de a se irita în mod inutil împotriva unui mister". Iar romanul lui L. Feuchtwanger, consacrat lui Rousseau, poartă titlul *Narrenweisheit oder Tod und Verklarung des Jean-Jacques Rousseau*, (1954) (*Înțelepciunea nebunului sau moartea și transfigurarea lui J.-J. Rousseau*).

2) O interpretare structuralistă, în sensul descoperirii structurilor profunde și esențiale ale cugetării și creației rousseauiste se găsește în lucrarea lui *J. Starobinski, La transparence et l'obstacle*.

3) J L. Lecercle, introducere la J.-J. Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni*, București, Ed. științifică, 1958, p. 10.

erau împărțiți, din punctul de vedere al drepturilor politice și civile, în cinci categorii distincte: *cetățenii, burghezii, locuitorii, băștinașii* și *supușii* (țăranii). „Cetățenii" și „burghezii" alcătuiau păturile clasei privilegiate, numărul lor n-a depășit niciodată o mie șase sute. „Cetățeanul" trebuia să fie fiu de „cetățean" sau de „burghez" și să fie născut în oraș; „burghez" era cel care obținea scrisoarea (patentă) de burghezie, ceea ce îi dădea dreptul la orice comerț și meserie. „Locuitorul" era cel care cumpăra dreptul de a locui în oraș „Băștinașii" („les natifs") erau copiii acestor locuitori, născuți în oraș. Deși acești băștinași au putut obține unele privilegii, pe care părinții lor nu le-au avut, totuși n-aveau dreptul să facă nici un fel de comerț, iar unele profesii le erau interzise; povara impozitelor era suportată îndeosebi de acești băștinași, care, pentru orice sarcină publică. plăteau mai mult decît „cetățenii" și „burghezii". „Supușii" (o treime din populația totală) erau locuitorii teritoriului Genevei, fie că s-au născut sau nu pe acest teritoriu. Existența acestor stări sociale este cauza esențială a tuturor tulburărilor pe care le-a suferit „republica" geneveză.

Conducerea politică și civilă a statului genevez era încredințată la cinci *ordine* sau „centre" de autoritate, și anume: 1) *Micul consiliu* sau Consiliul celor douăzeci și cinci, numit uneori *Senat,* compus din membri pe viață: acest consiliu supraveghea și îndruma întreaga administratie a afacerilor publice: judeca în ultimă instanță procesele criminale, acorda dreptul de burghezie etc.; 2) Patru *primari* („syndics"), care își împărțeau ramurile administrației. — primul prezidînd consiliile; 3) *Consiliul celor două sute* (cu toate că, după 1738, numărul acestuia a fost ridicat la două sute cincizeci); acesta făcea numirile în locurile vacante din Micul consiliu; cei „două sute" erau desemnați de Micul consiliu. Consiliul celor două sute avea dreptul de grațiere, de a bate monedă etc.; 4) *Consiliul celor șaizeci,* format din membrii Micului consiliu și din treizeci și cinci de membri ai Consiliului celor două sute, era mai mult un fel de comitet diplomatic, fără funcții speciale; 5) *Consiliul general* sau Consiliul suveran (pe scurt „suveranul"), format din toți cetățenii și burghezii, fără excepție; el avea dreptul să respingă sau să aprobe propunerile ce i se făceau (și care mai înainte trebuiau să treacă prin Consiliul celor două sute). să aprobe legile, impozitele, să declare război, să încheie pace etc.

Guvernămîntul Genevei era, cu toată aparența unor forme „populare", o adevărată aristocrație ereditară. Istoricul genevez Picot scrie: „Un număr destul de mic de familii patriciene ocupa demnitățile și locurile importante. Afacerile statului se tratau aproape exclusiv în Micul consiliu sau în Consiliul celor două sute, iar Consiliul general nu era întrunit în fiecare an decît pentru unele alegeri și se găsea în așa fel sub dependența Micului consiliu, încît influența sa era aproape nulă ..."[1]).

Ocupația principală a majorității populației Genevei era meșteșugăria. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, Geneva avea 100 de maiștri ceasornicari, 80 de giuvaergii și 500 de submaiștri; iar în secolul al XVIII-lea,

---

[1]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome III, 1860, p. 3. Tabloul constituției Genevei, de G Petitain.

o treime din locuitorii acestui oraș se ocupa cu ceasornicăria și giuvaergia. Editarea cărților și comerțul de librărie erau, de asemenea, dezvoltate. Călătorul englez J. Morr menționează că în Geneva se puteau întîlni meseriași care în timpul liber citeau pe Locke, Montesquieu, Newton ș.a.[1])

Cînd Rousseau avea să adauge cu mîndrie numelui său titlul de „cetățean al Genevei", singurul pe care l-a purtat vreodată, acesta indica o origine socială relativ privilegiată. În 1717 însă, tatăl său fusese silit să-și vîndă casa din centru, „de sus". pentru a se stabili într-un cartier sărac.

Tatăl și bunicul lui Jean-Jacques fuseseră ceasornicari. Familia era originară din Paris. Librarul parizian Didier Rousseau, protestant, se refugiase în 1550 la Geneva, unde primise dreptul de „locuitor"; un nepot al acestuia deveni bunicul lui J.-J. Rousseau. Oameni cu temperament vioi, adesea ușuratici, cei din familia Rousseau iubeau muzica și jocul și intrau de multe ori în conflict cu autoritatea severă a Genevei[2]). Isaac Rousseau s-a căsătorit în 1704 cu Susanne Bernard, spirituală și frumoasă, nepoată a unui preot; mama lui Jean-Jacques a murit în ziua nașterii acestuia (1712). „Am costat viața mamei mele, iar nașterea mea a fost cea dintîi dintre nenorocirile mele"[3]).

În vreme ce Rousseau-tatăl repara ceasuri, Jean-Jacques îi citea romane sentimentale și pagini din Plutarh. Astfel i se dezvoltă gustul cititului. Epuizînd biblioteca rămasă de la mama sa, Rousseau a trecut la cărțile bunicului său: opere clasice ale literaturii antice și moderne (Ovidiu, Bossuet, La Bruyère, Molière, Fontenelle ș.a.), îndeosebi Plutarh, „care, începînd din secolul al XVI-lea, devenise un fel de manual de civism pentru orice suflet republican"[4]).

Acest fel de viață a fost brusc întrerupt pe cînd împlinea zece ani. În urma unei certe, tatăl său a preferat să se exileze pentru restul vieții, decît să suporte o atingere a onoarei și a libertății lui. (Nestatornic și visător, Isaac Rousseau avea o fire de aventurier; înainte de nașterea lui Jean-Jacques, el a fost, un timp, ceasornicar al seraiului din Constantinopol: era, de asemenea, și vînător pasionat; fiind ofensat de un ofițer din serviciul Franței, moșier influent al cărui unchi era primul „sindic" al Genevei, l-a lovit cu spada după ce ofițerul a refuzat să primească duelul; Isaac a fost condamnat, în contumacie, să „ceară iertare în genunchi", să plătească amendă și cheltuieli, și să facă trei luni de închisoare.)

---

[1]) cf N A. Konstantinov, *Concepțiile pedagogice ale lui J.-J. Rousseau* Analele Rom.-Sov., seria ped. psih. nr. 1/1953, p. 103.

[2]) Biografii lui Rousseau au căutat, cu o nebănuită stăruință, să se oprească chiar si la cele mai neînsemnate amănunte din viața acestei familii. De exemplu, se menționează că sora lui Isaac Rousseau (tatăl lui Jean-Jacques) a fost pedepsită, în 1699, pentru că la opt zile după căsătoria ei cu Gabriel Bernard (unchiul lui Jean-Jacques) a adus pe lume un copil... (cf. J.-J. Rousseau, *Emil oder über die Erziehung*, I, p. VII. Übersetzt mit Biographie und Kommentar von Dr. C. von Sallwürk Vierte Aufl., I. Band, 1907; II. Band, 1911; Langensalza, Beyer und Söhne; nota Sallwürk).

[3]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes (Confessions)*, tome I, 1861, p. 2.

[4]) J. L. Lecercle, introducere la. *J.-J. Rousseau, Discurs asupra inegalității dintre oameni*, București, Ed. științifică, 1958, p. 11.

Rămas sub tutela unchiului său, Bernard, Jean-Jacques e trimis în Bossey și încredințat pastorului Lambercier, spre a învăța latina și „întreaga grămadă de nimicuri care o însoțește sub numele de educație"[1]).

Cei doi ani (1722—1723) pe care i-a petrecut în Bossey constituie singura perioadă de studiu mai organizat din viața lui.

A fost dat apoi (1724) unui notar ca să învețe, după propria sa expresie, „meseria folositoare de șicanator".

Socotit „incapabil" pentru munca de cancelarie, s-a angajat ca ucenic la gravorul Ducommun (1725). Tirania și brutalitatea acestuia i-a făcut munca insuportabilă: ca să scape de bătaie și de foame a fost silit să mintă, să fure, să lenevească.

La șaisprezece ani, „neliniștit, nemulțumit de toate și de sine",... „fără plăcerea vîrstei, sfîșiat de dorințe al căror obiect nu-l cunoștea, plîngînd cu lacrimi fără motiv, suspinînd fără să știe de ce, mîngîindu-și duios himerele", — în lipsa cuiva care să i le prețuiască[2]) — Jean-Jacques părăsește Geneva (în seara zilei cînd, întors din hoinărelile lui obișnuite, găsise porțile orașului închise). Timp de treisprezece ani a dus o viață de vagabond, plină de mizerii.

În 1728, o întîlnește, la Annecy, pe d-na de Warens, în urma recomandării date de un pastor din Confignon (Savoia), la care se aciuase și care descoperise în Rousseau „... chemarea lui Dumnezeu" de a se converti la catolicism. D-na de Warens, o aventurieră fără principii și scrupule, făcea parte dintr-un fel de „agenție" de convertire a protestanților. Rousseau e trimis la azilul Torino, unde se convertește la religia catolică din oportunism, fără nici un fel de convingere. La Torino stă cîteva săptămîni la o frumoasă comerciantă. Se angajează apoi lacheu la contesa de Vercellis și la contele de Gouvon, al cărui fiu (un abate) îl învață italiana[3]).

După un timp, Rousseau părăsește pe neașteptate Torino pentru a reveni la Annecy pe lîngă d-na de Warens. Urmează unele lecții de muzică cu profesorul copiilor din corul catedralei.

În peregrinările lui ca amant și om de încredere al d-nei de Warens, ajunge la Lyon, trece prin Geneva, Nyon (unde îl vede pe tatăl său), Fribourg, Lausanne (unde, sub alt nume, dă un concert nenorocit), Vevey, Neuchâtel (aici continuă să dea lecții de muzică, pe care, tot predînd-o, a sfîrșit prin a o învăța). Se întovărășește cu un arhimandrit grec, care strîngea bani pentru „restabilirea sfîntului mormînt".

Trece prin Berna și Soleure, unde a fost reținut de ambasadorul Franței, apoi este trimis la Paris ca educator al unui copil. Face pe jos drumul pînă la Paris; dar, neînțelegîndu-se cu tatăl „elevului", se reîntoarce, tot pe jos, în Savoia, la Charmettes, unde se mutase d-na de Warens.

---

1) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes (Confessions)*, tome I, 1861, p. 5. Viața lui Rousseau ne este cunoscută pînă în cele mai mici și neînsemnate amănunte din *Confesiuni (Les confessions);* Rousseau pare de o impresionantă sinceritate chiar și în unele îndoielnice pagini halucinante, care se întîlnesc și în *Reveriile unui hoinar singuratic.*

2) *Ibidem,* p. 20.

3) În acest timp (1728—1729) el a vizitat pe un abate din Savoia (Gaime), iar la seminarul din Annecy, l-a cunoscut pe tînărul abate Gâtier. Reunind pe Gâtier cu Gaime, Rousseau avea „originalul" vicarului din Savoia.

Găsind o ocupație la cadastru, continuă să dea și lecții de muzică. O boală (presupusă de inimă) îl silește să stea două luni la Montpellier (după ce, în urma unui accident fusese în pericol să orbească).

La Annecy (unde urma să facă teologia, dar nu a rămas în seminar), în căsuța din Charmettes, de lîngă Chambery, Rousseau citește mult, la întîmplare ce e drept, dar începe să-și facă singur o cultură mai temeinică.

Perioada șederii lui Rousseau la Charmettes (1732—1740) constituie o etapă decisivă în formarea sa intelectuală de autodidact, precum și în elaborarea concepției sale deiste cu nuanțe panteiste. Le Sage, abatele Prevost, *Scrisorile filosofice* ale lui Voltaire, — care i-au format gustul pentru studiu și eleganța stilului —; apoi scrierile lui Locke, Leibniz, Montaigne, Bayle, lucrările solitarilor de la Port-Royal, Descartes, Malebranche etc. au fost cărțile lui de învățătură, alături de marea „carte" a naturii, pe care a iubit-o cu pasiune toată viața.

În 1740, după ce raporturile sale cu d-na de Warens se răciseră, Rousseau pleacă la Lyon, ca educator al copiilor d-lui de Mably, fratele filosofului Mably. La Lyon scrie *Proiect pentru educația d-lui de Saint-Marie.*

În 1741 revine la Charmettes. În același an se desparte de d-na de Warens.

În vîrstă de 29 de ani și cu gîndul de a-și croi un drum în viață și a-și face o situație, se expatriază. Ajunge la Paris cu 15 ludovici în buzunar, manuscrisul unei mici comedii *(Narcis)* și un proiect de notație muzicală[1]). Proiectul a fost prezentat, fără succes, Academiei de Științe

„... Din această educație fără familie, fără colegiu, fără dascăl, a ieșit această minunată înțelepciune, virtute, sensibilitate: Jean-Jacques"[2]).

După anii de formare ai copilăriei și tinereții, după încercările, căutările, neliniștile și rătăcirile acestei faze din viata sa, Rousseau își definește caracterul și orientarea, devenind, într-o a doua fază, un critic profund și protestatar al orînduirii sociale, al civilizației și culturii timpului.

*
* *

Astfel s-au conturat, treptat, unele trăsături esențiale pentru Rousseau *omul*: „... timid, fără voință, fără caracter, căzut repede în prada unei vieți aventuroase, visînd, hoinărind, bine înzestrat, dar indolent, nestatornic, leneș, uituc, fără cheag în nimic, lipsit de grija zilei de mîine și dorind numai liniștea unei existențe mediocre și neocupate, fără nevoi prea mari, afară de un gust senzual pentru reveria romanțioasă și voluptoasă ... El era, adaugă Romain Rolland, o fire veselă, iubitoare, seducătoare, flușturatică, uitucă, gata să se îndemne la toate, incapabilă să reziste înclinărilor, extrem de slabă și recunoscîndu-și acest cusur, dar structural sănătoasă, lipsită de răutate, lipsită de impuritate"[3]).

---

[1]) „Proiectul" era un sistem de notație muzicală prin *cifre*.
[2]) J. Lemaître, *op. cit.*, p. 216.
[3]) *Pagini nemuritoare ale lui J.-J. Rousseau, alese și explicate de* R. Rolland, București, Socec, 1929, p. 13, 17.

Adolescent şi tînăr de o extraordinară susceptibilitate şi sensibilitate imaginativă, împletită cu un accentuat orgoliu, care se întemeia pe conştiinţa delicateţei lui fireşti şi a superiorităţii lui intelectuale, în personalitatea lui Jean-Jacques, „printr-un joc natural, rănile sensibilităţii îi exasperau orgoliul, iar orgoliul îi făcea mai dureroase rănile sensibilităţii ."[1]) Leagă, cu o uşurinţă uimitoare, prietenie cu un escroc genevez (cu care vagabondă la ţară) sau cu Diderot, cu un muzicant boem sau cu Grimm, pentru ca apoi să-şi părăsească „idolii", fie pentru că nu corespundeau imaginii iniţiale ce şi-o formase despre ei, fie de teama ca nu cumva afectiunea pe care le-o acorda să întîlnească indiferenţă sau batjocură[2]).

În acelaşi timp însă, viaţa rătăcitoare, neliniştită şi visătoare i-a dezvoltat nu numai inteligenţa şi iubirea de natură, care l-au făcut să iniţieze poezia romantică, ci i-au dat şi o experienţă de o bogăţie rară pentru scriitorii vremii sale, care avea să-i alimenteze spiritul de revoltă în faţa orînduirii sociale, a mizeriei poporului, a umilinţelor josnice în care se zbătea omul simplu în mijlocul societăţii aristocrate a primelor decenii ale secolului al XVIII-lea. Autodidactul cu maniere de plebeu ajunge astfel într-o zi — mînat de gîndul de a-şi deschide o perspectivă în viaţă — în societatea „înaltă" a Parisului, dominată de plăceri şi corupţie; era timid şi stîngaci, dar de o excepţională energie intelectuală. Hoinărind prin cafenele şi saloane, face la Paris cunoştinţă cu Condillac, Marivaux, Fontenelle, Mably etc. şi se împrieteneşte cu Diderot. Prin iezuitul Castel cunoaşte pe doamnele de Beuzenval şi Dupin (bunica scriitoarei George Sand), pe de Francueil şi, prin acesta, pe d-nele d'Epinay şi d'Houdetot. Cu de Francueil, fermier general[3]), ginerele doamnei Dupin, urmează un curs de chimie şi îi devine casier. În acelaşi timp începe să compună opera *Muzele galante* şi publică *Disertaţie asupra muzicii moderne*.

Cu sprijinul femeilor influente — căci „situaţiile" se obţineau în şi prin saloanele aristocraţiei — Rousseau ocupă postul de secretar al ambasadei franceze din Veneţia (1743), după ce fusese secretar al familiei Dupin. În timpul şederii sale la Veneţia (18 luni) se interesează de problemele politice şi concepe planul unei mari lucrări despre *Instituţiile politice*, din care va scrie, mai tîrziu, numai introducerea *(Contractul social)*. În 1744, după o ceartă cu ambasadorul, revine la Paris. Fermierii generali şi soţiile lor au continuat să-l sprijine.

---

[1]) J. Lemaître, *op. cit.*, p. 16.

[2]) *Ibidem*, p 20

[3]) In vechiul regim (feudal) dinaintea revoluţiei franceze, *fermierii* (arendaşii) *generali* erau acei financiari care obţineau, prin adjudecare (licitaţie), dreptul de a percepe impozite, în schimbul unei sume fixe pe care o vărsau în trezoreria statului. (În 1789 existau 51 de fermieri generali.) Între preţul licitaţiei şi cuantumul sumelor încasate din impozite exista întotdeauna o diferenţă mai mult sau mai puţin accentuată, care constituia venitul fermierului general. Prin acest mod de exploatare a poporului (pe care Rousseau îl detesta), unii (ca Samuel Bernard) au făcut averi fabuloase. Helvétius şi Lavoisier au fost fermieri generali. Constituanta a suprimat sistemul de arendare a încasării impozitelor.

Prin 1745 își ia ca tovarășă de viață, deocamdată fără căsătorie, pe Thérèse Levasseur, o tînără îngrijitoare de hotel. În același timp, termină *Muzele galante*.

Thérèse Levasseur. . cu spiritul așa cum i l-a făcut natura ... n-a știut niciodată să citească bine, deși scria binișor . nu putea niciodată urmări ordinea celor douăsprezece luni ale anului, nu cunoștea nici o cifră ... nu știa să socotească banii, nici prețul vreunui lucru .. cu greu, după un efort de mai bine de o lună. a reușit să cunoască pe un cadran orele ... Dar, această persoană atît de limitată și, dacă vreți, atît de stupidă e o sfătuitoare excelentă în situațiile dificile[1])". Thérèse — utilă și funestă în viața lui Rousseau — i-a dat cinci copii. pe care îi ducea, cum veneau pe lume și fără să-i vadă Jean-Jacques, la Casa copiilor găsiți. Părăsirea copiilor nu-i poate fi iertată. „Dar faptul nu trebuie judecat pe baza ideilor de astăzi. El aparținea unei practici curente în secolul al XVIII-lea, inclusiv în sînul aristocrației. Nu constituia pentru nimeni un secret faptul că d'Alembert era fiul d-nei de Tencin, părăsit de ea la ușa unei biserici"[2]). Rousseau avea greutăți bănești cu întreținerea întregii familii a Therèse-ei, însă ni se pare surprinzătoare motivarea sa de mai tîrziu că și-a dat copiii „educației publice" — ca să devină muncitori sau țărani, nu aventurieri și vînători de noroc — copii pe care nu i-a putut crește, „crezînd că face un act de cetățean și de tată și considerîndu-se membru al republicii lui Platon"[3])

Rousseau s-a împrietenit în acest timp cu Grimm și a făcut cunoștință cu d'Alembert. Colaborează cu Voltaire și Rameau, retușînd opera *Petrecerile lui Ramire*. Începu să fie cunoscut ca muzician și dramaturg. Scrie o tragedie *(Descoperirea lumii noi)*, comedii *(Angajamentul temerar, Prizonierii de război)*, epistole în versuri etc.; i se reprezintă opera *Muzele galante*. În 1748 o cunoaște pe d-na d'Epinay și cinează cu echipa *Enciclopediei* pentru care redacta articole asupra muzicii.

Dar „el se găsea încă la vîrsta de 37 de ani, printre mulțimea de scriitorași fără destinație determinată, care stringeau firimiturile de la masa mecenaților finanței și a femeilor"[4]); aceasta pînă în vara anului 1749; e anul în care în gîndirea lui Rousseau se produce o reorientare subită ce-i dezvăluie resursele sale geniale.

Diderot, care scrisese celebra *Scrisoare asupra orbilor (Lettre sur les aveugles)*, prima sa lucrare în care apar fățiș idei materialiste și ateiste,

---

[1]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes (Confessions)*, tome I, 1861, p. 171.

[2]) J. L. Lecercle, introducere la: J.-J. Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni*, București, Ed. științifică, 1958, p. 13.

[3]) cf. J. Lemaître, *op. cit.*, p. 64.

„Educației publice" înseamnă aici „Casei copiilor găsiți". În scrisoarea către d-na de Francueil din 20 aprilie 1751 (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome IV, 1861, p. 203—204), Rousseau indica următoarele motive care l-au determinat să-și abandoneze copiii: 1) mizeria (ca să-i poată crește „ar fi trebuit să recurgă la protecții, intrigă, manej și ocupație josnică"); 2) boala de care suferea (retenție urinară — *n.n.*); 3) grija să nu dezonoreze pe mama (cu care nu era încă legal căsătorit — *n.n.*); 4) la Casa copiilor găsiți creșterea era bună; 5) „așa voia și Platon, ca toți copiii să fie crescuți de republică, ... ca toți să fie copiii statului". Invocînd starea sa, scrie d-nei de Francueil: „starea bogaților, starea voastră îmi fură pîinea copiilor mei ..."

[4]) R. Rolland, *op. cit.*, p. 21.

este arestat. Rousseau mergea pe jos să-și viziteze prietenul deținut în turnul de la Vincennes, cînd, citind *Le Mercure de France*, se oprește la anunțul temei de concurs al Academiei din Dijon: *Dacă progresul științelor și artelor a contribuit la coruperea sau la purificarea moravurilor?* Amețit de asaltul necontenit al ideilor ce-l copleșeau, stă agitat o jumătate de oră la umbra unui arbore: se trezește cu vesta udă de lacrimi: „În acest moment am văzut un alt univers și am devenit un alt om"[1]), scria mai tîrziu Rousseau

Zguduirea interioară s-a manifestat și în forme vizibile, odată cu publicarea răspunsului său la tema Academiei din Dijon: renunță la ciorapii albi, își vinde ceasul, aruncă spada, își schimbă peruca și îmbracă o haină burgheză de postav gros . . Astfel, tema de concurs a Academiei din Dijon a constituit faptul întîmplător care i-a dat lui Rousseau prilejul să deschidă lupta pe plan ideologic împotriva orînduirii sociale în care trăia. Din acel moment începe să nu mai cruțe nimic; dintr-o izolare din ce în ce mai accentuată, — care-i va stimula, în cele din urmă, spre bătrînețe, mania persecuției, — Rousseau va ataca cu o energie și violență fără precedent înseși temeliile culturii și civilizației vremii sale.

*

* *

În Franța secolului al XVIII-lea, luxul și rafinamentul exterior al curții și aristocrației feudale contrasta izbitor cu mizeria maselor populare; corupția și decăderea morală a claselor „de sus" devenise îngrijorătoare Rousseau zugrăvea tabloul acestei societăți în următorii termeni:

„De acum înainte trebuie să ne păzim să ne arătăm vreodată așa cum sîntem; căci, la doi oameni ale căror interese se potrivesc, li se opun poate o sută de mii, și nu există alt mijloc pentru a reuși decît să-i înșeli sau să-i nimicești pe acești oameni Iată izvorul funest al violențelor, trădărilor, perfidiilor și al tuturor ororilor pe care le pretinde in mod necesar o stare de lucruri în care fiecare, prefăcîndu-se că lucrează pentru bunăstarea sau reputația celorlalți, nu caută decît să-și ridice bunăstarea și reputația sa deasupra celorlalți și în dauna lor.

Ce am dobîndit din aceasta?[2]) Multă flecăreală, oameni bogați și pe cei care argumentează continuu, adică pe dușmanii virtuții și ai bunului simț. În schimb, am pierdut inocența și bunele moravuri. Mulțimea se zbate în mizerie; toți sînt sclavii viciului. Crimele necomise stau în fundul sufletelor și nu le lipsește, pentru a fi săvîrșite, decît asigurarea imunității

Stranie și funestă orînduire, în care bogățiile acumulate înlesnesc totdeauna mijloacele de a acumula bogății mai mari și în care celui ce n-are nimic îi este imposibil să dobîndească ceva; în care omul de bine n-are nici un mijloc de a ieși din mizerie, în care escrocii sînt cei mai prețuiți și în care trebuie să renunți în mod necesar la virtute pentru a deveni un om cinstit! Știu că declamatorii au spus toate acestea de o sută

---

1) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes (Confessions)*, tome I, 1861, p. 181

2) Întrebarea se referă la un paragraf anterior, în care e vorba de opinia curentă, potrivit căreia știința, arta, dreptul etc. ar fi creat raporturi de dependență și ajutor reciproc, interese comune în societate.

de ori: dar ei le spuneau declamînd, iar eu le spun întemeiat: ei au văzut răul, iar eu îi descopăr cauzele; eu le pun, îndeosebi, înaintea ochilor un lucru foarte liniștitor și foarte util, arătînd că toate aceste vicii nu aparțin atît omului, cît omului rău guvernat"[1]). Apoi adăuga, în notă, la acest pasaj: „Un sălbatic este un om, și un european este tot un om. Semi-filosoful conchide îndată că unul nu prețuiește mai mult decît altul; dar filosoful zice: în Europa, guvernămîntul, legile, obiceiurile, interesul, totul silește pe oameni să se înșele unul pe altul și neîncetat; totul le face o datorie din viciu; trebuie să fie mișei pentru a fi înțelepți, căci nu există nebunie mai mare decît să produci fericirea pungașilor în dauna fericirii proprii. Printre sălbatici, interesul personal vorbește tot așa de puternic ca printre noi, dar el nu spune aceleași lucruri: dragostea de societate și grija apărării comune sînt singurele legături care îi unesc; acest cuvînt de *proprietate*, care-i costă atîtea crime pe oamenii noștri cinstiți, n-are aproape nici un sens printre ei ... spun, cu regret, că omul de bine este cel ce n-are nevoie să înșele pe nimeni, și sălbaticul este un astfel de om"[2]).

Idealizarea sălbaticului în opoziție cu omul civilizat nu e un motiv care să ne abată atenția de la starea societății din această perioadă pre-revoluționară. Chiar și cercurile intelectuale ale enciclopediștilor au fost atrase de acest mod de viață. Voltaire, baronul d'Holbach ș.a., deși reprezentau noul spirit al secolului, care luptă cu îndîrjire împotriva prejudecăților și a viciilor vechiului regim, au profitat de pe urma abuzurilor pe care le combăteau... Voltaire a trăit ca un senior, însă Rousseau — scrie Marx — *„s-a ținut întotdeauna departe de orice compromis, fie și aparent, cu autoritățile existente"*[3]) și a rămas sărac.

În *Considerații asupra guvernămîntului Poloniei* (1772), scriere tîrzie, Rousseau nu schimbă elementele esențiale care defineau imaginea societății timpului:

„Nu mai există azi francezi, germani, spanioli, nici chiar englezi, orice s-ar spune; nu există decît europeni. Toți au aceleași gusturi, aceleași pasiuni, aceleași moravuri, pentru că nici unul n-a primit o formă națională printr-o instituție[4]) particulară. Toți vor face aceleași lucruri în aceleași împrejurări; toți își vor zice dezinteresați și vor fi escroci; toți vor vorbi de binele public și nu se vor gîndi decît la ei înșiși; toți se vor lăuda mult cu starea mijlocie și vor vrea să fie un Cresus[5]); n-au nici o ambiție decît pentru lux; n-au nici o pasiune decît cea a aurului: siguri de a avea cu ajutorul lui tot ce-i ademenește, toți se vor vinde celui dintîi care ar voi să-i cumpere. Ce le pasă cărui stăpîn se supun și legile

---

[1]) Prefața la *Narcis* (comedie scrisă în 1733; prefața din 1752, cînd a fost jucată); în J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome III, 1860, p. 195—196.

[2]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome III, 1860, p. 196 (nota).

[3]) J. L. Lecercle, introducere la: J.-J. Rousseau, *Discurs asupra originii inegalității dintre oameni,* București, Ed. științifică, 1958, p. 7 (sublinierea noastră).

[4]) Educație.

[5]) Cresus, ultimul rege al anticei Lidii, învins de Cirus: celebru prin bogățiile acumulate din nisipurile aurifere din Pactol.

cărui stat le respectă? Numai să găsească bani ca să-i fure și femei ca să le corupă și vor fi pretutindeni în țara lor"[1]).

Îndrăzneala lui Rousseau de a lovi direct, cu o forță morală nebănuită, stîlpii șubrezi ai acestei societăți pline de ratați, de sceptici, de libertini și de ipocriți religioși, și de a pune în discuție nu numai cultura timpului, ci și baza ei — proprietatea privată — nu va întîrzia dezlănțuirea ostilității coalizate a forțelor reacționare, de la favoriții regelui, la parlamentari și episcopi.

S-a pus pe seama stîngăciei și a unei susceptibilități exagerate conflictul lui Rousseau cu societatea vremii. Desigur, el n-avea nici prestigiul lui d'Alembert, nici verva, savoarea și ironia caustică a lui Voltaire, care domina grupul „revoluționar" al enciclopediștilor; la el nu întîlnim nici amețitoarea elocință a lui Diderot, nici expresia fină și rece a lui Grimm; el gîndea profund și încet; era solitar și „aparte". Trăsăturile caracterului lui Rousseau explică însă numai în parte unele ciudățenii ale comportării sale; ele nu explică geneza operei și atitudinea etică a omului; rădăcinile adînci și determinante ale acestora sînt de căutat în poziția lui *de clasă.*

Franța epocii premergătoare revoluției burgheze din 1789 era o țară agricolă cu 26 000 000 locuitori, dintre care 23 000 000 de țărani. Orînduirea feudală împărțise populația în trei „stări": clerul, nobilimea și „starea a treia". Nobilii și clericii feudali, în număr de vreo 300 000 de mari latifundiari, dominau — cu sprijinul monarhiei absolute — întreaga viață economică și politică a țării. „Starea a treia", compusă în cea mai mare parte din țărănime, nu era o clasă socială omogenă, deși era unită împotriva monarhiei, a nobilimii și a bisericii catolice; ea mai cuprindea marea și mica burghezie (negustorii bogați, fermierii generali, meșterii posesori de ateliere) etc. Țărănimea, cu toate că formal ieșise din iobăgie pe la mijlocul secolului, era apăsată de grelele impozite feudale și regale. Între aceste pături existau opoziții evidente: micii proprietari agricoli intrau în conflict cu fermierii generali, meșteșugarii cu proprietarii manufacturilor, negustorii cu țăranii săraci pe care îi exploatau etc.

Doctrinele filosofice și politice ale vremii oglindesc aceste stări și conflicte. Burghezia, noua clasă în ascensiune, situîndu-se în fruntea stării a treia, a dus o luptă îndîrjită împotriva regimului monarhic absolut, atacînd concepția feudală de viață din toate direcțiile[2]). Centrul ideologic al intelectualității revoluționare burgheze, grupul enciclopediștilor, a cuprins gînditori, oameni de știință și scriitori, care, în cadrul asaltului general contra feudalismului, reprezentau concepții neunitare, întrucît reflectau și exprimau revendicări ale unor pături diferite ale burgheziei. Voltaire, Helvetius, d'Holbach, de exemplu, ei înșiși financiari și capitaliști — care susțineau interesele și orientarea burgheziei progresiste — credeau în eliberarea „întregii omeniri în suferință" prin triumful rațiunii și răspîndirea culturii.

„Religia, concepția despre natură, societatea, ordinea de stat, toate au fost supuse celei mai necruțătoare critici; toate trebuiau să-și justifice

---

[1]) J-J Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome I, 1861, p. 706.

[2]) cf. N. A. Konstantinov, E. N. Medînski, M. F. Șabaeva, *Istoria pedagogiei,* E.S D.P., București, 1959, p. 67.

existența în fața scaunului de judecată al rațiunii sau să renunțe la existență. Rațiunea a devenit unica măsură a tot ce exista... Toate formele de societate și de stat de pînă atunci, toate reprezentările tradiționale au fost aruncate la lada de vechituri ca iraționale; lumea fusese condusă pînă atunci numai de prejudecăți, și tot trecutul ei nu merita decît compătimire și dispreț. Abia acum răsărea soarele (imperiul rațiunii); de acum înainte superstiția, nedreptatea, privilegiile și asuprirea trebuiau să cedeze locul adevărului etern, dreptății eterne, egalității — care își are rădăcinile în natura însăși — și drepturilor inalienabile ale omului.

Știm acum că acest imperiu al rațiunii nu a fost altceva decît imperiul idealizat al burgheziei, că egalitatea s-a redus la egalitatea burgheză în fața legii, că proprietatea burgheză a fost proclamată unul din drepturile fundamentale ale omului și că statul rațiunii, contractul social al lui Rousseau, a fost tradus în viață și nu putea fi altfel tradus în viață decît numai ca republică democratică burgheză. Întocmai ca și predecesorii lor, marii cugetători ai secolului al XVIII-lea nu puteau să depășească limitele în care îi îngrădea propria lor epocă"[1]).

Eliberarea poporului nu era considerată ca posibilă doar printr-o acțiune revoluționară a maselor, ci ca rezultat al unui progres pașnic de la orînduirea feudală la cea burgheză, în care monarhul constituțional, separat de biserică, devine prietenul filosofilor .. Sîntem în secolul „luminilor", cînd ideologii marii burghezii credeau fanatic în progresul infinit al omenirii prin rațiune și educație.

Mica burghezie avea o poziție distinctă în această desfășurare a luptei dintre forțele revoluționare și cele reacționare. Pe de o parte, ea era interesată, împreună cu marea burghezie, la dărîmarea edificiului vechii orînduiri, dar, pe de altă parte, dezvoltarea capitalismului avea să sape temelia însăși a existenței ei prin exproprierea micii proprietăți de către marea proprietate.

În domeniul ideologic, reprezentanții micii burghezii sînt adepții unui radicalism politic și social destul de apropiat de ideile democratice; ei depășesc — cu Rousseau — concepția unei monarhii constituționale și a suveranului „luminat" și vestesc *republica* și suveranitatea *poporului*. În timp ce marea burghezie sprijinea dezvoltarea forțelor de producție, progresul și știința (gînditorii progresiști ai vremii se apropie de materialism, de ateism), ideologii micii burghezii își definesc aspirațiile sub forma utopicei egalități economice și sociale, într-un regim al micii proprietăți rezultate din munca personală. „Cum acest vis este contrar dezvoltării economice inevitabile, mica burghezie nu poate decît să deplîngă progresul, în care ea vede în realitate un regres, propriul ei regres. Ea privește cu neîncredere dezvoltarea științei, instrument al progresului, și nu poate acorda o încredere fără rezervă rațiunii, armă a științei[2]).

Înăuntrul ideologiei progresiste se definesc și elementele unei doctrine comuniste (Morelly și Mably)[3]) care exprima revendicările celor mai oropsite pături ale stării a treia.

---

[1]) F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a 3-a, București, E.S.P.L.P., 1955, p. 23—25.
[2]) J. L. Lecercle. introducere la: J.-J. Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni*, București, Ed. științifică, 1958, p. 9.
[3]) v. F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a 3-a, București, E.S P.L P., 1955, p. 26.

„În această perspectivă trebuie privită opera lui Rousseau, care a dat maselor micii burghezii o ideologie. Rousseau este mai înaintat și, totodată, mai timid decît enciclopediștii. Mult mai cutezător și mai profund în politică, rămîne mult în urma celor mai progresiști dintre ei în domeniul filosofic. Aceasta este contradicția adîncă a operei lui Rousseau, contradicție care se datorează nu unei eclipse a geniului său, ci situației contradictorii a micii burghezii, al cărei purtător de cuvînt a fost"[1]).

Să urmărim, în lumina acestei perspective, cursul dezvoltării gîndirii lui Rousseau în principalele lui lucrări și, îndeosebi, în opera pedagogică

În aceeași tîrzie prefață la *Narcis sau îndrăgostitul de sine însuși*, Rousseau consideră scrierile sale anterioare *Discursului asupra științelor și artelor*... „copii nelegitimi pe care îi mai mîngîi încă cu plăcere, roșind că le ești tată, cărora le spui ultimul rămas bun și pe care îi trimiți să-și caute norocul, fără să te prea sinchisești de ceea ce vor deveni"[2]).

Discursul care a obținut premiul Academiei din Dijon, în anul 1750, asupra acestei chestiuni propuse de aceeași Academie: *Dacă progresul științelor și artelor a contribuit la purificarea moravurilor*, cunoscut sub denumirea de *Discurs asupra științelor și artelor*, a definit noua orientare a lui Rousseau și i-a creat celebritatea. Scurt (aproximativ 50 de pagini), declamator și retoric, acest eseu cuprinde în miniatură ideile esențiale pe care le va dezvolta în operele sale ulterioare. Eseul are următorul motto:

Barbarus hic ego sum,
quia non intelligor illis.

Ovidiu, Trist. V, eleg. 10, V, 37[3]).

În prima parte se afirmă că spiritul uman s-a corupt pe măsură ce științele și artele au avansat spre perfecțiune. „În vreme ce guvernămîntul și legile se îngrijesc de siguranța și bunăstarea oamenilor în societate, științele, literele și artele, mai puțin despotice și poate mai puternice, așază ghirlande de flori peste lanțurile de care sînt împovărați oamenii, înnăbușă în ei sentimentul acelei libertăți originare pentru care păreau că sînt născuți, îi fac să-și iubească sclavia și formează din ei ceea ce numim popoare civilizate ... Ar fi plăcut să trăiești printre noi, dacă înfățișarea exterioară ar fi întotdeauna imaginea dispozițiilor sufletești, dacă decența ar fi virtutea, dacă maximele noastre ne-ar servi de reguli, dacă adevărata filosofie ar fi inseparabilă de titlul de filosof! ... Sub haina rustică a unui plugar și nu sub haina poleită a unui curtean vom găsi forța și vigoarea corpului ... Omul de bine este un atlet căruia îi place să lupte gol; el disprețuiește aceste netrebnice ornamente, care i-ar stînjeni folosirea puterilor sale și care, în majoritate, au fost inventate numai ca să ascundă cîte o diformitate"[4]).

---

1) J. L. Lecercle, introducere la: J.-J. Rousseau, *Discurs asupra originii inegalității dintre oameni*, București, Ed. științifică, 1958, p. 10.
2) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome III, 1860, p. 193.
3) „Eu sînt aice bărbar: nu mă pricepe nime"... (cf. Ovidiu, *Scrisori din exil*, București, E.S.P.L.A., 1957, p. 138).
4) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome I, 1861, p. 465.

Acestor moravuri civilizate le opune moravurile austere ale celor dintîi perşi şi romani: şi adaugă prozopopeea lui Fabricius[1]) Apoi conchide: „Iată cum luxul, destrămarea şi sclavia au fost întotdeauna pedeapsa eforturilor orgolioase pe care le-am făcut spre a ieşi din fericita ignoranţă în care înţelepciunea eternă ne-a plasat. Vălul gros cu care aceasta şi-a acoperit toate activităţile părea că ne previne de ajuns că nu ne-a sortit unor cercetări zadarnice... Oamenii sînt pervertiţi; ar fi şi mai răi dacă ar fi avut nenorocirea să se nască savanţi"[2]). Un atac direct împotriva *luminismului.*

În partea a doua a eseului, Rousseau încearcă să dea o explicare a surprinzătoarelor şi paradoxalelor afirmaţii care ne-ar mîna să credem că „probitatea ar fi fiica ignoranţei" şi că „ştiinţa şi virtutea ar fi incompatibile". După o credinţă egipteană, trecută în Grecia antică, un zeu, duşman al liniştii oamenilor, ar fi fost inventatorul ştiinţelor[3]). Originea cunoştinţelor umane nu este atît de nobilă pe cît ne place să le-o atribuim. „Astronomia s-a născut din superstiţie; elocinţa din ambiţie, din ură, din linguşire, din minciună; geometria din avariţie; fizica dintr-o curiozitate zadarnică; toate, împreună cu morala însăşi, din orgoliul omenesc. Ştiinţele şi artele s-au născut, aşadar, din viciile noastre"[4]). De aici urmează că şi ştiinţele şi artele generează vicii: pierderea inutilă a timpului, luxul care moleşeşte, corupţia gustului prin dorinţa de a plăcea, scăderea virtuţilor militare, educaţia frivolă şi periculoasă a copiilor etc. Filosofii sînt şarlatani, iar invenţia tiparului este destul de regretabilă datorită „dezordinilor îngrozitoare" pe care le-a provocat. Apoi Rousseau încheie prin a distinge de o parte pe cei care „au înlăturat din templul muzelor piedicile ce-i păzeau intrarea", pe cei care „au spart indiscret uşa ştiinţelor şi au introdus în sanctuarul ei o mulţime nedemnă să se apropie de acesta" (compilatorii) şi, de altă parte, „Verulam-ii, Descartes-ii, Newton-ii, ...educatorii genului uman"; numai micul număr al celor din urmă are menirea să „ridice monumente mîndriei spiritului

---

[1]) Fabricius, consul roman, devenit celebru prin probitatea sa şi prin simplicitatea moravurilor sale. Simbolic, acest nume ilustrează îmbinarea integrităţii cu viaţa modestă şi sobră a unui om care deţine o înaltă funcţie socială

Prozopopeea este o figură retorică în care oratorul atribuie unor dispăruţi, morţi etc. anumite sentimente, atitudini, acţiuni etc. ca şi oamenilor vii. Astfel, Rousseau, invocînd figura lui Fabricius, i se adresează în următorii termeni: „... ce ar cugeta sufletul tău mare dacă, spre nenorocirea ta, chemat la viaţă, ai fi văzut înfăţişarea strălucitoare a acestei Rome salvate de braţele tale...?" Fabricius răspunde: „...ce au devenit aceste... cămine rustice, în care sălăşluia odinioară cumpătarea şi virtutea? Ce strălucire funestă a urmat simplicităţii romane?... Ce înseamnă aceste statui, tablouri şi edificii? Smintiţilor, ce aţi făcut?..."

Platon, într-o cunoscută prozopopee, a personificat legile.

[2]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome I, 1861, p. 469.

[3]) Frontispiciul primei ediţii a acestui eseu reprezenta pe Prometeu ţinînd în mînă o flacără gata să-i însufleţească statuia. Un satir, atras de foc, se apropie de el; Prometeu îi strigă: *Nu te apropia, satire, focul arde cînd îl atingi* (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome I, 1861, p. 469—470, nota Petitain).

Mitul prometeic, care simbolizează, în cultura modernă, lupta omului pentru cucerirea forţelor naturale şi a celor considerate „supranaturale", dobîndeşte astfel la Rousseau o semnificaţie deosebită.

[4]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome I, 1861, p. 470.

uman" și să conducă statele; căci: prințul elocinței a fost consul al Romei, iar cel mai mare, poate, dintre filosofi, cancelar al Angliei"[1]).

Cînd Rousseau diferenția adevărata filosofie și știință de „mulțimea nedemnă" de ele a compilatorilor, nu combătea filosofia și știința ca atare. ci falsa întrebuințare a acestora în orînduirea socială a timpului. *Discursul* lovea în idolii minorității privilegiate: filosofia, știința, arta, precum și în credința acesteia într-un progres liniar și infinit.

Se știe că teza anticivilizatorie, care susținea inocența omului în starea de natură, opusă viciilor din societate, era curentă în secolul al XVIII-lea: la Montesquieu *(Scrisori persane)*, Marivaux etc.; Rousseau a putut desprinde această temă chiar din scrierile lui Montaigne și Fénelon. Dar el îi dă un conținut nou. Rousseau descoperă *legătura dintre viciile civilizației și inegalitatea socială.* Iar în vehemența, pasiunea și expresivitatea expunerii găsim, *în parte,* explicația înrîuririi puternice și a difuziunii nebănuite a ideilor din primul discurs. Tonul revoluționar al *Discursului asupra științelor și artelor* va fi folosit, patruzeci de ani mai tîrziu, de iacobini.

Succesul uimitor al primului discurs, care punea în cumpăna criticii o *anumită* știință și artă în momentul lansării prospectului *Enciclopediei* — adevărată chemare a științei atotputernice — îl situează pe Rousseau în directă opoziție cu grupul filosofilor voltairieni. Diderot era micburghez, ca și Rousseau, prin origine socială și stil de viață; însă prin ideile sale materialiste, ateiste etc., el era exponentul enciclopedismului burgheziei franceze; totuși, el nu ia deocamdată atitudine împotriva lui Rousseau. Într-o mențiune răuvoitoare, Marmontel susține chiar că tezele *Discursului* i-ar fi fost inspirate de Diderot. Mai tîrziu, după ce s-a despărțit în mod dureros de Rousseau, Diderot scrie (în *Eseul asupra domniilor lui Claudiu și Nero*): „Cînd programul Academiei din Dijon apăru, el (Rousseau — *n.n.*) veni să mă consulte asupra atitudinii pe care o va lua. — Atitudinea pe care vei lua-o, i-am zis, va fi cea pe care n-o va lua nimeni. — Ai dreptate, mi-a replicat el"[2]).

În valul de critici stîrnit de acest discurs se disting cele ale regelui Stanislas al Poloniei (ajutat de un iezuit), ale lui Bordes (academician din Lyon), alături de cele ale lui Frederic al II-lea, Voltaire, d'Alembert, Grimm etc În răspunsuri, Rousseau își precizează tezele, scoțînd din ce în ce mai mult în evidență opoziția dintre luxul aristocrației corupte și mizeria poporului. Cîteva exemplificări sînt edificatoare.

„*Nu din științe,* mi se spune, — scrie Rousseau regelui Poloniei — *ci din sînul bogățiilor au luat naștere întotdeauna noblețea și luxul.* Nici eu n-am spus că luxul s-ar fi născut din științe, ci că s-au născut împreună și că luxul nu prea merge fără știință. Iată cum aș orîndui această genealogie. Cel dintîi izvor al răului este inegalitatea: din inegalitate au venit bogățiile; căci aceste cuvinte de sărac și bogat sînt relative, și pretutindeni unde oamenii vor fi egali, nu vor exista nici bogați, nici săraci. Din bogății au luat naștere luxul și trîndăvia: din lux au provenit artele

---

[1]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome I, 1861, p. 476.
[2]) J. Lemaître, *op, cit.,* p. 80.

frumoase și din trîndăvie științele"[1]) Rousseau nu poate uita himera „vîrstei de aur" a începuturilor omenirii, a unei ipotetice „stări de natură" în care omul era bun: în argumentarea sa întîlnim afirmații ca: ..„înainte ca aceste cuvinte oribile *al tău* și *al meu* să fie inventate: înainte de a fi existat această specie de oameni cruzi și brutali care se numesc stăpîni ...; înainte de a fi existat oameni atît de răi ca să îndrăznească a avea prisos în vreme ce alți oameni mor de foame[2]) ..." Iar într-o notă, puțin mai jos, adaugă: „Luxul hrănește o sută de săraci în orașele noastre și face să moară o sută de mii la țară. Banul care circulă în mîinile bogaților și ale artiștilor, pentru a le oferi prisosințe, este pierdut pentru întreținerea plugarului; iar acesta n-are haină, pentru că le trebuie firet celorlalți. Irosirea bunurilor care servesc la hrana oamenilor e de ajuns ca să facă luxul odios umanității... Ne trebuie lichioruri pe mese, iată de ce țăranul nu bea decît apă. Ne trebuie pudră pentru peruci, iată de ce atîția săraci n-au pîine"[3]). Tonul revoluționar se leagă aici de tradiția stilului adînc răscolitor al unui La Bruyère, Bossuet și Bourdaloue[4]).

Precizări cu privire la tezele esențiale din *Discursul asupra științelor și artelor* se mai găsesc în amintita prefață la *Narcis*. Unele sînt de o valoare incontestabilă pentru înțelegerea adevăratei atitudini a lui Rousseau față de decăderea morală din timpul său. „Și astfel. scrie Jean-Jacques, artele și științele, după ce au generat viciile, sînt necesare pentru a le împiedica să se schimbe în crime; ea le acoperă cel puțin cu un lustru care nu permite otrăvii să se răspîndească liber: ele distrug virtutea, dar lasă simulacrul public[5]), care este întotdeauna un lucru frumos; ele introduc în locul ei politețea și buna-cuviință, iar fricii de a părea nemernic îi substituie teama de a părea ridicol.

Părerea mea este deci, și am spus-o de mai multe ori, să se lase și chiar să se întrețină cu grijă academiile, colegiile, universitățile, bibliotecile, spectacolele și toate celelalte desfătări care pot abate ticăloșia oamenilor și îi opresc să se ocupe în trîndăvia lor cu lucruri mai periculoase. Căci, într-o țară în care nu va mai fi vorba nici de oameni cinstiți, nici de bune moravuri, va fi, cel puțin, mai bine să trăiești cu escroci decît cu hoți"[6]).

---

1) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome I, 1861, p. 491.
2) *Ibidem*, p. 499
3) *Ibidem*.
4) v. J. Lemaître, *op. cit.*, p. 92.
5) Rousseau completează în notă: „Acest simulacru este o anumită blîndețe a moravurilor, care înlocuiește uneori puritatea lor, o anumită aparență de ordine, care preîntîmpină oribila confuzie, o anumită admirație a lucrurilor frumoase, care împiedică pe cei buni să fie dați cu totul uitării. Este viciul care își pune masca virtuții, nu ca ipocrizia pentru a înșela și trăda, ci pentru a-și ascunde, sub această plăcută și sacră imagine, oroarea pe care o are de sine însuși cînd se vede descoperit".

În alți termeni, pasajul și nota conțin afirmația că științele și artele, odată apărute în viața omului, nu mai pot fi înlăturate și că trebuie să ne folosim de ele „ca de un medicament împotriva răului pe care l-au produs". după expresia lui Rousseau din prefața la *Narcis*.
6) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome III, 1860, p. 196—197.

Voltaire, după ce primește *Discursul asupra științelor și artelor*, se adresează lui Rousseau cu rîndurile: „Am primit, domnule, lucrarea d-tale împotriva neamului omenesc“ ... Rousseau îi răspunse că a scris-o ca să apere neamul omenesc, „împotriva lui însuși“.

Cînd accentua pretinsele efecte morale negative ale științelor și artelor, cînd diferenția pe „compilatori“ de adevăratii oameni de știință — care au chemarea să conducă statele[1]) — și cînd admitea necesitatea „otrăvii“ stiintei și artei ca frînă împotriva unei decăderi morale și mai periculoase, Rousseau dădea expresie ideologică atitudinii caracteristice păturii sociale al cărei exponent era.

Știința, care stimulează întotdeauna dezvoltarea forțelor de producție, constituie o unealtă puternică în mîna marii burghezii progresiste și reprezenta stindardul de luptă al enciclopediștilor împotriva prejudecăților secolului.

Mica burghezie, ale cărei revendicări se oglindesc în rousseauism, concepea, în aspirațiile ei, un regim social egalitar, în care cetățenii să fie mici proprietari. Unica proprietate valabilă, în vederile lui Rousseau, era cea dobîndită prin muncă personală. Dezvoltarea forțelor de productie din acea vreme ducea însă, în mod necesar, spre instaurarea relațiilor de producție capitaliste, care vor nimici mica proprietate (indiferent de originea ei). Mica burghezie se considera „nu numai oprimată de vechiul regim. ci si amenințată în proprietățile sale prin dezvoltarea manufacturilor“[2]). Neputîndu-se situa dincolo de limitele secolului, micul burghez era — în atacurile sale contra orînduirii feudale — mai protestatar și mai democrat decît marele burghez; dar, în același timp, era mai înapoiat față de unghiul de vedere al interpretării materialiste a lumii decît acesta, prin elementele conservatoare (prejudecăți religioase etc.) care intrau în concepția lui de viață; el simțea nedreptatea și corupția, însă năzuințele sale se opuneau cursului inevitabil al istoriei. Lecercle conchide: „... enciclopediștii, atît aripa înaintată (Diderot, d'Holbach), cît și aripa moderată (Voltaire), dezvoltă programul progresist al burgheziei, în timp ce Rousseau reprezintă interesele maselor democratice mai revoluționare, dar care nu pot avea un program economic pozitiv și se refugiază în utopie“[3]).

După apariția primului discurs, Rousseau începe să se izoleze de grupul filosofilor și de saloane, colaborează însă la Enciclopedie, în care, alături de studii de muzică, publică *Discursul asupra economiei politice* (1755). Eseul constituie punctul de orientare a lui Rousseau spre problemele politice.

În același timp, Rousseau întreprinde „reforma sa morală“ și jură să-și „rînduiască de acum înainte conduita potrivit legilor virtuții ... și să nu mai asculte de altă iubire decît de cea a datoriilor“. „Marea revoluție“ ce se produsese în el „îi dezvălui înaintea ochilor o altă lume morală“ și îl decise să „părăsească lumea și strălucirile ei“. Renunță la

---

[1]) Influența platoniciană e evidentă.

[2]) J. L. Lecercle, introducere la: J-J. Rousseau, *Contractul social*, Bucuresti, Ed. stiințifică, 1957, p 46

[3]) J. L. Lecercle, introducere la: J.-J. Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni*, București, Ed. științifică, 1958, p. 19.

postul de casier pe care îl deținea la de Francueil, fermierul general, pentru a trăi (cu excepția anilor petrecuți în Elveția, Anglia și în Dauphiné) din modestul venit de copist de muzică.

În 1752 i se joacă la Comedia franceză *Narcis* (fără prea mult succes); apoi, la Fontainebleau, în fața curții, opera comică *Ghicitorul satului*, cu un succes real. Regele, prin ducele de Aumont, îl cheamă la castel în vederea acordării unei pensii, ca răsplată a acestui succes; Rousseau refuză.

În 1755, Academia din Dijon propune o nouă temă de concurs: *Care este originea inegalității dintre oameni? Și dacă ea este îngăduită de legea naturală?* Tema prilejuiește apariția celebrului *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni*[1]).

În noul discurs, Rousseau concepe *istoric* omul social, spre deosebire de Voltaire și de juriștii dreptului natural. Viziunea istorică nu servește însă gînditorului pentru a urmări istoria omenirii, ci spre a descoperi ipotetic, ca „om de știință", etapa presocială, a omului natural, pentru ca, opunînd acest om omului social[2]), să-i arate celui din urmă că în pretinsa lui perfecționare rezidă izvorul tuturor mizeriilor lui.

Omul social este asemenea zeului marin Glaucus (comparația, cu alt sens, se întîlnește și la Platon, și la Plotin), a cărui statuie „timpul, marea și furtunile o desfigurează într-atîta, încît seamănă mai puțin cu un zeu decît cu un animal feroce..."; nu regăsim în sufletul omenesc „ființa care se poartă întotdeauna după principii certe și invariabile, nu mai găsim cereasca și majestuoasa simplicitate pe care i-a imprimat-o creatorul lui, ci contrastul diform dintre pasiunea care crede că raționează și intelectul în delir"[3]). Rousseau își dă prea bine seama de dificultatea de a distinge „originarul de artificial", căci: „... nu este o îndeletnicire ușoară să desprinzi ce este originar și ce este artificial în natura actuală a omului și să cunoști bine o stare care nu mai există, care poate n-a existat deloc, care probabil nu va exista niciodată și asupra căreia este totuși necesar să avem noțiuni juste, pentru a aprecia bine starea noastră prezentă"[4]).

Primul izvor al inegalității dintre oameni este modificarea succesivă a constituției organice sub influența condițiilor de viață. Oamenii de la natură sînt „la fel de egali între ei cum erau animalele din fiecare specie înainte ca diferite cauze fizice să fi produs variațiile pe care le observăm la unele din ele"[5]). E de presupus că aceste prime schimbări n-au

---

[1]) *Discursul asupra inegalității dintre oameni* și *Contractul social*, însoțite de introducerile, comentariile și notele explicative ale lui J. L. Lecercle, au apărut în 1957, 1958 în Biblioteca filosofică, București, Ed. științifică. În studiul nostru introductiv se rețin numai tezele semnificative pentru evoluția gîndirii lui Rousseau, cuprinse în aceste lucrări.

[2]) Expresia lui Rousseau este „l'homme de l'homme"=„omul omului", adică omul produs de om (societate), spre deosebire de omul natural (produs de natură).

[3]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome I, 1861, p. 532.

[4]) *Ibidem*. Rousseau își dă seama că ipotetica unitate de măsură și comparație care o constituie „natura originară" a omului („care poate n-a existat deloc, care probabil nu va exista niciodată...") este doar un mijloc de a zugrăvi decăderea „actuală" a umanității, — am spune chiar un element structural al gîndirii sale (după cum remarcă și J. Starobinski).

[5]) *Ibidem*.

modificat în acelaşi timp şi în acelaşi fel pe toţi indivizii speciei „unii s-au perfecţionat ori au degenerat şi au dobîndit însuşiri, bune sau rele, care nu erau deloc inerente naturii lor, alţii au rămas mai multă vreme în starea lor originară"[1]).

Influenta inegalităţii în ipotetica stare naturală este aproape nulă „După ce am arătat că perfectibilitatea, virtuţile sociale, ca şi celelalte facultăţi pe care omul natural le primise în mod potenţial n-ar fi putut niciodată să se dezvolte de la sine, că ele ar fi avut nevoie pentru aceasta de concursul întîmplător al mai multor cauze străine, care puteau să nu se producă niciodată şi fără de care el ar fi rămas veşnic în condiţia sa primitivă[2]). îmi rămîne să iau în consideraţie şi să apropii diferitele întîmplări care au putut să perfecţioneze raţiunea umană alterînd specia, care au putut înrăi o fiinţă făcîndu-o sociabilă şi, după atîta timp, să aducă în cele din urmă omul şi societatea acolo unde le vedem azi"[3])

Starea primitivă, sălbatică, cea mai puţin înclinată spre revoluţii, a fost depăşită printr-o „împrejurare extraordinară", legată de prelucrarea metalelor şi de agricultură. Aici vede el originea civilizaţiei Europei, cea mai bogată în fier şi grîu. Condiţia acestei civilizaţii agricole este împărţirea pămîntului, proprietatea, întemeiată pe continuitatea ei însăşi si pe continuitatea muncii. Diviziunea proprietăţii a creat inegalitatea dintre oameni.

«Cel dintîi care, îngrădind un teren, s-a încumetat să spună „acesta este al meu". şi care a găsit inşi destul de proşti ca să-l creadă a fost adevăratul întemeietor al societăţii civile. De cîte crime, războaie, omoruri, de cîte mizerii si orori ar fi scutit omenirea acela care, scoţînd parii şi astupînd şanţul, ar fi strigat semenilor săi: „Feriţi-vă să ascultaţi pe acest impostor: sînteţi pierduţi dacă uitaţi că roadele sînt ale tuturor şi că pămîntul nu este al nimănui!"[4]».

„... Dar în clipa în care un om a avut nevoie de ajutorul altuia, din clipa în care s-a văzut că este util ca unul singur să aibă provizii pentru doi, egalitatea a dispărut, s-a ivit proprietatea, munca a devenit necesară, şi pădurile vaste s-au schimbat în cîmpii surîzătoare, care trebuiau stropite cu sudoarea oamenilor şi în care s-a văzut, în curînd, sclavia şi mizeria încolţind odată cu recoltele"[5]).

Diviziunea societăţii în bogaţi şi săraci a determinat pe cei dintîi să se unească şi să-şi consolideze starea, instituind legi „care au adus noi îngrădiri celui sărac şi noi puteri celui bogat, au distrus pe veci libertatea naturală, au stabilit pentru totdeauna legea proprietăţii şi a inegalităţii, au făcut dintr-o uzurpare abilă un drept irevocabil şi, spre cîştigul cîtorva ambiţioşi, au subjugat, pe viitor, muncii, sclaviei şi mizeriei între-

---

1) J.-J. Rousseau, *op. cit.*, I, 1861, p. 532.

2) Aici e punctul slab al discursului (cf. J.-J. Rousseau, *Discursul asupra inegalităţii dintre oameni*, Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1958, p. 115—116, nota), pentru că se atribuie „concursului întîmplător" al unor cauze „care puteau să nu se producă" procesul transformării în fiinţă sociabilă a primitivului. În eseu se găsesc indicaţii sumare, dar neconcludente; unele „cauze" exterioare sînt menţionate în *Eseul asupra originii limbilor* (capitolele IX şi X).

3) J.-J. Rousseau. *Oeuvres complètes*, tome I, 1861, p. 550

4) *Ibidem*, p. 551.

5) *Ibidem*, p. 555

gul gen omenesc"[1]). Există și „o inegalitate de influență și de autoritate" în orice societate; dar deosebirile de bogăție, de noblețe sau rang, de putere și de merit personal se reduc în cele din urmă la bogăție, „care servește cu ușurință pentru a le cumpăra pe toate celelalte..."[2]).

Urmărind fețele „sub care inegalitatea s-a arătat pînă azi", Rousseau ajunge la „treapta ei extremă", în care „despotismul, ridicîndu-și treptat capul hidos și înghițind tot ceea ce va găsi bun și sănătos în toate ungherele statului, va reuși în cele din urmă să calce în picioare legile și poporul și să se înscăuneze pe ruinele republicii"... „pînă la urmă totul va fi înghițit de monstru, iar popoarele nu vor mai avea conducători și nici legi, ci numai tirani"[3]).

Discursul asupra inegalității dintre oameni se încheie astfel: „... este vădit împotriva legii naturii, oricum s-ar defini ea, ca un copil să poruncească unui bătrîn, ca un imbecil să conducă un om înțelept și ca un mănunchi de oameni să aibă prisosinte, în timp ce mulțimea înfometată e lipsită de cele necesare"[4]). Concluzia explică de ce Rousseau n-a mai luat premiul Academiei din Dijon, care a fost atribuit unui necunoscut, abatele Talbert.

Eseul conține și o seamă de paradoxe, ca, de pildă: viața *singuratică* e prescrisă de natură; „starea de gîndire este o stare contra naturii", iar „omul care gîndește este un animal degenerat"; trăsătura distinctivă a omului — facultatea de a se perfecționa — este aproape nelimitată, dar ea este „izvorul tuturor nenorocirilor umane": progresul a fost posibil prin limbă și, ca urmare, inventarea limbajului este de plîns, după cum — în primul discurs — era de regretat imprimeria; pînă și suferințele, violențele și neorînduielile iubirii sînt create de civilizație și de legi...

J. Lemaître, comentînd acest discurs de pe poziții metafizice și idealiste, se străduiește să arate că era în spiritul timpului: „A fi reacționar pînă la punctul de a năzui spre un ideal dispărut de cinci mii de ani înseamnă a fi revoluționar, pentru că, spre a te reîntoarce la această stare, trebuie să distrugi ceea ce ne-a îndepărtat de ea"[5]).

Interpretarea științifică profundă a *Discursului asupra inegalității dintre oameni* este dată de Engels. Relevînd elementele și implicațiile *dialectice* ale gîndirii rousseauiste, Engels constată: „... teoria egalității a lui Rousseau ... nu a putut fi formulată fără ca negarea negației hegeliene să fi făcut oficiul de moașă, și aceasta mai bine de 20 de ani înaintea nașterii lui Hegel. Și departe de a se rușina de acest fapt, ea poartă în prima ei expunere, putem spune cu falā, pecetea originii sale dialectice. În starea naturală și de sălbăticie, oamenii erau egali; și, întrucît Rousseau privește chiar și vorbirea ca o falsificare a stării naturale, el are perfectă dreptate cînd aplică egalitatea animalelor din *aceeași* specie, atît cît se extinde aceasta, și asupra acelor oameni-animale pe care Haeckel îi categorisește în mod ipotetic drept alali, negrăitori.

---

[1]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome I, 1861, p 558
[2]) *Ibidem*, p. 564.
[3]) *Ibidem*, p. 565.
[4]) *Ibidem*, p. 567.
[5]) J. Lemaître, *op. cit.*, p. 119.

Dar acești oameni-animale egali aveau o însușire în plus față de celelalte animale: perfectibilitatea, capacitatea de a se dezvolta mai departe: și aceasta deveni cauza inegalității. Rousseau vede, așadar, în ivirea inegalității un progres. Dar acest progres avea un caracter antagonist; el era în același timp și un regres... Orice progres nou al civilizației este în același timp și un nou progres al inegalității. Toate instituțiile pe care și le creează societatea născută odată cu civilizația se transformă în contrariul scopului lor inițial". Principii, aleși pentru a apăra libertatea popoarelor, „devin în mod necesar asupritori ai popoarelor și măresc această asuprire pînă la punctul în care inegalitatea, dusă pînă la culme, se transformă din nou în contrariul ei, devenind pricină a egalității: în fața despotului, toți sînt egali, adică egali cu zero... Și astfel — continuă Engels — inegalitatea se transformă din nou în egalitate, dar nu în egalitatea primitivă, naturală, a oamenilor primitivi, negrăitori, ci în cea superioară, a contractului social. Asupritorii sînt asupriți. E negarea negației"[1]).

Rousseau scoate astfel nu numai concluzia esențială a *Discursului* că *inegalitatea socială și exploatarea omului de către om sînt determinate de regimul proprietății private*[2]), ci depășește pe gînditorii contemporani lui prin descoperirea naturii antagonice, neliniare și neregulate a progresului.

Bogații, în vederile lui Rousseau, au creat statul printr-un contract între oamenii unui grup social. Un asemenea contract era un act de înșelăciune, deoarece apăra numai proprietatea privată si deschidea calea despotismului. În locul acestui contract înșelător, Rousseau concepe un alt *contract social*, prin care omul să poată dobîndi adevărata libertate[3])

* *
*

După publicarea *Discursului asupra inegalității*, dedicat „Republicii" geneveze, Rousseau se întoarce pentru scurt timp la Geneva (la 26 de ani după ce o părăsise). Revine în mod public la calvinism și își reia titlul de „cetățean al Genevei".

Reîntors în Franța, se instalează, în 1756, într-o căsuță de grădinar („Ermitage"-ul) din parcul castelului Chevrette, care i-a fost pusă la dispoziție de d-na d'Epinay. Scîrbit de mediul elegant și viciat al cercului d-nei d'Epinay (în acest loc se include „episodul" amoros cu d-na d'Houdetot — rudă a d-nei d'Epinay —, care a generat motivul inițial al *Noii Héloïse*[4]), Rousseau părăsește (în 1757) Ermitage-ul și se mută într-o casă închiriată la Montlouis, lîngă Montmorency, în apropiere de castelul mareșalului și d-nei de Luxembourg. (La invitația acestora, locuiește într-un mic castel din parcul Montmorency pînă cînd i se repară căsuța din Montlouis) Aici începe să simtă acea „bucurie a lacrimilor" („bonheur des

---

[1]) v. F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a 3-a, București, E.S.P.L.P., 1955, pp. 156, 157, 158.

[2]) Cf. J. L. Lecercle, introducere la: J.-J. Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni*, București. Ed. științifică, 1958, pp. 47—48.

[3]) *Ibidem*, p. 49.

[4]) Cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes (Confessions)*, tome I, 1861, p 225, sq.

larmes"). acel „dor nestins" („Sehnsucht") al romanticilor germani, „fiii" lui. E epoca cea mai fecundă din întreaga sa viață. E însă și momentul în care se desparte definitiv de enciclopediști. declarînd solemn că este „împotriva partidului filosofilor". Poziția sa mic-burgheză de clasă se precizează astfel din ce în ce mai mult. N-au lipsit. firește, nici bîrfelile, motivele meschine, care sporeau neîncrederea și susceptibilitatea exagerată a lui Rousseau.

La Montlouis, Jean-Jacques primește volumul *Enciclopediei*, care conținea articolul lui d'Alembert despre *Geneva*. D'Alembert propunea întemeierea unui teatru genevez de comedie. Rousseau bănuiește, pe drept, că e la mijloc intervenția lui Voltaire. care. instalat în „Deliciile" sale lîngă Geneva, atrăgea pe genevezii de seamă la reprezentațiile micului său teatru de casă. Convins că Voltaire încerca să corupă cetatea lui Calvin. Rousseau se decide s-o apere: era „patria" lui.

Prăpastia ce-i separa se săpase în urma scrisorii pe care i-o adresase Rousseau în 1756. Combătînd afirmația lui Voltaire că „într-o zi, totul va fi bine" (din *Dezastrul Lisabonei)*, Rousseau susține în scrisoare că însăși distrugerea orașului (în 1755 printr-un cutremur de pămînt și incendii) este o greșeală a civilizației (care a concentrat 20 000 de case la un loc), nu a naturii ... Replica lui Voltaire din *Candide* l-a făcut să scrie în *Confesiuni:* „Uimit, de a vedea pe acest biet om copleșit, pentru a spune astfel, de prosperitate și de glorie, cum vorbește totuși cu amărăciune împotriva mizeriilor acestei vieți și cum găsește necontenit că totul a fost rău, mi-am făcut planul smintit de a-l întoarce la sine și de a-i demonstra că totul a fost bun. Voltaire, deși părea întotdeauna a crede în Dumnezeu, nu credea de fapt niciodată decît în diavol, pentru că pretinsul său Dumnezeu nu este decît o ființă răufăcătoare, căreia, după el, nu-i place decît să distrugă[1]). Absurditatea acestei doctrine ... este revoltătoare la un om îmbuibat de tot felul de bunuri și care, din mijlocul fericirii, caută să-și deznădăjduiască semenii prin imaginea groaznică și crudă a tuturor calamităților de care el este ferit"[2]). Rousseau, sărac și plebeu, detesta în Voltaire, bogat și aristocrat, convenționalismul. artificialitatea și corupția curții feudale. „Voltaire, scria Herzen[3]), este un nobil al vechii epoci, care deschide ușa salonului rococo parfumat spre epoca nouă; el poartă galoane, e nobil de curte ... De cealaltă parte a ușii stă plebeul Rousseau și în el nu mai este nimic *du bon vieux temps*[4]). Glumele usturătoare ale lui Voltaire amintesc pe ducele de Saint-Simon și pe ducele de Richelieu. Ironia spirituală a lui Rousseau nu amintește nimic, ci prezice sarcasmele Comitetului salvării publice"[5]). Totuși Rousseau n-a refuzat să subscrie o sumă pentru statuia lui Voltaire.

---

[1]) Dumnezeul lui Rousseau din *Profesiunea de credință a vicarului din Savoia* se caracterizează prin bunătate și iubire de oameni ...

[2]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes, (Confessions)*, tome I, 1861, p 224.

[3]) *Istoria filosofiei*, redactori: M. A. Dînnik, M. T. Iovciuk, B. M. Kedrov, M. B. Mitin și O. V. Trahtenberg vol. I, București, Ed. științifică, 1958, p. 497.

[4]) „Din vremurile bune de altă dată" — *n.n.*

[5]) Comitetul salvării publice („Comité du salut public") — organ creat de Convenție, care a concentrat puterea executivă în mîinile sale și a contribuit la instaurarea regimului „Terorii" împotriva adversarilor Convenției; a fost suprimat în 1795.

Scrisoarea către d'Alembert cu privire la spectacole (1758), considerată ca cel de-al treilea eseu („discurs"). nu e îndreptată contra artei în general. Însă teatrul. în vederile lui Rousseau. este, dintre arte. cea mai neveridică. La spectacol, omul este mai departe decît oriunde de natură... „Teatrul, care nu poate face nimic pentru a îndrepta moravurile, poate face mult pentru a le strica".

Rousseau se ridica împotriva teatrului clasic aristocratic și, în general. împotriva artei dintr-un regim de inegalitate socială. În republică nu se înlătură orice spectacol. Genevezii însă, potrivit vederilor lui Rousseau, n-au atins încă acel grad de purificare morală încît să poată asista la dansuri nude ca cele ale fetelor din Sparta. Dar. odată cu suprimarea spectacolelor în spațiu închis, care țin oamenii în frică, amorțire și inactivitate — prin reprezentarea scenică a supunerii și inegalității, — vara se vor putea institui serbări populare „în aer liber, sub cerul liber", iar iarna baluri ale tineretului, în prezența unui reprezentant al consiliului republicii.

În *Scrisoarea către d'Alembert*, Rousseau a schițat și un program de serbări populare, care a influențat inițierea marilor serbări din timpul revoluției franceze.

D'Alembert, membru a șase academii[1]), a combătut în replică, cu destulă reținere, vederile lui Rousseau, asemănîndu-l cu Luther.

Afirmația din *Discursul asupra științelor și artelor* că dezvoltarea acestora din urmă a contribuit la înrăutățirea moravurilor ne apare în adevărata ei semnificație dacă o legăm de conținutul *Scrisorii către dl. D'Alembert cu privire la spectacole*. Rousseau n-a negat utilitatea artei pentru societate; teza fundamentală a esteticii sale se formulează în următorii termeni: „Arta adevărată trebuie să se debaraseze de luxul amoral al bogaților și să apeleze la simplitatea nobilă și emoționantă a săracilor"[2]). În creația sa artistică și în teoria sa estetică apar astfel elemente realiste, dar neputînd „să vadă adevărata bază socială a contradicțiilor dintre artă și viață: clasele și lupta de clasă"[3]), Rousseau considera arta actorului drept „bufonerie plătită"[4]), credea că Molière ridiculizează virtutea etc.

Cu *Scrisoarea către d'Alembert* se încheie faza de critică a culturii și a orînduirii sociale din opera lui Rousseau și se deschide faza conturării și a expunerii teoriilor sale filosofice, sociale și pedagogice.

*
* *

---

1) Iată titlul complet al scrisorii: *J.-J. Rousseau, cetățean al Genevei, către dl d'Alembert de la Academia franceză, Academia regală de științe din Paris, de la cea din Prusia, de la Societatea regală din Londra, de la Academia regală de arte frumoase a Suediei și de la Institutul din Bologna, asupra proiectului de a întemeia un teatru de comedie în acest oraș*. Scrisoarea către d'Alembert prilejui ruptura definitivă cu grupul enciclopediștilor.

2) *Istoria filosofiei*, redactori: M. A. Dînnik, M. T. Iovciuk, B. M. Kedrov, M. B. Mitin și O. V. Trahtenberg, vol. I, București, Ed. științifică, 1958, p. 499.

3) *Ibidem*

4) *Ibidem*.

În anii 1761—1762 apar lucrările capitale, în care Rousseau își dezvoltă concepțiile sale cu privire la un nou ideal de viață și la o nouă orînduire socială: *Noua Héloïse, Contractul social* și *Emil*.

Degradarea omului, după Rousseau, se datorează unor condiții accidentale, aleatorii, din moment ce originar toate creaturile sînt bune. Care este *reforma* totală necesară în concepțiile lui Rousseau, pentru a reda omul adevăratei sale naturi, pentru a-l scoate din starea de alienare în care bunătatea originară a fost învăluită de noianul convențiilor mincinoase, al prejudecăților și urii? Noua și utopica orînduire sau, mai bine, „ordine" socială rousseauistă, va fi clădită sau restabilită prin punerea în cauză a modului de viață existent *(Discursurile, Noua Héloïse)*, a modului de a educa (*Emil*), a credinței religioase (*Profesiunea de credință a vicarului din Savoia*) și a modului de a conduce societatea (*Contractul social*).

Romanul (în formă de corespondență) *Julie* sau *Noua Héloïse*[1]), (1761) a avut, alături de un succes imens, și o influență covîrșitoare în dezvoltarea ulterioară a literaturii franceze, în speță a romantismului. El ne înfățișează, în condițiile societății viciate a timpului, idealul unei vieți familiale mai „naturale" și mai sănătoase, ferite de luxul, galanteria și erotismul aristocrației.

În *Confesiuni*, Rousseau ne dă lămuriri cu privire la dublul scop pe care l-a urmărit în roman: 1) să arate unui secol corupt că omul se poate ridica din decădere și că o eroare, chiar de moment, poate fi izvor de acte sublime. („Dacă Julie, scrie Rousseau în a doua prefață, ar fi fost întotdeauna înțeleaptă, ar fi instruit cu mult mai puțin, căci cui ar fi servit un astfel de model?") 2) să apropie pe credincioși de atei, demonstrînd celor din urmă că poți crede fără să fii ipocrit, iar celor dintîi că poți fi necredincios fără să fii netrebnic (încercare temerară pentru acel timp). Se adaugă apoi chemarea la o viață simplă rurală și la puritatea căminului familial.

În *Noua Héloïse* se oglindesc din nou, în altă formă, contradicțiile ideologice ale micului burghez. Prima parte a romanului, lirică dar realistă, e închinată iubirii; a doua parte, resemnării etice. Julie, din motive de clasă, nu se căsătorește cu cel pe care îl iubeste (Saint-Preux), deși iubirea lor a mers pînă la ultimele consecințe: în schimb, ia de soț pe un bătrîn (Wolmar), la stăruințele tatălui său. După căsătorie, d-na Wolmar devine model de virtute familială.

În scrisoarea a III-a din partea a V-a a *Noii Héloïse* („Saint-Preux către lordul Eduard") se întîlnesc considerații despre educație, care vor fi dezvoltate și precizate în primele „cărți" din *Emil*. Reținem doar pasajul cu privire la principiul educației „negative", nu numai pentru limpezimea lui, ci și pentru a învedera unul din izvoarele *pedocentrismului* pedagogic de mai tîrziu: „Ca să schimbi un spirit, ar trebui să-i schimbi organizarea interioară; ca să schimbi un caracter, ar trebui să schimbi

---

[1]) Romanul apare la Amsterdam. Malesherbes (directorul cenzurii) i-a indicat modificările care trebuiau făcute pentru ca lucrarea să aibă circulație liberă în Franta. În acest timp, Malesherbes i-a oferit și un post de redactor la „Journal des savants". Rousseau refuză, motivînd că nu poate să scrie la comandă, el, care „n-a știut să scrie niciodată decît din pasiune".

temperamentul de care el depinde. Ați auzit vreodată ca un coleric să fi devenit flegmatic și ca un spirit metodic și rece să fi dobîndit imaginație? ... Este zadarnic, așadar, să pretinzi a turna din nou spirite diferite după un model comun. Poți să le constrîngi, dar nu să le schimbi: poți să împiedici oamenii să se arate așa cum sînt, dar nu să-i faci să devină alții; dacă se ascund[1]) în desfășurarea obișnuită a vieții lor, îi veți vedea reluîndu-și caracterul originar în toate împrejurările importante ... Încă o dată, nu e vorba deloc să schimbi caracterul și să supui natura, ci, dimpotrivă, s-o duci atît de departe cît poate merge, să o cultivi și să o oprești să degenereze; căci astfel un om devine tot ceea ce poate fi, iar opera naturii se încheie în el prin educație. Or, înainte de a cultiva caracterul, trebuie să-i dai ocazii să se arate și să te ferești întotdeauna să faci ceva ca să nu acționezi rău în această privință. Cutărui spirit trebuie să-i dai aripi, altuia piedici; unul cere să fie împins, celălalt reținut; unul cere să fie măgulit, iar altul să fie intimidat: va trebui o dată să lămurești, altă dată să prostești. Cutare om este făcut pentru a duce cunoștințele omenești pînă la capătul lor; altuia îi este dăunător să știe citi. Să așteptăm cea dintîi scînteie a rațiunii; ea este cea care face să se dezvăluie caracterul și care îi dă adevărata lui formă: prin ea se și cultivă, și nu există nici o educație adevărată pentru om înainte de rațiune"[2]). Saint-Preux (adică Jean-Jacques) deosebește astfel ideile și sentimentele (ca efecte ale educației) de caracter, adică de dispoziția de a le dobîndi; iar Wolmar e de părere că: „Toate caracterele sînt bune și sănătoase în ele însele ... Nu există deloc erori în natură; toate viciile ce se impută naturii sînt efectul formelor greșite pe care ea le-a primit"[3]).

Pasajul conține unele teze însemnate, care caracterizează gîndirea pedagogică a lui Rousseau, și anume: neintervenție în procesul manifestării libere a personalității (educația „negativă"); întemeierea educației pe cunoașterea diferențelor și a dispozițiilor individuale naturale; condiționarea originii viciilor de unele forme greșite de educație: ipoteza bunătății originare a naturii umane; diferențierea „dispozițiilor" naturale de conținutul de idei și sentimente pe care îl imprimă educația etc.

Rousseau remarcă faptul că pedagogia s-a ocupat mai mult de ceea ce trebuie să se pretindă copilului decît de ceea ce trebuie să se facă pentru a obține ceea ce i se pretinde. Teza esențială, dezvoltată cu o rară putere de convingere în *Emil*, asupra căreia se va reveni în detaliu, și anume, necesitatea de a cunoaște individualitatea umană în vederea organizării educației, prin care „se încheie opera naturii" a marcat începutul unei orientări noi în istoria gîndirii pedagogice.

Contractul social[4]), tratat de drept politic, scris în stil abstract și arid, completează *Spiritul legilor* al lui Montesquieu, prin încercarea de a descoperi izvorul însuși al legilor, și reprezintă una dintre lucrările cele mai autentice care au proclamat vreodată principiul suveranității po-

---

[1]) Apare aici ideea modernă a „mascării" caracterului.
[2]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome II, 1861, p. 286—287.
[3]) *Ibidem*, p. 285.
[4]) Tipărit la Amsterdam (1762). Într-o scrisoare către Roustan (1761), Rousseau susține că elaborarea acestei lucrări precede cu mulți ani pe cea a lui *Emil*.

porului Ordinea „contractuală" a societății păstrează egalitatea și libertatea caracteristice stării naturale și înlocuiește raporturile întemeiate pe pasiuni individuale cu dependenta față de o lege fixă și impersonală, așa cum se caracterizase dependenta omului de lucruri în starea de natură

În vederile lui Montesquieu, separarea puterilor, mandatul reprezentativ, votul censitar și indirect erau tot atîtea bariere între putere („suveran") și popor, în vreme ce Rousseau pune semnul egalității între „suveran" și popor.

Contractul social, care se naște din trebuința oamenilor de a coopera în vederea stăpînirii forțelor naturale, soluționează problema esențială, și anume: „A găsi o formă de asociație care să apere și să protejeze cu toată forța comună persoana și bunurile fiecărui asociat și în cadrul căreia fiecare dintre ei, unindu-se cu toții, să nu asculte totuși decît de el însuși și să rămînă tot atît de liber ca și mai înainte" (cartea I, capitolul al 6-lea)[1]). Pactul social se reduce la termenii următori. *„Fiecare din noi pune în comun persoana și toată puterea lui sub conducerea supremă a voinței generale; și primim in corpore pe fiecare membru, ca parte indivizibilă a întregului"*[2]). Prin înlăturarea piedicilor reprezentate de voințele individuale se creează corpul social și, odată cu el, începe dreptul și morala: „Voința generală" (adică „suveranul") este expresia voinței poporului. Legislatorul în statul „contractual" este un om luminat și excepțional, care interpretează voința generală în legile pe care le supune poporului. Un astfel de legislator i se părea Calvin și, probabil, se socotea el însuși pentru polonezi și corsicani, care i-au cerut să le elaboreze proiecte de constituție. Fără îndoială că statul lui Rousseau e de dimensiuni reduse: el ne amintește „republica" Genevei, creată în 1387 pe temeiul ideii de suveranitate a poporului.

Un merit deosebit al *Contractului social* îl constituie formularea, îndrăzneață pentru epoca lui Rousseau, a dictaturii populare, avînd drept corolar răsturnarea regelui; ea e totuși limitată de acceptarea monarhiei constituționale ca „un rău mai mic", în locul republicii greu de realizat în state mari ca Franța.

În statul întemeiat pe principiul „contractului social" nu se prevede suprimarea proprietății particulare; cine oprește, în aceste condiții, pe cei bogați (cum arătase în *Discursul asupra inegalității*) să pună mîna pe putere și să nu mai țină seama de voința generală? Contradicțiile gîndirii lui Rousseau apar din nou și în *Contractul social*, elaborat de pe poziții idealiste, utopice. Ele reflectă contradicțiile gîndirii burgheze, inerente clasei al cărei ideolog era. Rousseau cerea egalizarea averilor și stăvilirea luxului prin legi care vor opri dezvoltarea industriei și a comerțului. În același timp, condamnînd creștinismul ca religie a preoților, el recurge — pentru a asigura coeziunea statului — la religia *naturală*, la o religie (civilă) de stat, care exclude intoleranța, dar ale cărei dogme trebuie respectate de toți; legile elimină din stat pe necredincios nu pentru că nu crede, ci pentru că e... nesociabil.

---

[1]) J.-J. Rousseau, *Contractul social*, București, Ed. științifică, 1957, p. 99.
[2]) *Ibidem*, p. 101

Patriotismul și spiritul republican al *Contractului social* au avut mai tîrziu o influență considerabilă asupra iacobinilor. Principiul terorii revoluționare iacobine și cultul Ființei supreme se găsesc în germene în această lucrare.

În *Emil sau despre educație* (1762), Rousseau a elaborat, în limitele concepției istorice idealiste a secolului al XVIII-lea, planul și principiile unei educații conforme „naturii", cu scopul de a reforma omul și, prin el, întreaga societate.

Gînditorii secolului al XVIII-lea, chiar cei mai înaintați, ca Diderot, nu puteau înțelege și explica *esența de clasă a statului și lupta de clasă*. Ei interpretau istoria de pe poziții idealiste — cu toate că în concepțiile lor gnoseologice se găsesc elemente materialiste — și considerau orînduirea socială ca un rezultat al organizării politice a societății. În ultimă instanță, caracterul orînduirii sociale — în vederile luminiștilor — e determinat de ideile dominante în societate: „opiniile conduc lumea", afirma Helvétius; „ideile guvernează lumea", scria d'Holbach. Mediul social, care ia naștere prin legislația existentă, se poate schimba numai odată cu schimbarea ideilor din om: ideile, la rîndul lor, vor modifica legislația și vor înlocui formele feudale de viață. (Diderot, de exemplu, spera în apariția unui suveran „luminat", care să organizeze societatea pe temeiuri raționale.) Se credea că eliberarea omului din lanțurile societății feudale și instaurarea unei noi orînduiri sociale mai drepte ar putea fi realizate prin răspîndirea culturii, a „luminilor". Odată cu schimbarea „ideilor" se va putea, așadar, construi o lume mai bună; or, schimbarea ideilor se poate înfăptui, după concepțiile limitate ale gînditorilor progresiști ai secolului al XVIII-lea, prin reorganizarea educației.

Să ne oprim acum, înainte de a analiza moștenirea pedagogică a lui Rousseau, la dramatica desfășurare a vieții lui în perioada peregrinării, a celebrității, a declinului și a sfîrșitului.

*

* *

Apariția lui *Emil* a stîrnit o furtună puternică împotriva lui Rousseau, care i-a distrus pentru totdeauna liniștea trăită un timp la Montlouis și Montmorency.

Primul ministru Choiseul, favoritele regelui, „filosofii", în frunte cu Voltaire, magistrații, credincioșii și ateii îl dușmăneau deopotrivă. Chinuit și de boală, crede un moment că întreaga lume e împotriva lui. La 9 iunie 1762, „Parlamentul" (Curtea supremă de justiție) din Paris ordonă arestarea autorului și arderea cărții. După ce *Emil* a fost ars pe scările Palatului de justiție, sprijinitorii lui Rousseau l-au sfătuit să fugă. Ajuns în Elveția, se stabilește cîteva săptămîni la Yverdon. Expulzat printr-o hotărîre a senatului din Berna, după ce *Emil* a fost ars și la Geneva (unde se decretase și arestarea autorului), Rousseau găsește adăpost la Motiers-Travers, în comitatul Neuchâtel, care aparținea lui Frederic al II-lea, regele Prusiei. În drum scrise poemul *Levitul din Ephraim*. La Motiers, unde începuse redactarea *Confesiunilor* (1762), a rămas doi ani și jumătate.

Persecuțiile inițiate împotriva lui Rousseau de guvernul Franței și de biserica elvețiană i-au sporit faima europeană. Era privit ca un înțelept și binefăcător al omenirii. Prinți, aristocrați, magistrați, preoți, tineri etc. îi cereau lămuriri în probleme de educație, religie, conștiință. Corsica i se adresează cerîndu-i să-i elaboreze o constituție[1]). Contele Orlov îl invită în Rusia, la una din moșiile sale, dar Rousseau nu acceptă invitația.

După ce a redactat o scrisoare de apărare împotriva pastoralei de condamnare a operei *Emil*, emisă de arhiepiscopul de Beaumont[2]), Rousseau a publicat *Scrisori de la munte* (1764)[3]), în care atacă cu violență statul și biserica Genevei, apărîndu-și operele *Emil* și *Contractul social*. În același an, Voltaire dezvăluie în *Sentiment des Citoyens* că Rousseau și-ar fi abandonat copiii.

Scrisoarea către de Beaumont, un model de polemică viguroasă și elocventă, a dat o lovitură neașteptată, fără replică, arhiepiscopului de Paris. În urma scrisorii, de Beaumont i-a păstrat un respect deosebit, pentru sărăcia voită, geniul și buna sa credință[4]).

Scrisorile de la Munte au fost arse la Berna, Haga, Paris, Neuchâtel. Persecuțiile continuă și se întețesc; apare și un pamflet usturător al lui

---

[1]) Rousseau a fost solicitat de Buttafuoco (căpitan în serviciul Franței, în înțelegere cu generalul Paoli, conducătorul militar și civil al corsicanilor) să elaboreze pentru Corsica — eliberată de sub jugul genovezilor — o constituție. În *Contractul social* (cartea a II-a, capitolul X), Rousseau făcuse elogiul națiunii corsicane („am oarecare presentiment că într-o zi această mică insulă va uimi Europa") și arăta că ar fi bine ca un „om înțelept" s-o învețe să-și păstreze libertatea. Într-o scrisoare adresată lui Buttafuoco, Rousseau își exprimă ezitările cu privire la cererea ce i-a fost făcută și arată motivele pentru care ea n-a fost împlinită.

[2]) Iată în întregime titlul scrisorii: *J.-J. Rousseau, cetățean al Genevei, către Christophe de Beaumont, arhiepiscop de Paris, duce de Saint Cloud, pair al Franței, comandor al ordinului Sf. Spirit, provizor al Sorbonei etc.*

În pastorala lui de Beaumont este cuprins un portret spiritual al lui Rousseau, de care s-a făcut mult caz; nu e lipsit de interes să-l cuprindem în această notă, ca document al vremii:

„Din sînul erorii s-a ridicat un om plin de limbajul filosofiei, fără să fie într-adevăr filosof; un spirit dotat cu o mulțime de cunoștințe, care nu l-au luminat și care au răspîndit întuneric în alte spirite; un caracter care se lasă în voia paradoxelor, opiniilor și conduitei, care îmbină simplicitatea moravurilor cu fastul cugetărilor, zelul maximelor antice cu patima nebună de a statornici noutăți, obscuritatea retragerii cu dorința de a fi cunoscut de toată lumea. L-am văzut defăimînd științele pe care le cultiva, preamărind desăvîrșirea evangheliei ale cărei dogme le distrugea, zugrăvind frumusețea virtuților pe care le stingea în sufletele cititorilor. S-a făcut învățătorul genului uman pentru a-l înșela, sfătuitorul public pentru a rătăci pe toată lumea, oracolul secolului pentru a-i isprăvi pierderea. Într-o lucrare asupra inegalității condițiilor a înjosit omul pînă la treapta animalelor; într-o altă lucrare, mai recentă (E vorba de *Emil*, — n.n.), a strecurat cu dibacie otrava voluptății, părînd că o îndepărtează; în aceasta se ocupă de primele momente ale omului, spre a întemeia stăpînirea irelігiei" (J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome II, 1861, p. 747).

[3]) Tronchin, procuror general la Geneva, scrisese despre cazul și împotriva lui Rousseau *Scrisori de la țară*; acestora le-a răspuns Rousseau prin *Scrisori de la munte*.

[4]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome II, 1861, p. 797.

Voltaire, pastorul din Motiers ațîța poporul împotriva lui[1]). Era insultat pe stradă (din cauza costumului său armenian): i s-au spart geamurile casei. De la Motiers s-a refugiat la Neuchâtel și, de aci, pe insula Saint-Pierre de pe lacul Bienne.

Expulzat și din Bienne, pradă nehotărîrii, s-a dus la Strasbourg, unde a fost primit cu căldură. Apoi, la stăruințele contesei de Boufflers, s-a reîntors (cu o învoire specială) la Paris, fiind găzduit pentru puțin timp de printul Conti. Neputînd rămîne la Paris, a acceptat invitația lui David Hume, pe atunci secretar de ambasadă, și s-a dus împreună cu el în Anglia. Neînțelegerile cu Hume, pe care îl socotea acum drept un agent al marei „conspirații" ce se urzise împotriva lui, l-au silit să plece la Wootton, lîngă Londra, în casa lui Davenport (un prieten al lui Hume). În Anglia continuă să lucreze la *Confesiuni.*

În mai 1767 a părăsit localitatea Wootton, cuprins de panică, și a revenit în Franța, însoțit de Thérèse. A rătăcit apoi trei ani prin Grenoble, Fleury-sous-Mendon, Trye, Lyon, Bourgoin (unde se căsătorește cu Thérèse, în prezența lui „Dumnezeu, a naturii și a doi cetățeni virtuoși"), prin Monquin etc. În sfîrșit s-a mutat la Paris (tolerat de autorități) în locuința de odinioară (strada Plâtrière) și a îmbrăcat din nou haina franceză.

Ducea o viață sobră și simplă. A refuzat o pensie pe care voia să i-o ofere regele Angliei. Se întreține dintr-o mică rentă viageră și din transcrierea de note muzicale (cam 1 000 de pagini de muzică pe an). Celebritatea sa europeană nu scăzuse. Avea mulți admiratori. „Confederația" de la Bar (Polonia) i-a cerut un proiect de constituție.

Între timp și-a scris *Confesiunile,* ale căror pagini de încheiere trădează dezechilibrul mintal. Din grija celor care se temeau să nu fie dezvăluiți, i-a fost interzisă lectura *Confesiunilor* chiar și în cercul prietenilor; scrisorile îi erau interceptate etc.

În această perioadă elaborează și *Considerații asupra guvernămîntului Poloniei și asupra reformei sale proiectate în aprilie 1772.*

Iată condițiile istorice în care Rousseau a elaborat aceste considerații.

Polonia din acel timp (mica, marea Polonie și ducatul Lituaniei) cuprindea 33 de provincii sau palatinate, cu mai mult de 8 000 000 de locuitori. Conducerea o aveau cei 100 000 de nobili, un rege electiv și un senat permanent. Locuitorii orașelor suportau toate sarcinile statale, țăranii, legați de glie, erau proprietatea nobililor, iar comerțul și puțina industrie erau în mîinile străinilor. Nobilii („palatinii", „castelanii" și „starosti") obțineau proprietățile din mîna regelui. La moartea fiecărui nobil, regele încredința altuia privilegiul și posesiunea pe care acesta le deținuse. Numai nobilii se bucurau de drepturi cetățenești, ei se adunau periodic în dietele (sau „dietinele") palatinatului, spre a alege pe reprezentanții lor („nuntii") în dieta generală.

Senatul era compus din marii demnitari ai bisericii, palatini, castelani, unii starosti și marii ofiteri ai coroanei (în număr de 10 și inamovibili; aceștia din urmă se bucurau de puteri excepționale).

---

[1]) Singur și proscris, în acest timp se gîndește și la sinucidere. Faptul rezultă dintr-o scrisoare adresată lui Duclos, unicul dintre „filosofi" cu care nu se certase. Ch. P. Duclos (1704—1772) a fost un gînditor-moralist francez, autor al lucrărilor: *Memorii secrete asupra domniilor lui Ludovic al XIV-lea și Ludovic al XV-lea* și *Considerații asupra moravurilor.*

„Nunții“ dietelor palatine erau total subordonați în dieta generală instrucțiilor primite în dieta pe care o reprezentau Exista apoi dreptul de *liberum veto* în dietă, ceea ce aducea cu sine ineficacitatea oricărei hotărîri prin simpla opoziție a unui singur membru (Acest drept de *veto* al nobililor devenise de prin 1650 un adevărat principiu de stat)

Un alt drept constituțional al polonezilor era acela de a forma — sub denumirea de *confederații* — asociații sau ligi, ai căror membri, legați prin jurămînt, își alegeau un conducător și un *consiliu general*, care deținea întreaga autoritate. În adunările confederațiilor, dreptul de *veto* era suspendat, iar hotărîrea majorității devenea lege Încît, după cum observă Petitain (cf J-J Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome I, 1861, p. 701) „acest drept de confederație, al cărui exercițiu era de natură să provoace culmea dezordinii, era adeseori cel care contribuia în modul cel mai eficace ca s-o facă să înceteze“. Odată cu dizolvarea, înceta și valabilitatea deciziilor confederației: pentru ca aceste decizii să devină legi, era necesar votul unanim al unei diete

În 1764 Caterina a II-a a Rusiei impune alegerea lui Stanislas Poniatowski, care intrase în grațiile ei, ca rege al Poloniei

Faptele acestui rege și influența puternicei lui protectoare determină formarea mai multor confederații particulare, risipite în zadar de armatele țarinei Confederațiile se reunesc în 1768 într-o confederație generală, la Bar, în Podolia Acești confederați au avut un rol activ în declanșarea războiului turco-rus din acel timp Deși războiul a fost dezastruos pentru turci, confederații profită de dificultățile țarinei — cauzate, în parte, și de grijile pe care i le provoca curtea imperială din Viena — și încearcă, în timpul ostilităților (începute la sfîrșitul lui 1768) și al armistițiului din 1771, să reorganizeze țara pe baze mai sănătoase și mai sigure Astfel, ei se adresează lui Rousseau și Mably să le elaboreze planul unei noi constituții.

Dar, în timpul în care Rousseau și Mably își întocmeau proiectele, Austria, Prusia și Rusia puneau la cale împărțirea Poloniei, încît, la sfîrșitul lui 1773, pe cînd trimisul confederației se întorcea de la Paris cu aceste proiecte, o dietă, extraordinar convocată, a fost silită — prin teroare și corupție — să ratifice dezmembrarea propriei ei țări.

În aceste considerații, Rousseau aplică, la organizarea unui stat, principiile sale despre dreptul politic, îndeosebi cele expuse în *Contractul social*

Iată extrasul textului privind educația:

„Nu va fi niciodată o constituție bună și temeinică decît aceea în care legea va domni asupra inimii cetățenilor. atîta vreme cît puterea legislativă nu va merge pînă aici, legile vor fi întotdeauna ocolite Dar cum să ajungi la inimi? Iată la ce nu se prea gîndesc institutorii noștri, care nu văd niciodată decît forța și pedeapsa, iată unde nu duc poate mai bine nici recompensele materiale; chiar justiția cea mai integră nu duce aici, pentru că justiția este, ca și sănătatea, un bun de care te bucuri fără să-l simți, care nu inspiră deloc entuziasmul și al cărui preț nu-l simți decît după ce ai pierdut-o “

„Dealtfel, nu prin legi privitoare la cheltuieli poți izbuti să stîrpești luxul; trebuie să-l smulgi din fundul inimilor, sădind în ele gusturi mai sănătoase și mai nobile A opri lucrurile care nu trebuie făcute este un mijloc stupid și zadarnic și nu se începe prin a le face să fie urîte și disprețuite; și niciodată oprobiul legii nu este eficace decît atunci cînd vine în sprijinul oprobiului judecății. Cine se ocupă cu instrucția unui popor trebuie să știe să domine opiniile și prin ele să stăpînească pasiunile oamenilor. Acest lucru e adevărat mai cu seamă în materia de care vorbesc Legile privitoare la cheltuieli irită dorința prin constrîngere mai curînd decît o sting prin pedeapsă Simplicitatea în moravuri și în găteală este mai puțin fructul legii decît al educației.“

Educația

„Acesta este articolul important. Educația este cea care trebuie să dea sufletului oamenilor forma națională si să le dirijeze în asa fel opiniile și gusturile, încît să fie patrioți din înclinare, din pasiune, din necesitate Un copil cînd deschide ochii trebuie să vadă patria și să nu vadă, pînă la moarte, nimic altceva decît pe aceasta. Orice adevărat republican a supt odată cu laptele mamei sale și iubirea de patrie, adică iubirca legilor si a libertății. Această iubire constituie întreaga sa existență· nu vede decît patria, nu trăiește decît pentru ea: de îndată ce e singur, este nimic; de îndată ce nu mai are patrie, nu mai este; dacă nu e mort, e tot ce poate fi mai rău.

Educația națională nu aparține decît oamenilor liberi; numai ei sînt cei care au o existență comună și care sînt în adevăr uniți prin lege. Un francez, un englez, un spaniol, un italian, un rus sînt toți aproape același om; iese din colegiu cu totul pregătit pentru neorînduială, adică pentru supunere La douăzeci de ani, un polonez nu trebuie să fie un alt om; trebuie să fie un polonez Vreau ca atunci cînd învață să citească, să citească lucruri despre tara sa; la zece ani să-i cunoască toate produsele, la doisprezece toate provinciile, toate drumurile, toate orasele; la cincisprezece să-i cunoască toată istoria[1]), la șaisprezece toate legile; să nu fi fost în toată Polonia o acțiune frumoasă, nici un om de seamă de care să nu-i fie memoria și inima pline și de care să nu poată vorbi în orice moment. Se poate conchide din aceasta că nu doresc să urmeze copiii studiile obișnuite conduse de străini si de preoți. Legea trebuie să fixeze conținutul, ordinea și forma studiilor lor. Ei nu trebuie să aibă ca institutori decît polonezi, căsătoriți cu totii, dacă e posibil, distinși cu toții prin moravurile lor, prin cinstea lor, prin bunul lor simț, prin învățăturile lor si destinati cu toții unor ocupații nu mai importante, nici mai vrednice de cinste, căci acest lucru nu e posibil, dar mai puțin grele si mai strălucitoare, după ce la capătul unui anumit număr de ani vor fi îndeplinit bine pe aceasta Feriți-vă mai ales să vă faceți o meserie (stabilă, pe toată viata — *n.n*) din situatia de pedagog. Orice functionar în Polonia nu trebuie să aibă altă situație permanentă decît cea de cetățean Toate posturile pe care le ocupă și mai ales cele ce sînt importante, ca acesta[2]), nu trebuie să fie considerate decît ca locuri de încercare și trepte pentru a urca mai sus, după ce au meritat aceasta. Îndemn pe polonezi să privească cu atenție la această maximă, asupra căreia voi stărui adesea· o cred cheia unei mari înfloriri în stat. Vom vedea în cele ce urmează cum poate fi, după părerea mea, pusă în practică, fără excepție.

Nu-mi plac deloc aceste deosebiri între colegii și academii, care fac ca nobilimea bogată si nobilimea săracă să fie crescute în mod diferit și separat. Fiind egali prin constituția statului, toti trebuie crescuti împreună si în același fel; și dacă nu poate fi stabilită o educație publică cu totul gratuită, trebuie cel puțin să i se pună o taxă pe care s-o poată plăti cei săraci. Nu s-ar putea oare crea în fiecare colegiu un anumit număr de locuri necondiționat gratuite, adică pe cheltuiala statului, adică ceea ce numim în Franța burse? Aceste locuri, date copiilor unor gentilomi săraci, care vor fi binemeritat de la patrie, nu ca o pomană, ci ca o recompensă a bunelor servicii ale taților, vor deveni în această calitate vrednice de cinste și vor putea avea ca rezultat un dublu avantaj, care nu va fi de neglijat. Va trebui pentru aceasta ca numirea[3]) să se facă printr-un fel de judecată despre care voi vorbi îndată. Cei ce vor ocupa aceste locuri vor fi numiți copiii statului și distinși printr-un oarecare semn de cinste care le va da precădere asupra celorlalți copii de vîrsta lor, fără să fie exceptați cei mari.

---

[1]) Să se compare cu imaginea spirituală a lui „Emil“ la cincisprezece ani.

[2]) Anume: ca cel de dascăl.

[3]) Adică: numirea în aceste locuri.

În toate colegiile trebuie să se înființeze un gimnaziu[1]) sau un loc de exerciții corporale pentru copii. Această chestiune atît de neglijată este, după mine, partea cea mai importantă a educației, nu numai pentru a forma temperamente robuste și sănătoase, ci chiar mai mult, pentru scopul moral, care e neglijat sau care nu e împlinit decît printr-o droaie de reguli pedante si zadarnice, care sînt tot atîtea vorbe pierdute. Nu voi repeta niciodată îndeajuns: educația bună trebuie să fie negativă Împiedicînd viciile să se nască, veți fi făcut deajuns pentru virtute. Mijlocul potrivit este extrem de usor într-o bună educație publică; anume de a ține întotdeauna copiii într-o atenție încordată, nu prin studii plictisitoare din care nu înțeleg nimic și pe care le urăsc numai pentru că îi silesc să stea în loc, ci prin exerciții care le plac, satisfăcînd prin aceasta nevoia pe care o are corpul în crestere de a se mișca; pentru ei plăcerea miscării nu se va mărgini numai la aceasta.

Nu trebuie deloc să li se permită să se joace singuri, după fantezia lor, ci toți împreună si în public, în asa fel încît să existe întotdeauna un scop comun, spre care se îndreaptă toți si care stimulează concurența și emulatia. Părintii care vor prefera educația casnică[2]) și care vor creste copiii sub ochii lor trebuie totuși să-i trimită la aceste exerciții. Instructia lor poate fi familială și particulară, însă jocurile lor trebuie să fie întotdeauna publice și comune tuturor; căci nu e vorba aici numai de a-i face să se ocupe de ceva, de a le forma o constituție robustă, de a-i face sprinteni si slobozi, ci de a-i obișnui de timpuriu cu ordinea, cu egalitatea, cu fraternitatea, cu concurențele, de a-i obisnui să trăiască sub ochii concetățenilor lor și să dorească aprobarea publică. Pentru aceasta nu trebuie ca premiile si recompensele învingătorilor să fie distribuite în mod arbitrar de dascălii de exerciții[3]), nici de conducătorii colegiilor, ci prin aclamație și la aprecierea spectatorilor; putem socoti că aceste aprecieri vor fi întotdeauna juste, mai ales dacă avem grijă să facem aceste jocuri atrăgătoare pentru public, rînduindu-le cu puțină pompă și în asa fel ca să fie spectaculoase Atunci este de presupus că toți oamenii cinstiți și toți patrioții buni își vor face o datorie și o plăcere din a asista la ele.

La Berna există un exercitiu unic în felul său pentru tinerii patricieni[4]) care ies din colegiu Anume ceea ce se numeste *starea exterioară*. Este o copie în mic a tot ceea ce compune guvernămîntul republicii. Un senat, magistrati[5]), ofițeri, aprozi, oratori, pricini, procese, solemnități. Starea exterioară are chiar si un mic guvernămînt și unele rente; și această institutie, autorizată și protejată de suveran, este pepiniera oamenilor de stat care vor conduce într-o zi afacerile publice în aceleași functii pe care nu le exercitau mai înainte decît prin joc[6]).

Orice formă am da educației publice, de ale cărei amănunte nu mă ocup aici, e convenabil să se întemeieze un colegiu de magistrați de prim rang, care să aibă administrația supremă și care numește, revocă si schimbă, după vointa sa, atît pe principalii conducători de colegii, care vor fi ei înșiși, precum am spus, candidați pentru înaltele magistraturi, cît si pe dascălii de exerciții, cărora se va avea grijă să li se stimuleze zelul si vigilența prin unele profesii mai înalte, ce le vor fi deschise sau închise, după felul cum și-au îndeplinit profesiunea de dascăl. Întrucît de aceste stabilimente depind speranța republicii, gloria și soarta națiunii, le găsesc, o mărturisesc, atît de importante, încît sînt cu totul surprins că nicăieri nu s-a gîndit nimeni să le-o dea. Sînt mîhnit pentru omenire că atîtea idei care

---

1) Rousseau revine aici la semnificatia anticului „gimnaziu", instituție de stat pentru educația fizică a tineretului.

2) Adică în familie

3) În termenii de azi: profesorii de educație fizică.

4) Adică: pentru copiii claselor dominante.

5) E vorba de „primii magistrați" (organe ale conducerii, nu ale justiției), care existau pe atunci în unele cantoane elvețiene. „Suveran", adică organul reprezentativ al puterii de stat în republică.

6) E aici germenele ideii de *autoconducere* a claselor, care se va dezvolta în variatele forme moderne de *autonomie a elevilor* din școlile burgheze, „autonomie" care oglindea orînduirea burgheză, cu funcțiile ei caracteristice.

mi se par bune si utile, se găsesc întotdeauna, deși foarte practicabile, atît de departe de tot ceea ce se face.

Dealtfel, nu fac aici altceva decît să arăt; dar aceasta este de ajuns pentru cei cărora mă adresez. Aceste idei rău aplicate arată de departe căile necunoscute modernilor, prin care cei vechi conduceau oamenii la acea vigoare a sufletului la acel zel patriotic, la acea stimă pentru calitățile cu adevărat personale, fără a ține seama de ceea ce e străin omului, care n-au seamăn printre noi, dar a căror sămînță nu așteaptă pentru a crește în inima tuturor oamenilor decît să fie puse în acțiune prin instituții potrivite. Dacă veți conduce în acest spirit educația, datinile, obiceiurile, moravurile polonezilor, veți dezvolta în ei această sămînță care nu este încă trezită prin maxime corupte, prin instituții uzate, printr-o filosofie egoistă, care predică si care omoară. Națiunea va datora cea de-a doua naștere a sa crizei îngrozitoare din care iese; și, văzînd ceea ce au făcut membrii ei încă nedisciplinați, ea va aștepta mult si va obține mai mult de la o instituție destul de ponderată, ea va îndrăgi, va respecta legi care vor măguli nobilul ei orgoliu, care o vor face, care o vor menține fericită și liberă; smulgînd din sînul său pasiunile care ocolesc legile, ea va hrăni pasiunile care le fac iubite; în fine, reînnoindu-se, astfel spus, ea însăși, va relua în această perioadă toată vigoarea unei națiuni care se naște Fără aceste măsuri, să nu așteptați nimic de la legile voastre: oricît de înțelepte, oricît de prevăzătoare ar putea fi, ele vor fi ocolite si zadarnice; și veți fi înlăturat unele abuzuri care vă ating, ca să introduceți altele, pe care nu le-ati prevăzut Iată preliminarii pe care le-am crezut indispensabile. . ."

În această stare, crezîndu-se victima unei conspirații universale, — din care ar fi făcut parte îndeosebi Grimm, d-na d'Epinay, Diderot, Hume, d'Alembert, toți „filosofii" și în frunte Choiseul — Rousseau a scris halucinantele dialoguri *Rousseau judecător al lui Jean-Jacques (Rousseau juge de Jean-Jacques, dialogues)*, în care se străduia să se apere împotriva calomniilor si a nedreptăților pe care le-a îndurat sau pe care și le-a închipuit. În 1776 s-a decis să „încredinteze Providenței" manuscrisul dialogurilor și a încercat să-l depună pe altarul de la Nôtre-Dame. Găsind ușile închise, s-a resemnat: „eliberîndu-se chiar și de neliniștea speranței" aici pe pămînt, a crezut că persecutarea lui a fost înscrisă în „decretele eterne" . . .

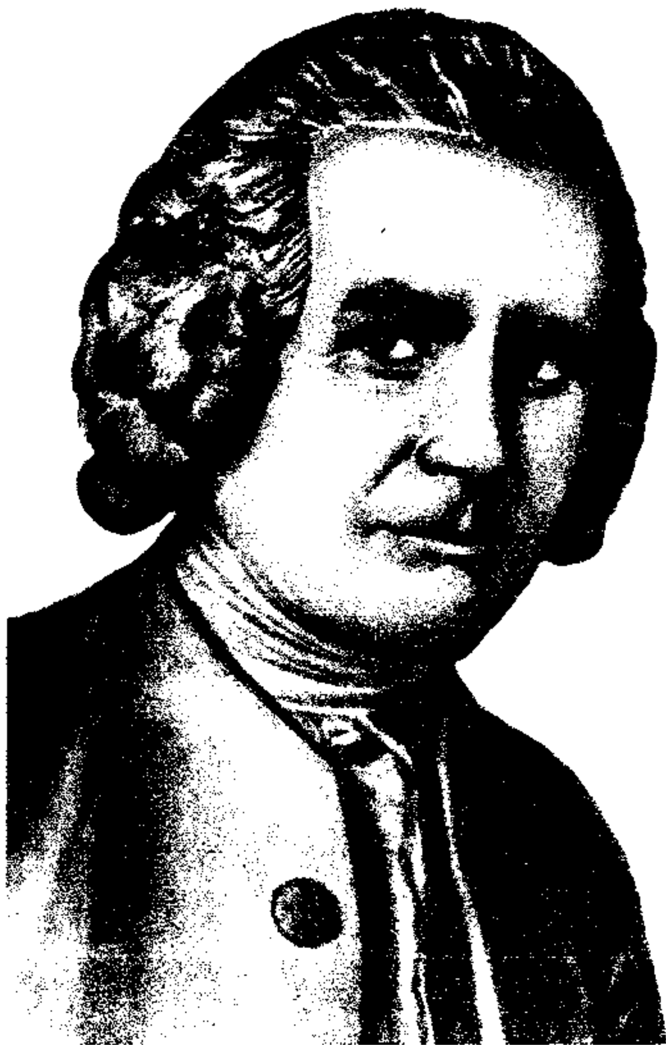
În ultimii doi ani ai vieții, Rousseau a scris *Reveriile unui hoinar singuratic*[1]. În același timp continuă vechile și plăcutele lui îndeletniciri: ierborizarea[2] și copierea de texte muzicale. Se mai pot aminti aici si cele trei circulare „către poporul francez", care conțin: prima, protestul lui împotriva editorilor care falsifică lucrările; a doua, apărarea contra criminalei adversități ce-l persecuta; iar ultima, o cerere de azil în schimbul „banilor, efectelor și rentelor" ce le deținea

S-a mutat apoi, spre sfîrșitul vieții, la Ermenonville, într-un fermecător colț de țară, proprietatea marchizului de Girardin. La 42 de zile

---

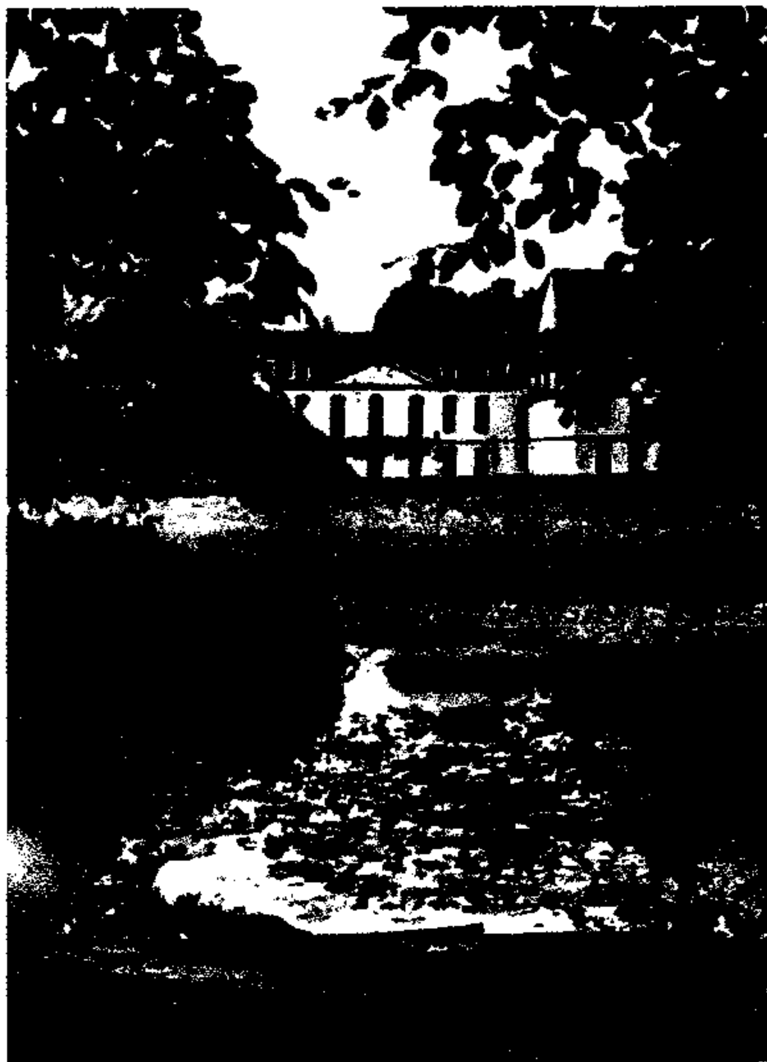
[1]) *Les reveries d'un promeneur solitaire*, tradusă în l. română de Mihai Șora cu titlul *Visările unui hoinar singuratic*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968

[2]) A scris și lucrări de botanică *Lettres sur la botanique* (22 august 1771), în J.-J Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome IV, ed. Pléiade, 1969, p 1 151; *Fragments pour un dictionnaire des terms d'usage en botanique, ibidem*, p. 1 201, *Fragments de botanique, ibidem*, p 1 244

J. J. Rousseau în ultima perioadă a vieții sale.

TABLOU DE HOUDON

Castelul din Ermenonville,
unde a decedat J. -J. Rousseau

după ce s-a stabilit la Ermenonville, s-a stins la 2 iulie 1778[1]). Rămășitele i-au fost depuse în „Ile des peupliers" de pe aceeași proprietate: mai tîrziu, în timpul Convenției, au fost transferate la Pantheon

*
* *

Izvoarele gîndirii pedagogice a lui Rousseau se află, în ultimă analiză, în condițiile istorice specifice burgheziei franceze din preajma revoluției franceze de la 1789. Idealismul sociologic și contradicțiile gîndirii rousseauiste oglindesc tendințele contradictorii de clasă ale burgheziei, care vor putea fi depășite numai prin lupta revoluționară a proletariatului înarmat cu concepția materialist-dialectică despre lume[2]).

În limitele idealismului sociologic al secolului al XVIII-lea, care considera „ideile" și „opiniile" drept vehicule ale istoriei, Rousseau susține teza — neștiințifică — conform căreia trebuie reformat individul pentru a clădi o orînduire socială mai dreaptă *Reforma societății ar începe, așadar, cu reforma omului prin educație.* În *Emil,* cartea I, ni se arată clar că educația nouă implică educatori noi și că ar fi necesar să se înceapă cu educația părinților. Dar, în limitele ideologiei pe care o reprezenta, Rousseau nu putea concepe decît o soluție utopică, ce decurgea din ea: un elev abstract, un educator abstract și o lume bună organizată de descendenții elevului crescut conform noilor principii de educație.

Ideologia burgheză, îndeosebi în forma ei mic-burgheză reprezentată de rousseauism, era impregnată de contradicțiile pe care nu le putea depăși și care se datorau poziției ei de clasă: contradicția „individ-societate", „natură-cultură", „om-cetățean", „libertate-necesitate" etc.; ele apar și rămîn insolubile în concepțiile politice, sociale și pedagogice ale lui Rousseau.

Înverșunații săi adversari, de la Formey și Gerdil pînă la van Loon, i-au imputat necontenit contradicțiile operei, fără să le poată însă explica. Lămurirea lor nu e posibilă decît printr-o analiză științifică, în lumina materialismului istoric.

Concepția sociologică și pedagogică a lui Rousseau era, așadar, idealistă în ansamblul ei; însă, ca și concepțiile similare ale gînditorilor care oglindeau revendicările burgheziei în ascensiune, ea era, în acea vreme, progresistă. În schimb, vederile lui filosofice deiste, sprijinite pe dualismul

---

[1]) Sfîrșitul lui Rousseau a prilejuit, de asemenea, multe ipoteze. S-a presupus și sinuciderea Alții cred chiar într-un asasinat din partea unui oarecare John, rîndaș la marchizul de Girardin și amant al Thérèsei; cea din urmă voia în acest chip să pună mîna pe manuscrisele bătrînului Jean-Jacques, care le ținea sub cheie (L Feuchtwanger, *op cit*). Ceea ce se știe e că Thérèse a fost silită să părăsească Ermenonville după un an; a trăit multă vreme cu John, consumînd moștenirea care i-a rămas de la Rousseau, pînă cînd, în ultimii ani, ajunsese să cerșească la usa Comediei franceze Muri în 1801, în vîrstă de 80 de ani. (Constituanta a votat un decret prin care i-a acordat o pensie pe seama statului.)

Cauza morții lui Rousseau, confirmată ulterior, a fost tumoare cerebrală cu apoplexie în urma unei uremii galopante.

[2]) cf. J. L. Lecercle, introducere la J.-J. Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni,* București, Ed. științifică, 1958, p. 23.

„materiei“ și al „spiritului“, deși se îndepărtau de concepțiile teologice, erau totuși rămase mult în urma ideilor materialiste care s-au profilat (cu Diderot și Helvétius) în gîndirea secolului al XVIII-lea. Cert, în domeniul cunoașterii, Rousseau, urmînd pe Locke, se situa pe pozițiile senzualismului, care conținea unele elemente materialiste[1]). Dar în opoziție cu Locke si Helvétius, Rousseau admitea caracterul înnăscut al ideilor morale.

Izvoarele intelectuale ale doctrinei pedagogice a lui Rousseau descind mai cu seamă din: filosofia lui Platon, lucrările scriitorilor și moraliștilor antici romani, umanismul lui Montaigne, scrierile lui Locke și Fénelon despre educație, precum și unele scrieri de căpătîi, contemporane lui, ca cea a oratorianului cartezian Bernard Lamy (a cărui *Entretiens sur les sciences*[2]) a influențat și pe Montesquieu) etc.

N-a urmat nici un curs sistematic și totuși nu s-a pierdut în enciclopedismul și eclectismul pedant în care se zbat, fără ieșire, cei mai mulți autodidacți[3]).

La confluența acestor izvoare se situează *experiența* lui *educațională*, care, deși limitată, se înscria pe orbita gîndirii și preocupărilor sale.

Universul spiritual al lui Rousseau este și rămîne, în esență, cu toate inconsistențele, incongruențele, paradoxele și incoerențele de suprafață un univers pedagogic în care *homo educandus* constituie centrul de convergență al tuturor mișcărilor si punctul arhimedic al construirii unei noi „ordini“ pornind de la „ordinea“ naturală a lucrurilor.

În coordonatele acestor izvoare se profilează originalitatea și singularitatea operei lui Rousseau. Examinată din cele mai diverse unghiuri de vedere (inclusiv cel freudian), ea a constituit și constituie și azi obiectul celor mai variate și contrastante interpretări. Dar chiar cercetători ca Starobinski, care și-a limitat sarcina la observarea și la descrierea *structurilor* ce aparțin în mod propriu lumii lui J.-J. Rousseau, își dau seama că „este evident că nu putem interpreta opera lui Rousseau fără să ținem seama de lumea căreia ea i se opune“.

Starobinski constată că „experiența intimă (a lui Jean-Jacques, *n.n*) reflectă funcția sa privilegiată prin conflictul cu o societate inacceptabilă“, arătînd că: „chiar domeniul propriu al vieții interioare nu se delimitează decît prin eșecul oricărei relatii satisfăcătoare cu realitatea externă“[4]).

În studiul *Transparența și obstacolul*, profesorul genevez încearcă să definească structura intimă și profundă a gîndirii rousseauiste oglindită chiar la începutul celebrului *Discurs asupra științelor și artelor*, în care Rousseau constata discordanța dintre *a fi* (être“) și *a părea* („paraître“).

---

[1]) cf *Istoria filosofiei*, redactori: M. A. Dînnik, M. T. Iovciuk, B. M. Kedrov, M. B. Mitin și O. V. Trahtenberg, vol. I, București, Ed. științifică, 1958, p. 499.

[2]) *Convorbiri asupra științelor.*

[3]) Rousseau afirmă că dacă n-ar fi fost suferind, ar fi muncit nu pentru satisfacția sa, ci pentru binele societății. „Cîți oameni plini de bunuri și de sănătate nu-și petrec astfel viata întreagă?“. Apud *J.-J. Rousseau, Ouvres completes*, tome IV, 1969, p. XXVI)

[4]) Jean Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau, La transparence et l'obstacle* suivi de sept essais sur Rousseau, nrf, Paris, Gallimard, 1971, p. XXVI.

Suprafața înșelătcare a lucrurilor, care împiedică înfățișarea exterioară să corespundă „dispozițiilor inimii", a introdus răul în lume. Contrastul este atît de puternic. încît în viziunea filosofică a lui Rousseau nu este în joc numai noțiunea abstractă de *a fi* și *a părea*, ci însuși destinul oamenilor care oscilează între inocența renegată și ruina de acum sigură, „aparența" și „răul" nemaifiind decît unul și același lucru.

Nu vom merge atît de departe încît să afirmăm că determinantele obiective ale istoriei sale personale i-au creat structurile înseși ale gîndirii, dar nu vom înceta să susținem că aceste structuri s-au manifestat și realizat în *anumite* forme numai datorită condițiilor în care a trăit și a influențelor care s-au exercitat asupra lui; cert, aceste condiții și aceste influențe s-au *reflectat* într-un mod unic în conștiința sa.

„Scandalul" minciunii, al „aparenței", a dat, după Starobinski, impulsul întregii sale cugetări teoretice. Pornind de aici, i s-a deschis o vastă perspectivă de înțelegere și i s-au conturat posibilități infinite de dezvoltare și progres, în care Rousseau credea *în felul său,* deosebit de contemporani.

Fondul intim al ființei umanității este înșelat de aparențe, *încrederea* a dispărut, iar omul este silit să trăiască în întuneric. Rousseau, reluînd mitul platonician al exilului și al întoarcerii, „îl orientează spre starea de copilărie și nu spre o patrie celestă"[1]). Dacă el se întoarce spre o „viață anterioară" și spre o ipotetică stare de natură, nu părăsește lumea terestră și nu invocă păcatul adamic pentru a explica decadența omului.

Umanitatea este *perfectibilă* și, ca urmare, istoria universală nu e definitiv condamnată; decăderea nefiind decît un accident al acestei istorii, este de admis că omul nu e condamnat în mod natural să trăiască în întuneric, în viciu, în neîncredere, deși acestea sporesc totdeauna, odată cu creșterea artificială a civilizației și a orgoliului uman.

Nu există, așadar, nici un obstacol supranatural care să împiedice pe om să-și facă sau să-și desfacă istoria pentru a-și regăsi „transparența" pierdută. „Esența omului nu e compromisă, ci numai situația sa istorică"[2]). „Deoarece apariția răului a fost un fapt istoric, lupta împotriva răului aparține de asemenea omului în istorie".

Întreaga operă a lui Rousseau tinde să arate că este posibilă o acțiune în acest sens, că libertatea care constituie identitatea naturii umane ne îngăduie să ne consacrăm adevărului *dezvăluit,* care va restitui omului „transparența" compromisă.

Fără îndoială că în indicarea mijloacelor și a acțiunilor de reîntoarcere a „transparenței" în noi și în viața noastră, Rousseau se sprijină, în reforma sa morală educațională, politică și socială, cînd pe o revenire la trecut, cînd pe prezentul personal, cînd — arareori — pe viitor. De aici pledoariile lui pentru respectarea conservatoare a legilor și ordinii stabilite, care salvează ceea ce mai rămîne în suflet „pur și originar"; de aici schițarea „ideii fericirii viitoare a genului uman" și, tot de aici, construirea imaginară a „Cetății" ideale și virtuoase a umanității. E de

---

[1]) Jean Starobinski, *op. cit.,* p. 22.

[2]) *Ibidem,* p. 25.

la sine înțeles ca în urmărirea atîtor proiecte să întîlnim contradicții, ambiguități, incoerențe etc.

Dacă ne-am întreba care este starea în care „transparența“ a existat și ce distanță ar trebui să parcurgem pentru a o regăsi, Rousseau afirmă că ne despart „o mulțime de secole“ de starea primară și originară, de natura în care „transparența“ era dominantă și că, poate, această stare „nici n-a existat“.

Starea de natură, în concepția lui Rousseau, nu este — precum am arătat și în alt context — decît o premisă speculativă a unei istorii ipotetice, premisă pe temeiul căreia va putea clădi explicația genetică a lumii actuale. Era tendința generală a gîndirii secolului al XVIII-lea de a găsi izvoarele tuturor fenomenelor, fie că e vorba de originea pămîntului, a vieții, a sufletului sau de cea a societăților. Această tendință era atît de puternică încît, uneori, la Rousseau și la alți gînditori ai acestui secol, speculația era considerată drept observație care nu mai necesită nici o fundamentare științifică.

Rousseau nu încearcă și nu dezvoltă în ficțiunea sa istorică, așa cum susțineau unii din superficialii săi adversari, o pledoarie pentru întoarcerea la starea de natură primitivă. Ne găsim mai degrabă în fața unei descrieri, a unei stări nostalgice, foarte apropiate de animalitate, care, în spiritul lui Rousseau, s-a conturat atît de puternic încît era considerată drept un adevăr istoric.

Hölderlin considera pe gînditorul genevez — în oda neterminată pe care i-o dedică — drept unul din acei vizionari („Seher“) care dețin *memoria* unui trecut îndepărtat, a unui timp mai bun și cărora le e dat să fie impresionați de „soarele îndepărtat“ și de „razele venite dintr-o epocă mai frumoasă“ . .

Dar, unde găsim „transparența“ originară, dacă ea a dispărut? Rousseau ezită, după cum observă și Starobinski, între două răspunsuri contradictorii.

Cel dintîi ne arată că sufletul uman a degenerat, fiind desfigurat în așa măsură încît nu-și va mai putea regăsi niciodată frumusețea primară; potrivit celui de-al doilea răspuns, natura primară persistă, dar *ascunsă* de vălul artificial al convențiilor și opiniilor sociale.

„Versiunea pesimistă și versiunea optimistă a mitului originii, Rousseau le susține pe amîndouă în mod alternativ și uneori chiar în mod simultan. El ne spune că omul a distrus iremediabil identitatea sa naturală, însă el susține, de asemenea că sufletul originar fiind indestructibil, rămîne pentru totdeauna identic sie însuși sub adaosurile exterioare care îl maschează“[1]).

Oscilînd între concepția *unei naturi pierdute* și cea a unei *naturi ascunse,* mascate, Rousseau nu poate concilia cele două teze prezentate chiar în prima și celebra pagină a lui *Emil*: „Totul este bun cînd iese din mîinile Creatorului“ și „Totul degenerează în mîinile omului“.

Starobinski afirmă că postulatele lui Rousseau permit totuși să se rezolve problema originii răului, fără ca acesta să fie imputat lui Dumne-

---

[1]) J. Starobinski, *op. cit.*, p. 33

zeu sau omului care păcătuieşte. Răul ar fi un produs al istoriei şi societăţii. fără alterarea esenţei individuale.

Dacă se disociază, observă Starobinski, omul ca *esenţă* şi omul ca *relaţie* socială, separînd natura umană şi sociabilitatea, s-ar putea admite că decăderea istorică e *periferică* „în raport cu permanenţa centrală a naturii originare"[1]).

Imperiul răului în concepţia lui Rousseau este constituit din pasiunile omului pentru lucrurile exterioare, pentru posesiunea bunurilor materiale, pentru aparenţă şi prestigiu. Reîntors în sine, regăseşte izvorul salvării.

Totul degenerează *în mîinile omului,* nu în *inima sa,* — mîini care schimbă natura şi istoria, creează diferenţele şi luptele dintre popoare, inegalitatea dintre indivizi etc.

Arătam în alt context că, în *Discursul asupra inegalităţii,* Rousseau afirmase că viciile lumii nu aparţin atît omului, cît omului „rău guvernat". Revolta împotriva istoriei, împotriva regimului istoric din vremea sa devenea astfel pe deplin justificată.

Însă, dacă e adevărat că gîndirea lui Rousseau este din acest punct de vedere revoluţionară, nu e mai puţin adevărat că e „revoluţionară" numai din perspectiva acestei naturi umane eterne şi individuale şi nu din perspectiva unui progres istoric care ar însemna eliberarea maselor populare de sub tirania despotismului feudal, aşa cum încercase, spre pildă, în acelaşi secol un Baboef. Revoluţia socială nu e generată de şi în solitudinea în care se complăcea Rousseau, ci prin şi în lupta colectivă, organizată şi deschisă.

Nu e lipsită de interes nici încercarea unora de a schiţa actualitatea operei lui Rousseau din confruntarea configuraţiei spirituale a secolului al XVIII-lea cu cea a secolului nostru. Roger-Gérard Schwartzenberg[2]), scriind o prefaţă la o nouă ediţie a *Contractului social,* formulează concluzia că Jean-Jacques este, prin caracterul contestatar al operei sale, un contemporan care se înscrie ca al şaptelea stîlp al „noii înţelepciuni" după Marcuse, Dylan, Fourier, Mc Luhan, H. Hesse, Lennon. Revolta rousseauistă n-ar fi decît revolta acelei „Beat Generation" de la 1730, iar Rousseau strămoşul beatnik-ului Jack Kerouac cu părul lung şi chitara seacă vagabondînd pe drumuri fără direcţie.

Contestarea totală rousseauistă năzuia spre un nou mod de a fi şi de a comunica, spre o „contra-cultură" care să se opună civilizaţiei „opresive" (Marcuse va spune „represive") şi a unei societăţi tehnocratice alienante. După Schwartzenberg, Rousseau trăise în epoca de naştere a civilizaţiei industriale şi observase că, cu tot progresul, cu toată tehnica şi filosofia vremii, „inima lipsea". El mai afirmă că Rousseau poate fi considerat azi drept profet al societăţii postindustriale prin refuzul de a se integra în societatea „de consum" (sau societatea „abundenţei", cum e categorisită societatea capitalistă contemporană de către Marcuse), prin gustul călătoriei, prin întoarcerea la natură, prin idealul de simplicitate (ca în comu-

---

[1]) J. Starobinski, *op. cit.*, p. 33.
[2]) Cf. Roger-Gerard Schwartzenberg, *Jean-Jacques superstar,* L'Express, nr. 1 069, 3—9 ianuarie 1972, p. 59.

nele „hippies“). prin eliberarea sentimentelor, prin explozia romantică, prin misticismul vag etc. Ciudată și surprinzătoare apropiere între idealul de viață simplă rousseauist și decreptitudinea fizică si morală din comunele „hippies“! Mult mai surprinzătoare, dar si caracteristică pentru o societate capitalistă în disoluție este și afirmația lui Schwartzenberg, din aceeași prefață, că de o sută de ani *Capitalul* ar fi fost eclipsat de *Contractul social*, dar că azi Rousseau ar înlocui pe Marx în Pantheonul protestatarilor. Asemenea afirmații, firește, nu pot fi făcute decît de niște adversari orbi ai socialismului victorios pe o mare întindere a globului, care nu cunosc mișcările și revendicările sociale din propria lor țară.

Privind concepția lui pedagogică în limitele timpului în care s-a dezvoltat, se conturează limpede poziția ei înaintată și progresistă față de practica strîmtă a educației feudale și ni se deschide perspectiva de înțelegere a marii înrîuriri pe care ea a exercitat-o asupra evoluției ulterioare a gîndirii pedagogice.

Rousseau, în *Scrisoarea către Chr. de Beaumont,* mărturisea:

„Am căutat adevărul în cărți; n-am găsit decît șarlatani care își fac un joc din a înșela oamenii, fără altă lege decît interesul lor, fără alt Dumnezeu decît reputația lor, gata să defăimeze pe șefii care nu-i tratează potrivit dorinței lor, gata și mai mult să laude nedreptatea care îi plătește. Ascultînd oamenii cărora le e permis să vorbească în public, am înțeles că ei nu îndrăznesc sau nu vor să spună decît ceea ce e pe placul celor ce poruncesc și că, plătiți de cel tare ca să facă morală celui slab, ei nu știu să-i vorbească acestuia din urmă decît despre datorii, iar celuilalt despre drepturile lui. Întreaga construcție publică se va afla necontenit în minciună, atîta vreme cît cei care o dirijează vor avea interes să mintă; și numai ei au nevoie ca adevărul să nu fie spus. De ce să fiu complicele acestor oameni?“[1])

Rousseau scrisese *Emil* ca să orienteze educația spre lumea adevărului și a „naturii“.

Rousseau s-a ocupat, în afară de *Emil* și *Noua Héloïse,* de probleme de educație în: *Considerații asupra guvernămîntului Poloniei* (parțial), *Proiect pentru educația d-lui de Saint-Marie* și, în corespondență, în: *„Scrisorile către prințul de Wirtenberg, către abatele M*** și către d-na de T.*

Proiectul a fost scris în 1740, cînd Rousseau devenise educatorul fiului lui Bonnot de Mably (mare-prevot[2]) la Lyon). Lucrarea mai prezintă azi doar un interes istoric... Scopul educației, așa cum e definit în proiect, consta în formarea „inimii, judecății și spiritului“, „exercitarea corpului“ și asigurarea „cunoașterii societății“. Mențiunea lui Molière că „un prost savant este mai prețios decît un prost ignorant“ îi pare valabilă și lui Rousseau; totuși, în proiect se recomandă predarea următoarelor științe: latina, istoria, geografia, matematica, morala, dreptul natural (scrierile lui Puffendorf și Grotius); sînt socotite însă de prisos retorica, logica și filosofia scolastică. „Cînd va fi timp“, se va putea face lectura *Logicii* de la Port-Royal și a *Artei de a vorbi* a lui P. Lamy.

---

[1]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome II, 1861, pp. 775—776.
[2]) Comandant militar (de miliție) în vechiul regim francez.

În ordinea importanței, educația formează: *moralitatea, cumințenia* și *cunoașterea.*

Rousseau mai propune unele recreații plăcute prin cunoașterea artelor frumoase: „cunoașterea cărților și a autorilor, critica, poezia, stilul, elocința, teatrul și, într-un cuvînt, tot ceea ce poate contribui să-i formeze gustul și să-i înfățișeze (elevului, *n.n.*) studiul sub o formă surîzătoare“[1]).

Emil sau despre educație e opera pe care însuși Rousseau o considera drept cea mai de seamă dintre scrierile sale.

Pierre Burgelin (în studiul introductiv la *Emil*) observă că amatorii de literatură franceză admiră *Confesiunile* și *Reveriile* în care se dezvăluie Rousseau, dar citesc puțin pe *Emil;* apoi adaugă că *Emil* „este cartea sa cea mai completă, iar prin conținutul și influența sa una din operele cheie ale civilizației noastre“[2]). *Emil* este considerat de însuși Rousseau cînd „tratat despre bunătatea originară a omului“, cînd „romanul naturii omenești“.

Ce este această „natură“, obiect predilect cercetării filosofice din secolul al XVIII-lea? Rousseau nu i-a dat o definiție clară. „Natura are o voce, mîini, întuneric și lumini. Ea este putere și invitație, germene și înflorire. Ea merge de la funcțiunile fiziologice la conștiința morală, include și exclude sociabilitatea, amorul trecător și amorul conjugal, ea interzice știința și reflecția, însă face apel la rațiune. Ea desemnează în fine cîmpia înverzită și creatorul ei“[3]).

Natura este, așadar, în concepția lui Rousseau, după cum remarcă și François și Pierre Richard[4]), atît lumea exterioară (natura fizică), cît și lumea anterioară societăților și decăderii omului.

Noțiunile de „bunătate originară“ și „natură originară“ coincid; în plus, conceptul rousseauist de „natură“ se conjugă cu cel de „ordine“. Natura e ordine, denaturarea e dezordine. „Bunătatea lui Dumnezeu, afirmă vicarul din Savoia, este iubirea ordinei; căci prin ordine menține el ceea ce există și leagă fiecare parte de tot“. Bunătatea naturală a copilului ne arată că cele dintîi mișcări ale naturii sînt drepte, iar educația necesită constituirea *științei omului* (sau despre om), „cea mai utilă și cea mai puțin înaintată dintre toate cunoștințele omenești“, după cum arăta Rousseau în prefața la *Discursul asupra inegalității.*

Emil cuprinde cinci părți (autorul le numește „cărți“, după un mod antic de diviziune a materiei). În primele trei cărți, expunerea ia înfățișarea de *tratat* și se întîlnește rar numele lui „Emil“; în cartea a IV-a apare mai des, iar cartea a V-a (intitulată *Sofia sau femeia*) e un fel de roman al căsătoriei (cu accentuarea problemelor privitoare la educația femeii).

Cartea I se ocupă de *primul an* din viața copilului („vîrsta naturii“, sugaciul, *„infans“*), cuprinzînd și principiile educative generale ale concepției pedagogice a lui Rousseau (importanța și scopul educației: mama-doică; tatăl-preceptor; elevul imaginar — Emil cel orfan; „înainte de a vorbi, înainte de a înțelege, el — copilul, n.n. — se instruiește“). Natura

---

1) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome III, 1860, p. 277.
2) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* Pléiade, IV, 1969, p. LXXXIX.
3) *Ibidem.*
4) J.-J. Rousseau, *Emile ou de l'éducation,* Éditions Garnier, Paris, (1957), p. VII.

și societatea sînt privite în raporturile lor cu educatia Educația fizică e preocuparea dominantă în acest ciclu evolutiv.

Cartea a II-a urmărește *dezvoltarea copilului („puer") de la 2 la 12 ani* si cuprinde:

a *Educația sensibilității* (țipăt. plîns. libertatea și „dependența" de lucruri):

b. *educația morală* (maxime generale. exemple. noțiunile de proprietate, adevăr, caritate. sentimentul eului și minciuna):

c. *educația intelectuală* (interesul sensibil, critica cuvintelor. critica istoriei, critica fabulelor lui La Fontaine, „nici o carte înainte de 12 ani", critica învățămîntului timpuriu):

d. *educația corpului* (exercițiile fizice. precepte de igienă, natația):

e. *educația senzorială* (pipăit, văz. auz. gust. miros).

Sînt aici reproduse pasaje din Plutarh cu privire la regimul vegetarian spre care înclină Rousseau Cartea se încheie cu prezentarea a doi copii tipici: unul crescut cu cărți și profesori, altul crescut în mijlocul naturii.

Cartea a III-a se ocupă cu educația copilului *între 12—15 ani* („vîrsta forței"); e perioada dominantă a *educației intelectuale.* Principiile acestei educații sînt: trecerea de la necesitate la utilitate. experiențe — nu cuvîntări. construirea de mașini (ideea activităților practic-productive sau a învățămîntului „politehnic"). o singură carte. Robinson Crusoe. În această „carte" Rousseau se ocupă și de *educația manuală și socială* (lupta contra prejudecăților, educația socială. ierarhia meseriilor, necesitatea unei meserii manuale, alegerea meseriei lui Emil: tîmplăria).

În acest ciclu evolutiv, utilizarea forțelor excedentare (în raport cu trebuințele) îngăduie acumularea cunoștințelor și formarea aptitudinilor în vederea satisfacerii trebuințelor care vor apărea în viitor.

În cartea a IV-a se tratează problemele referitoare la formarea omului începînd *de la al 15-lea an al vieții pînă la căsătorie* („vîrsta rațiunii și a pasiunilor"): această „carte" e socotită de autor drept cea mai importantă. Ea prezintă considerații despre: originea „pasiunilor" (tendințele și sentimentele); iubirea de sine și amorul propriu; dezvoltarea sentimentelor; studiul societății prin studiul istoriei; orientarea elevului spre lumea abstractă: trăsăturile „vîrstei rațiunii"; stăpînirea impulsurilor naturale prin activitatea corporală; idealul viitoarei soții (Sofia); formarea gustului ca bază a judecății estetice și morale.

Dacă primele două cărți privesc mai mult educația fizică și educația simțurilor, iar a treia educația intelectuală, cartea a IV-a este destinată educației „inimii" (educației sentimentelor) și problemelor pe care le ridică psihologia și pedagogia adolescenței.

Cartea a IV-a mai cuprinde două chestiuni remarcabile: educația sexuală — de care alți pedagogi n-au avut curajul să se ocupe pînă atunci — și problema educației religioase, tratată în *Profesiunea de credință a vicarului din Savoia.*

În încheierea cărții a IV-a este cuprinsă pledoaria pentru o viață simplă și modestă.

Cartea a V-a se ocupă de: *educația intelectuală, estetică, morală etc. a femeii* (adică a „Sofiei", viitoarea soție a lui Emil); de căsătorie; de

valoarea educativă a călătoriilor și de principiile organizării statelor. Opera se termină odată cu căsătoria dintre Emil și Sofia.

Emil — socotit de unii cercetători drept un tratat de pedagogie — este, fără îndoială o lucrare utopică din unghiul de vedere al posibilității de aplicare practică[1]) irealizabilă în ansamblu, ea cuprinde însă — alături de unele paradoxe, himere și contraziceri evidente — idei deschizătoare de drumuri în pedagogia modernă.

Convins că cele dintîi manifestări ale naturii sînt „drepte", că omul e bun „cînd iese din mîinile Creatorului" și că toate viciile pătrund în el din afară, Rousseau ne înfățișează, de pe poziții idealiste, formarea unui elev imaginar ales („Emil") al cărui educator („guvernor") se consideră.

Am stăruit în alt loc asupra caracterului utopic și idealist al concepțiilor sociologice și pedagogice ale lui Rousseau: am arătat că nu e posibilă o schimbare a societății printr-o reformă a educației omului și că schimbarea „ideilor" implică o schimbare prealabilă, pe cale revoluționară, a relațiilor sociale

Elementele utopice ale concepției pedagogice rousseauiste se leagă de ipoteza bunătății originare („naturale") a ființei umane. Dacă societatea pervertește natura umană, prin ce miracol omul *individual* considerat bun devine rău ca om *social* și creează instituții și orînduiri potrivnice propriei sale „naturi"? Rousseau încearcă să justifice ipoteza, dar argumentarea sa nu este și nici nu poate fi concludentă, căci, dacă natura originară este bună, iar societatea o pervertește, soluția îndreptării lucrurilor nu poate fi căutată decît în schimbarea societății, nu a *izolării omului de societate*, cum procedează Rousseau. El vede răul și, în loc să-l înlăture, se refugiază în ficțiune.

În *Discursul asupra științelor și artelor*, Rousseau afirma că științele și artele își trag originea din „vicii" ca superstiția, ambiția, curiozitatea etc. Dar, se iscă întrebarea: cum se dezvoltă aceste „vicii" din dispoziții originare *bune?* De pildă, curiozitatea, ce stă la originea științei, este un „viciu" sau o înclinare „naturală" și, în consecință, n-ar putea fi „bună"? Rousseau derivă, în cele din urmă, sentimentele („pasiunile") pozitive din „iubirea de sine" („iubire în sine sau relativă la noi", adică cea al cărei obiect exclusiv este propria persoană), iar din „amorul propriu", pe cele negative. Amorul propriu apare în momentul cînd „iubirea de sine" nu se mai mărginește la propria persoană; din comparația dintre *sine* si *altul* se nasc dușmăniile și invidiile, căci „amorul propriu" pretinde ca alții să ne privească la fel cum ne privim noi înșine. Din nou o tendință naturală bună se transformă, în „starea socială", în contrariul ei.

Emil este orfan și cu spirit comun. De ce-i sînt necesare aceste calități? Fiindcă „oamenii extraordinari" se ridică oricare ar fi educația lor. Emil este și bogat, căci „săracul se face om prin el însuși"; este și de neam mare, pentru ca educatorul să-l poată smulge din „ghearele prejudecăților". Robust și sănătos, Emil s-a născut în clima temperată a Franței. El nu este, așadar, după cum observă si Raumer, un copil

[1]) Un „tratat" practic de educație e mai degrabă *Noua Héloïse*.

absolut natural, căci bogăția și noblețea apar în societate. Dificultățile practice ale sistemului ies, așadar, la iveală din primul moment: iar Rousseau ne previne că n-ar primi, în realitate, niciodată funcția de educator[1]), mărginindu-se doar să ia „condeiul" și să arate cum trebuie să se facă educația. El afirmă chiar că punerea în practică a planului său „se leagă de mii de împrejurări".

Ipoteza (nedemonstrabilă) a „bunătății originare", care se găsește la temelia sistemului pedagogic de care ne ocupăm, este, în fond, *optimistă*, contrară prejudecăților religioase (decăderea omului prin „păcatul" adamic) și, în genere, credinței feudale că omul se naște cu înclinări rele. Rousseau clădește întreg edificiul *doctrinei sale etice*, pornind de la bunătatea naturală a omului. Din ea derivă și principiul educației „negative", al acelei educații care nu intervine, ci apără dezvoltarea nestînjenită a înclinărilor și a dispozițiilor cuprinse în zestrea naturii. Susținătorii contemporani ai curentului pedagogiei „non-directive" se inspiră direct din concepția rousseauistă asupra educației.

Formarea omului este rezultatul influenței „educative" a trei factori: natură, oameni și lucruri.

Educația care ține de „natură" constă în „dezvoltarea interioară" a organelor și sistemelor și nu atîrnă de noi. Educația „prin lucruri" cuprinde asimilarea cunoștințelor prin „experiență proprie", în contact direct cu lucrurile; ea depinde mai puțin de noi. Educația „prin oameni" constă în îndrumarea dezvoltării interioare a copilului; e unicul fel de educație, cel puțin în aparență, care stă în puterea noastră.

Există, așadar, trei factori determinanți ai formării omului, sau, trei feluri de „educație" care determină fizionomia spirituală a omului; în termeni actuali, e vorba de: 1) dispozițiile naturale („ereditare", deși Rousseau nu utilizează acest termen), 2) educația prin oameni (care înseamnă ceea ce numim azi „educație"), 3) experiența personală (care coincide, aproximativ, cu ceea ce se poate numi azi „influența mediului").

În vederile lui Rousseau, procesul de dezvoltare a dispozițiilor naturale este elementul dominant al formării educaționale. Or, *dezvoltarea naturală* nu este un factor educațional, deși condiționează formarea educațională, și, invers, formarea educațională condiționează dezvoltarea naturală. Rousseau susține în mod eronat că scopul educației este cel pe care ni-l indică „natura"; „lecțiile naturii", ale „lucrurilor" și ale „oamenilor" trebuie să fie convergente și să se sprijine unele pe altele în așa fel, încît educația „lucrurilor" și educația oamenilor să fie *conforme educației „naturii"*. Care este, în definitiv, scopul educației?

Sub influența directă a umanismului Renașterii, Rousseau arată că scopul educației este să formeze *oameni*. Educația publică nu crește nici oameni, nici cetățeni; urmărind un dublu scop, ea se zbate în contradicții: „natura" o îndeamnă într-o direcție, oamenii în altă direcție.

---

[1]) Afirmație paradoxală, pentru că Rousseau dăduse mult timp lecții de muzică, fusese educator în casa lui Mably etc.; avea deci o *experiență* (pedagogică) *proprie*.

Într-unul din puținele locuri, dacă nu chiar unicul, în care se întîlnește o lămurire în acest sens[1]), Rousseau afirmă că *natura din noi o constituie tendințele și înclinările originare, considerate înainte de a fi alterate de influența societății.* Care sînt însă acele tendințe și înclinări și cum se pot determina?

De îndată ce avem, scria Rousseau (*Emil,* cartea I), conștiința senzațiilor noastre, sîntem înclinați să apropiem sau să respingem lucrurile potrivit concordanței sau neconcordanței lor cu persoana noastră și potrivit aprecierii pe care o facem asupra lucrurilor, pornind de la ideea de fericire și perfecțiune, pe care ne-am format-o pe cale rațională. Aceste dispoziții se amplifică și se întăresc pe măsură ce omul devine mai simțitor și mai instruit, ele însă se și viciază, „mai mult sau mai puțin", sub influența prejudecăților și a obișnuințelor. „Natura" din om ar fi, așadar, „dispoziția" de a căuta ceea ce îi este plăcut și corespunde ideii pe care și-a format-o despre fericire și perfecțiune (se întrevede acum lesne de ce Rousseau nu folosește noțiunea de „ereditate").

Omul natural, omul dispozițiilor[2]) originare nealterate de prejudecăți sociale, se diferențiază net de omul ipoteticei „stări de natură". Conceptul *omului natural* a constituit instrumentul pătrunzătoarei critici pe care Rousseau o întreprinsese împotriva societății și culturii feudale. În efectele acestei critici, îndreptată contra unui regim care făcea din om sclavul prejudecăților de tot felul, deslușim fața adevărată a „naturalismului" rousseauist. *Emil* nu reprezintă schița educației unui sălbatic, ori a unui om în străfundul pădurilor, ci a unui „om natural", format *pentru* o *altă* societate.

Accentuarea temeiurilor naturale ale individualității umane i-a îngăduit lui Rousseau să contureze idealul său egalitar: *orice individ este deopotrivă cu oricare altul în fața naturii,* iar chemarea lui inițială e

---

[1]) cf. nota noastră 14 în *Emil,* cartea I.

[2]) Noțiunea de *dispoziție naturală* în concepția pedagogică a lui Rousseau este opusă vederii lui Helvetius că spiritul este o „tablă ștearsă" (*tabula rasa*); ea este însă tot atît de îndepărtată și de semnificația ei actuală.

În pedagogia științifică, *dispoziție* înseamnă *premisă naturală a dezvoltării,* dată prin ereditate. „Premisele" ereditare nu sînt calități gata formate, nici vederi sau idei, nici trăsături ale caracterului și personalității, ci posibilități de dezvoltare (potențiale), date sub forma particularităților înnăscute ale tipului de activitate nervoasă superioară (particularități de temperament) și a particularităților anatomo-fiziologice ale analizorilor (organelor senzoriale)

Dispoziții pure nu există; orice trăsătură psihică reprezintă un „aliaj" (Pavlov) de elemente ereditare si dobîndite, îmbinate în anumite proporții.

În procesul activității, al educației și instructiei, particularitățile înnăscute ale tipului de activitate nervoasă superioară și particularitățile anatomo-fiziologice se modifică, se corectează și se transformă, în baza plasticității excepționale a sistemului nervos. Aceasta înseamnă că baza dispozițională a personalității este, prin definiție, *polivalentă,* cuprinzînd *posibilități multiple de dezvoltare*

Urmărind un scop bine precizat și cuprinzînd totalitatea influențelor organizate care se exercită asupra personalității, *educația* — în sensul larg al cuvîntului — formează profilul caracterului, detaliile personalității, formează concepția despre lume, — pe scurt, determină *conținutul* psihic, în care se oglindește experiența social-istorică a omenirii. În procesul complex al formării tinerelor generații, *rolul conducător* îl are educația.

să fie *om;* odată pregătit pentru „meseria de om“, va putea să îndeplinească orice altă profesie. Umaniştii şi Locke susţinuseră ideea unei dezvoltări armonioase şi integrale a omului prin educaţie. Nimeni însă pînă la Rousseau nu subliniase cu atîta vigoare „natura“ umană cu întreg conţinutul sensibilităţii, imaginaţiei şi voinţei ei creatoare. G. Compayre. care a interpretat, într-o largă măsură în mod realist, doctrinele pedagogice moderne din Franţa, scria: „Rousseau e un entuziast, un naiv într-un secol[1]) de rataţi... un deist într-o lume de sceptici E un visător care vorbeşte despre iubirea pură a sufletului, într-o societate de libertini... El e, de asemenea omul afecţiunilor dezinteresate, e cetăţeanul. patriotul aruncat printre egoişti şi indiferenţi“[2]).

La zece ani după criticarea învăţămîntului public în *Emil,* Rousseau, în *Consideraţii asupra guvernămîntului Poloniei,* pune din nou problema funcţiei sociale a educaţiei *de stat.* Elementele noi cuprinse în această scriere întregesc unele aspecte din concepţia sa pedagogică. Ca să depărteze tradiţiile şi practicile feudale şi clericale ale şcolii, Rousseau cerea întoarcerea la natura originară, nepervertită a omului; acum, ca să asigure ordinea şi coeziunea unui popor, sfîşiat de lupte interne, cere o educaţie patriotică, republicană, a cărei „materie“, „ordine“ şi „formă“ să fie determinate prin legi, şi ai cărei institutori să fie distinşi, căsătoriţi şi să nu fie străini (clerici)[3]).

Cert, şi opoziţia „om“-„cetăţean“ este relativă în concepţia educaţională rousseauistă. Deşi. iniţial, în *Emil,* Rousseau opune „omul“ „cetăţeanului“ şi se declară adeptul educaţiei private, deplîngînd educaţia din instituţiile publice, el introduce în cele din urmă pe Emil într-o ordine socială, întemeiază o familie etc. Aşa se explică intercalarea în *Emil* a principiilor esenţiale din *Contractul social.* Emil e fortificat prin educaţie să reziste tuturor vicisitudinilor fizice şi morale în sînul unei societăţi corupte. „Incompatibilitatea omului şi a cetăţeanului nu e decît un nenorocit eveniment istoric. În dezvoltarea autentică a esenţei sale, omul trebuie să regăsească cetăţeanul, chiar dacă, aşa cum acesta riscă să fie cazul pentru Emil, nu găseşte patrie ca să-l primească“[4]).

Azi se pare că lacuna cea mai izbitoare a gîndirii pedagogice a lui Rousseau constă în negarea rolului hotărîtor pe care îl au *raporturile sociale, orînduirea socială* şi *experienţa social-istorică a omenirii* în formarea noilor generaţii.

---

[1]) Aici „într-un secol“ înseamnă în sînul aristocraţiei şi al curţii feudale; „secolul“ era al raţiunii, al „luminilor“, al „Enciclopediei“, adică al burgheziei progresiste, care a înlăturat regimul feudal din Franţa prin revoluţia burgheză de la 1789.

[2]) G. Compayré, *Histoire critique des doctrines de l'education en France depuis le XVI-ème siécle,* tome II, Paris, Hachette, 1879, pp 92—93 (*Istoria critică a doctrinelor educaţiei în Franţa începînd cu secolul XVI*).

[3]) Rousseau îi considera pe profesorii-clerici ca „străini“, pentru că ei aparţineau, în calitate de reprezentanţi ai bisericii romane (catolice), mai mult „statului“ papal decît statului în care îşi desfăşurau activitatea didactică si religioasă Iezuiţii, care pînă la expulzarea lor din Franţa (1762) deţineau monopolul învăţămîntului, erau priviţi, din acelaşi motiv, ca fiind „străini“ — de către La Chalotais şi de alţii care s-au ocupat de problemele învăţămîntului public francez din acea vreme

[4]) J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* IV, Pleiade, 1969, p. CVI.

„Rousseau, scrie H. Wallon trece aproape sub tăcere raporturile prea tînărului copil cu ambianța sa umană și mai întîi cu ambianța pe care i-o creează îngrijirile materne Acestea sînt, totuși, cele dintîi fundamente ale vieții sale psihice și care preced în mod evident începuturile învățării sensori-spațiale"[1]).

Pentru fiziologii secolului al XVII-lea copilul era „homunculus" („om la dimensiuni mici", „omuleț"), iar pentru secolul al XVIII-lea, „omul" era adultul format și civilizat, copilul nefiind încă descoperit: pentru Rousseau, „omul" este copilul, — căci omul societății este omul „opiniei" — adică al prejudecăților —, este „omul omului".

Această „descoperire" a copilului de către Rousseau a fost considerată drept o „revoluție copernicană"[2]) în știința educației. Rousseau este cel dintîi pedagog care, valorificînd unele idei pozitive ale gîndirii pedagogice din trecut (îndeosebi cele enunțate de umaniști și de Locke), scoate în evidență *necesitatea studierii și a cunoașterii copilului în vederea organizării raționale a educației.*

Influența „descoperirii" copilului în dezvoltarea gîndirii pedagogice se va profila mai precis după ce vom analiza principiul educației „negative", care imprimă o notă de autentică originalitate sistemului educațional rousseauist.

Dacă urmăm în educație drumul pe care ni-l arată „natura" (în sensul atribuit de Rousseau acestui termen), formarea umană implică o dublă activitate: *pe de o parte, organizarea unei „apărări" sistematice a copilului împotriva tuturor influențelor dăunătoare care s-ar putea îndrepta spre el din afară, iar pe de altă parte, organizarea condițiilor de creștere în așa fel, încît prin ele să se mijlocească dezvoltarea liberă a tuturor înclinărilor și tendințelor naturale ale copilului.* Nici o restricție, nici o constrîngere, căci „natura" nu face erori.

Cele două forme de organizare a activității educaționale sînt în strînsă corelație: manifestarea liberă a dispozițiilor naturale cere în mod necesar crearea unei centuri de apărare împotriva influențelor negative. Nici o autoritate nu se poate substitui naturii. În consecință, principiul pedagogic fundamental la Rousseau este activitatea liberă, nestînjenită, așa cum ea e generată de dispozițiile naturale. Omul în adevăr liber, afirmă Rousseau, vrea ce poate și face ce-i place. (Rabelais pusese pe frontispiciul intrării de la mănăstirea telemiților inscripția: „Fă ce vrei!") Dacă principiul activității libere se aplică copilăriei, din el se pot deduce toate regulile educației Dezvoltarea liberă, progresivă și conformă tendințelor și „facultăților" personale *se realizează mai ales prin neintervenție și prin organizarea educației în așa fel, încît să fie evitate orice situații capabile să stimuleze acțiuni nedorite.*

---

[1]) J.-J. Rousseau, *Emile ou de l'Education,* (Introduction), Editions Sociales, Paris, 1958, p. 13

[2]) Copernic (1473—1543), celebru astronom polonez, care a demonstrat pentru întîia oară mișcarea dublă a planetelor (în jurul axei lor și în jurul soarelui); Rousseau a „descoperit" și a „demonstrat" necesitatea de a situa copilul în centrul activității educaționale De aici analogia între soare ca centru al universului („heliocentrism") și copil ca centru al „universului" educațional („pedocentrism").

Relația dintre „libertate“ și „educație“ nu este metafizică ci dialectică în gîndirea lui Rousseau: libertatea creează în mod necesar premisa „dezvoltării naturale“ — adică a „educației“ de bază în concepția lui — și scoate pe copil din lanțul tiranic al prejudecăților sociale. pentru a-l pune sub autoritatea *„legilor“ necesității naturale*. Adepții de mai tîrziu ai pedologiei, care au confundat noțiunea de „educație liberă“ cu cea de „anarhie“ pedagogică, n-au sesizat sensul profund al gîndirii pedagogice rousseauiste.

Educația „negativă“ se referă la măsurile care tind să îndepărteze tot ceea ce poate fi un obstacol în calea dezvoltării naturale a copilului. „Negativul“ e aici din nou corelat cu „pozitivul“; îndepărtarea obstacolelor „nenaturale“ e condiția adevăratei activități formatoare a copilului. „Legea“ educației nu e *cuvîntul*, ci *fapta, experiența, contactul cu lucrurile*. În consecință: să nu se pretindă copilului să nu facă rău, ci să fie împiedicat să-l facă; dorințelor lui neîntemeiate să li se opună piedici fizice ori pedepse care se nasc din faptele lui; să nu i se acorde nimic pentru că cere, ci pentru că are nevoie etc. Copilul devine blînd și mlădios prin forța lucrurilor, prin legea necesității, iar „pasiunile“ nu se pun în mișcare cîtă vreme n-au nici un efect.

Pînă la 12 ani să nu se facă nici o „lecție“ prin cuvinte; *copilul trebuie să învețe totul numai din și prin experiență proprie*. Pedepsele sînt inutile și ineficace la această vîrstă, deoarece copilul nu știe încă ce înseamnă a greși din punct de vedere moral.

Să privim acum conceptul de educație întemeiată pe *principiul activității libere și pe experiența proprie a elevului*, în comparație cu învățămîntul din epoca premergătoare revoluției franceze.

Trecuseră două secole de cînd Rabelais (în *Gargantua* și *Pantagruel*) considerase învățămîntul scolastic feudal drept o „ciumă, o calamitate publică“. Dar spiritul învățămîntului din școlile franceze, dominate de iezuiți[1]) nu se schimbase prea mult. În colegiile iezuite, pe care Rousseau (*Emil*, cartea I) le califică drept „instituții vrednice de rîs“, tradițiile scolastice mai persistau încă din plin. Verbalismul, buchereala, strivirea în fașă a oricărei inițiative personale care ar fi putut însemna o atitudine contrară dogmelor religioase, claustrarea elevilor în internate și „disciplina“ constrîngerii fizice prin pedepse corporale brutale, — iată unele dintre cele mai evidente trăsături negative ale școlii din vechiul regim francez.

În istoria doctrinelor pedagogice burgheze, concepția rousseauistă se integrează, ca orientare generală, în curentul așa-numitei „educatii conforme naturii“. În secolul al XVII-lea, acest curent a fost ilustrat de

---

[1]) Se știe, dintr-un raport al lui Villemain, că, în Franța, în preajma revoluției de la 1789, biserica avea sub conducerea ei 22 de universități, 562 de colegii (cu 72 247 de elevi): alți autori susțin că numărul colegiilor ar fi fost de 800, la care se pot adăuga 30 000—32 000 de școli mici sătești (primare). Statul, în speță puterea laică, nu putea nici controla, nici dirija organizarea educației tineretului. Conducerea învățămîntului se exercita prin puternicul ordin al iezuiților, care era în slujba papalității. Or, chiar autori mai vechi, ca G. Compayré, au constatat că „. . .defectele inerente pedagogiei iezuiților . . . s-au agravat cu timpul“. (G. Compayré, *op. cit.*, vol. II, p. 240).

Comenius Se pare că Rousseau n-a cunoscut scrierile pedagogice ale lui Comenius; în schimb, a studiat de aproape pe Locke, la care întîlnim și idei comeniene. Prin Rousseau, teoria „educației conforme naturii" e reluată de Pestalozzi, de filantropiniști etc.

În epoca de consolidare a capitalismului și în epoca de descompunere a acestuia (imperialismul), pedagogia burgheză a evidențiat mai ales latura negativă a concepției pedagogice a lui Rousseau și a interpretat, de pe poziții metafizice, eronat și tendențios, tezele acestuia cu privire la: activitatea liberă, cunoașterea și respectarea particularităților individuale și de vîrstă ale copilului în educație, apărarea copilului împotriva influenței viciate a (unei anumite) societăți, aplicarea cunoștințelor în practica vieții etc.

În organizarea așa-numitelor „școli noi", a școlilor pe „măsură" (pe „măsura copilului"), care au apărut la începutul secolului nostru sub impulsul ideilor pedagogice ale lui J. Dewey, Decroly, Ferrière etc., se resimte influența negativă a operei pedagogice a lui Rousseau. Ea constă în: izolarea școlii de viața socială (pentru ca elevii să nu fie ademeniți de ideile și revendicările revoluționare ale proletariatului modern), „ferirea" copiilor clasei burgheze de orice contact cu fiii păturilor „de jos" ale societății prin taxele[1]) extrem de ridicate pentru întreținerea copiilor în aceste școli, formarea unei conceptii de viață pe temeiul prejudecăților religioase etc.

În general reprezentanții ideologiei celei mai reacționare pături a burgheziei (rămășițele vechii aristocrații și clerul catolic) au combătut ideile progresiste din concepția pedagogică a lui Rousseau, socotindu-le fie „periculoase", fie utopice[2]); dar, în același timp, catolicii, care în secolul al XVIII-lea îl condamnaseră cu violență, la începutul secolului nostru au făcut apologia concepțiilor religioase ale lui Rousseau[3]) ...

Neorousseauismul modern și contemporan, cristalizat în curentul pedologic[4]), este un semn al declinului cultural al burgheziei incapabile să mai conceapă vreo doctrină filosofică înnoitoare în domeniul științei educației. Prin accentuarea dependenței educației de factorul natural al dezvoltării, care, în vederile lui Rousseau, e elementul esențial al formării copilului, se poate pune la îndoială — dacă e eronat interpretată — puterea educației și i se pot restrînge mult limitele; e ceea ce a făcut

---

[1]) Șt Kirițescu, institutor, scria, în această direcție, în lucrarea lui *Cestiuni de educațiune și de didactică experimentală*, 1907, p. 34, următoarele: „să se noteze că taxele întreținerii unui copil în aceste școli variază între 2 500 și 1 000 lei anual (sumă considerabilă în acel timp — *n.n*)... deci aceste școli nu sînt accesibile decît familiilor avute, adică sunt școale pentru bogătași, mai mult".

[2]) cf N A Konstantinov, E N. Medînski, M. F. Sabaeva, *Istoria pedagogiei*, E S D P., București, 1959, p 77

[3]) J.-J. Rousseau, *Emile ou de l'Éducation*, (Introduction), Éditions Sociales, Paris, 1958, p 8

[4]) „Pedologia' (termen aparținînd cercetătorului american Chrisman, folosit din 1896) și-a găsit o expresie lapidară în deviza *institutului „J.-J. Rousseau"* din Geneva *Discat a puero magister* (latinitatea devizei nu indică și originea ei latină, ea a fost formulată de P. Bovet și Ed. Claparède (cf. P. Bovet, *Vingt ans de vie*, Neuchâtel, Paris, Ed. Delachaux-Niestlé, 1932, p. 18.). Prin cuvintele „Dascălul să învețe de la copil' se schița programul de activitate al acestui institut, înființat în 1912, la 250 de ani de la nașterea lui Rousseau

pedologia burgheză contemporană. Interpretarea pedologică exagerează în mod unilateral gîndirea rousseauistă, pe de o parte atribuind noțiunii de „natură" un conținut strict *ereditar*, pe de altă parte excluzînd influența „lucrurilor" și a „oamenilor" din sfera educației, deși acești factori educaționali în concepția lui Rousseau stau în puterea omului. Dezvoltarea „dispozițiilor" naturale este, în adevăr, factorul central al educației în sistemul rousseauist; dar nu e unicul, cum lasă să se între-vadă pedologii. Educația „negativă" nu înseamnă o negare a educației. Legea pedologică a „condiționării fatale" a destinului omului prin ereditate (invariabilă) și mediu (fix) nu are nimic comun cu vederile optimiste ale lui Rousseau. Acest gînditor crede în posibilitatea eliberării omului din sclavia prejudecăților, în salvarea „naturii" lui, originar bună, prin educația „lucrurilor" și a „oamenilor", care încheie „opera naturii". Rousseau nu lasă în seama fatalității destinul omului; el afirmă, dimpotrivă, că cel crescut în „vederea chemării de a fi om", cel ce „știe să trăiască" va fi pretutindeni și întotdeauna la „locul lui". Citînd din Cicero, Rousseau repetă pe Metrodorus: *Occupavi te fortuna, atque cepi: omnesque aditus tuos interclusi ut ad me aspirare non posses*[1]).

Rousseau[2]) combate teza lui Helvétius privitoare la natura originară a „spiritului", considerată ca o „tablă" pe care se poate scrie orice, din care derivă, îndeobște, teoria atotputerniciei educației. E aici o îngustare pe care o admite și pedagogia științifică. Pe de altă parte însă, ce limită s-ar mai putea trasa educației dincolo de posibilitatea de a mijloci prin ea împlinirea tendinței naturale a omului de a-și căuta fericirea și perfecționarea într-o orînduire socială — ce e drept, utopică — dar mai rațional întemeiată, la care aspiră Rousseau? Optimismului lui Rousseau i se opune pesimismul pedologic reacționar.

Să revenim la *Emil*. Fiecare ciclu evolutiv individual, fiecare „stare a vieții" are un fel de „perfecțiune", un fel de „maturitate proprie"; consecința firească a acestei teze este organizarea educației potrivit exigențelor succesive ale dezvoltării copilului. Ideea, în fond întemeiată, a *respectării particularităților individuale și de vîrstă în procesul educativ* ia totuși o nuanță unilaterală și excesivă în sistemul pedagogic de care ne ocupăm. Căci formarea „integrală" a omului în acest sistem se realizează nu numai pe cicluri închise, ci și pe etape psihice separate și discontinue. Să lămurim afirmația.

Potrivit vederilor lui Rousseau, pînă la 12 ani se elimină din educația copilului orice preocupare sistematică și directă privitoare la latura intelectuală sau la conștiința sa morală, preocuparea esențială și primordială în acest ciclu evolutiv fiind educația fizică și a simțurilor.

În ciclurile următoare, în centrul atenției se situează, succesiv, educația intelectuală și educația prin muncă, apoi educația morală și cea estetică. În psihologia pedagogică și în pedagogia științifică, marxistă, ciclurile dezvoltării individuale nu sînt considerate închise („perfecte"),

---

1) Traducerea e dată în nota 28 la *Emil*, cartea I.

2) În notele marginale la lucrarea lui Helvétius, *De l'esprit...* (Despre spirit) (J.-J. Rousseau, *Oeuvres completes*, tome III, 1860, p. 287). Teza e combătută și de Diderot

iar educația multilaterală se înfăptuiește în mod continuu și pe toate laturile ei de-a lungul diferitelor vîrste.

Înăuntrul diverselor etape evolutive se desenează trăsăturile individuale specifice: fiecare copil are caracterul său particular, „forma sa proprie". Succesul educației depinde de studierea acestei forme. Pentru a putea cunoaște caracterul este necesar să se asigure deplina libertate de dezvoltare a germenilor lui[1]). Rousseau examinează cu toată perspicacitatea efectele dăunătoare ale tuturor mijloacelor care stînjenesc dezvoltarea fizică și morală a copilului, cu variata lor gamă care începe cu scutecul doicii și se încheie cu prejudecățile sociale.

Considerațiile judicioase, pentru timpul său, în materie de fiziologie, psihologie și igienă infantilă îmbogățesc cuprinsul primelor două cărți din *Emil*, care au aspect de tratat de pedagogie. Firește, multe din vederile fiziologiei și igienei copilului din secolul al XVIII-lea sînt de mult perimate.

În ceea ce privește *educația fizică*, sînt demne de reținut ideile înaintate ale lui Rousseau privitoare la viața în aer liber, la necesitatea de a asigura posibilitatea de mișcare a copilului și de a organiza exerciții fizice corespunzătoare din punct de vedere practic (înlăturînd pe cele care amintesc luxul); apoi cele privitoare la înlăturarea, pe cît posibil, a moleșelii și a medicamentelor — deși rigorismul său spartan față de copiii debili nu poate fi admis —, precum și cele privitoare la baie, curățenie, somn, alimentație etc.

Educatorul (lui Emil) îndeplinește pînă la 12 ani un rol de „observator" al naturii elevului său, aranjînd în așa chip situațiile vieții lui, încît să înlocuiască cu succes lecțiile care se făceau pe vremea aceea, în școală, în cadrul educației obișnuite. Scena cu un scamator la bîlci, de exemplu, îi demonstrează lui Emil necesitatea cunoștințelor de fizică etc.

Mijloacele de emulație (recompense, pedepse etc.) sînt înlăturate din sistemul educației rousseauiste. E ciudat, spune Rousseau, că nu s-au găsit alte instrumente mai bune pentru a-i stimula pe copii decît invidia, gelozia, vanitatea, frica etc.; cu fiecare învățătură ce li se vîră în cap, în acest fel, li se sădește în inimă un viciu. Emil nu se va lua, așadar, la întrecere cu alții, ci numai cu *sine însuși*. Procedeul permite fiecăruia să dea cît mai mult din ceea ce e în stare. În *Considerații asupra guvernămîntului Poloniei* se propun totuși premii și recompense care urmează să fie acordate — prin aclamații — pentru succesele elevilor la jocurile publice.

„Educația negativă" se caracterizează prin aceea că nu se „arată" copilului nici ce este „virtutea", nici ce este „adevărul", ci i se ferește inima de viciu și gîndirea de eroare. Viciile și erorile încolțesc în psihic în intervalul primejdios de la naștere la 12 ani: rădăcinile lor devin mai tîrziu așa de adînci, că nu mai pot fi smulse. Fără „lecții" de morală, fără minciuni, promisiuni sau recompense, copilul ajunge în acest stadiu de dezvoltare la unicul principiu moral ce i se poate da: *să nu facă rău nimănui*.

---

[1]) Ideea este cu totul actuală, căci înclinările și aptitudinile se formează numai *în* și *prin* activitate personală.

Ca să se păstreze cît mai mult prospetimea gîndirii copilului, se vor depărta din preajma lui cărțile. pentru a privi numai marea „carte" a naturii. Elevul nu învață acum nici o limbă străină și nu i se povestesc nici fabule. Totuși Emil nu rămîne un ignorant; el învață însă numai din ceea ce vede, aude și pipăie (*intuiție*) și numai ceea ce îi dictează interesul imediat și necesitatea. *„Legea" necesității* constituie și *trebuie să constituie* mobilul esențial al activității copilului în cea de-a doua perioadă a dezvoltării lui. El învață să citească chiar înainte de zece ani pentru că e silit de împrejurări să știe citi.

Vehiculul cel mai puternic care-l „duce sigur și departe" pe copil este *interesul* imediat rezultat din necesitatea pe care o trăiește în condițiile specifice vieții lui. Emil nu învață să citească pentru că așa îi dictează educatorul; el a simțit mai întîi trebuința de a învăța fiind pus în situația să piardă avantaje serioase ca urmare a neștiinței sale Să-l facem să simtă, așadar, necesitatea unui lucru, înainte de a-i impune; în acest chip îl va cere și nu se va simți constrîns. Adevăratul învățămînt e cel ce corespunde unei dorințe, unei trebuințe, unei curiozități vii a copilului și-i dă soluții în situații-probleme. Cunoașterea și, în genere, viața intelectuală sînt astfel înrădăcinate în cea afectivă și practică.

Dr. Decroly va relua acest principiu educațional rousseauist pentru a-l extinde dincolo de cercul individual și ocazional al activității și a-l folosi drept criteriu de organizare a conținutului învățămîntului în jurul unor „centre de interes" care corespund trebuințelor mari care au generat activitatea umană: trebuința alimentară, de apărare etc. Copilul, în școlile Decroly, dobîndește de timpuriu cunoștințe despre utilitatea lucrurilor (măsoară, de exemplu, creșterea animalelor domestice), face experiențe (în colaborare cu institutorul) adecvate nivelului său de dezvoltare intelectuală etc.

Crescut liber în natură, Emil la 12 ani are corpul robust și simțurile dezvoltate. Educația fizică, care domină în prima perioadă a vieții, influențează indirect și latura morală a elevului: hainele ușoare și simple îl fac să disprețuiască luxul; frigul. așternutul tare, întreruperea somnului îl feresc de lene etc.

Rousseau este, fără îndoială, unul din cei dintîi și cei mai autentici apărători ai copilăriei. Copilul are drept la fericire. Dar, fericirea nu rezidă în reducerea dorințelor sau în sporirea puterilor noastre, ci în *micșorarea dorințelor excesive, ținînd seamă de forțele de care dispunem*; în alți termeni, *în egalizarea voinței cu forțele proprii*. În această stare sînt active toate aptitudinile psihice. iar omul rămîne liniștit. Maximele educative formulate de Rousseau cu privire la copilărie subliniază necontenit să se dea copiilor mai multă libertate și, reducîndu-li-se dorințele, să fie determinați să facă singuri ceea ce le e necesar vieții; astfel vor pierde obișnuința de a cere altora acest lucru. Învățîndu-se să-și conformeze dorințele puterilor personale, ei învață să fie fericiți.

Fizionomia spirituală a lui Emil la 12 ani, așa cum s-a conturat potrivit principiilor lui Rousseau, se caracterizează prin următoarele: are „idei... mărginite, dar lămurite"; citește mai bine decît alții în „cartea naturii", în vreme ce alții pot citi mai bine decît el în cărți; „nu are spiritul în limbă, ci în cap"; vorbește o singură limbă, pe care o înțelege;

nu știe ce este rutina, uzura, obișnuința; *singura lui obișnuință e să se supună necesității lucrurilor,* după cum singura obișnuință a omului matur e să se supună rațiunii; n-are idei morale, nici idei cu privire la relațiile sociale; legea necesității l-a apăsat prea des „pentru ca să se mai răzvrătească împotriva ei". Un tablou psihologic destul de sărac și incomplet din unghiul nostru actual de vedere; el e însă original și izbitor prin contrastul lui viu cu ideile greșite, create de sistemul feudal de educație.

Perioada de la 12 la 15 ani este destinată *formării intelectuale* propriu-zise. Din împrejurarea că Emil are puține dorințe, rezultă un *prisos de forțe* pe care îl folosește pentru a se instrui. Ce va învăța și ce cunoștințe i se vor da? Numărul adevărurilor și al erorilor fiind infinit, Emil nu poate ști nici puținul pe care îl știu toți oamenii... Cercul „cunoștințelor" existente cuprinde și lucruri false, inutile și lucruri care stimulează vanitatea. Numai un mic număr de cunoștințe, afirmă Rousseau, contribuie în adevăr la bunăstarea noastră. Se vor alege, așadar, din mulțimea și varietatea cunoștințelor omenești numai acele cunoștințe al căror caracter *util* pentru viață este de necontestat. Pînă acum, Emil a învățat totul potrivit „legii necesității", de acum înainte trebuie să fie format potrivit „legii utilității".

Mobilul activității în această perioadă a vieții individuale este *curiozitatea*[1]). Principiile metodice formulate de Rousseau au si azi o valoare reală. Să menționăm din ele cîteva. Impulsul curiozității este stimulat de *observarea* fenomenelor naturii; în consecință, se va înlătura memorarea, iar copilul va asimila cunoștințele prin intuirea directă și personală a lucrurilor, verificîndu-le apoi prin experiențe proprii. În alți termeni, educatorul nu transmite știința, ci-l învață pe elev cum s-o *descopere* singur; căci, ori de cîte ori autoritatea cuiva ia locul rațiunii, elevul devine jucăria părerilor și a prejudecăților altora etc.

Învățarea pe temeiul observației directe a lucrurilor se întregește cu experiența și experimentarea proprie a copilului. Într-o pagină densă, Rousseau anticipa nu numai *educația prin muncă,* ci și principiul *educației tehnologice*[2]) („tehnice" sau „politehnice", cum o va denumi Marx):

„Fără doar și poate că dobîndești noțiuni mult mai clare și mult mai sigure despre lucrurile pe care le înveți tu însuți decît cele ce țin de învățăturile altuia; și, în afară de faptul că nu-ți obișnuiești deloc rațiunea să se supună servil autorității, devii mai ingenios în a găsi raporturi, a lega idei, a inventa instrumente, decît atunci cînd, adoptînd toate acestea așa cum ni se dau, ne lăsăm spiritul să se scufunde în trîndăvie, ca și corpul unui om care, totdeauna îmbrăcat, încălțat și servit de oamenii săi și purtat de cai, pierde în cele din urmă forța și deprinderea întrebuințării membrelor sale... Printre atîtea admirabile metode pentru a prescurta studiul științelor, am avea mare nevoie de cineva care să ne dea o metodă pentru a le învăța cu efort... Cu cît instrumentele noastre

---

[1]) De fapt *curiozitatea* apare mult mai timpuriu; „sfînta" curiozitate — cum au numit-o unii — animă întreaga viață; înrădăcinată în tendința conservării, precede chiar apariția „interesului"; ea are însă continut si forme caracteristice diverselor cicluri evolutive.

[2]) *Emil,* cartea III.

sînt mai ingenioase. cu atît organele noastre devin mai grosolane și mai neîndemînatice: adunînd mașini în jurul nostru, nu mai găsim mașini în noi înșine. Dar cînd punem în fabricarea acestor mașini îndemînarea care le ținea locul, cînd folosim în a le produce perspicacitatea care ne trebuia ca să ne putem lipsi de ele, cîștigăm fără să pierdem nimic, adăugăm arta naturii și devenim mai iscusiți fără a deveni mai puțin îndemînatici. Dacă, în loc de a lipi pe copil de cărți, îl pun să lucreze într-un atelier, mîinile sale vor lucra în folosul spiritului său: el devine filosof și crede că nu e decît un muncitor. În fine, acest exercițiu are și alte întrebuințări despre care voi vorbi mai departe și se va vedea cum de la jocurile filosofice te poți ridica la adevăratele meniri ale omului". (*Emil*, cartea a III-a)

Contactul direct cu lucrurile nu se mărginește. așadar, în concepția lui Rousseau la simpla observare sau intuire a acestora; copilul, în raporturile sale cu lucrurile. le mînuiește și le transformă prin mijlocirea unor instrumente inventate și construite de el (bineînteles, sub îndrumarea institutorului) „Fără îndoială, adaugă Wallon, se va putea remarca cum că acest gen de instrumente aparține numai perioadei manuale si artizanale a producției; însă el aparține de asemenea perioadei din viața sa în care copilul trebuie să descopere și să perfectioneze ajustarea combinațiilor sale ideo-motrice obiectelor pe care i le oferă lumea exterioară"[1]).

Întrebarea: „*La ce folosește aceasta?*" — care de acum înainte va trasa, pentru Emil, drumul asimilării cunoștințelor — poate fi interpretată în sens simplist și pedologic dacă nu se ia în seamă momentul în care ea s-a pus. Limitînd „utilitatea" numai la trebuințele și interesele prezente si imediate ale copilului și neglijînd interesele vitale de viitor, rămînem în hotarele empirismului îngust; determinînd caracterul „utilitar" al cunoștințelor și neglijînd condiționarea și valoarea lor socială, perpetuăm eroarea practicismului strîmt.

Ideile lui Rousseau se cer apreciate în perspectiva condițiilor istorice în care au apărut. „Legea" utilității a constituit un principiu excelent pe temeiul căruia s-a putut combate cu succes formalismul scolastic al învățămîntului din acea vreme. Nu litera moartă a cărții și memorarea lipsită de sens a unor formule goale, ci contactul nemijlocit cu lucrurile *(intuiția)* trebuie să fie, după Rousseau, izvorul tuturor cunoștințelor asimilate de elev. „Faptele obiective și numai ele! . Cu educația noastră flecară nu formăm decît flecari." (*Emil*, cartea a III-a) e una din premisele cele mai autentice ale gîndirii pedagogice rousseauiste, care dă o nouă dimensiune și funcție educațională principiului intuitiv formulat de Comenius în spiritul pansofiei Emil învață geografia, fizica, chimia, astronomia etc conform acestui principiu. (De exemplu, descoperă utilitatea geografiei după ce se rătăcise în pădurea Montmorency, deși, în vederile noastre, se poate renunța la o împrejurare atît de complicată ca să se arate folosul cunoștințelor geografice)

Emil a învățat în această fază cititul, dar nu va consulta cărți; singura carte care i se dă este *Robinson Crusoe*. Prin ea, educatorul reușește să treacă, cu elevul său, la învățarea muncilor manuale: agricultură, pre-

---

[1]) J. -J. Rousseau, *Emile ou de l'Éducation*, Éditions Sociales, Paris, 1958, p. 25.

lucrarea lemnului și a fierului (dacă e posibil). Actuala orientare a *educației prin muncă*, privită ca o componentă esențială a educației omului multilateral și integral dezvoltat, este precis conturată în sistemul educațional descris în *Emil*. Ea a constituit o contribuție valoroasă la dezvoltarea pedagogiei progresiste moderne. Munca manuală mijlocește înțelegerea diviziunii sociale a muncii, a schimbului, a rolului monedei etc.

Emil trebuie să învețe o meserie. De ce? Răspunzînd, Rousseau relevă motivele adînci, de ordin social, care impun dobîndirea unei profesiuni manuale. Omul, afirmă el, poate dărîma tot ce clădește; nici orînduirea socială, cu pozițiile și rangurile ei, nu este eternă. Statornic în lume e numai ceea ce statornicește „natura"; iar „natura nu face nici prinți, nici bogați, nici nobili". „Starea critică din secolul revoluțiilor"[1]) poate aduce pierderea averilor și a pozițiilor sociale înalte; bogatul devine sărac, regele e detronat etc. Ce poate face în viață cel care își pierde averea și rangul dacă nu e în stare să-și cîștige existența prin *muncă proprie?* Emil e bogat; faptul acesta constituie imboldul serios care-l mînă pe educator să-l deprindă cu munca fizică (manuală) și să-l învețe o meserie cu ajutorul căreia își va putea asigura traiul în orice condiții sociale.

Considerarea muncii fizice ca factor educativ nu era o idee cu totul nouă. Locke o recomandase în educația „gentleman"-ului. Dar, în vreme ce în vederile lui Locke îndeletnicirile practice aveau un rol secundar și serveau în primul rînd exercitării membrelor și corpului, la Rousseau deprinderea muncii fizice e o componentă a dezvoltării (integrale) a omului. Pentru Locke, munca fizică, în cadrul unei meserii, e considerată ca un divertisment necesar copiilor aparținînd păturilor sociale înstărite, la Rousseau, ea e privită ca un factor esențial în dezvoltarea omului, care înlocuiește funcția parazitară a averii sau a rangului moștenit. Rousseau inversează radical raportul stabilit de Locke între educație și „munca manuală"; el n-a putut însă depăși limitele istorice pe care i le punea poziția sa de clasă și concepea *munca productivă* — în speță, practicarea unei meserii — ca element generator al micii proprietăți. În vreme ce combătea proprietatea ereditară ca element determinant al apariției inegalității printre oameni, el admitea proprietatea care *rezultă din munca personală*. „Societatea" pe care o visa Rousseau era o societate a micilor agricultori și meseriași care trăiesc tihniți, prin muncă proprie. Nici un tată nu poate transmite, afirma Rousseau, descendenților „dreptul" de a fi nefolositori semenilor săi; munca este o îndatorire socială a oricărui om.

La 15 ani, portretul lui Emil ni se înfățișează astfel: are cunoștințe puține, dar sigure, dobîndite prin propria sa rațiune; are spirit universal, deschis, „în stare de a se instrui", după expresia lui Montaigne[2]); știe

---

[1]) E vorba de secolul al XVIII-lea.

[2]) Montaigne făcea o distincție netă între „un cap bine făcut" și „un cap prea plin", preferînd, în opoziție cu Rabelais, capul „bine făcut" celui „plin" („une tête bien faite, qu'une tête bien pleine").

Rousseau, influentat de formalismul lui Montaigne, diminuează rolul cunoștintelor în educația intelectuală a copilului, considerînd că ar fi posibilă o dezvoltare intelectuală fără cunoștințe sau cu cunoștințe reduse. Scopul lui Rousseau nu este să-l facă pe elevul său „să cunoască" știința, ci „să-l învețe s-o dobîndească la nevoie", pentru „a-l face să iubească adevărul mai presus de

la ce folosește orice lucru pe care îl face. cunoaște raporturile esențiale dintre om și lucruri, dar nu cunoaște raporturile morale dintre oameni; este muncitor, cumpătat, răbdător, hotărît, curajos; imaginația nu-i mărește pericolele și a învățat să nu lupte împotriva necesității și a mersului natural al lucrurilor; e ca și singur și se bizuie numai pe sine.

Un astfel de portret ne apare azi cu totul incomplet și unilateral; el oglindește insuficiența formării intelectuale în sistemul educativ rousseauist. Experiența personală a elevului este redusă și limitată; ea *nu este legată de experiența social-istorică pozitivă a omenirii*, exprimată în știință, în tehnică, artă etc

Rousseau scoate însă în evidență valoarea deosebită a formării *spiritului de observație* al elevului, precum și ideea progresistă în pedagogia modernă — a *aplicării practice* a cunoștințelor. El scria în acest sens că în adolescență .... acționînd astfel prin binefaceri și trăgînd concluzii din izbînzile sau înfrîngerile noastre asupra cauzelor acestora, sînt puține cunoștințe folositoare pe care să nu le poți cultiva în spiritul unui tînăr și, cu toată știința adevărată pe care o poate dobîndi în colegii, el își va însuși o știință și mai însemnată, aceea a *aplicării cunoștințelor la trebuințele vieții*"[1]).

Intrînd în perioada adolescenței (15—20 de ani), cea mai însemnată din viață, Emil cunoaște tumultul „pasiunilor". După ce i-a fost format corpul și i s-au dezvoltat simțurile și judecata, educatorul se decide, în fine, să-i dezvolte „inima", adică viața afectivă. Rousseau încearcă în această parte a operei sale să construiască viața afectivă a elevului său imaginar pe temeiul unui sistem metodic, în care sentimentele (îndeosebi iubirea) s-ar „învăța" la fel ca scrisul, cititul și aritmetica.

Dezvoltarea trăsăturilor afective este, firește, un proces mai complex decît însușirea deprinderii calculului aritmetic sau a cititului. Autorul lui *Emil* deschide însă aici un capitol esențial al pedagogiei moderne prin aceea că ridică, pentru întîia oară și cu un accent excepțional, delicata problemă a *educației sentimentelor* superioare. Sărăcind viața copilului de conținutul emotivității, vechea pedagogie reducea educația la limitele strîmte ale exercitării mai mult sau mai puțin mecanice a unor aptitudini intelectuale (în special a memoriei). Or, energia și constanța vieții se leagă direct de ființa *morală* a omului, de mobilurile etice ale activității.

Dacă în perioada copilăriei elevul își cunoaște numai ființa *fizică în raporturile ei* (intelectuale) *cu lucrurile*, în adolescență el își descoperă și ființa *morală* prin studierea *raporturilor lui cu oamenii*.

În concepția psihologică și pedagogică a lui Rousseau, izvorul tuturor „pasiunilor" — al „principalelor instrumente ale conservării noastre" — este *iubirea de sine*, care, atîta timp cît nu depășește propria persoană,

---

orice lucru" Noi știm azi că formarea intelectuală se realizează numai prin asimilarea cunoștințelor științifice, că aptitudinile intelectuale se dezvoltă prin *activitatea* intelectuală etc. În perspectivă istorică însă, accentuarea caracterului utilitar și limitat al cunoștințelor transmise elevului său era în directă opoziție cu formalismul scolastic excesiv și deformant al școlii feudale.

[1]) *Emil*, Cartea IV.

rămîne un sentiment pozitiv; de îndată ce omul iese din sine, se compară cu alții și cere acestora să-l prețuiască cum se prețuiește el însuși, iubirea de sine se transformă în negația ei, în *amor propriu*. Sentimentele (în termenii lui Rousseau „pasiunile") blînde și afectuoase nasc din iubirea de sine, iar cele dușmănoase și tulburătoare, din amorul propriu. Iubirea de sine, mărginindu-se la propria persoană, se satisface prin împlinirea trebuințelor adevărate; amorul propriu, întemeiat pe comparația „dintre noi și alții", ne situează în mod firesc înaintea altora și nu va putea fi niciodată satisfăcut. Gîndirea profundă a lui Rousseau desprinde aici relația afectivă dintre sine și alții și subliniază cum unele trăsături se transformă, în dinamica vieții afective[1]), în contrariul lor: modestia în vanitate etc.

În evantaiul trăsăturilor caracteristice vieții morale, Rousseau mai distingea: omenia (iubirea de oameni, „umanitatea"); deprinderea de a te servi singur și a renunța să adaugi „brațele altuia la brațele proprii"; curajul opiniilor și al faptelor îmbinat cu simțul răspunderii pentru ele; nesupunerea la sclavia „opiniei" publice (aici „opinie"=prejudecată morală) și întîmpinarea morții cu seninătate și convingerea că există bunuri mai prețioase decît viața (adevăr, onoare).

Ideea sau principiul rousseauist al neintervenției în dezvoltarea liberă a înclinărilor naturale ale copilului nu elimină totuși — cum s-au petrecut lucrurile în așa-numitele „școli noi" — *personalitatea educatorului*. Dimpotrivă, Rousseau atribuie un rol însemnat personalității dascălului nu numai prin faptul că acesta organizează programul de educație a elevului, ci și prin aceea că *exemplul* educatorului are o influență directă asupra elevilor „Institutori, scria Rousseau, fiți virtuoși și buni, exemplele voastre să se întipărească în memoria elevilor, pînă cînd vor putea să le pătrundă în inimă" (*Emil*, cartea a IV-a). Elevului să i se lase toată libertatea; însă educatorul — în vederile lui Rousseau — trebuie să observe atent urmările ei: *copilul să simtă și să creadă că acționează liber, iar în realitate să fie îndrumat necontenit de voința educatorului*. Calitatea cea mai însemnată a educatorului este fermitatea; copilul să fie refuzat rar, dar cînd i se refuză ceva, educatorul să rămînă neînduplecat în hotărîrea sa

În adolescență, Emil se integrează în „ordinea morală a lucrurilor"; astfel face „al doilea pas în viața umană". Cultura fizică și intelectuală din perioadele anterioare sînt numai condiții ale „adevăratei educații", ale *educației morale*. Ieșind din sine, Emil va „învăța" prietenia, mila și va căuta să cunoască oamenii. Accentele umaniste ale paginilor care descriu aceste sentimente sînt de o impresionantă căldură.

Cunoașterea oamenilor este mijlocită de studiul istoriei. Rousseau combătuse modul cum se scria și cum se preda în școală pe vremea sa această materie; dar văzuse necesitatea acestui studiu conceput ca o *istorie a poporului*, adevăratul creator de istorie. Numai un anumit fel de tratare a istoriei îndeplinește o reală funcție educativă. Oamenii se judecă după *fapte*, nu după aprecierile unora sau altora. Rousseau con-

---

[1]) Unii cercetători au încercat să găsească — prin interpretări fortate — în concepția rousseauistă despre „pasiuni" chiar și izvorul teoretic al freudismului contemporan.

stata cu multă pătrundere că istoria, aşa cum se scria pe atunci, avea neajunsul că ţinea seama numai de „faptele ... însemnate care se pot fixa prin nume, locuri, date", în vreme ce „*cauzele încete şi progresive ale acestor fapte ... rămîn totdeauna necunoscute*" (sublinierea noastră); istoria încearcă să deştepte interesul prin revoluţii şi catastrofe, şi nu „*vorbeşte nimic despre un popor care creşte şi prosperă în linişte, sub o cîrmuire paşnică*" (sublinierea noastră): de aceea, „istoria, ca şi filosofia, calomniază neîncetat genul omenesc"[1]). Rousseau îi recomandă ca modele pe Tucidide, Herodot şi mai ales pe Plutarh

Ieşirea din sine în vederea cunoaşterii oamenilor şi a înţelegerii lumii morale nu poate însemna o înstrăinare, o alienare: „dacă . . o singură dată, scria Rousseau, Emil ar dori să fie altul decît el însuşi, fie chiar Socrate ori Caton, totul e pierdut, căci acela care începe a se înstrăina de sine ajunge să se uite cu desăvîrşire". Acum, Emil poate citi şi fabule, căci este capabil să le înţeleagă.

Principiul de căpetenie în educaţia morală a omului asupra căruia stăruie cu insistenţă Rousseau este *acţiunea practică. Elevul nu va învăţa din cărţi nici un lucru pe care îl poate „învăţa din experienţă"*. Norma generală a lumii morale[2]) este activitatea în spiritul virtuţilor. „Exerciţiul virtuţilor sociale sedimentează în adîncul inimilor iubirea de oameni, făcînd binele, devii bun: nu ştiu altă practică mai sigură"[3]).

În cartea a IV-a din *Emil* se găseşte, intercalată, şi mult discutata *Profesiune de credinţă a vicarului din Savoia*, care a constituit motivul real al prigoanei dezlănţuite împotriva lui Rousseau. Dacă ne oprim un moment asupra *Profesiunii de credinţă* e numai pentru a-i arăta rolul *istoric:* ea reprezintă momentul culminant al afirmării unei *religii naturale*, a unei concepţii *deiste*, opuse teismului bisericii creştine Rousseau, pornind de la un pretins „instinct divin" al conştiinţei, crede în nemurirea sufletului şi într-un Dumnezeu, care, pe lumea cealaltă, împarte oamenilor dreptatea. Din acest punct de vedere, Rousseau era în urma materialismului enciclopediştilor. Engels a arătat însă că materialismul francez a fost aristocratic prin origini, iar enciclopediştii rămîneau departe de popor[4]). „Făcînd un compromis cu religia, scrie în acelaşi loc Lecercle, Rousseau deplasa axa luptei. Nu mai era lupta raţiunii contra religiei, ci lupta poporului — ţărani, mici burghezi, fie ei religioşi sau nu — contra aristocraţilor şi contra bogaţilor".

„Cînd a apărut *Emil*, episcopul Lefranc de Pompignan l-a felicitat pe Rousseau pentru faptul de a fi creat un al treilea partid, între creştinism şi filosofi"[5]). Gestul acestuia ne dă temeiul înţelegerii unuia din aspectele singulare ale operei, uneori ambigue şi contradictorie, a lui Rousseau: ateii şi materialiştii îl combăteau pentru că nu le împărtăşea, în întregime, ideile; oamenii bisericii, ca Lefranc, îi vor folosi vederile religioase

---

[1]) Aici e vorba de o *anumită* istorie şi filosofie, de un anumit mod de a scrie istoria şi de a concepe filosofia.

[2]) Influenţa lui Rousseau asupra filosofiei morale kantiene a fost deseori menţionată.

[3]) *Emil*, cartea a IV-a.

[4]) J. L. Lecercle, introducere la: J.-J. Rousseau, *Discurs asupra inegalităţii dintre oameni*, Bucureşti, Ed ştiinţifică, 1958, p. 24.

[5]) *Ibidem*, p. 25

în lupta lor contra ateismului și a materialismului. dar îl vor dușmăni pentru că pusese în cumpăna criticii dogmele bisericii catolice.

Rousseau, ca și Voltaire. nega revelația, miracolele și dogmele, socotindu-le antiraționale, și pleda pentru cea mai largă *toleranță* și *libertate* religioasă. Deismul voltairian. opus materialismului, admitea religia pentru a menține poporul în ascultare și a păzi proprietatea privată; deismul rousseauist era o consolare pentru poporul asuprit. „Se poate spune că în *Profesiunea de credință* se găsește în germene politica lui Robespierre. care a înțeles foarte bine că nu se puteau uni masele populare împotriva aristocraților încercîndu-se concomitent să se distrugă prejudecățile lor religioase În același timp, girondinii, în general atei, discipoli ai enciclopediștilor, ca bunăoară Condorcet, trădau Revoluția“[1]) În ansamblu însă, *Profesiunea de credință a vicarului din Savoia*[2]) este un regres, în comparație cu pozițiile mai înaintate ale materialismului francez, și a sprijinit fideismul îndeosebi de la Brunetière încoace.

J L. Lecercle încearcă să explice ostilitatea lui Rousseau față de materialism prin credința sa calvină. prin formația sa din tinerețe și prin împrejurarea că materialismul s-a dezvoltat mai întîi în păturile aristocrației și ale marii burghezii Opunînd bariera religiei naturale materialismului, Rousseau — ca și Robespierre mai tîrziu — credea că ferește poporul de corupția claselor conducătoare care foloseau idei materialiste ca să-și justifice morala hedonistă. „Pentru Rousseau excesele fanatis-

---

[1]) J L Lecercle, introducere la J-J. Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni*, Bucureşti, Ed. științifică, 1958, p. 24

[2]) Influența scepticismului lui Bayle asupra *Profesiunii de credință* ni se pare evidentă.

Pierre Bayle (1647—1707), originar dintr-o familie protestantă, a trecut pentru scurtă vreme la catolicism apoi a revenit la religia reformată și s-a refugiat la Rotterdam (protestanții francezi erau siliți sau să se convertească la catolicism, sau să părăsească țara).

Pasionat după controverse, Bayle releva absurditatea intoleranței (atît a catolicismului, cît și a calvinismului), exalta erudiția ca bază a filosofiei, combătea pe Spinoza și era curtenitor cu Leibniz, dezaproba dogmatismul filosofilor și al teologilor

De la Descartes încoace, gînditorii metafizicieni presupuneau că unele teze teologice izvorăsc din însăși natura gîndirii umane. Critica filosofică a lui Bayle consistă în a tăia legătura acestor teze metafizice și religioase cu natura și rațiunea umană, legîndu-le numai de o pretinsă autoritate divină.

Lucrarea mai importantă a lui Bayle e: *Dicționar istoric și critic* (1697).

Locul lui Bayle în istoria filosofiei a fost precis conturat și delimitat de *Marx* și *Engels:* „Omul care, pe plan teoretic, a subminat orice încredere în metafizica secolului al XVII-lea și în orice metafizică a fost Pierre Bayle. Arma lui a fost scepticismul, făurit chiar din formulele magice ale metafizicii . Pe Bayle, îndoielile religioase l-au făcut să se îndoiască de metafizică, care servea drept sprijin acestei credințe... Pierre Bayle n-a pregătit însă numai calea materialismului și a filosofiei bunului simț în Franța prin sfărîmarea metafizicii cu ajutorul scepticismului El prevestea societatea ateilor, care trebuia să se constituiască în curînd, demonstrînd posibilitatea existenței unei societăți alcătuite numai din atei și arătînd că ateul poate fi om cinstit și că omul nu se înjosește prin ateism, ci, dimpotrivă, prin superstiție și idolatrie“. (K. Marx — F. Engels, *Études philosophiques*, Paris, Éditions sociales, 1947, pp. 107—108).

mului alimentează propaganda materialistă, iar pericolele materialismului procură argumente fanatismului"[1])

Aspectul pozitiv al materialismului francez din secolul al XVIII-lea constă în faptul că reprezenta „efortul unei burghezii îndrăgostite de progresul științific și care vrea să sfîrșească cu ideologia feudală al cărei principal susținător era biserica"[2])

Dar, în vederile lui Rousseau, „pasiunile" — îndeosebi înclinările erotice — nu se liniștesc nici prin credință religioasă Faza critică a trecerii de la copilărie la pubertate o constituie momentul apariției și afirmării tendinței erotice. Emil își va cheltui energia fizică cu vînătoarea și apoi va fi pregătit pentru căsătorie. Educatorul îi prezintă, cu acest prilej, lui Emil primejdiile pornirilor erotice și îi scoate în evidență noblețea și înclinarea firească a iubirii, care trebuie să-și afle un obiect. Rezistînd ispitelor, Emil va căuta soția potrivită modelului său imaginar.

Considerațiile lui Rousseau cu privire la *educația* sexuală și la iubire au o notă originală și prezintă și azi un interes deosebit: el susține că e necesar să se întîrzie cît mai mult posibil împlinirea tendinței instinctuale; energia fizică să fie cheltuită prin mișcare și activități potrivite; să se evite adunările, spectacolele și lecturile care stimulează tendința erotică: în sfîrșit, să se dezvolte idealul vieții familiale, care să înlesnească printr-un climat moral superior plenitudinea vieții.

Poate că pînă la A S. Makarenko nu s-au mai scris pagini de o atît de înaltă ținută etică, în care să se fi apărat cu mai multă energie puritatea fizică și morală a tineretului (celor două sexe)

Intrînd în societate, Emil depășește stadiul motivării acțiunilor prin simplul interes, de acum înainte își dezvoltă gustul pentru *frumos* și, în general, pentru lucrurile plăcute. Gusturile se leagă de sensibilitatea pe care a dobîndit-o cineva, iar cultura și forma lor depind de societate. „*Toate modelele adevărate ale gustului sînt în natură. Cu cît ne depărtăm mai mult de acest învățător, cu atît tablourile noastre sînt mai deformate*" (sublinierea noastră). Atunci ne luăm modelele din obiectele care ne plac; iar frumosul creat de fantezie, supus capriciului și autorității, nu este decît ceea ce place acelora care ne conduc"[3]).

„Natura" din vederile *estetice* ale lui Rousseau nu este însă natura așa cum e oglindită la adepții curentului literar al realismului; ea își păstrează în întregime semnificația pe care i-au dat-o romanticii; or, în romantism, apropierea de „natură" este numai condiția stimulatoare a simțirii pure și inocente.

Educatorul se va strădui să imprime elevului său gusturi curate și sănătoase prin obiecte distractive și instructive: apoi, prin lectura cărților plăcute, prin analize de cuvîntări îl va face să cunoască frumusețea frazei și a dicțiunii etc. În această etapă a dezvoltării sale, elevul poate învăța limbi străine; va învăța neapărat latina, „pentru a ști franceza". În cearta „dintre cei vechi și cei moderni", Rousseau înclina spre „cei vechi", spre literatura antică, întrucît „există ... o oarecare simplicitate de gust care

---

[1]) J L. Lecercle, *Émile dans l'histoire,* în J.-J Rousseau, *Émile ou de l'Éducation,* Éditions Sociales, Paris, 1958, p. 75.
[2]) *Ibidem*
[3]) *Emil,* cartea a IV-a.

îți merge la inimă și care se găsește numai în scrierile celor vechi În elocință, în poezie. în orice fel de literatură, îi vei regăsi, ca și în istorie, bogați în fapte și măsurați în judecata lor. Autorii noștri, dimpotrivă, spun puțin, dar vorbesc mult"[1]). Fontenelle, Terrasson ș.a. susțineau în acea vreme necesitatea unei culturi întemeiate pe scrierile autorilor moderni.

În scopul formării gustului, ca temei al *judecății morale* și *estetice*, educatorul arată elevului nu numai „izvoarele adevăratei literaturi", ci și „canalele de scurgere ale compilatorilor moderni"; îl înveselește făcîndu-i cunoscută „flecăreala academiilor" (unde fiecare dintre cei ce le compun „prețuiește totdeauna mai mult singur decît împreună cu ansamblul"), în sfîrșit, îl duce la spectacole, dar nu pentru a studia moravurile, ci gustul, adică „arta de a te pricepe în lucrurile mărunte".

Odată cu formarea gustului și a judecății morale și estetice se încheie formarea educațională propriu-zisă. „Etajele" acestei formări se *suprapun* cu fizionomiile lor particulare educația fizică la temelie, la mijloc educația intelectuală, iar deasupra educația morală și estetică. Prin ce se realizează unitatea și soliditatea acestei construcții? Prin dimensiunile etice ale personalității.

Animat de idealul unei vieți simple și modeste și convins că prin bogăție nu se poate atinge fericirea, Emil pleacă la țară, ca să afle acolo ființa ideală pe care o caută cu pasiune. Intrăm astfel în cuprinsul cărții a V-a din *Emil*, în care sînt expuse vederile lui Rousseau despre alegerea tovarășei de viață, de căsătorie, de călătorii etc. și se încheie cu momentul în care eroul nostru, Emil, urmează să devină el însuși tată.

Unui bărbat „perfect" format îi corespunde o femeie „perfectă" (Sofia). Rousseau scrie că modelul soției lui Emil „nu este o ființă imaginară"[2]).

Rousseau crede că, potrivit rînduielilor naturii, femeia e menită să-și cultive calitățile specific feminine, fiecare sex avînd trăsături adecvate rolului pe care-l joacă în viață. Cu o severitate rară, autorul lui *Emil* se ridică împotriva „libertății" moravurilor și amintește femeii legile — violate — ale pudorii. Totuși, alături de considerații pozitive, în această parte se întîlnesc considerații negative și „maxime bune pentru seraiurile Orientului", după mențiunea usturătoare a lui Lemaître. În educația Sofiei se neagă multe lucruri afirmate în cea a lui Emil Cele două sexe nu sînt considerate egale; menirea femeii e să placă bărbatului; ea este educată pentru interesele bărbatului, nu pentru sine. Din inegalitatea unor funcții biologice, Rousseau deducea, în mod eronat, inegalitatea educației celor două sexe. (Mai tîrziu, H. Spencer se va situa pe aceeași poziție retrogradă.) Astfel, fetele vor fi crescute de mamă în familie și pentru familie: li se va impune religia mamei înainte de adolescență, iar apoi, căsătorite, pe cea a soțului, căci toată viata vor trebui să fie supuse autorității. Studiile fetelor vor fi de natură practică, iar „cartea" femeii va fi

---

[1]) *Emil*, cartea a IV-a.

[2]) Unii comentatori cred că e vorba de d-na d'Houdetot, și încearcă să explice, prin această unică pasiune amoroasă a lui Rousseau, secretul ridicării lui în lumea pură și castă a iubirii în care n-a trăit niciodată și să descrie fermecător tinerețea Sofiei, ca și dragostea ei pentru Emil.

„lumea“ (socială), pe care trebuie s-o cunoască înainte de a se căsători, spre a-și forma gustul pentru lucrurile plăcute. Fetele vor fi însă mai libere decît femeile (contrar obiceiului timpului, potrivit căruia fetele stăteau închise în mănăstiri, iar femeile umpleau saloanele). Rousseau nu uită nici grijile menajului, care ocupă un loc atît de mare în viața femeii.

Cu o puternică afecțiune pentru viitoarea lui soție, Emil pleacă, înainte de căsătorie, într-o călătorie de doi ani, în care, între altele. va fi pusă la încercare si trăinicia iubirii lui pentru Sofia. Călătorind cu rost, Emil își completează educația prin cunoașterea societăților, a legislațiilor sociale și politice, a formelor de guvernămînt, care îl va apăra de prejudecățile unui patriotism îngust.

Întors, Emil se căsătorește cu Sofia Educatorul dă apoi sfaturi cu privire la viața casnică și sentimentală a tinerilor soți și se retrage, socotindu-și misiunea încheiată.

„Descoperind“ copilul, Rousseau trasa fundamentele *antropologice* moderne ale științei educației. „Concepeți vreo adevărată fericire posibilă pentru o ființă în afara constituției sale?“ — se întreba Rousseau fixînd cadrul oricărui program sau sistem educațional. „Constituția“ e natura originară, e „omul naturii“, al „transparenței“, învăluit de „omul omului“, de „obstacolul“ prejudecăților comune.

Rousseau rămîne la nivelul indicării direcțiilor și orientării generale a educației cu toată aparența pe care o poate avea *Emil;* celor ce îi cereau sfaturi practice evita să le răspundă, iar unuia care i-a spus că-și crește copilul conform preceptelor din Emil, i-a răspuns: „Cu atît mai rău — ... cu atît mai rău...“ Fiecare educator are partea sa de responsabilitate, are obligația să urmărească dezvoltarea elevului său: să-i cunoască particularitățile, structura familiei, cu deprinderile și moravurile ei etc. și să descopere tehnicile educaționale adecvate. Orice imitație este în acest sens dăunătoare pentru creșterea copilului. De aceea Rousseau invită la reflecții asupra principiilor și metodelor educaționale, ferindu-se să dea soluții directe.

Rousseau, ca și contemporanii săi, căuta izvorul fericirii personale și al moralității pornind de la sensibilitatea primară. Însă într-o societate întemeiată pe interesele indivizilor, iubirea de sine se transformă în iubirea aproapelui; virtutea e iubirea umanității, a adevărului, justiției, avînd o aplicare universală, așa cum o va pretinde „imperativul categoric“ kantian; de aici pînă la o morală „sensitivă“ e o distanță apreciabilă.

Nici căutarea fericirii terestre nu era o idee cu totul nouă; ea constituia aspirația cea mai adîncă a Renașterii și umanismului, în opoziție cu morala ascetică feudală care nu ținea seamă de înclinările firești ale omului. Nici utopia nu ține numai de acest secol; marea utopie pedagogică începe cu *Gargantua* și *Pantagruel.* Dar, modelul educațional al lui Rabelais este întruchipat într-un gigant al cunoașterii, iar în societatea ideală (mănăstirea telemiților) libertatea n-are nici o îngrădire. Rousseau se va apleca mai mult spre „Eseurile“ lui Montaigne, păstrînd doar cadrul utopiei. Pentru Rousseau, ca și pentru Montaigne și Locke, esențialul nu este cunoașterea, ci utilitatea și eficacitatea cunoștințelor.

În secolul al XVIII-lea însă — „secolul pedagogic“ cum îl numesc unii istorici ai educației — tendința de a deriva din natura rațională sau din rațiunea naturală a lucrurilor scopul major al educației produsese, în adevăr, o răsturnare radicală în gîndirea pedagogică. Esența naturii umane, care este în primul rînd năzuință spre fericire — individuală și colectivă în același timp și la Rousseau, și la Helvétius sau Diderot — era socotită a fi în vădită opoziție cu orice formă de constrîngere exterioară, în afară de constrîngerea exercitată de necesitatea legilor obiective și de exigențele fericirii generale Opoziția se manifesta uneori nu numai împotriva practicii școlare curente, ci și față de școală însăși, prin accentuarea ideii de învățămînt privat. Chiar și cercurile aristocratice ale curții, armatei și magistraturii considerau „întoarcerea la natură“ și educația liberă ce-i corespundea drept o eliberare de rafinamentul formal excesiv al civilizației timpului. Ceea ce nu servea tendințelor naturale și raționale ale omului trebuia înlăturat și din domeniul vieții, și din cel al educației. Firește, naturalismul rousseauist era acceptat parțial și fără consecințele lui etice, sociale și politice de cercurile amintite. Înlăturînd însă conținutul ei uman, „întoarcerea la natură“ dăduse aristocrației un nou impuls spre viața decăzută, spre imoralitatea monstruoasă a epocii, care se alimenta din voluptatea de a trăi cu orice preț clipa prezentă, pe fondul suferințelor fără margini ale maselor populare[1]).

Epilogul (neașteptat) din *Emil și Sofia sau solitarii*[2]) reliefează caracterul de roman al acestei ultime părți din *Emil*.

*

* *

Influenta ideilor lui Rousseau a fost imensă și uimitoare. Kant compara descoperirea „legilor“ naturii umane de către Rousseau cu descoperirea legii mecanice a sistemului cosmic de către Newton.

Opera singuraticului gînditor genevez a dominat aproape o jumătate de secol în cultura și gîndirea pedagogică europeană.

Puține cărți în lume au avut răsunetul lui *Emil*. Alături de *Anti-Emili* (a lui Formey, Berlin, 1763; a cardinalului P. Gerdil, Turin, 1763), au apărut *Emili creștini* (Formey, 1764; Leveson, 1764); *Emili corectați* (Biret, 1816) și *Emili noi* (Cavaye, 1797, Delanoue, 1814), pentru ca într-o broșură (*Le monde des Emiles*, Paris, 1820) să se arate împrejurările care forțează pe „Emili“ să organizeze o asociație universală . . .

Printre cei dintîi discipoli ai lui Rousseau se poate aminti Bernardin de Saint-Pierre, care își imaginează o educație sentimentală și romantioasă, în utopica plăsmuire a așa-numitelor „școli ale patriei“[3])

---

[1]) Studiul introductiv (D Todoran) la· *C. A. Helvétius, D Diderot, Texte pedagogice alese*, E D P , p XIX, București, 1964

[2]) Cf. nota noastră 533.

[3]) Iată cum își închipuie Bernardin de Saint-Pierre aceste colegii noi — Cf *Voeux d'un solitaire pour une éducation nationale (Dorințele unui solitar pentru o educație națională*, 1789): În jurul fiecărui amfiteatru al școlii va fi un parc conținînd, la întîmplare, plantele și arborii țării, mai importanți chiar decît monumentele... Pereții interiori ai școlii vor fi zugrăviți cu figurile regilor-copii (Bernardin de Saint-Pierre rămăsese regalist, deși era prieten cu Jean-Jacques) și cu tablouri religioase. În acest peisaj idilic, fluierele și flautul înlocuiesc clo-

În „școlile patriei", emulația și amorul propriu vor fi excluse, iar sancțiunile (pedeapsa și recompensa) vor fi suprimate. Bernardin de Saint-Pierre[1]) condamnă cu toată asprimea pedeapsa și bătaia, constatînd că, dintre speciile sensibile, specia umană este singura ai cărei copii ar fi „crescuți în puterea bătăilor".

Se pot recunoaște în aceste „școli ale patriei" predecesoarele idilice ale „grădinițelor de copii" de mai tîrziu, înființate de Froebel. Bernardin de Saint-Pierre mai cerea, în *Dorințele unui solitar*, o educație națională fără de care nu poate exista nici un fel de „legislație", nici „patriotism durabil", precum și o școală pedagogică. „Înainte de a întemeia o școală a cetățenilor, ar trebui să se întemeieze o școală de institutori"[2]).

Printre discipolii lui Rousseau, în Franța, se pot socoti d-na d'Epinay, d-na de Stael (care își retușează totuși, după ce au cunoscut lucrările lui Pestalozzi, entuziasmul inițial pe care-l aveau pentru Rousseau); apoi d-na Necker de Saussure (*Educația progresivă* sau *Studiul cursului vieții*, 1828, 1832, 1838). Amintim și pe d-na de Genlis (*Adèle și Théodore sau scrisori asupra educației*, 3 vol., 1782), care critică, în largă măsură, ideile pedagogice ale lui Rousseau, deși nu scapă de influența lor ș.a.

Nu e locul să stăruim că Chateaubriand și Lamartine, Michelet și George Sand s-au inspirat din Rousseau, precursor al romantismului francez.

Înrîurirea operei acestui mare gînditor, scriitor și pedagog s-a resimțit mai ales în Germania. Reprezentanții cei mai de seamă ai mișcării „Sturm und Drang", de la Lessing și Herder la Goethe și Schiller, au fost influențați sub o formă sau alta de ideile rousseauiste. *Werther* ne amintește *Noua Héloïse;* Schiller a scris o odă lui Rousseau ș.a.m.d.

Doctrinele moderne care au încercat să reformeze sistemul de educație al timpului — elaborate de Basedow, Froebel și Pestalozzi — au pus în valoare ceea ce era mai de seamă în gîndirea lui Rousseau: umanismul, ura împotriva convențiilor și a prejudecăților, respectul libertății și al demnității copilului, metode blînde de educație etc. Numai că unii dintre „acești pedagogi care aveau mai multă imaginație decît judecată, uneori mai mult entuziasm decît bun simț, au amestecat cu unele inovații fericite și falsități periculoase sau copilării ridicole și că, sub pre-

---

potul care anunță schimbarea orelor, în vreme ce lecțiile vor fi transpuse în versuri și muzică... Cărțile, afară de cele clasice, și mai ales tocurile, cerneala și hîrtia vor fi înlăturate; rămîne învățămîntul cu voce tare (Bernardin de Saint-Pierre credea că neadoptarea planului său de educație se datorează comercianților de hîrtie care si-ar pierde prin aceasta o serioasă sursă de cîștig...)

[1]) În aceleași colegii, copiii vor avea nume frumoase; profesorii, de asemenea, vor primi „frumoase nume grecești", care să însemne „prieteni ai copilăriei", „părinți ai patriei", nume care adaugă respectului funcției lor, misterul titlurilor lor"...
Într-o ședință a Academiei franceze, la care asista, se discuta cuvîntul „a aparține" din dicționar si dîndu-se exemplul: „Aparține tatălui să pedepsească pe copiii săi", Bernardin de Saint-Pierre protestă împotriva acestor prerogative părintești; colegii invocară scriptura; Bernardin de Saint-Pierre nu se lăsă bătut, deși chestiunea pusă la vot obținu o mare majoritate. „Recuz, replică el, mărturia voastră, pentru că sînteți cu toții celibatari".

[2]) G. Compayré, *op. cit.*, vol. II, p. 106.

textul de a reveni la natură, au recurs adesea la artificii cu totul complicate și stranii"[1])

Lev Tolstoi a purtat, ca adolescent, în medalion portretul lui Jean-Jacques. Este cert că reforma lui morală și școala de la Iasnaia-Poliana au fost adînc influențate de ideile și de reforma morală ale lui Rousseau. Se știe că *Emil*, răspîndit și în Rusia, a fost interzis (în 1763) dar a continuat să circule ilegal. Radișcev remarca într-o scrisoare că Europa datorează lui Rousseau revoluționarea educației. Liber-cugetătorii ruși de la începutul secolului al XIX-lea îl citeau cu un interes pasionat Cernîșevski asemăna pe acest „mizantrop genial și nobil, plin de o duioasă iubire fată de oameni"[2]) cu Gogol.

Difuziunea largă a ideilor rousseauiste și înrîurirea extraordinară a operei lui Rousseau își găsesc explicația, cel puțin în parte, și în forța și expresivitatea lor stilistică. Rousseau „era un orator puternic, care n-are egal în Franța decît pe Bossuet; fără a căuta, el a reînviat elocința forului antic; unele din scrierile sale sînt cuvîntări care te fulgeră El avea numărul, perioada, patosul arzător al unui Demostene"[3]). Elocința de tip rousseauist se întîlnește și în cuvîntările din adunări și cluburi ale oratorilor revoluționari de la 1789.

Influența rousseauismului asupra revoluției franceze a fost imensă, ea a depășit cu mult pe cea a lui Montesquieu sau chiar pe cea a lui Voltaire. Bustul lui Jean-Jacques fusese așezat în sala Adunării constituante în fața bustului lui Franklin și Washington. Cartea de căpătîi a iacobinilor a fost *Contractul social*. Revoluția a decis să i se ridice o statuie. Marat comentase texte din *Contractul social* în piețele publice În cinstea lui s-a organizat la Montmorency o serbare cîmpenească cu discursuri, cîntece, tablouri alegorice etc. Cultul lui Rousseau mersese atît de departe, încît a fost comparat cu anticii Brutus și Manlius . . . Era socotit ca salvator al omenirii

Astfel, nostalgica „întoarcere la natură" pe care o profesa Rousseau în mijlocul unei vieți sociale sugrumate de forme exterioare și de corupție oferea omului secolului al XVIII-lea o utopică ieșire din marile contradicții în care se zbătea.

Sensul real al gîndirii pedagogice a lui Rousseau nu poate fi descifrat decît prin situarea personalității lui complexe si multiple în mijlocul realităților în care s-a dezvoltat, precum și prin adîncirea analizei științifice a implicaților ideologice ale întregii lui opere.

Într-o asemenea perspectivă se înlătură atacurile neîntemeiate ale criticii reacționare; în același timp, tendința — uneori exagerată — de a extinde concepțiile lui Rousseau prea mult dincolo de limitele secolului său și de a-l considera ca precursor al pedagogiei moderne progresiste apare în justa ei lumină. Rousseau a exprimat năzuințele și revendicările

---

[1]) G. Compayre, *op cit*, vol II, p 116

[2]) N A Konstantinov, *op cit*, p 112.

[3]) R. Rolland, *op cit.*, p. 42.

democratice ale micii burghezii franceze din preajma revoluției burgheze de la 1789[1]) În rousseauism, ideile pedagogice împletite cu ideile filosofice și politice constituie o unitate indestructibilă

Iubirea de om, iubirea de libertate și ura împotriva exploatării și a prejudecăților l-au determinat pe Rousseau să scrie pagini nemuritoare pentru apărarea copilului oprimat de educația feudală și clericală Descoperind „lumea" copilului și subliniind rolul decisiv al educației si răspunderea ei în formarea personalității umane, el a dat un imbold puternic noii orientări progresiste a educației moderne. Apropiind-o de *activitate* și de *viață*, el a fixat temeliile psihologiei și ale pedagogiei infantile moderne. *Temeiul educației îl constituie, în vederile lui Rousseau, legile inflexibile ale naturii*, iar activitatea fizică și formarea intelectuală reprezintă baza dezvoltării morale a copilului. Accentuarea dependenței educației realizate „prin oameni" (adică a educației în sensul actual al cuvîntului) de educația „naturii" (dezvoltarea naturală), și de a „lucrurilor" a putut alimenta unele orientări anti- sau neștiințifice în educație, dar ne-a apropiat și de conceptul hegelian al unei libertăți considerate ca o necesitate recunoscută. Rousseau pleacă și în domeniul gnoseologic de la teoria senzualistă[2]) a cunoașterii și recunoaște și existența obiectivă a lumii exterioare, dar crede că această lume este mișcată de o voință imaterială.

Idealismul utopic mic burghez reflectat în doctrina pedagogică rousseauistă a dus însă la *neglijarea dependenței formării educaționale de raporturile sociale reale.* Rousseau, unul din spiritele cele mai contestatare și mai protestatare ale vremii (în artă, politică și educație), temîndu-se de revoluție, n-a intuit necesitatea schimbării relațiilor sociale pe cale revoluționară. În lumina materialismului dialectic și istoric, libertatea nu se cucerește prin ieșirea din cadrul relațiilor sociale existente, ci prin schimbarea activă, revoluționară a acestor relații: *necesitatea socială* subordonează legile „naturii" și ale „lucrurilor", iar educația constă în transmiterea și valorificarea critică a *experienței social-istorice* a omenirii.

Oscilînd între *individualismul* din *Emil* și *civismul* din *Considerații asupra guvernămîntului Poloniei*, Rousseau lasă deschisă și problema raporturilor dintre *educația în familie* și *educația* (publică) *în școală.*

Limitată și depășită este si concepția lui Rousseau despre educația femeii, a cărei pregătire o subordonează intereselor bărbatului și nevoilor menajului, negînd rolul ei social, cultural și politic.

---

[1]) cf N. A. Konstantinov, E. N. Medînski, M. F. Șabaeva, *Istoria pedagogiei*, ESDP, București, 1959, pp. 69, 77.

[2]) Rousseau combătea totuși ideea atotputerniciei educației din lucrarea lui Helvétius *Despre spirit* și, în special, susținerea acestuia că spiritul ar fi o *tabula rasa*. ... „nu este adevărat, scrie Rousseau, că inegalitatea spiritelor ar fi efectul unic al educației, deși ea poate influența mult această inegalitate", cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome III, 1860, p. 291.

Azi, opera lui Rousseau nu și-a pierdut fecunditatea; este valorificată din multiple unghiuri de vedere: i se găsesc noi valențe, noi perspective; i se dau noi interpretări și se prospectează în ea noi izvoare.

Skinner[1]), de exemplu, ocupîndu-se de *puterea unei tehnologii a instruirii* în „cîștigarea cursei împotriva catastrofei“ ce amenință istoria umană, citează următorul pasaj din *Emil*, în care descoperă germenii controlului educațional pozitiv: „El (elevul dumneavoastră) trebuie să creadă totdeauna că el este stăpînul, dar întotdeauna dumneavoastră să fiți acela. Nu există supunere mai perfectă decît aceea care păstrează aparența libertății; astfel este captivată de voința însăși. Bietul copil care nu știe nimic, care nu poate nimic, care nu cunoaște nimic, nu este el oare la discreția dumneavoastră? Nu dispuneți oare dumneavoastră, în comparație cu el, de tot ceea ce îl înconjoară? Nu sînteți oare dumneavoastră acela care aveți puterea să-l impresionați după plac? Lucrările sale, jocurile, plăcerile, suferințele sale, nu este oare totul în mîinile dumneavoastră, fără ca el să o știe? Fără îndoială, el nu trebuie să facă decît ceea ce vrea; dar el nu trebuie să vrea decît ceea ce dumneavoastră vreți ca el să facă; el nu trebuie să facă nici un pas pe care dumneavoastră să nu-l fi prevăzut; el nu trebuie să deschidă gura fără ca dumneavoastră să știți ceea ce va spune“.

Cu privire la influența concepțiilor pedagogice ale lui Rousseau în dezvoltarea gîndirii pedagogice din țara noastră ne mărginim doar la cîteva indicații cu totul sumare.

Înrîurirea ideilor rousseauiste asupra evoluției gîndirii pedagogice românești s-a exercitat fie direct prin scrierile lui Rousseau sau despre Rousseau, fie indirect, prin răsunetul pe care l-au avut în țara noastră curentele pedagogice inițiate în Occident sub influența rousseaismului (filantropinism, curentul „școlilor libere“ etc.), precum și prin lucrări de istoria doctrinelor pedagogice din care nu putea lipsi un clasic al științei educației, ca Rousseau. Școlarii l-au cunoscut din textele literare reproduse; elevii școlilor normale din manualele și cursurile de istoria pedagogiei universale, cu portretele lor schematice, adesea trunchiate și falsificate de ideologii mai mult sau mai puțin reacționare și retrograde.

N. Iorga[2]) arăta că ideile lui Rousseau au putut pătrunde în societatea românească destul de repede „prin lecturi, precum și prin predi-

---

[1]) B. F. Skinner, *Revoluția științifică a învățămîntului*, E.D.P., București, 1971, p. 216.

[2]) N. Iorga, Rousseau si românii, *Cuget clar*, III, sept-oct. 1930, p. 410. (Studiul apăruse mai întîi în „Annales de la Société J. -J. Rousseau“).

catia orală a preceptorilor de limbă franceză venind din Occident". Marele istoric se ocupă însă numai de influența scrierilor literare și de „partea politică" a operei lui Rousseau.

Vechea boierime, aristocrația care aparținea „vechii tradiții românești și nu infiltrațiunii fanariote", era deschisă influenței rousseauiste prin însuși felul ei de viață „în parte încă rurală". Boierii »petreceau o bună parte din an la țară. în frumoasele lor case albe, în verandele susținute de mici coloane de lemn, cu ferestile salonului rotund deschizîndu-se în livada cu vechi arbori grupati în jurul eleșteului unde întîrzia o barcă propice sentimentalelor reverii. Acesta era decorul din „La nouvelle Héloïse", și dragostele zadarnice aveau cu ce se nutri«.

«Acești săteni, de-o rasă puternică, a spiritului roman, pe care o semnalează contele de Hauterive, secretarul unui prinț din Moldova, acești „țerani de la Dunăre", cu aierul sălbatec și cu vorba dulce, nu erau ei mult mai mult decât Irochesii lui Chateaubriand, incarnația însăși a primitivului virtuos, asupra căruia n-au înrîurit civilizațiile putrede supt splendida lor aparență artificială?

Viața de familie, viața socială nu se exteriorizase încă în zădarnicul zgomot al întîmplărilor mondene: femeile trăiau călugărite sau aproape. „Visitele". care deveniră în curînd o adevărată plagă, nu renunțau încă la orele de lucru, întrebuințate la întreținerea gospodăriilor model, mai ales în Moldova. sau elaborații încete, de-o răbdare pioasă, a acestor lucrări, de artă domestică, care fac admirația epocii noastre. În timpul acestor lungi oare laborioase spiritul zbura către ireal. Sentimentalitatea dragostelor n-a victuit și, dacă, in căsătoriile invoite, nu trebuia niciodată să viețuiască, lua posesia sufletelor. Ființa feminină se spiritualisa prin regretele și zădarnicele speranțe și romanul înlocuia realitățile interzise, desfăcîndu-se figuri, fasonate individual, din paginile cărții favorite, lăsată întredeschisă pe mobila de formă francesă».

Pătrunderea ideilor politice rousseauiste a fost întîrziată însă de „popularitatea lui Voltaire".

«Partea politică a lui Rousseau va avea de asemeni momentul său de vază. Dar „Contractul social" și lucrările mult superioare, care l-au precedat, fură mult timp îndepărtate prin popularitatea lui Voltaire, la care tonul lejerii flagilațiuni, de-o batjocură mlădioasă, se potrivea mult mai bine spiritului răutăcios al acestei nații românești decît minciunii grecești venită de la mijlocitorii constantinopolitani Dogmatismul răzimat pe silogism n-atrăgea spirite foarte inteligente, doar pe pripiți. Trebui ca dogma lui Rousseau să treacă prin experiența revoluționară pentru ca, supt influența revoltei Grecilor, proclamată mai întîiu pe Dunărea românească, boierii cu blăni și cu pantofi de *mous* să-ndrăznească a întocmi, în numele națiunii, Constituții complicate, la basa cărora era „declaratia drepturilor omului"».

Este probabil ca în școlile grecești de la începutul secolului al XIX-lea din țările române să se fi resimțit influența operelor lui Rousseau,

traduse în limba greacă. În 1794 este tradusă în limba română comedia *Narcis*, de un oarecare „I.C." În 1830, Stanciu Căpățîneanu tradusese *Contractul social*[1]. În 1836. I. H. Rădulescu publică în „Curierul" o prelucrare după M. Girardin *Asupra vieții și operei lui J.-J. Rousseau*. Mai tîrziu s-a tradus *Noua Héloïse* (fără numele traducătorului, București, 1873) și *Contractul social (Contraptulu sociale ... inversu în romînește*, de Petru Borsiu, Iași) În 1910, A. Luca a tradus din Rousseau *Pagini alese (Libertatea, Dreptul celui mai puternic, „dacă aș fi bogat")*. N. Dașcovici a tradus *Contractul social* (ed. a 3-a, 1922), însoțindu-l de un studiu introductiv.

Se pot menționa și unele disertatii de doctorat avînd ca temă concepția pedagogică a lui Rousseau. De exemplu, B. Demetrescu-Oprea scrie *Rousseau și Herbart ca pedagogi și filosofi* (în l. franceză, Lausanne, 1896) si V. Saftu publică *O comparație cu privire la educația fizică la Locke și Rousseau* (în l. germană, 1889)

Diferitele *istorii ale pedagogiei* (de la Pipoș la G. G. Antonescu), apărute în literatura noastră pedagogică, cuprind capitole despre Rousseau; firește, interpretate de pe pozițiile idealiste ale autorilor acestor istorii ale pedagogiei sau ale autorilor din care și-au cules materialul istoric.

Cu prilejul bicentenarului nașterii lui Rousseau, Vl. Ghidionescu și M. Antoniade au publicat studii ocazionale în *Noua revistă romînă* (XII, 11, 21, 23).

Noul manual de *Istoria pedagogiei* (partea I), elaborat sub îngrijirea Institutului de științe pedagogice (1958), cuprinde o prezentare științifică succintă a vieții și operei lui Rousseau.

Emil sau despre educație apare (integral) la noi în 1913, în traducerea lui G. Adamescu[2].

Influența indirectă s-a exercitat prin scrierile inspirate de concepția pedagogică a lui Rousseau și traduse în limba română. De exemplu, d-na Compan (*Pentru educațiunea copiilor*, 1839), d-na Guizot (*Prietena copiilor*, 1836), sau colectivul L. Aimé-Martin (*Educația mamelor de familie sau civilizația neamului omenesc*, 1844).

O înrîurire mai accentuată au avut însă la noi curentele pedagogice inițiate în Occident sub influența ideilor rousseauiste, începînd cu vechiul „filantropinism"[3] și sfîrșind cu orientările „școlii active" și cu încercările de introducere a metodelor și spiritului așa-numitei „educații libere" în școala românească.[4]

---

[1] cf. D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 97.

[2] cf. J.-J. Rousseau, *Emil sau despre educațiune*, București, Ed. Casa Școalelor, ed. a 5-a, 1923 (În această traducere se întîlnesc, pe alocuri, omisiuni, apoi denaturări de sens, termeni arhaici etc. prea îndepărtați de textul original)

[3] Sub influența curentului filantropinist, A Muresanu, de exemplu, prelucrase, în 1848, *Cărticica racului* de Salzman

[4] cf. și Stanciu Stoian, *J-J Rousseau și destinul gîndirii sale pedagogice*, în *Clasici ai pedagogiei universale și gîndirea pedagogică românească* E.D.P., București, 1966, p. 135.

Analiza minuțioasă a acestor influențe, care au fost uneori pozitive, alteori negative — potrivit momentului istoric în care s-au exercitat și potrivit scopurilor (progresiste sau retrograde) pe care le promovau — rămîne să constituie tema unor studii speciale în cadrul istoriei pedagogiei din țara noastră.

*
* *

În traducerea de față am încercat să dăm versiunea cea mai exactă și mai apropiată expresiei stilistice rousseauiste, fără perifraze arhaizante și fără „licențe“ excesive, care îndepărtează prea mult traducerea de original.

DIMITRIE TODORAN

J.-J. ROUSSEAU

EMIL
SAU
DESPRE EDUCAȚIE

Sanabilibus aegrotamus malis; ipsaque nos in rectum genitos natura, si emendari velimus, juvat.

Seneca, De ira, II, 13.

Prefață

Această culegere de reflecții și observații, fără ordine și aproape fără legătură, a fost începută spre a face plăcere unei bune și înțelepte mame[1]. *Proiectasem mai întîi un memoriu de cîteva pagini: subiectul mă atrase fără voia mea și memoriul deveni, pe nesimțite, un fel de carte prea mare, fără îndoială, pentru ceea ce cuprinde, dar prea mică pentru materia pe care o tratează. Am șovăit multă vreme s-o public și am simțit, adeseori, cînd lucram la ea, că nu e destul să fi scris cîteva broșuri pentru ca să știi alcătui o carte. După eforturi zadarnice de a o îmbunătăți, am socotit s-o dau așa cum e, gîndindu-mă că e necesar să fie îndreptată atenția publică în această parte; iar în cazul că ideile mele vor fi rele, nu mi-am pierdut timpul fără rost dacă voi deștepta idei bune la alții.*

Un om, retras în singurătate[3], *care dă scrierile sale publicității, fără susținători, fără un partid care să le apere, fără măcar să știe ce crede și*

[1]) Rousseau arată în *Emil* (cartea a II-a) și în *Confesiuni* (partea a II-a, cartea a VII-a, 1742) unele condiții speciale care l-au îndemnat să se ocupe cu probleme de educație. D-ra Fontaine, devenită a doua soție a lui Dupin — care prin aceasta căsătorie ajunse fermier (arendaș) general și dobîndi o imensă avere — avu un copil, Iacob Dupin (de Chenonceaux). Dupin era tatăl lui de Francueil, care deveni prietenul lui Rousseau. După ce Rousseau se introduse în casa Dupin, în urma recomandării pastorului Castel, frumoasa d-nă Dupin a încredințat lui Rousseau, în lipsa ei, supravegherea acestui copil capricios pentru mai multe zile Faptul acesta dovedește că Rousseau a avut o *practică* educativă cu mult înainte de a scrie *Emil.* În studiul introductiv s-a arătat că a dat lecții de muzică în tinerețe și a fost educatorul copiilor lui de Mably.

Sallwürk[2]) adaugă că tînărul de Chenonceaux, care, după Taine, a cheltuit într-o singură noapte 700 000 de livre, s-a căsătorit, în 1751, cu fata contelui de Rochefort; dar, precizează Rousseau, și-a dezonorat familia și și-a sfîrșit viața în Insula Bourbon (azi Reuniunii). Din această căsătorie se născu, în 1752, un băiat· Claude-Sophie Dupin de Rochefort. Rousseau a scris „culegerea" de față în vederea educării acestui copil, la cererea d-nei Dupin de Chenonceaux

[2]) Lucrarea lui Sallwürk — de care ne folosim — este J.-J. Rousseau, *Emil oder über die Erziehung.* Übersetzt, mit Biographie und Kommentar, von Dr. C. von Sallwürk Vierte Aufl., I Band, 1907, II Band, 1911; Langensalza, Beyer u. Söhne. Traducerea a apărut în: Bibliothek Padagogischer Klassiker, editată de Fr. Mann.

C. von Sallwurk a fost membru corespondent al Academiei de științe din Heidelberg.

[3]) Rousseau se referă aici la retragerea — pe care i-a asigurat-o mareșalul de Luxemburg — la Montmorency, după plecarea sa de la Ermitage.

ce spune lumea despre el, nu trebuie să se teamă, dacă se înșală, că erorile sale vor fi admise fără examinare.

Voi vorbi puțin despre importanța unei bune educații; nu mă voi opri nici să dovedesc că cea care se dă azi este rea: mulți alții au făcut acest lucru înaintea mea și nu-mi place deloc să umplu o carte cu lucruri pe care le știe toată lumea. Voi remarca numai că, din timpuri străvechi, lumea își ridică glasul împotriva practicii stabilite, dar nimeni nu propune una mai bună. Literatura și știința secolului nostru tind mai mult să dărîme decît să construiască. Se critică totul de sus; pentru a îndruma e nevoie de un alt ton decît cel care place înălțimii filosofice[4]*). Cu toate că există atîtea scrieri care, se zice, n-au alt scop decît folosul public, este încă uitat folosul cel mai de seamă care este arta de a forma oameni. Subiectul meu era cu totul nou după cartea lui Locke*[5]*) și mi-e teamă să nu fie tot nou și după cartea mea.*

Nu cunoaștem deloc copilăria: cu cît urmăm ideile false pe care le avem despre ea, cu atît ne rătăcim mai mult[6]*). Cei mai înțelepți au în vedere cunoștințele mai însemnate pentru oamenii în vîrstă, fără să țină seama de ce sînt în stare să învețe copiii. Ei caută totdeauna pe om în copil, fără să se gîndească la ceea ce este el înainte de a fi om. Iată studiul cu care m-am străduit mai mult, pentru ca să se poată profita de observațiile mele, chiar dacă metoda mea ar fi himerică și falsă. Poate că am văzut rău ceea ce trebuie să se facă, însă cred că am văzut bine subiectul asupra căruia trebuie să stăruim. Începeți dar prin a vă studia mai bine elevii, căci, desigur, nu-i cunoașteți deloc. Iar dacă veți citi*

---

[4]) Accent ironic, frecvent si constant în scrierile lui Rousseau, ori de cîte ori se referă la „filosofie". În parte cel puțin, explicația poate fi căutată în neînțelegerea dintre Rousseau si gînditorii timpului (îndeosebi Voltaire și „coteria d'holbachică", cum denumeste Rousseau grupul care frecventa casa filosofului d'Holbach)

[5]) În *Emil* se întîlnesc multe referințe la lucrarea — apărută în 1693 — a lui J. Locke „Some thoughts on education" (Cîteva cugetări asupra educației). Ediția de care s-a servit Rousseau este (după Petitain) cea franceză din 1721: „Pensées sur l'éducation des enfans". În limba română, această scriere a apărut, tradusă de G Coșbuc, cu titlul Cîteva idei asupra educațiunii, București, 1920, iar textul integral a fost tradus de Mioara Cimpoieș, cu titlul: „Cîteva cugetări asupra educației" — E D P, București, 1971.

Locke prezintă în această lucrare corespondența (revizuită, din anii 1684—1685, pe cînd se găsea exilat în Olanda) cu prietenul său Edward Clark de Chipley. Poate că Locke nu și-ar fi publicat această corespondență, dacă nu i s-ar fi cerut insistent din partea lui Molyneaux (un adept al lui Bacon), pe care l-a cunoscut prin Francis Masham. După întoarcerea din exil, Locke a stat în casa lordului Masham pînă la sfîrsitul vieții· Damaris (fiică a gînditorului Cudworth, adept al curentului neoplatonist de la Cambridge), soția lui Masham, era o veche admiratoare a lui Locke.

Molyneaux își pierduse sotia și avea un copil de crescut; auzind de corespondenta lui Locke cu Clark, îl rugă pe cel dintîi „să nu pună la o parte această operă extraordinar de folositoare, ci să o facă de folos omenirii întregi".

[6]) Pasaj esențial, des citat de pedocentriști, care inițiază psihologia copilului.

cartea de față în vederea acestui scop, n-o socotesc lipsită de folos pentru voi.

Cititorul va fi desigur mai încurcat în ce privește partea care s-ar putea numi sistematică și care aici nu este altceva decît mersul naturii; este, de asemenea, partea asupra căreia voi fi fără îndoială atacat și poate nu fără temei. Se va părea că citești mai curînd plăsmuirile unui vizionar despre educație decît un tratat de educație[7]*). Ce să fac? Nu scriu despre ideile altora, ci despre ale mele. Nu văd deloc lucrurile ca ceilalți oameni; mi s-a făcut de mult această învinuire. Dar depinde oare de mine să-mi pun alți ochi și să las să se trezească în mine idei străine? Nu. De mine depinde doar să nu stărui prea mult în părerea mea, să nu mă socotesc mai înțelept decît lumea întreagă; de mine depinde nu să-mi schimb convingerea, ci să mă îndoiesc de ea: iată tot ceea ce pot face și ceea ce fac. Dacă, uneori, iau un ton afirmativ, n-o fac ca să impun cititorului, ci pentru a-i vorbi cum gîndesc. De ce să propun sub formă îndoielnică ceea ce, după părerea mea, este neîndoielnic? Spun întocmai ceea ce se petrece în gîndul meu.*

Expunîndu-mi liber convingerea, mă gîndesc mai puțin la influența acesteia decît la temeiurile pe care mă sprijin pentru ca ele să fie cîntărite și să pot fi judecat de oricine; însă, deși nu mă încăpățînez să-mi apăr ideile, mă simt dator să le fac cunoscute: căci maximele asupra cărora am o părere contrară celorlalți nu sînt deloc indiferente. Sînt din acelea al căror adevăr sau falsitate trebuie să fie cunoscute și care aduc fericirea sau nefericirea genului omenesc.

Mi se repetă necontenit: propune ceea ce e realizabil. E ca și cum mi s-ar spune: propune să se facă ceea ce se face; sau, cel puțin, propune un oarecare bine care să conviețuiască cu răul existent. Un asemenea proiect este, în anume părți, mai himeric decît proiectele mele: căci în acest amestec binele s-ar corupe, iar răul nu s-ar vindeca. Aș prefera să urmez în totul practica stabilită decît să iau una bună pe jumătate: atunci va fi mai puțină contradicție în om; el nu poate tinde în același timp spre două scopuri opuse. Taților și mamelor, ceea ce este realizabil este ceea ce vreți să faceți. Pot fi răspunzător de voința voastră?

În orice fel de proiect sînt două lucruri de luat în seamă: întîi, valoarea în sine a proiectului, în al doilea rînd, ușurința executării lui.

Cu privire la cel dintîi, este de ajuns ca proiectul să fie admisibil și practicabil în sine, iar ceea ce are bun să fie potrivit cu natura lucrului; aici, de exemplu, educația propusă trebuie să convină omului și să fie adaptată sufletului omenesc.

Considerația a doua depinde de raporturile date în anume situații: raporturi accidentale lucrului, care, în consecință, nu sînt necesare și pot varia la infinit. Astfel, cutare educație poate fi practicabilă în Elveția, dar nu poate fi în Franța; o altă educație poate fi folosită la burghezi

---

[7]) Pestalozzi a considerat „Emil" drept o utopie (cf. Sallwurk, op. cit., vol I, p. 7, nota).

și o alta la cei mari. Ușurința mai mult sau mai puțin accentuată a executării depinde de mii de împrejurări pe care e imposibil să le determini altfel decît prin aplicarea particulară a metodei în cutare sau cutare țară, într-o împrejurare sau alta. Însă, toate aceste aplicații particulare, nefiind esențiale pentru subiectul meu, nu intră deloc în planul de față. Alții vor putea, dacă vor, să se ocupe de ele, fiecare pentru țara sau starea pe care o va avea în vedere. Mi-e de ajuns dacă, oriunde se vor naște oameni, se va putea face ceea ce propun; căci, făcînd din ei ceea ce propun, se va fi făcut ceea ce este mai bun și pentru ei înșiși, și pentru alții. Dacă nu mi-aș îndeplini acest angajament, aș fi fără îndoială vinovat; dar dacă mi-l îndeplinesc, vina va fi și a celor care pretind mai mult de la mine; căci eu n-am făgăduit decît atît.

CARTEA I

Totul este bun cînd iese din mîinile Creatorului; totul degenerează în mîinile omului[8]). El silește un pămînt să hrănească produsele altuia; un pom să poarte fructele altuia. Amestecă și confundă climele, elementele, anotimpurile. Își mutilează cîinele, calul, sclavul. Răstoarnă totul, desfigurează totul: îi plac diformitățile, monștrii. Nu vrea nimic așa cum l-a făcut natura, nici chiar pe om; vrea să-l dreseze și pe el, ca pe un cal de manej; vrea să-l potrivească după placul lui, ca pe un pom din grădina sa[9]).

Fără aceasta, totul ar merge și mai rău[10]), iar specia noastră nu vrea să fie îndreptată numai pe jumătate. În starea în care sînt lucrurile de acum înainte, un om lăsat de la naștere în voia lui printre ceilalți ar fi cel mai desfigurat dintre toți. Prejudecățile, autoritatea, necesitatea, exemplul, toate instituțiile sociale în care ne găsim cufundați ar înăbuși

---

8) Maximă celebră care sintetizează gîndirea filosofică idealistă a lui Rousseau.

9) Rousseau reia, în acest paragraf, una din tezele dezvoltate în Discursul asupra științelor și artelor, împrumutată de la cinicii antici, poate cei dintîi critici ai culturii care au pus problema valorii morale a civilizației. În opoziție vădită cu Voltaire, Rousseau laudă moravurile austere spartane, afirmînd că romanii au degenerat de îndată ce au învățat științele grecești etc. Ideea bunătății originare a ființei omenești, susținută cu tărie de Rousseau, se opune atît credinței religioase în decăderea omului prin păcatul adamic, cît și afirmației unora (ca L. Vivès) că există înclinări spre acțiuni rele chiar de la naștere. Această teză optimistă se întîlnește și la Locke, și la Richardson, care sînt de părere că totul este „curat" atunci cînd iese din mîinile naturii.

Pastorala de condamnare a lui „Emil", emisă de arhiepiscopul de Paris, se sprijinea în primul rînd pe această teză. Rousseau, în replică, a arătat că ideea bunătății originare rămîne temeiul întregii sale morale.

10) Turnură surprinzătoare după maxima inițială: din ea se conchide — precum s-a arătat în studiul introductiv — că Rousseau condamnă numai „falsa" cultură și civilizație...

în el natura și n-ar pune nimic în loc. Ar fi ca un pomișor crescut din întîmplare în mijlocul drumului, pe care îl distrug îndată trecătorii lovindu-l din toate părțile și aplecîndu-l în toate sensurile

Mă adresez ție, mamă*) iubitoare și prevăzătoare care ai știut să te îndepărtezi de drumul mare și să ferești pomișorul ce se naște de loviturile opiniilor omenești! Cultivă, stropește planta cea tînără mai înainte ca ea să moară; într-o zi, roadele ei îți vor face mare plăcere Ridică de timpuriu un zid de apărare în jurul sufletului copilului tău: un altul poate însemna locul, însă numai tu trebuie să pui bariera**).

Plantele se transformă prin cultură, iar oamenii prin educație. Dacă omul s-ar naște mare și puternic, înălțimea și forța i-ar fi inutile mai înainte de a fi învățat să se servească de ele; i-ar fi chiar dăunătoare,

---

*) Prima educație este cea mai importantă și această primă educație aparține, fără îndoială, femeilor; dacă Creatorul naturii ar fi vrut ca ea să aparțină bărbaților, le-ar fi dat lapte ca să-i hrănească pe copii. Vorbiți deci mai cu seamă femeilor în tratatele voastre de educație; căci, în afară de faptul că sînt mai în măsură decît bărbații să se ocupe și să influențeze educația, le interesează, de asemenea, mai mult reușita, deoarece cele mai multe văduve se găsesc aproape numai la discreția copiilor lor și atunci simt puternic, în bine sau în rău, efectele modului cum i-au crescut. Legile, care se ocupă atît de mult de bunuri și atît de puțin de persoane, fiindcă au ca obiect pacea, nu virtutea, nu dau destulă autoritate mamelor Cu toate acestea, situația lor este mai sigură decît a taților; obligațiile lor sînt mai grele; îngrijirile lor sînt mai importante pentru buna ordine a familiei; în general, mamele țin mai mult la copii. Sînt împrejurări în care poate fi iertat un copil lipsit de respect față de tatăl său; dar dacă vreodată un copil se va dovedi atît de denaturat încît să nu-și respecte mama care l-a purtat în pîntece, l-a hrănit cu laptele ei, care, ani de-a rîndul s-a uitat pe sine pentru a nu se ocupa decît de el, trebuie să-l înăbușim ca pe un monstru nedemn să vadă lumina zilei. Se spune că mamele răsfață copiii. Mama vrea să-i fie copilul fericit și aceasta cît mai curînd. În această privință, ea are dreptate: cînd se înșală asupra mijloacelor, trebuie luminată. Ambiția, avariția, tirania, falsa prevedere a taților, neglijența lor, crunta lor nesimțire sînt de o sută de ori mai răufăcătoare copiilor decît iubirea oarbă a mamelor Trebuie explicat sensul pe care îl dau cuvîntului de mamă și acest lucru se va vedea în cele ce urmează.

**) Mi se spune că dl. Formey a crezut că aș vrea să vorbesc aici de mama mea și că a scris lucrul acesta într-o carecare lucrare. Aceasta înseamnă a lua în rîs, cu cruzime, pe dl. Formey[11]) sau pe mine.

[11]) Formey (1711—1797), originar dintr-o familie de refugiați francezi, a fost pastor protestant si membru al Academiei din Berlin. A scris mult, dar n-a lăsat nici o lucrare de seamă. Notele veninoase ale lui Rousseau la adresa lui Formey rezultă din următoarea împrejurare.

După apariția lui *Emil,* statele Olandei voiau să aplice o amendă serioasă librarului J Néaulme, care publicase opera cu mențiunea: „după copia de la Paris, cu permisiune tacită pentru librar". Spre a scăpa de amendă, Neaulme fu obligat să publice o altă ediție, „purificată de tot ceea ce ar putea fi subiect de scandal". Neaulme ceru lui Formey, autorul unui Anti-Emil (1763), să elaboreze noua ediție, care purta titlul *Emil creștin,* cu mențiunea „destinat utilității publice și prelucrat de dl Formey". Noua ediție cuprindea toate modificările și omisiunile pe care le implică situatia: un cuvînt apologetic al lui Néaulme, o introducere a lui Formey, în care arăta, între altele, că nu intenționa să-și asume proprietatea operei lui Rousseau, ci să-l scoată din încurcătură pe librar. După relatarea lui de Musset (tatăl poetului), care în 1824 edita opera completă a lui Rousseau în 22 de volume, Formey declarase că Néaulme n-a avut prea mare cîștig cu Emil-creștinul, „dar cel puțin n-a plătit amenda".

împiedicînd pe ceilalți să se gîndească să-l ajute*) și, lăsat în voia lui, ar muri de mizerie înainte de a-și fi cunoscut trebuințele Ne plîngem de starea copilăriei; se trece cu vederea că rasa umană ar fi pierit dacă omul n-ar fi început prin a fi copil.

Ne naștem slabi, avem nevoie de forțe; ne naștem lipsiți de toate, avem nevoie de ajutor; ne naștem proști, avem nevoie de judecată. Tot ceea ce n-avem la naștere și ne va trebui cînd vom fi mari ne este dat prin educație

Această educație ne vine fie de la natură, fie de la oameni sau de la lucruri. Dezvoltarea internă a facultăților și a organelor noastre este educația naturii; întrebuințarea pe care sîntem învățați să o dăm acestei dezvoltări este educația oamenilor; iar ceea ce obținem prin propria noastră experiență asupra obiectelor care ne afectează este educația lucrurilor[12]).

Fiecare din noi este, așadar, format de trei feluri de educatori Discipolul în care se contrazic diferitele lor lecții este rău crescut și nu va fi niciodată de acord cu el însuși; numai acela în care toate converg în același sens și tind spre aceleași țeluri ajunge la scop și trăiește consecvent. Numai acela este bine crescut.

Or, din aceste trei educații diferite, cea a naturii nu depinde defel de noi, cea a lucrurilor depinde numai în anumite privințe; cea a oamenilor este singura pe care o stăpînim cu adevărat; adică presupunem că o stăpînim, căci cine poate spera să dirijeze întru totul cuvintele și acțiunile acelora care sînt în preajma unui copil?

Așadar, de vreme ce educația este o artă, e aproape imposibil să reușească, dat fiind că sprijinul necesar succesului ei nu depinde de nimeni. Tot ceea ce se poate face cu grijă e să ne apropiem mai mult sau mai puțin de scop, însă trebuie noroc ca să-l poți atinge.

Care este acest scop? Cel al naturii, după cum s-a arătat[13]) Deoarece este necesar ca cele trei educații să se sprijine una pe alta spre a se perfecționa, trebuie să orientăm două dintre ele spre aceea asupra căreia nu avem nici o putere. Dar poate că cuvîntul natură are un sens prea vag; să căutăm să-l precizăm.

---

*) La exterior asemănător celorlalți, însă lipsit de vorbire și de ideile pe care aceasta le exprimă, el n-ar fi în stare să-i facă să înțeleagă că are nevoie de ajutorul lor, după cum n-ar fi în stare prin nimic să le facă cunoscută această trebuință.

12) Unii comentatori remarcă faptul că o diviziune tripartită a educației se găsește și la Plutarh (Petitain) și la Helvétius (Trapp). Dar, la Rousseau, conținutul acestei diviziuni este nou De pildă, Helvétius distinge: educația casei părintești, a școlii și educația societății (a „lumii").

Pasajul e, de asemenea, semnificativ, conținînd una din puținele determinări ale conceptului de *natură,* care, în acest loc, este identic cu dezvoltarea fizică (psihofiziologică).

13) Sallwürk menționează aici observația judicioasă a herbartianului Stoy că „natura ca atare nu este legislatoare îndreptățită pentru scopurile educației, însă ea este pentru mijloace" E vorba de a transforma omul natural și, întrucît aceasta se poate realiza numai după legile naturii natura va fi atacată cu propriile ei arme. În această lipsă de distincție dintre scop și mijloace vede Stoy originea erorilor pedagogice din sistemul de educație al lui Rousseau.

Se spune că natura este obișnuință*) Ce înseamnă aceasta? Nu există oare obișnuințe care nu se dobîndesc decît prin constrîngere și care nu înăbușe niciodată natura? Drept exemplu este obișnuința plantelor împiedicate să crească vertical Planta pusă în libertate păstrează înclinarea pe care a fost silită s-o ia; dar seva nu și-a schimbat direcția originară și, dacă planta continuă să crească, prelungirea sa devine din nou verticală. Așa e și cu înclinările oamenilor. Cită vreme rămîi în aceeași stare, se pot păstra înclinările rezultate din obișnuințe și care ne sînt cele mai puțin naturale; însă de îndată ce situația se schimbă, obișnuința încetează și revine înclinarea naturală. Educația nu este, desigur, decît o obișnuință. Dar nu există oare oameni care uită și își pierd educația și alții care o păstrează? De unde vine această diferență? Dacă ar trebui să limităm termenul de natură la obișnuințele conforme naturii, ne putem lipsi de această confuzie[15])

Ne naștem cu sensibilitate și chiar de la naștere sîntem influențați în diferite chipuri de obiectele care ne înconjoară. Din moment ce avem, așa-zis, conștiința senzațiilor noastre, sîntem înclinați să căutăm sau să înlăturăm obiectele care le produc, mai întîi după cum senzațiile ne sînt plăcute sau neplăcute, apoi după concordanța sau neconcordanța pe care o găsim între noi și acele obiecte și, în fine, după judecățile rațiunii noastre asupra ideii de fericire sau de perfecțiune. Aceste dispoziții se lărgesc și se întăresc pe măsură ce devenim mai sensibili și mai luminați; însă, sub presiunea obișnuințelor, ele se alterează mai mult sau mai puțin prin opiniile noastre. Înainte de această alterare, ele sînt ceea ce eu numesc natură în noi.

Ar trebui deci să punem totul în legătură cu aceste dispoziții originare, și lucrul ar fi posibil dacă cele trei educații ar fi numai diferite; dar ce faci cînd ele sînt opuse, cînd în loc să crești un om pentru el însuși, vrei să-l crești pentru alții? Atunci acordul este imposibil. Silit să lupți împotriva naturii sau a instituțiilor sociale, trebuie să alegi între a forma un om sau un cetățean; căci nu se pot face deodată și unul, și altul[16]).

---

*) Dl Formey ne asigură că nu se spune așa în mod precis. Mi se pare totuși că se spune foarte precis în acest vers la care mă gîndeam să răspund.

Natura crede-mă, nu e decît obișnuință[14])

Dl. Formey, care nu vrea să-și facă semenii orgolioși, ne dă, cu modestie, măsura minții sale ca măsură a intelectului uman.

[14]) Versul e din tragedia lui Voltaire „Mahomet profetul" sau „Fanatismul" (1741), IV, 1·

La nature, à mes yeux, n'est rien que l'habitude

Sallwürk observă că aici e vorba de conținutul anticului dicton *Usum, alteram naturam*, pe care îl regăsim la Quintilian („Obișnuința este a doua natură") și apoi la Bacon („Numim educație ceea ce, de fapt, este o obișnuință timpurie").

[15]) În text e „galimatias"= expresie lipsită de înțeles Conceptul de „natură' este fundamental în vederile filosofice și pedagogice ale lui Rousseau; el nu este totuși clar definit și a dat naștere la atîtea semne de întrebare. Pasajul care urmează cuprinde, se pare, singura precizare explicită a acestui concept din întreaga operă a lui Rousseau

[16]) A forma omul sau cetățeanul? Contradicția dintre om și cetățean nu a putut fi soluționată de Rousseau; (cf studiul introductiv). În alt loc din cartea I și în cartea a V-a apar în text și „cetățeanul", și obligațiile lui față de „patrie".

Orice societate particulară, cînd este strîns și bine unită, se înstrăinează de societatea generală. Orice patriot este dur față de străini; ei, nefiind altceva decît oameni, nu prețuiesc nimic în ochii lui*). Acest neajuns este inevitabil, dar e slab. Esențialul este binele ce-l faci oamenilor cu care trăiești În afară, spartanul era ambițios, avar, nedrept; însă între zidurile cetății lui dominau dezinteresul. dreptatea, unirea. Feriți-vă de acei cosmopoliți care caută în cărțile lor datorii cine știe unde și disprețuiesc îndeplinirea acestora în jurul lor Cutare filosof iubește pe tătari, spre a fi scutit să-și iubească vecinii.

Omul natural este un tot pentru sine; el este o unitate numerică, un întreg absolut, care nu se poate raporta decît la sine însuși sau la semenul său. Omul social este numai o unitate fracționară, care depinde de numitor, iar valoarea lui stă în raportul ce-l are cu întregul, care este corpul social. Instituțiile sociale bune sînt cele care știu să denatureze mai bine pe om, să-i suprime existența absolută pentru a-i da una relativă și să-i transpună *eul* în unitatea comună, astfel încît fiecare ins particular să nu se mai considere de sine stătător, ci parte a unității și să nu se mai simtă decît parte a întregului. Un cetățean al Romei nu era nici Caius, nici Lucius; era un roman: chiar și patria o iubea numai pentru sine Regulus se pretindea cartaginez, întrucît devenise proprietatea stăpînilor săi. Ca străin refuza să ia parte la ședințele senatului Romei, a trebuit ca un cartaginez să-i poruncească aceasta. Era indignat că voiau să-i salveze viața Învinse și se întoarse triumfător să moară în chinuri. Mi se pare că faptul nu prea aduce cu oamenii pe care îi cunoaștem noi.

Lacedemonianul Pedarete își prezintă candidatura în Consiliul celor trei sute; este respins; se întoarce foarte mulțumit de faptul că s-au găsit în Sparta trei sute de oameni care valorează mai mult decît el[17]). Presupun sinceră această apreciere și e de crezut că era. Iată cetățeanul.

O femeie din Sparta avea cinci fii soldați și aștepta știri în timpul unei lupte. Sosește un ilot; îl întreabă, tremurînd. „V-au fost uciși toți cei cinci fii. — Sclav netrebnic, te-am întrebat eu de asta? — Am cîștigat victoria!". Mama alergă în templu și mulțumi zeilor. Iată cetățeana[18])

Acela care în ordinea civilă[19]) vrea să păstreze primatul sentimentelor naturii nu știe ce vrea. Totdeauna în contradicție cu sine însuși, totdeauna purtat de valuri între înclinările și datoriile lui, nu va fi niciodată nici om, nici cetățean; nu va fi bun nici pentru el, nici pentru ceilalți. Va fi un om al zilelor noastre, un francez, un englez, un burghez; adică nimic.

---

*) De aceea războaiele republicilor sînt mai crude decît ale monarhiilor Dar dacă războiul regilor este moderat, pacea lor e îngrozitoare: e mai bine să le fii dușman decît supus.

17) v Plutarh. *Cuvinte celebre ale lacedemonienilor,* par. 60, ed. franceză, Amsterdam, 1724.

Plutarh (46—120) a fost numit de Adrian procuratorul Greciei: e autorul popularelor *Vieți paralele* ale oamenilor iluștri (ai Romei și Greciei) și al *Operelor morale.*

18) Ibidem, par. 5.

19) În societate sau, mai exact, atunci cînd caută să cunoască principiile constitutive ale oricărei societăți (cf. J.-J. Rousseau, *Contractul social,* București, Ed științifică, 1957, p 81).

Pentru a fi ceva, pentru a fi tu însuți și întotdeauna același, trebuie să acționezi cum vorbești; trebuie să fii decis întotdeauna asupra căii de urmat și s-o urmezi deschis și neclintit. Aș vrea să mi se arate omul miraculos care este și om, și cetățean, ca să știu ce face pentru a fi în același timp și unul, și altul.

Din aceste scopuri, în mod necesar opuse, ies două forme de instituții[20]) contrare: una publică și comună, cealaltă particulară și casnică[21]).

Vreți să aveți o idee despre educația publică? Citiți *Republica* lui Platon. Nu este o scriere de politică, cum socotesc cei care judecă o carte numai după titlu. Este cel mai frumos tratat de educație care s-a elaborat vreodată[22]).

Cînd se dă un exemplu de țară utopică, se face referire la instituția lui Platon. Dacă Licurg s-ar fi mărginit să-și transmită instituția numai în scris, aș găsi-o și mai utopică. Platon n-a făcut decît să purifice sufletul omenesc; Licurg l-a denaturat.

Educație publică nu mai există și nici nu poate exista, pentru că unde nu mai există patrie, nu mai pot fi cetățeni. Aceste două cuvinte, patrie și cetățean, trebuie șterse din limbile moderne. Cunosc bine motivul, dar nu vreau să-l spun, pentru că nu ajută cu nimic subiectului meu[23]).

Nu privesc ca instituții de educație publică acele așezăminte ridicole care se numesc colegii*). Nu pot ține seama nici de educația din societate,

---

[20]) În acest pasaj și în cel următor, termenul „instituție" este identic cu cel de „educație". Pînă în secolul al XVIII-lea, „institutio" se utiliza pentru a desemna „educația" (cf. Quintilian, *Institutio oratoria*). Chiar și Montaigne folosește cînd „institution", cînd „éducation".

[21]) Din context rezultă că Rousseau înțelege aici prin educație „casnică" („domestique") cea care are în vedere numai individul, nu și statul — după cum a remarcat Campe

[22]) Platon (429—347 î.e.n.), reprezentantul cel mai de seamă al idealismului antic, se ocupă în *Republica*, în care zugrăvește un stat ideal (utopic), și de problemele educației. Unica educație pentru Platon este cea statală; persoana și familia sînt subordonate în întregime intereselor statului. Copiii ar urma să fie încredințați de la naștere unor doici comune, socotite ca „funcționari publici", și depuși într-un leagăn comun... În *Legile* (scriere ulterioară *Republicii*), Platon atenuează, în parte, caracterul prea aspru al educației (utopice) schițate în *Republica*, operă din prima perioadă a vieții sale. Entuziasmul lui Rousseau pentru Platon, care a fost unul dintre autorii lui favoriți, este lesne de înțeles.

[23]) Motivele sînt precizate în *Contractul social* (cartea a IV-a, capitolul al VIII-lea). În acest capitol (intitulat „Despre religia civilă"), Rousseau susține că creștinul este mai mult cosmopolit — adept al unei societăți universale, care să cuprindă întreaga omenire — decît patriot — adept al unei societăți particulare, al unui stat, „... departe de a atașa statului inimile cetățenilor, ea („religia omului" sau „creștinismul evangheliei" — *n.n.*) le îndepărtează de el, la fel ca de toate lucrurile pămîntești. Nu cunosc nimic mai potrivnic spiritului social" (J.-J. Rousseau, *Contractul social*, București, Editura științifică, 1957, p. 278, nota).

*) Se găsesc în multe școli, și îndeosebi[24] la Universitatea din Paris, profesori la care țin, pe care îi stimez mult și îi cred foarte capabili să instruiască bine tineretul, dacă n-ar fi siliți să urmeze tradiția. Rog pe unul dintre ei să publice proiectul de reformă pe care l-a întocmit. Poate așa se va încerca, în sfîrșit, să se vindece răul care nu e fără leac.

[24]) În ediția originală: „Se găsesc în Academia din Geneva și în Universitatea din Paris..." (nota Petitain). În timpul lui Rousseau, colegiile — corespunzătoare

pentru că această educație. urmărind două scopuri contrare, nu atinge nici unul; ea nu e în stare să facă decît oameni dubli, care par să pună totul în legătură cu semenii lor, în timp ce orice lucru îl raportează numai la ei înșiși. Asemenea demonstrații fiind făcute de toată lumea, nu mai înșală pe nimeni. Sînt numai pierdere de timp

Din aceste contradicții se naște cea pe care o simțim neîncetat în noi. Împinși de natură și de oameni pe căi contrare, siliți să ne împărțim între aceste tendințe diferite, urmăm o cale mijlocie, care nu ne duce nici la unul, nici la celălalt dintre scopuri. Astfel, strîmtorati și nestatornici în întreg cursul vieții noastre, ajungem la sfîrșitul ei fără să ne fi putut împăca cu noi înșine și fără să fi fost de vreun folos nouă și altora.

Rămîne, în fine, educația de casă (în familie — *n.n.*) sau cea a naturii; dar ce va deveni pentru ceilalți un om crescut numai pentru sine însuși? Dacă dublul scop propus s-ar putea reuni într-unul singur, prin înlăturarea contradicțiilor din om, s-ar înlătura o mare piedică din calea fericirii sale. Pentru a-ți forma o părere în această privință, ar trebui să-l vezi pe om gata format; ar trebui să-i fi observat înclinările, să-i fi văzut progresele, să-i fi urmărit mersul; ar trebui, într-un cuvînt, să cunoști omul natural. Cred că se vor fi făcut cîtiva pași în această cercetare după ce va fi citită scrierea de față.

Ce avem de făcut pentru a forma acest om rar? Mult, fără îndoială: să împiedicăm să se facă ceva[25]). Cînd e vorba să mergi numai împotriva vîntului, faci ocoluri; dar dacă marea e agitată și vrei să stai pe loc, trebuie să arunci ancora. Ia seama, tinere pilot, să nu se desfacă odgonul sau să se desprindă ancora și să nu-ți pornească vasul înainte ca tu să fi prins de veste.

Într-o ordine socială în care toate locurile sînt fixate, fiecare trebuie crescut pentru locul său. Dacă un ins părăsește locul pentru care e format, nu mai e bun de nimic. Educația nu este utilă decît în măsura în care averea se potrivește cu ocupația părinților; în toate celelalte cazuri ea este dăunătoare elevului, chiar dacă n-ar fi prin altceva decît prin prejudecățile pe care i le-a dat. În Egipt, unde fiul era silit să îmbrățișeze meseria tatălui său, educația avea cel puțin un scop sigur; dar printre noi, unde rămîn numai rangurile și unde oamenii se schimbă neîncetat, nici unul nu știe dacă, crescîndu-și copilul pentru ocupația sa, nu acționează împotriva lui

În ordinea naturală, oamenii fiind egali, vocația lor comună este starea de om; iar oricine este bine crescut în vederea acestei vocații nu poate îndeplini rău pe cele legate de ea. Mă interesează puțin dacă elevul meu va fi destinat armelor, bisericii sau avocaturii. Înainte de a îndeplini ocupația părinților, natura îl cheamă la viața umană. Meseria pe care

---

școlii medii de cultură generală — erau școli fondate si întretinute în cea mai mare parte de iezuiți Cu toate că în anul apariției operei **Emil** (1762), iezuiții au fost expulzați din Franța, iar averile lor confiscate, „spiritul" lor a mai dăinuit în școli. În documentele Revoluției franceze privitoare la școală, se afirmă: „Colegiile din Paris mai păstrează barbaria Evului mediu". (Dintr-o petiție prezentată Convenției naționale în 1793).

25) Cea dintîi enunțare a conceptului de educație negativă. Rousseau precizează conceptul în cartea a II-a.

vreau să-l învăț este aceea de a trăi[26]) Ieșind din mîinile mele, el nu va fi, recunosc, nici magistrat, nici soldat, nici preot: el va fi mai întîi om: el va ști să fie ceea ce trebuie să fie un om, orice s-ar întîmpla: chiar dacă soarta l-ar face să-și schimbe locul, el va fi totdeauna la locul lui. *Occupavi te fortuna atque cepi: omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me aspirare non posses**).

Cunoașterea condiției umane este preocuparea noastră adevărată. Acela dintre noi care știe să suporte mai lesne binele și răul acestei vieți este, după părerea mea, cel mai bine crescut; de unde urmează că adevărata educație nu constă atît în reguli, cît în exerciții[29]). Începem să ne instruim cînd începem a trăi: educatia noastră începe odată cu existența noastră; primul nostru educator este doica Cuvîntul *educație* avea un alt sens la cei vechi, pe care noi nu i-l mai dăm; el însemna hrană. *Educit obstetrix,* zice Varro: *educat nutrix, instituit paedagogus, docet magister**). Astfel, creșterea[31]), educația și instrucția sînt trei lucruri tot atît de deosebite între ele ca și guvernanta, educatorul și profesorul. Aceste distincții sînt însă rău înțelese; pentru a fi bine condus, copilul nu trebuie să urmeze decît o singură călăuză.

Trebuie, așadar, să generalizăm vederile noastre și să-l considerăm pe elevul nostru ca un om abstract, expus tuturor accidentelor vieții umane. Dacă oamenii s-ar naște legați de pămîntul unei țări, dacă același anotimp ar dura tot anul, dacă fiecare ar rămîne țintuit de o soartă pe care n-o poate niciodată schimba, practica obișnuită ar fi bună în unele privințe; copilul crescut pentru starea sa, din care nu iese niciodată, nu va putea fi expus neajunsurilor unei alte stări. Însă, dacă ții seama de schimbarea lucrurilor omenești, de spiritul neliniștit și frămîntat al acestui secol care răstoarnă totul cu fiecare generație, se poate oare concepe o metodă mai nesăbuită decît aceea de a crește un copil ca și cum n-ar avea să iasă niciodată din camera lui, ca și cum ar trebui să fie mereu înconjurat de slujitorii săi? Dacă nefericitul va face un singur pas pe pămînt și va

---

26) Petitain citează în legătură cu această propoziție, rămasă celebră, pe Seneca, *Epist*, 94 *Qui se totam ad vitam instruxit, non desiderat particulatim admoneri, doctus in totum, non quomodo cum uxore aut cum filio viveret, sed quomodo bene viveret*[27]. Filantropinistul Villaume remarca — după indicația lui Sallwürk — că aici Rousseau concepe educația unui om total nedeterminat și, prin urmare, nu poate pretinde ca metoda sa să fie acceptată.

27) *Acela care s-a format pentru o viață deplină, nu are nevoie să fie îndrumat în lucruri particulare; instruit în toate, nu trebuie să învețe cum să trăiască cu soția și copilul, ci cum să trăiască bine*

*) Cic, *Tuscul* V, cap 9[28])

28) Expresie a epicureanului Metrodorus (citat de Cicero, *Tusculane*, V, 9, 27): *Sînt stăpîn pe tine, soartă, și te strunesc; am închis toate intrările, ca să nu poți ajunge la mine.* Pasaj citat și de Montaigne

29) Propoziție de autentică valoare pedagogică și actuală

*) Non Marcel[30])

30) Citat din lexiconul lui Nonius Marcellus *Moașa scoate (copilul), doica îl hrănește, pedagogul îl educă, profesorul îl instruiește*

31) În text e cuvîntul „education" alături de „institution" și „instruction" Sensul deosebit dat în această frază celui dintîi cuvînt derivă, poate, din limitarea latinescului *educatio* la „creșterea" și „îngrijirea" fizică.

(*Educare*=a educa: *educere*=a scoate).

coborî o singură treaptă, este pierdut Nu trebuie învățat să suporte suferința. Trebuie deprins să o simtă

Nu ne gîndim decît să ne păstrăm copilul: nu e de ajuns atît; trebuie să-l învățăm să se mențină cind va fi om, să suporte loviturile soartei, să reziste belșugului și mizeriei. să trăiască, dacă trebuie, între ghețurile Islandei sau pe stînca fierbinte a Maltei. Veți lua degeaba măsuri ca să nu moară: va trebui totuși să moară și chiar dacă moartea lui nu va fi rezultatul îngrijirilor voastre, acestea vor fi totuși rău înțelese. E vorba mai puțin de a-l împiedica să moară. cît de a-l face să trăiască. A trăi nu înseamnă a respira, ci a actiona: înseamnă a întrebuința organele, simțurile, facultățile noastre, toate părțile ființei noastre, care ne dau sentimentul propriei noastre existențe. A trăit mai mult nu omul care numără mai mulți ani, ci cel care a simțit mai mult viața. Cutare a fost îngropat la o sută de ani, dar murise chiar de la naștere Ar fi fost în cîștig dacă murea tînăr. cel puțin ar fi trăit pînă atunci[32]).

Toată înțelepciunea noastră constă în prejudecăți servile; toate deprinderile noastre nu sînt decît supunere, silă și constrîngere Omul civil[33]) se naște, trăiește și moare în sclavie: la naștere e cusut în scutec; la moarte este țintuit în coșciug; cîtă vreme mai păstrează înfățișare omenească este înlănțuit de instituțiile noastre.

Se spune că multe moașe pretind că îndreptînd capul noilor-născuți îi dau o formă mai potrivită; și li se îngăduie aceasta! Capetele ne-ar fi rău modelate de Creatorul ființei noastre: ar trebui deci să le îndreptăm forma prin moașe din afară, și prin filosofi pe dinăuntru. Caraibii[34]) sînt pe jumătate atît de fericiți ca noi.

„De-abia ieșit din pîntecele mamei și de-abia ce se bucură de libertatea de a-și mișca și întinde membrele, este din nou legat. Este înfășat. culcat cu capul fixat și cu picioarele întinse, brațele atîrnîndu-i de-a lungul corpului; este înfășurat cu cîrpe și fețe de tot felul, care nu-i îngăduie să-și schimbe poziția. E norocos dacă n-a fost strîns pînă la a-l împiedica să respire și dacă s-a avut grija de a-l culca pe o parte pentru ca apa ce-i iese din gură să se scurgă de la sine, căci n-ar avea libertatea să-și întoarcă capul pentru a înlesni această scurgere“[35]).

Copilul nou-născut are nevoie să-și întindă și să-și miște membrele pentru a le dezmorți după ce au stat atîta timp ghemuite. E adevărat că ele se întind, dar nu sînt lăsate să se miște; chiar capul e prins în scufițe. Parcă le-ar fi frică ca el să nu aducă cu o ființă vie

Astfel se pune o piedică de neînlăturat impulsului spre mișcare a părților interioare ale unui corp care tinde să crească. Copilul face încontinuu eforturi inutile. care îi istovesc puterile sau le întîrzie progresul. Era mai puțin strîmtorat, stingherit ori turtit în pîntecele mamei decît în fașele sale; nu știu ce a cîștigat că s-a născut.

---

32) cf. Seneca, *Epist*, 93, nota Petitain.

33) Din societatea organizată și civilizată

34) Popoare antropofage, care locuiau înainte de descoperirea lor de către europeni în insulele Antile si pe coastele vecine ale Americii; azi abia li se mai recunosc urmele, fiind aproape complet dispărute.

35) Rousseau nu indică izvorul. e un citat din *Pliniu* cel Bătrîn, *Istoria naturală,* IV, 190.

Nemișcarea, strînsoarea în care sînt ținute membrele unui copil nu pot decît să jeneze circulația sîngelui, a umorilor, să împiedice copilul să se întărească, să crească, alterînd constituția sa. Acolo unde nu există aceste precauții ciudate, oamenii sînt toți înalți, puternici, bine proporționați. În țările în care copiii sînt înfășați, mișună cocoșați, șchiopi, inși cu picioarele diforme, rahitici, schilodiți de toate felurile. De teama de a nu le deforma corpul prin mișcări libere, ne grăbim să-l deformăm punîndu-l în presă. I-am paraliza bucuroși pentru a-i împiedica să se schilodească

Ar putea oare o strînsoare atît de crudă să nu le influențeze firea și temperamentul? Primul lor sentiment este un sentiment de durere și silă: nu întîlnesc decît piedici la orice mișcare de care au nevoie; mai nenorociți decît un criminal în fiare, fac eforturi zadarnice, se irită, țipă Cel dintîi glas, ziceți, că le e plînsul? Cred. Firește. Îi contrariați de la naștere, primele daruri pe care le primesc sînt lanțurile, primele îngrijiri pe care le încearcă sînt chinurile. Neavînd liberă decît vocea, de ce nu s-ar servi de ea ca să se plîngă? Țipă de răul pe care i-l faceți; dacă ați fi legat fedeleș ca ei, ați țipa și mai tare.

De unde vine această deprindere nesocotită? Dintr-o deprindere denaturată. De cînd mamele, disprețuind prima lor îndatorire, n-au voit să-și mai alăpteze copiii și au trebuit să-i încredințeze unor femei plătite care, văzîndu-se astfel mame ale unor copii străini pentru care n-aveau nici un sentiment, căutau să-și crute oboseala. Ar fi trebuit să vegheze neîncetat asupra unui copil lăsat liber. Dar cînd e bine legat, îl pui într-un colț, fără să-ți pese de țipetele lui. Ce importanță are că piere sau că rămîne infirm toată viața, dacă nu există dovezi despre neglijența doicii, dacă sugarul nu-și frînge nici un braț sau nici un picior? Se păstrează membrele în dauna corpului și, orice s-ar întîmpla, doica n-are nici o vină.

Aceste mame duioase care, scăpate de copiii lor[36]), se lasă cu plăcere pradă distracțiilor orașului, știu ele oare ce tratament primește copilul în fașă la țară? La cel mai mic necaz care survine, este atîrnat într-un cui ca un pachet cu catrafuse și, în vreme ce, fără să se grăbească, doica își vede de treburile sale, nefericitul rămîne astfel răstignit. Toți cei găsiți în această stare aveau fața vînătă. Pieptul fiind puternic strîns, sîngele, nefiind lăsat să circule, i se ridică la cap; și se credea că bietul copil este foarte liniștit, pentru că n-avea putere să țipe. Nu știu cîte ore poate rămîne un copil în această stare fără să-și piardă viața, însă mă îndoiesc că aceasta poate ține mult. Iată, cred, una din cele mai mari plăceri ale înfășării.

Se pretinde că în libertate copiii ar lua poziții rele și că ar face mișcări dăunătoare bunei conformații a membrelor. Iată unul din acele raționamente deșarte ale falsei noastre înțelepciuni, pe care niciodată nu l-a confirmat vreo experiență. Din mulțimea de copii care, la alte popoare cu mai mult bun simț decît noi, sînt crescuți avînd toată libertatea mem-

---

[36]) Rousseau, la Motiers, făcea cadouri tinerelor căsătorite pentru ca să-și alăpteze singure copiii.

D-na de Epinay rugase pe soțul ei să-i îngăduie să-și alăpteze copilul; acesta, refuzînd, socotea că e o „idee năstrușnică" și că-i „vine să moară de rîs" auzind-o .. Era o practică obișnuită a nobilimii din acel timp.

brelor, nu s-a văzut nici unul singur rănit sau schilodit; ei nu pot da propriilor mişcări atîta tărie încît să le facă periculoase, iar cînd iau o poziţie silită, durerea le pune îndată în vedere s-o schimbe.

N-am urmărit pînă acum să punem în faşă nici căţeii, nici pisoii; rezultă oare din această neglijenţa vreun neajuns pentru ei? Copiii sînt mai grei; de acord; însă, în aceeaşi proporţie ei sînt şi mai lipsiţi de putere. De-abia se pot mişca; cum să se schilodească? Dacă i-am aşeza pe spate, ar muri în această stare, ca broasca ţestoasă, fără să se poată vreodată întoarce.

Femeile nu s-au mulţumit numai cu faptul că au încetat să-şi alăpteze copiii, ele nu mai vor să-i facă. Consecinţa e firească. Cum a fi mamă este împovărător, se găseşte uşor mijlocul de a scăpa cu totul de aceasta, se urmăreşte să se facă un lucru fără folos, spre a-l reîncepe mereu şi astfel farmecul plăcerii lăsat pentru înmulţirea speciei se întoarce împotriva speciei. Acest obicei, adaugat altor cauze ale depopulării, ne vesteşte soarta apropiată a Europei[37]). Ştiinţele, artele, filosofia şi moravurile pe care ea le generează nu vor întîrzia s-o prefacă într-un deşert. Ea va fi populată de animale sălbatice; nu-şi va schimba prea mult populaţia.

Am observat uneori şiretenia unor femei tinere care se prefac că vor să-şi alăpteze copiii. Ele ştiu cum să facă ca pînă la urmă să fie silite să renunţe la acest capriciu: pun cu dibăcie pe soţii lor, pe medici şi îndeosebi pe mame să intervină. Un soţ care ar consimţi ca soţia lui să-şi alăpteze copilul ar fi un om pierdut. Ar fi socotit un asasin care vrea să scape de ea. Soţi prudenţi, trebuie să sacrificaţi iubirea paternă păcii. Noroc că la ţară se găsesc femei mai caste decît ale voastre! Mai norocoşi cei ale căror femei nu destinează altora timpul cîştigat în acest chip.

Datoria femeilor nu este îndoielnică: însă se dispută dacă, dat fiind dispreţul lor faţă de datorie, este oare indiferent pentru copii de a fi hrăniţi cu laptele mamei lor sau al altora. Socotesc că această chestiune, asupra căreia judecă medicii, se decide potrivit dorinţei femeilor*); şi eu cred că este mai bine să sugă copilul laptele unei doici sănătoase decît al unei mame bolnave, dacă ar exista teama că din acelaşi sînge din care a plămădit copilul poate ieşi vreo boală nouă.

Dar chestiunea poate fi oare privită numai pe latura ei fizică? Copilul are oare mai puţină trebuinţă de îngrijirile mamei decît de sînul ei? Alte femei, chiar unele animale, pot să-i dea laptele pe care ea i-l refuză· dar îngrijirea mamei nu se poate înlocui. Aceea care hrăneşte copilul alteia în locul copilului ei este o mamă rea; cum ar putea fi atunci o doică bună?

---

[37]) Afirmaţii care, alături de altele din *Emil* (cartea a III-a) şi *Confesiuni* (partea a II-a, cartea a XI-a, 1761), oglindesc neliniştea stării prerevoluţionare din Franţa deceniilor al cincilea şi al şaselea ale secolului al XVIII-lea.

*) Liga femeilor şi medicilor mi s-a părut totdeauna una din particularităţile cele mai hazlii ale Parisului. Medicii dobîndesc reputaţia lor prin femei, iar femeile îşi realizează dorinţele prin medici. Se poate uşor închipui ce fel de îndemînare îi trebuie unui medic din Paris spre a deveni celebru[38]).

[38]) Nota lipseşte din ediţia geneveză şi din cea din Amsterdam. E păstrată în ediţia Petitain şi Didot (1861), pe care le-am consultat. Rousseau păstrează şi în alte locuri din *Emil* (cartea I şi a II-a) o atitudine sarcastică faţă de medici, însa o atenuează, fapt ce va fi menţionat la locul potrivit.

În ediţia Richard (1957) nota este trecută la alineatul anterior.

Ar putea să devină însă cu încetul; va trebui ca obișnuința să schimbe natura: iar copilul, rău îngrijit, va putea să piară de o sută de ori înainte ca doica să simtă pentru el iubire de mamă.

Chiar din acest avantaj rezultă un neajuns care el singur ar trebui să împiedice orice femeie simțitoare să aibă curajul să lase să-i fie alăptat copilul de alta, anume acela de a împărți dreptul de mamă sau, mai curînd, de a-l înstrăina, de a-și vedea copilul iubind o altă femeie la fel sau chiar mai mult decît pe ea, de a simți că dragostea pe care o păstrează pentru propria sa mamă este o favoare, iar cea pe care o are pentru mama sa adoptivă este o datorie; căci, unde am găsit îngrijirile unei mame, nu trebuie oare să găsesc și dragostea unui fiu?

Modul în care se crede că se înlătură acest neajuns constă în a inspira copiilor dispreț pentru doici, tratîndu-le ca pe adevărate servitoare. Cînd serviciul lor s-a încheiat, se ia copilul sau se concediază doica; fiind rău primită, se descurajează să vină să-și mai vadă copilul de sîn. După cîțiva ani el n-o mai vede, n-o mai cunoaște. Mama, care crede că a înlocuit doica și și-a reparat neglijenta prin cruzimea sa, se înșală. În loc ca dintr-un sugar denaturat să crească un fiu plin de dragoste, îl deprinde cu nerecunoștința, îl învață să disprețuiască într-o zi pe cea care l-a născut la fel ca pe cea care l-a alăptat.

Cît de mult aș insista asupra acestui punct dacă n-ar fi descurajant să stărui în zadar asupra unor subiecte utile! Aceasta ține de mult mai multe lucruri decît se crede Vreți ca fiecare să fie chemat să-și îndeplinească primele îndatoriri. Începeți cu mamele: vă veți mira de schimbările pe care le veți produce. Totul pornește succesiv din această primă corupție: întreaga ordine morală se alterează; naturalul se stinge în toate inimile; interiorul caselor ia o înfățișare mai puțin vioaie; soții nu mai sînt atrași de spectacolul emoționant al unei familii care se naște, iar străinilor nu le mai impune considerație: se respectă mai puțin mama ai cărei copii nu se văd; familia nu mai are nici o funcție, obișnuința nu mai întărește legăturile de sînge, nu mai există nici tați, nici mame, nici copii, nici frați, nici surori, de-abia se cunosc unii pe alții; cum să se iubească? Fiecare se gîndește numai la sine. Cînd casa nu este decît o tristă singurătate, trebuie să cauți să te înveselești în altă parte.

Dacă mamele vor găsi de cuviință să-și alăpteze copiii, moravurile se vor reforma de la sine; sentimentele naturii se vor deștepta în toate inimile. Statul se va repopula; acest prim punct, acest unic punct va reuni totul. Atracția vieții casnice este cel mai bun antidot împotriva moravurilor stricate. Grija de copii, socotită supărătoare, devine plăcută, ea face ca tatăl și mama să fie mai necesari, mai dragi unul altuia, ea întărește legătura conjugală. Cînd familia este vie și însuflețită, îngrijirile casnice sînt cea mai scumpă ocupație a femeii și cea mai plăcută recreație a bărbatului. Astfel, din îndreptarea acestui singur abuz va rezulta îndată o reformă generală; îndată natura își va relua toate drepturile. Cînd femeile vor redeveni mame, bărbații vor redeveni îndată tați și soți.

Cuvîntare de prisos! Nici chiar plictiseala de plăcerile lumii nu-i readuce pe oameni vreodată la viața casnică. Femeile au încetat de a fi mame. Ele nu vor să mai fie. Chiar dacă ar vrea, cu greu ar putea s-o facă. Azi, cînd s-a statornicit obiceiul contrar, oricare ar avea de înfruntat

opoziția tuturor celor din preajma ei. strîns unite contra unui exemplu pe care unele nu l-au dat și pe care altele nu vor să-l urmeze.

Se mai găsesc totuși uneori persoane tinere cu o fire bună, care, îndrăznind din acest punct de vedere să înfrunte puterea modei și strigătele sexului lor, îndeplinesc cu o cutezanță virtuoasă această datorie atît de plăcută pe care le-o impune natura. Fie ca numărul lor să crească mulțumită satisfacțiilor de care se bucură cele care își fac această datorie! Întemeiat pe consecințe pe care le are cel mai simplu raționament și pe observații care n-au fost niciodată dezmințite, îndrăznesc să încredințez pe aceste mame demne că vor avea o dragoste puternică și constantă din partea soților lor, o iubire în adevăr filială din partea copiilor lor, stima și respectul publicului, nașteri fericite fără accidente și alte urmări, o sănătate robustă și trainică, în fine plăcerea de a se vedea într-o zi imitate de fiicele lor și citate ca exemplu fetelor altora.

Unde nu e mamă, nu e copil. Îndatoririle lor sînt reciproce; și dacă sînt rău împlinite de o parte, vor fi neglijate de cealaltă. Copilul trebuie să-și iubească mama mai înainte de a ști că aceasta este îndatorirea lui. Dacă vocea sîngelui nu este întărită prin obișnuință și îngrijiri, se stinge din primii ani, și inima moare, într-un fel spus, înainte de a se naște. Iată-ne de la cei dintîi pași în afara naturii.

Se mai poate ieși[39]) pe o cale opusă, cînd o femeie, în loc să-și neglijeze îndatoririle de mamă, le duce la exces; cînd își face copilul idol, cînd îi mărește și îi întreține slăbiciunea în dorința de a-l împiedica s-o simtă și atunci cînd, sperînd să-l sustragă legilor naturii, îndepărtează de el atingerile dureroase, fără a se gîndi că, în locul unor neplăceri de care e deocamdată ferit, îi adună pe cap, pentru mai tîrziu, accidente și pericole și că e o grijă barbară să prelungești slăbiciunea copilăriei pînă la vîrsta anevoioasă a omului format. Thetis[40]) și-a scufundat, ne spune povestea, fiul în apa Stixului, pentru a-l face invulnerabil. Alegoria este frumoasă și clară. Mamele crude de care vorbesc fac altfel: după ce și-au ținut mult copiii într-o stare de moliciune, îi pregătesc pentru suferință; le deschid porii la tot felul de rele cărora le vor cădea pradă cînd vor fi mari.[41])

---

[39]) Din limitele stării de natură („în afara naturii").

[40]) Într-una din legendele mitologiei grecești se arată că Thetis, mama lui Ahile, l-a îmbăiat în apa Stixului (rîu la marginea infernului), pentru a-l face invulnerabil, ținîndu-l de călcîi Expresia „călcîiul lui Ahile" se referă la partea vulnerabilă a cuiva.

[41]) În ediția Petitain, la acest paragraf se dă o notă cu următorul cuprins:

În 1760, un medic vestit Desessarts (Des Essarts?), a publicat un *Tratat de educație fizică a copiilor de vîrstă mică* (Paris, Hérissaut), în care se arăta, nu fără oarecare talent și stil, pericolul înfășării copiilor, al prea multelor precauții și al grijii de a-i feri de orice durere, în general urmările nesănătoase ale unei educații sedentare care moleșea Faptele și observațiile pe care se sprijină sînt aproape aceleași ca și în *Emil* Mai înainte, și Buffon emisese aceleași idei atît cu privire la alăptatul matern, cît și cu privire la efectele înfășării În fine, sistemul primei educații poate fi socotit bine stabilit, avînd chiar și o strălucire poetică destul de remarcabilă într-un poem latin de Sainte-Marthe, tipărit în 1698, intitulat *Pedotrophis*. Însă, cum zicea Buffon „Da, noi am spus toate acestea, însă numai dl Rousseau poate porunci și este ascultat".

Dealtfel, se pare că în vremea în care Rousseau scria *Emil*, problemele privitoare la educația primei copilării constituiau preocuparea celor mai alese spirite, iar concluziile erau aceleași. Societatea de științe din Harlem (Olanda) a

Observați natura și urmați-i drumul pe care vi-l indică. Ea exercită necontenit copiii; le întărește temperamentul prin tot soiul de încercări; îi învață de timpuriu ce este suferința și durerea. Dinții care ies le fac febră; colicele acute le produc convulsii; tusea îi sufocă; limbricii îi chinuiesc; supraabundența lichidelor strică sîngele; drojdii felurite fermentează în el și produc erupții periculoase. Cea dintîi copilărie este aproape în întregime boală și primejdie, jumătate din copiii născuți pier înainte de a avea opt ani. Odată trecut prin aceste încercări, copilul a cîștigat putere, iar bazele vieții lui devin mai sigure, dacă știe să se folosească de ele.

Iată regula naturii. De ce vreți s-o contrariați? Nu vedeți că tot crezînd că-i îndreptați opera, i-o distrugeți și înlăturați efectele îngrijirilor ei? După voi, a înfăptui în afară ceea ce îndeplinește ea înăuntru înseamnă să mărești pericolul: dimpotrivă, înseamnă să-l înlături, să-l micșorezi. Experiența arată că mor mai mulți copii crescuți delicat decît ceilalți. Dacă nu se trece peste măsura puterilor lor, riscul e mai mic atunci cînd puterile sînt întrebuințate decît atunci cînd ele sînt cruțate. Deprindeți-i, așadar, cu greutățile pe care o dată vor trebui să le îndure. Întăriți-le corpul împotriva asprimii anotimpurilor, a climatelor, a elementelor naturii, a foamei, a setei, a oboselii; scăldați-i în apa Stixului. Pînă cînd corpul nu dobîndește o anumită deprindere, poți să i-o formezi pe cea care o dorești, fără nici un pericol; dar cînd deprinderea s-a statornicit, orice modificare este periculoasă. Copilul suportă schimbări pe care un om nu le-ar îndura: fibrele celui dintîi, moi și flexibile, se îndoaie fără sforțare; cele ale omului, mai întărite, schimbă numai cu sila forma pe care au primit-o. Se poate crește, așadar. un copil robust, fără să-i expui viața și sănătatea și chiar dacă ar fi un oarecare risc, nu trebuie să stai la îndoială. Dat fiind că acestea sînt riscuri inseparabile de viața umană, oare e altceva mai bun de făcut decît să le înlături într-o epocă a vieții în care ele sînt mai puțin periculoase?

Cu cît înaintează în vîrstă, copilul devine mai prețios. La valoarea persoanei sale se adaugă cea a îngrijirilor primite; la pierderea vieții sale se adaugă sentimentul morții. Trebuie deci să ne gîndim îndeosebi la viitor cînd supraveghem conservarea sa; trebuie să-l înarmăm contra relelor tinereții înainte de a fi ajuns la această vîrstă; căci dacă prețul vieții crește pînă la vîrsta cînd devine folositor, nu este oare o nebunie să înlături unele rele ale copilăriei înmulțindu-le la vîrsta rațiunii? Acestea sînt lecțiile înțeleptului?

Soarta omului e să sufere în toate timpurile. Chiar grija conservării sale este legată de suferință. Este fericit că nu cunoaște în tinerețe decît neajunsurile fizice, neajunsuri care sînt mai puțin crude, mai puțin dure-

---

instituit un premiu, cîștigat de genevezul Ballexsert, a cărui lucrare s-a tipărit la Paris, cu titlul *Disertație asupra educației fizice a copiilor,* apărută în același an cu *Emil.* Deplina conformitate de idei și principii a acestor lucrări l-a făcut pe Rousseau să creadă că este victima unui plagiat (cf. *Confesiuni,* partea a III-a, cartea a XI-a, 1762). Petitain n-a fost în măsură să verifice acest fapt; lasă totuși deschisă ipoteza — care. după părerea noastră, nu se poate nici infirma, nici confirma — a unui izvor comun (lucrările anterioare apărute care conțin aceleași idei). În 1780, medicul parizian David a scos ediția a doua a lucrării lui Balexsert.

roase decît celelalte și care mult mai rar decît acestea ne fac să renunțăm la viață. Nu se omoară omul pentru durerile de gută: numai durerile sufletești produc disperarea. Deplîngem soarta copilăriei, în vreme ce ar trebui s-o deplîngem pe a noastră. Suferințele noastre cele mai mari își au izvorul în noi înșine.

Un copil cînd se naște țipă; prima sa copilărie se trece în plîns. Uneori e legănat și mîngîiat pentru a-l liniști; alteori este amenințat sau bătut pentru a-l face să tacă. Sau facem ceea ce-i place, sau îi cerem ceea ce ne place nouă, sau ne supunem capriciilor lui, sau îl supunem capriciilor noastre. Nu e cale de mijloc: sau dă ordine, sau le primește. Astfel, cele dintîi idei ale copilului sînt ideile de stăpînire și de supunere. Înainte de a ști să vorbească, el comandă; înainte de a ști să acționeze, el se supune, iar uneori e pedepsit înainte de a-și putea cunoaște greșelile sau de a le putea săvîrși. Astfel se sădesc de timpuriu în inima lui tînără pasiunile pe care mai tîrziu le atribuim naturii și, după ce ne-am dat osteneala să-l facem rău, ne plîngem că e rău.

Copilul petrece în acest fel șase sau șapte ani în mîinile femeilor, victimă a capriciului său sau al acestora; iar după ce l-au învățat una și alta, adică după ce i-au încărcat memoria cu cuvinte pe care nu le poate înțelege sau cu lucruri care nu-i sînt bune la nimic și după ce au înăbușit ceea ce e natural prin pasiunile pe care le-au sădit în el, dau această ființă artificială pe mîna unui preceptor, care încheie dezvoltarea germenilor artificiali pe care îi găsește de-acum formați și-l învață pe copil orice, în afară de a se cunoaște pe sine, de a se folosi de persoana sa, de a ști să trăiască și de a fi fericit. Cînd, în sfîrșit, acest copil, sclav și tiran, plin de știință și lipsit de bun simț, slab deopotrivă la corp și la suflet, este aruncat în lume și își arată stupiditatea, orgoliul și toate viciile, deplîngem mizeria și pervertirea omenească. Ne înșelăm. Acesta este omul fanteziilor noastre, cel al naturii este făcut în alt fel.

Vreți însă ca el să-și păstreze forma originară? Păstrați-o din momentul cînd vine pe lume. De îndată ce s-a născut, luați-l în grijă și nu-l părăsiți pînă nu ajunge om; fără aceasta nu veți reuși niciodată. După cum adevărata doică este mama, adevăratul preceptor este tatăl. Să se înțeleagă amîndoi în ceea ce privește și sistemul, și funcțiile lor; din mîinile unuia copilul să treacă în mîinile celuilalt. El va fi mai bine crescut de un tată cu bun simț și mărginit decît de cel mai priceput dascăl din lume; căci zelul va ține mai ușor locul talentului decît talentul zelului.

Dar, afacerile, funcțiile, datoriile... A! datoriile! Fără îndoială că ultima e cea de tată!*) Să nu ne mirăm că un bărbat, a cărui soție a refu-

---

*) Cînd citești în Plutarh despre Cato Censorius, care a guvernat Roma cu atîta strălucire, că și-a crescut fiul încă din leagăn și cu atîta grijă, încît lăsa la o parte totul ca să fie de față cînd doica, adică mama, îl schimba și-l spăla, cînd citești în Suetoniu că August, stăpînul lumii cucerite si conduse de el însuși, își învăța nepoții să scrie, să înoate, le transmitea elementele științelor și îi avea totdeauna în preajma sa, nu te poți opri să nu rîzi de măruntii oameni buni din acele timpuri, care se distrau cu asemenea fleacuri: prea mărginiți, fără îndoială, ca să se poată ocupa de importantele treburi ale oamenilor mari din zilele noastre[42]).

[42]) Ultima frază din notă este caustică; ea n-a fost înțeleasă în acest sens de unii comentatori ai lui Rousseau (de exemplu: Sallwurk). Rousseau releva aici lipsa

zat să hrănească rodul împreunării lor, refuză să-l crească. Nu există tablou mai fermecător decît cel al familiei: dar lipsa unei singure trăsături desfigurează pe toate celelalte. Dacă mama are prea puțină sănătate ca să fie doică, tatăl este prea ocupat ca să fie preceptor. Copiii, îndepărtați și răspîndiți prin pensioane, mănăstiri, colegii, vor duce în altă parte dragostea de casa părintească sau, mai bine zis, vor aduce aici obiceiul de a nu fi legat de nimic. Frații și surorile se vor cunoaște cu greu. Cînd se vor aduna toți la vreo ceremonie, vor putea fi foarte politicoși între ei; se vor trata ca niște străini. De îndată ce nu mai există intimitate între părinți, de îndată ce traiul în familie nu mai produce bucuria vieții, e natural să se recurgă la deprinderi dăunătoare pentru a le înlocui. Unde este omul atît de stupid care să nu vadă înlănțuirea acestor lucruri?

Un tată care dă naștere unor copii și-i crește nu-și îndeplinește decît o treime din sarcina sa. El trebuie să dea speciei sale oameni, să dea societății oameni sociabili, să dea statului cetățeni. Orice om care poate plăti această triplă datorie și n-o face este vinovat și poate mai vinovat cînd o plătește numai pe jumătate. Cine nu-și poate îndeplini datoriile de tată nu are dreptul să devină tată. Nici sărăcia, nici ocupațiile, nici respectul uman nu scutesc pe cineva să-și întrețină și să-și crească copiii. Cititorilor, mă puteți crede. Prezic aceluia care are inimă să-și neglijeze asemenea sfinte datorii că va vărsa multă vreme lacrimi amare pentru greșeala lui și nu va fi niciodată mîngîiat.[43])

---

de interes și supraveghere a taților pentru educația propriilor lor copii, frecventă la oamenii „mari" din timpul său, dar care nu se întîlnea la oamenii „mărunți" din antichitate (ca August, Caton...); afirmația lui Rousseau nu trebuie luată deci *ad litteram*, ca și în numeroase alte contexte.

Basedow (în *Cartea metodelor*) reia acest pasaj, cu mențiunea că nu se poate răspunde chemării lui Rousseau, „pînă cînd nu se vor înlătura prejudecățile despre necesitatea științei timpurii și a atotștiinței și pînă cînd vom mai vedea gramatici latine, dicționare și autori vechi, folosite ca prime instrumente ale învățămîntului".

Se pot face unele apropieri între ideea formulată de Rousseau în acest paragraf și „necesitatea" (?!) de a ține pe „gentleman departe de influența negativă a oamenilor de serviciu din casă (servitori etc.), — de care vorbește Locke (în lucrarea citată în nota nr. 5), — pentru a-l face să stea în societatea părinților și a celor care se ocupă de educația lui.

43) În *Confesiuni* (partea a II-a, cartea a XII-a, ed. Didot, 1861, vol. I, p. 314) Rousseau scrie: „Atitudinea pe care am luat-o față de copiii mei, oricît de bine gîndită mi-ar fi părut, nu mi-a lăsat totdeauna inima liniștită. Cînd îmi concepeam *Tratatul de educație*, simțeam că mi-am neglijat datoria de care nimic nu mă poate scuti. Remușcarea a devenit în sfîrșit atît de vie, încît îmi smulse aproape mărturisirea publică a greșelii mele la începutul lui *Emil*. Afirmația este atît de clară, încît după un astfel de pasaj este surprinzător că unii mai au curajul să-mi facă reproșuri."

Cu această mărturisire, Rousseau se credea „achitat" față de sine si față de lume... Controversele iscate în legătură cu copiii lui Rousseau, pe care el nu i-a văzut niciodată, sînt numeroase. Probele (inclusiv registrele așezămîntului de copii găsiți) par a arăta, după J. Lemaître, că acești copii au fost reali și nu sînt inventați de Rousseau din diverse motive, asupra cărora s-au emis de asemenea cele mai stranii ipoteze; unii socotesc însă că acești copii au fost ai Therese-ei, dar nu si ai lui Rousseau. Astfel, George Sand, într-un articol intitulat *A propos des Charmettes* (Revue des deux mondes, 1863), încearcă să demonstreze că Rousseau n-a fost tatăl acestor copii; se sprijină pe informații obținute de la d-na d'Houdetot și d-na de Baruet, precum și de la propriile sale rude, care au avut

Dar ce face acel om bogat, acel tată de familie atît de ocupat și silit, după părerea sa, să nu se ocupe de copiii săi? Plătește pe altul ca să-i îndeplinească sarcinile. Suflet venal! Crezi că poți cumpăra alt tată copilului tău? Să nu te înșeli; nu-i vei da nici măcar un stăpîn, ci un valet. Acesta va crește curînd un al doilea[44]).

Se cugetă mult asupra calităților unui bun guvernor. Cea dintîi pe care aș cere-o, și aceasta singură presupune multe altele, este să nu fie plătit. Sînt meserii atît de nobile, încît nu le poți îndeplini pentru bani fără să devii nedemn de a le face; astfel e cea a soldatului; astfel e cea a institutorului. Cine va crește, așadar, pe fiul meu? Ți-am mai spus-o, tu însuți Nu pot. Nu poți! . . . Fă-ți deci un prieten. Nu văd alt mijloc.[45])

Un guvernor! Ce suflet sublim! În adevăr, pentru a forma un om, trebuie să fii sau tată, sau să fii tu însuți mai mult decît om. Iată funcția pe care o încredințați în liniște unor mercenari.

Cu cît gîndești mai mult asupra acestui lucru, cu atît descoperi noi dificultăți. Ar trebui ca guvernatorul să fi fost format pentru elevul său, ca servitorii săi să fi fost pregătiți pentru stăpînul lor, ca toti cei din preajama sa să fi primit impresiile pe care trebuie să i le comunice: ar trebui ca din educație în educație să ajungi cine știe unde. Cum poate fi bine educat un copil de o persoană care n-a fost ea însăși bine educată?

E oare de negăsit acest rar muritor? Nu știu. În aceste vremuri de înjosire, cine știe ce grad de virtute mai poate atinge un suflet omenesc? Să presupunem că minunea se întîmplă. Considerînd ce trebuie să facă, vom vedea ceea ce trebuie să fie. Ceea ce cred că observ dinainte este că un tată care ar cunoaște prețul unui bun guvernor s-ar hotărî să se dispenseze de el; căci ar depune mai multă trudă ca să-l dobîndească decît să devină el însuși educator. Vrea să-și afle un prieten? Să-și crească în acest scop copilul: iată-l scutit de a-l căuta în altă parte, iar natura a săvîrșit de-acum jumătate din operă[46]).

---

legături cu Rousseau. (Cine poate ști? Rousseau își scrie *Confesiunile* tîrziu și nu e posibil să se cîntărească de fiecare dată cît „adevăr" și cîtă „poezie" sînt în mărturisile sale autobiografice; în grava și delicata chestiune a copiilor săi, Rousseau însusi ne dă felurite explicații și motivări.)

[44]) Petitain amintește la acest pasaj cunoscuta anecdotă antică (Plutarh, *Despre educația copiilor,* capitolul al VII-lea); „Îmi ceri o mie de drahme pentru a-mi crește copilul. O, Hercule! E prea mult; as putea cumpăra cu ea un sclav. — E adevărat, răspunde Aristip, și dacă vei face acest lucru, vei avea doi sclavi: întîi pe fiul tău și apoi pe cel pe care îl vei fi cumpărat".

[45]) Noblețea funcției de educator este indiscutabilă; Rousseau nu ne arată însă cum îsi cîștigă existența cel ce îndeplinește funcția de educator; e aristocrat? Dacă e aristocrat, disprețuiește această meserie; dacă e sărac, va trăi cu sprijinul lui Emil, care e dintr-o familie bogată? Inconsecvență și deziderate utopice pentru că și militarul are soldă, iar existența lui e asigurată. Rousseau vrea, poate, să afirme că aceste funcții nu trebuie cîntărite și echivalate cu o sumă de bani...

[46]) Pasaj important; actualitatea ideii stabilirii unor raporturi prietenești între educator și elev e de reținut.

Cineva, căruia nu-i cunosc decît rangul, mi-a propus să-i cresc fiul[47]). Fără îndoială, el m-a onorat mult, însă, în loc să se plîngă de refuzul meu, ar trebui să se laude cu reținerea mea Dacă aș fi acceptat oferta sa și aș fi greșit cu mijloacele mele, ar fi fost o educație ratată; dacă aș fi reușit, ar fi fost foarte rău: fiul său s-ar fi lepădat de titlu, n-ar mai fi voit să fie prinț.

Sînt prea pătruns de măreția datoriilor unui preceptor și simt prea mult incapacitatea mea pentru a putea primi o asemenea ocupație, oricine mi-ar oferi-o. Chiar și prietenia n-ar fi pentru mine decît un nou motiv de refuz. Cred că, după ce vor fi citit această carte, puțini vor încerca să-mi facă o asemenea propunere; rog pe cei care ar avea un astfel de gînd să nu se ostenească în zadar. Am încercat de ajuns altădată meșteșugul pentru a-mi da seama că nu mi-e potrivit[48]), iar starea mea m-ar scuti, chiar dacă aptitudinile mele m-ar face capabil de el. M-am socotit dator să fac această declarație publică acelora care nu par să-mi acorde atîta stimă ca să mă creadă sincer și întemeiat în hotărîrile mele[49])

Nefiind în stare să îndeplinesc sarcina cea mai utilă, voi îndrăzni să încerc măcar pe cea mai ușoară; după exemplul multor altora, nu mă voi apuca de lucru, ci voi lua condeiul; și, în loc să fac ceea ce trebuie, mă voi strădui să spun ce trebuie făcut.

Știu că, în asemenea încercări, autorul, totdeauna în largul său în privința sistemelor pe care e scutit să le pună în practică, dă ușor multe precepte frumoase, imposibil de urmat și că, lipsind amănuntele și exemplele, chiar ceea ce ar fi realizabil rămîne fără folos, atîta vreme cît nu se arată modul de aplicare.

M-am hotărît, așadar, să iau un elev imaginar și să presupun că am vîrsta, sănătatea, cunoștințele și talentele potrivite pentru a mă ocupa de educația lui[50]) și de a o îndruma din momentul nașterii pînă în momentul în care, devenit om format, nu va mai avea nevoie de altă călăuză decît de sine însuși. Această metodă mi s-a părut folositoare spre a opri pe un autor, care se îndoiește de sine, să se piardă în plăsmuiri, căci, de îndată ce se depărtează de practica obișnuită, n-are decît să-și încerce practica proprie asupra elevului său și va simți imediat, sau cititorul va

---

47) Probabil că Rousseau se referă aici la invitația pe care i-a făcut-o dl de Mably (Lyon) în 1740 Cei doi copii ai acestuia — de care s-a ocupat timp de un an — erau neascultători și leneși.

48) Înaintea eșecului cresterii copiilor lui de Mably, Rousseau scria (1735) tatălui său că, dintre toate meseriile, preceptoratul este singura pentru care simte o „oarecare predilecție" (cf ed Richard, p. II)

49) P R Auguis, unul din editorii operelor lui Rousseau (1825), afirmă că o atare propunere i-ar fi făcut de Mably, dar refuzase. Sallwürk presupune că Rousseau încearcă aici să-și justifice viața retrasă, căreia „coteria d'holbachică" (cf nota noastră 2) nu voia să-i acorde nici o justificare morală. Se pare, după Sallwurk că, în principiu, Rousseau își dă seama că puțini oameni vor fi în stare să ia hotărîrea de a crește generația viitoare potrivit indicațiilor lui

50) „Metoda" lui Rousseau este metafizică. Cu toate acestea, interpretatorii mai vechi ai lui *Emil* o socotesc principial justificată; astfel, Sallwürk citează următoarea observație a lui Stoy (1815—1885), pedagog german, care a întemeiat seminarul pedagogic universitar din Iena Rousseau ia ca bază această ipoteză „pentru a indica cum trebuie să procedeze o educație absolută, adică una neîngustată de nici o barieră a unor împrejurări date" (*Enciclopedia pedagogiei*, 54). Dar o asemenea educație „absolută" nu există, istoric, nicăieri.

simți în locul lui, dacă urmează progresul copilăriei și mersul natural al sufletului omenesc

Iată ce am încercat să fac, cu toate dificultățile pe care le-am întîlnit. Pentru a nu lungi în mod inutil cartea, m-am mulțumit să arăt principiile al căror adevăr trebuie să-l simtă fiecare. Însă în ceea ce privește regulile care ar putea avea nevoie de dovezi, le-am aplicat pe toate la Emil al meu sau la alte exemple și am arătat în amănunte foarte întinse cum poate fi pus în practică ceea ce am stabilit; acesta este cel puțin planul pe care mi-am propus să-l urmez. Cititorul va aprecia dacă am reușit.

De aici a urmat că la început am vorbit puțin despre Emil, pentru că primele mele maxime despre educație, deși contrare celor stabilite, sînt atît de evidente încît îi este greu oricărui om cu judecată să nu le admită. Însă pe măsură ce înaintez, elevul meu, altfel condus decît al vostru, nu mai este un copil obișnuit; îi trebuie un regim anume pentru el. Atunci apare mai des pe scenă, iar în ultimele etape nu-l voi pierde nici un moment din vedere, pînă cînd, orice ar zice, nu va mai avea nici cea mai mică nevoie de mine.

Nu vorbesc deloc aici de calitățile unui bun guvernor; le presupun si mă presupun pe mine însumi înzestrat cu toate aceste calități. Citind această lucrare, se va vedea cît sînt de darnic cu mine.

Voi remarca numai că, împotriva opiniei comune, guvernorul unui copil trebuie să fie tînăr și chiar atît de tînăr pe cît poate fi un om înțelept. Aș vrea, dacă ar fi posibil, să fie el însuși copil, să fie tovarășul elevului său și să-i dobîndească încrederea, împărtășindu-i plăcerile. Între copilărie și vîrsta matură nu sînt destule lucruri comune pentru ca vreodată să se formeze o legătură puternică la această distanță. Copiii lingușesc uneori pe vîrstnici, dar nu-i iubesc niciodată[51]).

Am dori ca guvernorul să mai fi educat o dată E prea mult; același om nu poate face decît educația unuia; dacă era nevoie s-o facă la doi pentru a reuși, cu ce drept ar întreprinde-o la cel dintîi?[52])

Cu mai multă experiență s-ar ști să se procedeze mai bine, dar nu se mai poate educa un al doilea. Cine a îndeplinit acest rol o dată destul de bine pentru a-i simți toate greutățile nu încearcă deloc să se reangajeze: dacă l-a îndeplinit rău întîia dată, ar fi un prejudiciu pentru a doua oară.

Este cu totul diferit, recunosc, să urmărești un tînăr patru ani sau să-l conduci timp de douăzeci și cinci. Voi îi dați un guvernor copilului vostru cînd este gata format; eu aș vrea să-l aibă chiar înainte de a se naște Omul vostru poate să-și schimbe elevul la fiecare cinci ani; al meu nu va avea decît un singur elev. Deosebiți preceptorul de guvernor: altă nebunie! Distingeți discipolul de elev? O singură știință trebuie predată copiilor, aceea a datoriilor omului. Această știință e una și, orice ar fi

---

[51]) Montaigne făcuse o observație similară si propusese ca educatorul să se situeze la acelasi nivel cu elevul, însă relatia educator-elev nu poate fi redusă la afecțiunea reciprocă; ea implică numeroase elemente intelectuale, morale si sociale

[52]) Accent utopic evident, care, precum observase si Basedow, iese din „limitele posibilității demne de sperat“ (cf. Sallwürk).

zis Xenofon despre educația perșilor[53]), ea nu se poate împărți. Dealtfel, eu numesc mai curînd guvernor decît preceptor pe cel care stăpînește această știință, pentru că e vorba mai puțin să instruiască decît să conducă. El nu trebuie să dea precepte, el trebuie să le mijlocească descoperirea.

Dacă trebuie să alegi cu atîta grijă un guvernor, îi este și lui îngăduit să-și aleagă elevul, mai ales cînd e vorba să se propună un model. Alegerea, pe care eu o fac înainte de nașterea copilului, nu depinde nici de geniul, nici de caracterul lui, acestea cunoscîndu-se abia la sfîrșitul operei. Dacă ar fi să aleg, n-aș lua decît un spirit obișnuit, așa cum presupun că e elevul meu. Nu au nevoie să fie educați decît oamenii comuni; educația lor trebuie să servească drept exemplu educației semenilor lor. Ceilalți se educă singuri, orice ar fi.

Țara nu este indiferentă față de cultura oamenilor; ei nu sînt tot ceea ce pot fi decît în climatele temperate. În climatele extreme neajunsul este vizibil. Un om nu este plantat ca un arbore într-o țară pentru a rămîne acolo totdeauna, iar cel ce pleacă de la o extremă ca să ajungă la alta e silit să facă îndoitul drumului pentru a ajunge la capăt, în comparație cu cel ce pleacă de la mijloc.

Dacă locuitorul unei țări temperate parcurge succesiv cele două extreme, avantajul său este încă evident; căci, deși se schimbă la fel cu cel care merge de la o extremă la alta, el se depărtează numai pe jumătate de constituția sa naturală. Un francez trăiește în Guineea și în Laponia; însă un negru nu va trăi la fel în Torneo[54]), nici un samoied la Benin[55]). Se pare apoi că organizarea creierului este mai puțin perfectă la cele două extreme. Negrii și laponii n-au simțul europenilor. Dacă vreau, prin urmare, ca elevul meu să poată fi un locuitor al pămîntului. Dacă vreau, prin tr-o zonă temperată, din Franța de exemplu, mai curînd decît din altă parte.

În nord, oamenii consumă mult pe un sol arid, în sud ei consumă puțin pe un sol fertil. De aici se naște o nouă diferență, care-i face pe unii muncitori și pe ceilalți contemplativi. Societatea ne oferă într-un același loc imaginea unor diferențe între săraci și bogați. Primii locuiesc solul arid, iar ceilalți pămîntul fertil.

---

[53]) Aluzie — remarcă Sallwürk — la următorul pasaj din Montaigne (*Eseuri*, I, 24): „În aleasa educație pe care Xenofon (în *Kyropaideia*) o atribuie perșilor, aflăm că ei îi învățau pe copiii lor virtuțile, așa cum alte popoare îi învățau științele. Platon zice (*Alc.* I) că fiul cel mai mare, în ordinea succesiunii regale, era astfel crescut: după nașterea sa îl dădeau nu femeilor, ci eunucilor, care se bucurau de cea mai înaltă considerație din partea regelui, datorită virtuții lor. Aceștia aveau sarcina să-i facă trupul frumos și sănătos și, după șapte ani, îl învățau călăria și vînătoarea. La 14 ani îl treceau în grija a patru oameni: celui mai înțelept, celui mai drept, celui mai măsurat, celui mai viteaz din țară. Primul îl învăța religia, al doilea îl învăța să fie totdeauna drept, al treilea să-și stăpînească dorințele, al patrulea să nu se teamă de nimic. (cf Sallwürk, *op. cit.*, vol. I, p. 34).

[54]) Torneo, fluviu în Suedia.

[55]) Regatul Guineii, în Africa occidentală.

Săracul n-are nevoie de educație. Cea a stării sale este impusă prin forța lucrurilor și n-ar putea avea o alta[56]). Dimpotrivă, educația pe care o primește bogatul, prin starea sa, este cea mai puțin potrivită atît pentru el, cît și pentru societate. Dealtminteri, educația naturală trebuie să-l facă pe om potrivit tuturor condițiilor umane. Or, e mai puțin rațional să crești un sărac pentru a fi bogat decît un bogat pentru a fi sărac; deoarece, ținînd seamă de proporția celor două stări, sînt mai numeroși cei ruinați decît cei parveniți. Să alegem deci un bogat; vom fi siguri cel puțin că am făcut un om în plus, în vreme ce un sărac poate deveni om prin el însuși.

Pentru același motiv nu m-aș supăra dacă Emil ar fi de condiție socială bună. Ar fi o victimă smulsă din mrejile prejudecății.

Emil este orfan. Nu este necesar să aibă tată și mamă. Însărcinat cu îndatoririle lor, le preiau și toate drepturile. Trebuie să-și cinstească părinții, dar să nu asculte decît de mine. Este prima sau, mai curînd. singura mea condiție.

Trebuie să mai adaug aici, ca urmare, că nu ne vom despărți niciodată unul de altul decît prin consimțămîntul nostru. Această clauză este esențială și aș vrea chiar ca elevul și guvernorul să se considere atît de legați unul față de celălalt încît să fie animați de dorința de a împărtăși aceeași soartă. De îndată ce ar întrezări separarea lor în viitor sau ar prevedea momentul cînd vor deveni străini unul față de altul, ei sînt de pe acum separați și străini; fiecare își întocmește micul său sistem aparte și, cu gîndul la vremea cînd nu vor mai fi împreună, amîndoi rămîn alături împotriva propriei lor voințe. Discipolul îl privește pe învățător ca pe o pecete și plagă a copilăriei; învățătorul nu privește discipolul decît ca pe o sarcină grea, de care e nerăbdător să scape; așteaptă împreună momentul în care se vor vedea eliberați unul de altul și, cum între ei nu există o iubire adevărată, unul va manifesta puțină atenție, celălalt puțină supunere.

Însă cînd știu că trebuie să-și petreacă zilele împreună, ei caută să se iubească unul pe altul și prin aceasta ajung să-și fie unul altuia drag. Elevului nu-i este rușine să urmeze în copilărie pe prietenul ce-l va avea cînd va fi mare; guvernorul acordă interes unei îngrijiri ale cărei roade va trebui să le culeagă și toată priceperea pe care i-o transmite elevului său este un fond pe care îl depune în profitul bătrîneții sale.

Convenția făcută dinainte presupune o naștere fericită, un copil bine format, viguros și sănătos[57]). Un tată nu poate face vreo alegere și nici nu poate avea vreo preferință în familia pe care i-o dă Dumnezeu: toți copiii sînt copiii săi; ei le datorează tuturor aceleași îngrijiri și aceeași dragoste. Fie schilozi sau nu. slabi sau robuști, fiecare dintre ei este o

[56]) Sallwürk crede probabilă, în acest context, influența lui Xenofon (*Kyropaideia*, II, 3, 13).

[57]) Astfel, Rousseau îl izolează pe Emil de societate și îi urmărește formarea educativă independent și *în afară* de condiționările sociale de la care, în realitate, nu poate fi sustras în nici un chip; de aici derivă aspectul utopic al concepției lui pedagogice. În paragrafele anterioare s-a putut vedea că Emil este relativ *om natural;* condiționarea de avere, de exemplu, este de ordin social, nu „natural".

depunere de care trebuie să dea socoteală mîinii care i-a încredințat-o, iar căsătoria este, în egală măsură, un contract încheiat cu natura și între cei doi soți.

Însă cel ce își impune o datorie pe care nu i-a impus-o natura, trebuie să-și asigure dinainte mijloace ca s-o împlinească; altfel se face răspunzător chiar și de ceea ce n-a putut face. Cel ce ia în sarcina sa un copil infirm și bolnăvicios își schimbă funcția de guvernor în cea de infirmier; el pierde, îngrijind o viață inutilă, timpul pe care l-ar folosi pentru a-i mări prețul; se expune ca într-o zi o mamă disperată să-i reproșeze moartea unui fiu pe care el îl apărase multă vreme

Nu m-aș ocupa de un copil bolnăvicios și slăbănog, chiar dacă ar fi să trăiască optzeci de ani. Nu vreau deloc un elev care e totdeauna nefolositor sieși și celorlalți care are numai grija de a-și conserva viața și al cărui corp este dăunător educației sufletului. Ce aș face cu multele îngrijiri zadarnice pe care i le dau decît să dublez pierderea societății și s-o lipsesc de doi oameni în loc de unul? Consimt să se ocupe altul în lipsa mea de acest infirm, iar eu îi aprob caritatea; însă eu nu am un asemenea talent: nu știu să-l învăț să trăiască pe cel ce se gîndește numai cum să se ferească de moarte.

Corpul trebuie să aibă vigoare pentru a asculta de suflet. Un bun servitor trebuie să fie robust. Știu că necumpătarea ațîță pasiunile; ea slăbește, cu vremea, corpul; lipsurile și posturile produc adesea același efect, datorită unei cauze opuse. Cu cît corpul e mai slab, cu atît e mai poruncitor; cu cît e mai puternic, cu atît e mai supus Toate pasiunile senzuale locuiesc în corpuri delicate: acestea se irită cu atît mai mult, cu cît corpul le poate satisface mai puțin[58])

Un corp debil[59]) slăbește sufletul. De aici dominația medicinii, artă mai dăunătoare oamenilor decît toate bolile pe care pretinde că le vindecă[60]). În ceea ce mă privește, nu știu de ce boală pot să ne vindece

---

58) Sallwürk face aici trimitere la H o r a ț i u, *Epist.* I, 2, 62

59) Formey observase că, potrivit acestei afirmații, Rousseau ar fi trebuit să aibă un „suflet" foarte slab. observația pare a fi forțată, deoarece nu ține seama de desfășurarea gîndirii lui Rousseau în întregul context. Pare straniu deci interesul lui Rousseau pentru cei debili din punct de vedere fizic Să fie oare influența austeră și barbară a modului de viață spartan pe care îl lăuda mult? Sau, mai curînd, sistemul său utopic nu putea fi construit decît pe modelul unui copil ipotetic, comun și normal în orice privință? Pare vizibilă influența platoniciană

60) Diatribele împotriva medicinei se întîlnesc și în alte locuri în opera lui Rousseau; ele trebuie privite din perspectiva valorii pe care Rousseau o atribuie științei în general.

În *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni,* Rousseau scria „În privința bolilor n-am să repet declarațiile zadarnice și false pe care le fac împotriva medicinei majoritatea oamenilor sănătoși; dar voi întreba dacă există vreo observație temeinică din care să se poată scoate concluzia că, în țările unde această artă este mai neglijată, viața medie a omului ar fi mai scurtă decît în acelea în care este cultivată cu cea mai mare grijă Și cum ar putea fi, cînd noi ne creăm mai multe boli decît remediile pe care le oferă medicina? Cînd te gîndești la buna constituție a sălbaticilor, cel puțin a celor pe care nu i-am distrus cu lichiorurile noastre puternice, cînd știi că ei aproape nu cunosc alte boli decît rănile și bătrînețea, ești îndemnat să crezi că s-ar scrie cu ușurință istoria bolilor omenești urmărind pe cea a societăților civile Aceasta e cel puțin părerea lui Platon, care socotește, după unele leacuri

medicii, dar știu că ne dau altele cumplite: lașitatea, mișelia, credulitatea, teama de moarte. Dacă vindecă trupul, ucid curajul. Ce ne folosește dacă pun cadavre pe picioare? Nouă ne trebuie oameni, ceea ce nu se văd ieșind din mîinile lor[61]).

Medicina este la modă printre noi și trebuie să fie. Ea este distracția inșilor lipsiți de ocupație. care. neștiind ce să facă cu timpul, îl petrec conservîndu-se. Dacă ar fi avut nenorocul de a se naste nemuritori. ar fi fost ființele cele mai de plîns: o viață pe care ei n-ar avea niciodată teama de a o pierde n-ar avea nici un pret pentru ei. Acestor inși le trebuie medici care să-i amenințe pentru a-i lingusi și care să le facă singura plăcere pe care o pot simți. aceea de a nu fi morți.

Nu urmăresc să mă extind asupra nimicniciei medicinei. Preocuparea mea este s-o privesc numai pe latura morală. Totuși nu mă pot opri să observ că oamenii fac asupra folosinței ei aceleași sofisme ca și asupra cercetării adevărului Ei presupun că tratînd un bolnav, îl vindeci și că cercetînd un adevăr. îl descoperi. Ei nu văd că trebuie să pui în cumpănă avantajul unei singure vindecări realizate de medic cu decesul a o sută de bolnavi pe care i-a omorît, ca și utilitatea unui singur adevăr descoperit cu neajunsul pe care-l produc erorile care se strecoară în același timp. Știința care instruiește și medicina care vindecă sînt, fără îndoială, foarte bune; însă știința care înșală și medicina care ucide sînt rele Învățați-ne, așadar, să le deosebim[62]). Iată nodul chestiunii Dacă am ști să ignorăm adevărul, nu am fi niciodată înșelați de minciună; dacă am ști să nu dorim o vindecare împotriva naturii, nu am muri niciodată de mîna medicului. Aceste două abțineri ar fi înțelepte: am cîștiga în mod evident dacă le-am practica. Nu contest, așadar, că medicina ar fi utilă unor oameni, dar afirm că este fatală speciei umane.

Mi se va spune. cum se face neîncetat, că greșelile țin de medic, dar că medicina în sine este perfectă. Prea bine; dar să vină fără medic; căci. cît timp vor veni împreună, va trebui de o sută de ori mai mult să ne temem de erorile artistului decît să sperăm în ajutorul artei.

---

folosite sau aprobate de Podali și Macaon la asediul Troiei, că diferitele boli pe care aveau să le provoace aceste leacuri nu erau încă deloc cunoscute printre oameni " Rousseau opune mereu si în alte scrieri ale sale starea de *natură* și starea *civilizată* (socială) a omului; în acest loc conchide: „... omul în starea de natură nu prea are deci nevoie de leacuri si mai puțin încă de medici " (cf J J Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome III, 1860, p. 197, nota).

Petitain citează următoarea notă a lui Bernardin de Saint-Pierre (în preambulul la *Arcadia*), din care rezultă că Rousseau a atenuat mult afirmațiile sale despre medici: „Dacă voi scoate o nouă ediție a lucrărilor mele, voi îndulci ceea ce am scris despre medici. Nu există profesiune care să ceară atîtea studii ca a lor În orice țară, ei sînt oamenii cu adevărat cei mai învățați".

[61]) Petitain citează, în legătură cu acest context, următoarele din Montaigne, *Eseuri,* II, 37· „Frica de moarte si durere, lipsa de răbdare a bolii, o sete furioasă si indiscretă de vindecare ne orbesc cu totul lașitatea pură e cea care ne face credința asa de slabă si schimbătoare" (cf. J. J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome II, 1861, p 412, nota)

[62]) Rousseau reia în acest context unele teze exprimate cu intensitate în *Discursul asupra științelor și artelor*

Această artă care minte, potrivită mai mult pentru relele spiritului decît pentru cele ale corpului, nu este utilă nici unora, nici altora: ne vindecă mai puțin de boli decît ne sădește frica de ele. Ea îndepărtează mai puțin moartea decît ne face s-o simțim mai dinainte; istovește viața în loc s-o prelungească: și, dacă ar prelungi-o, ar fi în dauna speciei, pentru că ne depărteaza de societate prin îngrijirile pe care ni le impune și de datorii prin groaza pe care ne-o produce. Numai cunoașterea pericolelor ne face să ne temem de ele; celui ce s-ar crede invulnerabil nu i-ar fi teamă de nimic. Înarmîndu-l pe Ahile contra pericolului, poetul i-a luat meritul vitejiei; oricine altul în locul său ar fi fost un Ahile[63]) de aceeași valoare.

Vreți să găsiți oameni cu adevărat curajoși? Căutați-i în locurile unde nu sînt medici, unde nu se cunosc urmările bolilor si unde oamenii nu se gîndesc deloc la moarte. În mod natural, omul știe să sufere necontenit și moare în pace. Numai medicii cu rețetele lor, filosofii cu preceptele lor și preoții cu predicile lor îi înjosesc sufletul și-l împiedică să învețe a muri[64]).

Să mi se dea, așadar, un elev care nu are nevoie de toți acești inși, sau îl refuz. Nu vreau ca alții să-mi strice opera: vreau să-l cresc singur, altfel nu mă amestec. Înțeleptul Locke, care și-a petrecut o parte din viață cu studiul medicinei, recomandă stăruitor să nu se dea niciodată doctorii copiilor, nici din prevedere, nici pentru ușoare indispoziții. Voi merge mai departe și declar că, nechemînd niciodată medic pentru mine, nu voi chema nici pentru Emil al meu, afară numai dacă viata sa nu este în pericol evident, căci atunci nu i-ar putea face rău decît omorîndu-l.

Știu prea bine că medicul nu va pierde avantajul pe care-l poate avea din această întîrziere. Dacă copilul moare, va zice că a fost chemat prea tîrziu; dacă scapă, va spune că el l-a scăpat. Fie, să învingă medicul, dar să nu fie chemat decît în caz extrem.

Neștiind să se vindece, copilul să știe să sufere: această artă o înlocuiește pe cealaltă și adesea reușește mai bine; este arta naturii. Cînd un animal este bolnav, suferă în tăcere și nu zice nimic: și nu se văd mai multe animale bolnăvicioase decît oameni. Pe cîți însă nu i-a omorît nerăbdarea, teama, neliniștea și mai ales doctoriile, în vreme ce boala i-ar fi cruțat, iar timpul singur i-ar fi vindecat? Mi se spune că animalele, trăind într-un fel mai conform cu natura, sînt supuse la mai puține boli decît noi. Ei bine, acesta e tocmai felul în care vreau să-mi cresc elevul; el trebuie deci să scoată același profit.

Singura parte folositoare a medicinei este igiena. Dar și igiena este în mai mică măsură știință, și mai curînd o artă. Cumpătarea și munca sînt cei doi medici adevărați ai omului. Munca îi ațîță pofta de mîncare, iar cumpătarea îl împiedică să abuzeze de ea.

Ca să știi ce regim este mai folositor vieții și sănătății, nu trebuie să știi decît ce regim țin popoarele care o duc mai bine, care sînt cele

---

63) Ahile avea corpul invulnerabil, cu excepția călcîiului.

64) După asemenea afirmații si altele mai tari, — care, fără îndoială, contineau un sîmbure de adevăr, — Rousseau fusese extrem de contrariat de faptul că biserica catolică l-a atacat cu atîta violență, asemuindu-l uneori cu satana.

mai robuste și trăiesc mai mult timp. Dacă observațiile generale nu vor dovedi că medicina dă oamenilor o sănătate mai viguroasă și o viață mai lungă, atunci această artă nu este folositoare, ci dăunătoare, pentru că întrebuințează timpul, oamenii și lucrurile în mod cu totul zadarnic. Timpul folosit pentru a conserva viața nu este numai pierdut. el trebuie scăzut din ea; dar cînd acest timp e întrebuințat pentru a ne chinui, e mai puțin decît zero. e o mărime negativă; iar pentru a calcula în mod echitabil, ar trebui să-l scădem din cel care ne mai rămîne de trăit. Un om care trăieste zece ani fără medici. trăiește pentru sine și pentru ceilalți mai mult decît cel care trăieste treizeci de ani ca victimă a lor. Am făcut experiența și într-o parte. și în alta și mă socotesc mai îndreptățit decît oricare altul să trag această concluzie[65]).

Iată temeiurile pentru care nu vreau decît un elev robust și sănătos. precum și principiile mele pentru a-l menține astfel. Nu voi insista prea mult pentru a dovedi utilitatea lucrărilor manuale și a exercițiilor corpului pentru întărirea temperamentului și a sănătății; aceasta nu o pune nimeni la îndoială; exemplele de viață lungă ne sînt înfățișate mai totdeauna de oamenii care au făcut mai multe exerciții, care au îndurat mai mult oboseala și munca*). Nu voi intra, de asemenea, în prea multe amănunte cu privire la măsurile pe care voi lua în acest scop. Se va vedea că ele sînt cuprinse în practica mea și că e destul să li se înțeleagă spiritul ca să nu mai fie nevoie de vreo altă explicație.

Odată cu viața încep trebuințele. Noului născut îi trebuie o doică Dacă mama consimte să-și îndeplinească datoria, cu atît mai bine; i se vor da instrucțiuni în scris; căci acest avantaj are neajunsul că ține guvernorul ceva mai departe de elevul său. Însă e de crezut că interesul copilului și stima mamei pentru cel căruia îi încredințează o depunere atît de scumpă o vor face atentă la părerile învățătorului și sîntem siguri că va îndeplini totul mai bine decît alta. Dacă ne trebuie o doică străină, să începem prin a o alege bine.

Una din nefericirile oamenilor bogați e aceea că sînt înșelați în toate. Trebuie oare să te miri că-i judecă rău pe oameni? Bogățiile îi corup și. printr-o compensare justă, ei simt cei dintîi defectul singurului instrument care le este cunoscut. Totul este la ei rău făcut, exceptînd ceea ce fac ei înșiși, și ei nu fac niciodată aproape nimic. Dacă e vorba să caute o doică, pun s-o aleagă mamoșul. Ce urmează de aici? Cea mai

---

[65]) Uneori, în argumentarea sa, Rousseau se limitează la aprecieri subiective Unele afirmații impresionează mai mult prin accentul lor stilistic decît prin conținutul pe care-l reflectă

*) Iată un exemplu, scos din ziarele engleze, pe care nu mă pot opri să-l redau, căci prilejuiește așa de multe reflecții în legătură cu subiectul meu:

„Un cetățean, numit Patrice Oneil, născut în 1647, s-a căsătorit în 1760 pentru a șaptea oară. El a servit în corpul dragonilor, în al șaptesprezecelea an al domniei lui Carol al II-lea. si în alte corpuri pînă în 1740. A făcut toate campaniile regelui William si ale ducelui de Marlborough. Acest om n-a băut decît bere obișnuită, a mîncat numai vegetale și n-a mîncat carne decît cînd da vreo masă pentru familia sa Obiceiul său era să se culce și să se scoale odată cu soarele, afară de cazul cînd era împiedicat de obligații. Acum este de 113 ani, aude bine, e sănătos și umblă fără baston. Cu toată vîrsta sa înaintată, nu stă nici un moment degeaba, iar duminicile se duce la biserică, însoțit de copiii, nepoții și strănepoții săi“.

bună e cea care l-a plătit mai bine Nu-l voi consulta deci pe mamos pentru doica lui Emil: voi avea grijă s-o aleg singur. Poate că nu voi putea judeca atît de savant ca un chirurg asupra acestui lucru. însă voi fi desigur de mai bună credință și zelul meu mă va înșela mai puțin decît zgîrcenia lui[66]).

Această alegere nu este de loc o taină așa de mare; regulile sînt cunoscute; însă nu știu dacă nu trebuie dată mai multă atenție vîrstei decît calității laptelui. Laptele nou este cu totul zeros. el trebuie să fie aperitiv pentru a curăți restul de *meconium*[67]) îngroșat în intestinele copilului nou-născut Încetul cu încetul, laptele devine consistent și dă o hrană mai solida copilului devenit mai puternic pentru a o digera. Desigur. nu degeaba la femelele oricărei specii natura schimbă consistența laptelui potrivit vîrstei sugarului.

Ar trebui, așadar. la un copil nou-născut. o doică potrivită care să fi născut ea însăși de curînd. Știu că acest lucru comportă încurcături; însă, de îndată ce ieșim din ordinea naturală, reușita oricărui lucru comportă încurcături. Singurul mijloc comod este să faci rău și acesta este și cel care se alege.

Ar trebui o doică care să fie sănătoasă deopotrivă la suflet și la corp: dezlănțuirea pasiunilor poate, ca si cea a umorilor, altera laptele: mai mult, considerînd numai fizicul. înseamnă să nu observi lucrurile decît pe jumătate. Laptele poate fi bun și doica rea; un caracter bun este tot atît de esențial ca și un bun temperament. Dacă se ia o femeie vicioasă. nu spun că sugaciul va prelua viciile sale. dar spun că va suferi din cauza lor. Nu îi datorează oare. odată cu laptele. îngrijiri care cer zel, răbdare, blîndețe, curățenie? Dacă este lacomă și nestăpînită, își va strica îndată laptele: dacă este neglijentă sau iritabilă, ce soartă va avea nenorocitul care este la discreția sa și nu se poate nici apăra, nici plînge? Niciodată, în nici o împrejurare, cei răi nu sînt în stare de nimic bun.

Alegerea doicii e cu atît mai importantă, cu cît sugaciul nu trebuie să aibă și altă guvernantă, după cum nu trebuie să aibă alt preceptor decît pe guvernorul său. Acesta era obiceiul celor vechi. care vorbeau mai puțin și erau mai înțelepți decît noi. Doicile. după ce alăptau copiii de ace-

---

66) Aici începe capitolul despre îngrijirea copilului Sallwurk arată că un extras al acestuia s-a publicat pentru cetățenele franceze, în timpul Revoluției franceze, în urma hotărîrii Convenției, cu titlul: *Principes de J. J. Rousseau sur l'education des enfants et sur leur education physique et morale, depuis leur naissance jusqu'a l'époque de leur entree dans les ecoles nationales* Ouvrage indiqué pour le concours, suivant le decret de la convention nationale du 9 Pluviose dernier, a Paris, l'an 2 de la Rep. Fr *(Principiile lui J. J Rousseau asupra educației copiilor și asupra educației lor fizice și morale, de la naștere pînă în epoca intrării lor în școlile naționale* Lucrare indicată pentru concurs, potrivit decretului Convenției naționale din 9 Pluvioz (a cincea lună din calendarul republican: 28 I—18.II, Paris, anul 2 al Rep Fr.) Scrierea a fost întregită și prelucrată apoi de dr S. Hahnemann (Leipzig 1796).

Este de la sine înțeles că indicatiile lui Rousseau privitoare la alimentarea doicii etc nu mai interesează azi, după cum multe din ideile sale despre alimentarea copilului sînt, în general, depășite de progresele ulterioare ale fiziologiei și igienei infantile

67) Materii fecale

lași sex cu ele, nu-i mai părăseau. Iată de ce, în piesele lor de teatru, cele mai multe confidente sînt doici. Este imposibil ca un copil care trece succesiv prin atîtea mîini să fie bine crescut. La fiecare schimbare, el face comparații ascunse, care tind să micșoreze stima sa pentru cei care îl conduc și, ca urmare, și autoritatea acestora asupra lui. Dacă ajunge vreodată să judece că sînt oameni în vîrstă care n-au mai mult bun simț decît copiii, autoritatea vîrstei este pierdută și educația compromisă. Un copil nu trebuie să cunoască alți superiori decît pe tatăl şi pe mama sa sau, în lipsa lor, pe doică și pe guvernor; poate chiar că unul dintre ei e de prisos; dar această împărțire este inevitabilă și tot ce se poate face pentru a o remedia este ca persoanele de ambele sexe care-l conduc să se înțeleagă atît de bine în privința lui, încît să nu fie, pentru el, decît o singură persoană.

Doica trebuie să trăiască ceva mai comod, să mănînce mîncări ceva mai substanțiale, dar să nu-și schimbe cu totul modul ei de viață; căci o schimbare bruscă și totală, chiar din rău în bine, este totdeauna periculoasă pentru sănătate; și pentru că regimul său obișnuit a lăsat-o sau a făcut-o sănătoasă și robustă, de ce am sili-o să și-l schimbe?

Țărăncile mănîncă mai puțină carne și mai multe legume decît femeile din oraș; acest regim vegetal pare mai favorabil pentru ele și pentru copiii lor. Cînd au sugari burghezi[68]) li se dă supă de vacă, crezînd că supa de carne le face un chil[69]) mai bun și produce lapte mai mult. Nu sînt deloc de această părere și am de partea mea experiența, care ne învață că sugarii astfel nutriți sînt supuși la colici și la limbrici mai mult ca ceilalți.

Lucrul nu este surprinzător, deoarece în substanța animală în putrefacție mișuna viermi, ceea ce nu se întîmplă cu substanța vegetală. Laptele, deși se produce în corpul animalului, este o substanță vegetală*); analiza lui o dovedește; se înăcrește ușor și nu dă amoniac, ca substanțele animale, ci o sare neutră și concentrată, ca plantele[70]).

Laptele femelelor ierbivore este mai dulce și mai sănătos decît al celor carnivore. Format dintr-o substanță identică, își conservă mai bine natura și este mai puțin supus putrefacției. În ce privește cantitatea, oricine știe că făinoasele dau mai mult sînge decît carnea; ele trebuie deci să dea și mai mult lapte. Nu pot crede că un copil pe care nu l-ai înțărca prea devreme, sau pe care l-ai înțărca numai cu hrană vegetală și a cărui doică n-ar trăi, de asemenea, decît cu vegetale, va fi vreodată expus limbricilor[71]).

Se poate ca alimentele vegetale să dea un lapte care se acrește mai lesne; dar sînt departe de a socoti laptele înăcrit drept o hrană nesănătoasă: popoare întregi care n-au altfel de lapte o duc foarte bine, și tot

---

68) De la oraș

69) Principii nutritive în alimente

*) Femeile mănîncă pîine, legume și produse lactate, la fel mănîncă femelele de cîine și pisică; lupoaicele chiar pasc. Iată sucuri vegetale pentru laptele lor. Rămîne de examinat laptele speciilor care nu se pot nutri decît cu carne, dacă există asemenea specii, lucru de care mă îndoiesc.

70) Sare, în semnificația chimică a noțiunii.

71) Multe din afirmațiile lui Rousseau nu mai corespund datelor fiziologiei și igienei infantile de azi (Ouăle de limbrici pot fi introduse și prin apă, de exemplu).

acest ansamblu de substanțe absorbante ale acidității mi se pare șarlatanie pură. Sînt temperamente cărora nu le convine deloc laptele, și atunci nici un absorbant nu li-l va face suportabil; ceilalti îl suportă fără absorbante. Ne temem de laptele prins: e o prostie, deoarece se știe că laptele se încheagă totdeauna în stomac. În acest fel devine un aliment destul de solid pentru a hrăni copiii și puii animalelor; dacă nu s-ar închega deloc, ar trece doar prin corp și nu i-ar hrăni*). Se poate subția laptele în mii de feluri, se pot folosi mii de absorbante, cine mănîncă lapte digeră brînză: aceasta, fără nici o excepție. Stomacul este atît de bine făcut ca să închege laptele, încît chiagul se face cu stomac de vițel.

Cred, așadar, că în loc să schimbăm hrana obișnuită a doicilor, este de ajuns să le-o dăm mai abundentă și mai bine aleasă în felul ei. Postul nu irită corpul prin natura alimentelor; numai mijloacele de a le da gust le fac nesănătoase. Schimbați regulile bucătăriei, să n-aveți nici sos prăjit, nici bucate prăjite în grăsimi; untul, sarea, produsele lactate să nu vadă focul. Legumelor fierte în apă să nu li se dea gust decît atunci cînd se aduc calde pe masă; postul, în loc să irite doica, îi va da lapte din abundență și de cea mai bună calitate**). S-ar putea oare ca regimul animal să fie cel mai bun pentru doică, cînd regimul vegetal este recunoscut ca fiind cel mai bun pentru copil? Aici există o contradicție.

Aerul acționează asupra constituției copiilor mai cu seamă în primii ani. Într-o piele delicată și moale el pătrunde prin toți porii, influențînd puternic aceste trupuri abia venite pe lume și lăsîndu-le urme care nu se mai șterg. De aceea, nu sînt de părere să iei o țărancă din satul ei și s-o închizi în oraș, într-o cameră, dîndu-i să alăpteze copilul acasă la tine. Prefer ca el să meargă să respire aerul curat de la țară decît aerul stricat al orașului. Va trăi cum trăiește noua sa mamă, va locui în casa ei țărănească și guvernorul îl va urma acolo. Cititorul își va aduce aminte că acest guvernor nu este un om plătit; este prietenul tatălui[72]). Dar, mi se va spune, ce e de făcut cînd acest prieten nu e de găsit, cînd schimbarea locului nu se poate face, cînd nimic din ceea ce ne sfătuiești nu se poate înfăptui?... V-am spus, faceți ceea ce știți; pentru aceasta n-aveți nevoie de sfat.

Oamenii nu sînt făcuți deloc să stea îngrămădiți în furnicare, ci să fie răspîndiți pe pămîntul pe care trebuie să-l cultive. Cu cît se adună mai mulți la un loc, cu atît se corup mai mult. Infirmitățile corpului, ca și viciile sufletului, sînt efectele de neînlăturat ale acestei mari îngrămădeli. Omul este, dintre toate animalele, cel care suportă cel mai puțin să trăiască în turmă. Oamenii îngrămăditi ca niște oi vor pieri cu toții în scurtă vreme. Suflarea omului este ucigătoare pentru semenul său; aceasta este adevărat atît la propriu, cît și la figurat.

*) Cu toate că sucurile care ne nutresc sînt lichide, ele trebuie extrase din alimente solide. Un muncitor care s-ar hrăni numai cu supă s-ar prăpădi foarte repede. El s-ar susține mult mai bine cu lapte pentru că acesta se încheagă.

**) Cei ce ar voi să discute mai pe larg avantajele și inconvenientele regimului pitagorician vor putea consulta tratatele pe care doctorii Cocchi și Bianchi, adversarii săi, le-au scris asupra acestui important subiect.

72) Ipoteza practic irealizabilă, după cum și soluția, dată în fraza care urmează, nu este admisibilă.

Orașele sînt prăpastia speciei umane. După cîteva generații, rasele pier sau degenerează: ele trebuie reîmprospătate, iar aceasta se produce întotdeauna cu ajutorul elementelor aduse de la țară. Trimiteți-vă deci copiii să se reîmprospăteze într-un fel ei singuri și să redobîndească, în mijlocul cîmpului, vigoarea care se pierde în aerul nesănătos din locurile prea populate. Femeile însărcinate care stau la țară se grăbesc să revină la oraș ca să nască: ar trebui să facă tocmai contrariul, mai ales cele care voiesc să-și alăpteze copiii. Ar avea mai puțin de regretat decît își închipuie; iar într-un loc mai natural pentru specie, plăcerile legate de îndatoririle impuse de natură le-ar face să se dezguste de cele care nu au nimic comun cu aceste îndatoriri[73]).

Mai întîi, după naștere, copilul este spălat cu apă călduță, amestecată în mod obișnuit cu vin. Această adăugire de vin mi se pare mai puțin necesară. Cum natura nu produce nimic fermentat, nu este de crezut că întrebuințarea unei licori artificiale are vreo importantă pentru viața creaturilor sale.

Din același motiv, această precauție de a încălzi apa nu este nici ea neapărat necesară; într-adevăr, multe popoare spală simplu copiii nou-născuți în rîuri sau în mare. Însă ai noștri, moleșiți înainte de a veni pe lume de moliciunea taților și mamelor, se nasc cu un temperament deacum ratat, ce nu poate fi expus la început tuturor probelor care ar trebui să-l însănătoșească. Numai în mod gradat ei pot fi readuși la vigoarea lor primară. Începeți deci prin a urma mai întîi obiceiul și nu vă îndepărtați de el decît puțin cîte puțin. Spălați deseori copiii: necurățenia lor arată nevoia acestui lucru. Cînd nu facem decît să-i ștergem, îi sfîșiem; însă, pe măsură ce se întăresc, scădeți gradul de încălzire al apei pînă cînd, în cele din urmă, îi veți spăla vara și iarna în apă rece si chiar înghețată. Pentru a nu-i expune, este important ca scăderea să fie lentă, succesivă și insensibilă; se poate folosi termometrul pentru a o măsura exact.

Odată introdusă folosința băii, ea nu mai trebuie întreruptă și e important să fie păstrată toată viața. Obiceiul îl socotesc bun nu numai pentru curățenia și sănătatea unei anumite vîrste, ci și ca o măsură sănătoasă pentru a face mai elastice țesuturile organismului, spre a se deprinde fără efort și risc cu variațiile de căldură și frig. De aceea aș dori ca, pe măsură ce crește, copilul să se obișnuiască, puțin cîte puțin, să se scalde în apă caldă, la toate gradele suportabile, și adesea în apă rece, la toate gradele posibile. Astfel, după ce se va obișnui să suporte diferitele temperaturi ale apei — dat fiind că aceasta este un fluid mai dens, ne atinge în mai multe puncte și ne stimulează mai mult — copilul va deveni aproape insensibil la deosebirile de temperatură ale aerului.

Din moment ce copilul respiră totuși din învelitoarea sa, nu îngăduiți să i se pună alte învelitori care să-l țină și mai strîns. Nici scufițe, nici feși, nici cîrpe: numai scutece largi și lejere, care să-i lase libere toate membrele și care să nu fie nici prea grele ca să-i jeneze mișcările, nici

---

73) Revenirea la oraș poate fi motivată prin mai buna îngrijire medicală etc. de care puteau beneficia în acest loc.

prea groase ca să-l împiedice să simtă aerul*), Puneți-l într-un leagăn**) mare, bine vătuit, în care să se poată mișca în voie și fără pericol. Cînd începe să aibă putere, lăsați-l să se tîrască prin cameră; lăsați-l să-și dezvolte, să-și întindă micile sale membre: veți vedea că se întărește din zi în zi. Comparați-l cu un copil bine înfășat de aceeași vîrstă; veți fi uimiți de diferența progresului lor.***)

Trebuie să ne așteptăm la mari opoziții din partea doicilor cărora copilul strîns legat le dă mai puțină grijă decît cel care trebuie supravegheat neîncetat. Dealtminteri, necurățenia sa devine mai evidentă într-o haină desfăcută: trebuie spălat mai des În fine, obiceiul este un argument care nu poate fi niciodată respins, el fiind pe placul unor popoare, independent de starea socială a oamenilor.

Nu discutati cu doicile. Poruncițı, aveți grijă să se îndeplinească cerințele și nu economisiți nimic pentru a face mai ușoară îndeplinirea îngrijirilor pe care le-ați prescris. De ce nu ați lua parte la aceste îngrijiri? În ceea ce privește alimentația obișnuită a copilului, nu se ține seamă decît de aspectul său fizic, adică de faptul ca el, copilul, să trăiască și să nu slăbească deloc; în rest, nimic nu interesează. Dar aici, unde educația începe odată cu viața, copilul, cînd se naște, este de-acum discipol al naturii și nu al guvernorului. Guvernorul nu face decît să învețe de la acest prim dascăl și să înlăture piedicile contrare îngrijirilor lui. El veghează asupra sugaciului, îl observă, îl urmărește, pîndește atent întîia licărire în slaba lui gîndire, așa cum musulmanii obișnuiesc să pîndească, la apropierea primului pătrar, momentul ivirii lunii.

---

*) În orașe, copii sînt sufocați, atît de mult sînt ținuti închiși și înfofoliți Cei care îi cresc nu știu că aerul rece, departe de a le face rău, îi întărește și că aerul cald îi slăbește, le produce febră si îi ucide

**) Spun *leagăn*, ca să folosesc un cuvînt cunoscut în lipsă de altul; eu sînt dealtfel convins că nu este niciodată necesar să fie legănati copiii si că acest obicei le este adesea vătămător.

***) „Vechii peruvieni lăsau libere brațele copiilor într-un scutec foarte larg; cînd îi scoteau din scutec, îi puneau liberi într-o gaură făcută în pămînt si căptușită cu cîrpe, cufundați pînă la brîu, în acest fel aveau brațele libere, puteau să-și miste capul si să-și îndoaie corpul după voie, fără să cadă sau să se lovească: cînd puteau face un pas, li se arăta ceva mai departe țîța, ca momeală, spre a-i sili să umble Copiii negrilor se așază uneori într-o poziție foarte obositoare pentru supt; se prind cu picioarele și genunchii de corpul mamei, apucă țîța cu mîinile si sug continuu fără ajutorul brațelor mamei, nu se deranjează si nu cad, cu toate că, în acest timp, mama se mișcă și lucrează ca de obicei. Acești copii încep să umble din luna a doua, adică să se tîrască pe genunchi si pe mîini Acest exercițiu le dă apoi ușurința de a alerga, în această situație, aproape tot asa de repede ca și cînd ar fi „în picioare“ *(Hist nat.*, tom IV, p. 192)

La aceste exemple, dl de Buffon ar fi putut adăuga pe cel al Angliei, în care practica ciudată și barbară a fașei dispare pe zi ce trece Vezi, de asemenea, La Loubère, *Călătoria în Siam;* dl. Le Beau, *Călătoria în Canada* etc As umple douăzeci de pagini de citate, dacă as avea nevoie să confirm aceasta prin fapte.[74])

[74]) Rousseau citează adeseori lucrările din memorie, cu mici modificări Cartea lui La Loubère, poartă titlul *Du royaume de Siam*, Paris, 1691 a fost scrisă cu prilejul șederii autorului în Siam, ca trimis al lui Ludovic al XIV-lea

Faptul că Rousseau citează dintre contemporani numai pe Buffon se leagă de împrejurarea că, după ce Rousseau s-a izolat de societatea timpului, Buffon a rămas singurul om de seamă cu care a mai păstrat raporturi.

Ne naştem capabili să învăţăm, dar neştiind nimic, necunoscînd nimic. Sufletul încătuşat în organe imperfecte şi numai pe jumătate formate, n-are măcar sentimentul propriei sale existente. Mişcările, ţipetele copilului nou-născut sînt nişte simple efecte mecanice, lipsite de cunoştinţă şi de voinţă.

Să presupunem că un copil ar avea la naşterea sa statura şi forţa unui om format, că ar ieşi din sînul mamei, chipurile, înarmat deplin, ca Pallas din creierul lui Jupiter; acest om-copil ar fi un imbecil perfect, un automat, o statuie[75]) imobilă şi aproape insensibilă. N-ar vedea nimic, n-ar înţelege nimic, n-ar cunoaste pe nimeni, n-ar şti să-şi întoarcă ochiul spre ceea ce ar trebui să vadă. Nu numai că n-ar percepe vreun obiect din afară, dar n-ar şti măcar datorită cărui organ de simţ l-a putut percepe: culorile n-ar fi nimic în ochii lui, sunetele n-ar fi nimic în urechile sale, corpul lui n-ar sesiza corpurile pe care le atinge, n-ar şti nici măcar că are corp; contactul mîinilor sale ar fi în creier: toate senzaţiile sale s-ar reuni într-un singur punct, neexistînd decît în comunul *sensorium;* el n-ar avea decît o singură idee, anume aceea a *eului,* la care ar raporta toate senzaţiile sale; iar această idee sau mai degrabă acest sentiment ar fi singurul lucru pe care l-ar avea mai mult decît un copil obişnuit[76])

Acest om, format deodată, nu va şti să meargă în picioare; îi va trebui mult timp pînă să înveţe să-şi menţină echilibrul; poate că nici nu va încerca şi veţi vedea acest corp mare şi robust rămînînd pe loc ca o piatră, sau tîrîndu-se ca un căţel.

Va simţi indispoziţia trebuinţelor fără să le cunoască şi fără să-şi imagineze vreun mijloc de a le satisface. Chiar dacă e înconjurat de alimente, nu există nici o comunicare imediată între muşchii stomacului şi cei ai braţelor şi picioarelor, care i-ar îngădui să facă un pas ca să se apropie de ele sau să-şi întindă mîna pentru a le apuca; şi, întrucît corpul său nu mai creşte, membrele fiind dezvoltate, neavînd, prin urmare, nici neliniştile, nici mişcările continue ale copiilor, ar putea muri de foame înainte de a se fi putut mişca pentru a-şi căuta mijlocul de trai. Oricît de puţin am reflecta asupra ordinii şi progresului cunoştinţelor noastre, nu se poate nega că aceasta ar fi fost, aproximativ, starea primară de ignoranţă şi stupiditate naturală a omului înainte de a fi învăţat ceva prin experienţă sau de la semenii săi.

Se cunoaşte, aşadar sau se poate cunoaşte punctul iniţial de la care porneşte fiecare dintre noi spre a ajunge la gradul comun de gîndire: dar cine cunoaşte cealaltă extremitate? Fiecare înaintează mai mult sau mai puţin, potrivit caracterului său, potrivit gusturilor, trebuinţelor, talentelor sale şi zelului său, precum şi potrivit împrejurărilor care-l favorizează. Pe cîte ştiu, nici un filosof n-a fost pînă acum atît de îndrăzneţ încît să spună: iată hotarul pînă la care poate ajunge omul şi pe care nu-l poate

---

75) Condillac în *Tratatul asupra senzaţiilor* (1750) descrie un astfel de om-statuie.
76) În timpul lui Rousseau se credea că senzaţiile se reunesc într-un sediu central în creier — *sensorium commune* — şi dau astfel naştere unei percepţii unice. „Senzitivul" Rousseau preferă termenul de *sentiment* celui de *idee*

trece[77]). Noi nu știm ce ne permite natura noastră să fim: nimeni dintre noi n-a măsurat distanța care se poate găsi între un om si un alt om. Nu există suflet atît de josnic pe care să nu-l încălzească această idee și care să nu-și fi zis, uneori, cu mîndrie: ce departe am ajuns! Cît de departe as putea încă să mai merg! De ce egalul meu să meargă mai departe decît mine?

O repet. educația omului începe la nașterea sa: înainte de a vorbi, înainte de a înțelege, el se instruieste. Experiența precede lecțiile: în momentul în care își cunoaște doica a și învățat multe. Am rămîne surprinși de cunoştinţele celui mai neformat om dacă i-am urmări progresul din momentul în care s-a născut pînă în momentul la care a ajuns. Dacă am împărți toată știința umană în două părți. una comună tuturor oamenilor, cealaltă aparținînd numai savanților. cea din urmă ar fi foarte redusă în comparație cu cealaltă. Dar noi nu ne gîndim la cunostintele generale, pentru că ele se dobîndesc, fără să ne dăm seama, chiar înainte de vîrsta rațiunii[78]), pentru că învățătura se distinge numai prin diferențe și pentru că, întocmai ca în ecuațiile algebrice, cantitățile comune nu contează deloc.

Chiar și animalele dobîndesc mult. Au simțuri, trebuie să învețe să le folosească; au trebuințe, trebuie să învețe să le satisfacă. Trebuie să învete să mănînce, să meargă, să zboare. Patrupedele care se țin pe picioare de la naștere nu știu cu toate acestea să meargă; se vede că primii lor pași sînt încercări nesigure. Canarii scăpați din cușcă nu știu deloc să zboare, pentru că n-au zburat niciodată. Totul este instruire pentru ființele vii și sensibile[79]). Dacă plantele ar avea o mișcare progresivă, ar trebui să aibă simțuri și să dobîndească cunoștințe; altfel speciile ar pieri curînd.

Primele senzații ale copiilor sînt pur afective; ei nu simt decît plăcerea și durerea. Neputînd nici merge, nici apuca, le trebuie mult timp pentru a-și forma, încetul cu încetul, senzații reprezentative care să le arate obiectele din afara lor; așteptînd însă ca obiectele să-și lărgească marginile, să se depărteze, așa-zis, de ochii lor și să li se înfățișeze cu dimensiuni și figuri, senzațiile afective repetate încep să-i pună sub stăpînirea obișnuinței; se vede cum ochii lor se întorc necontenit spre lumină, și dacă ea le vine dintr-o parte, ochii li se întorc, pe nesimțite, în acea parte: trebuie deci să avem grijă să nu le opunem fata luminii, de grija de a nu le produce o privire crucișă sau strîmbă. De asemenea, trebuie să-i obișnuim de timpuriu cu întunericul; altfel plîng și țipă de îndată ce se găsesc în întuneric. Hrana și somnul măsurate prea exact devin

---

77) Text deosebit de semnificativ pentru ideea *progresului individual,* care nu pare a fi în acord cu ideea coruperii morale a omului *social* prin știință și artă... Tabloul înzestrării originare a omului, zugrăvit în acest context, ne amintește mai curînd de *tabula rasa* a lui Helvetius (spiritul sau psihicul considerat, la naștere, ca o „tablă ștearsă“ pe care se poate „scrie“ orice), decît de primul paragraf din *Emil* sau de puțin precizata „natură“ de la care pleacă Rousseau în construirea sistemului gîndirii pedagogice progresiste, care, începînd cu Locke, subliniază rolul decisiv al educației în formarea omului.

78) Vîrsta de care Rousseau se ocupă la sfîrșitul cărții a IV-a.

79) Maximă importantă și caracteristică gîndirii rousseauiste. Însă, diferențele si distanțele dintre „învățarea“ instinctuală din lumea animală și învățarea social-umană sînt imense.

necesare la aceleași intervale și, curînd, dorința nu mai vine din trebuință. ci din obișnuință sau. mai degrabă. obișnuința adaugă o trebuință nouă pe lîngă cea a naturii: iată ceea ce trebuie să prevenim[80]).

Singura obișnuință pe care trebuie s-o înlesnim copilului e aceea de a nu dobîndi nici una[81]); să nu fie purtat pe un braț mai mult decît pe altul; să nu fie obișnuit să arate sau să se servească de o mînă mai mult decît de alta, să nu se învețe să dorească să mănînce, să doarmă și să se miște la aceleași ore sau să nu stea singur și ziua, și noaptea. Pregătiți-l din timp pentru a fi stăpînul propriei sale libertăți și al deprinderii de a-și întrebuința propriile forțe, lăsînd corpului obișnuința naturală, punîndu-l în stare de a fi întotdeauna stăpîn pe sine și de a-și îndeplini voința în orice, de îndată ce va avea-o[82]).

Îndată ce copilul începe să distingă obiectele, e necesar să facem o alegere între cele pe care i le arătăm. În mod natural, toate obiectele noi îl interesează pe om. Se simte atît de slab, încît se teme de tot ceea ce nu cunoaște: obișnuința de a vedea obiecte noi care nu-i provoacă nici un rău nimicește această teamă. Copiilor crescuți în case curate. unde nu sînt păianjeni, le este frică de păianjeni și rămîn, adeseori, cu această frică și cînd sînt mari. N-am văzut niciodată țărani, nici bărbat, nici femeie. nici copil, cărora să le fie frică de păianjeni.

De ce n-ar începe, așadar, educația copilului înainte de a vorbi și a înțelege, deoarece singura alegere a obiectelor ce i se înfățișează este în stare să-l facă timid sau curajos? Să fie obișnuit, după părerea mea. să vadă obiecte noi, animale urîte, dezgustătoare, neobișnuite, dar puțin cîte puțin, de departe, pînă se va deprinde și pînă cînd, văzînd pe alții cum umblă cu ele, va umbla și el în cele din urmă. Dacă în timpul copilăriei a văzut fără spaimă broaște. șerpi, raci, va privi fără oroare. mare fiind, orice fel de animal. Nu mai există lucruri îngrozitoare pentru cel care le vede în fiecare zi.

---

80) Totuși, originea și succesiunea somnului, a hranei etc. sînt necesare și indicate de igiena copilului; apare în adevăr o obișnuință nouă — a cărei bază fiziologică o formează *stereotipii dinamici* corespunzători — în care se cristalizează trebuințele și tendințele respective ale copilului; formarea acestor stereotip este tot atît de *naturală* ca și trebuințele și tendințele pe care le satisfac. Dacă Locke și Rousseau nu pun mare preț pe regimul de masă, Rabelais și Fénelon afirmă că trebuie respectată ora exactă a mesei, de exemplu.

81) O altă determinare concretă a ideii de *educație negativă* (cf. și nota 25). Încrederea în „natură“ este din nou nelimitată, deși din text rezultă, poate, că Rousseau ține seama aici de recomandarea lui Locke (cf. Sallwürk, *op. cit.*, vol. I, pag. 52): „Lucrul principal asupra căruia trebuie să chibzuim în educație este cel al obișnuințelor pe care le sădim în elev; de aceea... trebuie împiedicat... să se obișnuiască cu acele lucruri care nu-i sprijină creșterea și dezvoltarea...“, adică nu se repetă în fiecare zi (cf. și nota noastră 82).

82) Sallwürk (ibidem) citează din nou pe Locke, care arată că dragostea părintească nu trebuie să acopere defectele copilului, pentru că — deși copiii nu pot face greșeli prea mari — deprinderile rele din copilărie au efecte grave mai tîrziu, adăugînd: „Unui părinte iubitor, care nu admitea să-i fie mustrat copilul pentru strengării, ci îl scuza zicînd că acestea sînt fleacuri, Solon i-a răspuns foarte bine așa: da, însă obișnuința e ceva important“. Adamescu (*op. cit.*, vol I, p. 146) observa: „Un traducător (?) al lui Locke zice că acest cuvînt n-ar fi al lui Solon, ci al lui Platon“.

Toți copiii se tem de măști. Eu încep prin a-i arăta lui Emil masca unei figuri plăcute. Apoi cineva pune masca pe obraz; încep să rîd, toată lumea rîde și copilul rîde împreună cu ceilalti. Încetul cu încetul îl obișnuiesc cu măști mai puțin plăcute și, în fine, cu figuri hidoase. Dacă am potrivit bine gradarea, în loc să se sperie, la ultima mască va rîde ca la cea dintîi. După aceasta nu mă mai tem că se va speria de măști.

Cînd, la despărțirea lui Hector de Andromaca, micul Astianax, speriat de penajul care flutura pe coiful tatălui său, nu l-a recunoscut și a alergat țipînd la sînul doicii, făcînd pe mama sa să zîmbească printre lacrimi — ce trebuia să faci ca să-l vindeci de această spaimă? Tocmai ceea ce a făcut Hector: să pui coiful jos și apoi să mîngîi copilul. Într-un moment mai liniștit nu te-ai opri aici: te-ai apropia de coif, te-ai juca cu penele, l-ai lăsa pe copil să pună mîna pe ele; în sfîrșit, doica ar lua coiful și, rîzînd, și l-ar pune pe cap, dacă peste tot mîna unei femei ar îndrăzni să se atingă de armele lui Hector[33]).

E vorba să-l deprind pe Emil cu zgomotul unei arme de foc? Pun o capsă într-un pistol și trag. Această flacără bruscă și trecătoare, un fel de fulger, îi face plăcere; repet același lucru cu puțină pulbere; puțin cîte puțin adaug pistolului o încărcătură fără dop, apoi una și mai mare. În fine, îl obișnuiesc cu focul de pușcă, de artificii, de tunuri, cu detunăturile cele mai teribile.

Am observat că rar le e teamă copiilor de tunet, afară numai dacă bubuiturile nu sînt groaznice și nu vatămă în mod real organul auzului. Altfel, această frică le vine numai după ce au învățat că trăsnetul poate cîteodată răni sau omorî. Cînd gîndirea începe să-i înfricoșeze, faceți ca obișnuința să-i liniștească. Cu o gradare înceată și pregătită poți face pe om și pe copil curajos în toate.

La începutul vieții, cînd memoria și imaginația sînt încă inactive, copilul nu este atent decît la ceea ce-i impresionează momentan simțurile. Senzațiile fiind cele dintîi surse materiale ale cunoștințelor lui, a i le înfățișa într-o ordine potrivită înseamnă a-i pregăti memoria, ca la timpul potrivit să le prezinte gîndirii în aceeași ordine; însă cum el nu este atent decît la senzațiile sale, la început e de ajuns să-i arăți foarte lămurit legătura acestor senzații cu obiectele care le produc. El vrea să stingă focul, să prindă în mînă totul; nu vă opuneți acestei neliniști; ea îi sugerează o ucenicie foarte necesară; în acest chip el învață să simtă căldura, frigul, duritatea, moliciunea, greutatea corpurilor, să judece asupra mărimii, aspectului și asupra tuturor calităților lor sensibile, privind,

[33]) Cf. Homer, *Iliada*, cartea a VI-a, 461—468, București, E.S.P.L.A., 1955, p. 138.

„După ce asta vorbise, spre fiul său brațele-ntinse
Falnicul Hector, dar el cu țipăt se-ntoarse la sînul
Fetei cu brîul frumos, de spaimă lovit la vederea
Hainei de aramă și a crestei făcute din coamă
Lungă de cal, care-n chivără tot fîlfîia-ngrozitoare.
Rîse, privind pe copil, și tatăl, și mama-i cinstită.
Coiful îndată și-l scoase din cap, după asta, mărețul
Hector și-l puse pe jos, de-a stat orbitor de sclipire".

pipăind*), ascultînd și mai ales comparînd vederea cu pipăitul, apreciind cu ochiul senzația ce ar avea-o în cazul atingerii lor[84]).

Numai prin mișcare învățăm că există lucruri în afara noastră; numai prin propria noastră mișcare dobîndim ideea de întindere. Deoarece copilul n-are această idee el întinde deopotrivă mîna ca să apuce obiectul pe care îl poate atinge sau obiectul care e la o sută de pași de el. Acest efort pe care îl face vi se pare un semn de stăpînire, un ordin pe care îi dă obiectului să se apropie ori vouă să i-l aduceți: nu e nicidecum așa, ci numai că aceleași obiecte pe care mai întîi le vede în creierul său, apoi pe ochi, le vede acum la capătul brațelor lui și își închipuie că se întinde numai atît cît să poată ajunge la ele. Aveți deci grijă să-l plimbați adesea, să-l treceți dintr-un loc în altul, să-l faceți să simtă schimbarea locului, ca să-l învățați să aprecieze distanțele. Cînd va începe să le cunoască, atunci va trebui schimbată metoda și să-l plimbați cum vă place, nu cum îi place lui; căci de îndată ce nu mai e înșelat de simț, efortul său are altă cauză. Această schimbare este remarcabilă și cere explicație.

Necesitatea trebuințelor se exprimă prin semne, cîtă vreme este nevoie de ajutorul altuia ca s-o împlinești. De aici țipetele copiilor. Ei plîng mult; așa trebuie să fie. Deoarece toate senzațiile lor sînt afective, ei se bucură în tăcere cînd acestea sînt plăcute: cînd sînt supărătoare, ei vorbesc în limbajul lor și cer ajutor. De aceea, cît sînt trezi, ei nu prea pot rămîne într-o stare de indiferență; ori dorm, ori au simțurile în activitate.

Toate limbile noastre sînt creații ale artei. S-a cercetat mult dacă a existat o limbă naturală și comună tuturor oamenilor: fără îndoială că există una; este cea pe care o vorbesc copiii înainte de a ști să vorbească. Această limbă nu este articulată, dar este accentuată, sonoră, inteligibilă. Vorbind limbile noastre, am neglijat-o pe aceasta așa de mult, încît am uitat-o cu totul. Să studiem copiii și curînd vom învăța-o din nou cu ei[85]). Doicile ne sînt profesori în această direcție; ele înțeleg tot ce spun sugacii, le răspund, au cu ei dialoguri continue; și, deși pronunță și cuvinte, aceste cuvinte sînt cu totul de prisos: copiii nu înțeleg defel sensul cuvîntului pe care îl aud, ci numai accentul care îl însoțește.

---

*) Dintre toate simțurile, mirosul e cel care se dezvoltă mai tîrziu la copii; pînă la vîrsta de doi sau trei ani nu par să fie sensibili nici la mirosurile bune, nici la cele rele; ei au, în această privință, o indiferență sau mai curînd o insensibilitate care se observă la multe animale.

84) Pasaj caracteristic — împreună cu cel care urmează — în care *se evidențiază elementele senzualiste* din concepția filosofică a lui Rousseau cu privire la originea cunoașterii omenești.

85) Nu ne oprim în acest loc la vederile lui Rousseau despre originea limbii. Este însă cert că problema a fost urmărită în *Essai sur l'origine des langues* (Eseu asupra originii limbilor), scris pe cînd lucra la *Emil* și purtînd, inițial, titlul *Sur le principe de la mélodie* (Asupra principiului melodiei). Formey, observă mai departe Sallwürk, a încercat să-l combată și în această direcție pe Rousseau, adăugînd lucrării *Anti-Emil* un *memoriu* și anume: *Réunion des principaux moyens employes pour decouvrir l'origine du langage, des idées et des connaissances de l'homme* (Culegere a principalelor mijloace folosite pentru a descoperi originea limbajului, ideilor și cunoștințelor omului), pe care l-a citit în fața Academiei din Berlin.

Limbajului vocii i se adaugă limbajul, nu mai puțin energic, al gestului. Gestul nu e în slabele mîini ale copiilor, el e pe fața lor. Este izbitor cîtă expresie au aceste fizionomii încă neformate: trăsăturile lor se schimbă dintr-un moment într-altul cu o repeziciune de neînchipuit; vezi cum surîsul, dorința, spaima apar și dispar ca niște fulgere; de fiecare dată crezi că e o altă față. Ei au desigur mușchii feței mai mobili decît noi. În schimb, ochii lor spălăciți nu spun nimic. Așa trebuie să fie natura semnelor la o vîrstă la care nu există decît trebuințele corporale; expresia senzațiilor e în strîmbături, expresia sentimentelor e în priviri.

Cum cea dintîi stare a omului e mizerie și slăbiciune, vocea lui începe prin scîncet și plîns. Copilul își simte trebuințele și, neputîndu-și-le satisface, cere prin țipete sprijinul altuia. Dacă îi este foame sau sete, plînge; dacă îi este frig sau prea cald, plînge; dacă are nevoie de mișcare și e ținut în repaus, plînge; dacă vrea să doarmă și e mișcat, plînge. Cu cît are mai puțină putere asupra stării lui, cu atît cere să i-o schimbi mai des. El n-are decît un limbaj, pentru că n-are, altfel spus, decît un fel de supărare; datorită imperfecțiunii organelor sale, nu distinge diferitele lor impresii; orice neajuns nu constituie pentru el decît o senzație de durere.

Din plîns, care s-ar putea socoti puțin demn de atenție, se naște cel dintîi raport al omului cu tot ceea ce îl înconjoară: aici se făurește cea dintîi verigă a acestui lung lanț din care e formată ordinea socială.

Cînd copilul plînge, nu se simte bine, are vreo trebuință pe care nu și-o poate satisface: cercetezi, cauți trebuința, o găsești și i-o împlinești. Cînd n-o afli sau cînd nu i-o poți împlini, plînsul continuă și te supără; mîngîi copilul ca să tacă, îl legeni, îi cînți ca să-l adormi; dacă se încăpățînează, îți pierzi răbdarea, îl amenințí; uneori, doicile brutale îl și lovesc. Iată ce lecții stranii ia copilul la intrarea lui în viață.

Nu voi uita niciodată că am văzut o doică lovind pe un asemenea copil care o supăra cu plînsul. Copilul a tăcut îndată: l-am crezut intimidat. Îmi ziceam: va fi un suflet servil de la care nu se va obține nimic decît prin asprime. Mă înșelam: nenorocitul se sufoca de mînie, pierduse respirația; l-am văzut devenind violet. După o clipă urmară țipetele ascuțite; toate semnele resentimentului, mîniei și disperării acestei vîrste erau cuprinse în accentele sale. Îmi era teamă să nu moară în această agitație. Dacă m-aș fi îndoit de faptul că sentimentul a ceea ce este drept și nedrept ar fi înnăscut în sufletul omului, acest singur exemplu m-ar fi convins. Sînt sigur că un tăciune aprins căzut întîmplător pe mîna acestui copil ar fi fost mai puțin simțit decît această lovire destul de ușoară, însă dată cu intenția vădită de a-l ofensa.

Această înclinare a copiilor spre supărare, necaz, mînie cere îngrijiri excesive. Boerhaave[86]) socotește că bolile lor sînt, în cea mai mare parte, de natură convulsivă, fiindcă au capul, proporțional, mai mare și sistemul nervos mai întins decît adulții, iar nervii sînt mai susceptibili la iritație. Îndepărtați de ei, cu cea mai mare grijă, servitorii care îi necăjesc, care îi supără și-i fac nerăbdători; aceștia le sînt de o sută de ori mai periculoși decît asprimea vremii și a anotimpurilor. Cîtă vreme copiii

---

86) H. Boerhaave (1668—1738), medic vestit al timpului, fost profesor la Leyden.

vor întîmpina rezistență numai în lucruri și niciodată în voința altora, nu vor deveni nici revoltați, nici mînioși și își vor păstra mai bine sănătatea. Iată unul din temeiurile pentru care copiii din popor. mai liberi, mai independenți, sînt în general mai puțin infirmi, mai puțin slăbuți, mai robuști decît aceia pe care pretindem că-i creștem mai bine, contrariindu-i neîncetat; dar trebuie să ne gîndim totdeauna la deosebirea care există între a-i asculta și a nu-i contraria.

Cele dintîi plînsete ale copiilor sînt rugăminți: dacă nu luăm seama, ele devin în curînd ordine; ei încep prin a fi ajutați și sfîrșesc prin a fi serviți. Astfel, din propria lor slăbiciune, din care vine mai întîi sentimentul dependenței lor, se naște ideea de a porunci și de a domina[87]; dar cum această idee este mai puțin stimulată de trebuințele lui decît de serviciile noastre, aici încep să se vadă efectele morale a căror cauză imediată nu este în natură; și se vede de ce, de la această primă vîrstă, trebuie să desprindem intenția ascunsă care dictează gestul sau țipătul*.

Cînd copilul se forțează să întindă mîna spre un obiect fără să zică nimic, el crede că-l poate atinge pentru că nu apreciază distanța; greșește; cînd însă plînge și țipă întinzînd mîna, nu se mai înșală asupra distanței, ci comandă obiectului să se apropie sau vouă să i-l aduceți. În primul caz, duceți-l la obiect încet și cu pași mici; în al doilea, nu arătați nici măcar că l-ați înțeles; cu cît va striga mai mult, cu atît trebuie să-l ascultați mai puțin. Se impune să fie obișnuit de timpuriu să nu comande nici oamenilor, căci nu e stăpînul lor, nici lucrurilor, căci ele nu înțeleg deloc. Astfel, cînd un copil dorește un lucru pe care îl vede și pe care vrei să i-l dai, e mai bine să duci copilul la obiect decît obiectul la copil; din această practică va scoate o concluzie potrivită vîrstei lui, pe care nu i-o poți sugera prin alt mijloc.

Abatele de Saint-Pierre[88]) numea oamenii copii mari; s-ar putea, invers, numi copiii oameni mici. Aceste propoziții au partea lor de adevăr, ca sentințe; ca principii, au nevoie de lămuriri. Dar cînd Hobbes[89]) îl

---

87) Locke scrie „Am atras atenția asupra faptului că copiii iubesc libertatea și, de aceea, trebuie să-i lași să facă lucrurile spre care au înclinare, fără să fie constrînși pentru aceasta. Adaug acum că copiii iubesc ceva și mai mult și anume: a stăpîni. Această înclinare este izvorul tuturor tendințelor vicioase pe care le întîlnim la ei în mod obișnuit" (*Idei despre educație*, par. 103).

*) Variantă la Rousseau: . . *dont la cause immédiate n'est pas dans la nature, et l'on voit déjà pourquoi il importe de distinguer l'intention* (. . a căror cauză imediată nu este în natură și se vede de ce este important să se distingă intenția . .).

88) Abatele Carol-Irenau Castel de Saint-Pierre (1658—1743), cunoscut prin blîndețea și vederile sale liberale, prieten cu Fontenelle, a fost ales membru al Academiei franceze în 1695. După ce trecuse de 50 de ani, a început să scrie. Rousseau intenționa să scoată o ediție prescurtată a scrierilor acestuia, potrivit îndemnului primit în casa Dupin.

89) Thomas Hobbes (1588—1679), gînditor englez, ideolog al marii burghezii, s-a ridicat împotriva feudalismului atît în domeniul filosofiei, cît și în cel al concepțiilor sociale și politice. Reducînd toate formele mișcării la mișcarea mecanică, Hobbes neagă caracterul obiectiv al determinărilor calitative ale obiectelor; astfel, materialismul lui Hobbes este un materialism mecanicist.

În lucrarea *Leviathan* (numele unui monstru biblic cu care Hobbes compară statul) sînt expuse, de pe poziții idealiste, ideile social-politice ale acestui gînditor. În „starea naturală" (adică înainte de a se uni într-o organizație de

numea pe omul rău un copil robust, spunea un lucru absolut contradictoriu. Orice răutate vine din slăbiciune: copilul e rău numai pentru că e slab; faceți-l tare și va fi bun; cel care ar putea totul, nu ar face rău niciodată. Dintre toate atributele divinității atotputernice, bunătatea este aceea fără de care nu ne-am putea-o închipui. Toate popoarele care au crezut în două principii au privit întotdeauna răul ca fiind inferior binelui: altfel, ar fi făcut o presupunere absurdă. Despre aceasta, vezi mai jos profesiunea de credință a vicarului din Savoia.

Rațiunea singură ne învață să cunoaștem binele și răul. Conștiința, care îndeamnă să iubim pe unul și să urîm pe celălalt, deși este independentă de ratiune, nu se poate dezvolta fără ea. Înainte de vîrsta rațiunii facem binele și răul fără să știm; iar acțiunile noastre nu poartă pecetea moralității, cu toate că, uneori, ea există în aprecierea acțiunilor altuia care au legătură cu noi. Copilul vrea să schimbe tot ce vede: sparge, strică tot ce poate atinge; apucă o pasăre cum ar apuca o piatră și o sugrumă fără să știe ce face.

Pentru ce? Filosofia va căuta explicația mai întîi prin vicii naturale, orgoliu, spirit de dominare, amor propriu, răutatea omului; ar putea adăuga că sentimentul slăbiciunii îl silește pe copil să facă acte de forță, să-și probeze propria sa putere. Priviți însă pe acest bătrîn infirm și neputincios, adus de scurgerea vieții la slăbiciunea copilăriei; nu numai că stă nemișcat și liniștit, dar vrea ca totul să stea așa și în jurul lui; cea mai mică schimbare îl tulbură și-l neliniștește, ar voi să vadă domnind o liniște universală. Cum poate produce efecte atît de diferite la cele două vîrste aceeași slăbiciune unită cu aceleași pasiuni și unde poate fi căutată această diversitate de cauze dacă nu în starea fizică a celor doi indivizi? Principiul activ[90]), comun amîndurora, se dezvoltă într-unul și se stinge în celălalt; unul se formează, și celălalt se distruge; unul tinde spre viață, și celălalt spre moarte. Activitatea din ce în ce mai redusă se concentrează în inima bătrînului; în inima copilului ea prisosește și se răsfrînge în afară; lui i se pare că are, chipurile, atîta viață, încît poate însufleți tot ce-l înconjoară. Că drege sau strică e tot una: e de ajuns să schimbe starea lucrurilor, și orice schimbare este o acțiune. Dacă pare înclinat mai mult să distrugă, aceasta nu o face deloc din răutate, ci se explică prin faptul că acțiunea care construiește este totdeauna înceată, iar cea care distruge, fiind mai rapidă, convine mai mult vioiciunii sale.

În același timp în care Creatorul dă copiilor acest principiu activ, el are grijă să fie puțin vătămător, lăsîndu-le puțină forță ca să-l aplice. Dar de îndată ce pot considera persoanele din preajma lor ca instrumente care pot fi puse de ei în mișcare, se folosesc de ele pentru a-și urmări înclinarea și a-și ajuta propria slăbiciune. Așa se face că ei devin supărători, tirani, poruncitori, mișei, nepotoliți; această evoluție nu vine dintr-o tendință naturală de dominare, ci pentru că așa sînt învățați; căci

---

stat), „omul pentru om este lup", iar starea aceasta a societății se caracterizează prin „războiul tuturor împotriva tuturor". Emițînd ideea contractului social, Hobbes susține că oamenii creează statul în scopul de a menține pacea în societate; e adeptul unui despotism accentuat.

90) „Principiu activ" înseamnă, în acest context, *tendință*, înclinare *naturală* spre activitate.

nu trebuie o experientă îndelungată ca să-ți dai seama cît este de plăcut să lucrezi cu mîinile altuia și să n-ai nevoie decît să-ți miști limba pentru a mișca universul.

Făcîndu-se mare, dobîndește forțe, devine mai puțin neliniștit, mai puțin neastîmpărat, se închide mai mult în sine. Sufletul și corpul ajung la un echilibru, iar natura nu ne mai cere decît mișcarea necesară conservării noastre. Dorința de a comanda nu se stinge odată cu trebuința care i-a dat naștere: puterea de a stăpîni pe alții îi trezește și-i măgulește amorul propriu, iar obișnuința îl întărește: astfel fantezia urmează trebuinței, astfel se formează cele dintîi rădăcini ale prejudecăților și ale opiniei[91])

Odată cunoscut principiul, vedem clar punctul unde părăsim drumul naturii: să vedem ce trebuie făcut ca să ne menținem pe acest drum.

Departe de a avea forțe de prisos, copiii n-au nici forțe destule pentru tot ceea ce le pretinde natura; trebuie deci să-i lăsăm să întrebuințeze toate cele pe care le-a dat natura și de care ei nu pot abuza. Prima maximă.

Trebuie să-i ajutăm și să împlinim ce le lipsește, fie ca inteligență, fie ca forță, în tot ceea ce ține de trebuința fizică. A doua maximă

Trebuie să ne mărginim, în ajutorul ce le dăm, la ceea ce este în mod real folositor, fără să dăm vreo atenție fanteziei sau dorinței neraționale, căci fantezia, neizvorînd din natură, nu-i va chinui dacă nu le-o vom fi deșteptat-o noi. A treia maximă.

Să studiem cu grijă limbajul și semnele lor, pentru ca, la vîrsta la care ei nu știu să se prefacă, să distingem în dorințele lor ceea ce vine nemijlocit de la natură și ceea ce vine din opinie A patra maximă.

Sensul acestor reguli este să dăm copiilor mai multă libertate adevărată și mai puțină deprindere de a comanda, de a-i lăsa să facă mai mult prin ei înșiși și să ceară mai puțin de la alții. Astfel, deprinzîndu-se de timpuriu să-și limiteze dorințele la puterile lor, vor simți puțin lipsa a ceea ce nu e dat în puterea lor.

Iată, așadar, un temei nou și foarte important pentru a lăsa corpul și membrele copilului absolut libere, cu singura grijă de a-l îndepărta de pericolul căderilor și de a-i lua din mînă tot ceea ce îl poate răni.

Negreșit că un copil al cărui corp și brațe sînt libere va plînge mai puțin decît un copil strîns într-o fașă. Cel care nu cunoaște decît trebuințele fizice nu plînge decît atunci cînd suferă, iar aceasta e un mare avantaj; căci se știe exact cînd are nevoie de ajutor și, dacă e posibil, nu trebuie să întîrzii nici o clipă să i-l dai. Dar dacă nu-i poți ușura suferința, rămîi liniștit și nu-l mîngîia ca să-l liniștești: mîngîierile nu-i vor înlătura durerea: dimpotrivă, el își va aminti de ceea ce trebuie să facă spre a fi mîngîiat; iar dacă va reuși să te facă să te ocupi de el după voința lui, iată-l devenit stăpînul tău; totul e pierdut.

---

[91]) Vederile „naturiste“ ale lui Rousseau privitoare la geneza unor trăsături *sociale* (de caracter) nu au coloritul *biologist* (de origine ereditară) pe care îl vom întîlni mai tîrziu în orientările biologiste din psihologie și pedagogie, care se situează — în parte cel puțin — pe linia gîndirii lui Rousseau, descinzînd din „naturismul“ său pedagogic În context, ca peste tot în *Emil*, ‚opinie“= suma prejudecăților sociale

Dacă li se stînjenesc mai puţin mişcările, copiii plîng mai puţin: mai puţin supăraţi de plînsul lor, vă veţi necăji mai puţin ca să-i faceţi să tacă: ameninţaţi sau mîngîiaţi mai rar, ei vor fi mai puţin fricoşi sau mai puţin încăpăţînaţi şi vor rămîne mai bine în starea lor naturală. Lăsînd copiii să plîngă, se întîmplă mai rar să aibă hernii decît dacă vă grăbiţi să-i potoliţi; dovadă este faptul că cei mai neglijaţi copii sînt mai puţin expuşi decît ceilalţi. Nu vreau să spun că e bine să-i neglijaţi; dimpotrivă, e bine să le preveniţi trebuinţele şi să n-aşteptati să ţipe ca să le afiaţi. Dar nici nu vreau ca îngrijirile care li se dau să fie rău înţelese. Cum vreţi să nu plîngă copiii de îndată ce văd că plînsul le serveşte la atîtea lucruri? Cunoscînd preţul ce se dă tăcerii lor, se feresc s-o risipească. La sfîrşit îi ridică atît de mult valoarea, încît nu se mai poate plăti: iar atunci, plîngînd fără succes, se forţează, se epuizează şi îşi pun în pericol viaţa.[92])

Plînsetele lungi ale unui copil care nu e nici legat, nici bolnav şi căruia nu-i lipseşte nimic nu sînt decît plînsete de obişnuinţă sau de încăpăţînare. Ele nu sînt produse de natură, ci de doică, care, neştiind să îndure neplăcerile plînsului, nu se gîndeşte că, făcînd pe copil să tacă azi, îl stimulează să plîngă mîine mai mult.

Singurul mijloc de a vindeca sau preveni această obişnuintă este să nu-i dai nici o atenţie. Nimeni nu vrea să-şi ia o grijă inutilă, nici chiar copiii. Ei sînt foarte încăpăţînaţi în încercările lor; dar dacă răbdarea voastră este mai mare decît încăpăţînarea lor, atunci ei se satură şi nu mai reîncep. Astfel, îi scutim de multe lacrimi şi-i învăţăm să le verse numai atunci cînd îi sileşte durerea.

Dealtfel, cînd plîng din capriciu sau din încăpăţînare, un mijloc sigur de a-i împiedica să continue este acela de a le arăta un obiect plăcut şi bătător la ochi, care să-i facă să uite că aveau de gînd să plîngă. Multe doici sînt foarte pricepute în această artă, care, bine condusă, este folositoare. Este însă extrem de important să procedăm astfel încît copilul să nu observe intenţia de a-l distrage şi să se bucure fără să-şi dea seama că te gîndeşti la el. Or, în această privinţă, toate doicile sînt neîndemînatice.

Toţi copiii sînt înţărcaţi prea devreme. Timpul în care trebuie să fie înţărcaţi este indicat de ieşirea dinţilor, iar aceasta este în general grea şi dureroasă. Atunci, copilul, printr-un instinct maşinal, duce frecvent la gură tot ce are în mînă, ca să-l mestece. Se crede că-i venim în ajutor dîndu-i drept jucărie un obiect tare, cum ar fi fildeşul sau ţăruşul de lemn. Cred că ne înşelăm. Aceste obiecte tari frecînd gingiile, în loc să le înmoaie, le fac osoase, pregătind astfel o ruptură mai grea şi mai dureroasă. Să luăm totdeauna instinctul ca exemplu. Nu vedem deloc căţeii deprinzîndu-şi dinţii care ies cu pietre, fier, oase, ci cu lemn, piele, cîrpe, materii moi care cedează şi în care se imprimă dintele.

Nu mai ştim să fim simpli în nimic, nici chiar faţă de copii. Clopoţei de argint, de aur, de coral, cristaluri cioplite, jucării de preţ şi felurite:

[92]) Rousseau scrie „se sinucide"; evident că aici e vorba — cum observă şi Sallwürk — de eventualele pericole ce s-ar ivi pentru unele organe interne, legate de plînsul şi ţipătul peste măsură al unor copii.

cîte lucruri inutile și vătămătoare! Nimic din toate acestea. Nici clopoței, nici bețișoare; ramuri mici cu fructe și foi, un cap de mac în care aude sunînd semințele, o rădăcină de lemn dulce pe care o poate suge și mesteca îi vor amuza la fel ca aceste jucării strălucitoare și nu vor avea neajunsul de a-l obișnui cu luxul chiar de la naștere.

S-a constatat că colărezii[93]) nu sînt o hrană prea sănătoasă. Laptele fiert și făina crudă produc multe boli[94]) și nu priesc stomacului. În colărezi făina este coaptă mai puțin decît în pîine și nu este nici dospită: supa falsă[95]) și crema de orez mi se par de preferat. Dacă vrem neapărat să-i facem colărezi, este cazul ca făina să fie mai înainte puțin prăjită. În regiunea mea se face din făină astfel prăjită o supă foarte plăcută și foarte sănătoasă. Supa de carne și supa de zarzavat sînt de asemenea un aliment mediocru pe care trebuie să-l folosim cît mai puțin posibil Este important ca. mai întîi, copiii să fie obișnuiți să mestece; acesta este adevăratul mijloc de a înlesni ieșirea dinților; iar cînd încep să înghită, sucurile salivare amestecate cu alimentele înlesnesc digestia.

Le voi da, prin urmare, să mestece fructe uscate. coji Le voi da, ca jucărie, bucățele de pîine tare sau biscuit la fel cu pîinea de Piemont care se numește *grisini* în partea locului. Cu ajutorul acestei pîini, înmuiate în gură. ei ar ajunge să înghită cîte puțin, le-ar ieși dinții și vor fi înțărcați aproape înainte de a-ți da seama! Țăranii au de obicei stomacul foarte bun și nu sînt înțărcați cu mai mult decît atît.

Copiii aud vorbindu-se de cînd se nasc. Le vorbim nu numai înainte ca ei să înțeleagă ce le spunem, ci chiar înainte ca ei să poată imita sunetele auzite. Organul lor încă amorțit se deprinde încet-încet cu imitarea sunetelor pe care li le spunem și nu este chiar sigur că aceste sunete ajung la urechile lor tot atît de distincte precum le auzim noi. Nu dezaprob ca doica să înveselească copilul cu cîntece și prin accente foarte vesele și variate; însă dezaprob obiceiul de a-l ameți mereu cu o sumă de cuvinte de prisos, din care el nu înțelege decît tonul cu care sînt rostite. Aș vrea ca primele articulații pe care le aude să fie rare, ușoare, distincte. repetate des, iar cuvintele pe care le exprimă să nu se raporteze decît la obiecte sensibile pe care le putem arăta mai întîi copilului. Ușurința nenorocită de a întrebuința cuvinte pe care nu le înțelegem începe mai devreme decît ne-am gîndi. Elevul ascultă sporovăiala institutorului[96]) așa cum asculta, cînd era în fașă, trăncănelile doicii. În acest chip mi se pare că ajungem să-l deprindem să nu înțeleagă nimic.

Reflecțiile se nasc grămadă cînd ne gîndim la formarea vorbirii și la cele dintîi cuvinte ale copiilor. Orice am face însă, copiii vor învăța totdeauna să vorbească în același fel, și toate speculațiile filosofice nu sînt aici de nici un folos.

Mai întîi ei au, într-un fel spus, o gramatică a vîrstei lor, a cărei sintaxă are reguli mai generale decît a noastră și, dacă observăm bine, ne va uimi exactitatea cu care urmăresc anumite analogii, foarte greșite

93) Un fel de mîncare cu făină și lapte.
94) Mucozități care se depun pe limbă în urma unei digestii proaste.
95) Fiertură de pîine cu unt și lapte.
96) „Institutor“ înseamnă în context dascăl, învățător.

dacă vreți, însă foarte regulate, care ne izbesc numai pentru că sînt prea dure sau pentru că uzul nu le admite.

Am auzit un biet copil certat de tatăl său pentru că i-a zis: *Mon père irai-je-t-y?* Or, se vede că acest copil urma mai bine analogia decît gramaticii noștri, căci dacă îi zici *Vas-y*, de ce n-ar zice *Irai-je-t-y?* Observați apoi cu ce iscusință s-a ferit de hiatul din *irai-je-y* sau *y irai-je?* E vina bietului copil dacă noi am scos fără rost din frază acest adverb determinativ *y* pentru că nu știam ce să facem cu el?[97]) Este o pedanterie nesuferită și o grijă cu totul de prisos să te pui să cercetezi la copii aceste mici greșeli de uz pe care le vor corecta singuri cu timpul. Vorbiți totdeauna corect în fața lor, faceți în așa fel încît să le placă să vorbească cu voi mai mult decît cu oricine și fiți siguri că, pe nesimțite, limbajul lor se va îndrepta după al vostru, fără să-l fi pedepsit.

Însă un abuz de o cu totul altă importanță și care nu e mai puțin ușor de prevenit constă în dorința noastră de a-i face pe copii să vorbească prea devreme, ca și cum ne-ar fi teamă că nu vor învăța aceasta și singuri. Această grabă nechibzuită produce un efect exact contrar celui căutat Vorbesc mai tîrziu mai confuz: marea atenție dată la tot ce spun îi dispensează să articuleze bine și, cum deschid gura, mulți dintre ei rămîn pentru toată viața cu un viciu de pronunțare și cu o vorbire confuză, care-i face aproape neînțeleși.

Am trăit mult printre țărani și n-am auzit niciodată pe vreunul să graseieze[98]), nici bărbat, nici femeie, nici băiat, nici fată. De unde provine acest lucru? Organele țăranilor sînt ele oare altfel construite decît ale noastre? Nu, însă sînt altfel exersate. În fața ferestrei mele este o colină pe care se adună să se joace copiii din partea locului. Deși sînt destul de îndepărtați de mine, disting perfect tot ceea ce spun și, adesea, scot de aici însemnări bune pentru această scriere. În toate zilele urechea mă înșală asupra vîrstei lor: aud vocile unor copii de zece ani; privesc și observ însă statura și trăsăturile unor copii de trei-patru ani. Nu sînt singurul care fac această experiență; orășenii care vin să mă vadă și pe care îi întreb despre aceasta cad toți în aceeași eroare.

Ceea ce produce eroarea este faptul că, pînă la cinci-șase ani, copiii din orașe, crescuți în cameră sub aripa unei guvernante, n-au nevoie decît să mormăie ca să fie auziți: cum își mișcă buzele, avem grijă să-i ascultăm: le dictăm cuvinte pe care le redau rău și, dîndu-le atenție, aceleași persoane care sînt neîncetat în jurul lor mai mult ghicesc ceea ce au vrut să spună decît ceea ce au spus.

La țară e cu totul altceva. Țăranca nu este neîncetat alături de copilul său; el este silit să învețe să spună foarte lămurit și tare ceea ce are nevoie să-i spună. La cîmp, copiii fiind risipiți, departe de tată, mamă și de alți copii, se deprind să fie auziți de la distanță și să-și măsoare tăria vocii după intervalul care-i separă de cei care vor să fie auziți. Iată cum se învață cu adevărat pronunțarea, nu bîlbîind cîteva vocale la

---

[97]) Particularitatea limbii franceze de care e vorba aici e intraductibilă și nu i se poate găsi o corespondență în limba română. Încercarea lui Adamescu de a o înlocui cu *sînt acolo multe văci* pornind de la analogia *țară—țări, barcă—bărci, vamă—vămi* (de unde... *vacă—văci*) nu mi se pare reușită.

[98]) Să pronunțe *r*-ul din gît.

urechea unei guvernante atente. Astfel, cînd îl întrebi ceva pe un copil de țăran, rușinea îl poate împiedica să răspundă, însă ceea ce spune, spune lămurit, în timp ce copilul de la oraș are nevoie de servitoare ca interpret, fără de care nu se înțelege nimic din ceea ce mormăie printre dinți*).

Crescînd. băieții ar trebui să se corecteze de acest defect în colegii, iar fetele în pensioane; în adevăr, și unii. și altele vorbesc în general mai distinct decît cei care au fost totdeauna crescuți în casa părintească Însă ceea ce îi împiedică să dobîndească vreodată o pronunțare atît de clară ca cea a țăranilor este necesitatea de a învăța pe dinafară multe lucruri și de a recita cu voce tare ceea ce au învățat; căci studiind, ei se obișnuiesc să vorbească alandala. să pronunte neglijent și rău; recitînd, e și mai rău; caută cuvintele cu efort, tărăgănesc și alungesc silabele: nu e posibil ca atunci cînd memoria șovăie. limba să nu se bîlbîie. Astfel se contractează sau se păstrează greșelile de pronunțare. Se va vedea mai departe că Emil al meu nu le va avea sau că cel puțin nu le va fi contractat din aceleași cauze.

Recunosc că poporul și sătenii cad într-o altă extremă: vorbesc aproape totdeauna mai tare decît trebuie: pronunțînd foarte exact, au articulațiile puternice și aspre, cu accente prea tari. aleg rău cuvintele etc.

Însă, în primul rînd, această extremă mi se pare mai puțin greșită decît cealaltă; dat fiind că prima lege a vorbirii este de a te face înțeles, cea mai mare greșeală pe care o putem face este aceea de a vorbi fără a fi înțeles. A urmări să nu pui accent, înseamnă a urmări să iei frazelor grația și energia. Accentul este sufletul vorbirii, el îi dă sentiment și adevăr. Accentul minte mai puțin decît vorba; probabil că din acest motiv oamenii bine crescuți se tem așa de mult de el. Din deprinderea de a spune totul pe același ton a venit acee de a ironiza oamenii fără ca ei să simtă. Accentului înlăturat îi succed forme de pronunțare ridicate, afectate și supuse modei, așa cum le observăm îndeosebi la tinerii de la curte. Această afectare de vorbire și ținută face ca întîlnirea cu un francez să fie pentru alte natiuni un lucru în general respingător și neplăcut. În loc să pună în vorbirea sa accent francezul pune ifos. Nu este mijlocul de a ne influența în favoarea sa.

Toate aceste mici defecte de limbaj de care vrem să ferim pe copii sînt neînsemnate; ele pot fi prevenite și îndreptate cu cea mai mare ușurință. Însă celelalte, care fac ca vorbirea să le fie surdă, confuză, timidă. ca urmare a criticii necontenite a tonului, a alegerii prea îngrijite a cuvintelor, nu se îndreaptă niciodată Un om care a învățat să vorbească numai în saloane va fi auzit slab în fruntea unui batalion și nu se va impune poporului cu ocazia unei răscoale. Învățați-i pe copii să vorbească întîi bărbaților; ei vor ști să vorbească bine și femeilor. cînd va trebui.

---

*) Acest lucru nu e fără excepție, adeseori copii pe care la început abia îi auzi, devin apoi cei mai zgomotoși atunci cînd încep să ridice vocea. Dacă ar trebui să intru în toate aceste amănunte, n-aș mai sfîrși; orice cititor chibzuit trebuie să vadă că excesul și defectul, derivat din același abuz. sînt de asemenea corectate prin metoda mea. Privesc aceste două maxime ca inseparabile *Totdeauna destul* si *niciodată prea mult* Bine stabilită cea dintîi, cealaltă urmează în mod necesar.

Crescuți la țară, în mijlocul simplicității rustice, copiii voștri vor dobîndi o voce mai sonoră: nu se vor deprinde cu bîlbîielile confuze ale copiilor de la oraș: nu vor lua nici tonul, nici expresiile sătești, sau cel puțin le vor pierde lesne, atîta vreme cît învățătorul, trăind cu ei de la naștere și din zi în zi mai apropiat de ei, va preveni sau va șterge prin corectitudinea vorbirii lui expresiile limbajului țărănesc. Emil va vorbi o franceză atît de curată ca cea pe care o vorbesc eu, dar o va vorbi mai distinct și va articula mai bine decît mine.

Copilul care vrea să vorbească trebuie să asculte numai cuvintele pe care le poate înțelege și să spună numai pe acelea pe care le poate articula. Silințele care și le dă pentru aceasta îl fac să repete aceeași silabă ca și cum s-ar deprinde s-o pronunțe mai distinct. Cînd începe să bolborosească, nu vă străduiți atît de mult să ghiciti ce spune. A pretinde să fii întotdeauna ascultat e un nou fel de a porunci, și copilul nu trebuie să aibă asemenea deprindere. Să ne mulțumim a ne îngriji cu multă atentie de ceea ce-i trebuie; iar el să se silească a ne face să înțelegem ceea ce nu e necesar. Cu atît mai puțin trebuie să ne grăbim a-i cere să vorbească; va ști bine să vorbească și singur, pe măsură ce va simți utilitatea.

Se observă, e adevărat, că acei care încep să vorbească foarte tîrziu nu vorbesc niciodată atît de distinct ca ceilalți; însă organul lor rămîne greoi nu pentru că au vorbit tîrziu, ci dimpotrivă, ei încep să vorbească tîrziu pentru că s-au născut cu un organ greoi; altfel, de ce ar vorbi mai tîrziu decît ceilalți? Au ei oare mai puține prilejuri de a vorbi sau sînt stimulați mai puțin? Dimpotrivă, neliniștea produsă de această întîrziere îndată după observarea ei aduce îngrijorare, și copilul e îndemnat să vorbească mai mult decît cel care a putut să articuleze mai devreme: iar această grabă, rău înțeleasă, îi poate face vorbirea lui și mai încurcată. Dacă nu s-ar fi depus atîta străduință, el ar fi avut timp să se perfecționeze mai mult.

Copiii care sînt siliti prea mult să vorbească n-au vreme nici să învețe să pronunțe bine, nici să înțeleagă bine ce-i punem să spună; dimpotrivă, cînd îi lăsăm în pace, ei se deprind întîi cu silabele care se pronunță cel mai ușor și, adăugînd prin gesturile lor oarecare înțeles acestor silabe, ei ne spun întîi cuvintele lor, înainte de a le primi pe ale noastre; deci, ei nu le primesc pe acestea decît după ce le-au înțeles. Nefiind siliți să se servească de ele, încep să observe ce înțeles le dăm și, cînd s-au lămurit, atunci le adoptă și ei.

Cel mai mare rău ce se desprinde din graba cu care-i facem pe copii să vorbească înainte de vreme nu e acela că primele noastre convorbiri cu ei și primele cuvinte pe care ei le pronunță n-au nici un sens pentru ei, ci faptul că ele au alt înțeles decît al nostru, fără ca noi să ne dăm seama de aceasta; astfel că, lăsînd impresia că ne răspund foarte exact, copiii ne vorbesc fără să ne înțeleagă și fără ca noi să-i înțelegem. De obicei, surpriza pe care ne-o produc uneori cuvintele lor se datorează unor asemenea echivocuri, cărora noi le dăm alt înțeles decît cel pe care li-l dau ei. Neatenția noastră cu privire la adevăratul înțeles pe care-l au cuvintele la copii mi se pare a fi cauza primelor lor erori; aceste erori, chiar după ce au fost îndreptate, influențează felul lor de gîndire în tot

restul vieții. Voi avea mai multe ocazii în cele ce urmează să lămuresc acest lucru prin exemple.

Restrîngeți deci cît mai mult cu putință vocabularul copilului. Este un mare neajuns ca el să aibă mai multe cuvinte decît idei, să știe să spună lucruri pe care nu le poate gîndi. Cred că unul din temeiurile pentru care țăranii au în genere spiritul mai corect decît oamenii de la oraș este și faptul că vocabularul lor este mai restrîns. Au puține idei, dar le compară foarte bine.

Primele progrese ale copilăriei se fac mai toate deodată. Copilul învață să vorbească, să mănînce, să umble, cam în același timp. Este, propriu-zis, întîia epocă a vieții sale. Nu este[99]) mai mult decît era înainte în sînul mamei: n-are nici un sentiment, nici o idee, de-abia are senzații; nu simte nici chiar propria sa existență. *Vivit, et est vitae nescius ipse suae*[100]).

---

[99]) E vorba de copil.

[100]) Ovidiu, *Trist*, I, 3 *Trăiește și nu-și dă seama de propria sa viață* Ovidiu se referă în acest context la starea sa, cînd, auzind de decizia de a fi exilat, a rămas ca lovit de trăsnet: „Și, viu fiind, pe lume nu știa că este" (cf. și Ovidiu. *Scrisori din exil*, București, E.S.P.L.A., 1957).

Rousseau transferă această stare psihică, în mod impropriu, la întîiul an din viață, considerînd-o drept stare generală, tipică, la începutul vieții individuale.

CARTEA II

Aici este a doua perioadă a vieții, în care se sfîrșește, de fapt, copilăria; căci cuvintele latinești *infans* și *puer* nu sînt sinonime. Cel dintîi e cuprins în al doilea și înseamnă *care nu poate vorbi;* de aceea. la Valerius Maximus[101]) se găsește *puerum infantem.* Însă continui să mă servesc de acest cuvînt, după norma limbii noastre, pînă la vîrsta pentru care ea capătă alte denumiri.

Cînd copiii încep să vorbească. ei plîng mai puțin. Acest progres este natural; un limbaj se substituie altuia. De îndată ce pot spune prin cuvinte că suferă, de ce ar spune-o prin țipete. afară numai de cazul cînd durerea este prea vie pentru ca vorbirea s-o poată exprima? Dacă mai continuă să plîngă, vina e a persoanelor care sînt în jurul lor. Îndată ce Emil a putut spune o dată *mă doare,* va trebui să aibă dureri foarte mari ca să fie silit să plîngă.

Dacă copilul este delicat, sensibil și în mod natural se apucă să țipe pentru nimic, eu înlătur izvorul țipetelor. făcîndu-le inutile și fără efect. Cît timp plînge, nu mă duc deloc la el; alerg îndată ce a tăcut. În curînd mă va chema prin tăcere sau cel mult printr-un singur strigăt. Copiii își dau seama de simțurile lor prin efectul sensibil al semnelor; altă convenție nu există pentru ei; oricît rău și-ar face un copil. rar se întîmplă să plîngă cînd e singur, afară numai dacă nu speră să fie auzit.

Cînd cade și-și face un cucui în frunte, dacă îi curge sînge din nas, dacă își taie degetele, în loc să alerg iute la el cu înfățișarea speriată, voi rămîne liniștit, cel puțin un timp scurt. Răul s-a făcut. e o necesitate să-l îndure; graba mea n-ar servi decît să-l sperie mai mult și să-i mărească sensibilitatea. În fond, cînd te lovești, nu te supără atît lovitura,

101) Valerius Maximus scriitor și retor latin. contemporan cu Tiberius (42 î.e.n. — 37 e.n.): a lăsat o culegere de anecdote și citate, elaborate pentru acest împărat roman. *Puerum infantem* = copil care nu vorbește încă.

cît frica. Eu îl voi feri măcar de această din urmă suferință, căci, desigur, el va judeca despre răul său așa cum va vedea că judec eu: dacă mă va vedea alergînd cu îngrijorare să-l mîngîi, să-l plîng, se va socoti pierdut; dacă va vedea că-mi păstrez sîngele rece, și-l va redobîndi îndată și el și va crede că răul s-a și vindecat, astfel că nici nu-l va mai simți. La această vîrstă ia primele lecții de curaj și, dacă suferă fără teamă dureri ușoare, învață treptat să le îndure și pe cele mari.

Fără a urmări să evit ca Emil să nu se rănească, aș fi foarte supărat dacă el nu s-ar răni niciodată și ar crește fără să cunoască durerea. Cel dintîi lucru pe care trebuie să-l învețe este a suferi, căci de aceasta va avea cea mai mare nevoie. Se pare că copiii sînt mici și slabi numai ca să poată lua fără pericol aceste lecții importante. Dacă un copil cade cît este de lung, nu-și va frînge piciorul; dacă se lovește cu un băț, nu-și va rupe brațul; dacă apucă un obiect tăios, nu-l va strînge prea mult și nu se va tăia prea adînc. Nu știu să fi căzut cîndva vreun copil care, lăsat liber, să se fi omorît, să se fi schilodit ori să-și fi făcut un rău mare, afară numai dacă nu este lăsat în mod nesocotit pe locuri înalte sau singur prea aproape de foc, sau dacă n-au fost lăsate la îndemîna lui unelte primejdioase. Ce să mai zicem de îngrămădirea a tot felul de mașini în jurul copilului, ca să-l înarmezi de sus pînă jos împotriva durerii, într-atîta încît, făcîndu-se mare, rămîne în stăpînirea ei, fără curaj, fără experiență și se crede mort la cea dintîi înțepătură și leșină văzînd cea dintîi picătură din sîngele său?

Mania noastră pedantă de a-i instrui ne face totdeauna să-i învățăm pe copii lucruri pe care ei le-ar învăța mai bine singuri și să uităm ceea ce am putea în adevăr să-i învățăm numai noi. Se poate ceva mai stupid decît osteneala ce ne-o dăm ca să-i învățăm să meargă, ca și cînd s-ar fi văzut vreunul care, din neglijența doicii, să fi crescut mare și să nu știe să umble? Se văd însă destui oameni care umblă rău toată viața, pentru că au fost învățați rău să meargă!

Emil nu va avea nici legături la cap, nici coșuri cu rotițe, nici cărucioare, nici bețe; sau, cel puțin, îndată ce va începe să știe să pună un picior înaintea altuia, nu va fi sprijinit decît pe locurile pavate și peste acestea va fi trecut foarte repede*). În loc să-l lăsați să se îmbîcsească în aerul stricat al unei camere, duceți-l în fiecare zi într-o grădină. Acolo poate să alerge, să zburde, să cadă de o sută de ori pe zi; cu atît mai bine, va învăța să se ridice mai repede. Sentimentul plăcut de libertate răscumpără multe răni. Elevul meu va avea des vînătăi; în schimb, va fi întotdeauna vesel; dacă ai voștri au mai puține,**) sînt întotdeauna amărîți, întotdeauna înlănțuiți, întotdeauna contrariați. Mă îndoiesc că profitul este de partea lor.

Un alt progres face mai puțin necesar plînsul la copii: acela al forțelor lor. Putînd să facă singuri mai multe lucruri, au mai rar nevoie să

---

*) Nu e nimic mai ridicol și mai nesigur decît mersul oamenilor care au fost duși de brîu cînd au fost mici; e aici, din nou, una din acele observații care au devenit banale, pentru că sînt atît de îndreptățite.

**) *Si les vôtre en ont rarement, ils sont...* (Variantă: ...*dacă ai voștri au rareori, sînt...).*

recurgă la altul. Odată cu puterea se dezvoltă și puterea de cunoaștere, care-i pune în stare s-o îndrumeze. Cu această a doua treaptă începe propriu-zis viața individuală: atunci ia el cunoștință de sine. Memoria extinde sentimentul identității asupra tuturor momentelor existenței sale; el devine în adevăr unul și același și, prin urmare, capabil de fericire sau de nefericire. E important deci să începem a-l considera, de aici încolo, o ființă morală.

Cu toate că determinăm durata vieții umane cam după cei ce trăiesc mai mult și la fiecare vîrstă fixăm probabilitățile pe care le avem de a ne apropia de durata cea mai lungă, nimic nu este mai nesigur decît durata vieții fiecărui om în parte: foarte puțini ajung la cea mai lungă durată. Cele mai mari riscuri ale vieții sînt la începutul ei; cu cît ai o vîrstă mai mică, cu atît trebuie să speri mai puțin că vei trăi. Din copiii care se nasc, cel mult jumătate ajung la adolescență; e probabil că elevul vostru nu va atinge vîrsta adultului.

Ce trebuie să credem deci despre această educație barbară care sacrifică prezentul unui viitor nesigur, care îl ferecă pe copil cu lanțuri de tot felul și începe prin a-l face nenorocit pentru a-i pregăti în depărtare nu știu ce pretinsă fericire de care e de crezut că nu se va bucura niciodată? Cînd aș presupune că această educație este rațională în scopul său, cum să văd, fără a încerca un sentiment de indignare, bieți nenorociți supuși unui jug insuportabil și condamnați la munci continue, ca cei de la galere, fără să fie siguri că atîtea îngrijiri le vor fi vreodată utile? Vîrsta veseliei se scurge în mijlocul plînsetelor, pedepselor, amenințărilor, sclavajului. Chinuim pe nenorocit pentru binele său; nu vedem moartea pe care o chemăm și care îl va prinde în mijlocul acestei triste pregătiri. Cine știe cîți copii pier, victime ale înțelepciunii extravagante a unui tată sau a unui învățător? Fericiți că scapă de cruzimea lor, singurul avantaj pe care-l au din relele de care i-a făcut să sufere este să moară fără să regrete viața din care n-au cunoscut decît suferințele.

Oameni, fiți umani, iată prima voastră datorie! Fiți umani pentru toate stările, pentru toate vîrstele, pentru tot ceea ce nu este străin de om. Ce înțelepciune există pentru voi în afară de omenie? Iubiți copilăria, ocrotiți-i jocurile, plăcerile, drăgălășeniile ei! Care din voi n-a regretat cîteodată această vîrstă cînd avea întotdeauna rîsul pe buze și sufletul totdeauna liniștit? De ce vreți să lipsiți pe acești mici nevinovați de plăcerea unui timp fugar, atît de scurt și de un bun atît de prețios, pe care nu știu să-l folosească în rău? De ce vreți să umpleți de amărăciune și durere acești dintîi ani, care se scurg atît de repede și care nu se mai întorc vreodată, nici pentru ei, nici pentru voi? Părinți, știți voi în ce moment îi așteaptă moartea pe copiii voștri? Nu vă pregătiți regrete, lipsindu-i de puținele momente pe care li le dă natura: îndată ce pot simți plăcerea de a trăi, făceți-i să se bucure de ea; procedați astfel ca, în orice ceas i-ar chema Dumnezeu, ei să nu moară fără să fi gustat viața.

Cîte voci nu se vor ridica împotriva mea! Aud de departe strigătele acelei false înțelepciuni care ne aruncă neîncetat în afară din noi înșine, care socotește totdeauna prezentul drept nimic și, urmărind fără răgaz

un viitor care fuge pe măsură ce înaintăm, ne silește să ne ducem unde nu sîntem, ne duce unde nu vom fi niciodată[102]).

Acesta este, îmi veți răspunde, timpul în care se îndreaptă înclinările rele ale omului; la vîrsta copilăriei, la care pedepsele sînt mai puțin simțite. trebuie să le înmulțești pentru a le înlătura la vîrsta rațiunii. Însă cine vă spune că tot acest aranjament este la dispoziția voastră și că toate aceste frumoase instrucțiuni cu care împovărați spiritul slab al unui copil nu-i vor fi într-o bună zi mai degrabă dăunătoare decît utile? Cine vă asigură că dobîndiți ceva cu necazurile de care nu-l cruțați? De ce-i dați mai multe dureri decît sînt inerente vîrstei sale. fără să fiți siguri că aceste dureri prezente sînt o ușurare a viitorului, și cum îmi veți dovedi că aceste înclinări rele de care pretindeți că-l vindecați nu-i vin mai mult de la îngrijirile voastre rău înțelese, decît de la natură? Nenorocită prevedere care nenorocește astăzi o ființă, în speranța bine sau rău întemeiată că într-o zi o va face fericită! Dacă acești deștepți vulgari confundă licența cu libertatea și copilul pe care-l faci fericit cu copilul pe care-l ratezi, să-i învățăm să-i deosebească.

Ca să nu alergăm după închipuiri, să nu uităm ce este potrivit condiției noastre. Umanitatea are locul său în ordinea lucrurilor; copilăria și-l are pe al ei în ordinea vieții omenești; trebuie să considerăm pe om în om și pe copil în copil. A alege locul fiecăruia și a-l așeza acolo, a rîndui pasiunile umane după constituția omului sînt tot ce putem face pentru bunăstarea sa. Restul depinde de cauze străine, care nu sînt în puterea noastră.

Nu știm ce este fericirea sau nefericirea absolută. Totul e amestecat în această viață, nu gustăm în ea nici un sentiment pur. nu rămînem în ea două momente în aceeași stare Stările noastre afective și modificările corpului nostru sînt într-o continuă curgere. Binele și răul sînt lucruri comune tuturora, dar în măsuri diferite. Cel mai fericit este cel care are mai puține suferințe; cel mai nenorocit este cel care simte mai puține plăceri. Totdeauna sînt mai multe suferințe decît plăceri; iată diferența comună tuturora. Fericirea omului pe pămînt nu este deci decît o stare negativă; ea trebuie măsurată după cele mai puține rele îndurate.

Orice sentiment de durere este inseparabil legat de dorința de a te scăpa de el; orice idee de plăcere este inseparabilă de dorința de a te bucura de ea; orice dorință presupune o lipsă și orice lipsă simțită este supărătoare; deci, mizeria noastră constă în nepotrivirea dintre dorințele noastre și puterea noastră de a le împlini. O ființă sensibilă, ale cărei facultăți ar egala dorințele, ar fi o ființă absolut fericită.

În ce constă, așadar, înțelepciunea umană sau drumul adevăratei fericiri? Desigur, nu în reducerea dorințelor; căci, dacă acestea ar fi în puterea noastră, o parte din facultăți ne-ar rămîne inactive și nu ne-am

---

[102]) Montaigne (*Eseuri*, I, 3): „Afecțiunile noastre își iau vînt dincolo de noi... nu sîntem niciodată la noi, sîntem totdeauna dincolo... Frica, dorința, speranța ne împing spre viitor și ne opresc de a lua în seamă ceea ce este, pentru ca să ne pierdem timpul cu ceea ce va fi, cînd poate noi nu vom mai exista". Petitain citează, de asemenea, pe Seneca (Epist. 98) „Cine se gîndește la viitor e un nefericit".

folosi de întreaga noastră ființă. Nu constă nici în extinderea facultăților noastre, căci, dacă dorințele s-ar extinde și ele în aceeași măsură, am deveni mai nenorociți; ea constă însă în micșorarea dominației dorințelor asupra facultăților și în egalizarea perfectă a voinței și puterii. Numai atunci, fiind în acțiune toate forțele, sufletul va rămîne totuși liniștit și omul va fi bine echilibrat.

Astfel a stabilit mai întîi natura, care face totul pentru mai bine. Ea nu-i dă imediat decît dorințele necesare conservării sale și facultățile suficiente pentru a le satisface. Ea le-a pus pe toate celelalte, ca în rezervă, în fundul sufletului său, pentru ca aici să se dezvolte la nevoie. Numai în această stare primară se află echilibrul puterii și dorinței, iar omul nu este nenorocit. De îndată ce facultățile sale virtuale se pun în acțiune, imaginația, cea mai activă dintre toate, se trezește și le întrece. Imaginația este cea care ne mărește măsura posibilităților, fie în bine, fie în rău și care, în consecință, ațîță și hrănește dorințele prin speranța de a le satisface. Insă lucrul care inițial pare a fi la îndemînă se îndepărtează mai repede, încît nu poate fi urmărit; cînd ni se pare că l-am ajuns, se transformă și ni se arată departe înaintea noastră. Nevăzînd calea parcursă pînă atunci, n-o ținem în seamă; cea pe care rămîne s-o parcurgem se mărește, se extinde neîncetat. Astfel ne istovim, fără să ajungem la capăt și, cu cît dobîndim mai multă satisfacție, cu atît fericirea se îndepărtează mai mult de noi.

Dimpotrivă, cu cît un om rămîne mai aproape de condiția sa naturală, cu atît diferența dintre facultățile și dorințele lui este mai mică și, în consecință, el e mai aproape de fericire. Nu e niciodată mai puțin nenorocit decît atunci cînd pare lipsit de toate, căci nenorocirea nu constă în lipsa lucrurilor, ci în trebuința pe care o simțim de acele lucruri.

Lumea reală are hotarele ei; cea imaginară e infinită; neputînd lărgi pe cea dintîi, să o micșorăm pe cealaltă; căci, numai din diferența lor se nasc toate durerile care ne fac cu adevărat nefericiți. Dacă înlăturăm puterea, sănătatea și părerea bună despre noi înșine, toate bunurile vieții există doar în închipuire; dacă înlăturăm durerile corporale și mustrările conștiinței. toate relele noastre sînt imaginare. Acest principiu este cunoscut, se va zice; dar aplicarea practică nu este cunoscută, și aici e vorba numai de practică.

Ce înseamnă a spune că omul este slab? Cuvîntul slăbiciune arată un raport, un raport cu ființa la care l-am aplicat. Cel căruia puterile îi întrec trebuințele, fie că este o insectă sau un vierme, este o ființă tare; cel căruia trebuințele îi depășesc puterile, fie că este un elefant, un leu, un cuceritor, un erou sau un Dumnezeu, va fi o ființă slabă. Îngerul răzvrătit, care nu și-a cunoscut natura, era mai slab decît fericitul muritor care trăiește pașnic, potrivit firii sale. Omul este foarte puternic cînd se mulțumește să fie ceea ce este; el e foarte slab cînd vrea să se ridice deasupra umanității. Să nu vă închipuiți deci că, mărindu-vă facultățile, vă măriți puterile; dimpotrivă, le micșorați dacă mîndria vi se întinde mai mult decît ele. Să măsurăm raza sferei noastre și să rămînem în centru, ca insecta în mijlocul pînzei sale; vom fi întotdeauna mulțumiți cu noi înșine și nu vom avea să ne plîngem de slăbiciune, căci n-o vom simți niciodată.

Toate animalele au exact facultățile necesare pentru a se conserva. Numai omul are și facultăți de prisos. Nu e oare ciudat ca acest prisos să fie instrumentul mizeriei sale? În toate țările, bratele omului fac mai mult decît trebuie pentru întreținerea lui. Dacă ar fi destul de înțelept și n-ar ține seama de acest prisos, ar avea întotdeauna strictul necesar, pentru că n-ar avea niciodată prea mult. Trebuințele mari, zicea Favorinus[103]), se nasc din averile mari; adesea, cel mai bun mijloc de a dobîndi lucrurile care ne lipsesc este să ne lipsim de cele pe care le avem. Străduindu-se să ne mărim fericirea, o schimbăm în nenorocire. Orice om care n-ar voi decît să trăiască ar trăi fericit; prin urmare, ar trăi bun; căci ce folos ar avea să fie rău?

Dacă am fi nemuritori. am fi ființe foarte nenorocite. E dur, fără îndoială, să mori; însă este plăcut să speri că nu vei trăi totdeauna și că o viață mai bună va pune capăt suferințelor vieții acesteia. Dacă ni s-ar oferi nemurirea pe pămînt, cine ar vrea să accepte acest trist prezent?*) Ce mijloc, ce speranță, ce consolare ne-ar rămîne împotriva asprimilor sorții și împotriva nedreptăților oamenilor?[104]) Ignorantul, care nu prevede nimic, simte puțin prețul vieții și se teme puțin că va pierde-o; omul luminat vede bunuri de un preț mult mai mare pe care le preferă acestei vieți. Numai semi-învățătura și falsa înțelepciune, care, prelungindu-ne privirea pînă la moarte și nu dincolo. fac din ea răul nostru cel mai mare cu putință. Necesitatea de a muri nu este pentru omul înțelept decît rațiunea de a suporta suferințele vieții. Dacă n-am fi siguri că odată o vom pierde, ar costa prea mult ca s-o păstrăm.

Relele noastre morale sînt toate în închipuire, afară de una singură, care e crima; și aceasta depinde de noi; suferințele fizice se distrug sau ne distrug. Timpul sau moartea sînt remediile noastre, dar noi suferim cu atît mai mult cu cît știm mai puțin să suferim și ne facem mai mult chin ca să ne vindecăm de boli decît cel pe care l-am avea dacă le-am suporta. Trăiește conform naturii[105]), fii răbdător și alungă doctorii; nu vei evita moartea, dar o vei simți o singură dată, pe cînd ei o aduc în fiecare zi în imaginația ta tulburată, iar arta lor mincinoasă, în loc să-ți prelungească viața, te face să nu te bucuri de ea. Voi întreba totdeauna ce

---

[103]) Favorinus (90—135 e n), retor și sofist în epoca lui Traian; din scrierile lui s-au păstrat fragmente, prin elevul său Aulus Gellius. În *Noctes atticae* (IX, 8) — *Nopți atice* — ale acestuia din urmă, se găsește următorul pasaj: „Omul care posedă multe lucruri are nevoie de multe lucruri si sărăcia mare rezultă nu din lipsă multă, ci din abundență mare. Cînd cineva e bogat, are dorințe noi, ca să păstreze ceea ce posedă. De aceea, omul care are multă avere și vrea să se pună la adăpost de grijă, trebuie să caute să-și micșoreze averea, nu să și-o mărească: cu cît va avea mai puțin, cu atît va avea și trebuințe mai puține". Într-o zi, Favorinus a exprimat această idee, în aplauzele ascultătorilor: „Cel care are 15 000 de haine ar dori neapărat să aibă mai multe. Eu cînd simt nevoia să adaug ceva la ceea ce am, am numai atunci destul cînd, din ceea ce am, am scos o parte".

*) Se poate imagina că vorbesc aici de oameni care reflectează, nu de toți oamenii.

[104]) Accent de resemnare într-o conștiință zguduită de povara nedreptăților sociale ale timpului și a propriilor sale suferinte fizice.

[105]) Diogene Laerțiu, *Zenon*, par. 89, nota Sallwürk: „Trebuie să trăiești potrivit naturii în general si îndeosebi a celei omenești" — o maximă cunoscută a stoicilor. Diogene Laerțiu, scriitor grec (secolul al III-lea e.n), a lăsat o lucrare despre viețile filosofilor.

bine real a făcut oamenilor această artă[106]). Unii din cei pe care îi vindecă ar fi murit, ce-i drept: dar milioane pe care îi omoară ar fi rămas în viață Om chibzuit, nu juca la această loterie în care prea multe șanse sînt împotriva ta. Suferă, mori sau vindecă-te, dar înainte de toate, trăiește pînă în ceasul tău din urmă.

Totul este numai nebunie și contradicție în instituțiile omenești. Purtăm mai multă grijă vieții pe măsură ce ea își pierde din valoare. Bătrînii o regretă mai mult decît tinerii: ei nu vor să piardă preparativele pe care le-au făcut ca să se bucure de viață; la șaizeci de ani, este crud să mori înainte de a fi început să trăiești. Se crede că omul are o dragoste vie pentru conservarea sa și asta e adevărat; însă nu se observă că această dragoste, așa cum o simțim, este în mare parte opera oamenilor. Firește că omul nu poartă grija de a se conserva decît în măsura în care mijloacele stau în puterea sa; de îndată ce aceste mijloace îi scapă, se liniștește și moare fără să se frămînte inutil. Cea dintîi lege a resemnării ne vine de la natură. Sălbaticii, ca și animalele, se luptă foarte puțin împotriva morții și o îndură aproape fără să se plîngă. Distrugînd această lege, se formează alta, care izvorăște din rațiune; dar puțini știu s-o deducă și această resemnare artificială nu este niciodată atît de deplină și întreagă ca cea dintîi.

Prevederea! Prevederea, care ne poartă neîncetat să privim dincolo de noi și adesea ne plasează unde nu vom ajunge niciodată, iată adevăratul izvor al tuturor mizeriilor noastre. Ce manie la o ființă atît de trecătoare ca omul, să privească totdeauna departe, într-un viitor care se împlinește așa de rar, și să neglijeze prezentul de care e sigur; manie cu atît mai nefericită, cu cît crește neîncetat cu vîrsta; bătrînilor, care sînt întotdeauna neîncrezători, prevăzători, zgîrciți, le place mai mult să se lipsească azi de un lucru necesar decît să nu aibă lucruri de prisos peste o sută de ani. Astfel, ne ținem de tot, ne agățăm de tot; timpurile, locurile, oamenii, lucrurile, tot ce există, tot ce va exista, sînt însemnate pentru fiecare din noi: persoana noastră nu este decît partea cea mai mică din noi înșine. Fiecare se întinde, cum s-ar spune, pe întreg pămîntul și devine sensibil pe toată această mare suprafață. Este de mirare că relele noastre se înmulțesc în toate punctele unde putem fi răniți? Cîți prinți nu sînt dezolați de pierderea unei țări pe care n-au văzut-o niciodată? E de ajuns să te atingi de negustori în India, pentru a-i face să țipe la Paris[107]).

Oare natura este cea care poartă astfel pe oameni, atît de departe de ei înșiși? Este oare ea aceea care vrea ca fiecare să-și afle destinul de la alții și uneori să-l afle cel din urmă, încît cutare moare fericit sau nenorocit, fără să fi știut vreodată ceva despre acest lucru? Văd un om tînăr,

---

106) Cf Cartea I, nota noastră 38 și 60

107) „Omul are o grijă extremă ca să-și prelungească ființa în toate sensurile... luăm totul cu noi; nimeni nu se gîndește destul să fie numai unul... Cu cît ne mărim posesiunea, cu atît ne expunem mai mult loviturilor soartei Manifestarea dorințelor noastre trebuie să fie restrînsă în limita strîmtă a celor mai apropiate comodități. Acțiunile care se conduc fără această reflecție sînt acțiuni greșite și bolnăvicioase" (M o n t a i g n e, *Eseuri*, III, 10). Nota e dată în ediția Petitain; ea nu aparține autorului, cum credea Adamescu, ci editorului.

vesel, viguros, sănătos: prezența sa inspiră bucurie; ochii săi vestesc mulțumirea. bunăstarea, poartă cu sine imaginea fericirii. Vine o scrisoare de la poștă; omul fericit o privește, este adresată lui, o deschide, o citește. Deodată fața i se schimbă; devine palid, leșină. Revenindu-și. plînge, se agită, geme, își smulge părul, face să răsune văzduhul de țipetele sale, pare lovit de convulsiuni groaznice. Nebunule, ce rău ți-a făcut hîrtia asta? Ce braț ți-a rupt? Ce crimă te-a făcut să comiți? În fine, ce a schimbat ea în tine ca să te pună în starea în care te văd?

Dacă scrisoarea s-ar fi rătăcit, dacă o mînă caritabilă ar fi aruncat-o în foc, mi se pare că soarta acestui muritor, fericit și nefericit în același timp, ar fi fost o problemă ciudată. Nenorocirea sa, veți spune, era reală. Prea bine, însă el n-o simțea. Unde era deci? Fericirea sa era imaginară. Înțeleg, sănătatea, veselia, bunăstarea lui, mulțumirea spiritului nu mai sînt decît închipuiri. Nu mai existăm unde sîntem, nu mai avem o frică atît de mare de moarte, dacă rămîne ceea ce ne face să trăim?[108])

Omule, închide-ți existenta în sinea ta și nu vei mai fi nefericit. Rămîi în locul pe care ți l-a fixat natura în șirul ființelor și nimic nu va putea să te scoată de acolo; nu te răzvrăti împotriva asprei legi a necesității și nu-ți irosi, pentru a-i rezista, forțele pe care cerul nu ți le-a dat ca să-ți întinzi sau să-ți prelungești existența, ci numai ca s-o păstrezi cum îi place și cît îi place. Libertatea și puterea ta nu se întind mai departe decît puterile tale naturale; restul este numai sclavie, închipuire, trufie. Chiar dominarea este servilă cînd ține de opinia lumii, căci depinzi de prejudecățile acelora pe care îi guvernezi prin prejudecăți. Ca să-i conduci cum vrei, trebuie să te conduci cum le place. Dacă ei și-ar schimba modul de gîndire, ar trebui și tu să-ți schimbi, de nevoie, modul de a acționa. Celor din preajma ta le e de ajuns să știe să conducă opiniile poporului pe care crezi că-l guvernezi sau ale favoriților care te guvernează, sau ale familiei tale, sau chiar opiniile tale proprii: acești viziri, acești curteni, acești preoți, acești soldați, acești valeți, aceste femei flecare și pînă și copiii, chiar de-ai avea geniul*) lui Temistocle, te vor conduce ca pe un copil în mijlocul legiunilor tale. Orice ai face. niciodată autoritatea ta reală nu va merge mai departe decît facultățile tale reale. Îndată ce trebuie să vezi prin ochii altora, trebuie să vrei prin voința lor. Tu zici cu mîndrie: popoarele mele sînt supușii mei.[109]) Fie; dar tu, ce ești? Supusul miniștrilor tăi. Dar miniștrii tăi, la rîndul lor, ce sînt? Supușii funcționarilor, ai amantelor lor, valeții valeților lor. Luați

---

[108]) F. și P. Richard fac aici trimitere la Seneca, *Scurtimea vieții*, I si VII: „Cea mai mare parte a oamenilor învinuiesc natura de răutate; ne-am născut, spun ei, pentru un timp foarte scurt De fapt, timpul pe care îl avem nu este scurt, însă pierdem mult... Fiecare se aruncă în vîltoarea vieții și suferă de dorința viitorului si de dezgustul prezentului!"

*) Acest copil mic pe care îl vedeți aici, zicea Temistocle prietenilor săi, este arbitrul Greciei; căci el o guvernează pe mama sa, mama sa mă guvernează pe mine, eu îi guvernez pe atenieni, iar atenienii îi guvernează pe greci. O, ce conducători mici s-ar descoperi adeseori în imperiile cele mai mari, dacă de la prinț te-ai coborî treptat pînă la cea dintîi mînă care mișcă totul în secret!

[109]) Plutarh, *Cuvinte însemnate ale regilor și generalilor*, par. 40· nota Petitain Temistocle a comandat armata greacă împotriva regelui persan Xerxes (525—460 î.e n)

tot. uzurpați tot și pe urmă aruncați banii cu mîinile pline, așezați tunuri, ridicați spînzurători, roți; dați legi și edicte; înmulțiți spionii, soldații, călăii, închisorile, lanțurile; bieți oameni mici, la ce vă servesc toate acestea? Nu veți fi nici mai bine serviți, nici mai puțin furați, nici mai puțin înșelați, nici mai absoluți. Veți zice întotdeauna: vrem și veți face întotdeauna ce vor vrea alții.

Singurul care face ce vrea este acela care n-are nevoie, în acest scop, să adauge brațele altuia brațelor sale; de aici urmează că cel dintîi dintre toate bunurile nu este autoritatea, ci libertatea. Omul în adevăr liber vrea numai ceea ce poate și face ce-i place. Iată maxima mea fundamentală. Nu e vorba decît s-o aplicăm copilăriei și toate regulile educației vor decurge din ea.

Societatea a făcut pe om mai slab, nu numai ridicîndu-i dreptul ce-l avea asupra propriilor sale forțe, ci mai ales, făcîndu-i-le nesatisfăcătoare. Iată de ce dorințele i se înmulțesc cu slăbiciunea sa; și iată ce face slăbiciunea copilăriei comparată cu vîrsta matură. Dacă vîrstnicul este o ființă puternică, iar copilul o ființă slabă, motivul nu e pentru că cel dintîi ar avea în mod absolut mai multă forță decît cel de-al doilea, ci pentru că primul poate, în mod natural, să se satisfacă prin sine, pe cînd celălalt nu poate. Omul va avea deci mai multe dorințe, iar copilul mai multe fantezii, cuvînt[110]) prin care înțeleg toate dorințele care nu sînt adevărate trebuințe și care nu se pot satisface decît cu ajutorul altuia.

Am arătat temeiul acestei stări de slăbiciune. Natura o ajută prin dragostea devotată a taților și a mamelor; însă această dragoste poate avea excesul său, defectul său, abuzurile sale. Părinții care trăiesc în societate duc în ea pe copilul lor înainte de vîrstă. Dîndu-i mai multe trebuințe decît are, ei nu-i micșorează slăbiciunea, ci i-o măresc. Ei i-o măresc și mai mult pretinzîndu-i ceea ce natura nu-i cere, supunînd dorințelor lor, puținul de forțe pe care-l are pentru a servi dorințele sale, transformînd de o parte sau de alta în sclavie dependența reciprocă în care-l ține slăbiciunea sa și atașamentul lor.

Omul înțelept știe să rămînă la locul său; însă copilul, care nu și-l cunoaște, nu știe să se mențină în acest loc. El are printre noi mii de posibilități de a ieși din el; revine celor care-l conduc obligația de a-l reține, iar aceasta nu este o treabă ușoară. El nu trebuie să fie nici animal, nici om, ci copil; el trebuie să-și simtă slăbiciunea și nu să sufere din cauza ei; el trebuie să fie dependent, însă nu supus; el trebuie să ceară și nu să comande; el nu e supus altora decît din cauza trebuințelor lui și pentru că aceștia văd mai bine decît el ceea ce îi este folositor, ceea ce poate ajuta sau dăuna conservării sale. Nimeni nu are dreptul, nici chiar tatăl, de a comanda copilului ceea ce nu-i este de nici un folos.

Înainte ca prejudecățile și instituțiile omenești să fi alterat pornirile naturale, fericirea copiilor ca și a adulților constă în folosirea libertății lor; însă această libertate este mărginită la copii prin slăbiciunea lor. Cine face ce vrea este fericit, dacă se satisface prin sine; e cazul omului trăind în stare naturală. Cel care face ce vrea nu e fericit, dacă trebuințele îi depășesc forțele; așa se întîmplă cu copilul în aceeași stare.

---

110) Adică cuvîntul „fantezii".

Copiii nu se bucură, chiar în starea de natură, decît de o libertate imperfectă, asemănătoare celei de care se bucură adulții în stare socială. Fiecare din noi, neputînd trăi fără altul, devine din nou, sub acest raport, slab și nenorocit. Eram făcuți pentru a fi oameni; legile și societatea ne-au întors în copilărie. Bogații, cei mari, regii, toți aceștia sînt copii care, văzînd că cei din jur se grăbesc să le ușureze suferința, simt o vanitate copilărească și sînt mîndri de îngrijiri ce nu li s-ar da dacă ar fi adulți.

Aceste considerații sînt importante și servesc la rezolvarea tuturor contradicțiilor sistemului social. Există două feluri de dependențe[111]): a lucrurilor. care ține de natură; a oamenilor, care ține de societate. Dependența de lucruri, neavînd nici o moralitate, nu dăunează libertății și nu generează vicii. Dependența de oameni, fiind anarhică*). le generează pe toate și prin ea stăpînul și scavul se degradează mutual. Dacă există un mijloc oarecare de a îndrepta acest rău în societate. el constă în a substitui legea omului și în a înarma voințele generale cu o forță real superioară acțiunii oricărei voințe particulare. Dacă legile națiunilor ar putea avea, ca cele ale naturii, o inflexibilitate pe care nici o forță omenească n-a putut-o învinge, atunci dependența de oameni ar redeveni dependență de lucruri; s-ar reuni în republică toate foloasele stării naturale cu cele ale stării sociale; s-ar uni libertatea. care-l menține pe om lipsit de vicii. cu moralitatea. care-l ridică la virtute.

Mențineți copilul numai sub dependența lucrurilor; veți fi urmat ordinea naturii în progresul educației sale. Dorințelor lui nesocotite opuneți-i numai obstacole fizice sau pedepse care se nasc chiar din faptele lui, de care își amintește la nevoie. Fără să-i interzici înfăptuirea răului, e de-ajuns să-l împiedici. Experiența sau neputința trebuie singure să-i

---

[111]) Adică două forme de dependentă a omului: pe de o parte, dependența omului de lucruri; aceasta e legată de natură; iar pe de altă parte, dependența omului de ceilalți oameni, care e legată de societate.

*) În ale mele *Principii de drept politic* este demonstrat că nici o voință particulară nu poate fi ordonată în sistemul social[112]).

Lucrarea lui Rousseau *Despre contractul social* sau *Principiile dreptului politic* cuprinde dezvoltarea acestor idei; pentru lămuriri cităm din cartea a II-a, capitolul I: „Cea dintîi și cea mai importantă consecință a principiilor pe care le-am stabilit este că singură voința generală poate să îndrumeze forțele statului, potrivit scopului instituirii ei, care este binele comun. Căci dacă opoziția intereselor particulare a făcut necesară stabilirea societăților, numai acordul acestor interese a făcut-o posibilă“ (J J. Rousseau, *Contractul social,* București, Ed. Stiințifică, 1957, p. 114).

Din cartea a II-a, capitolul al II-lea: „... voința generală este întotdeauna dreaptă și... tinde întotdeauna spre folosul public; aceasta nu înseamnă însă că hotărîrile poporului vor avea mereu aceeași rectitudine. Îți dorești totdeauna binele, dar nu totdeauna îl știi care este. poporul nu poate fi niciodată corupt, dar adeseori este înșelat si atunci el pare a voi ceea ce este rău“ (*Ibidem,* p. 120).

Din cartea a IV-a, capitolul al III-lea: „Numai legea poate să impună această sarcină (a „magistraturii“ = a conducerii în democrația adevărată — *n.n.*) aceluia asupra căruia vor cădea sorții. Căci atunci, condițiile fiind egale pentru toți, iar alegerea nedepinzînd de nici o voință omenească, nu există vreo aplicație particulară care să altereze universalitatea legii“ (*Ibidem,* p 241—242)

În cartea a V-a se reiau unele probleme atinse în acest alineat.

ţină loc de lege. Nu răspundeţi prin nimic dorinţelor lui pentru că cere, ci numai pentru că are trebuinţă[113]). Să nu ştie ce este supunerea cînd acţionează, nici ce este puterea cînd acţionezi pentru el. Să simtă libertatea şi în acţiunile sale, şi în ale voastre. Suplineşte-i forţa care-i lipseşte numai atît cît are nevoie pentru a fi liber şi nu pentru a fi poruncitor: primind cu oarecare umilire serviciile voastre, să dorească momentul în care se va putea lipsi de ele şi se va simţi onorat să se servească singur.

Natura are, pentru a întări corpul şi a-l face să crească, mijloace pe care nu trebuie să le împiedicăm niciodată. Nu trebuie constrîns un copil să stea cînd vrea să umble, nici să umble cînd vrea să stea pe loc. Cînd voinţa copiilor nu este stricată prin greşeala noastră, ei nu vor nimic de prisos. Trebuie să sară, să alerge, să ţipe cînd au poftă. Toate mişcările sînt trebuinţe ale constituţiei lor care caută să se întărească, dar să ne ţinem în gardă faţă de ceea ce doresc şi nu pot face singuri, fiind obligaţi alţii s-o facă pentru ei Atunci trebuie să deosebim cu grijă adevărata trebuinţă, trebuinţa naturală, de cea de fantezie care începe a se naşte, sau de aceea care vine din prisosul vieţii, despre care am vorbit[114]).

Am spus mai sus ceea ce trebuie făcut cînd un copil plînge ca să aibă cutare sau cutare lucru. Voi adăuga numai că de îndată ce poate cere vorbind ceea ce doreşte, dar îşi sprijină cererea cu plînsul pentru a obţine mai repede sau pentru a învinge un refuz, ea trebuie să-i fie refuzată în mod irevocabil. Dacă trebuinţa e cea care l-a făcut să vorbească, trebuie să ştiţi şi să îndepliniţi de îndată ceea ce cere; însă dacă cedezi cu ceva la lacrimile sale, înseamnă să-l provoci să le verse, înseamnă să-l înveţi să se îndoiască de bunăvoinţa ta şi să creadă că supărarea poate acţiona mai mult asupra voastră decît blîndeţea. Dacă nu vă crede bun, el va fi îndată rău; dacă vă crede slab, el va fi îndată încăpăţînat; important este să acordăm întotdeauna la primul semn ceea ce nu voim să refuzăm. Nu fiţi deloc darnic în refuzuri, dar nici să nu reveniţi asupra lor vreodată.

Feriţi-vă mai ales de a da copiilor formule deşarte de politeţe, care le servesc ca vorbe magice pentru a supune voinţei lor tot ce-i înconjoară şi a dobîndi îndată tot ce le place. În educaţia ceremonioasă a celor bogaţi nu se omite niciodată faptul de a-i învăţa să poruncească în mod politicos, prescriindu-li-se termenii de care trebuie să se servească pentru ca nimeni să nu îndrăznească să li se opună; copiii lor n-au nici ton, nici construcţii de frază rugătoare; sînt tot atît de aroganţi, dacă nu chiar mai mult, atunci cînd se roagă decît atunci cînd poruncesc, ca şi cum ar fi mai siguri că vor fi ascultaţi. Se vede că în gura lor, *dacă binevoieşti* înseamnă *voiesc eu,* iar *te rog* înseamnă *îţi ordon.* Admirabilă politeţe, care nu-i face decît să schimbe înţelesul cuvintelor şi să nu poată vorbi altfel decît poruncind! În ceea ce mă priveşte, temîndu-mă mai puţin că Emil va fi grosolan decît că va fi arogant, prefer să spună pe ton rugător *fă cutare lucru,* decît să poruncească: *te rog.* Nu mă interesează cuvîntul de care se serveşte, ci înţelesul pe care i-l dă.

---

[113]) Locke (cf. Sallwurk, *op cit*, vol. I, p 85) scrie: „Cel dintîi lucru pe care l-ar avea de învăţat (copiii) ar fi că nu trebuie să dobîndească niciodată ceva pentru că le place, ci pentru că s-a găsit că este potrivit pentru ei".

[114]) Cf. p. 55.

Există un exces de severitate și un exces de indulgență, amîndouă deopotrivă de evitat. Dacă îi lăsați pe copii să sufere, le expuneți sănătatea, viața, și-i faceți nenorociți în prezent; dacă îi cruțați cu prea multă grijă de orice neajuns, le pregătiți mari nenorociri, îi faceți delicați, sensibili, îi scoateți din starea lor de oameni în care vor reintra odată fără voia noastră. Ca să nu-i expuneți unor rele ale naturii, le pregătiți cele pe care natura nu li le-a dat. Îmi veți zice că și eu intru în cazul acelor părinți răi, pe care îi învinovățeam că sacrifică fericirea copiilor în vederea unui timp îndepărtat, ce poate nu va veni niciodată.

Nicidecum. Libertatea pe care o dau elevului meu îl despăgubește larg de ușoarele neajunsuri la care-l las să fie expus. Văd niște mici ștrengari jucîndu-se pe zăpadă, învinețiți de frig și abia putîndu-și mișca degetele. Depinde de ei să se ducă să se încălzească, dar nu fac nimic în acest sens; dacă îi forțăm, ar simți de o sută de ori mai mult asprimea constrîngerii noastre decît cea a frigului. Deci, de ce vă plîngeți? Voi face pe copilul vostru nenorocit, neexpunîndu-l decît la supărări pe care vrea să le sufere? Îi fac bine acum lăsîndu-l liber; îi fac bine în viitor înarmîndu-l contra relelor pe care va trebui să le suporte. Dacă ar fi putut alege între a fi elevul meu sau al vostru, credeți că va sta un moment la îndoială?

Vă închipuiți oare că ar fi posibilă o fericire adevărată pentru vreo ființă în afară de constituția sa? Și nu scoți oare pe om din constituția[115]) sa cînd vrei să-l ferești de toate relele speciei sale? Da, susțin acest lucru: pentru a cunoaște marile bucurii, omul trebuie să cunoască relele cele mici; așa e natura lui. Dacă din punct de vedere fizic îi merge prea bine, moral el se corupe. Omul care n-ar cunoaște durerea, n-ar cunoaște nici duioșia compătimirii, nici simțirea delicată a milei; sufletul lui nu ar fi mișcat de nimic; el n-ar fi sociabil, ar fi un monstru printre semenii săi.

Știți care este cel mai sigur mijloc de a-l face nenorocit pe copilul vostru? Să-l obișnuiți a obține totul; dorințele lui crescînd neîncetat datorită ușurinței cu care ele sînt satisfăcute, mai curînd sau mai tîrziu neputința vă va sili, fără voia voastră, să-l refuzați; iar acest refuz neobisnuit îi va produce un necaz chiar mai mare decît acela pricinuit de lipsa lucrului pe care și-l dorește. Întîi o să-ți ceară bastonul pe care-l ții; îndată va voi ceasornicul tău, apoi pasărea care zboară, steaua pe care o vede strălucind, va dori tot ce va vedea; nefiind Dumnezeu, cum să-l poți mulțumi?

E o dispoziție naturală a omului de a considera ca fiind al său tot ceea ce stă în puterea sa. În acest sens, principiul lui Hobbes[116]) este adevărat pînă la un oarecare punct; dacă odată cu dorințele noastre s-ar înmulti și mijloacele de a le satisface, fiecare s-ar face stăpîn pe tot. Deci, copilul care vede că e destul să voiască un lucru pentru a-l și dobîndi se crede deținătorul universului; privește pe toți oamenii drept sclavii săi; iar cînd, în fine, ești nevoit să-i refuzi ceva, el, socotind că

---

115) Sensul termenului „constituție", folosit de Rousseau în context, nu este cel îndeobște cunoscut, și anume de aspect organic și fiziologic al persoanei; el se referă la întreg ansamblul de trăsături fizice, psihice și sociale care definesc pe om

116) E vorba de. *Homo homini lupus (Omul pentru om este lup* — luat de Hobbes din Plaut) și *Bellum omnium contra omnes (Războiul tuturor contra tuturor).*

totul e cu putință cînd comandă, va privi refuzul ca pe un act de nesupunere; toate motivele ce i se dau, la o vîrstă incapabilă de raționament, nu sînt, după părerea lui, decît pretexte; el vede peste tot numai rea-voință; sentimentul unei pretinse nedreptăți îi va acri firea, va ajunge să urască pe toată lumea și, fără să fie mulțumit vreodată de bunăvoință, se indignează la orice împotrivire.

Cum să-mi închipui că un copil stăpînit astfel de mînie și sfîșiat de pasiunile cele mai irascibile ar putea fi vreodată fericit? Fericit, el? Este un despot: este în același timp cel mai rău dintre sclavi și cea mai mizerabilă dintre creaturi. Am văzut copii crescuți în felul acesta, care voiau să le răstorni casa cu umărul, să le dai cocoșul ce-l vedeau pe un turn, să oprești un regiment în mers ca să poată asculta mai mult tobele, și care umpleau văzduhul de țipetele lor, fără să vrea să asculte de nimeni îndată ce întîrziai să i te supui. Zadarnic se sileau toți să le facă pe plac; dat fiind că dorințele le erau stimulate prin ușurința de a obține, se încăpățînau la lucruri imposibile și pretutindeni nu găseau decît contradicții, obstacole, suferințe, dureri. Totdeauna gata de ceartă, îndărătnici, furioși, își petreceau zilele țipînd și plîngîndu-se. Erau oare acestea ființe fericite? Slăbiciunea și puterea reunite nu generează decît nebunie și mizerie. Din doi copii ratați, unul bate masa, altul bate marea cu bățul; ei vor avea mult de bătut și biciuit înainte de a trăi mulțumiți.

Dacă aceste idei de stăpînire și de tiranie îi fac nenorociți încă din copilărie, ce va fi atunci cînd ei vor fi mari și cînd relațiile cu ceilalți oameni vor începe să se extindă și să se multiplice? Obișnuiți să vadă plecîndu-se totul înaintea lor, ce surpriză vor avea cînd, intrînd în lume, vor simți că totul le rezistă și se vor găsi zdrobiți de greutatea acestui univers pe care-l socoteau că se mișcă după placul lor. Îndrăzneala și copilăroasa lor vanitate le vor atrage numai suferință, dispreț, batjocură; înghit ofensele ca apa; apoi încercările grele le vor arăta că nu-și cunosc nici starea, nici puterile; neputînd să facă tot, vor crede că nu pot să facă nimic. Atîtea piedici neobișnuite îi țin pe loc, atîta dispreț îi înjosește; devin lași, fricoși, josnici și cad cu atît mai jos, cu cît se ridicaseră mai sus.

Să ne întoarcem la regula primară. Natura a făcut copiii să fie iubiți și ajutați; dar vrea ea oare să-i ascultăm și să ne temem de ei? Le-a dat înfățișare impunătoare, privire serioasă, glas tare și amenințător ca să se facă temuți? Înțeleg că răgetul unui leu înspăimîntă animalele și că ele tremură văzîndu-i înfricoșătoarea căpățînă; dar dacă voiți un spectacol rușinos, odios, de rîs, închipuiți-vă un corp de magistrați, cu președintele lor în frunte, în haine de ceremonie, plecați înaintea unui copil în fașă și vorbindu-i în termeni pompoși, pe cînd el, drept răspuns, țipă și lasă să-i curgă balele[117]).

Considerînd copilăria ca atare, există oare în lume o ființă mai slabă, mai nenorocită, mai lăsată în voia a tot ceea ce o înconjoară, care să aibă o trebuință atît de mare de milă, de îngrijiri, de protecție, ca un copil? Nu ți se pare că el nu arată o figură atît de dulce și o înfățișare atît de atrăgătoare decît numai pentru ca toți cei din preajma sa să se intereseze

[117]) Aluzie la moștenitorul tronului Franței.

de slăbiciunea sa și să se grăbească să-l ajute? Ce este, așadar, mai ciudat, mai contrar ordinii decît să vezi un copil trufaș și încăpățînat comandînd tuturor celor din jurul său și luînd fără rușine tonul de stăpîn față de cei care n-ar trebui decît să-l părăsească pentru a-l lăsa să piară?

Pe de altă parte, cine nu vede că slăbiciunea primei vîrste înlănțuie copiii în atîtea feluri, încît este barbar să-i mai supunem și noi capriciilor noastre, luîndu-se o libertate atît de mărginită, de care ei pot atît de puțin abuza și a cărui suprimare este atît de puțin folositoare, atît lor cît și nouă? Dacă nu e obiect mai demn de rîs decît un copil semeț, nu e nimic mai demn de milă decît un copil fricos. Deoarece cu vîrsta rațiunii începe robia societății[118]), de ce să i-o luăm înainte prin robia particulară? Să îngăduim ca un moment al vieții să fie lipsit de acest jug pe care natura nu ni l-a impus și să lăsăm copilăriei libertatea naturală, care o depărtează, cel puțin pentru un timp, de viciile ce se dobîndesc în robie. Institutorii severi, ca și părinții supuși copiilor lor, să vină, așadar, și unii, și alții, cu argumentele lor ușuratice și, înainte de a-și lăuda metodele, s-o învețe pe cea a naturii.

Revin la practică. Am spus pînă acum că copilul nostru nu trebuie să obțină nimic fiindcă cere, ci fiindcă are trebuință*); nici să nu facă nimic din supunere, ci numai din necesitate; astfel, cuvintele a asculta și a porunci vor fi scoase din vocabularul lui, mai mult încă, și cele de datorie și obligație; dar să se dea loc de frunte cuvintelor forță, necesitate, neputință, constrîngere[119]). Înainte de vîrsta rațiunii, copiii nu pot avea nici o idee de ființele morale, nici de relațiile sociale; trebuie deci să evităm, pe cît se poate, să întrebuințăm cuvintele care exprimă asemenea idei, ca nu cumva copilul să le dea la început un înțeles greșit, pe care mai tîrziu să nu știm sau să nu putem să-l mai înlăturăm. Cea dintîi idee greșită care pătrunde în mintea lui este sămînța erorii și a viciului; la acest întîi pas trebuie mai ales să fim atenți. Atîta vreme cît nu este impresionat decît de lucruri sensibile, faceți ca toate ideile lui să se oprească la senzații; faceți ca din toate părțile să vadă în jurul

---

118) Este necesar să atragem din nou luarea aminte asupra faptului că Rousseau nu se ridică împotriva oricărei societăți, ci numai *împotriva societății feudale*, a prejudecăților și viciilor ei.

*) Se înțelege că, după cum suferința este adeseori o necesitate, plăcerea este uneori o trebuință. Nu există decît o singură dorință a copiilor pe care nu trebuie s-o împlinim niciodată: aceea de a se face ascultați. De unde urmează că în tot ceea ce cer trebuie să fim atenți, mai ales, la motivul care îi împinge să ceară. Dați-le, atît cît e posibil, tot ce le poate face o plăcere reală; refuzați-le întotdeauna ceea ce cer din capriciu sau pentru a-și arăta autoritatea.

119) Sallwürk (*op. cit.*, vol. I, p 90) menționează în legătură cu acest context, următoarea observație a lui Raumer „În vocabularul copilului lui Rousseau lipsește cuvîntul cel mai important: iubire, iubire recunoscătoare".

Observația nu este pe deplin întemeiată. Rousseau vorbește adesea de iubire si recunoștință, însă nu ca principiu, scop sau metodă educativă, ci ca sentimente naturale ale celui educat. Este însă cert că la Pestalozzi iubirea (de mamă, de oameni și de Dumnezeu) este principiul călăuzitor al întregii activități educative.

Makarenko scoate în evidență faptul că un educator care ar urmări direct să obțină dragostea elevilor săi cu prețul scăderii exigenței față de ei ar săvîrși o mare eroare pedagogică.

lui numai lumea fizică; fără aceasta fiți siguri că sau nu vă va asculta, sau își va face despre lumea morală de care îi vorbiți noțiuni fantastice, pe care nu i le veți șterge toată viața.

A raționa cu copiii era marea maximă a lui Locke[120]); azi ea este cea mai răspîndită: succesul ei nu mi se pare totuși prea potrivit ca să-i dăm autoritate; și, în ceea ce mă privește, nu găsesc ceva mai ridicol decît acei copii cu care s-a raționat mult. Dintre toate facultățile omului, rațiunea, care nu este, pentru a spune așa, decît un compus din toate celelalte, este cea care se dezvoltă cel mai greu și mai tîrziu și de ea vrem să ne servim pentru a dezvolta pe cele dintîi! Capodopera unei bune educații este aceea de a face un om rațional; și se pretinde să se formeze un copil prin rațiune! Aceasta înseamnă să începi cu sfîrșitul, să faci din lucru instrumentul lui[121]). Dacă copiii ar asculta de rațiune, n-ar mai fi nevoie să fie educați; dar, vorbindu-le din prima copilărie o limbă pe care ei n-o înțeleg, îi învățăm să se achite prin vorbe, să controleze tot ce li se spune, să se creadă tot atît de înțelepți ca și învățătorii lor, să devină certăreți și răzvrătiți, și tot ce ne gîndim să obținem de la ei prin motive raționale nu putem obține niciodată decît prin motive de lăcomie sau de teamă, ori de vanitate, pe care ești întotdeauna silit să le adaugi celor dintîi[122]).

Iată formula la care se pot reduce toate lecțiile de morală care se fac sau se pot face cu copiii:

Învățătorul: Nu trebuie să faci aceasta.
Elevul: Și pentru ce nu trebuie să fac?
Învățătorul: Pentru că e un lucru rău.
Elevul: Lucru rău! Ce va să zică lucru rău?
Învățătorul: Ceea ce ești oprit să faci.
Elevul: Ce rău este să faci lucruri oprite?
Învățătorul: Ești pedepsit, fiindcă nu ai ascultat.
Elevul: Voi face așa ca să nu se știe.
Învățătorul: Vei fi urmărit.
Elevul: Mă voi ascunde.
Învățătorul: Vei fi întrebat.
Elevul: Voi minți.
Învățătorul: Nu trebuie să minți.
Elevul: De ce nu trebuie să minți?
Învățătorul: Pentru că a minți este un lucru rău etc.

Iată cercul inevitabil. Ieși din el, copilul nu te mai înțelege. Nu sînt oare acestea sfaturi foarte folositoare? Aș fi foarte curios să știu ce s-ar putea pune în locul acestui dialog. Chiar Locke ar fi fost, desigur, foarte

---

120) Locke susține că e necesar să tratezi copilul în primul rînd ca *o ființă rațională*, dar prin aceasta nu neagă valoarea educativă a exemplului, a obișnuinței etc.

121) Adică: să faci din lucru instrumentul cu care îl produci.

122) Referință, poate nemărturisită, tot la Locke, care susține influența educativă pozitivă pe care o exercită, în formarea morală a copilului, „lucrurile bune" date acestuia pentru cumințenie, precum și lauda și stima obținută prin bună purtare (cf. S a l l w ü r k, *op cit.*, vol. I, p 91).

încurcat[123]). A cunoaște binele și răul, a înțelege rațiunea datoriilor omului nu constituie o treabă de copil.

Copiii să fie copii înainte de a fi oameni, iată ce vrea natura. Dacă vrem să răsturnăm această ordine, vom produce roade timpurii, care nu vor fi nici coapte, nici gustoase și în curînd se vor strica: vom avea tineri învățați și copii bătrîni. Copilăria are feluri de a vedea, gîndi și simți care îi sînt proprii; nimic nu e mai nesăbuit decît să vrem să le înlocuim cu ale noastre; țin mai mult să se ceară copilului să fie înalt de cinci picioare decît să i se ceară judecată la zece ani. În adevăr, la ce i-ar servi rațiunea la această vîrstă? Ea este frîul forței și copilul n-are nevoie de acest frîu.

Încercînd să convingeți pe elevii voștri despre datoria ascultării, voi adăugați acestei pretinse convingeri forța și amenințările sau, ceea ce-i mai rău, lingușirea și promisiunile Astfel, momiți de interes sau constrînși prin forță, se prefac că sînt convinși prin rațiune. Ei văd foarte bine că supunerea le este avantajoasă și revolta dăunătoare de îndată ce vă dați seama de una sau de alta. Dar cum nu le cereți nimic din ceea ce nu le-ar fi neplăcut și cum totdeauna e penibil să îndeplinești dorințele altuia, ei se ascund pentru a-și împlini propriile lor dorințe, convinși fiind că procedează bine dacă nesupunerea lor e ignorată, însă gata să convină că fac rău dacă sînt descoperiți, de teama unui rău mai mare. Rațiunea datoriei nefiind proprie vîrstei lor, nu există om pe lume care să reușească să-i facă în adevăr s-o înțeleagă; însă teama de pedeapsă, speranța uitării, supărarea, stînjeneala de a răspunde le smulg toate mărturisirile pe care le cereți; și credeți că i-ați convins, în timp ce, de fapt, numai i-ați plictisit sau intimidat.

Ce urmează de aici? Întîi, impunîndu-le o datorie pe care ei n-o simt, îi întărîtați împotriva tiraniei voastre și-i faceți să nu vă iubească; îi învățați să ascundă, să înșele, să mintă ca să stoarcă recompense sau ca să scape de pedepse; în fine, obișnuindu-i să dea întodeauna un motiv aparent în locul celui secret, le dați singuri mijlocul de a vă înșela neîncetat, de a vă împiedica să le cunoașteți adevăratul caracter și de a vă ameți și pe voi, și pe alții, la nevoie, cu vorbe goale. Veți zice că legile, deși obligatorii pentru conștiință, folosesc aceeași constrîngere față de oamenii formați. Admit că este așa; dar ce sînt acești oameni dacă nu niște copii ratați prin educație? Iată lucrul de care trebuie să ne ferim. Întrebuințați forța cu copiii și rațiunea cu oamenii maturi; iată ordinea naturală: înțeleptul n-are nevoie de legi.

Tratați elevul vostru după vîrsta lui. Puneți-l întîi la locul lui și țineți-l atît de bine, încît să nu mai încerce să iasă. Astfel, înainte de a ști ce este înțelepciunea, îi va pune în practică cea mai importantă lecție. Nu-i porunciți niciodată nimic, pentru nimic în lume, absolut nimic. Nu-l lăsați nici măcar să-și închipuie că vreți să aveți vreo autoritate asupra lui. Să știe numai că e slab și că voi sînteți puternici; că, prin starea lui și a voastră, este în mod necesar în puterea voastră; să știe, să învețe, să simtă aceasta; să simtă de timpuriu asupra capului său

---

123) Rousseau afirmă acest lucru pentru că Locke recomanda să te adresezi adesea rațiunii copiilor și chiar să-i faci să participe, uneori, la conversația adulților.

semeț jugul dur pe care natura îl impune omului, jugul apăsător al necesității, sub care orice ființă trebuie să se plece; să vadă necesitatea în lucruri, dar niciodată în capriciul*) oamenilor; frîul care-l ține să fie forța, nu autoritatea. Nu-l opriți să facă lucrurile pe care nu trebuie să le facă, ci împiedicați-l fără explicații, fără raționamente; ceea ce-i dați, dați-i de la primul lui cuvînt, fără cereri, fără rugăminți, mai ales fără condiții. Dați cu plăcere, nu refuzați decît cu silă; dar toate refuzurile voastre să fie irevocabile; nimic să nu vă miște; vorba *nu* pe care ați pronunțat-o să fie un zid de bronz de care să se izbească de cinci, șase ori puterile copilului, pentru ca apoi să nu mai încerce să-l răstoarne.

Astfel îl veți face răbdător. egal, resemnat, pașnic chiar cînd nu va avea ceea ce a voit; căci este în natura omului să îndure cu răbdare necesitătile lucrurilor, nu însă reaua voință a altuia. Acest cuvînt. *nu mai e* este un răspuns împotriva căruia copilul nu s-a răzvrătit niciodată, afară numai dacă nu a crezut că e o minciună. Dealtfel, aici nu există cale de mijloc; trebuie sau să nu-i impui nimic, sau să-l silești mai întîi la cea mai perfectă supunere. Educația cea mai rea este de a lăsa copilul plutind între dorințele sale și ale voastre și de a vă disputa neîncetat care din voi doi va fi stăpîn; aș prefera de o sută de ori ca acela să fie totdeauna el.

E cu totul ciudat că, de cînd se ocupă lumea de creșterea copiilor, nu s-a imaginat alt instrument de a-i conduce decît emulația, gelozia, invidia, vanitatea, lăcomia, frica josnică, toate pasiunile cele mai primejdioase, cele care se înmulțesc mai repede și cele mai potrivite să corupă sufletul chiar înainte de a fi format corpul. Cu fiecare învățătură precoce pe care vrem să le-o vîrîm în cap, le sădim și în inimă un viciu; institutori nesocotiți cred că fac minuni făcîndu-i pe copii răi. ca să le arate ce este bunătatea; iar apoi ne spun cu gravitate: așa este omul. Da, așa este omul pe care l-ați format voi.

S-au încercat toate instrumentele afară de unul, în mod cert singurul care poate reuși: libertatea bine rînduită. Nu trebuie deloc să te amesteci în creșterea unui copil cînd nu știi să-l conduci unde vrei prin singurele legi ale posibilului și imposibilului. Sfera unuia și al altuia fiindu-i deopotrivă de necunoscută, se poate întinde, se poate restrînge în jurul lui după voie. Îl poți lega, îl poți mișca din loc, îl poți opri numai cu legătura necesității, fără ca el să murmure. Îl faci blînd și mlădios numai prin forța lucrurilor, fără ca vreun viciu să poată prinde rădăcină în el, căci niciodată pasiunile nu se stîrnesc cîtă vreme nu au nici un efect.

Nu dați elevului vostru nici un fel de lecție verbală; el trebuie să învețe numai prin experiență; nu-i dați nici un fel de pedeapsă, căci el nu știe ce înseamnă a greși; nu-l puneți niciodată să vă ceară iertare, căci el nu vă poate ofensa. Lipsit de orice moralitate în acțiunile lui, el

*) Trebuie să fii sigur că copilul va considera drept capriciu orice voință contrară voinței sale și al cărui temei nu-l înțelege. Or, un copil nu simte nici un temei în tot ceea ce contrariază fanteziile sale.

nu poate face nimic ce ar putea fi rău din punct de vedere moral și să merite pedeapsă ori mustrare.

Îl văd de pe acum pe cititor speriat de faptul că-l judec pe acest copil după ai noștri: el se înșală. Strîmtoarea continuă în care țineți elevii voștri le irită vioiciunea; cu cît sînt mai constrînși sub ochii voștri, cu atît sînt mai turbulenți în momentul în care scapă; trebuie să se despăgubească cînd pot de constrîngerea dură în care îi țineți. Doi școlari din oraș vor face mai multă stricăciune la țară decît tineretul unui sat întreg. Închideți un domnișor și un mic țăran într-o cameră; cel dintîi va răsturna totul, va strica totul înainte ca cel de-al doilea să se fi mișcat din loc; pentru ce aceasta, dacă nu pentru că unul se grăbește să abuzeze de un moment de neîngrădire, în vreme ce celălalt, totdeauna sigur de libertatea sa, nu se grăbește niciodată să se folosească de ea; și totuși, copiii sătenilor, adesea răsfățați sau contrariați, sînt încă destul de departe de starea în care aș voi să fie ținuți.

Să stabilim ca maximă incontestabilă că cele dintîi porniri naturale sînt întotdeauna drepte; nu există perversitate originară în sufletul omenesc; nu există un singur viciu despre care să nu poți spune de unde și cum a pătruns în el[124]) Singura pasiune naturală a omului este iubirea de sine sau amorul propriu, luat într-un sens larg. Acest amor propriu în sine sau relativ la noi este bun și folositor și, cum nu este în raport necesar cu altul, el este, din acest punct de vedere, în mod natural indiferent; el nu devine bun sau rău decît prin aplicarea pe care i-o dăm și prin relațiile pe care i le stabilim. Pînă cînd se va putea naște rațiunea, care este călăuza amorului propriu, trebuie deci ca un copil să nu facă nimic pentru că a văzut sau a auzit, adică, într-un cuvînt, nimic în raport cu alții, ci numai ceea ce-i cere natura; și atunci nu va face nimic altceva decît bine.

Nu mă gîndesc că nu va face niciodată stricăciuni, că nu se va răni, că nu va strica poate o mobilă de preț dacă îi va sta în cale. El va putea face mult rău fără să vrea, căci o acțiune este rea dacă există intenția de a dăuna, iar el nu va avea niciodată această intenție. Dacă ar avea-o o singură dată, totul ar fi de-acum pierdut; ar fi răutăcios aproape fără îndreptare

Cutare lucru e rău în ochii zgîrceniei, dar nu în ochii rațiunii. Lăsînd copiii în plină libertate pentru a-și manifesta zburdălniciile, este bine să se îndepărteze de ei tot ceea ce le-ar putea face pe acestea costisitoare și să nu li se lase la îndemînă nimic ce e fragil și de preț. Camera lor să fie umplută cu mobile ordinare și solide; nici oglinzi, nici porțelanuri, nici un obiect de lux. În ce privește pe Emil al meu, pe care îl cresc la țară, camera sa nu va avea nimic care să o deosebească de cea a unui țăran. De ce să o împodobesc cu atîta grijă cînd el trebuie să stea în ea atît de puțin? Însă mă înșel; o va împodobi el însuși și vom vedea îndată cu ce

Dacă, cu toată prevederea voastră, copilul a făcut vreo dezordine sau a stricat vreun lucru util, nu-l pedepsiți; este din neglijența voastră;

[124]) Raumer, observă Sallwürk (*op cit*, vol I, p. 96), pornește în critica întregii opere pedagogice a lui Rousseau, de la această aserțiune.

nu-l dojeniți deloc, să nu audă nici un cuvînt de reproș; nu-l lăsați nici chiar să întrevadă că v-a produs supărare: faceți în așa fel ca și cum obiectul s-ar fi stricat singur; în fine, să credeți că ați făcut mult dacă puteți să nu ziceți nimic.

Să îndrăznesc să expun aici cea mai mare, cea mai importantă, cea mai folositoare regulă a educației? Ea este nu să cîștigi, ci să pierzi timp. Cititori de rînd, iertați-mi paradoxele: cînd reflectezi, ele îți vin fără să vrei: orice veți zice, țin mai mult să fiu omul paradoxelor decît omul prejudecăților. Cel mai periculos interval al vieții omului este de la naștere pînă la doisprezece ani. Este timpul în care încolțesc erorile și viciile fără ca să ai deocamdată vreun instrument pentru a le stîrpi: iar cînd apare instrumentul, rădăcinile sînt atît de adînci, încît nu le mai poți smulge. Dacă copiii ar sări deodată de la sîn la vîrsta rațiunii, li s-ar potrivi educația care li se dă azi; dar, după progresul natural, le trebuie una cu totul contrară. Ar trebui ca sufletul lor să nu facă nimic pînă nu li se dezvoltă toate facultățile: căci e imposibil ca sufletul lor să vadă flacăra pe care le-o pui înainte cîtă vreme e orb, și să urmeze în imensul cîmp al ideilor o cale pe care rațiunea o trasează atît de fin chiar și pentru ochii cei mai buni.

Cea dintîi educație trebuie să fie, așadar, pur negativă[125]. Ea constă nu în a transmite virtutea sau adevărul, ci în a păzi inima de viciu și spiritul de eroare. Dacă ați putea să nu faceți nimic și să nu lăsați nici pe alții să facă ceva; dacă ați putea să conduceți elevul vostru sănătos și robust pînă la vîrsta de doisprezece ani fără să știe a deosebi mîna sa dreaptă de mîna stîngă, atunci, de la primele lecții pe care i le-ați da, ochii înțelegerii lui s-ar deschide pentru rațiune. Fără prejudecăți, fără deprinderi, nu va avea nimic în el care să poată contrazice rezultatul grijii voastre. Curînd, el va deveni în mîinile voastre cel mai înțelept dintre oameni; și începînd prin a nu face nimic, veți fi înfăptuit o minune a educației.

Procedați întotdeauna contrar uzului comun și veți face aproape totdeauna bine. Deoarece nu vor să facă din copil un copil, ci un savant, tații și învățătorii încep prea de timpuriu să dojenească, să certe, să pedepsească, să răsfețe, să amenințe, să făgăduiască, să instruiască, să raționeze. Recurgeți la ceva mai bun: fiți înțelegători și nu raționați cu elevul vostru, mai ales cînd e vorba să-l siliți să aprobe ceea ce nu-i place; căci, amestecînd totdeauna rațiunea în lucrurile neplăcute, înseamnă să i-o faci plictisitoare și s-o discreditezi de timpuriu într-un spirit care nu e încă în stare s-o priceapă. Exercitați-i corpul, organele, simțurile, forțele, dar lăsați-i spiritul neocupat cît mai mult timp posibil. Feriți-vă de orice fel de sentimente ce apar înaintea judecății care le apreciază. Înlăturați, opriți impresiile străine; și, pentru a împiedica răul să se nască, nu vă grăbiți să faceți binele, căci el nu e bine niciodată decît atunci cînd rațiunea îl luminează. Priviți orice întîrziere ca pe un avantaj: e un mare cîștig să mergi la țintă fără să pierzi nimic; lăsați copilăria să se desfășoare pînă la epuizare în copii. În fine, orice învă-

---

[125]) Cf. nota noastră 25.

tătură le-ar deveni necesară, feriți-vă să le-o dați azi, dacă o puteți amîna pînă mîine fără pericol.

O altă considerație care confirmă utilitatea acestei metode este aceea a caracterului particular al copilului, pe care trebuie să-l cunoști bine ca să știi ce regim moral i se potrivește. Fiecare spirit are forma sa proprie, potrivit căreia el are nevoie să fie condus; iar pentru succesul îngrijirilor care se dau, este important ca el să fie condus prin această formă și nu prin alta. Omule prudent, studiază timp îndelungat natura, observă bine pe elevul tău înainte de a-i spune primul cuvînt; lasă întîi sămînța caracterului său să se dezvolte în plină libertate, nu-i aplica nici cea mai mică constrîngere, ca să-l poți vedea mai bine în întregul său. Crezi că acest timp de libertate e pierdut pentru el? Dimpotrivă, va fi întrebuințat în modul cel mai bun; căci așa vei învăța să nu pierzi nici un moment într-o epocă mai prețioasă; în schimb, dacă începi înainte de a ști ce ai de făcut, acționezi la întîmplare; expus să te înșeli, vei fi silit să te întorci mereu înapoi; te vei afla mai departe de țintă decît dacă te-ai fi grăbit mai puțin ca s-o ajungi. Nu face deci ca avarul care pierde mai mult fiindcă nu vrea să piardă nimic. Sacrifică la prima vîrstă un timp pe care îl vei recîștiga cu dobîndă la o vîrstă mai înaintată. Medicul înțelept nu dă nebunește doctorii la întîia vedere, ci studiază temperamentul bolnavului înainte de a-i prescrie ceva; începe să-l trateze tîrziu, dar îl vindecă, pe cînd medicul prea grăbit îl omoară.

Dar unde îl vom ține pe acest copil pentru a-l crește ca pe o ființă nesimțitoare, ca pe un automat? Va trebui să locuiască în lună, într-o insulă pustie? Îl vom îndepărta de toți oamenii? Nu va avea mereu înaintea ochilor spectacolul și exemplul pasiunilor altuia? Nu va vedea niciodată copii de o vîrstă cu el? Nu-și va vedea părinții, vecinii, doica, guvernanta, servitorii, pe guvernorul său chiar, care, la urma urmelor, nu poate fi un înger?

Această obiecție este serioasă și întemeiată. Dar, v-am spus eu oare că o educație naturală[126]) ar însemna o întreprindere ușoară? Oamenilor, este vina mea dacă voi ați îngreuiat îndeplinirea a tot ce este bine? Simt aceste dificultăți și mărturisesc: poate că ele sînt de netrecut; dar e întotdeauna sigur că, silindu-te să le preîntîmpini, le preîntîmpini întrucîtva. Arăt scopul pe care trebuie să-l urmărim; nu spun că se poate ajunge la el, dar spun că cel care se va apropia mai mult va reuși mai bine[127]).

---

126) Adică: o educație conformă naturii. Rousseau își dă seama aici de dificultatea aplicării practice a sistemului său educativ, care rezultă din izolarea lui Emil de societate; în același timp însă, relevă în mod pătrunzător — în pasajul ce urmează — necesitatea „educării" educatorului

127) Astfel, Fénelon spusese, în tratatul său despre *Educația fetelor* (capitolul 13), „cînd se întreprinde o lucrare asupra celei mai bune educații, nu e pentru ca să dea reguli imperfecte. Este adevărat că nu va putea fiecare să meargă în practică atît de departe cît merg judecățile noastre pe hîrtie; dar, în sfîrșit, cînd nu poți merge pînă la perfecțiune, nu este inutil de a o fi cunoscut și de a te fi forțat s-o ajungi; este cel mai bun mijloc de a te apropia de ea" (cf. J. J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome II, 1861, p. 441, nota Petitain).

Amintește-ți că, înainte de a îndrăzni să începi a forma un om, trebuie să te fi făcut tu însuți om; trebuie să găsești în tine exemplul pe care trebuie să-l dai. Cîtă vreme copilul nu are încă putere de cunoaștere, ai timp să pregătești în așa fel tot ce-i vine în apropiere, încît primele lui priviri să nu întîlnească decît lucruri pe care e potrivit să le vadă. Să te faci respectat de toată lumea, să începi prin a te face iubit, pentru ca fiecare să caute a-ți fi pe plac. Nu vei fi stăpîn peste copil dacă nu vei fi stăpîn peste tot ce-l înconjoară și această autoritate nu va fi niciodată satisfăcătoare dacă nu se va întemeia pe stima virtuții. Nu e vorba să-ți golești punga și să arunci banii cu mîinile pline; n-am văzut niciodată ca banii să facă pe cineva să fie iubit. Nu trebuie să fii avar și dur, nici să plîngi mizeria pe care o poți ușura; dar oricît ți-ai deschide punga, dacă nu-ți deschizi și inima, inima celorlalți îți va rămîne totdeauna închisă. Trebuie să-i dai timpul, îngrijirile, toată afecțiunea, să te dai în întregime; căci, orice ai face, se simte întotdeauna că banul tău nu ești tu. Există mărturii de interes și de bunăvoință care fac mai mult efect și sînt în realitate mai folositoare decît orice dar. Cîți nenorociți, cîți bolnavi n-au mai mare nevoie de compătimiri decît de pomană! Cîți oprimați, cărora protecția le servește mai mult decît banii! Împacă pe cei care se ceartă, împiedică procesele, îndeamnă-i pe copii să-și îndeplinească datoria, pe părinți la indulgență, înlesnește căsătorii fericite, împiedică umilințele, folosește din plin autoritatea părinților elevului tău în folosul celui slab căruia i se refuză dreptatea și pe care cel puternic îl îngenunchează[128]). Declară-te sus și tare protectorul nenorociților. Fii drept, uman, binefăcător. Nu te mulțumi să dai pomană, fii caritabil; operele de milă vindecă mai multe rele decît banii; iubește pe ceilalți și te vor iubi și ei; servește-i și te vor servi; fii fratele lor și ei vor fi copiii tăi.

Iată aici încă unul din motivele pentru care vreau să-l cresc pe Emil la țară, departe de ticăloșia servitorilor, cei din urmă dintre oameni după părerea stăpînilor lor; departe de moravurile negre ale orașelor, al căror lustru de suprafață le face seducătoare și contagioase pentru copii; pe cînd viciile țăranilor, fără afectare și în toată grosolănia lor, mai degrabă au darul de a dezgusta decît de a seduce cînd nu există nici un interes pentru imitarea lor.

---

[128]) Pasajul reprezintă una din expresiile caracteristice atitudinii consecvente de protestare împotriva asupririi, care constituie o trăsătură dominantă a profilului moral și a concepției despre viață a lui Rousseau.

Tirania celor puternici l-a făcut să scrie în *Confesiuni*[129]) „... sufletul meu se înflăcărează la povestirea oricărei acțiuni nedrepte, oricare i-ar fi obiectul și oriunde s-ar comite ea, ca și cum efectul ei ar cădea asupra mea. Cînd citesc cruzimile unui tiran feroce, răutățile subtile ale unei viclenii de preot, m-aș duce bucuros să le înfig cuțitul în piept, chiar dacă ar trebui să mor de o sută de ori pentru aceasta. Adeseori am asudat alergînd sau aruncînd cu piatra într-un cocoș, într-o vacă, într-un cîine pe care-l vedeam torturînd un alt animal mai mic, numai pentru că acesta era mai slab decît el".

[129]) Citat dintr-un pasaj în care redă impresia profundă pe care i-a lăsat-o o pedeapsă (o corecție fizică nejustificată) ce i s-a aplicat în copilărie, pe vremea cînd era în casa lui Lambercier (cf. J. J. Rousseau, *Confessions*, în: *Oeuvres complètes*, tome I, 1861, p. 9).

În sat, un guvernator va fi mult mai stăpîn pe obiectele pe care va voi să le înfățișeze copilului; reputația sa, cuvîntările sale, exemplul său vor avea o autoritate pe care nu va putea-o avea în oraș; fiind util la toată lumea, fiecare se va grăbi să-l îndatoreze, să fie stimat de el, să apară în fața discipolului așa cum dascălul ar dori-o în adevăr; iar dacă nu se corectează de vicii, cel puțin se feresc de scandal; aceasta e tot ce ne trebuie pentru scopul nostru.

Încetați să mai puneți pe socoteala altora greșelile voastre proprii; răul pe care-l văd copiii îi corupe mai puțin decît acela pe care-l învață de la voi. Întotdeauna predicatori, întotdeauna moraliști, veșnic pedanți pentru o idee pe care vreți să le-o dați, crezînd-o bună, le dați alte douăzeci care nu valorează nimic; plini numai cu ceea ce se petrece în capul vostru, nu vedeți efectul pe care-l produceți în capul lor. Credeți oare că din potopul de cuvinte în care îl înecați neîncetat nu e nici unul pe care să-l înțeleagă greșit? Socotiți că ei nu comentează în felul lor explicațiile voastre împrăștiate și că nu-și fac un sistem la îndemîna lor pe care vi-l vor opune la nevoie?

Ascultați pe un băiețaș care e îndoctrinat; lăsați-l să flecărească, să întrebe, să bată cîmpii după plac și veți fi surprinși de întorsătura ciudată pe care o iau raționamentele voastre în spiritul lui; confundă totul, răstoarnă totul, vă face nerăbdători, vă dezolează uneori prin obiecțiile neprevăzute; vă silește să tăceți sau să-l faceți pe el să tacă; și ce poate crede el despre această tăcere a unui om care ține atît de mult să vorbească? Dacă vreodată dobîndește acest avantaj și își dă seama de acest lucru, rămas bun de la educație: totul s-a sfîrșit din acest moment, el nu va mai căuta să se instruiască, ci va căuta să vă combată.

Învățători zeloși, fiți simpli, cu măsură, rețineți; nu vă grăbiți niciodată să faceți ceva decît pentru a împiedica pe alții să acționeze; voi repeta necontenit: amînați, dacă se poate, o instrucțiune bună, de teamă să nu dați una rea Feriți-vă de a îndeplini rolul ispititorului pe acest pămînt, pe care natura l-a făcut întîiul paradis al omului, voind să dați nevinovăției cunoștința binelui și a răului; neputîndu-l împiedica pe copil să se instruiască prin exemple din afară, mărginiți-vă toată vigilența la imprimarea acestor exemple în spiritul lui, prin imagini care i se potrivesc

Pasiunile violente produc un efect mare asupra copilului care le e martor, pentru că se manifestă în noi foarte evident, ceea ce-l impresionează și-l forțează să-și îndrepte atenția spre ele. Mînia, mai ales, este atît de zgomotoasă în pornirile ei, încît e imposibil să n-o observi cînd ești aproape. Nu trebuie întrebat dacă aceasta constituie prilejul pentru un pedagog de a ține un discurs frumos. Nu, nici un fel de discursuri frumoase! Absolut nimic, nici un singur cuvînt. Lăsați să vină copilul: uimit de spectacol, nu va întîrzia să vă întrebe. Răspunsul e simplu; el se deduce chiar din lucrurile care-i impresionează simțurile; vede o față înflăcărată, ochi scînteietori, un gest amenințător, aude țipete; toate sînt semne că corpul nu este în stare normală. Spuneți-i fără grabă, fără prefăcătorie, fără taină: acest biet om e bolnav, este într-un acces de febră. Puteți folosi acest prilej pentru a-i da, însă în puține cuvinte, o idee

despre boli și despre efectele lor: căci și acest lucru ține de natură și este una din legăturile necesității cărora el trebuie să se simtă supus.

Se poate ca prin această idee, care nu este falsă, să nu dobîndească de timpuriu o anumită repulsie față de slăbiciunea de a se lăsa tîrît de excesele pasiunilor, pe care el le va socoti drept boli și credeți oare că o asemenea noțiune, dată la timpul potrivit, nu va produce un efect tot atît de binefăcător ca și cea mai plictisitoare predică morală? Dar priviți în viitor consecințele acestei noțiuni! Iată-vă autorizați, dacă veți fi constrînși vreodată să tratați un copil încăpățînat drept un copil bolnav, să-l închideți în camera sa, să-l puneți în pat dacă trebuie, să-l puneți la regim, să-l faceți să se sperie el însuși de viciile sale născînde, să i le faceți odioase și de temut, fără ca vreodată să poată privi ca pedeapsă severitatea pe care poate ați fost forțați să o folosiți pentru a-l vindeca. Dacă în vreun moment de vioiciune, vi se întîmplă chiar vouă, să părăsiți sîngele rece și moderația de care trebuie să dați dovadă, nu căutați deloc să-i ascundeți greșeala voastră; dar spuneți-i deschis, cu un reproș prietenesc: dragul meu, mi-ai făcut rău.

Dealtfel, este important ca toate naivitățile pe care le poate crea într-un copil simplicitatea ideilor cu care e hrănit să nu fie niciodată dezvăluite în prezența sa și nici citate, în așa fel încît să le poată învăța. Un hohot de rîs indiscret poate rata munca de șase luni și să facă un rău ireparabil pentru întreaga viață. Voi repeta mereu că pentru a fi stăpînul copilului, trebuie să fii propriul tău stăpîn. Îmi închipui pe micul meu Emil în toiul unei certe între două vecine înaintînd spre cea mai furioasă, spunîndu-i pe un ton de compătimire: *„Doamna mea, sînteți bolnavă. Îmi pare foarte rău!“* Desigur, această ieșire nu va rămîne fără efect asupra spectatorilor, poate nici chiar asupra actrițelor. Fără să rîd, fără să-l cert, fără să-l laud, îl iau de-acolo cu voia sau fără voia lui, înainte de a observa acest efect sau cel puțin înainte ca el să se gîndească la acesta și mă grăbesc să-i atrag privirea asupra altor lucruri care să-l facă să-l uite repede.

Scopul meu nu este deloc acela de a intra în toate amănuntele, ci numai de a expune maximele generale și de a da exemple în situațiile grele. Socotesc imposibil ca în sînul societății să poți crește un copil pînă la vîrsta de doisprezece ani, fără să-i dai o oarecare idee despre raporturile dintre oameni și despre moralitatea acțiunilor omenești. Ajunge dacă ne străduim să-i transmitem aceste noțiuni necesare cît mai tîrziu posibil și dacă, atunci cînd ele devin de neînlăturat, le mărginim la utilitatea prezentă, numai pentru ca nu cumva el să se creadă stăpîn a toate și să facă rău altuia fără scrupul și fără să știe. Există caractere blînde și liniștite, pe care le poti duce departe fără pericol în prima lor inocență; dar sînt și firi violente, a căror sălbăticie se dezvoltă de timpuriu și pe care trebuie să ne grăbim să-i facem oameni, pentru ca să nu fim siliți să-i punem în lanțuri.

Primele noastre datorii sînt cele care ne privesc pe noi înșine; sentimentele noastre primare se concentrează în noi înșine; toate pornirile noastre naturale se leagă mai întîi de conservarea și de bunăstarea

noastră[130]). Astfel, cel dintîi sentiment al dreptății nu ne vine de la dreptatea pe care trebuie s-o dăm altora, ci de la aceea care ni se cuvine nouă; iată încă una din contradicțiile educației comune, și anume că, vorbind mai întîi copiilor despre datoriile și niciodată despre drepturile lor, începem prin a le spune contrariul a ceea ce trebuie, ceea ce n-ar trebui să audă și ceea ce nu-i poate interesa.

Dacă aș avea deci de îndrumat pe unul din cei pe care i-am presupus, mi-aș zice: un copil nu se înfruntă cu persoane*), ci cu lucruri și învață curînd prin experiență să respecte pe oricine îl întrece în vîrstă și putere, dar lucrurile nu se apără prin ele însele. Cea dintîi idee pe care trebuie să i-o dăm este deci mai puțin aceea de libertate decît aceea de proprietate și, ca să poată avea această idee, trebuie să aibă ceva propriu al său. Dacă-i vorbești de hainele lui, de mobile, de jucării, nu-i spui nimic, pentru că, deși dispune de aceste lucruri, nu știe nici de ce, nici cum a ajuns să le aibă. Să-i spui că le are deoarece i s-au dat, nu e deloc mai bine, căci pentru a da trebuie să ai; iată deci o proprietate anterioară proprietății lui; și tocmai principiul proprietății vrei să i-l explici; nu se ține socoteală nici de faptul că darul este o convenție și copilul nu poate ști încă ce este o convenție**). Cititori, remarcați, vă rog, în acest exemplu și în alte sute și mii cum socotim totuși că i-am instruit foarte bine pe copii, vîrîndu-le în cap cuvinte care n-au pentru ei nici un înțeles.

E vorba deci să ne întoarcem la originea proprietății; căci de aici trebuie să se nască prima idee despre ea. Copilul, trăind la țară, a dobîndit cîteva noțiuni despre muncile agricole; pentru aceasta nu trebuie decît ochi și vreme; el le va avea. La orice vîrstă, dar mai ales la vîrsta lui, omul vrea să creeze, să imite, să producă, să dea semne de putere și de activitate. Nu trebuie să fi văzut de două ori cum se sapă o grădină, cum se seamănă, cum cresc legumele, cum se culeg roadele pentru ca să vrea și el să facă grădinărie.

---

130) L o c k e scria (*Cîteva idei asupra educațiunii*): „Primele noastre acțiuni sînt mai mult determinate prin iubirea de sine decît prin rațiune și cugetare; de aceea nu e de mirare că și acțiunile copiilor nu țin socoteală de dreptate..." (cf A d a m e s c u, *op. cit*, ed 1937, vol. I, p. 212).

*) Nu trebuie să rabzi ca un copil să se poarte cu persoanele mature cum se poartă cu inferiorii săi sau chiar cu egalii săi. Dacă îndrăznește să lovească serios pe cineva, fie pe servitorul său, fie un călău, luați măsuri să i se înapoieze totdeauna loviturile cu dobîndă și în așa fel, încît să-i treacă pofta de a mai reveni. Am văzut guvernante imprudente care ațîțau îndărătnicia copilului, îl împingeau să se bată, se lăsau ele însele bătute, rîzînd de loviturile lui slabe, fără a se gîndi că în intenția micului furios fiecare lovitură era mortală și că cel care vrea să bată cînd e tînăr va voi să omoare cînd va fi mare[131]).

131) Ca de obicei, și nota de față privește lucrurile printr-o optică mărită; se exagerează faptele, pentru a le evidenția. Nu e locul să discutăm problema corecției fizice care, dacă este exclusă din instituțiile educative publice prin sancțiunea legilor, se mai întîlnește, din păcate, în mediul familial sau chiar pe stradă, practicată de părinți, frați, bone etc. Nu e, firește, admisibilă „înapoierea... cu dobîndă" a loviturilor în nici o împrejurare; totul este să se organizeze mediul educativ în așa fel, încît să se evite „situațiile" care ar dezlănțui „furia" încăpățînării.

**) Iată de ce majoritatea copiilor vor să aibă din nou ceea ce au dat și plîng dacă nu vrei să le dai înapoi Aceasta nu se mai întîmplă cînd au înțeles bine ce este un dar; numai că atunci sînt mai prudenți în a da.

Potrivit principiilor mai înainte stabilite, nu mă împotrivesc înclinării lui; dimpotrivă, o înlesnesc, împărtășesc gustul lui, lucrez cu el, nu pentru plăcerea lui, ci pentru a mea; cel puțin așa crede el: devin grădinarul lui; pînă să fie el în stare să se servească de brațele lui, lucrez pentru el pămîntul: el va face act de posesiune plantînd un bob; desigur că această proprietate e mai sfîntă și mai respectabilă decît cea pe care Nunez Balboa o stabilea, în numele regelui Spaniei, asupra Americii meridionale înfigînd stindardul său pe coastele mării de sud[132]).

Vii în fiecare zi să uzi pomul, îl vezi crescînd cu mare bucurie. Îi măresc bucuria spunîndu-i: acesta îți aparține și, explicîndu-i atunci acest termen, a aparține, îl fac să simtă că el a pus acolo timp, muncă, grijă, în fine persoana sa; că există în acest pămînt ceva din el însuși, pe care-l poate pretinde împotriva oricui așa cum poate să-și retragă brațul din mîna unui alt om care ar vrea să-l rețină fără voia lui. Într-o zi vine grăbit, cu stropitoarea în mînă: ce spectacol! ce durere! toate legumele sînt smulse, tot pămîntul e răscolit, nu se mai recunoaște nici locul. Ah! ce a devenit munca mea, lucrul meu, dulcele fruct al îngrijilor și sudorilor mele? Cine mi-a răpit bunul meu? Cine mi-a luat legumele? Această inimă tînără se răzvrătește; cel dintîi sentiment de nedreptate și-a vărsat în ea trista sa amărăciune; lacrimile îi curg gîrlă; deznădăjduit, copilul umple văzduhul de gemete și strigăte. Luăm parte la durerea sa, la indignarea sa; întrebăm, ne informăm, facem percheziție. În fine, descoperim că grădinarul a dat lovitura: îl chemăm.

Dar sîntem departe de socoteala noastră. Grădinarul, aflînd de ce ne plîngem, începe să se plîngă mai tare decît noi. Ce spuneți, domnilor! Voi sînteți cei care mi-ați stricat munca; am semănat aici pepeni de Malta a căror sămînță mi se dăduse ca o comoară și din care speram să vă ospătez cînd vor fi copți; dar iată că pentru a vă sădi legumele voastre prăpădite, mi-ați distrus pepenii care de acum erau crescuți și poate că nu-i voi înlocui niciodată. Mi-ați făcut un rău ireparabil și v-ați lipsit și pe dumneavoastră de plăcerea de a mînca pepeni aleși.

Jean-Jacques: Scuză-ne, bietul meu Robert. Puseseși acolo munca ta, grija ta. Văd bine că am făcut greșeala de a-ți strica lucrul; dar îți vom aduce alte semințe de Malta și nu vom mai lucra pămîntul pînă ce nu vom ști dacă altcineva nu a început munca înaintea noastră.

Robert: A, bine domnilor, vă puteți deci odihni, pentru că nu mai este nici un teren lăsat în paragină. În ceea ce mă privește, lucrez terenul pe care mi l-a lăsat tatăl meu. Fiecare face la fel și toate pămînturile pe care le vedeți sînt ocupate de multă vreme.

Emil: Domnule Robert, se pierde des sămînța de pepeni?

---

[132]) Călătorul spaniol Vasco Nunez de Balboa (1475—1517), făcînd parte dintr-o expediție spaniolă în America de Sud, a ajuns la istmul Panama. Trecînd și ajungînd la apele Pacificului, a intrat în apă cu steagul în mînă și, împlîntîndu-l în nisip, a declarat că ia în primire pămîntul și apa în numele regelui Castiliei.

Robert: Iartă-mă tinere; căci nu întîlnim prea des domnișori atît de distrați ca dumneavoastră. Nimeni nu se atinge de grădina vecinului; fiecare respectă munca altora pentru ca a sa să fie în siguranță.

Emil: Dar eu nu am deloc grădină.

Robert: Ce-mi pasă? Dacă mi-o strici pe a mea, nu te mai las să te plimbi prin ea; căci, vezi, nu vreau să mi se irosească truda.

Jean-Jacques: Nu s-ar putea să propunem o învoială bunului Robert? Să ne dea, micului meu prieten și mie, un colț din grădina sa spre a-l cultiva, cu condiția să aibă jumătate din produse.

Robert: Vi-l dau fără condiții. Dar să vă amintiți că voi trage brazdă peste legumele voastre dacă vă atingeți de pepenii mei.

În această încercare de a inculca copiilor noțiunile primare, se vede cum ideea proprietății își are sorgintea în mod firesc în dreptul primului ocupant prin muncă[133]). Lucrul e clar, lămurit, simplu și întotdeauna aproape de înțelegerea copilului. De aici pînă la dreptul de proprietate și la schimburi nu mai e decît un pas, după care trebuie să ne oprim numaidecît.

Se mai poate observa că explicația pe care am condensat-o în două pagini de carte va constitui poate în practică munca unui an întreg, dat fiind că în dezvoltarea ideilor morale nu poți înainta prea încet și nici nu te poți opri la fiecare pas. Tineri învățători, gîndiți-vă, vă rog, la acest exemplu și aduceți-vă aminte că lecțiile voastre trebuie să constea fără excepție mai mult în acțiune decît în cuvîntări; căci copiii uită lesne ce au spus și ce li s-a spus, dar nu ceea ce au făcut și ceea ce li s-a făcut.

Asemenea învățături trebuie date, cum am spus, mai curînd sau mai tîrziu, după cum firea liniștită sau turbulentă a elevului îi grăbește sau îi întîrzie necesitatea; folosirea lor este atît de evidentă încît sare în ochi; însă, pentru a nu omite nimic important în lucrurile dificile, să mai dau încă un exemplu:

Copilul tău, greu de crescut, strică tot ce atinge; nu te supăra deloc; caută să depărtezi de el ceea ce ar putea să strice. Dacă își strică uneltele de care se servește, nu te grăbi să-i dai altele; lasă-l să le simtă lipsa. Dacă sparge geamurile din camera lui, lasă-l să-l sufle vîntul ziua și noaptea, fără să te îngrijești că va răci; căci e mai bine să aibă un guturai decît să fie nebun[134]). Nu te plînge niciodată de supărările pe care

---

133) Locke, ca si Rousseau, deduce dreptul de proprietate din faptul că omul adaugă bunurilor naturii ceva propriu, anume *munca* sa (cf. Sallwurk, *op cit.*, vol. I. p 105). Despre schimb Rousseau se ocupă si în *Emil*, cartea a III-a; ideile despre întemeierea proprietății prin muncă personală se găsesc mai precis definite în *Discursul asupra inegalității dintre oameni.*

134) Pasaj esențial în definirea noțiunii de „pedeapsă naturală“ — efectul *negativ* al propriilor noastre actiuni, care se exercită direct asupra noastră. Evident că acest fel de pedeapsă se poate lua în considerație numai pînă în momentul în care ea nu pune în pericol viața sau nu produce traumatisme copilului

ți le produce, dar acționează în așa fel încît să le simtă el cel dintîi. La urmă vei pune geamurile fără să spui nimic. Le va sparge iar; atunci vei schimba metoda: spune-i aspru, dar fără mînie: geamurile sînt ale mele; ele au fost puse acolo prin grija mea, vreau să le păstrez: pe urmă îl vei închide la întuneric, într-un loc fără fereastră La acest procedeu atît de nou, el va începe să țipe, să se înfurie: nimeni nu-l ascultă. Îndată se obosește și schimbă tonul. Plînge, geme. Atunci apare un servitor; răzvrătitul îl roagă să-i dea drumul. Fără să-i arate că nu vrea să facă nimic, servitorul îi răspunde: *Și eu am geamuri pe care vreau să le păstrez* — și pleacă. În fine, după ce copilul va fi rămas acolo mai multe ore, timp destul de îndelungat ca să se plictisească și să-și aducă aminte de cele făcute, cineva îi va sugera să-ți propună un acord prin mijlocirea căruia îi vei da libertatea, iar el nu va mai sparge geamuri. Nu-ți va cere mai mult. Te va ruga să vii să-l vezi; vei veni; îți va face propunerea; o vei primi îndată, zicîndu-i: Foarte bine te-ai gîndit; vom cîștiga amîndoi. Cum de n-ai avut mai devreme această idee bună! Apoi, fără a-i cere asigurarea sau confirmarea făgăduielii, îl vei îmbrățișa cu bucurie, îl vei duce îndată în camera lui, socotind acest acord ca sfînt și inviolabil, ca și cum ar fi trecut prin jurămînt. Ce idee crezi că va avea el despre acest procedeu, despre respectarea angajamentelor și despre utilitatea lor? Mă îndoiesc să existe pe pămînt un singur copil, încă nedenaturat, care să reziste acestei încercări și să mai spargă, cu voință, un geam.*) Urmăriți această înlănțuire. Micul răutăcios nu se gîndea deloc, cînd își săpa o groapă ca să-și semene bobul, că-și pregătea o închisoare în care știința sa nu va întîrzia să-l închidă.

Iată-ne în lumea morală; iată poarta deschisă viciului. Odată cu convențiile si cu datoriile se nasc înșelăciunea și minciuna. Îndată ce poți face ceea ce nu trebuie, vrei să ascunzi ceea ce nu trebuie să faci. Îndată ce un interes generează o promisiune, un interes mai mare te poate face să-ți calci promisiunea; nu mai e vorba decît să ți-o calci fără teamă de pedeapsă. Mijlocul este natural; te ascunzi și minți. Neputînd să prevenim viciul, iată-ne de-acum în situația de a-l pedepsi. Iată mizeriile vieții omenești, care încep odată cu erorile ei.

Am spus de ajuns pentru a face să se înțeleagă că nu trebuie niciodată să aplici copiilor pedeapsa ca pedeapsă, ci că pedeapsa trebuie să le

---

*) Dealtfel, cînd datoria de a-ți ține angajamentele nu ar fi întărită în spiritul copilului de ponderea utilității ei, în curînd sentimentul său interior, începînd să apese, i-o va impune ca pe o lege a conștiinței, ca pe un principiu înnăscut, care n-așteaptă ca să se dezvolte decît cunoștințele la care se aplică. Această primă trăsătură nu este nicidecum înscrisă de mîna oamenilor, ci gravată în inimile noastre de autorul oricărei justiții. Înlăturînd legea primară a convențiilor si obligația pe care ea o impune, totul devine iluzoriu și zadarnic în societatea umană Cine își ține făgăduiala numai pentru profitul acesteia nu este deloc mai legat decît dacă n-ar fi făgăduit nimic, sau cel mult va fi în stare s-o calce ca și jucătorii cu mingea[135], care nu întîrzie să se servească de avans pentru a aștepta momentul de a se servi de el cu mai mult avantaj. Principiul e de extremă importanță și merită să fie aprofundat; căci aici omul începe să se pună în contradicție cu sine însuși.

[135]) Notă neclară: „bisque"-ul jucătorilor este aici înțeles, probabil, ca „avans" dat în favoarea adversarului (jucătorul mai tare acordă celui mai slab un număr de puncte), dar este considerat ca „avantaj" propriu în joc (cf. Sallwürk, *op. cit.*, vol. I, p. 109).

vină ca o urmare naturală a faptei lor rele. Astfel, nu vei vorbi deloc cu patimă împotriva minciunii, nu-i vei pedepsi deloc anume pentru că au mințit; însă vei face ca toate efectele rele ale minciunii, ca acela de a nu fi crezut deloc cînd spui adevărul, de a fi acuzat, cu toate încercările tale de apărare, de o greșeală pe care n-ai săvîrșit-o, să se îngrămădească pe capul lor cînd au mințit. Dar să explicăm ce înseamnă pentru copii a minți.

Există două feluri de minciuni: cea de fapt, care privește trecutul; cea de drept, care privește viitorul. Cea dintîi are loc cînd negăm că am făcut sau cînd afirmăm că am făcut ceea ce n-am făcut și, în general, cînd vorbim conștient împotriva adevărului lucrurilor. Cealaltă are loc cînd făgăduim un lucru pe care avem de gînd să nu-l îndeplinim și, în general, cînd arătăm o intenție contrară celei pe care o avem. Aceste două minciuni pot să se contopească cîteodată într-una*): dar aici le privesc în ceea ce au ele deosebit.

Cel ce simte nevoia de a primi ajutorul altora și care nu încetează să simtă bunăvoința lor nu are nici un interes să-i înșele; dimpotrivă, este sensibil interesat ca ei să vadă lucrurile așa cum sînt, de teamă să nu se înșele în dauna lui. Este deci limpede că denaturarea faptelor nu e firească la copii; însă legea supunerii este cea care produce necesitatea de a minți, pentru că supunerea fiind penibilă, te scapi de ea în taină cît poți mai mult, iar interesul imediat de a evita pedeapsa sau reproșul învinge interesul îndepărtat de a spune adevărul. În educația naturală și liberă, de ce ar minți, așadar, copilul tău? Ce ar avea să-ți ascundă? Nu-l cerți deloc, nu-l pedepsești pentru nimic, nu-i ceri nimic. De ce nu ți-ar spune tot ceea ce a făcut tot așa de naiv ca și micului său tovarăș? El nu poate vedea în această mărturisire mai mult pericol de o parte decît de alta.

Minciuna de drept e și mai puțin naturală, pentru că promisiunile de a face sau de a se abține sînt acte convenționale, care ies din starea de natură și contravin libertății. Mai mult, toate angajamentele copiilor sînt nule prin ele însele, căci vederea lor mărginită nu poate să se întindă dincolo de prezent și, angajîndu-se, ei nu știu ce fac. Cu greu poate minți copilul cînd se angajează; căci, negîndindu-se decît să scape dintr-o încurcătură în momentul de față, orice mijloc care n-are un efect prezent îi este egal; făgăduind ceva pentru viitor, el nu făgăduiește nimic, iar imaginația sa încă adormită nu știe deloc să-l facă să trăiască în două epoci diferite. Dacă ar putea evita bătaia sau ar putea obține un pachet de drajeuri promițînd să se arunce mîine afară pe fereastră, ar promite nu-

*) Ca atunci cînd culpabilul acuzat de o faptă rea s-ar apăra zicînd că este om cinstit. El minte astfel în fapt și în drept[136])

[136]) Diviziune juridică — *de jure, de facto,* — a minciunii. M o n t a i g n e (*Eseuri*, I, 9) distinge altă diferență între „neadevăr" și „minciună", după Aulus Gellius: diferența între *mentiri* (a minți) și *mendacium dicere* (a spune o minciună). În acest sens, Montaigne scrie: „Gramaticii fac deosebire între *a spune o minciună* și *a minți*. *A spune o minciună* este a spune un lucru neadevărat, pe care-l crezi adevărat; *a minți* înseamnă a spune un lucru împotriva conștiinței tale ... A minți este un viciu blestemat. Legăturile dintre oameni se fac prin cuvînt... Mi se pare că uneori îl pedepsim pe copil prea sever pentru unele greșeli neînsemnate... Numai minciuna și încăpățînarea mi se pare că trebuie combătute și împiedicate de a se ivi și de a progresa" (cf. S a l l w u r k, *op. cit.*, vol. I, p. 110 și trad. A d a m e s c u, *op. cit.*, vol. I, p. 219).

maidecît. Iată de ce legile nu se pot aplica la angajamentele copiilor, iar cînd părinţii şi învăţătorii cei mai severi pretind să le îndeplinească, aceasta priveşte numai ceea ce copilul trebuie să facă, chiar dacă n-ar fi promis.

Neştiind ce face cînd se angajează, copilul nu poate deci minţi angajîndu-se. Nu e tot aşa cînd nu se ţine de cuvînt, ceea ce este tot un fel de minciună retroactivă; căci îşi aduce foarte bine aminte că a făcut această promisiune, dar ceea ce nu vede este importanţa de a o ţine. Nefiind în stare să citească în viitor, el nu poate să prevadă consecinţele lucrurilor şi, cînd îşi calcă angajamentele, el nu face nimic împotriva raţiunii vîrstei sale.

De aici rezultă că minciunile copiilor sînt toate opera învăţătorilor şi că a voi să-i înveţi să spună adevărul nu este altceva decît a-i învăţa să mintă. În graba de a-i îndruma, de a-i stăpîni, de a-i instrui, nu găsim niciodată destule instrumente ca să ne atingem scopul. Vrem să le stăpînim spiritul prin maxime fără temei, prin reguli fără raţiune şi preferăm să ştie lecţiile şi să mintă decît să rămînă ignoranţi şi să spună adevărul[137]).

Pentru mine, care nu dau elevilor mei decît lecţii de practică si care prefer să fie buni decît învăţaţi, nu le cer să spună adevărul de teamă să nu ascundă şi nu le promit nimic din ceea ce ar fi îndemnati să nu le ţină. Dacă s-a petrecut în lipsa mea vreun rău al cărui autor nu-l cunosc, mă voi feri să-l acuz pe Emil sau să-i spun: *tu eşti?**) Căci ce altceva aş face prin aceasta dacă nu să-l învăţ să o nege? Dacă firea lui dificilă m-ar sili să ajung cu el la o oarecare înţelegere, îmi voi lua atît de bine măsurile, încît propunerea să vină totdeauna de la el şi niciodată de la mine; dacă s-ar învoi să aibă totdeauna un interes prezent şi sensibil pentru a-şi îndeplini angajamentul şi dacă vreodată nu l-ar respecta, această minciună atrage asupra lui rele pe care le va vedea ieşind din ordinea însăşi a lucrurilor şi nu din răzbunarea guvernorului său. Însă fără a fi nevoie să recurg la mijloace atît de crude, sînt aproape sigur că Emil va şti foarte tîrziu ce înseamnă a minţi şi că ştiind, va fi foarte uimit, neputînd înţelege la ce-ar putea fi bună minciuna Este foarte limpede că pe măsură ce reuşesc ca bunăstarea lui să devină independentă fie de dorinţele, fie de judecăţile altora, cu atît opresc în el orice interes de a minţi.

Cînd nu esti deloc grăbit să instruieşti, nu eşti deloc silit să ceri şi poţi să potriveşti timpul pentru a nu cere decît numai cînd trebuie. Atunci copilul se formează prin aceea că nu se ratează[138]). Însă cînd un preceptor zăpăcit, neştiind cum să se poarte, îl sileşte în fiecare moment să făgăduiască ba una, ba alta, fără deosebiri, fără alegere, fără măsură, atunci copilul, plictisit, încărcat cu toate aceste promisiuni, le nesocoteşte,

---

[137]) Locke se plînge, de asemenea, că educaţia obisnuită a copiilor generează multe vicii, susţinînd că: „Nu există nici un viciu al cărui gust să nu fi fost inspirat copiilor sau de părinti, sau de doică" (*Idei*, par. 25).

*) Nimic nu e mai indiscret decît o asemenea întrebare cînd copilul e vinovat: atunci, dacă crede că ştii ceea ce a făcut, el va vedea că-i întinzi o cursă si această părere nu va întîrzia să-l facă să se supere pe tine Dacă nu o crede, îşi va spune: de ce să-mi dezvălui greşeala? Şi iată prima tentatie de minciună devenită efectul întrebării tale imprudente

[138]) Ratarea (fr gâté) se referă şi aici la influenţa negativă asupra naturii copilului, originar bună, pe care o pot avea unele influente educaţionale.

le uită. în fine, le disprețuiește și. privindu-le drept formule goale. își făurește un joc din a le face și a le călca. Vrei deci să fie fidel în a-și ține cuvîntul? Fii discret cînd îi ceri acest lucru.

Amănuntul pe care tocmai l-am folosit cu privire la minciună se poate aplica în multe privințe la toate celelalte datorii pe care le prescriem copiilor în forme nu numai urîte, dar și impracticabile. Ca să părem că le predicăm virtutea, îi facem să iubească viciile. Și le dăm, oprindu-i să le dobîndească. Vrînd să-i facem pioși, îi ducem să se plictisească la biserică; silindu-i neîncetat să mormăie rugăciuni, îi facem să se gîndească la fericirea de a nu se mai ruga lui Dumnezeu. Ca să le insuflăm milă, îi punem să dea de pomană, parcă ne-ar fi rușine s-o dăm noi înșine. Nu se cuvine s-o dea copilul, ci învățătorul: oricît de drag i-ar fi elevul, să nu-i lase această cinste; trebuie să înțeleagă că la vîrsta sa încă nu e demn de ea. Pomana este fapta unui om care înțelege valoarea lucrului dat și nevoia aproapelui său[139]). Copilul care nu cunoaște nimic din toate acestea nu poate să aibă nici un merit că dă; nu dă din milă, nu face binefacere; e aproape rușinat să dea, în vreme ce, sprijinit pe exemplul lui și al tău, crede că numai copiii trebuie să dea și că fiind mare nu mai trebuie să dai pomană.

Observați că nu punem niciodată pe copil să dea decît lucruri a căror valoare n-o cunoaște, monede de metal pe care le are în buzunar și care nu-i servesc decît pentru asta. Un copil ar da mai curînd 100 de napoleoni decît o prăjitură. Puneți însă pe acest risipitor să dea lucrurile care-i sînt scumpe, jucării, bomboane, prăjituri și vom ști de îndată dacă l-ați făcut în adevăr generos

Se mai găsește un mijloc pentru aceasta, anume să înapoiezi repede copilului ceea ce a dat, în așa fel ca să se obișnuiască să dea tot ceea ce știe că îi va reveni. N-am văzut la copii decît aceste două feluri de generozitate: să dea ceea ce nu le e bun la nimic sau să dea ceea ce sînt siguri că vor primi înapoi. Faceți în acest fel, zice Locke, ca ei să se convingă prin experiență că cel mai generos este totdeauna cel care are cea mai mare parte. Aceasta înseamnă să faci un copil generos în aparență și avar de fapt. El adaugă că copiii vor dobîndi astfel obișnuința generozității. Da, a unei generozități cămătărești, care dă un ou pentru a avea un bou. Însă, cînd va fi vorba să dea cu adevărat, rămas bun obișnuinței; dacă nu li se mai dau înapoi, ei vor înceta îndată să mai dea. Trebuie să avem în vedere mai degrabă deprinderea sufletului decît cea a mîinilor. Toate celelalte virtuți pe care le învață copiii se aseamănă acesteia, iar pentru a le predica aceste virtuți solide le folosim anii tineri în tristețe. Iată o educație savantă!

Dascălilor, lăsați nimicurile; fiți virtuoși și buni, exemplele voastre să se întipărească în memoria elevilor voștri, așteptînd să poată pătrunde în inimile lor. În loc să mă grăbesc să cer de la al meu acte de caritate, prefer să le fac în prezența sa și să-i iau chiar mijlocul de a mă imita, aceasta fiind o cinste care nu e pentru vîrsta sa: căci este important ca

---

[139]) Este vorba, firește, de o obligație caracteristică orînduirii sociale în care ordinea morală a lucrurilor se judecă pe temeiul învățăturii creștine, care consideră, în mod fatalist, și bogăția, și mizeria derivînd din aceeași sursă divină.

ei să nu se deprindă a privi datoriile oamenilor numai ca datorii ale copiilor. Dacă, văzîndu-mă că ajut pe săraci, mă întreabă asupra acestui lucru și, dacă e timpul să-i răspund*), îi voi spune: „Dragul meu, cînd săracii au acceptat ca să existe oameni bogați, bogații au promis să hrănească pe toți cei ce nu au din ce trăi nici prin avere, nici prin munca lor". „Ai promis deci și dumneata asta?" va întreba el. „Fără îndoială; nu sînt stăpîn pe averea care-mi trece prin mîini decît respectînd condiția legată de proprietatea sa".

După ce a ascultat această cuvîntare (și s-a văzut cum poți pune un copil în stare s-o înțeleagă), un altul decît Emil ar fi ispitit să mă imite și să se poarte ca un om bogat; într-un asemenea caz, l-aș împiedica cel puțin de a o face cu ostentație, aș prefera să mă frustreze de dreptul meu și să dea pe ascuns; aceasta este o fraudă a vîrstei sale și singura pe care i-aș ierta-o.

Știu că toate aceste virtuți dobîndite prin imitație sînt virtuți de maimuță și că nici o faptă bună nu este bună din punct de vedere moral decît atunci cînd o faci ca atare, iar nu pentru că au făcut-o alții. Dar, la o vîrstă în care inima nu simte încă nimic, trebuie să-i facem pe copii să imite acțiunile cu care voim să-i deprindem, pînă cînd vor putea să le facă ei din discernămînt și din iubirea binelui. Omul este imitator, animalul de asemenea; gustul imitației este bine orînduit de natură, dar în societate el degenerează în viciu. Maimuța imită pe om, de care se teme, dar nu imită animalele pe care le disprețuiește; socotește că e bine ceea ce face o ființă mai bună decît ea. Printre noi, dimpotrivă, măscăricii de tot felul imită frumosul pentru a-l înjosi, pentru a-l face ridicol; simțindu-și josnicia, caută să fie deopotrivă cu cei care valorează mai mult decît ei sau, dacă se silesc să imite ceea ce admiră, atunci se vede, în alegerea obiectelor, gustul fals al imitatorilor; ei vor mai mult să se impună celorlalți și să-și vadă talentul aplaudat decît să devină mai buni și mai înțelepți. Motivația care stă la baza imitației printre noi pornește din dorința de a apărea totdeauna sub altă înfățișare. Dacă reușesc în întreprinderea mea, Emil nu va avea desigur această dorință. Trebuie deci să ne lipsim de binele aparent care o poate produce.

Aprofundați toate regulile educației voastre și astfel le veți găsi pe toate fără înțeles, mai ales în ceea ce privește virtuțile și moravurile. Singura lecție de morală potrivită copilăriei și cea mai importantă la orice vîrstă este să nu faci niciodată rău nimănui. Chiar norma de a face bine, dacă nu este subordonată acesteia, e primejdioasă, falsă, contradictorie. Cine nu face vreun bine? Toată lumea: cel nemernic, ca și ceilalți; el face pe unul fericit în dauna a o sută de nefericiți și de aici vin toate nenorocirile noastre. Cele mai sublime virtuți sînt negative: ele sînt, de asemenea, și cel mai greu de înțeles, pentru că nu le poți arăta și sînt mai presus de plăcerea atît de scumpă inimii omului de a face pe altul mulțumit de noi. O, cît bine face în mod necesar semenilor săi acela, dacă o fi vreunul, care să nu le facă niciodată rău! De cîtă tărie sufletească, de cîtă tărie de caracter are nevoie pentru aceasta! Nu cugetînd asupra

*) Se înțelege că nu mă ocup de chestiunile sale cînd îi place lui, ci cînd îmi place mie; altfel, m-aș supune dorințelor lui și m-aș pune în cea mai periculoasă dependență în care un guvernor ar putea fi față de elevul său.

acestei maxime, ci silindu-te s-o pui în practică simți cît e de mare și cît este de greu să reușești s-o înfăptuiești.*)

Iată cîteva slabe idei despre precauțiile cu care aș vrea să fie date copiilor învățăturile pe care nu li le putem refuza fără a-i pune în pericol de a-și face rău lor înșile și altora și, îndeosebi, de a dobîndi obișnuințe rele care cu greu ar fi apoi corectate; să fim însă siguri că această necesitate se va prezenta rar pentru copiii crescuți așa cum se cuvine, pentru că este imposibil ca ei să devină nesupuși, răi, mincinoși, lacomi, dacă nu li s-ar semăna în inimi viciile care-i fac să fie astfel. Ceea ce am spus deci asupra acestui punct servește mai mult excepțiilor decît regulilor: însă aceste excepții sînt mai frecvente pe măsură ce copiii au mai multe prilejuri să iasă din starea lor și să contracteze viciile oamenilor. Celor crescuți în mijlocul lumii le trebuie în mod necesar învățături mai timpurii decît celor ce sînt crescuți departe de ea. Această educație solitară va fi deci preferabilă chiar dacă n-ar face altceva decît să dea copilăriei timpul de a se maturiza. Mai există un alt gen de excepții, contrare, pentru acei pe care o natură fericită îi ridică deasupra vîrstei lor. Așa cum există oameni care nu depășesc niciodată faza copilăriei, alții, ca să zicem astfel, nu trec deloc prin ea și sînt oameni aproape formați de la naștere. Răul este că această ultimă excepție este foarte rară, foarte greu de cunoscut, și că fiecare mamă, imaginîndu-și că un copil poate să fie o minune, nu se îndoiește deloc că al ei n-ar fi unul din aceștia. Mai mult, ele iau drept semne extraordinare chiar pe cele care arată lucruri obișnuite: vioiciunea, glumele, zburdălniciile, naivitatea glumeață, toate semne caracteristice vîrstei, care arată cel mai bine că un copil nu este decît un copil. Este oare de mirare faptul că cel ce vorbește mult și căruia i s-a permis să spună orice, care nu este împiedicat de nici un considerent, de nici o bună-cuviință, va realiza și unele coincidențe fericite? Va fi mai bine decît a făcut-o vreodată, așa cum s-ar întîmpla unui astrolog care, printre miile lui de minciuni să nimerească și un adevăr. Ei mint atîta, spunea Henric al IV-lea, încît la sfîrșit vor spune adevărul. Cine vrea să găsească cîteva cuvinte potrivite n-are decît să spună multe prostii. Să-i păzească Dumnezeu de rău pe inșii la modă care n-au alt merit pentru a fi sărbătoriți.

Ideile cele mai strălucitoare se pot strecura în creierul copiilor sau, mai degrabă, cuvintele cele mai bune în gura lor, ca și diamantele cele

---

*) Regula să nu faci rău nimănui aduce cu sine pe cea de a te lega cît mai puțin posibil de societatea omenească; căci, în starea socială, binele unuia face în mod necesar răul altuia. Acest raport este în esența lucrurilor și nimic nu-l poate schimba. Se poate cerceta, pe temeiul acestui principiu, care este cel mai bun: omul social sau solitarul. Un autor ilustru afirmă că numai cel rău stă singur[140]); eu afirm că numai cel bun stă singur. Dacă această propoziție este mai puțin pretențioasă, ea este mai adevărată și mai bine gîndită decît precedenta. Dacă cel rău ar fi singur, ce rău ar face? Numai în societate își îndreaptă loviturile împotriva celorlalți ca să-i vatăme. Dacă s-ar întoarce acest argument în sprijinul omului de bine, răspund prin paragraful căruia îi aparține această notă.

[140]) Autorul „ilustru" este Diderot, care afirmă acest lucru în prefața *Fiului natural*. Rousseau revine adeseori asupra acestei sentințe a prietenului său din timpul cînd Rousseau era singur la Ermitage (cf. J.-J. Rousseau, *Confessions*, IX).

mai prețioase în mîna lor, fără ca prin aceasta ideile sau diamantele să le apartină, la această vîrstă nu există nici o proprietate adevărată, de nici un fel

Lucrurile pe care le spune un copil nu sînt pentru el ceea ce sînt pentru noi: nu le leagă de aceleași idei. Aceste idei, dacă are așa ceva în adevăr, n-au în capul lui nici urmare, nici legătură; nimic fix, nimic sigur în tot ce gîndește. Observă pe pretinsul tău copil-minune. În unele momente vei găsi în el resortul unei activități extreme, o claritate de spirit în stare să spargă norii Cel mai adesea, același spirit ți se va părea slab, muced și parcă învelit într-o ceață deasă Cînd ți-o ia înainte, cînd rămîne nemișcat. La un moment dat, îți vine să zici că e un geniu și imediat după aceea că e un prost. Te-ai înșela și într-un caz și în altul: e un copil. E un pui de vultur, care într-o clipă se înalță în aer si în clipa următoare cade iar în cuib[141])

Poartă-te deci cu el după vîrsta lui, cu toate aparențele, și ferește-te să nu-i sleiești puterile voind să le pui prea mult la încercare. Dacă acest creier tînăr se încălzește, dacă vezi că începe să clocotească, lasă-l să clocotească în voie, dar nu-l ațîța niciodată, de teamă să nu se risipească; iar cînd primele fumuri s-au împrăștiat, reține, comprimă-le pe celelalte pînă cînd, cu anii, ele au să se prefacă în căldură și într-o adevărată forță. Altfel, îți irosești timpul și îngrijirea și-ți distrugi singur propria-ți operă; după ce te-ai îmbătat în mod nesocotit cu toți acești aburi inflamabili, nu-ți va rămîne decît o drojdie fără nici o tărie.

Din copii zăpăciți ies oameni de rînd; nu cunosc deloc vreo observație mai generală și mai sigură decît aceasta. Nimic nu e mai greu decît să deosebești în copilărie prostia adevărată de acea prostie aparentă și înșelătoare, care anunță spiritele puternice Pare deocamdată ciudat ca cele două extreme să aibă semne atît de asemănătoare; totuși, așa trebuie să fie; căci, la o vîrstă cînd omul n-are nici o idee adevărată, toată deosebirea dintre copilul deosebit de inteligent și cel neinteligent este că cel din urmă nu primește decît idei false, iar cel dintîi, negăsind decît idei false, nu primește nici una; se aseamănă deci prostului prin aceea că unul nu e capabil de nimic, pe cînd celuilalt nu-i convine nimic. Singurul semn ce-i deosebește depinde de întîmplare, care poate oferi celui din urmă vreo idee potrivită înțelegerii lui, pe cînd cel dintîi e totdeauna și pretutindeni același. Cato cel tînăr, în timpul copilăriei, părea un imbecil în casa sa. Era tăcut și încăpățînat. Iată singura părere pe care o aveau despre el. Unchiul său nu l-a cunoscut decît în anticamera lui Silla[143]).

---

141) F e n e l o n (în *Educația fetelor*) scria în același sens următoarele: „De altă parte, neștiind încă să gîndească sau să facă ceva prin ei înșiși, ei observă tot și vorbesc puțin, dacă nu-i obișnuiești să vorbească mult; de acest lucru trebuie să te ferești. Adesea, plăcerea pe care vrem s-o obținem de la copiii drăguți îi strică: îi obișnuim să spună tot ce le vine în minte și să vorbească despre lucruri asupra cărora nu au încă cunoștințe distincte; le rămîne astfel pentru întreaga viață obișnuința de a judeca în pripă și de a spune lucruri asupra cărora n-au deloc idei clare; ceea ce produce un fel foarte rău de a fi al spiritului“[142]).

142) F e n e l o n, *Education des filles*, Paris, Flammarion (f a), p. 17.

143) Datele sînt luate din Plutarh, care a fost „prima... și ultima“ lectură a lui Rousseau. Iată ce scrie Plutarh despre Cato cel tînăr (zis din Utica, oraș în care s-a sinucis): „Se zice că din copilărie.. nu se mira și nu se arăta mișcat

Dacă n-ar fi intrat niciodată în această anticameră, poate c-ar fi trecut drept un dobitoc pînă la vîrsta rațiunii, dacă Cezar n-ar fi trăit, poate că totdeauna am fi considerat vizionar pe același Cato care a înțeles geniul funest al acestuia și i-a prevăzut cu mult înainte toate proiectele. O, cît sînt de expuși să se înșele acei care-i judecă așa de grăbit pe copii! Sînt, adesea, mai copii decît copiii. Am văzut la o vîrstă destul de înaintată un om[144]) care mi-a făcut cinstea să-mi fie prieten și care în familia sa și printre amici trecea drept un spirit mărginit: acest cap excelent se forma în tăcere. Deodată, el s-a arătat filosof și nu mă îndoiesc că posteritatea îi va marca un loc distins și de cinste printre cugetătorii cei mai buni și printre metafizicienii cei mai adînci ai secolului său.

Respectați copilăria și nu vă grăbiți s-o judecați nici în bine, nici în rău. Lăsați excepțiile să se arate, să se dovedească, să se confirme mult timp înainte de a adopta pentru ele metode particulare. Lăsați natura să-și exercite acțiunea multă vreme înainte de a vă apuca să acționați în locul ei, de teamă să nu-i contrariați acțiunile. Veți zice că timpul este prețios și nu trebuie să-l pierdem. Nu vedeți că e mai bine să nu faci nimic decît să-l pierzi folosindu-l rău și că un copil rău instruit e mai departe de înțelepciune decît unul care n-a fost instruit deloc. V-ați speriat văzînd că-și irosește primii ani fără să facă nimic! Cum! Nu e nimic să fii fericit? Nu e nimic să sari, să te joci, să alergi toată ziua? Toată viața nu va fi atît de ocupat. Platon, în republica sa, care e socotită atît de severă, nu-i crește pe copii decît în serbări, jocuri, cîntece, pierdere de vreme; s-ar zice că a făcut tot ce trebuie învățîndu-i să se bucure. iar Seneca, vorbind despre vechea tinerime romană, zicea: stătea în-

---

de nimic... Era greu să-l impresionezi atît încît să-l faci să rîdă și foarte rar i se vedea un zîmbet pe față. . Cînd a început să învețe, se arăta greoi, pricepea prost și încet, dar ceea ce înțelegea o dată reținea temeinic". Pedagogul său, Sarpedon, l-a introdus adesea în casa lui Silla, autorul listelor de proscripție, casă care devenise locul de supliciu al adversarilor săi. În casa lui Silla, Cato văzu, la patrusprezece ani, oameni pedepsiți, torturați și uciși. „Văzînd capetele celor mai ilustre personaje din Roma, întreabă pe sclavul său: de ce nu-l ucide cineva pe acest om? Pentru că, îi răspunse acesta, toți se tem de el mai mult decît îl urăsc. Cum, zise copilul, și tu nu mi-ai dat o sabie ca să-l ucid și să scap patria de acest monstru" (cf. S a l l w u r k, *op. cit*, vol. I, p. 118)

144) Este vorba de E t i e n n e B o n n o t d e C o n d i l l a c (1715—1780), iluminist francez, filosof senzualist, care a arătat în celebra sa lucrare *Tratat despre senzații* (1754) — publicată după cunoscuta *Încercare asupra originii cunoștințelor umane* (1746) — că întreaga activitate spirituală a omului ia naștere numai din senzații, respingînd concepția lui Locke despre reflexie (izvor de cunoaștere independent de simțuri, o formă deosebită de „experiență" internă) Dar, deși considera senzațiile ca rezultat al acțiunii lumii exterioare asupra simțurilor, el susținea că esența lucrurilor este incognoscibilă, senzațiile nefiind decît semne, nu copii ale lucrărilor În vederile sale despre relațiile sociale Condillac a fost idealist; în viața socială — potrivit acestor vederi — rolul decisiv îl are năzuința oamenilor de a obține maximum de plăceri, iar orînduirea socială cea mai justă este aceea în care tendința spre desfătare a omului este mai deplin satisfăcută (cf. *Mic dicționar filozofic*, E.S.P.L.P., 1954, p 98—99).

A fost educator al fiului ducelui de Parma În 1775 a publicat un *Curs de studii* în 13 volume cuprinzînd o gramatică, o „artă" de a gîndi, o „artă" de a scrie, o istorie veche și o istorie modernă.

totdeauna în picioare, nu i se preda nimic care să fie învăţat stînd jos[145]) Era ea de mai puţină valoare ajungînd la vîrsta matură? De aceea, nu-ţi fie frică de această pretinsă lenevie Ce ai zice despre un om care, pentru a se folosi de întreaga sa viaţă, n-ar vrea să mai doarmă niciodată? Ai zice, acest om e nebun: nu se bucură de timp, şi-l iroseşte, pentru a fugi de somn aleargă spre moarte Gîndeşte-te că aici e acelaşi lucru şi că copilăria e somnul raţiunii

Aparenta uşurinţă de a învăţa este cauza ruinării copiilor Nu se vede că însăşi această uşurinţă de a învăţa e proba că nu învată nimic Creierul lor întins şi lucios redă ca o oglindă obiectele pe care i le prezentăm, dar nimic nu rămîne, nimic nu pătrunde Copilul reţine cuvintele, ideile se reflectă: cei care îl ascultă le înţeleg, numai ei nu le înţelege deloc

Deşi s-ar părea că memoria şi gîndirea sînt două facultăţi esenţial deosebite, totuşi ele nu se dezvoltă cu adevărat decît împreună. Înainte de vîrsta raţiunii, copilul nu primeşte idei, ci imagini; între unele şi altele există deosebirea că imaginile nu sînt decît tablouri absolute ale obiectelor sensibile, iar ideile — noţiuni ale obiectelor determinate prin raporturi. O imagine poate să fie singură în spiritul care şi-o reprezintă, dar orice idee presupune existenţa şi a alteia Cînd ai o imagine, nu faci altceva decît vezi, cînd concepi, compari. Senzaţiile noastre sînt pur pasive, în vreme ce percepţiile sau ideile se nasc dintr-un principiu activ care judecă. Aceasta se va demonstra mai departe[147])

Afirm deci că nefiind în stare să judece, copiii nu pot avea memorie adevărată. Ei reţin sunete, chipuri, senzaţii, uneori idei şi rareori legături de idei. Obiectîndu-mi că ei învaţă oarecare elemente de geometrie, credeţi că veţi aduce o probă împotriva mea; cu totul dimpotrivă, veţi aduce o probă în favoarea mea. Se arată că, departe de a şti să raţioneze singuri, ei nu ştiu nici măcar să reţină raţionamentele altora, căci urmărind pe aceşti mici geometri în metoda lor, veţi vedea îndată că au reţinut numai impresia exactă a figurii şi termenii demonstraţiei La cea mai mică obiecţie nouă nu vor şti să răspundă; întorcînd figura, nu vor mai înţelege. Toată ştiinţa lor este în senzaţie; nimic n-a ajuns la judecată. Chiar memoria lor nu e deloc mai perfectă decît celelalte facultăţi, pentru că mai totdeauna ei trebuie să înveţe din nou cînd sînt mari lucrurile ale căror cuvinte le-au învăţat în copilărie[148]).

---

[145]) Seneca, *Epist.*, 88: *Nihil liberos suos docebant, quod discendum esset jacentibus. (Nu-i învăţau pe copiii lor nimic din ce ar fi trebuit să înveţe cei ce mînuiau suliţa)* Acelaşi pasaj se regăseste la Montaigne (Eseuri, II, capitolul 21), care scria: „E de mirare cîtă grijă pune în legile sale *Platon,* pentru veselia şi petrecerea tineretului din cetatea sa, si cit de mult se opreşte la întrecerile lor, la jocuri, cîntece, sărituri si dansuri Se întinde la mii de reguli pentru gimnaziile[146]) sale; în ştiinţe, litere îi face să petreacă foarte puţin" (nota Petitain)

[146]) Gimnaziu, institutie de stat pentru educaţia fizică a tineretului în Grecia antică.

[147]) În cartea a III-a. În materie de teoria cunoasterii, Rousseau se sprijină pe vederile gnoseologice ale lui Locke.

[148]) Afirmaţia nu este întemeiată, pentru că, desi gîndirea copilului este concretă, ea operează cu noţiuni (prin expresiile lor verbale), iar azi nu mai poate fi concepută o gîndire umană în afara substanţei ei, care e constituită din limbaj.

Cu toate acestea e departe de mine gîndul că copiii n-au nici un fel de raționament*). Dimpotrivă, văd că raționează foarte bine în tot ceea ce cunosc și se referă la interesul lor prezent și sensibil. Însă ne înșelăm asupra cunoștințelor lor, atribuindu-le cunoștințe pe care nu le au și silindu-i să raționeze asupra lucrurilor pe care nu le pot înțelege. Ne mai înșelăm cînd voim să-i facem atenți la considerații care nu-i privesc în nici un fel, cum ar fi interesul lor viitor, fericirea pe care o vor avea și stima de care se vor bucura cînd vor fi mari; sînt cuvîntări care, adresate unor ființe lipsite de orice simț al prevederii nu au absolut nici o semnificație pentru ei. Or, toate studiile cu care îi chinuim pe acești bieți nenorociți urmăresc asemenea scopuri cu totul străine spiritului lor. Judecați ce atenție pot să le dea[149])

Pedagogii care ne arată cu mare fală învățăturile pe care le dau elevilor lor sînt plătiți ca să vorbească un alt limbaj; se vede totuși chiar în purtarea lor că gîndesc ca și mine Ce-i învață ei, în cele din urmă? Cuvinte, iarăși cuvinte și întotdeauna cuvinte Printre diferitele științe pe care se laudă că le predau se feresc să aleagă pe cele care ar fi în adevăr folositoare copiilor, pentru că acestea ar fi științe ale lucrurilor și n-ar reuși cu ele; aleg pe cele care-ți se pare că le știi cînd cunoști termenii: blazonul, geografia, cronologia, limbile etc., toate studii atît de depărtate de om și mai ales de copil, încît te miri dacă o singură dată în viață i-ar putea fi folositoare.

Veți fi surprinși că socotesc studiul limbilor printre lucrurile lipsite de folos în educație: dar amintiți-vă că vorbesc numai de studiile din prima vîrstă și, orice s-ar spune, nu cred, exceptînd copiii minune, ca să fi putut vreun copil pînă la doisprezece sau cincisprezece ani să învețe cu adevărat două limbi.

Admit că, dacă studiul limbilor ar fi numai studiul cuvintelor, adică al figurilor și al sunetelor care exprimă acest studiu, ar putea să fie

---

*) Am atras atenția de o sută de ori, scriind că într-o lucrare lungă este imposibil să dai întotdeauna aceleași sensuri acelorași cuvinte Nu există nici o limbă atît de bogată încît să prezinte atîția termeni, atîtea forme și fraze cîte modificări pot avea ideile noastre.

Metoda de a defini toți termenii și de a pune neîncetat definiția în locul definitului este frumoasă, dar nu se poate pune în practică, căci, cum s-ar putea evita aici faptul că ne învîrtim în cerc? Definițiile ar putea să fie bune, dacă nu s-ar întrebuința cuvinte ca să le facem Cu toate acestea, sînt convins că poți fi clar, chiar în sărăcia limbii noastre, fără să se dea întotdeauna aceleași accepții acelorași cuvinte, ci făcînd în așa fel ca, de cîte ori se folosește fiecare cuvînt, accepția ce i se dă să fie îndeajuns de determinată pentru ideile la care se raportează și ca fiecare perioadă în care se găsește acest cuvînt să-i servească ca să zic astfel, de definiție Uneori spun că copiii sînt incapabili de raționament și alteori îi fac să raționeze cu destulă finețe. Nu cred că prin aceasta mă contrazic în ideile mele, dar nu pot să nu admit că mă contrazic adesea în expresiile mele.

149) Pasajul este diametrul opus lui Locke, care afirmă: „Cu cît îl vei trata (pe copil, *n.n.*) mai devreme ca bărbat cu atît va începe în adevăr să fie bărbat; și dacă, din cînd în cînd, vei sta cu el vorbind chestiuni serioase, vei ridica pe neobservate mintea lui deasupra tuturor distracțiilor obișnuite ale tinereții și a acelor ocupații fără nici o valoare, cu care, de obicei, își pierd tinerii timpul" (cf. trad Adamescu, *op cit*, p 233; Sallwürk, *op. cit*, vol. I, p. 121).

potrivit pentru copii; dar limbile, schimbînd semnele, modifică și ideile pe care ele le reprezintă. Capetele se formează după limbi, ideile îmbracă coloritul idiomelor; singură rațiunea este comună, spiritul în fiecare limbă are forma sa particulară; diferență care ar putea fi în parte cauza sau efectul caracterelor naționale; ceea ce pare a confirma această presupunere e faptul că, la toate națiunile din lume, limba urmează schimbările moravurilor și se păstrează sau se alterează ca și ele.

Din aceste forme diferite[150]), uzul dă copilului una, care este și singura pe care o păstrează pînă la vîrsta rațiunii. Ca să aibă două, ar trebui să știe a compara idei, dar cum să le compare cînd el de-abia le poate concepe? Fiecare lucru poate avea o mie de semne diferite pentru el, dar fiecare idee poate avea numai o formă: deci, el nu poate învăța să vorbească decît o singură limbă. Se va zice că el învață totuși mai multe; neg aceasta. Am văzut asemenea copii minune care credeau că vorbesc cinci sau șase limbi. I-am auzit vorbind germana, folosind, pe rînd, termeni latinești, termeni franțuzești, termeni italienești; se serveau în realitate de cinci sau șase dicționare, dar nu vorbeau decît germana. Într-un cuvînt, în asemenea împrejurări, dați copiilor atîtea sinonime cîte vă plac; veți schimba cuvintele, nu limba; ei nu vor ști niciodată decît una.

Pentru a ascunde această lipsă de aptitudine, ei se exersează de preferință cu limbile moarte, nemaiexistînd judecători ai acestor limbi care să nu poată fi respinși. Întrebuințarea zilnică a acestor limbi fiind pierdută de multă vreme, ne mulțumim să imităm ceea ce se găsește scris în cărți; și zicem că le vorbim. Dacă aceasta e greaca și latina dascălilor, judecați cum este cea a copiilor! De-abia au învățat primele noțiuni, din care ei nu înțeleg absolut nimic, și îi și învățăm să alcătuiască un discurs francez în cuvinte latine; apoi, cînd sînt mai înaintați, să însăileze în proză fraze din Cicero și în versuri fragmente din Virgiliu. Atunci cred ei că vorbesc în latină. cine i-ar contrazice?

În orice studiu, semnele care reprezintă lucrurile nu înseamnă nimic fără ideea lucrurilor reprezentate. Totuși, întotdeauna mărginim pe copil la aceste semne, fără ca vreodată să-l putem face să înțeleagă lucrurile pe care ele le reprezintă. Socotind că-l învățăm descrierea pămîntului, nu-l învățăm decît să cunoască hărți; îl învățăm nume de orașe, de țări, de rîuri, pe care nu le concepe că ar exista în altă parte decît pe hîrtia pe care i le arătăm. Mi-aduc aminte că am văzut undeva o geografie care începea așa: *„Ce este lumea? E un glob de carton!“* Aceasta e exact geografia copiilor. Pot afirma că, după doi ani de studiul sferei și cosmografiei. nici un copil de zece ani nu va ști după regulile care i s-au dat să se ducă de la Paris la Saint-Denis. Pot afirma că nici un copil nu va putea, cu un plan al grădinii tatălui său, să se ducă prin toate colțurile, fără să se rătăcească. Iată pe acești doctori[151]) care știu, în momentul potrivit, unde e Pekinul, Ispahanul, Mexicul, ca și toate țările de pe pămînt.

---

[150]) De limbaj
[151]) „Doctor“ în sens de mare învățat.

Aud vorbindu-se că e bine să ocupi pe copii cu studii în care nu trebuie decît ochi: așa ar fi dacă ar exista vreun studiu în care să trebuiască numai ochi: însă nu cunosc nici un asemenea studiu.

Printr-o eroare și mai ridicolă, sînt puși să învețe istoria: ne închipuim că istoria e potrivită pentru înțelegerea lor. fiind o adunare de fapte Dar ce se înțelege prin acest cuvînt: fapte? Este de crezut oare că raporturile care determină faptele istorice să fie atît de ușor de înțeles, încît ideile despre ele să se formeze fără greutate în spiritul copiilor? S-ar putea oare crede că adevărata cunoaștere a evenimentelor se poate despărți de cunoașterea cauzelor, de cea a efectelor lor și că faptul istoric ține atît de puțin de moral. încît să se poată cunoaște unul fără altul? Dacă nu vedeți în acțiunile oamenilor decît mișcări externe și pur fizice, ce învățați din istorie? Absolut nimic: iar acest studiu lipsit de orice interes nu vă dă nici plăcere, nici nu vă instruiește Dacă vreți să apreciați aceste acțiuni prin raporturile lor morale, încercați a-i face pe elevii voștri să înțeleagă aceste raporturi și veți vedea atunci dacă istoria e potrivită pentru vîrsta lor

Cititorilor, amintiți-vă întotdeauna că cel care vă vorbește nu e nici savant. nici filosof, ci un simplu om. prieten al adevărului, fără partid, fără sistem: un solitar care, trăind puțin cu oamenii. are mai puține prilejuri să se pătrundă de prejudecățile lor și are mai mult timp pentru a reflecta asupra a ceea ce îl izbește cînd are de-a face cu ei. Raționamentele mele sînt întemeiate mai puțin pe principii decît pe fapte și cred că nu vă pot pune mai bine în stare să le judecați decît aducîndu-vă adesea unele exemple sugerate de observațiile mele.

Mă dusesem să petrec cîteva zile la țară la o bună mamă de familie, care avea multă grijă de copiii săi și de educația lor. Într-o dimineață eram de față la lecția celui mai mare dintre ei; guvernorul său, care-l învățase foarte bine istoria veche, i-a vorbit din nou despre Alexandru, s-a oprit la întîmplarea cunoscută cu medicul Philippe, care a meritat osteneala să fie înfățișat într-un tablou[152]). Guvernorul, om valoros, a făcut multe reflecții asupra curajului lui Alexandru. care nu mi-au plăcut deloc: dar am evitat să-l combat, pentru a nu-l discredita în fața elevului. La masă, după obiceiul francez, nu s-a pierdut ocazia de a-l face pe băiețaș să vorbească mult Viciciunea naturală a vîrstei sale și expectativa unor aplauze sigure l-au făcut să spună mii de prostii, printre care străbăteau din cînd în cînd unele cuvinte fericite care făceau să se uite restul. În fine. veni și povestea medicului Philippe: băiatul a povestit-o în mod clar și cu multă grație. După obișnuita răsplată de elogii pe care o cerea mama și pe care o aștepta fiul, am discutat asupra celor ce a spus Cei mai mulți blamau temeritatea lui Alexandru; unii, după exemplul guvernorului, admirau fermitatea, curajul său: ceea ce m-a făcut să înțeleg că nici unul din cei de față nu vedea în ce constă adevărata

---

152) Aici Petitain menționează că fapta este observată de Quintus Curtius, *Viața lui Alexandru*, II, 6 și de Montaigne, *Eseuri*, I, 23: *„Alexandru fiind înștiințat printr-o scrisoare a lui Parmeniu că Philippe, medicul său cel mai iubit, a fost cumpărat cu bani de către Dariu ca să-l otrăvească, în momentul în care întindea lui Philippe scrisoarea ca s-o citească înghițea băutura pe care acesta i-o pregătise."*

frumusețe a acestei trăsături. Mi se pare le-am spus că dacă există cel mai mic curaj, cea mai mică fermitate în acțiunea lui Alexandru, ea nu e decît o extravaganță Atunci toată lumea a fost de aceeași părere, convenind că a fost o extravaganță Era să răspund și să mă înfurii, cînd o femeie care sta alături de mine și care nu deschisese pînă atunci gura s-a aplecat la urechea mea și mi-a spus încet de tot Taci, Jean-Jacques, ei nu te vor înțelege. Am privit-o cu mirare și am tăcut[152 bis]). După masă, bănuind după multe semne că tînărul meu învățat nu înțelesese nimic din întîmplarea pe care a povestit-o atît de bine. l-am luat de mînă, m-am plimbat cu el prin grădină și, întrebîndu-l după placul meu, am aflat că el admira mai mult decît oricine curajul atît de lăudat al lui Alexandru Dar în ce credeți că vedea el acest curaj? Numai în faptul de a fi înghițit dintr-o dată o doctorie rea la gust, fără să ezite, fără să arate cea mai mică aversiune Bietul copil, căruia de-abia cu 15 zile înainte i se dăduse o doctorie pe care o luase cu cea mai mare greutate și îi mai avea încă gustul în gură. Moartea otrăvirea constituiau în mintea lui doar niște senzații neplăcute și nu concepea, în sinea lui, altă otravă decît siminichia. Trebuie totuși să mărturisim că fermitatea eroului lăsase o impresie puternică în inima sa tînără și că se hotărîse ca la prima doctorie pe care va trebui s-o înghită să fie un Alexandru. Fără să intru în lămuriri care întreceau, fără îndoială, condiția sa, l-am sprijinit în pornirile sale lăudabile și m-am întors rîzînd în sinea mea de înalta înțelepciune a taților și a dascălilor care cred că-i învață pe copii istoria

Este ușor să le pui în gură cuvinte ca regi, imperii, războaie, cuceriri, revoluții, legi; însă cînd va fi vorba să lege idei precise de aceste cuvinte, vom fi departe de convorbirea cu grădinarul Robert în toate aceste explicații

Unii cititori, nemulțumiți de *Taci, Jean-Jacques,* prevăd că vor întreba ce am găsit în cele din urmă atît de frumos în acțiunea lui Alexandru Nenorocitilor! Dacă trebuie să vă spun, cum o veți înțelege? Alexandru credea în virtute, credea în ea cu prețul capului său, al propriei sale vieți. Marele său suflet era făcut pentru a crede în virtute Ce frumoasă profesiune de credință este înghițirea acestei doctorii! Nu, niciodată vreun muritor n-a făcut o alta atît de sublimă. Dacă există vreun Alexandru modern, să mi se arate cu trăsături asemănătoare.

Dacă cuvintele nu pot constitui o știință, nu există studiu potrivit pentru copii. Dacă ei n-au idei adevărate, nu pot să aibă nici o memorie adevărată, căci n-o pot numi astfel pe cea care nu reține decît senzații. La ce servește să le înscrii în cap un catalog de semne care nu reprezintă nimic pentru ei? Învățînd lucrurile nu vor învăța oare și semnele? De ce să-i supui la oboseala inutilă de a le învăța de două ori? Și, în același timp, ce prejudecată primejdioasă începi să le-o inspiri făcîndu-i să ia

---

[152 bis]) Din lămurirea dată de Rousseau în scrisoarea către Doamna La Tour din 26 septembrie 1762 rezultă că aceasta nu era, cum se pare că susțineau unii, Doamna de Luxembourg, „pe care nu o cunoșteam în acel timp": e o persoană pe care nu am revăzut-o niciodată Ea însă îmi dă asigurări că are pentru mine o mare stimă, cu care mă onorez". E posibil ca șederea la țară să fi fost la doamna d'Epinay.

drept știință cuvinte care n-au nici un sens pentru ei Cu primul cuvînt cu care copilul se împacă. cu primul lucru pe care l-a învățat prin cuvîntul altuia fără să-i vadă singur utilitatea, judecata sa este pierdută: va străluci multă vreme în ochii proștilor înainte de a repara o asemenea pierdere*)

Nu· dacă natura dă creierului unui copil acea mlădiere care-l face apt să primească tot felul de impresii. nu i-o dă pentru ca să gravăm în el nume de regi, de date. de termeni heraldici, de sferă. de geografie și toate acele cuvinte fără nici un înteles pentru vîrsta lui și fără vreo utilitate pentru nici o vîrstă, cu care îi chinuim trista și stearpa lui copilărie; ci i-o dă pentru ca toate ideile pe care le poate înțelege și care sînt utile, toate cele care se leagă de fericirea sa și care trebuie să-l lumineze într-o zi asupra datoriilor lui să se imprime de timpuriu cu litere neșterse și să-i slujească pentru a se conduce în viață într-o formă potrivită ființei și facultăților sale

Fără să studieze din cărți, felul memoriei pe care o poate avea un copil nu rămîne din acest motiv neocupată, tot ce vede, tot ce aude îl impresionează și-și aduce aminte, înregistrează singur acțiunile și cuvintele oamenilor, iar tot ceea ce îl înconjoară este cartea din care, fără să se gîndească la aceasta, își îmbogățește continuu memoria, așteptînd să poată profita și judecata lui În alegerea obiectelor, în grija de a-i prezenta neîncetat pe cele pe care le poate cunoaște și a-i ascunde pe cele pe care trebuie să le ignoreze constă adevărata artă de a cultiva în el această facultate primară: prin ea trebuie să te silești a-i forma un magazin de cunoștințe care să-i servească educației în timpul tinereții și conduitei lui în toate timpurile. Această metodă, e adevărat, nu formează copii minune și nu face să strălucească guvernantele și educatorii. dar ea formează oameni judicioși, robuști, sănătoși la trup și la minte. care, fără să fi fost admirați în tinerețe, vor fi onorați cînd vor fi mari

Emil nu va învăța niciodată nimic pe dinafară, nici chiar fabule, nici pe ale lui La Fontaine, oricît de naive, oricît de atrăgătoare sînt ele: căci cuvintele fabulelor nu sînt fabule, după cum cuvintele istoriei nu sînt istorie. Cum poate cineva să fie atît de orbit, încît să denumească fabulele drept morală a copiilor, fără a se gîndi că epilogul[153]), deși le face plăcere, îi înșală, că. seduși de minciună, lasă să le scape adevărul și că mijlocul de a le face învățătura plăcută îi împiedică să profite de ea? Fabulele îi pot instrui pe oameni, dar copiilor trebuie să le spui

---

*) Cei mai mulți savanți sînt la fel ca și copiii Erudiția vastă rezultă mai puțin din mulțimea ideilor decît din mulțimea imaginilor Datele, numele proprii, locurile, toate obiectele izolate sau lipsite de idei (determinare noțională, — *n.n.*) se rețin numai prin memoria semnelor, si rar ne aducem aminte de vreunul din aceste lucruri fără să vedem în același timp *recto* sau *verso* paginii (fața sau dosul — *n.n.*) în care a fost citit sau figura sub care a fost văzut întîia dată Aceasta este, aproximativ, stiința la modă în ultimele secole. Cea din secolul nostru este altceva: nu se mai fac studii, nu se mai fac observații: se visează si ni se dau în mod grav drept filosofie visele unor nopti proaste Mi se va spune că si eu visez, consimt· însă, ceea ce ceilalți s-au ferit să facă, cu prezint visele mele ca vise, lăsînd pe cititor să cerceteze dacă ele folosesc cu ceva oamenilor treji.

153) Termenul utilizat în text de Rousseau este „apologue", el se referă la partea *narativă* a fabulei, spre deosebire de *morala* finală.

adevărul gol de îndată ce îl acoperi cu un văl, ei nu-și mai dau osteneala să-l ridice

Toți copiii învață fabulele lui La Fontaine și nu este nici unul care să le înțeleagă. Dacă le-ar înțelege ar fi și mai rău, căci morala e atît de amestecată și de nepotrivită vîrstei lor, încît îi duce mai mult la viciu decît la virtute. Îmi veți spune că și aici sînt paradoxe. Fie; dar să vedem dacă sînt adevăruri. Spun că un copil nu înțelege deloc fabulele pe care le învață, pentru că oricît ne-am sili să le simplificăm, învățătura pe care vrem s-o extragem din ele ne obligă să introducem idei pe care el nu le poate sesiza, iar construcția poetică care le face mai ușor de reținut le îngreuiază înțelegerea în așa fel, încît cîștigăm plăcere în dauna clarității. Fără a cita vreo mulțime de fabule care n-au nimic inteligibil, nici folositor pentru copii și care le sînt predate cu celelalte în mod nediferențiat pentru că sînt amestecate cu ele, să ne mărginim la acelea pe care autorul pare să le fi scris anume pentru ei.

Nu cunosc în toată culegerea lui La Fontaine decît cinci sau șase fabule în care strălucește în cel mai înalt grad naivitatea copilărească; din aceste cinci sau șase, iau ca exemplu pe cea dintîi din toate*), pentru că este aceea a cărei morală este mai potrivită la orice vîrstă, cea pe care copiii o sesizează mai bine, cea pe care o învață cu mai multă plăcere, în fine cea pe care însuși autorul a pus-o din preferință în fruntea cărții. Presupunînd cu adevărat că scopul ei este de a fi înțeleasă de către copii, de a le place și de a-i instrui, această fabulă este desigur, capodopera sa. Să mi se îngăduie deci s-o urmăresc și s-o cercetez în cîteva cuvinte.

CORBUL ȘI VULPEA[153a)]

Fabulă

Jupînul Corb, pe o creangă cocoțat,

Jupîn! Ce înseamnă în el însuși acest cuvînt? Ce semnificație are față de un nume propriu? Ce sens are în această ocazie?

Ce este un corb?

Ce înseamnă pe *creangă cocoțat?* Nu se spune pe *creangă cocoțat,* ci *cocoțat pe o creangă.* În consecință, trebuie să vorbești de inversiunile poeziei; trebuie să spui ce este proza și ce este versul.

Ținea în clonț un boț de caș furat

Ce caș? Era un caș de Elveția, de Brie sau de Olanda? Dacă copilul nu a văzut deloc corbi, ce cîștigi dacă-i vorbești despre ei? Dacă a văzut, cum își va închipui că ține în clonț un boț de caș? Să facem totdeauna imagini după natură.

---

*) E a doua și nu prima, cum a observat foarte bine dl. Formey. (A doua din Cartea I a FABULELOR lui La Fontaine — *n n*)

153 a) În redarea acestei fabule, am ținut seama și de traducerea românească a *Fabulelor* lui La Fontaine, de A. Tita, E.L.U. București, 1969, p. 52.

Jupîna Vulpe, ademenită-ndată de miros.

Încă un jupîn! Aici e bine ca titlu e meşter cunoscut în şireteniile meşteşugului său. Trebuie să spui ce este o vulpe şi să deosebeşti natura ei de caracterul convenţional pe care-l are în fabulă.

Ademenită! Acest cuvînt nu e uzitat. Trebuie explicat; trebuie să spui că nu se mai foloseşte decît în poezie[153b]). Copilul va întreba de ce se vorbeşte altfel în poezie decît în proză Ce-i veţi răspunde?

Ademenită de mirosul caşului! Această brînză pe care o ţinea un corb cocoţat pe o creangă trebuie să fi avut un miros tare pentru ca să fie simţit de vulpe într-o pădure sau în vizuina sa! În acest fel vreţi să deprindeţi elevul vostru cu acel spirit de critică judicioasă care nu se lasă convins decît de lucruri bine dovedite şi ştie să deosebească adevărul de minciună în povestirile altuia?

Îi spuse pe un ton mieros:

Îi spuse! Deci vulpile vorbesc. Ele vorbesc, aşadar, aceeaşi limbă ca şi corbii. Înţeleptule învăţător, ia seama! Cîntăreşte bine răspunsul înainte de a-l da. Are mai mare importanţă decît socoteşti.

A! bună ziua, domnule Corb

Domnule! Acest titlu va fi luat în bătaie de joc de copil înainte de a şti că este un titlu de onoare[153c]) . . .

Că sînteţi zău, ca din cutie scos

Umplutură, redondanţă inutilă. Copilul, văzînd cum se repetă acelaşi lucru în alţi termeni, învaţă să vorbească deslînat. Dacă spuneţi că această redondanţă este un artificiu al autorului, că ar intra în preocuparea vulpii care vrea să pară că-şi înmulteste laudele cu cuvinte, această scuză va fi bună pentru mine, însă nu pentru elevul meu.

Fără să mint, dacă glasul dumitale

Fără să mint! Deci minţim uneori! Unde va ajunge copilul dacă îi vei spune că vulpea nu spune *fără să mint* decît pentru că ea minte?

Pe cît v-arată penele frumos

Pe cît arată! Ce înseamnă acest cuvînt? Învăţaţi pe copil să compare calităţile atît de diferite ca vocea şi penajul. Veţi vedea cum vă va înţelege.

Aţi fi Phoenixul locuitorilor acestei păduri

Phoenix! Ce este un phoenix? Iată-ne deodată cufundaţi în mincinoasa antichitate. aproape în mitologie.

Locuitorul acestei păduri! Ce discurs figurat! Linguşitorul îşi înnobilează vorbele şi-i dă mai multă demnitate pentru a-l face mai seducător. Un copil va înţelege oare această fineţe? Ştie el. poate el oare şti ce este un stil nobil şi un stil vulgar?

---

153 b) Cuvîntul „allecher“=*ademenit*, este cel despre care vorbeste Rousseau în context.

153 c) În text Rousseau mai pune şi varianta „Monsieur du Corbeau“, arătînd că ea necesită alte lămuriri înainte de a explica acest *du*.

La aceste cuvinte, corbul saltă de bucurie
Trebuie să fi trăit de-acum pasiuni destul de vii pentru a simți această expresie proverbială.

Și, ca să-și arate frumoasa voce
Nu uitați că pentru a întelege acest vers, copilul trebuie să știe ce e vocea frumoasă a corbului

Deschide larg pliscul, prada-i cade
Acest vers e admirabil, armonia dă imaginea. Văd deschis un cioc mare, urît, aud cum cade brînza printre ramuri· însă acest fel de frumuseți sînt pierdute pentru copii

Și vulpea înghițind-o îl dăscălește:
Iată dar bunătatea transformată în prostie Desigur, nu pierdem timpul ca să instruim copiii.

Află că orice lingușitori
Maximă generală! Nu e pentru noi.

Trăiesc pe seama cui le dă crezare
Niciodată un copil de zece ani nu va întelege acest vers.

Lecția aceasta prețuiește cît un boț de caș.
Aceasta se înțelege și cugetarea este foarte bună. Totuși, se vor găsi puțini copii care ar ști să compare o lecție cu o brînză și care n-ar prefera brînza lecției. Va trebui deci să-i faci să înțeleagă că aici e vorba de o glumă. Cîtă finețe pentru niște copii!

Corbul, rușinat și confuz,
Alt pleonasm; dar acesta nu e scuzabil.

Jură, dar cam tîrziu, că n-o să mai fie păcălit.
Jură! Care e dascălul atît de stupid care să încerce să explice copilului ce este un jurămînt?

Iată multe amănunte: destul de puține totuși din cîte ar trebui pentru a analiza toate ideile acestei fabule și să le reduci la ideile simple și elementare din care e compusă fiecare din ele. Însă cine crede că are nevoie de această analiză pentru a se face înțeles de către tineret? Nimeni dintre noi nu este atît de filosof pentru a ști să se pună în locul unui copil. Să trecem acum la morală

Întreb dacă trebuie să-i înveți pe copiii de șase ani că există oameni care lingușesc și mint pentru a trage folos? Ai putea cel mult să le arăti că există glumeți care rîd de copii și-și bat joc, în ascuns, de proasta lor vanitate; dar brînza strică tot; vor învăța mai bine cum s-o facă să cadă din ciocul altuia decît să n-o lase să cadă din ciocul lor. Aici e al doilea paradox al meu și nu e cel mai puțin important.

Urmăriți copiii cînd învață fabule și veți vedea că, atunci cînd sînt în stare să facă aplicarea, fac mai totdeauna o aplicare contrară intenției autorului și că, în loc să observe defectul de care vrei să-l vindeci sau să-l ferești, sînt înclinați să iubească viciul prin care te folosești de defectele altora. În fabula precedentă, copiii rîd de corb, dar toți au sim-

nație pentru vulpe. În fabula care urmează[153d]) credeți că le dați ca exemplu greierele? dar deloc, ei vor alege furnica. Nu ne place să ne umilim: ei vor lua întotdeauna rolul cel frumos: este alegerea amorului propriu, este o alegere foarte naturală. Or, ce lecție cumplită pentru copilărie! Cel mai odios dintre toți monștrii ar fi un copil avar și rău, care ar ști ce-i ceri și ce-i refuzi. Furnica face și mai mult, ea îl învață să iei în rîs cînd refuzi pe cineva.

În toate fabulele în care, cum se întîmplă de obicei, leul e cel mai strălucitor dintre personaje, copilul nu uită să se facă leu și, cînd face vreo împărțeală, bine instruit de modelul său, are mare grijă să pună mîna pe tot[153f]). Cînd însă musca îl învinge pe leu, e o altă treabă, atunci copilul nu mai e leu, este muscă. Învață ca într-o zi să ucidă cu înțepături de ac pe acei pe care n-ar îndrăzni să-i atace în față.

În fabula cu lupul slab și cu cîinele gras[153g]), în locul unei lecții de moderație pe care pretindem că i-o dăm, găsește una de neînfricare. Nu voi uita niciodată că am văzut o fetiță plîngînd în hohote, fiind profund mîhnită de faptul că această fabulă îi predica mereu docilitatea. Nu se putea ști cauza plînsului. În fine, am aflat-o. Bietei copile i se urîse cu lanțul, ea își simțea gîtul ros; plîngea că nu e lup.

Așadar, morala primei fabule citate este pentru copil o lecție a celei mai josnice lingușiri, a celei de a doua, o lecție de lipsă de omenie, a celei de a treia, o lecție de nedreptate, a celei de a patra, o lecție de satiră, a celei de a cincea, o lecție de independență. Această din urmă lecție, dacă este de prisos pentru elevul meu, nu este mai convenabilă pentru ai voștri. Cînd le dați precepte care se contrazic, ce rezultat sperați din îngrijirile voastre? Dar poate că întreaga această morală care ne servește ca obiecție împotriva fabulelor oferă tot atîtea motive de a le păstra. În societate trebuie o morală în cuvinte și în acțiuni; iar aceste două morale nu se aseamănă deloc. Cea dintîi este în catehism,

---

153 d) Este vorba de fabula *Greierele și furnica* de La Fontaine, care, de fapt, nu „urmează" ci precede *Corbul și vulpea*, fiind prima fabulă din Cartea I.

Greierele care
„*Petrecuse cu ghitara*
Toată vara"
se trezi în pragul iernii fără hrană
Ceru Furnicii
„*pîn' la vară,*
Niscai boabe de secară"
Furnica....
„*Nu-i din fire darnică*
Si-i răspunse cam răstit:
— Astă vară ce-ai păzit..."
„*— Dacă nu e cu bănat,*
Zi și noapte am cîntat
Pentru mine, pentru toți..."
„*— Joacă astăzi, dacă poți*"[153e])

153 e) Traducere A. Tita: *La Fontaine, Fabule*, E.L.U. București, 1969, p. 51.
153 f) Fabula *Dreptatea leului* (cu titlul original: *Juncana, capra și oaia întovărășite cu leul*).
153 g) În colecția Fabulelor, *Lupul și cîinele* (Cartea I, 5).

unde rămîne; cealaltă este în fabulele lui La Fontaine pentru copii și în povestirile lui pentru mame. Același autor e de ajuns peste tot[153h]).

Să ne înțelegem, domnule de La Fontaine. În ce mă privește vă promit să vă citesc cu grijă, să vă iubesc să mă instruiesc din fabulele dumneavoastră, căci sper că nu mă voi înșela asupra scopului lor. Dar permiteți ca pe elevul meu să nu-l las să studieze nici una din ele pînă cînd îmi veți fi dovedit că e bine să învețe lucruri din care nu va înțelege un sfert, că în privința celor pe care le va putea înțelege nu se va înșela niciodată și că, în loc să se corecteze după cel păcălit, nu se va lua după înșelător.

Înlăturînd astfel toate îndatoririle copiilor, înlătur instrumentele celei mai mari nenorociri a lor, anume cărțile. Citirea este flagelul copilăriei și aproape singura ocupație pe care știm să le-o dăm. Abia la doisprezece ani va ști Emil ce este o carte. Se va zice că trebuie să știe cel puțin a citi. Așa este: să știe citi atunci cînd citirea îi este folositoare; pînă atunci ea nu-i servește decît să-l plictisească.

Dacă nu trebuie să ceri nimic copiilor prin supunere, urmează că ei nu pot să învețe nici un lucru dacă nu-i pricep avantajul actual și prezent, fie că e vorba de o plăcere, fie de o utilitate. Altfel, ce motiv ar avea ca să-l învețe? Arta de a vorbi celor absenți și de a-i auzi, arta de a le comunica în depărtare, fără mijlocitor, sentimentele, voința și dorințele noastre este o artă a cărei utilitate poate fi înțeleasă la orice vîrstă. Prin ce minune această artă atît de utilă și atît de plăcută a devenit un chin pentru copilărie? Pentru că o silim să se ocupe de ea fără voia ei și pentru că îi dăm întrebuințări pe care ea nu le pricepe. Un copil nu este prea curios să perfecționeze instrumentul cu care îl chinuiești; dar fă ca acest instrument să servească plăcerilor lui și îndată se va apuca de el fără voia ta.

Se face o mare zarvă din căutarea celor mai bune metode pentru a învăța citirea; se inventează jocuri de litere și cartoane, se face din camera copilului un atelier de tipografie[154]). Locke vrea să-l înveți să citească folosind cuburi[155]). Nu este oare o invenție minunată? Ce prostie! Un mijloc mai sigur decît toate și pe care îl uităm întotdeauna este

---

[153h]) Povestirile lui La Fontaine se apropie în ce privește conținutul de Decameronul lui Boccacio.

[154]) După Sallwurk (*op. cit.*, vol. I, p. 135), Rousseau se referă aici la sistemul Dumas (*Alphabet mécanique Bureau typographique de Dumas pour la lecture*, Paris, 1720 — *Alfabet mecanic Biroul tipografic al lui Dumas pentru citit*). Acest birou — după descrierea lui Rollin în dicționarul pedagogic al lui Buisson — constă dintr-o masă mai mult lungă decît lată; pe masă sînt așezate căsuțe în care stau cartonașe pe care sînt tipărite literele. Cînd copilul vrea să scrie un cuvînt, procedează ca tipograful cînd culege literele, și anume scoate din căsuțele respective cartonașele cu literele ce-i trebuie ca să-l compună.

[155]) Locke, ocupîndu-se de învățarea citirii, arată că, atunci cînd copilul „vorbește curgător, e timpul să înceapă să citească. Dar... Trebuie să fim foarte cu grijă, ca nu cumva învățămîntul citirii să le fie impus ca o obligație și nici el să nu-l privească vreodată ca o datorie". Metodele speciale de predare a cititului pot avea forme diferite; astfel: „Putem lua, scria Locke, și cuburi, și jucării pe care ar fi tipărite litere, ca să învețe copiii alfabetul jucîndu-se și se pot găsi și alte douăzeci de feluri de joc, potrivit specialelor aptitudini sufletești ale lor, prin care să le facem din acest învățămînt *o petrecere*".

dorința de a învăța. Fă-l pe copil să aibă această dorință și lăsați deoparte jocurile de litere și cuburi, orice metodă va fi bună.

Interesul prezent, iată mobilul cel mai puternic, singurul care duce sigur și departe. Emil primește cîteodată, de la tatăl său, de la mama sa, de la rude, de la prieteni, bilete de invitație la masă, la plimbare, la o excursie, de a merge să vadă o serbare publică. Biletele sînt scurte, clare, bine scrise. Trebuie să caute pe cineva să i le citească; acest cineva nu se găsește totdeauna cînd trebuie sau are tot atît de puțină bunăvoință față de copil cît avusese ieri, la rîndul său, copilul pentru el. Astfel, ocazia, momentul trece. In fine, i se citește biletul, dar prilejul a trecut. A, dacă ar ști să citească singur! Mai primește și altele. Și ce scurte sînt! Ce interesant e conținutul lor! Ar încerca să le descifreze; uneori găsește ajutor, alteori nu. Se căznește; descifrează, în fine, jumătate dintr-un bilet: trebuie să meargă mîine să mănînce o prăjitură... nu știe unde, nici cu cine... cît efort ca să citească restul! Nu cred că Emil să mai aibă nevoie de jocuri de litere. Să mai vorbesc acum de scriere? Nu, mi-e rușine să-mi pierd vremea cu asemenea nimicuri într-un tratat de educație.

Voi adăuga un singur cuvînt, în care stă o maximă însemnată, și anume: de obicei obții cu mai multă siguranță și foarte repede ceea ce nu ești grăbit să obții. Sînt aproape sigur că Emil va ști să citească și să scrie perfect înainte de zece ani tocmai pentru că mă interesează foarte puțin să știe înainte de cincisprezece ani; dar aș prefera să nu știe niciodată să citească, decît să cumpere această știință cu pierderea a tot ceea ce o poate face folositoare: la ce i-ar servi lectura dacă a fost dezgustat de ea pentru totdeauna? *Id inprimis cavere opportebit, ne studia, qui amare nondum poterist, oderit, et amaritudinem semel perceptam etiam ultra rudes annos reformidet**).

Cu cît insist mai mult asupra metodei mele inactive, cu atît simt că se întăresc obiecțiunile. Dacă elevul vostru nu învață nimic de la voi, va învăța de la alții. Dacă nu previi eroarea prin adevăr, va învăța minciuni; prejudecățile pe care te temi să nu i le dai le va primi de la tot ceea ce-l înconjoară; vor intra prin toate simțurile; sau îi vor corupe rațiunea, chiar mai înainte de a se fi format, sau spiritul său înțepenit printr-o lungă inacțiune va fi absorbit de materie. Lipsa de obișnuință de a gîndi în copilărie îi va lua facultatea de a gîndi în restul vieții.

Mi se pare că aș putea să răspund cu ușurință la aceasta, dar de ce întotdeauna răspunsuri? Dacă metoda răspunde de la sine obiecțiilor, ea este bună; dacă nu răspunde, ea nu valorează nimic. Merg mai departe.

În par. 150 din aceeași lucrare, Locke recomandă „o minge de os de elefant... cu 32 de fete sau mai bine cu 24 sau 25; pe o seamă de fete să fie scris A, pe altele B, pe altele C și iarăși pe altele D". La început e bine, poate, să fie numai două litere: apoi s-ar adăuga una cîte una, scria Locke, pînă cînd „fiecare literă si-ar ocupa latura și pe minge ar fi întreg alfabetul". Jocul ar fi urmărit (simulat) de adulți în fața copilului ,care „va căuta să intre de sinesi în joc". J. Locke, *Cîteva idei asupra educațiunii* (trad. G. Cosbuc), București, 1920, partea a II-a par. 148, p. 25—26: cf. nota noastră 5.

*) Quint. I, c. I.[156]).

[156]) Quintilian (Institutio oratoria I, 1)· *Inainte de toate va trebui să ne ferim ca cel care nu poate încă să iubească studiile, să nu le urască și să nu se sperie și după trecerea anilor de învățătură, de amărăciunea gustată odată*

Dacă, după planul pe care am început să-l schițez, urmați reguli cu totul opuse celor stabilite, dacă, în loc de a duce mai departe spiritul elevului vostru, în loc de a-l rătăci neîncetat în alte ținuturi, în alte clime, în alte secole, la extremitățile pămîntului și pînă în ceruri, vă veți sili să-l țineți întotdeauna în sine însuși și atent la ceea ce îl înconjoară imediat, atunci veți vedea că e capabil de percepție, memorie și chiar de raționament: aceasta e ordinea naturii. Pe măsură ce ființa sensibilă devine activă, dobîndește un discernămînt proporțional cu forțele sale, numai cu forța care prisosește celei necesare pentru conservarea sa se dezvoltă în ea facultatea speculativă în stare să întrebuințeze acest exces de forțe în alte scopuri. Dacă vreți deci să cultivați inteligența elevului vostru, cultivați-i forțele pe care ea trebuie să le conducă Exercitați-i continuu corpul; faceți-l robust și sănătos pentru a-l face înțelept și cu judecată: să lucreze, să acționeze, să alerge, să țipe, să fie totdeauna în mișcare, să fie om prin vigoare și îndată va fi și prin rațiune.

Este adevărat că prin această metodă îl abrutizezi, dacă îl îndrumi totdeauna, dacă-i spui mereu du-te, vino, stai, fă asta, nu fă asta. Dacă brațele sale vor fi conduse totdeauna de capul tău, al său devine inutil. Dar amintește-ți de convențiile noastre: dacă nu ești decît un pedant, nu-ți da osteneala să mă citești.

E o eroare vrednică de plîns să-ți imaginezi că exercițiul corpului poate face rău operațiilor spiritului, ca și cum aceste două acțiuni n-ar trebui să meargă în unison și una n-ar trebui să dirijeze întotdeauna pe cealaltă!

Există două categorii de oameni al căror corp este permanent in exercițiu și care în mod sigur se gîndesc și unii, și alții mai puțin la cultivarea sufletului lor, anume: țăranii și sălbaticii. Cei dintîi sînt necioplìți, grosolani, neîndemînatici; ceilalți, cunoscuți prin finețea simțurilor, sînt cunoscuți și prin subtilitatea spiritului lor; în genere, nu e nimic mai greoi decît un țăran, nimic mai fin decît un sălbatic. De unde provine această diferență? Din faptul că primul, făcînd totdeauna ceea ce i se comandă sau ceea ce l-a văzut făcînd pe tatăl său, ori ceeea ce a făcut el însuși în tinerețea sa, nu se conduce niciodată decît după rutină și, ocupat necontenit cu aceleași munci, obișnuința și supunerea îi țin loc de rațiune în viața sa aproape automată.

Pentru sălbatic e altceva: neființd legat de nici un loc, neavînd nici o sarcină prescrisă, neascultînd de nimeni, fără altă lege decît voința sa, el e forțat să raționeze la fiecare acțiune a vieții sale; nu face o mișcare, un pas, fără a se gîndi mai dinainte la urmări. Astfel, cu cît se exercită corpul, cu atît se luminează spiritul, forța și rațiunea sa cresc în același timp și se dezvoltă una prin alta.

Preceptorule savant, să vedem care dintre elevii noștri seamănă sălbaticului și care seamănă țăranului. Al tău, supus în totul unei autorități care mereu îl învață, nu face nimic decît cu vorba; nu îndrăznește să mănînce cînd îi este foame, nici să rîdă cînd e vesel, nici să plîngă cînd e trist, nici să dea o mînă cînd trebuie să dea alta, nici să-și miște picioarele decît așa cum i s-a prescris; în curînd, nu va îndrăzni să respire decît după regulile tale La ce vrei să se gîndească el, cînd tu te gîndești la toate în locul lui? Văzînd că ți-ai luat sarcina să-i conservi viața și să-

nătatea, se simte eliberat de aceste griji; judecata lui se sprijină pe a ta; tot ceea ce nu-i interzici, o face fără să reflecteze, știind bine că o face fără risc. Ce nevoie are să învețe să prevadă ploaia? El știe că privești cerul pentru el. Ce nevoie are să-și pună regulă în plimbarea sa? Nu se teme că-i vei lăsa să treacă ora prînzului. Cînd nu-l oprești să mănînce, mănîncă; cînd îi interzici, nu mai mănîncă; el nu mai răspunde îndemnurilor stomacului său, ci alor tale. Dacă îi vei moleși corpul prin inactivitate nu-i vei face gîndirea mai flexibilă. Dimpotrivă, vei desăvîrși neîncrederea în rațiunea sa, făcîndu-l să folosească puținul pe care îl are în lucruri care-i par cu totul inutile. Nevăzînd niciodată la ce este bună, el socotește că în cele din urmă nu e bună la nimic. Neajunsul ce i s-ar putea întîmpla dacă raționează greșit este de a fi certat, iar el e certat atît de des încît nu se mai gîndește la aceasta. Un pericol atît de obișnuit nu-l mai înspăimîntă.

Totuși, veți găsi că are spirit; și are, ca să flecărească cu femeile pe tonul de care am vorbit; însă dacă ar fi în situația să-și expună viața, să ia o hotărîre într-o ocazie grea, el va fi de o sută de ori mai stupid și mai prost decît fiul celui mai mare bădăran.

Elevul meu sau mai degrabă al naturii, deprins de timpuriu să se ajute singur pe cît este posibil, nu se obișnuiește deloc să ceară necontenit spirijinul altora, nici să le arate marea lui învățătură. În schimb, el judecă, prevede, raționează despre tot ceea ce se raportează nemijlocit la el. Nu flecărește, el acționează; nu știe un cuvînt despre ceea ce se petrece în lume, dar știe bine să facă ceea ce-i convine. Cum e neîncetat în mișcare, e silit să observe multe lucruri, să cunoască multe efecte; dobîndește de timpuriu o mare experiență; ia lecții de la natură, nu de la oameni; învață cu atît mai bine, cu cît nu vede nicăieri intenția de a-l instrui. Astfel, corpul și spiritul său se exersează deodată. Activînd întotdeauna după gîndul său, nu după al altuia, unește încontinuu două operații: cu cît se face mai puternic și mai robust, cu atît devine mai chibzuit și judicios. Acesta e mijlocul prin care putem avea într-o zi ceea ce socotim incompatibil și ceea ce au îmbinat toți oamenii mari: forța corpului și a sufletului, rațiunea unui înțelept și vigoarea unui atlet.

Tinere institutor, îți recomand o artă grea: aceea de a conduce fără reguli și de a face totul fără să faci nimic. Consimt că această artă nu e pentru epoca ta[157]), ea nu este proprie a face să strălucească mai întîi talentele tale, nici să te faci prețuit de părinți, dar e singura în stare să reușească. Nu vei ajunge niciodată să formezi înțelepți dacă nu vei face întîi haimanale [158]), așa era educația spartanilor; în loc să-i pună să-și în-

[157]) Text limpede din care rezultă că principiul educației „negative" („să faci totul, fără să faci nimic") era folosit ca argument împotriva educației feudale, care denaturase ființa adevărată a copilului.

[158]) În *Scrisoarea către d'Alembert,* Rousseau scria următoarele despre tineretul parizian: „Pe timpul meu nu era lumea așa de fină. Copiii reveneau acasă asudînd, fără respirație, rupți: erau adevărați derbedei; dar acești derbedei au devenit bărbați care au în inimă zelul de a-și servi patria și sînge de vărsat pentru ca. Dea Domnul să putem zice odată și noi același lucru despre frumoșii noștri mici coconași; bine ar fi dacă ei, care vor să fie bărbați la cincisprezece ani, — nu ar mai rămîne copii la treizeci de ani. ..." (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres completes,* tome III, 1860 p. 165).

funde ochii în cărți, ci începeau prin a-i învăța să-și fure prînzul. Prin aceasta erau oare spartanii grosolani cînd se făceau mari? Cine nu cunoaște puterea și spiritul răspunsurilor lor? Făcuți pentru a învinge, ei își zdrobeau dușmanii în orice fel de război: iar fiecarii de atenieni se temeau deopotrivă de cuvintele lor, ca și de loviturile lor.

În educațiile cele mai îngrijite, învățătorul comandă și crede că conduce; în realitate, copilul e cel care conduce. El se servește de ceea ce îi ceri pentru ca să obțină de la tine ce vrea și știe întotdeauna să te facă să-i plătești o oră de hărnicie cu opt zile de îngăduință. La fiecare moment trebuie să te învoiești cu el. Aceste învoieli, pe care le propui cum vrei tu și pe care le execută cum vrea el, folosesc întotdeauna fanteziei lui mai ales atunci cînd ai nepriceperea să pui ca o condiție în profitul lui ceeea ce e sigur că va obține. chiar dacă nu îndeplinește condiția pe care i-o impui în schimb. Copilul citește mai mult, de obicei, în spiritul învățătorului decît învățătorul în sufletul copilului. Și așa trebuie să fie, căci toată istețimea pe care copilul, lăsat în voia lui, ar fi întrebuințat-o pentru a-și conserva persoana. o întrebuințează acum pentru a-și salva libertatea naturală din lanțurile tiranului său. În schimb, acesta, neavînd nici un interes urgent ca să cunoască pe celălalt, găsește cîteodată că e mai bine pentru sine să-l lase cu lenea sau cu vanitatea lui.

Ia un drum opus cu elevul tău; lasă-l să creadă că el este stăpîn și fii tu de fapt întotdeauna stăpîn. Nu e supunere mai perfectă decît aceea care păstrează aparența libertății; astfel robești chiar voința. Bietul copil, care nu știe nimic, nu poate nimic, nu cunoaște nimic, oare nu este în voia ta? Nu dispui, în raport cu el, de tot ce-l înconjoară? Nu ești stăpîn să-l influențezi cum îți place? Munca lui, jocurile lui, plăcerile, supărările, nu sînt toate în mîinile tale, fără ca el să știe? Fără îndoială că nu trebuie să facă decît ceea ce vrea, dar el nu trebuie să voiască decît ceea ce voiești tu să facă; nu trebuie să facă un pas fără ca tu să-l fi prevăzut; nu trebuie să deschidă gura fără să știi ce va spune.

Atunci se va putea deda el exercițiilor fizice cerute de vîrsta sa, fără să-și abrutizeze spiritul, atunci, în loc să-și ascută șiretenia pentru a scăpa de o dominare supărătoare, îl vei vedea ocupîndu-se numai ca să scoată din tot ceea ce-l înconjoară cît mai mult folos pentru bunăstarea sa actuală; atunci vei fi mirat de subtilitatea invențiilor sale pentru a-și însuși toate obiectele la care poate ajunge și pentru a se bucura în adevăr de lucruri fără spirijinul opiniei altora.

Lăsîndu-l astfel stăpîn pe dorințele lui, nu-i vei ațîța deloc capriciile. Făcînd totdeauna ceea ce-i convine. el nu va face în curînd decît ceea ce trebuie să facă și, deși corpul său va fi într-o continuă mișcare, atîta vreme cît va acționa din interesul său prezent și sensibil, vei vedea toată puterea de gîndire de care e capabil dezvoltîndu-se mult mai bine și într-un fel mai potrivit ființei sale decît prin studii de pură speculație.

Astfel, văzînd că nu cauți să-l contrariezi, nu se va feri de tine, nu-ți va ascunde nimic, nu te va înșela, nu te va minți; se va arăta așa cum e, fără teamă; vei putea să-l studiezi în voie și să aranjezi în jurul lui lecțiile pe care vrei să i le dai, fără să se gîndească vreodată că primește o lecție.

Nu va mai căuta nici să-ți urmărească obiceiurile cu gelozie plină de curiozitate și nu-și va mai face o plăcere tăinuită din a-ți descoperi vreo greșeală. Acest neajuns pe care îl prevenim este foarte mare. Una din primele preocupări ale copiilor este, precum am spus-o, să descopere partea slabă a celor care-i conduc. Această înclinare duce la răutate, dar nu provine din ea. Ea provine din trebuința de a scăpa de o autoritate care-i supără. Apăsați peste măsură de jugul care le e impus, caută să se scuture de el, iar defectele pe care le găsesc la dascălii lor le oferă mijloace bune pentru aceasta. Între timp apare obișnuința de a privi oamenii prin defectele acestora și de a-și face o plăcere din a le descoperi. Este clar că aici este încă un izvor de viciu care nu va pătrunde în inima lui Emil; neavînd nici un interes să-mi găsească defecte, el nu le va cerceta și va fi puțin tentat să le caute la alții.

Toate aceste practici par dificile pentru că nu sîntem deprinși cu ele, dar în fond ele nu trebuie să fie așa. Avem dreptul să presupunem că ai cunoștințele necesare pentru a exercita meseria ce ți-ai ales-o: trebuie să considerăm că cunoști mersul natural al inimii omenești, că știi să studiezi omul și individul, că știi dinainte cum se va plia voința elevului tău în fața tuturor obiectelor interesante pentru vîrsta sa, pe care i le vei trece pe dinaintea ochilor. Or, a avea instrumentele și a ști bine să le întrebuințezi nu înseamnă oare să fii stăpîn pe operație?

Îmi vei obiecta capriciile copilului, și pe nedrept. Capriciul copiilor nu este niciodată opera naturii, ci a unei discipline rele; ori s-au supus, ori au comandat; iar eu am spus de o sută de ori că nu trebuie nici una, nici alta. Elevul tău va avea numai capriciile pe care i le vei fi dat; e drept să suferi pedeapsa greșelilor tale. Dar, vei zice, cum să îndrept lucrurile? Se mai poate, dar cu o conduită mai bună și cu multă răbdare.

Îmi luasem în sarcină, pentru cîteva săptămîni, un copil obișnuit nu numai să facă tot ce vrea el, ci și să impună tuturor să facă ce dorește el, adică plin de toane.[159]) Din prima zi, a vrut să se scoale la miezul nopții, pentru a pune la încercare amabilitatea mea. Pe cînd dormeam mai adînc, sare jos din pat, își ia halatul și mă strigă. Mă scol, aprind candela; nu voia mai mult; după un sfert de ceas somnul îl biruie, se culcă din nou, mulțumit de isprava sa. Peste două zile, repetă lucrul cu același succes, din partea mea fără cel mai mic semn de nerăbdare. Pe cînd mă îmbrățișa ca să se culce din nou, i-am spus încet: dragul meu, toate-s foarte bune, dar să nu mai faci asta. Aceste cuvinte i-au deșteptat curiozitatea și, chiar de a doua zi, vrînd să vadă puțin cum aș îndrăzni să nu mă supun lui, n-a uitat să se scoale la aceeași oră și să mă cheme. L-am întrebat ce vrea; mi-a spus că nu poate dormi. *Cu atît mai rău*, i-am spus și am stat liniștit. M-a rugat să aprind candela. *De ce?* și am rămas în continuare liniștit. Acest ton laconic a început să-l supere. S-a dus pe dibuite să caute amnarul pe care se prefăcea că-l scapără, iar eu nu mai puteam să-mi țin rîsul

---

[159]) Era fiul doamnei Dupin. În *Confesiuni* (VII, 1742) Rousseau relatează următoarele „Doamna Dupin mă rugase să supraveghez timp de opt pînă la zece zile pe fiul său care, schimbîndu-și guvernorul, rămînea singur în acest interval de timp. Petrecui aceste opt zile într-un chin pe care numai plăcerea de a asculta pe doamna Dupin putea să mi-l facă suportabil . . În timpul cît am fost în preajma lui, îl împiedicai să-și facă rău sieși sau altora, . . .“

auzindu-l cum se lovea peste degete. În fine, convins că va reuși, îmi aduse cremenea în pat: i-am spus că nu am ce face cu ea și m-am întors pe cealaltă parte. Atunci a început să alerge nebunește prin cameră, strigînd, căutînd, făcînd mult zgomot, lovindu-se cu precauție de masă și de scaune, dar țipînd foarte tare sperînd să-mi provoace neliniște. Totul era în zadar; așteptîndu-se la îndemnuri frumoase sau la mînie, am văzut că el nu se împăca deloc cu acest sînge rece.

Totuși, hotărît să-mi învingă răbdarea prin încăpățînare, și-a continuat zarva cu un asemenea succes încît, pînă la urmă, m-a scos din sărite; presimțind că pot să stric totul printr-o supărare nepotrivită, am luat o altă hotărîre: m-am sculat fără să zic un cuvînt, am căutat cremenea pe care n-o găseam deloc; i-am cerut-o, mi-a dat-o, plin de bucurie că în sfîrșit m-a învins. Scapăr cremenea, aprind candela, iau de mînă pe băiețașul meu, îl duc liniștit într-o cameră vecină cu obloanele închise și unde nu avea ce să strice: îl las acolo fără lumină: apoi, închizînd ușa cu cheia, mă întorc să mă culc fără să-i fi spus vreun cuvînt. Nu trebuie întrebat dacă în primul moment n-a fost vacarm; mă așteptam· și nu m-a impresionat. În sfîrșit, zgomotul se potolește: ascult, aud cum se așază să se culce, mă liniștesc. A doua zi, intru în cabinet; găsesc pe micul meu îndărătnic într-un somn adînc, de care, după atîta oboseală, trebuia să fi avut mare nevoie.

Afacerea nu s-a sfîrșit aici. Mama a aflat că copilul n-a dormit toată noaptea. De îndată totul a fost pierdut, era ca și un copil mort. Văzînd un prilej bun pentru a se răzbuna, s-a prefăcut bolnav, fără să prevadă că nu va cîștiga nimic. Au chemat doctorul. Din nefericire pentru mamă, acest medic era glumeț și pentru a se amuza de frica ei i-o sporea. Totuși mi-a zis la ureche: Las' pe mine, îți promit că copilul se va vindeca pentru cîtva timp de fantezia de a fi bolnav. În adevăr, i s-a prescris repaus și dietă și fu recomandat spițerului. Mi-era milă s-o văd pe această biată mamă înșelată de toți cei ce-o înconjoară, cu excepția mea, pe care mă ura tocmai pentru că n-o înșelam.

După reproșuri destul de tari, mi-a spus că fiul său e gingaș, că este singurul moștenitor al familiei sale, că trebuie păstrat cu orice preț și că dorința ei este ca el să nu fie contrariat. În această privință eram de acord cu ea; însă ea înțelegea că a-l contraria însemna a nu i se supune în toate. Am văzut că trebuie să vorbesc mamei pe același ton ca și copilului. Doamnă, i-am spus destul de rece, nu știu cum se crește un moștenitor și, mai mult, nici nu vreau să învăț. Faceți cum credeți. Aveau însă nevoie de mine încă pentru cîtva timp; tatăl potoli totul; mama scrise preceptorului să-și grăbească întoarcerea; iar copilul, văzînd că nu cîștiga nimic tulburîndu-mi somnul, nici fiind bolnav, s-a decis, în fine, să doarmă și el și să se simtă bine.

Nu-ți poți închipui la cîte capricii de acest fel nu supusese micul tiran pe bietul său guvernor; căci educația se făcea sub ochii mamei, care nu suporta ca moștenitorului să i se refuze ceva. La orice oră ar fi voit să iasă, el trebuia să fie gata să-l conducă, sau mai curînd să-l urmeze, avînd întotdeauna mare grijă să aleagă momentul în care vedea că guvernorul său era mai ocupat. A vrut să-și impună aceeași putere și asupra mea, să se răzbune ziua pentru somnul care era forțat să mi-l îngăduie noaptea.

Mă dedam la toate cu dragă inimă, și am început prin a constata în propriii săi ochi plăcerea pe care o aveam făcîndu-i gusturile: după aceea. cînd a fost vorba de a-l vindeca de fantezia sa, am procedat altfel.

A trebuit mai întîi să-l fac să înțeleagă greșeala sa, ceea ce nu a fost greu. Știind că copiii nu se gîndesc niciodată decît la prezent, aveam asupra lui ușorul avantaj al prevederii; am avut grijă să-i pun la îndemînă o distracție care știam că-i place extrem de mult. Și, în momentul în care l-am văzut că este mai pasionat de distracție, i-am propus o plimbare; m-a refuzat: am insistat: el nu m-a ascultat. A trebuit să renunț, și el și-a notat cu precizie în mintea lui acest semn de supunere.

A doua zi era rîndul meu. Pregătisem lucrurile așa ca să se plictisească; eu, dimpotrivă, păream profund ocupat. Nu trebuia mult ca să-l decid. Nu a întîrziat să vină să mă scoată din lucru pentru a-l duce numaidecît la plimbare. Am refuzat; el se încăpățînă. Nu, i-am zis, făcînd ce vrei, m-ai învățat și pe mine să fac ce vreau; nu vreau să ies. Ei bine, mi-a spus el cu vioiciune, voi ieși singur. Cum vrei. Și mi-am reluat lucrul. Se îmbracă cam îngrijat, văzînd că îl las în pace și nu-l imit. Gata de plecare, vine să mă salute, îl salut; încearcă să mă sperie spunîndu-mi drumurile pe care le va face; auzindu-l, ai fi crezut că pleacă la capătul lumii. Fără să fiu impresionat, îi doresc drum bun. Încurcătura lui crește. Totuși se făcea că nu-i pasă și, gata să iasă, spune lacheului său să-l urmeze; lacheul, fiind prevenit, răspunde că nu are timp și că, avînd de executat porunci date de mine, trebuie să mă asculte mai mult decît pe el. Deodată s-a zăpăcit. Cum să înțeleagă că va fi lăsat să iasă singur, el care se crede că este ființa cea mai importantă pentru toți și care crede că cerul si pămîntul sînt interesate în conservarea sa? În acest timp începe să-și simtă slăbiciunea; înțelege că se va găsi singur în mijlocul unor inși care nu-l cunosc; vede dinainte riscurile pe care le va întîlni; numai încăpățînarea îl mai susține; coboară scara încet și foarte tulburat. Ajunge în fine în stradă, consolîndu-se de răul care i s-ar putea întîmpla cu speranța că mă va face răspunzător.

Asta așteptam și eu. Totul era pregătit dinainte; și, cum era vorba de un fel de scenă publică, luasem consimțămîntul tatălui. Abia făcuse cîțiva pași, cînd a și auzit în dreapta și în stînga fel de fel de vorbe pe socoteala lui. Vecine, uite-l pe domnul cel frumos; unde merge el așa singur? Are să se rătăcească; vreau să-l rog să intre la noi. Vecină, vezi-ți de treabă. Nu vezi că este un ștrengar pe care tatăl său l-a gonit de acasă pentru că nu voia să fie de treabă? Nu trebuie să adăpostești pe ștrengar. Lasă-l să se ducă unde va vrea. Ei bine, Dumnezeu să-i ajute! Aș fi supărată dacă i s-ar întîmpla vreo nenorocire. Puțin mai departe întîlnește niște haimanale cam de vîrsta lui care-l sîcîie și rîd de el. Cu cît merge mai departe, cu atît se găsește mai încurcat. Singur și fără protecție, i se pare că e jucăria tuturor și constată cu multă mirare că funda de pe umăr, beteala sa aurită nu-l mai fac să fie respectat.

În acest timp, unul din prietenii mei, pe care el nu-l cunoștea și pe care îl însărcinasem să-l supravegheze, îl urmărea pas de pas, fără ca el să bage de seamă și se apropie de dînsul la momentul potrivit. Acest rol,

care semăna cu al lui Sbrigani în *Pourceaugnac*[160]), cerea un om cu judecată și a fost îndeplinit perfect. Fără să-l intimideze și să-l înspăimînte pe copil speriindu-l prea tare, îl făcu să simtă atît de bine imprudența acțiunii sale. încît într-o jumătate de oră mi-l aduse înapoi supus, rușinat și neîndrăznind să-și ridice privirea.

Pentru a completa dezastrul expediției sale, chiar în momentul în care el se întorcea, tatăl său cobora ca să iasă și-l întîlni pe scară. A trebuit să spună de unde vine și pentru ce nu eram cu el*). Bietul băiat ar fi voit să intre în pămînt. Fără să piardă multă vreme cu vreo lungă mustrare, tatăl său îi vorbi mai sever decît mă așteptam: cînd vei vrea să ieși singur, vei fi liber s-o faci; însă, cum nu vreau să am un bandit în casă, cînd acest lucru ți se va mai întîmpla, ai grijă să nu te mai întorci.

În ce mă privește, l-am primit fără reproș și fără bătaie de joc, însă cu puțină seriozitate; iar de teamă să nu bănuiască că tot ceea ce se petrecuse nu era decît un joc, n-am vrut să-l mai duc la plimbare în aceeași zi. A doua zi am observat cu mare bucurie că trecea cu mine cu un aer triumfător pe dinaintea acelorași inși care rîseseră de el în ajun, cînd l-au întîlnit singur. Se înțelege că nu m-a mai amenințat că iese fără mine.

Cu aceste mijloace și cu altele asemănătoare, în puținul timp cît am fost cu el, am ajuns să-l fac să îndeplinească tot ceea ce voiam, fără să-i prescriu nimic, fără a-l opri de la ceva, fără dojană, fără predică, fără să-l plictisesc cu lecții inutile. Astfel, cînd vorbeam, era mulțumit; însă tăcerea mea îl înfricoșa; înțelegea că ceva nu este în regulă și totdeauna lecția era dedusă din faptul în sine. Dar să revenim.

Nu numai că aceste exerciții continue, lăsate numai la îndrumarea naturii, întărind corpul, nu-i abrutizează deloc spiritul, ci, dimpotrivă, ele formează în noi singurul fel de rațiune de care e susceptibilă prima vîrstă, ea fiind și cea mai necesară la orice vîrstă. Ele ne învață să cunoaștem bine întrebuințarea forțelor noastre, raporturile corpului nostru cu corpurile înconjurătoare, întrebuințarea instrumentelor naturale care sînt la îndemîna noastră și care se potrivesc organelor noastre. Există oare o prostie mai mare decît cea a unui copil crescut în cameră și sub ochii mamei sale, care neștiind ce e greutatea și rezistența, vrea să smulgă un pom mare sau să ridice o stîncă? Prima dată cînd am ieșit din Geneva, am vrut să urmăresc un cal în galop, am aruncat cu pietre în muntele Saleve care era la două leghe de mine; fiind batjocura tuturor copiilor din sat, eram un adevărat idiot pentru ei. La optsprezece ani se învață în filosofie ce este o pîrghie: nu e nici un copil de țăran, care la doisprezece ani să nu știe să se servească de o pîrghie mai bine decît primul mecanic de la Academie. Lecțiile pe care școlarii le iau între ei în curtea colegiului le sînt de o sută de ori mai utile decît tot ce li se va spune vreodată în clasă.

---

[160]) Domnul de Pourceaugnac este unul din mai puțin cunoscutele comedii ale lui Molière. Sbrigani este un personaj de intrigă în această comedie, care împiedică o căsătorie proiectată între o tînără pariziană și un provincial bogat.

*) În asemenea caz, poți să ceri copilului fără risc să spună adevărul, căci el știe că nu-l poate ascunde și că, dacă ar îndrăzni să spună o minciună, ar fi numaidecît demascat.

Priviți o pisică intrînd întîia oară într-o cameră; cercetează, se uită, miroase, nu stă nici un moment liniștită, nu se încrede în nimic decît după ce a cercetat tot, a cunoscut tot. Astfel procedează un copil cînd începe să meargă și cînd intră, așa-zis, în spațiul lumii Singura diferență este că vederii. comune copilului și pisicii, cel dintîi îi adaugă pentru a observa mîinile pe care i le-a dat natura, iar cealaltă mirosul subtil cu care a fost înzestrată. Această dispoziție, bine sau rău cultivată, e cea care face pe copii iscusiți sau greoi, ageri sau înceți, zăpăciți sau prudenți.

Cele dintîi mișcări naturale ale omului fiind deci făcute cu scopul de a se măsura cu tot ceea ce-l înconjoară și de a încerca în fiecare obiect pe care îl observă toate calitățile sensibile care se pot raporta la el, primul studiu pe care-l face este un fel de fizică experimentală referitoare la propria sa conservare și de la care el este îndepărtat prin studii speculative înainte de a-și fi dat seama de locul său aici, pe pămînt. Cîtă vreme organele-i delicate și flexibile pot să se adapteze corpurilor asupra cărora trebuie să acționeze, cîtă vreme simțurile sale încă pure sînt lipsite de iluzii, e timpul să le deprindem și pe unele, și pe celelalte cu funcțiunile care le sînt proprii; este timpul să învețe a cunoaște raporturile sensibile pe care le au lucrurile cu noi. Cum tot ce intră în gîndirea omului vine prin simțuri, prima rațiune a omului este o rațiune senzitivă; ea este cea care servește de temei rațiunii intelectuale: primii noștri dascăli de filosofie[162]) sînt picioarele noastre, mîinile noastre, ochii noștri. A pune cărți în locul a toate acestea nu înseamnă să învățăm a raționa, ci să învățăm să ne servim de rațiunea altuia, înseamnă să ne învățăm să credem mult și să nu știm niciodată nimic.

Ca să practici o artă. trebuie să începi prin a-ți cumpăra instrumente și, pentru a putea întrebuința în mod util aceste instrumente, trebuie să le faci destul de trainice ca să reziste la întrebuințare. Pentru a învăța să gîndești, trebuie deci să-ți exercitezi membrele, simțurile, organele, care sînt instrumentele inteligenței noastre; iar pentru ca să tragem tot folosul posibil din aceste instrumente, corpul care ni le pune la îndemînă trebuie să fie robust și sănătos. Astfel, adevărata rațiune a omului nu numai că nu se formează independent de corp, ci constituția bună a corpului e cea care face operațiile spiritului ușoare și sigure.

Arătînd la ce trebuie să întrebuințăm lunga perioadă lipsită de ocupație a copilului, intru într-un amănunt care va părea ridicol. Glumețe lecții, mi se va spune, care, respinse de propria ta critică, se mărginesc a transmite lucruri de care nimeni n-are nevoie să le învețe! De ce să consumi timpul cu instrucțiuni care vin întotdeauna de la sine și care nu implică nici trudă, nici preocupare? Care copil de doisprezece ani nu știe tot ceea ce vrei să-l înveți pe al tău și, în plus, ceea ce l-au învățat dascălii lui?

---

[162]) Cu aceste precizări, Rousseau reia, într-o formă care îi este proprie, tezele gnoseologice fundamentale ale lui Locke cu privire la originea cunoașterii: senzațiile și „reflecția" (interioară). În text. autorul utilizează pentru cele două forme ale gîndirii termenii „raison sensitive" („rațiune senzorială") și „raison intellectuelle" („rațiune intelectuală").

Domnilor, vă înșelați. Eu învăț pe copilul meu o artă foarte grea. care necesită un timp foarte îndelungat. o artă pe care ai voștri, desigur. nu o au: aceea de a fi ignorant; căci știința celui care crede că știe numai ceea ce știe se reduce la prea puțin lucru. Le dați știința, foarte bine; eu mă ocup de instrumentul potrivit pentru a o dobîndi. Se zice că venețienii arătînd cu mare ceremonie tezaurul de la San Marco unui ambasador al Spaniei. acesta, în loc de orice compliment, privind sub mese, le spuse: *Qui non c'è la radice*[163]). Cînd văd un preceptor lăudîndu-se cu știința discipolului său. sînt înclinat să-i spun la fel.

Toți cei care au meditat asupra modului de viață al celor vechi atribuie exercițiilor gimnastice acea vigoare a corpului și spiritului care-i deosebește în mod atît de izbitor de cei moderni. Felul în care vorbește Montaigne despre acest lucru arată că era adînc convins de el; revine la acest lucru neîncetat și într-o mie de feluri vorbind de educația unui copil. Trebuie, zice el, pentru a-i întări sufletul, să-i întărești mușchii: deprinzîndu-l cu munca, îl deprinzi cu durerea; trebuie să-l supui la exerciții aspre. ca să-l pregătești pentru asprimea scrînititurilor. colicilor și pentru toate relele. Înțeleptul Locke[164]), bunul Rollin[165]), savantul Fleury[166]), pedantul de Crousaz[167]), atît de diferiți între ei în alte privințe, sînt cu toții de acord cu privire la acest singur punct: de a exercita mult corpul copiilor. Aceasta e cea mai judicioasă dintre regulile lor; e și cea care este și va fi întotdeauna cea mai neglijată. Am vorbit de ajuns despre importanța ei și, cum asupra acestei chestiuni nu se pot da nici argumente mai puternice, nici reguli mai înțelepte decît cele care se găsesc în cartea lui Locke, mă voi mulțumi să trimit cititorul la această carte, după ce-mi voi lua libertatea să adaug cîteva observații la ale lui.

Membrele unui corp în creștere trebuie să fie lăsate să se miște liber în haine; nimic nu trebuie să stînjenească mișcările lor, nici creșterea lor; nimic ajustat, nimic lipit de corp, nici o legătură. Îmbrăcămintea franceză, supărătoare și nesănătoasă pentru cei maturi, e dăunătoare mai ales pentru copii. Umorile care lîncezesc, oprite în circulația lor, se alterează într-un repaus sporit de viața sedentară și inactivă și produc scor-

---

163) „Aici nu e rădăcină" (în sensul că rădăcina acestui tezaur este în altă parte)

164) Locke scria următoarele în acest sens: „După cum tăria trupului stă cu deosebire în putința de a suporta greutățile, tot așa și tăria sufletului" (cf. J. Locke, *Cîteva idei asupra educațiunii* (trad G. Coșbuc), București, 1920, partea I, p 10)

165) Charles Rollin (1661—1741), profesor la Colegiul regal, rector al Universității din Paris (1694), a lăsat ca operă principală un *Traité des études (Tratat despre studii,* 1726—1728), în care se ocupă de diferitele materii din învățămîntul mediu și superior.

166) Abatele Claude Fleury (1640—1723), ajutor de educator (alături de Fenelon) al ducelui de Burgundia, a publicat *Traité du choix et de la méthode des études (Tratat despre alegerea și metoda studiilor,* — 1686), care conține o seamă de mențiuni critice cu privire la organizarea școlară a timpului și sugerează o educație practică, mai apropiată înțelegerii copiilor.

167) Jean-Pierre de Crousaz (după Petitain „Crouzaz"), care a trăit între 1663—1750, protestant, profesor la Academia din Lausanne (orașul natal), apoi profesor la Groningen (Olanda) și educator al unui prinț, a publicat un *Traité de l'education (Tratat despre educație,* 1722), care se sprijină pe principiile pedagogice ale lui Locke. Petitain îl socotește un autor mediocru, iar Sallwürk îi atribuie oarecare valoare.

butul[168]). boală din ce în ce mai răspîndită printre noi și aproape necunoscută la cei vechi, pentru că felul lor de a se îmbrăca și de a trăi îi ferea de ea. Haina de husar, în loc să înlăture acest neajuns, îl mărește și, dacă scapă pe copil de cîteva baiere, îi strînge tot corpul. Cel mai bun lucru este să-i lași cît mai multă vreme cu haină de copil: apoi să le faci o hăinuță foarte largă și să nu-i strîngi la mijloc, fiindcă aceasta le deformează mijlocul. Defectele lor trupești și sufletești vin mai toate din aceeași cauză: voim să-i facem adulți înainte de vreme.

Există culori vesele și culori triste; copiilor le plac cele dintîi și le șade mai bine cu ele; nu văd de ce nu sînt consultați în privința unor conveniențe atît de naturale. Însă din momentul în care preferă o stofă fiindcă e scumpă, inima le-a și căzut pradă luxului și fanteziilor opiniei, iar acest gust, desigur, nu le aparține. Nu poți spune cît influențează alegerea hainelor și motivele acestei alegeri asupra educației. Nu numai că unele mame sînt atît de orbite, încît făgăduiesc copiilor găteli ca recompensă, dar se găsesc chiar guvernori nechibzuiți care-i amenință pe elevii lor cu haine groase și simple, drept pedeapsă. Dacă nu înveți mai bine, dacă nu-ți îngrijești mai bine lucrurile, o să te îmbrac ca acest mic țăran. Este ca și cum i-ai zice: află că omul prețuiește numai prin haine, că valoarea ta stă numai în hainele pe care le ai. Să ne mai mirăm oare că lecții atît de înțelepte folosesc tinerilor, ei punînd preț numai pe găteală și judecînd meritul unui om numai după înfățișarea exterioară?

Dacă aș avea în grija mea un astfel de copil răsfățat, aș fi atent ca hainele sale cele mai bogate să fie cele mai incomode, care să-l jeneze în permanență, l-aș face să fie mereu constrîns, mereu supus în mii de feluri, aș face ca libertatea și veselia să fugă dinaintea măreției sale; dacă ar vrea să se amestece în jocurile altor copii mai simpli îmbrăcați, aș face ca totul să înceteze și să dispară de îndată. În sfîrșit, l-aș plictisi, l-aș sătura în așa fel de luxul său, l-aș face în așa fel sclavul hainei sale aurite, încît aceasta să devină nenorocirea vieții sale și să privească cu mai puțină spaimă cea mai neagră închisoare decît podoabele sale. Atîta vreme cît copilul nu a fost supus prejudecăților noastre, prima lui dorință e aceea de a fi nestingherit și liber; haina cea mai simplă, cea mai comodă, care-l stingherește mai puțin este totdeauna cea mai prețuită.

Există o obișnuință potrivită exercițiilor și o alta mai potrivită odihnei. Odihna, lăsînd umorilor o mișcare egală și uniformă, apără corpul de schimbările aerului; exercițiile, făcîndu-l să treacă necontenit de la mișcare la repaus și de la căldură la frig, trebuie să-l deprindă cu aceste schimbări. De aici urmează că inșii care nu ies din casă și cei sedentari trebuie să se îmbrace călduros pe orice vreme, ca să păstreze corpul într-o temperatură uniformă, aproape aceeași în toate anotimpurile și în toate orele zilei. Cei care, dimpotrivă, vin și merg pe vînt, pe soare, pe ploaie, care se mișcă mult și își petrec timpul mai mult *sub dio*[169])

---

168) Pe vremea lui Rousseau nu se cunoșteau vitaminele. Scorbutul e produs de lipsa vitaminei C. În general, multe date privind *igiena* infantilă sînt de mult depășite și nu mai prezintă decît un interes istoric.

169) *Sub dio*=în aer, afară.

trebuie să fie totdeauna îmbrăcați ușor, spre a se obișnui cu toate schimbările aerului și cu toate gradele de temperatură, fără să fie stînjeniți. Aș sfătui și pe unii, și pe alții să nu-și schimbe hainele după anotimpuri, și acesta va fi obiceiul statornic al lui Emil al meu; prin aceasta nu înțeleg că va purta vara hainele sale de iarnă, ca inșii sedentari, ci că va purta iarna hainele sale de vară, ca muncitorii. Acest din urmă obicei a fost urmat și de cavalerul Newton tot timpul vieții sale și a trăit 80 de ani[170]).

Capul să fie puțin sau deloc acoperit în orice anotimp. Vechii egipteni umblau totdeauna cu capul descoperit. Perșii și-l acopereau cu căciulă, purtînd și acum niște turbane groase, a căror folosire, după Chardin[171]), este cerută de aerul țării. Am observat, în altă parte[172]), deosebirea pe care o face Herodot[173]) între craniile perșilor și ale egiptenilor, văzute pe un cîmp de luptă. Cum este deci important ca oasele capului să devină mai tari, mai compacte, mai puțin fragile și poroase, pentru ca să apere creierul nu numai de răni, dar și de guturaiuri, de congestii și de toate influențele aerului, deprindeți-i pe copiii voștri să umble vara și iarna, ziua și noaptea, cu capul descoperit. Iar dacă pentru curățenie și pentru a le ține părul în ordine ați vrea să le acoperiți capul, să le puneți peste noapte o scufiță subțire, asemănătoare rețelei cu care își prind bascii părul. Știu că cele mai multe mame, impresionate mai mult de observația lui Chardin decît de temeiurile mele, vor crede că găsesc peste tot aerul Persiei; eu însă nu mi-am ales un elev european ca să-l fac asiatic.

În general, punem prea multe haine pe copii și aceasta mai ales în timpul primei copilării. Ar trebui mai curînd să-i călim față de frig decît față de căldură; un frig puternic nu-i supără niciodată dacă s-au deprins cu el de timpuriu; dar țesutul pielii lor, încă fragedă și moale, înlesnind prea mult transpirația, îi expune, prin căldura peste măsură, la o slăbire inevitabilă. Astfel s-a remarcat că mor mai mulți copii în luna august decît în oricare altă lună. Dealtfel, pare stabilit, comparînd popoarele din nord cu cele din sud, că omul devine mai puternic suportînd excesul de frig decît excesul de căldură. Însă, pe măsură ce copilul crește și i se întăresc fibrele, deprindeți-l puțin cîte puțin să înfrunte razele soarelui; printr-o gradare treptată, îl deprindeți fără pericol cu căldurile zonei toride.

Locke, printre normele virile și chibzuite pe care ni le dă, cade în contradicții la care nu ne-am aștepta la un gînditor atît de exact. Același om care vrea ca vara copiii să se scalde în apă înghețată, nu

---

[170]) E vorba de Newton (1642—1727), autorul celebrelor *Principii matematice ale filosofiei universale,* care a descoperit legea atracției universale.

[171]) Chardin (1643—1713), giuvaergiu, apoi călător (în scopuri științifice și de stat); a scris despre o călătorie în Persia (citată pe larg de Rousseau în cartea a IV-a din *Emil)*

[172]) În *Scrisoarea către d'Alembert asupra spectacolelor,* p. 189, primă ediție

[173]) Referința la Herodot e luată din Montaigne (*Eseuri,* I, 35), notează Sallwürk (*op. cit.,* vol. I, p. 152). Herodot observase că, după o bătălie între egipteni și perși, s-a constatat că morții din oastea egipteană aveau țeasta capului mult mai tare decît la perși; egiptenii umblau din copilărie cu capul descoperit, în vreme ce perșii și-l acopereau cu fesuri și turbane.

vrea ca atunci cînd sînt încălziţi să bea apă rece. nici să se culce pe pămînt în locuri umede*). Dar de vreme ce vrea ca pantofii copilului să fie udaţi în orice timp, şi-i vor uda mai puţin oare cînd va fi cald? Şi nu se pot face oare în privinţa corpului în raport cu picioarele aceleaşi inducţii pe care le face în privinţa picioarelor în raport cu mîinile şi în privinţa corpului în raport cu faţa? Dacă vrei, îi vom spune, ca omul să fie numai faţă, de ce mă dezaprobi dacă vreau să fie numai picioare?

Pentru a împiedica copiii să bea cînd le e cald, el prescrie să-i obişnuieşti să mănînce, înainte de a bea. o bucată de pîine. Este un lucru destul de ciudat ca atunci cînd copilului îi este sete să trebuiască să-i dai să mănînce. Aş prefera ca atunci cînd îi e foame să i se dea să bea. Niciodată nu voi fi convins că primele noastre pofte ar fi atît de dezordonate, încît să nu le poţi satisface fără să ne expunem să pierim. Dacă era aşa, neamul omenesc s-ar fi distrus de o sută de ori înainte de a se fi învăţat ceea ce trebuie făcut pentru a-l conserva

Ori de cîte ori îi va fi sete lui Emil, vreau să i se dea de băut; vreau să i se dea apă curată si fără nici o pregătire, să nu fie nici măcar dezmorţită, chiar dacă ar fi lac de năduşeală şi ne-am afla în miezul iernii. Singura grijă pe care o recomand este de a se deosebi calităţile apelor Dacă e apă de rîu. daţi-i-o îndată aşa cum o luaţi: dacă e apă de izvor, lăsaţi-o cîtva timp să se aerisească înainte de a o bea. În anotimpurile calde, rîurile sînt calde; nu e tot aşa cu izvoarele, care nu sînt în contact cu aerul; trebuie deci să asteptăm să aibă aceeaşi temperatură ca atmosfera Iarna, dimpotrivă, apa de izvor este în această privinţă mai puţin periculoasă decît apa de rîu. Dar nu e natural şi nici frecvent să fii iarna transpirat, mai ales în aer liber. căci aerul rece. atingînd neîncetat pielea, trimite sudoarea înăuntru şi împiedică porii să se deschidă îndeajuns pentru a o lăsa să treacă. Or, eu nu pretind ca Emil să facă exerciţii iarna la gura sobei, ci afară, în plin cîmp, în zăpadă. Cît timp nu se încălzeşte decît făcînd si aruncînd bulgări de zăpadă, să-l lăsăm să bea cînd îi e sete; numai să continue să facă exerciţii după ce a băut şi atunci nu ne temem de nici un accident. Dacă asudă făcînd alt exercitiu si îi este sete, să bea apă rece chiar atunci. Aveţi numai grijă să meargă ceva mai departe si încetişor ca să găsească apa. Mergînd pe frigul ce se presupune, el va ajunge acolo destul de răcorit pentru a putea bea fără nici un pericol. Luaţi mai cu seamă aceste măsuri fără ca el să observe. Prefer să fie cîteodată bolnav decît să fie neîncetat cu gîndul la sănătatea lui.

Copiii au nevoie de un somn lung, pentru că fac foarte multă mişcare. Somnul serveşte de corectiv exerciţiului; vedem, de asemenea, că ei au trebuinţă de amîndouă. Timpul de odihnă este noaptea; el este marcat de natură. E o observaţie sigură că somnul e mai liniştit şi mai dulce cît timp soarele e sub orizont şi că aerul încălzit de razele sale nu menţine simţurile noastre într-o linişte prea mare. Astfel, obişnuinţa cea

*) Ca si cum băieţii de ţărani şi-ar alege un loc bine uscat ca să se aşeze sau ca să se culce pe el şi că s-ar fi auzit vreodată spunîndu-se că umiditatea pămîntului ar fi făcut rău vreunuia din ei. Dacă ai asculta în privinţa aceasta pe medici. ai crede că sălbaticii sînt paralizaţi de reumatisme.

mai sănătoasă este, desigur. să te culci și să te scoli odată cu soarele. De aici urmează că, în climatele noastre. omul și animalele au în general nevoie să doarmă mai mult iarna decît vara. Însă viața civilă[174]) nu este atît de simplă, de naturală, atît de ferită de revoluții, de accidente. ca să-l poți obișnui pe om cu această uniformitate în așa fel, încît să i-o faci necesară. Fără îndoială, trebuie să te supui regulilor: însă prima regulă este aceea de a le putea încălca fără risc atunci cînd necesitatea o cere. Nu molesi deci fără rost pe elevul tău printr-un somn incontinuu liniștit, care să nu fie niciodată întrerupt. Supune-l întîi fără sfială legii naturii: dar nu uita că, trăind între noi, el trebuie să fie mai presus de această lege, că trebuie să se poată culca tîrziu și scula de dimineață, că poate fi deșteptat brusc, că poate petrece noaptea pe picioare, fără să-i fie neplăcut. Începînd destul de timpuriu. procedînd întotdeauna încetișor și treptat, deprinzi temperamentul cu aceleași lucruri care l-ar distruge dacă l-ai supune lor cînd omul este deja gata format.

Este important să se obișnuiască mai întîi să doarmă în condiții rele; e mijlocul de a nu i se mai părea nici un pat rău. În general. viața aspră, odată schimbată în obișnuință, înmulțește senzațiile plăcute; viața moleșită pregătește o mulțime nesfîrșită de senzații neplăcute. Cei crescuți prea delicat nu-și mai găsesc somnul decît pe puf; cei deprinși să se culce pe scîndură îl găsesc peste tot; nu există pat tare pentru omul care adoarme cînd se culcă.

Un pat moale. în care te acoperi cu o plapumă de puf, topește și dizolvă, într-un fel spus corpul. Rinichii înfășurați prea cald se încing. De aici rezultă adesea piatra[175]) sau alte neajunsuri și, negreșit, o constituție delicată care provoacă toate neajunsurile.

Patul cel mai bun este cel care dă un somn mai bun, este cel pe care-l preparăm, Emil și cu mine, în timpul zilei. Nu avem nevoie să ni se aducă sclavi din Persia ca să ne facă patul; arînd pămîntul ne pregătim salteaua.

Știu din experiență că atunci cînd un copil e sănătos, poți să-l faci să doarmă sau să vegheze după voie. Cînd copilul e culcat și vorba lui supără pe guvernantă, ea îi zice: *Dormi*; este ca și cum i-ar zice: *Fii sănătos* cînd e bolnav Adevăratul mijloc de a-l face să doarmă este să-l faci să se plictisească. Vorbești atîta încît să fie silit să tacă, și va adormi îndată predicile sînt totdeauna bune la ceva; o predică valorează cît legănatul; dar dacă folosiți acest narcotic seara. feriți-vă de a-l folosi ziua.

Voi trezi cîteodată pe Emil, nu atît de teama să nu se obișnuiască să doarmă prea mult, decît pentru a-l obișnui cu toate; chiar de a fi deșteptat în mod brusc Mai mult, aș avea puțin talent în meseria mea dacă n-aș ști să-l silesc a se deștepta singur si a se scula, altfel spus, după voința mea, fără să-i spun vreun cuvînt.

Dacă nu doarme destul, îl las să întrevadă pentru mîine o dimineață plictisitoare și atunci el însuși va socoti că va fi în cîștig cu cît va dormi mai mult: dacă doarme mult îi arăt la deșteptare o plăcere pe gustul său.

---

174) Adică viață *socială*.
175) Calcul renal.

Dacă vreau să se scoale la o anumită oră, îi spun: Mîine, la ora șase, se pleacă la pescuit, se va merge la plimbare în cutare loc: vrei să mergi? Consimte, mă roagă să-l deștept; îi promit sau nu-i promit, după trebuință: dacă se deșteaptă prea tîrziu, mă găsește plecat. Va fi o nenorocire dacă nu va învăța curînd să se deștepte singur.

Dealtfel, dacă s-ar întîmpla, ceea ce este rar, ca vreun copil indolent să fie înclinat să stea în lenevie, nu trebuie să-i îngăduim această înclinare în care s-ar amorți cu totul, ci să-i dăm un stimulent care să-l trezească. Se înțelege bine că nu este vorba să-l facem să acționeze prin forță, ci să-l atragem prin vreo dorință care să-l stimuleze, iar această dorință, scoasă cu discernămînt din ordinea naturii, ne conduce în același timp la două scopuri.

Nu-mi închipui nimic din ceea ce, cu puțină îndemînare, n-ar putea insufla gustul, chiar patima la copii, fără vanitate, fără emulație, fără gelozie. Vioiciunea, spiritul lor imitativ le sînt de ajuns; îndeosebi veselia lor naturală, instrumentul cel mai sigur de care n-a știut să se folosească niciodată un preceptor. În toate jocurile în care ei sînt convinși că nu este vorba decît de un joc, suferă fără să se plîngă și chiar rîzînd, ceea ce n-ar suferi altfel niciodată fără să verse torente de lacrimi. Posturile lungi, lovitura, arsura, oboselile de tot felul constituie plăcerile tinerilor sălbatici, probă că durerea însăși are pregătirea sa care-i poate înlătura amărăciunea. Dar nu toți dascălii știu să pregătească acest fel de plăcere, și nici toți discipolii să le savureze fără dezgust. Iată-mă din nou, fără să bag de seamă, rătăcit printre excepții.

Ceea ce nu comportă însă nici o excepție este faptul că omul este supus durerii, relelor speciei sale, accidentelor, primejdiilor de moarte, în sfîrșit morții; cu cît îl vei familiariza cu toate aceste idei, cu atît îl vei vindeca de sensibilitatea supărătoare care adaugă răului nerăbdarea în suportarea lui; cu cît îl vei deprinde cu suferințele care-l pot atinge, cu atît se va înlătura, cum ar fi spus Montaigne, ascuțimea lucrurilor necunoscute[176]) și, de asemenea, îi vom face sufletul mai invulnerabil și tare: corpul său va fi îmbrăcat în zale de oțel, de care se vor lovi toate săgețile de care ar putea fi atins. Chiar apropierea morții nefiind moartea, aproape că n-o va simți ca atare; el nu va muri, ca să zicem așa, va fi sau viu, sau mort, nimic mai mult. Despre el, același Montaigne ar fi putut spune ce-a spus despre un rege al Marocului[177]), că nimeni n-a trăit așa înainte în moarte. Statornicia și fermitatea sînt, ca și celelalte virtuți, învățate în copilărie; însă nu le predăm copiilor învățînd numele lor, ci le predăm făcîndu-i să le simtă fără să știe ce sînt.

În ceea ce privește însă moartea, cum ne vom purta cu elevul nostru cînd e vorba de pericolul variolei, îl vom inocula în primii ani sau vom aștepta să-l ia în mod natural? Primul mod, mai conform practicii noastre, ferește de pericol vîrsta la care viața este cea mai prețioasă,

---

176) Cf. Montaigne, *Eseuri*, I, 19
177) Cf. Montaigne, *Eseuri*, II, 21.

riscîndu-i-o în aceea la care ea e de mai puțin preț, dacă totuși poate fi denumită risc o inoculare bine făcută[177a]).

Al doilea mod este însă mai propriu principiilor noastre generale, de a lăsa ca natura să acționeze total cu îngrijirile pe care ea ține să le ia singură și pe care le părăsește de îndată ce omul se amestecă în ele. Omul naturii este totdeauna pregătit: să-l lăsăm să fie inoculat de acest meșter, el va alege mai bine momentul decît noi.

Să nu conchideți că dezaprob inocularea; căci raționamentul pe baza căruia îl scutesc de ea pe elevul meu s-ar potrivi foarte rău la ai voștri. Educația voastră îi pregătește să nu scape de vărsat cînd se vor îmbolnăvi: dacă l-ați lăsa să vină din întîmplare, este probabil că ei ar pieri. Observ că în diferite țări oamenii se opun cu atît mai mult inoculării cu cît ea devine mai necesară, iar motivul se simte cu ușurință. N-aș dori să tratez acest subiect pentru Emil al meu. Va fi inoculat sau nu va fi, după timp, loc, împrejurări: aceasta este aproape indiferent pentru el. Dacă îi dăm vărsatul vom avea avantajul de a prevedea și de a cunoaște dinainte boala sa; aceasta este ceva; dacă însă îl va lua în mod natural, îl vom fi scăpat de medic, ceea ce este și mai mult.

O educație exclusivă, care tinde numai să deosebească de popor pe cei care au primit-o, preferă totdeauna învățăturile cele mai costisitoare în locul celor mai comune și prin aceasta celor mai utile. Astfel, tinerii cu educație îngrijită învață să călărească fiindcă acest exercițiu costă mult: dar aproape nici unul din ei nu învață să înoate, pentru că nu costă nimic și pentru că orice meseriaș poate să știe să înoate ca oricare altul. Totuși, chiar fără să fi făcut academia[178]), un călător încalecă pe cal, se ține și se servește destul de el la nevoie; în apă însă, dacă nu înoți, te îneci și nu poți înota dacă n-ai învățat. În fine, nu ești obligat să încaleci ca să-ți pui viața în pericol, cîtă vreme nimeni nu e sigur că va evita un pericol la care e atît de des expus Emil se va simți în apă ca pe uscat. Dacă ar putea trăi în toate elementele! Dacă l-am putea învăța să zboare în aer, l-aș face vultur; l-aș face o salamandră[179]) dacă s-ar putea deprinde cu focul.

Multora le e teamă să nu se înece copilul învățîndu-l să înoate; că se îneacă învățînd sau pentru că n-a învățat, va fi întotdeauna greșeala voastră. Numai vanitatea ne face temerari; nu sîntem deloc vanitoși cînd nu ne vede nimeni; Emil nu va fi, chiar dacă l-ar vedea universul întreg. Cum exercițiul nu depinde de risc, într-un canal din parcul casei va învăța să treacă Helespontul[180]); dar trebuie să se deprindă și cu riscul, pentru ca să învețe să nu se piardă în fața lui; aceasta este o parte esențială a uceniciei de care vorbeam adineauri. Dealtfel, fiind atent să măsor pericolul cu forțele sale și să-l împart întotdeauna cu el, nu mă

---

177 a) Pe vremea lui Rousseau, vaccinarea se efectua în mod preventiv prin puroi luat de la bolnavi.

178) Adică: fără studii speciale de călărie.

179) Rousseau, observa Petitain, pare a împărtăși aici o prejudecată veche, lipsită de orice temei, care atribuia salamandrei posibilitatea de a trăi în foc; mențiunea ei în context are desigur numai rostul să dea mai multă vioiciune ideii expuse.

180) *Helespont* e numele antic al strîmtorii Dardanele.

voi teme de nici o imprudență, de vreme ce voi purta grija conservării lui potrivit grijii pe care trebuie să mi-o port mie

Un copil e mai mic decît un om: n-are nici forța, nici rațiunea lui; însă vede și înțelege tot așa de bine ca el, sau aude tot așa de bine ori aproape tot atît de bine ca el: are gustul tot așa de sensibil, deși îl are mai puțin delicat, și distinge tot atît de bine mirosurile, deși nu participă cu aceeași plăcere a simțurilor. Cele dintîi facultăți care se dezvoltă și se perfecționează în noi sînt simțurile. Acestea sînt deci cele dintîi pe care trebuie să le cultivăm; sînt singurele pe care le uităm sau cele pe care le neglijăm cel mai mult.

A exercita simțurile nu înseamnă numai a le întrebuința; înseamnă a învăța, ca să zic așa, să simți: căci noi nu știm nici să pipăim, nici să vedem, nici să auzim decît așa cum am învățat.

Există un exercițiu cu totul natural și mecanic, care face corpul robust fără să dea de lucru judecății: a înota, a alerga, a sări, a învîrti sfîrleaza, a arunca cu pietre; toate acestea sînt foarte bune; dar n-avem oare decît brațe și picioare? Nu mai avem și ochi și urechi, iar acestea sînt oare de prisos în folosirea celor dintîi? Deci, nu vă exercitați numai forțele, ci exercitați-vă toate simțurile care le conduc; scoateți din fiecare din ele tot folosul posibil. Verificați apoi impresia unuia prin impresia celuilalt. Măsurați, socotiți, cîntăriți, comparați. Nu întrebuințați forța decît numai după ce ați apreciat rezistența; faceți întotdeauna în așa fel ca evaluarea efectului să preceadă întrebuințarea mijloacelor. Interesați-l pe copil să nu facă niciodată sforțări nesatisfăcătoare sau de prisos. Dacă-l deprindeți să prevadă efectele tuturor mișcărilor sale și să-și îndrepte erorile prin experiență, nu este oare limpede că el va deveni cu atît mai judicios cu cît va fi mai activ?

E vorba să se dea la o parte un corp greu? Dacă ia o pîrghie prea lungă, va face risipă de mișcare; dacă o va lua prea scurtă, nu va avea destulă putere; experiența îl va putea învăța să aleagă tocmai bățul care îi trebuie. Această înțelepciune nu este deci mai presus de vîrsta sa. E vorba să ducă o greutate? Dacă vrea să ia una atît de grea cît poate s-o ducă și să nu mai încerce una pe care n-o poate ridica, nu va fi silit să socotească greutatea din ochi? Știe să compare cantități de aceeași materie și de diferite mărimi? Să aleagă între două mărimi egale a două materii diferite; va trebui să se ostenească a compara greutatea lor specifică. Am văzut un tînăr foarte bine crescut, care n-a voit să creadă, pînă n-a văzut, că o găleată plină cu talaș de lemn de stejar e mai ușoară decît aceeași găleată plină cu apă.

Nu sîntem deopotrivă stăpîni pe întrebuințarea tuturor simțurilor noastre Este unul, anume pipăitul, a cărui acțiune nu e întreruptă niciodată în timpul veghei; el a fost răspîndit pe întreaga suprafață a corpului nostru ca o pază continuă pentru a ne înștiința despre tot ceea ce-l poate supăra. El este, de asemenea, acel simț prin care, cu voie sau fără voie, dobîndim mai repede experiență prin acest exercițiu continuu și pe care, în consecință, avem mai puțină nevoie să-l cultivăm în mod deosebit. Totuși observăm că orbii au pipăitul mai sigur și mai fin decît noi, deoarece, neputînd fi călăuziți de vedere, ei sînt siliți să învețe a scoate numai cu ajutorul primului simț judecățile pe care nouă ni le

furnizează celălalt. De ce, așadar, nu ne-am exercita să umblăm ca ei în întuneric, să cunoaștem corpurile pe care le putem atinge, să apreciem obiectele care ne înconjoară, să facem noi, într-un cuvînt, noaptea și fără lumină tot ceea ce fac ei ziua fără ochi? Cît timp soarele luminează, noi sîntem avantajați; în întunecimi, ei sînt la rîndul lor călăuzele noastre Sîntem orbi jumătate din viață: cu deosebirea că adevărații orbi știu totdeauna să se conducă, iar noi nu îndrăznim să facem un pas pe întuneric Avem luminare, mi se va spune. Ce, totdeauna cu mașini? Cine vă asigură că le puteți avea pretutindeni, după trebuință? În ceea ce mă privește, prefer ca Emil să aibă ochii în vîrful degetelor decît în prăvălia unui lumînărar.

Dacă ai fi închis într-o casă în mijlocul nopții, bate din palme; vei distinge, după răsunetul locului, dacă spațiul e mare sau mic, dacă ești la mijloc sau într-un colț. La jumătate de pas de zid, aerul mai puțin ambiant și mai răsfrînt îți produce o altă senzație în obraz Rămîi pe loc și întoarce-te succesiv în toate părțile; dacă e vreo ușă deschisă ți-o arată un ușor curent de aer. Ești pe o corabie? Vei ști, după modul cum te lovește aerul în obraz, nu numai în ce direcție mergi, dar și dacă firul apei te duce încet sau repede. Aceste observații și alte multe asemănătoare nu se pot face decît noaptea; oricîtă atenție am vrea să le dăm în plină zi, vom fi ajutați sau distrați de vedere și ele ne vor scăpa. Totuși nu e vorba aici nici de mîini, nici de baston. Cîte cunoștinte vizuale poți dobîndi prin pipăit, chiar fără să fi pipăit nimic!

Multe jocuri de noapte. Acest sfat este mai important decît s-ar părea. Noaptea înspăimîntă în mod firesc pe oameni și uneori animalele*). Rațiunea, cunoștințele, spiritul, curajul îi salvează puțin pe oameni de acest tribut. Am văzut oameni cu rațiune, spirite puternice, filosofi, militari curajoși ziua, tremurînd noaptea ca femeile la zgomotul unei frunze. Se atribuie această spaimă poveștilor auzite de la doici; ne înșelăm: ea are o cauză naturală. Care este această cauză? Aceeasi care face pe surzi neîncrezători și poporul superstițios. nerecunoașterea lucrurilor care ne înconjoară și a tot ceea ce se întîmplă în jurul nostru**).

---

*) Această spaimă este foarte evidentă cu prilejul marilor eclipse de soare.

**) Iată încă o altă cauză bine explicată de către un filosof a cărui carte o citez adesea și ale cărui vederi profunde mă instruiesc și mai adesea. „Dacă, din împrejurări particulare, nu putem avea o idee justă despre distanță și nu putem aprecia obiectele decît prin mărimea unghiului sau mai degrabă prin imaginea care o formează în ochii nostri, noi ne înșelăm în mod necesar asupra mărimii acestor obiective Toată lumea a putut verifica în timpul unei călătorii făcute noaptea, că luăm un tufiș apropiat drept un arbore mare de care sîntem departe sau luăm un arbore mare îndepărtat drept un tufiș din vecinătatea noastră· la fel, dacă nu cunoaștem obiectele prin forma lor și nu ne putem forma pe această cale nici o idee despre distanță, ne vom înșela iarăși în mod necesar. O muscă care va trece cu repeziciune foarte aproape de ochii noștri ne va părea în acest caz a fi o pasăre aflată la o distantă foarte mare, un cal care ar sta nemișcat în mijlocul cîmpului și ar avea o atitudine similară, de exemplu, cu cea a unei oi nu ni se va părea decît o oaie mare atîta timp cît nu vom recunoaște că e un cal; însă de îndată ce-l vom recunoaște, el ni se va părea imediat mare cît un cal si vom rectifica pe loc prima noastră judecată"

De cîte ori ne vom găsi deci noaptea în locuri necunoscute, în care nu vom putea aprecia distanța și recunoaște forma lucrurilor din cauza întuneri-

Deprins să observ de departe obiectele și să prevăd dinainte impresiile lor. de ce atunci cînd nu văd nimic din ceea ce mă înconjoară să nu bănuiesc că sînt mii de ființe, mii de mișcări care-mi pot dăuna și de care nu mă pot păzi? Oricît aș ști că sînt în siguranță în locul în care mă găsesc, nu sînt niciodată atît de sigur decît atunci cînd îl văd· am, asadar, întotdeauna un moment de teamă pe care nu-l aveam ziua. Știu, în adevăr, că un corp străin nu poate să acționeze deloc asupra mea fără să se anunțe prin vreun zgomot: astfel urechea mi-este necontenit ascuțită! La cel mai mic zgomot a cărui cauză nu o pot discerne, interesul conservării mele mă face să presupun mai întîi tot ceea ce m-ar sili să fiu atent si în consecință tot ceea ce este în stare să mă înspăimînte.

Nu aud absolut nimic și totuși nu sînt liniștit; căci, în cele din urmă, pot fi surprins și fără zgomot. Trebuie să presupun că lucrurile sînt așa cum erau înainte, așa cum trebuie să fie încă, adică să văd ceea ce nu văd. Astfel, silit să-mi pun imaginația în joc. În curînd n-o mai pot stăpîni, și ceea ce am făcut ca să mă liniștesc nu servește decît să mă îngrijoreze mai mult. Dacă aud zgomot, aud hoți; dacă nu aud nimic, văd fantome; vigilența pe care mi-o provoacă grija de a mă conserva nu-mi dă

---

cului, vom fi în pericol de a greși în orice moment în judecățile pe care le vom face asupra obiectelor care ni se vor înfățișa; de aici provine spaima și acea teamă interioară pe care întunericul nopții le produce aproape la toți oamenii; pe aceasta se întemeiază apariția fantomelor și a figurilor gigantice și înspăimîntătoare pe care atîția inși spun că le-au văzut. Li se răspunde de obicei că aceste figuri erau în imaginația lor; totusi ele puteau fi reale în ochii lor și e foarte posibil să fi văzut într-adevăr ceea ce spun că au văzut; căci trebuie să se întîmple în mod necesar ori de cîte ori nu putem aprecia un obiect decît prin unghiul pe care îl formează în ochi, ca acest obiect necunoscut să crească și să se mărească pe măsură ce va fi mai apropiat: iar dacă el a părut celui care privește, acesta neputînd ști ce vede, nici aprecia la ce distanță îl vede, dacă a părut, spun, mai întîi înalt de cîteva picioare cînd se afla la o distanță de douăzeci sau treizeci de pași, el trebuie să pară înalt de cîțiva stînjeni cînd nu va fi mai departe de cîțiva pași; acest lucru trebuie într-adevăr să mire și să înspăimînte pînă cînd, în fine, va ajunge să atingă obiectul sau să-l recunoască· căci chiar în momentul în care va recunoaște ce este, acest obiect care i se părea uriaș, se va micșora deodată și nu i se va părea că mai are decît mărimea sa reală, însă dacă fugi sau nu îndrăznești să te apropii, e sigur că nu vei avea altă idee despre acest obiect decît cea a imaginii pe care el a format-o în ochi și că ai văzut în mod real o figură uriașă sau îngrozitoare prin mărime și prin formă Prejudecata fantomelor are deci rădăcini în natură, iar aceste aparențe nu depind, cum cred filosofii, numai de imaginație“ (*Hist. nat ;* tome VI, p. 22, in. 12).

M-am silit să arăt în text cum stau în parte lucrurile, iar în ce privește cauza explicată în acest pasaj, se vede că obișnuința de a umbla noaptea trebuie să ne învețe să distingem aparențele pe care le îmbracă lucrurile în ochii noștri în întuneric datorită asemănării formelor si diversității distanțelor, căci atunci cînd aerul este încă destul de luminat ca să putem observa contururile obiectelor, si cum între ele se interpune mai mult aer cînd distanța e mai mare, noi trebuie să vedem totdeauna aceste contururi mai puțin distincte cînd obiectul e mai îndepărtat de noi, ceea ce, prin forța obișnuinței, ajunge să ne ferească de eroarea pe care o explică aici domnul de Buffon. Orice explicație am prefera metoda mea este așadar, totdeauna eficace iar experiența o confirmă perfect.

decît motive de teamă. Tot ceea ce mă poate liniști nu e decît în rațiunea mea: instinctul mai puternic îmi vorbește cu totul altfel decît rațiunea. La ce bun să te gîndești că n-ai a te teme de nimic, pentru că atunci n-ai nimic de făcut?

Cauza răului descoperită, ea indică remediul. În orice lucruri, obișnuința omoară imaginația; n-o deșteaptă decît lucrurile noi. În ceea ce vedem în toate zilele nu acționează imaginația, ci memoria; aici este temeiul axiomei: *Ab assuetis non fit passio*[182]) căci pasiunile se aprind numai la focul imaginației. Nu discutați, așadar, cu cel pe care vreți să-l vindecați de oroarea întunericului; puneți-l deseori în întuneric și fiți sigur că toate argumentele filosofiei nu valorează cît acest lucru. Tinichigiii nu amețesc pe acoperișuri, și oricine e obișnuit să stea în întuneric nu mai are frică de întuneric.

Iată deci un nou avantaj pentru jocurile noastre de noapte adăugat celui dintîi: dar pentru ca aceste jocuri să reușească, recomand cît mai multă veselie. Nimic nu e mai trist ca întunericul; nu închideți copilul vostru în carceră. Să rîdă cînd intră în întuneric. Să rîdă din nou înainte de a ieși; pentru ca, în timp ce este în întuneric, ideea plăcerilor pe care le părăsește și a celor pe care le va regăsi să-l păzească de închipuirile fantastice pe care le-ar putea avea acolo.

Există un moment în viață dincolo de care dai înapoi înaintînd. Simt că am depășit acest moment. Reîncep, astfel spus, un nou curs al vieții. Vidul vîrstei mature pe care încep să-l simt îmi evocă dulcele timp al primei vîrste. Îmbătrînind, devin din nou un copil, și-mi aduc aminte cu mai multă plăcere de ceea ce am făcut la zece ani decît la treizeci. Cititorilor, iertați-mă, așadar, dacă folosesc uneori exemple din viața mea; căci, ca să scriu bine această carte, trebuie să fac acest lucru cu plăcere.

Eram la țară în gazdă la un pastor numit Dl. Lambercier. Aveam ca tovarăș un văr mai bogat decît mine, care se știa că e moștenitorul unei averi, pe cînd eu, departe de tatăl meu, nu eram decît un biet orfan. Vărul meu Bernard era deosebit de fricos, mai ales noaptea. Rîdeam așa de mult de frica lui, încît dl. Lambercier, plictisit de lăudăroșeniile mele, voi să-mi pună curajul la încercare. Într-o seară de toamnă foarte întunecoasă, îmi dădu cheia bisericii și îmi zise să mă duc să caut în amvon Biblia pe care o lăsase acolo. Adăugă, ca să mă ambiționeze, cîteva cuvinte care mă puseră în imposibilitate de a mai da înapoi.

Am plecat fără lumînare; dacă aș fi avut-o, poate că era și mai rău. Trebuia să trec prin cimitir: l-am traversat cu curaj; atîta timp cît mă simțeam în aer liber, nu am avut niciodată spaime nocturne.

Deschizînd ușa, am auzit din boltă anumite zgomote care mi-au părut că seamănă cu niște voci și care începură să-mi zdruncine fermitatea mea romană. Odată poarta deschisă, am voit să intru; dar abia făcusem cîțiva pași, cînd m-am și oprit. Observînd obscuritatea profundă care domnea în acest vast loc, am fost prins de o spaimă ce mi-a făcut să mi se ridice părul măciucă: m-am dat înapoi; am ieșit și am luat-o la fugă, tremurînd. În curte am găsit un cățel numit Sultan, care, gudurîndu-se pe lîngă mine, m-a liniștit. Rușinat de frica mea, m-am întors, încercînd totuși să iau cu mine pe Sultan, care n-a vrut să mă urmeze. Am deschis

[182]) *Pasiunea nu se naște din obișnuință.*

brusc ușa, am intrat în biserică. Abia intrat, frica m-a cuprins din nou, însă așa de puternic încît mi-am pierdut capul; și, cu toate că amvonul era la dreapta și eu știam foarte bine lucrul acesta, întorcîndu-mă fără să-mi dau seama, l-am căutat multă vreme la stînga, m-am încurcat prin bănci, n-am mai știut unde sînt și, neputînd găsi nici amvonul, nici ușa, am căzut într-o tulburare de nedescris. În fine, observînd ușa, reușesc să ies din biserică și să mă îndepărtez ca și prima dată, hotărît să nu mai intru în ea niciodată decît ziua.

M-am întors acasă. Cînd să intru, deslușesc rîsul cu hohote al d-lui Lambercier. Socoteam că rîde de mine și, rușinat de a mă fi expus rîsului, ezit să deschid ușa. În acest interval, aud pe domnișoara Lambercier, îngrijorată de mine, spunînd servitoarei să ia un felinar, și pe dl Lambercier pregătindu-se să vină să mă caute, însoțit de curajosul meu văr, căruia apoi i s-ar fi atribuit toată cinstea acestei expediții. Deodată mi-au trecut toate fricile și mi-a rămas numai frica de a nu mi se descoperi fuga. Alerg, zbor la biserică; fără să mă rătăcesc, fără să bîjbîi, ajung la amvon; mă urc, iau Biblia și mă reped jos; din cîteva sărituri ies din biserică, a cărei ușă am uitat s-o închid; ajung în cameră răsuflînd din greu, arunc Biblia pe masă speriat, dar palpitînd de plăcerea că scăpasem de ajutorul care mi-era destinat.

Voi fi întrebat dacă redau această întîmplare pentru a servi drept model de urmat și ca exemplu de veselie pe care o pretind asemenea exerciții. Nu; însă o dau considerînd că nimic nu este mai în stare să liniștească pe oricine e înfricat de umbrele nopții decît auzind într-o odaie vecină un grup de oameni rîzînd și vorbind liniștiți. Aș vrea ca în loc să te amuzi singur cu elevul tău, să aduni serile mai mulți copii cu dispoziție bună; să nu-i trimiți la început afară separat, ci mai mulți împreună și să nu lași pe nici unul singur de tot mai înainte de a te fi încredințat că nu va fi prea tare speriat.

Nu-mi imaginez nimic atît de plăcut și atît de util ca asemenea jocuri, numai să fie organizate cu iscusință. Aș face într-o sală mare un fel de labirint cu mese, scaune, paravane. În întortochelile de nedescurcat ale acestui labirint aș aranja, printre opt sau zece cutii cu capcane, o altă cutie aproape asemănătoare, plină cu bomboane; aș desemna în termeni clari, însă succinți, locul precis în care se găsește cutia cea bună; aș da lămuriri îndestulătoare unor persoane mai atente și mai puțin distrate decît copiii*) pentru a o distinge, apoi, după ce aș trage la sorți pe micii concurenți, i-aș trimite pe toți unul după altul, pînă cînd cutia cea bună ar fi găsită; aș avea grijă ca găsirea să implice greutăți, în raport cu iscusința lor.

Închipuiți-vă un mic Hercule venind cu o cutie la mine, mîndru de expediția sa. Cutia e pusă pe masă, o deschidem cu ceremonie. Aud de aici hohotele de rîs, huiduielile bandei vesele, cînd în loc de dulciurile la care se așteptau, găsesc, bine așezate pe mușchi sau pe vată, un gîndac, un melc, un cărbune, o ghindă, un nap sau alt asemenea articol. Alteori,

*) Ca să le exersezi atenția nu le spuneți niciodată decît lucruri pe care au interes sensibil și prezent să le înțeleagă bine; mai ales nici o vorbărie, niciodată un cuvînt de prisos; totodată, în cuvîntările voastre să nu scape nici lucruri obscure, nici echivoce.

într-o odaie de curînd spoită, se va pune aproape de perete o jucărie sau un obiect mic care va fi căutat fără să se atingă peretele. De îndată ce va intra cel care va aduce obiectul, vom observa în caz că nu se respectă puțin condiția, pălăria albită, vîrful pantofilor, poalele hainei, mîneca, toate vor trăda neîndemînarea sa. Am spus destul, poate prea mult, pentru ca să se înțeleagă spiritul acestor feluri de jocuri. Dacă trebuie să vă spun totul, nu mă citiți deloc.

Cîte avantaje nu va avea oare noaptea un om astfel educat asupra celorlalți oameni? Picioarele sale obișnuite să calce sigur pe întuneric, mîinile sale deprinse să pipăie cu ușurință toate corpurile înconjurătoare îl vor conduce fără greutate în cea mai densă obscuritate. Imaginatia sa, plină de jocurile nocturne ale tinereții, se va întoarce cu greu spre obiecte înspăimîntătoare. Dacă crede că aude hohote de rîs, în loc să fie ale unor draci, vor fi rîsetele foștilor săi tovarăși de joacă; dacă își va imagina o adunare, va ști că nu e nici pe departe o adunare de vrăjitori, ci camera guvernorului său. Noaptea, neaducîndu-i aminte decît de idei vesele, nu-l va înspăimînta niciodată; în loc să-i fie frică de ea, o va îndrăgi. Dacă va fi vorba de o expediție militară, va fi gata la orice oră la fel de bine singur ca și cu trupa sa. Va intra în tabăra lui Saul, o va străbate fără să se rătăcească, va merge pînă la cortul regelui fără să deștepte pe cineva: se va întoarce fără să fie observat[183]). Trebuie să iei caii lui Resus? Adresați-vă acestuia fără teamă. Printre oamenii crescuți altfel veți găsi cu greu un Ulise[184]).

Am văzut persoane care voiau, cu ajutorul surprizelor, să-i obișnuiască pe copii să nu le fie frică noaptea de nimic. Această metodă e foarte rea; ea produce un efect cu totul contrar aceluia pe care îl căutăm și nu ajută decît să-i facă totdeauna fricoși. Nici rațiunea, nici obișnuința, nici teama de surprizele pe care le-ai încercat adesea, nu pot înlătura ideea unui pericol prezent, al cărui grad și fel nu-l poți cunoaște. Totuși, cum să te asiguri ca să ferești totdeauna pe elevul tău de asemenea accidente? Iată sfatul care mi se pare cel mai bun pentru a putea preveni acest lucru. Aș spune lui Emil al meu: atunci ești în cazul unei legitime apărări; căci agresorul nu te lasă să apreciezi dacă vrea să-ți facă rău sau teamă, și cum este dinainte pregătit, nici chiar fuga nu-i o scăpare pentru tine. Apucă deci cu îndrăzneală pe cel ce te surprinde noaptea, n-are a face dacă e om sau animal. Strînge-l, apucă-l cu toată forța; dacă vrea să scape, lovește: nu cruța loviturile și, orice ar zice sau ar face, nu-i da drumul niciodată pînă nu știi bine ceea ce e: lămurindu-se lucrurile, vei vedea probabil că nu era cazul să te temi mult și că acest mod de a trata pe cei glumeți îi va descuraja, desigur, să repete acest lucru.

Deși pipăitul este dintre toate simțurile noastre cel pe care-l exercităm continuu, aprecierile lui rămîn totuși, cum am spus, în mai mare măsură imperfecte și nediferențiate față de ale celorlalte, fiindcă văzul îl ajută în permanență, iar ochiul ajungînd mai înainte decît mîna la obiect, spiritul nostru judecă aproape totdeauna fără ea. În schimb, aprecierile pipăitului sînt cele mai sigure, tocmai pentru că sînt cele mai mărginite;

---

183) Cf *Biblia*. Vechiul Testament, I, Împărați, cap XXVI verset 6—13.
184) Cf Homer, *Iliada,* X și Virgiliu, *Eneida,* I. v 469 sq.

căci, neîntinzîndu-se mai departe decît se pot întinde mîinile corectează zăpăceala celorlalte simțuri, care se aruncă departe asupra unor obiecte pe care de-abia le zăresc, pe cînd ceea ce percepe pipăitul percepe bine. Adăugați la aceasta faptul că legînd, cînd vrem, forța mușchilor cu acțiunea nervilor, unim, printr-o senzație simultană, aprecierea temperaturii, a mărimii, a formelor cu aprecierea greutății și solidității. Astfel, pipăitul, fiind dintre toate simțurile cel care ne instruiește mai bine despre impresia pe care o fac corpurile străine asupra corpului nostru, este cel care are întrebuințarea cea mai frecventă, care ne dă în modul cel mai nemijlocit cunoștința necesară conservării noastre.

După cum pipăitul exercitat poate să țină locul văzului, de ce nu ar putea să țină, pînă la un oarecare punct, și pe cel al auzului, pentru că sunetele produc în corpurile sonore vibrații sensibile la pipăit? Punînd mîna pe corpul unui violoncel, se poate distinge, numai după cum vibrează și tremură lemnul, fără ajutorul ochilor și al urechilor, dacă sunetul pe care-l dă este grav sau ascuțit, dacă el este produs de coarda cea subțire sau de cea groasă Dacă se exercită simțul cu aceste diferențe, nu mă îndoiesc că ai putea, cu timpul, să devii atît de sensibil încît să receptezi o arie întreagă prin degete. Or, presupunînd aceasta, e clar că s-ar putea vorbi cu ușurință surzilor pe calea muzicii; sunetele și ritmurile nefiind mai puțin susceptibile de combinații regulate decît articulațiile și vocile, pot fi echivalate cu elementele comunicării verbale.

Sînt exerciții care slăbesc simțul pipăitului și îl tocesc. Altele, dimpotrivă, îl ascut și îl fac mai delicat și mai fin. Cele dintîi, îmbinînd multă mișcare și forță cu permanenta atingere a corpurilor dure, întăresc pielea, o bătătoresc și-i înlătură simțul natural; cele din a doua categorie sînt cele care variază acest simț printr-o atingere ușoară și frecventă în așa fel încît spiritul, atent la impresii repetate neîncetat, dobîndește ușurința de a le aprecia toate modificările. Această diferență e simțită în folosirea instrumentelor muzicale: atingerea dură și strivitoare a coardelor violoncelului ale contrabasului și chiar ale violinei, conferind agilitate degetelor, le bătătorește extremitățile. Atingerea lină și elegantă a clavecinului le fac deopotrivă mai flexibile și mai sensibile. Din acest punct de vedere deci, clavecinul este de preferat.

Este important ca pielea să se călească sub acțiunea aerului și să poată suporta schimbările lui; căci ea este cea care apără tot restul. În afară de aceasta n-aș vrea ca mîna obișnuită prea mult cu aceleași munci să se tăbăcească, nici ca pielea devenită aproape osoasă să piardă simțul fin care ne ajută să cunoaștem corpurile pe care le atinge și care uneori, în întuneric, ne face să reacționăm printr-un tremur care variază în funcție de felul atingerii.

De ce trebuie silit elevul meu să aibă totdeauna sub picioare o piele de bou? Ce ar fi rău în faptul ca propria sa piele să-i servească la nevoie drept talpă? Este limpede că delicatețea pielii în această parte a corpului nu poate niciodată să folosească la ceva și adesea poate să-i facă mult rău. Deșteptați de inamic în orașul lor, la miezul nopții, în toiul iernii, genevezii găsiră mai repede puștile decît pantofii lor. Dacă nici unul

dintre ei n-ar fi știut să umble cu picioarele goale cine știe dacă Geneva n-ar fi fost luată[185])

Să-l înarmăm totdeauna pe om împotriva accidentelor neprevăzute. Dacă Emil aleargă dimineața, în orice anotimp, cu picioarele goale prin casă, pe scări, în grădină, departe de a-l certa, îl imit: voi avea doar grijă să nu fie sticlă pe unde calcă. Voi vorbi îndată despre lucruri și jocuri manuale. Dealtfel, să învețe tot felul de pași care înlesnesc mișcările corpului și să ia, în orice atitudine, o poziție firească si sigură: să știe să sară în depărtare și în înălțime, să se urce într-un arbore, să sară un zid, să-și poată găsi totdeauna echilibrul: toate mișcările și gesturile lui să fie ordonate după legile ponderației mult înainte ca statica să i le fi explicat. După felul cum își pune piciorul pe pămînt și cum își ține corpul pe picioare trebuie să simtă dacă stă bine sau rău. O ținută sigură are întotdeauna grație și atitudinile cele mai ferme sînt cele mai elegante. Dacă aș fi profesor de dans, n-aș face toate maimuțăriile lui Marcel*), lucruri bune pentru țara în care le face; dar, în loc de a-l ocupa tot timpul cu țopăieli, l-aș duce pe elevul meu la poalele unei stînci: aici i-aș arăta ce atitudine trebuie să ia, cum să-și țină corpul și capul, ce mișcări trebuie să facă, cum să-și așeze cînd picioarele, cînd mîna, pentru a putea să meargă cu ușurință pe cărările povîrnite, bolovănoase, anevoioase și să se avînte din colț în colț atît cînd urcă, cît și cînd coboară. L-aș face mai degrabă rivalul unei căprioare decît al unui dansator de la operă.

În timp ce pipăitul își concentrează operațiile în jurul omului, văzul și le întinde mai departe de el și, prin aceasta, le face înșelătoare; dintr-o ochire, omul cuprinde jumătate din orizontul său. Cum să nu se înșele asupra vreuneia din mulțimea de senzații simultane și de judecăți pe care acestea le provoacă? Astfel, dintre toate simțurile noastre văzul e cel mai plin de greșeli, tocmai pentru că el e cel mai întins și pentru că, precedînd cu mult pe celelalte, operațiile lui sînt prea prompte și prea vaste ca să poată fi rectificate de ele. Mai mult, chiar iluziile de perspectivă ne sînt necesare ca să ajungem a cunoaște întinderea și a-i compara părțile. Fără aparențe false n-am vedea nimic în depărtare; fără gradațiile de mărime și de lumină n-am putea aprecia distanțele sau, mai curînd, n-ar exista distanțe pentru noi. Dacă din doi arbori deopotrivă de mari, unul ar fi așezat la o sută de pași mai departe de noi și l-am vedea tot așa de mare și distinct ca pe unul care ar fi la numai zece pași, atunci

---

185) În 1602, în noaptea de 21 spre 22 decembrie, ducele de Savoya, Carol Emanuel I, ginerele lui Filip al II-lea, încearcă să cucerească Geneva escaladîndu-i zidurile. Păzitorii zidurilor dînd alarma, genevezii s-au deșteptat din somn și i-au respins Încercarea se făcuse fără declarație de război și în condițiile neprevăzute și grele ale unei nopți de iarnă

*) Celebru profesor de dans la Paris, care, cunoscînd bine lumea sa, făcea pe extravagantul prin șiretenie și dădea o importanță artei sale, pe care ceilalți se prefăceau că o găsesc ridicolă, dar căreia în fond îi dădeau cel mai mare respect Într-o altă artă, nu mai puțin frivolă, se vede încă și azi un artist comediant făcînd la fel pe importantul și nebunul și reușind tot așa de bine. Această metodă e întotdeauna sigură în Franța. Talentul adevărat, mai simplu și mai puțin șarlatan, aici nu reușește. Modestia e aici virtutea proștilor[186]).

186) Sallvürk notează că acest Marcel s-a încumetat — după o mențiune a lui Helvétius — să formuleze „teoria“ că poate cunoaște după mers și ținută caracterul și naționalitatea unui om (cf. S a l l w ü r k, *op. cit.* vol. I, p 107).

i-am plasa unul lîngă altul. Dacă am vedea dimensiunile tuturor obiectelor în adevărata lor măsură, n-am vedea nici un spațiu și totul ni s-ar părea așezat pe același plan cu ochiul nostru.

Simțul văzului nu are decît o singură măsură pentru aprecierea mărimii obiectelor și a depărtării lor, și anume deschiderea unghiului pe care acestea îl fac în ochiul nostru; iar cum această deschidere este un efect simplu al unei cauze complexe, aprecierea pe care ochiul o provoacă în noi lasă cauzele particulare nedeterminate sau devine în mod necesar greșită; căci cum să disting, la simpla vedere, dacă unghiul sub care văd un obiect mai mic decît altul este mai mic pentru că obiectul e în adevăr mai mic sau pentru că obiectul este mai depărtat?

Trebuie deci să urmăm aici o metodă contrară celei precedente; în loc să simplificăm senzația, să o repetăm, s-o verificăm totdeauna prin alta, să supunem organul vizual controlului pipăitului și să înăbușim, ca să zic așa, impetuozitatea primului simț prin mersul greoi și regulat al celui de-al doilea. Dacă nu ne supunem acestei practici, măsurile noastre prin apreciere sînt foarte inexacte. N-avem nici o precizie în privire ca să judecăm înălțimile, lungimile, adîncimile, distanțele; iar proba că aceasta nu e atît greșeala simțului, cît a întrebuințării lui, este faptul că inginerii, măsurătorii de teren, arhitecții, zidarii, pictorii au în general privirea mult mai sigură decît a noastră și apreciază distanțele cu mai multă exactitate, pentru că meseria lor le dă în această privință o experiență pe care noi neglijăm s-o dobîndim; ei înlătură echivocul unghiului prin aparențele care-l însoțesc și care determină mai exact în ochii lor raportul între cele două cauze ale acestui unghi.

Tot ceea ce pune în mișcare corpul fără să-l constrîngă e totdeauna ușor de obținut de la copil. Sînt o mie de mijloace de a-l interesa să măsoare, să cunoască, să aprecieze distanțele. Iată un cireș foarte înalt, cum să facem ca să culegem cireșe? Scara hambarului e bună la așa ceva? Iată un rîu foarte lat, cum să-l traversăm? O scîndură din curte ar ajunge pe ambele țărmuri? Am vrea de la ferestrele noastre să pescuim în șanțurile castelului; ce lungime trebuie să aibă undița noastră? Vreau să fac un leagăn între acești doi arbori, ne-ar ajunge oare o frînghie de doi coți? Mi se spune că în cealaltă casă camera noastră va avea douăzeci și cinci de picioare pătrate[186a]). Crezi că ne va conveni? Va fi mai mare decît aceasta? Ne e tare foame; iată două sate; în care din cele două vom ajunge mai curînd să prînzim?

Era vorba să fie deprins cu alergatul un copil indolent și leneș, care nu se apuca de la sine de acest exercițiu, nici de altul, deși era destinat să fie militar; s-a convins, nu știu cum, că un om de rangul său nu trebuie să facă nimic, nici să știe nimic și că noblețea sa trebuie să-i țină loc de brațe, de picioare, ca și de orice fel de merit. Chiar cu îndemînarea lui Chiron ar fi fost foarte greu să faci dintr-un asemenea gentilom un Ahile iute de picior[187]). Dificultatea era cu atît mai mare cu cît nu voiam

---

186a) Picior pătrat, veche unitate de măsură a suprafeței, era egală, în Franța, cu 10 dm^2 și jumătate.

187) Chiron, personaj mitologic, unul din centauri (ființe imaginare pe jumătate cai, pe jumătate oameni), fost dascăl al lui Ahile care alerga cu multă ușurință.

să-i prescriu absolut nimic. Am înlăturat din drepturile mele îndemnurile, promisiunile, amenințările, emulația, dorința de a străluci: cum să-l fac să alerge fără să-i spun nimic? Să alerg eu însumi ar fi fost un mijloc puțin sigur și expus la neajunsuri. Dealtfel, era vorba ca din acest exercițiu să scot oarecare învățătură pentru el, spre a deprinde operațiile corpului și cele ale judecății să meargă totdeauna împreună. Iată ce am făcut eu, adică cel care vorbește în acest exemplu.

Ducîndu-mă să mă plimb cu el după masă, luam cîteodată în buzunar două prăjituri din acelea care îi plăceau mult; mîncam fiecare cîte una la plimbare*) și reveneam foarte mulțumiți. Într-o zi el a observat că aveam trei prăjituri; ar fi putut mînca șase fără să se deranjeze: se grăbi să mănînce repede pe a sa ca să-mi ceară pe a treia. Nu, îi spun: aș putea s-o mănînc eu sau s-o împart; însă prefer s-o cîștige prin alergare cei doi băieți pe care-i vezi acolo. Îi chem, le arăt prăjitura și le propun condiția. Atît așteptau. Prăjitura a fost pusă pe o piatră mare care servea drept țintă finală; a fost marcat drumul; ne-am așezat; la semnalul dat, băiețașii pornesc; învingătorul ia prăjitura și o mănîncă fără nici o milă în fața spectatorilor și a celui învins.

Această distracție valora mai mult decît prăjitura; dar la început ea n-a prins și n-a produs nici un efect. Nu m-am speriat și nici nu m-am grăbit. Educația copiilor este o meserie în care trebuie să știi a pierde timp pentru a-l putea cîștiga. Ne-am continuat plimbările; adesea luam trei prăjituri, uneori patru și, din cînd în cînd, aveam una sau chiar două pentru alergători. Dacă premiul nu era mare, cei care și-l disputau nu erau ambițioși: cel care îl primea era lăudat, sărbătorit: totul se făcea cu pompă. Pentru a face mai multă mișcare și a mări interesul, prelungeam locul de alergat și primeam mai mulți concurenți. Abia intrați în întrecere, toți trecătorii se și opreau ca să-i privească; aclamațiile, strigătele, aplauzele îi însuflețeau; vedeam cîteodată pe băiețașul meu tresărind, ridicîndu-se, strigînd cînd unul era aproape să ajungă ori să întreacă pe altul: acestea erau pentru el jocurile olimpice.

Totuși concurenții foloseau uneori înșelătoria; se opreau între ei, se trînteau sau aruncau pietre în drum. Aceasta m-a făcut să-i separ și să-i fac să plece din puncte diferite, deși egal depărtate de țintă; se va vedea îndată rațiunea acestei prevederi; căci această afacere importantă trebuie tratată în amănunțime.

Plictisit să vadă mereu mîncîndu-se sub ochii săi prăjituri pe care le rîvnea așa de mult, domnul cavaler începu să bănuiască în cele din urmă că a alerga poate fi bun la ceva și văzînd că și el are două picioare, începu să facă încercări în secret. Mă făceam că nu văd nimic; dar am înțeles că stratagema mea izbutise. Cînd s-a socotit destul de puternic, și acest lucru l-am citit înainte în mintea sa, s-a prefăcut că stăruie să aibă prăjitura care rămînea. L-am refuzat, el s-a încăpățînat și plin de ciudă mi-a spus în fine: Bine! pune-o pe piatră, fixează drumul și vom vedea.

*) Plimbare la cîmp, cum se va vedea îndată. Plimbările publice în orașe sînt primejdioase copiilor de amîndouă sexele. Acolo încep să devină vanitoși și dornici de a fi admirați: la Luxembourg, la Tuilléries și îndeosebi la Palais-royal, tineretul Parisului ia acel aer obraznic și încrezut care-l face atît de ridicol, huiduit și detestat în întreaga Europă.

Bine! îi zic eu rîzînd. Un cavaler știe oare să alerge? Vei dobîndi mai multă poftă de mîncare, dar nu și cu ce s-o satisfaci. Înțepat de gluma mea, se strădui și dobîndi premiul cu atît mai mult cu cît fixasem drumul foarte scurt și am avut grijă să înlătur pe cel mai bun alergător. Se înțelege cum, odată acest prim pas făcut, mi-a fost ușor să-l țin în alertă. Îndată dobîndi un astfel de gust pentru acest exercițiu încît, fără vreo favoare, era aproape sigur că va învinge pe ștrengarii mei în cursă, oricît de lung ar fi fost drumul de alergat.

După obținerea acestui avantaj, s-a mai dobîndit un altul la care nu mă gîndeam. Cînd obținea rareori premiul, îl mînca aproape totdeauna singur, așa cum făceau concurenții săi; obișnuindu-se însă cu victoria, el a devenit generos și împărțea adeseori cu cei învinși. Aceasta mi-a furnizat o observație morală și am învățat prin ea care este adevăratul principiu al generozității.

Continuînd să fixez împreună cu el în diferite locuri punctele de unde fiecare trebuia să pornească în același timp, am stabilit, fără ca el să observe, distanțe neegale, astfel că unul, fiind nevoit să facă un drum mai lung decît altul pentru a ajunge la aceeași țintă, era vizibil dezavantajat; însă, deși lăsam alegerea punctului la latitudinea discipolului meu, el nu știa să se prevaleze de aceasta. Fără să fie stînjenit de distanță, prefera totdeauna drumul cel mai frumos; astfel că, prevăzînd cu ușurință alegerea lui, era în puterea mea să-l fac după voință să piardă sau să cîștige prăjitura; această îndemînare putea fi folosită în mai multe scopuri. Totuși, cum scopul meu era să-l fac să observe diferența, am încercat să i-o fac simțită; dar, deși indolent în calmul său, el era foarte vioi în jocuri și avea atît de mare încredere în mine, încît am avut greutăți de necrezut ca să-l fac să observe că-l înșelam. În fine, am reușit, cu toată zăpăceala lui mi-a făcut reproșuri. I-am zis: de ce te plîngi? La un dar pe care vreau să-l fac, nu sînt oare stăpîn să stabilesc condiții? Cine te silește să alergi? Ți-am promis oare să fac toate drumurile egale? Nu erai liber să alegi? Ia pe cel mai scurt, nu te împiedică nimeni. Cum de nu vezi că vreau să te favorizez și că inegalitatea de care te superi este în avantajul tău, dacă știi să te folosești de ea? Acest lucru era clar; îl înțelese și, ca să aleagă drumul, a trebuit să privească mai de aproape. Întîi am vrut să numărăm pașii; dar măsura pașilor unui copil e înceată și cu greșeli; apoi, am căutat să înmulțim întrecerile în cursul aceleiași zile; și atunci, distracția devenind un fel de pasiune, am regretat pierderea timpului destinat alergării cu măsurarea drumurilor. Vioiciunea copilăriei se acomodează greu cu aceste încetineli; deci ne-am antrenat să vedem mai bine, să apreciem mai bine o distanță cu ochiul. Nu mi-a fost greu să dezvolt și să alimentez acest gust. În fine, cîteva luni de încercări și de erori corectate i-au format în așa măsură compasul vizual că atunci cînd îi puneam în gînd o prăjitură pe vreun obiect îndepărtat, avea privirea aproape tot atît de sigură ca și lanțul unui topograf.

Deoarece dintre toate simțurile vederea e cea care se separă mai greu de judecățile spiritului, trebuie mult timp pentru a învăța să vezi; trebuie să fi comparat multă vreme vederea cu pipăitul, ca s-o deprinzi a raporta fidel figurile și distanțele; fără pipăit, fără mișcare progresivă, cei mai pătrunzători ochi din lume nu ne-ar putea da nici o idee despre întindere.

Pentru o stridie, universul întreg trebuie să fie un punct și nu i-ar părea altfel chiar dacă o minte omenească ar instrui această stridie. Numai mergînd, pipăind, numărînd, măsurînd dimensiunile, înveți să le apreciezi; dar și dacă ai măsura totdeauna, simțul, sprijinindu-se pe instrument, n-ar dobîndi nici o precizie. Nu trebuie nici copilul să treacă deodată de la măsură la apreciere: trebuie întîi, continuînd să compare parte cu parte ceea ce nu poate compara dintr-o dată, să substituie măsurilor precise măsuri prin apreciere și, în loc să măsoare mereu cu mîna, să se deprindă a măsura numai cu ochii. Aș vrea totuși ca primele sale operații să fie verificate prin măsuri reale, spre a-și corecta erorile și, dacă în simț rămîne oarecare aparență falsă, să știe s-o îndrepte printr-o judecată mai bună. Există măsuri naturale care sînt pretutindeni aproape aceleași: pașii omului, lungimea brațelor, statura sa. Cînd copilul apreciază înălțimea unui etaj, guvernorul său îi poate servi ca termen de comparație; dacă apreciază înălțimea unei clopotnițe, o va compara cu casele; dacă vrea să știe lungimea unui drum, să socotească orele de mers și îndeosebi să le facă toate acestea singur și să nu i le facă altul.

Nu poți învăța să judeci bine întinderea și mărimea corpurilor dacă nu înveți să cunoști și figurile lor și chiar să le imiți; căci, în fond, această imitație se sprijină numai pe legile perspectivei și nu se poate aprecia întinderea după aparențele sale, dacă nu cunoști întrucîtva aceste legi. Copiii, mari imitatori, încearcă toți să deseneze; aș vrea ca al meu să cultive această artă, evident nu pentru arta în sine, ci pentru a-i deprinde ochiul să vadă corect și ca mîna să devină flexibilă; în general, este foarte puțin important să știe cutare sau cutare exercițiu, ci numai să dobîndească perspicacitatea privirii și buna obișnuință a corpului care se cîștigă prin acest exercițiu. Mă voi feri deci să-i dau un profesor de desen care nu i-ar da să imite decît imitații și să deseneze după desene: nu vreau să aibă alt profesor decît natura, nici alt model decît obiectele. Vreau să aibă sub ochi originalul însuși, iar nu hîrtia care-l reprezintă; să schițeze o casă după o casă, un arbore după un arbore, un om după un om, spre a se deprinde să observe bine corpurile și înfățișările lor și să nu ia niște imitații false și convenționale drept imitații adevărate. Îl voi împiedica chiar să deseneze ceva din memorie în lipsa obiectelor, pînă cînd, prin observații dese, figurile lor exacte nu se vor fi imprimat bine în imaginația lui, de teamă ca nu cumva, punînd în locul lucrurilor adevărate figuri bizare și fantastice, să piardă cunoștința proporțiilor și gustul frumuseților naturii.

Știu bine că în acest mod va mîzgăli multă vreme fără să facă ceva de recunoscut, că va putea să prindă tîrziu eleganța contururilor și ușurința de a schița a desenatorilor, că poate nu va avea niciodată discernămîntul efectelor pitorești și bunul gust al desenului; în schimb, va dobîndi cert o privire mai precisă, o mînă mai sigură, cunoașterea adevăratelor raporturi de mărime și de înfățișare care sînt între animale, plante, corpuri din natură, și o mai promptă experiență a jocului perspectivei. Iată tocmai ceea ce am voit să fac, intenția mea nefiind aceea de a-l învăța să imite obiectele, ci de a le cunoaște; prefer să-mi arate o frunză de acantă și să deseneze mai puțin bine documentația frunziformă a unui capitel.

Dealtfel, în acest exercițiu ca și în toate celelalte nu pretind ca elevul meu să se distreze singur. Vreau să i-l fac și mai plăcut, lucrînd necontenit împreună cu el. Nu vreau să se ia la întrecere decît cu mine, și aceasta fără întrerupere și fără risc; acest lucru va pune interes în preocupările sale, fără să se producă gelozie între noi. Voi lua creionul după exemplul lui: îl voi întrebuința la început la fel de stîngaci ca el. Chiar dacă aș fi un Apelle[188]) mă voi comporta ca un mîzgălitor. Voi începe desenînd un om cum fac servitorii pe ziduri: o linie pentru fiecare braț, o linie pentru fiecare picior și degetele mai groase decît brațul. Mult timp după aceea vom observa, ori unul, ori altul, această disproporție: vom observa că un picior are grosime și această grosime nu este peste tot aceeași; că brațul are lungimea sa determinată în raport cu corpul etc. În acest progres voi merge cît mai aproape de el sau îl voi depăși atît de puțin, încît îi va fi totdeauna ușor să mă ajungă și adesea să mă întreacă. Vom avea vopsele, pensule; vom încerca să imităm coloritul și toată înfățișarea obiectelor, ca și conturul lor. Vom face ornamente, vom picta, vom mîzgăli; însă în toate mîzgăliturile noastre nu vom înceta să surprindem natura, nu vom face niciodată nimic decît sub ochii maestrului[189]).

N-aveam cu ce să împodobim camera noastră, iată că acum am găsit de toate. Punem în rame desenele noastre; le acoperim cu sticle frumoase pentru a nu le mai atinge și pentru ca, văzîndu-le în starea în care le-am pus, fiecare să aibă interes să neglijeze pe ale sale. Le așez în ordine în jurul camerei, fiecare desen repetat de douăzeci, de treizeci de ori și fiecare exemplar arătînd progresul autorului din momentul în care casa nu e decît un pătrat aproape inform pînă cînd fațada, profilul, proporțiile, umbrele sale sînt redate cu cea mai mare exactitate. Aceste gradații nu pot să nu ne ofere neîncetat tablouri interesante pentru noi, ciudate pentru alții și să stimuleze mereu mai mult întrecerea noastră. La primele desene, care sînt și cele mai grosolane, le pun rame strălucitoare, aurite, care le evidențiază; cînd însă imitația devine mai exactă și desenul este în adevăr bun, atunci nu-i pun decît un cadru negru foarte simplu; nu mai are nevoie de altă podoabă decît este el însuși și ar fi păcat ca să se dea ramei atenția pe care o merită obiectul. Astfel, fiecare dintre noi aspiră la onoarea cadrului respectiv; iar cînd unul vrea să disprețuiască desenul celuilalt, îl condamnă să fie pus în cadru aurit. Într-o zi, poate, aceste cadre aurite vor trece pentru noi drept proverbe și vom admira cum oamenii își fac dreptate așezîndu-se într-un asemenea cadru.

Am spus că geometria întrece puterea de înțelegere a copiilor, dar aceasta e vina noastră. Nu ne dăm seama că metoda adecvată lor nu este deloc cea care ni se potrivește nouă, că ceea ce devine pentru noi arta gîndirii logice, pentru ei nu trebuie să fie decît arta de a vedea. În loc să le dăm metoda noastră, am face mai bine s-o luăm pe a lor; căci felul nostru de a învăța geometria este deopotrivă o chestiune de imaginație și de raționament. Cînd teorema este enunțată, trebuie să-ți imaginezi demonstrația, adică să găsești față de care dintre teoremele

---

188) Apelle — pictor grec, secolul IV î.e.n.
189) Maestrul, în context, este natura.

deja cunoscute aceea de față constituie concluzia și, dintre toate concluziile care se pot trage din aceeași teoremă, s-o alegi tocmai pe aceea despre care e vorba.

În acest mod, cel ce judecă cel mai exact, dacă nu e inventiv, trebuie să fie scurt. Ce urmează de aici? Că în loc să fim determinați să găsim noi demonstrațiile, acestea ne sînt dictate: că în loc să ne învețe să raționăm, dascălul raționează pentru noi și nu ne exercitează decît memoria.

Desenați figuri exacte, combinați-le, suprapuneți-le, examinați-le raporturile dintre ele; veți găsi toată geometria elementară mergînd din observație în observație, fără să fie vorba nici de definiții, nici de probleme, nici de vreo altă formă de demonstrații, decît simpla suprapunere. În ce mă privește, nu pretind deloc să-l învăț pe Emil geometria, ci el va fi cel care mă va învăța pe mine, eu voi căuta raporturile și el le va găsi, căci eu le voi căuta în așa fel ca să-l fac să le găsească. De exemplu, în loc să mă servesc de un compas ca să fac un cerc, îl voi face cu un vîrf ascuțit legat de o sfoară care se învîrte împrejurul unui cui. După aceasta, cînd va vrea să compare razele între ele, Emil va rîde de mine și mă va face să înțeleg că același fir întins nu poate produce distanțe inegale.

Dacă vreau să măsor un unghi de șaizeci de grade descriu din vîrful acestui unghi, nu un arc, ci un cerc întreg; căci cu copiii nu trebuie niciodată să subînțelegi ceva. Aflu că porțiunea cercului cuprins între cele două laturi ale unghiului este a șasea parte a cercului. După aceasta, descriu din același vîrf un cerc mai mare și aflu că acest al doilea arc este tot a șasea parte din cercul său. Descriu un al treilea cerc concentric asupra căruia fac aceeași probă și continui așa cu noi cercuri, pînă cînd Emil — mirat de stupiditatea mea — mă informează că fiecare arc, mare sau mic, cuprins în cadrul aceluiași unghi, va fi totdeauna a șasea parte din cercul său etc. Iată-ne ajunși la folosirea raportorului.

Pentru a dovedi că unghiurile formate de aceeași parte a unei linii drepte sînt egale cu două unghiuri drepte, se descrie tot cercul; eu, dimpotrivă, fac în așa fel ca Emil să observe aceasta mai întîi în cerc și apoi îi spun: dacă scoatem cercul și liniile drepte, unghiurile și-ar schimba mărimea? etc.

Se neglijează exactitatea figurilor, ea se presupune și toată atenția este consacrată demonstrației. Între noi[190]), dimpotrivă, nu va fi niciodată vorba de demonstrații, grija noastră cea mai importantă va fi să tragem linii foarte drepte, foarte exacte, foarte egale; să facem un pătrat întru totul perfect, să trasăm un cerc foarte rotund. Pentru a verifica exactitatea figurii, o vom examina prin prisma tuturor proprietăților ei sensibile și aceasta ne va da ocazie să descoperim în figură și proprietăți noi. Vom îndoi prin diametru cele două semicercuri, prin diagonală cele două jumătăți ale pătratului; vom compara cele două figuri ale noastre pentru a vedea la care conturile se potrivesc mai bine și, în consecință, care e cea mai bine făcută; vom cerceta dacă această împărțire egală trebuie să aibă loc totdeauna în paralelograme, în trapeze etc. Uneori

---

[190]) „Între noi", adică între discipol și elev.

vom încerca să prevedem succesul experienței înainte de a o face; vom urmări să găsim temeiuri etc.

Geometria nu este pentru elevul meu decît arta de a se servi bine de riglă și compas; el nu trebuie deloc s-o confunde cu desenul, în care el nu va folosi nici unul, nici altul din aceste instrumente. Rigla și compasul vor fi închise sub cheie și nu-i vor fi date spre întrebuințare decît rar și pentru puțin timp, ca să nu se obișnuiască să mîzgălească; însă cîteodată vom putea lua figurile noastre la plimbare și să vorbim de ceea ce am făcut sau de ceea ce vom să facem

Nu voi uita niciodată că am văzut la Turin un tînăr care, în copilăria sa, învățase raporturile contururilor și suprafețelor dîndu-i-se în fiecare zi să aleagă în tot felul de figuri geometrice prăjituri izoperimetrice. Micul mîncăcios epuizase arta lui Arhimede pentru a afla în care dintre acestea avea mai mult de mîncat[191]).

Cînd un copil se joacă cu mingea cu pene, își exercită ochii și brațul la exactitate; cînd lovește o sfîrlează își mărește forța servindu-se de ea, dar nu învață nimic. Am întrebat uneori de ce nu se dau copiilor aceleași jocuri de îndemînare ca adulților: jocul cu mingea[191a]), maiul, biliardul, arcul, mingea, instrumentele de muzică; mi s-a răspuns că unele din aceste jocuri sînt mai presus de forțele lor și că membrele și organele lor nu le sînt destul de formate pentru altele. Găsesc rele aceste temeiuri: copilul nu are înălțimea unui om și poartă haine ca ale lui. Nu înțeleg să se joace cu bile pe o masă de biliard înaltă de trei picioare; nu înțeleg să-și piardă vremea în casele noastre de joc, nici să i se dea în mîna lui mică o rachetă de azvîrlit mingea; dar să se joace într-o sală în care s-ar păzi ferestrele; să se servească la început de mingi moi. Primele lui rachete să fie din lemn, apoi din piele, apoi din vînă de bou, pe măsura dezvoltării sale. Preferați mingea cu pene pentru că obosește mai puțin și nu e periculoasă Aceste două motive nu sînt întemeiate. Jocul cu mingea cu pene e un joc de femei; însă nu e nici una care să nu alerge după o minge în mișcare. Pielea lor albă nu trebuie să se călească împotriva loviturilor și fața lor nu așteaptă contuziuni. Însă noi, făcuți pentru a fi viguroși, credem oare că putem deveni astfel fără greutate și că am putea fi în stare de vreo apărare dacă nu am fost niciodată atacați? Te joci totdeauna fără inimă în jocurile în care poți fi neîndemînatic fără risc; o minge cu pene care cade nu face rău nimănui; dar nimic nu dezmorțește brațele ca nevoia de a-ți păzi capul, nimic nu-ți face mai ager ochiul decît apărarea ochilor. Să alerge de la un capăt al sălii la celălalt, să aprecieze zborul unei mingi încă în aer, s-o arunce cu o mînă puternică și sigură; astfel de jocuri convin mai puțin omului decît formării lui.

Mușchii unui copil, se zice, sînt prea moi. Ei sînt slabi, dar sînt mai flexibili; brațul său e slab, dar, în fine, e un braț și poți să faci cu el, păstrînd proporția, tot ceea ce faci cu o altă mașină asemănătoare. Copiii nu au nici o îndemînare în mîini; de aceea vreau ca să le-o dau: un om

---

191) În ediția Petitain se dă următoarea notă explicativă: „Se numesc figuri izoperimetrice acelea ale căror contururi sau circumferințe sînt egale în lungime". Or, dintre toate aceste figuri, e dovedit că cercul e cea care are cea mai mare suprafață. Copilul a trebuit, așadar, să aleagă prăjituri de formă circulară

191a) Asemănător cu oina

tot atît de puțin exercitat ca ei nu ar avea mai multă îndemînare, nu putem cunoaște întrebuințarea organelor noastre decît după ce ne-am servit de ele. Numai o experiență îndelungată ne învață să ne folosim de noi înșine și această experiență este adevărata învățătură despre care nu putem zice niciodată că am început-o prea devreme.

Tot ceea ce se face e realizabil. Or, nimic nu e mai obișnuit decît să vezi copii îndemînatici și dezghețați care au în membrele lor aceeași agilitate pe care poate s-o aibă un om. Aproape în toate tîrgurile vezi copii făcînd gimnastică, mergînd în mîini, sărind, dansînd pe frînghie. Cîți ani de-a rîndul trupele de copii n-au atras prin dansurile lor artistice spectatorii la Comedia Italiană? Cine n-a auzit vorbindu-se în Germania și Italia de trupa de pantomimă a celebrului Nicolini? Observat-a oare cineva la acești copii mișcări mai puțin dezvoltate, atitudini mai puțin grațioase, urechea mai puțin exactă, un dans mai putin ușor decît la dansatorii formați? La început degetele sînt grăsuțe, scurte, mai puțin mobile, mîinile grăsuțe și puțin capabile să apuce ceva; împiedică aceasta oare pe mulți copii să învețe să scrie și să deseneze la o vîrstă la care alții nu știu încă să țină în mînă nici creionul, nici tocul? Parisul întreg își amintește încă de mica englezoaică, care la vîrsta de zece ani făcea minuni la clavecin*) Am văzut pe fiul unui magistrat, băiețaș de opt ani, pe care-l urca pe masă la sfîrșitul prînzului ca pe o statuie în mijlocul tăvilor, cîntînd la o vioară aproape tot atît de mare ca și el și surprinzînd chiar pe artiști prin execuția sa [192a])

Toate aceste exemple și alte o sută de mii dovedesc, mi se pare, că lipsa de aptitudini pe care o presupunem la copil în ceea ce privește exercițiile noastre e imaginară și că dacă nu reușesc deloc în unele dintre ele, aceasta se datorește faptului că nu i-am exersat niciodată.

Mi se va spune că aici cad, cu privire la corp, în greșeala culturii premature pe care o dezaprob, la copii, în ce privește spiritul. Deosebirea e foarte mare, căci progresul într-una este numai aparent, pe cînd în cealaltă este real. Am dovedit că spiritul pe care copiii par să-l aibă nu-l au în realitate, pe cînd tot ce par că fac, îl și fac. Dealtfel, trebuie să ne gîndim întotdeauna că toate aceste exerciții nu sînt și nu trebuie să fie decît joc, o îndrumare ușoară și voluntară a mișcărilor pe care le cere natura, o artă de a le varia distracțiile pentru a le face mai plăcute, fără ca vreodată cea mai mică constrîngere să le transforme în muncă; căci, în fine, cu ce nu s-ar putea ei distra din care să nu pot face obiect de instrucție pentru ei? Și dacă nu aș putea, e suficient că se amuză fără nici un neajuns și că timpul trece, progresul lor în orice privință neavînd importanță pentru prezent, în timp ce atunci cînd trebuie în mod nece-

---

*) Un băiețaș de șapte ani a făcut pe atunci minuni și mai izbitoare[192]).

[192]) În ediția Richard se face mențiune de următoarea relatare a lui Ph. Dufour (*Recherches bibliographiques sur les oeuvres imprimées de Rousseau*, I, p. 154): „Mozart, în vîrstă de șapte ani, a fost prezentat la curtea Franței în 1763 și a executat la clavecin sonete compuse de el". Rousseau a citit fără îndoială faptul în gazete cînd scria această notă în 1764 sau 1765.

[192a]) E vorba de Paul-Louis Roualle de Boisgelou (1734—1806), un copil minune care a reorganizat mai tîrziu secția muzicală a Bibliotecii Regale (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, IV, Pléiade, p. 1399).

sar să-i înveți un lucru sau altul, oricum s-ar proceda, este imposibil să ajungi la capăt fără constrîngere, fără supărare și fără plictiseală

Ceea ce am zis despre cele două simțuri a căror întrebuințare este cea mai continuă și mai însemnată poate servi ca exemplu despre modul de a le exercita pe celelalte Vederea și pipăitul se aplică deopotrivă la corpurile în repaus și la corpurile care se mișcă· dar cum numai mișcarea aerului poate să atingă auzul. numai un corp în mișcare produce zgomot sau sunet: iar dacă totul ar sta în repaus. n-am auzi niciodată nimic. Noaptea deci. cînd ne mișcăm numai cît ne place, cînd n-avem a ne teme decît de corpurile care se mișcă, este important pentru noi să avem urechea deprinsă și să putem judeca după senzația pe care o încercăm. dacă obiectul care o produce este mare sau mic, depărtat sau apropiat, dacă mișcarea lui este violentă sau slabă Mișcarea aerului are repercusiuni care o reflectă, care, producînd ecouri, repetă senzația și ne fac să auzim corpul care face zgomot sau este sonor în alt loc decît acolo unde este Dacă pui urechea la pămînt, într-o vale sau într-o cîmpie. auzi vocea oamenilor și pasul cailor cu mult mai de departe decît dacă stai în picioare.

Fiindcă am comparat vederea cu pipăitul, e bine s-o comparăm și cu auzul și să știm care dintre cele două impresii plecînd deodată de la același corp va ajunge mai curînd la organul său[193]) Cînd vezi focul unui tun, te mai poți pune la adăpost de lovitură. dar de îndată ce ai auzit zgomotul, nu mai ai timp, ghiuleaua fiind și sosită. Poți aprecia distanța la care se produce tunetul prin intervalul de timp care trece de la fulger la tunet. Faceți în așa fel ca și copilul să cunoască toate aceste experiențe; să le facă pe cele care sînt la îndemîna sa, să le găsească pe celelalte prin inducție, însă prefer de o sută de ori mai mult să nu le cunoască, decît să trebuiască să i le spuneți voi.

Avem un organ care corespunde auzului, și anume vocea; n-avem unul care să corespundă vederii și nu putem exprima culorile prin sunete. Este un mijloc mai mult de a cultiva pe cel dintîi simt, exercitînd organul activ și organul pasiv unul prin celălalt.

Omul are trei feluri de voci: vocea vorbitoare sau articulată, vocea cîntătoare sau melodioasă și vocea patetică sau accentuată, care servește de limbaj pasiunilor și însuflețește cîntecul și vorba. Copilul are, ca și omul, aceste trei feluri de voci. fără să știe să le evalueze ca el; rîde ca noi, țipă, plînge, exclamă, geme, dar nu știe să amestece inflexiunile acestora cu celelalte două feluri de voci. O muzică perfectă este aceea care reunește mai bine aceste trei voci Copiii sînt incapabili de această muzică și cîntecul lor nu e niciodată însuflețit. De asemenea, în vocea vorbitoare, limbajul lor nu are deloc accent: țipă, dar nu accentuează; iar cum în vorbirea lor există puțină energie, există puțin accent în vocea lor*). Elevul nostru va avea vorbirea mai uniformă, mai simplă, pentru

---

[193]) Adică la analizorul cu care percepem impresia respectivă

*) Variantă . *et comme il y a peu d'énergie dans leur discours, il y a peu d'inflexion dans leur voix*[194])

[194]) Variantă.. . *și după cum există puțină energie în vorbirea lor, există puțină inflexiune* („accent“, — *n n*) *în vocea lor*

că pasiunile lui nefiind deșteptate, nu-și vor amesteca limbajul cu al lui. Nu-i dați, așadar, să recite roluri de tragedie și de comedie, nici nu-l învățați, cum se spune, să declame. Ar trebui să aibă prea mult simț ca să dea tonul potrivit unor lucruri pe care nu le poate înțelege si expresie unor sentimente pe care nu le-a simțit niciodată.

Învățați-l să vorbească simplu, clar și să articuleze bine, să pronunțe exact și fără afectare, să cunoască și să respecte accentul gramatical și prosodia, să dea întotdeauna tărie vocii ca să fie auzit, dar să nu dea niciodată mai mult decît trebuie, defect obișnuit la copiii crescuți în colegii; în orice lucru, nimic de prisos.

De asemenea, în cînt, faceți să aibă vocea corectă, egală, mlădicasă, sonoră; urechea să-i fie sensibilă la măsură și la armonie, dar nimic mai mult. Muzica imitativă și teatrală nu e pentru vîrsta lui; n-aș vrea să cînte vorbe; dacă ar vrea să cînte, aș căuta să-i fac cîntece anume, care să fie interesante pentru vîrsta lui și la fel de simple ca ideile lui.

Se înțelege că fiind puțin grăbit ca să-l învăț să citească scrisul, nu mă voi grăbi mai mult nici ca să-l învăț să citească muzica. Să îndepărtăm de creierul său ceea ce cere o atenție prea obositoare și să nu ne grăbim să-i fixăm spiritul prin semne convenționale. Aceasta, o mărturisesc, pare să aibă dificultatea sa; căci dacă cunoașterea notelor nu pare la început mai necesară pentru a ști să cînți decît cea a literelor pentru a ști să vorbești, există totuși această deosebire că vorbind, noi ne exprimăm propriile noastre idei, iar cîntînd nu exprimăm decît pe cele ale altuia. Or, pentru a le exprima trebuie să le citești.

Însă, mai întîi, în loc să le citești, le poți auzi, iar un cîntec se prinde mai fidel cu urechea decît cu ochiul. Mai mult, ca să știi bine muzica, nu e destul să o redai, trebuie s-o compui, iar amîndouă trebuie învățate împreună, pentru că altfel n-o știi niciodată bine. Exercitați pe micul vostru muzicant mai întîi să facă fraze bine închegate, bine cadențate; apoi să le lege între ele printr-o modulație foarte simplă, în fine să noteze diferitele lor raporturi printr-o punctuație corectă, ceea ce se face prin buna alegere a cadențelor si a pauzelor. Dar mai ales să nu i se dea niciodată un cîntec bizar, nici patetic, nici de expresie, ci totdeauna o melodie cantabilă și simplă, care să derive mereu din tonurile esențiale și să indice în permanență în așa fel registrul de jos, încît el s-o simtă și s-o acompanieze fără efort: căci, pentru a-și forma vocea și urechea, el nu trebuie niciodată să cînte decît la clavecin.

Pentru a distinge mai bine sunetele, le articulăm pronunțîndu-le; de aici, obiceiul de a solfegia cu anumite silabe. Pentru a deosebi treptele gamei, trebuie să dăm nume și acestor trepte și diferitilor lor termeni ficși; de aici numele intervalelor, de asemenea literele alfabetului cu care se disting clapele clavirului și notele gamei. C și A desemnează sunete fixe invariabile, redate totdeauna de aceleași clape. *Ut*[195]) și *la* sînt altceva *Ut* e totdeauna tonica unui mod major sau medianta unui mod minor. *La* este în mod constant tonica unui mod minor sau a șasea notă a unui mod major. Astfel, literele disting termenii neschimbători ai raporturilor sistemului nostru muzical, iar silabele disting termenii omo-

---

195) Ut=Do.

logi de raporturi asemănătoare în diverse tonuri. Literele indică clapele clavirului, iar silabele treptele modului. Muzicienii francezi au încărcat aceste distincții în chip straniu; au confundat sensul silabelor cu sensul literelor și, dublînd inutil semnele clapelor, nu au lăsat semne pentru a exprima coardele tonurilor: astfel că pentru ei *ut* și C sînt totdeauna același lucru, ceea ce nu este și nu trebuie să fie așa, căci atunci la ce-ar folosi C? De asemenea, modul lor de a solfegia este peste măsură de dificil, fără a fi de vreun folos, fără a da spiritului vreo idee clară, pentru că prin această metodă, aceste două silabe *ut* și *mi*, de exemplu, pot însemna deopotrivă o terță majoră, minoră, superfluă sau micșorată. Ciudată fatalitate ca țara în care se scriu cele mai frumoase cărți despre muzică să fie tocmai aceea în care muzica se învață cel mai greu?

Să urmăm cu elevul nostru un procedeu mai simplu și mai clar; să nu existe pentru el decît două moduri ale căror raporturi să fie totdeauna aceleași și totdeauna indicate prin aceleași silabe. Fie cînd cîntă, fie cînd exersează la un instrument, să știe să-și stabilească modul cu privire la fiecare din cele douăsprezece tonuri care-i pot servi drept bază și că, fie că modulează în D, în C, în G etc., finala să fie totdeauna *ut* sau *la*, după mod. În acest fel, el vă va înțelege totdeauna; raporturile esențiale ale modului pentru a cînta corect vocal și la instrument fiind totdeauna prezente în spiritul său, execuția sa va fi mai clară și progresul mai rapid. Nu este nimic mai bizar decît ceea ce francezii numesc a solfegia natural; aceasta înseamnă să îndepărtezi ideile de lucru pentru a le substitui cu altele străine care nu fac decît să te rătăcească. Nimic nu este mai natural decît să solfegiezi prin transpoziție, cînd modul e transpus. Dar am vorbit prea mult despre muzică; predați-o cum vreți, numai să nu fie niciodată decît o distracție.

Iată-ne bine lămuriți asupra stării corpurilor străine în raport cu corpul nostru, asupra greutății, înfățișării, culorii, solidității, mărimii lor, asupra distanței, temperaturii, repausului și mișcării lor. Cunoaștem pe acelea care ne convine să le apropiem sau să le îndepărtăm de noi; știm cum trebuie să învingem rezistența lor, sau ce rezistență să le opunem pentru a le împiedica să ne facă rău; dar nu e destul; corpul nostru propriu se epuizează neîncetat, el are nevoie să fie continuu reînnoit. Deși avem facultatea de a schimba alte corpuri în propria noastră substanță, alegerea nu este indiferentă; nu orice lucru constituie un aliment pentru om, iar dintre substanțele care ar putea să fie, există unele care sînt convenabile, altele mai puțin, în funcție de constituția speciei sale, de clima în care trăiește, de temperamentul său specific și după felul de trai pe care i-l impune starea sa.

Am muri înfometați sau otrăviți dacă pentru a alege alimentele care ni se potrivesc, ar trebui să așteptăm ca experiența să ne învețe a le cunoaște și a le alege; însă bunătatea supremă, care a făcut din plăcerea ființelor sensibile instrumentul conservării lor, ne avertizează prin ceea ce place gurii noastre asupra a tot ce convine stomacului nostru. Nu există evident pentru om medic mai sigur decît propria sa poftă de mîncare; și, dacă ne-am referi la starea lui primară, nu mă îndoiesc deloc

că alimentele pe care le găsea a fi cele mai plăcute să nu fi fost și cele mai sănătoase

Mai mult Creatorul nu se îngrijește numai de trebuințele pe care ni le dă el, ci și de cele pe care ni le creăm noi înșine și, pentru a pune totdeauna dorința alături de trebuință, el face ca gusturile noastre să se schimbe și să se prefacă după modul nostru de trai. Cu cît ne îndepărtăm mai mult de starea de natură, cu atît pierdem din gusturile naturale: sau, mai curînd, obișnuința ne face o a doua natură pe care o substituim în așa fel celei dintîi încît nimeni dintre noi n-o mai cunoaște pe aceea.

Rezultă de aici că gusturile cele mai naturale trebuie să fie și cele mai simple: căci acestea sînt gusturile care se transformă cel mai ușor. În loc să se ascută, să se ațîțe prin fanteziile noastre, ele iau o formă care nu se mai schimbă Omul care nu ține de nici o țară se va obișnui fără greutate cu obiceiurile oricărei țări ar fi: însă omul unei țări nu poate să devină omul unei alte țări

Acest lucru mi se pare adevărat pentru toate simțurile si cu atît mai mult poate fi aplicat gustului propriu-zis. Primul nostru aliment este laptele. Nu ne obișnuim decît treptat cu gusturile puternice· la început ele ne sînt nesuferite. Fructe, legume, ierburi și, în fine, carne friptă, fără mirodenii și fără sare, constituiau masa celor dintîi oameni*). Cînd un sălbatic bea pentru întîia dată vin, se strîmbă și-l aruncă; chiar și printre noi, cel care a trăit pînă la douăzeci de ani fără să guste băuturi fermentate nu se mai poate obișnui cu ele: n-am bea vin dacă nu ni s-ar fi dat vin în copilărie. În fine, cu cît gusturile noastre sînt mai simple, cu atît sînt mai universale Repulsiile cele mai obișnuite sînt provocate de bucatele complicate S-a văzut oare vreodată cineva să aibă dezgust față de apă și pîine? Iată drumul naturii, iată deci și regula noastră. Să conservăm gustul primar al copilului cît mai mult posibil; hrana sa să fie comună și simplă, cerul gurii sale să nu se familiarizeze decît cu arome slabe și să nu i se formeze un gust exclusiv.

Nu cercetez aici dacă acest mod de a trăi e mai sănătos sau nu, eu nu am asemenea lucruri în vedere; îmi este de ajuns să știu, pentru a-l prefera, că este cel mai conform cu natura și că este cel care se potrivește mai ușor la orice alt mod de viață Mi se pare că cei care spun că trebuie să obișnuiești pe copii cu alimentele pe care le vor folosi cînd vor fi mari nu gîndesc bine. De ce hrana lor să fie aceeași pe cînd felul lor de viață este atît de diferit? Un om istovit de muncă, de griji de sforțări are nevoie de mîncări suculente care să-i dea noi puteri creierului; un copil care se joacă mereu si al cărui corp crește are nevoie de hrană abundentă care să-i producă mult chil. Dealtfel, omul format are de-acum situația sa, ocupația sa, domiciliul său; dar cine poate fi sigur de ceea ce soarta îi rezervă copilului? În nici o privință să nu-l obișnuim cu un mod atît de precis stabilit, încît să-i fie foarte greu s-o schimbe la nevoie Să nu-l facem să moară de foame în altă țară dacă nu tîrăște pretutindeni după sine un bucătar francez, nici să spună într-o zi că nu știe să mănînce decît în Franța. Iată, în paranteză, un elogiu nostim! În ce mă privește,

*) Vezi *Arcadia*, de Pausanias; vezi, de asemenea, bucata din Plutarh transcrisă mai departe.

voi spune, dimpotrivă, că numai francezii nu știu să mănînce, dat fiind că le trebuie o artă deosebită pentru a face bucatele lor bune de mîncare

Dintre diferitele noastre senzații, gustul ne dă pe cele care, în general, ne impresionează mai mult În consecință, sîntem mai interesați să apreciem bine substanțele care trebuie să facă parte din substanța noastră decît cele care ne înconjoară. Pipăitului, auzului, văzului le sînt indiferente mii de lucruri: însă nu există aproape nimic indiferent gustului. Mai mult, activitatea acestui simt este cu totul de natură fizică și materială; el este singurul care nu are nimic de-a face cu imaginația sau cel puțin acela în ale cărui senzații ea participă în cea mai mică măsură; în timp ce imitația și imaginația amestecă adesea un element moral în impresiile tuturor celorlalte simțuri. Astfel, în general, inimile delicate și voluptoase, caracterele pasionate și în adevăr sensibile, ușor de mișcat prin celelalte simțuri sînt destul de liniștite în ceea ce privește gustul. Din acest fapt chiar, care pare că pune gustul în urma celorlalte simturi și ne face să disprețuim mai mult înclinarea care ne împinge spre el, eu trag dimpotrivă concluzia că mijlocul cel mai potrivit pentru a conduce pe copii este de a-i mîna prin cerințele gurii lor. Mobilul lăcomiei este cu totul preferabil celui al vanității, pentru că cea dintîi este o pornire a naturii ținînd imediat de simț, pe cînd ceea ce a doua este opera opiniei, supusă capriciului oamenilor și la tot felul de abuzuri Lăcomia e pasiunea copilăriei; această pasiune nu rezistă în fața alteia; la cea mai mică concurență, dispare. Ei, credeți-mă! Copilul va începe foarte timpuriu să se gîndească la ceea ce mănîncă; iar cînd inima sa va fi prea ocupată, nu se va mai ocupa deloc de cerul gurii. Cînd va fi mare, mii de sentimente violente vor înlocui lăcomia și nu vor face decît să-i ațîțe vanitatea; căci această din urmă pasiune este singura care profită de celelalte și care, la sfîrșit, le înghite pe toate. Am examinat cîteodată pe acești inși care dădeau importanță bucatelor bune, care se gîndeau, deșteptîndu-se, la ceea ce vor mînca peste zi și descriau un prînz cu mai multă exactitate decît punea Polibiu în descrierea unei lupte[196]). Am găsit că toți acești pretinși oameni nu erau decît niște copii de patruzeci de ani, fără vigoare și fără consistență, *fruges consumere nati*[197]). Lăcomia e viciul inimilor care nu au nici o valoare. Sufletul unui lacom este în întregime în cerul gurii sale: este făcut numai ca să mănînce; în incapacitatea sa stupidă, el este la locul său numai la masă, nu știe să judece decît felurile de bucate; să-i lăsăm, fără regrete, această ocupație; i se potrivește mai bine decît alta și e bine și pentru noi. și pentru el.

A te teme că lăcomia ar putea să se înrădăcineze într-un copil capabil de ceva e o precauție neserioasă. În copilărie nu te gîndești decît la ceea ce mănînci; în adolescență nu te mai gîndești la aceasta; tot e bine, căci ai alte treburi. Cu toate acestea, n-aș voi să se folosească cu indiscreție un resort atît de josnic și nici ca onoarea de a întreprinde o acțiune fru-

196) Polibiu (210—125 î.e.n.), istoric grec care, trăind multă vreme la Roma, a scris despre istoria romanilor.

197) Horațiu, *Epistole*, I, Ep. II, v 27: „Nu sînt decît niște bieți oameni, născuți numai pentru a mînca roadele pămîntului".

moasă să fie plătită cu o bucată bună. Însă nu văd de ce exercițiil pur corporale n-ar avea o recompensă materială și sensibilă, de vreme ce întreaga copilărie nu constă sau nu trebuie să constea decît din jocuri și distracții nebunatice. Dacă un copil din Majorca văzînd un coș într-un pom îl dă jos cu lovituri de praștie, nu e oare drept ca el să profite de acesta și ca un prînz bun să-i redea forța pe care a folosit-o cîștigîndu-l?*) Dacă un tînăr spartan, cu riscul a o sută de lovituri de bici, se strecoară într-o bucătărie și fură o vulpe vie și dacă ducînd-o în haina sa, e mușcat, zgîriat, sîngerat și pentru a nu suferi rușinea de a fi surprins, copilul rabdă să i se sfîșie măruntaiele fără să clipească, fără să scoată un singur țipăt, nu e oare drept ca el să profite, în fine, de prada sa și s-o mănînce după ce a fost mîncat de ea?[198]) Niciodată o masă bună nu trebuie să fie o recompensă; dar de ce n-ar fi ea rezultatul silințelor pe care ți le-ai dat pentru a ți-o procura? Emil nu privește deloc prăjitura pe care am pus-o pe piatră ca răsplată pentru că a alergat bine; știe numai că singurul mijloc de a avea această prăjitură este să ajungă acolo mai înainte decît alții.

Acest lucru nu contrazice maximele pe care le-am făcut adineauri asupra simplicității bucatelor, căci pentru a favoriza pofta de mîncare a copiilor, nu e vorba să le stîrnești simțurile, ci doar să le satisfaci; și acest lucru se va obține prin lucrurile cele mai obișnuite, dacă nu tinzi să le rafinezi gustul. Pofta lor continuă, pe care o stimulează nevoia de creștere, este un condiment sigur, care înlocuiește pe multe altele. Fructe, produse alimentare, cîteva bucăți de biscuiți ceva mai aleși decît pîinea obișnuită și îndeosebi arta de a le întrebuința pe toate acestea cu măsură: iată cu ce poți duce armate de copii la capătul lumii, fără să le dai gust pentru mîncărurile iuți, nici să le tocești cerul gurii.

Una din probele că gustul cărnii nu e natural la om este indiferența pe care copiii o au pentru bucatele cu carne și preferința pe care o au pentru alimentele vegetale, ca produse lactate, prăjituri, fructe etc. Este îndeosebi important să nu denaturăm acest gust primar și să nu facem pe copii carnivori, dacă nu pentru sănătatea lor, pentru caracterul lor; căci, în orice mod am explica experiența, e sigur că marii mîncători de carne sînt în general mai cruzi și mai feroce decît ceilalți oameni; această observație privește toate locurile și toate timpurile. Barbaria

*) Sînt secole de cînd majorcanii au pierdut acest obicei; el ține de timpul cînd tintașii lor cu praștia erau vestiți.

[198]) Cf. *Plutarh (Viața lui Licurg)*. Întîmplarea e dată de Plutarh; *Cf. Plutarh, Vieți Paralele*, I, trad. prof. N. I. Barbu, Ed. Științifică, București, 1960, În *Licurg* (o.c., p. 125), Plutarh arată că în Sparta, pedeapsa celui care era prins că fură era bătaia și foamea: „Dar copiii (spartani, *n.n.*) săvîrșesc furturi cu atîta băgare de seamă, încît se povestește că un copil, furînd un pui de vulpe și ascunzîndu-l în sîn, a fost mușcat de animalul sălbatic de pîntece și sfîșiat cu ghiarele, dar el, răbdînd în tăcere ca să nu se dea de gol, a murit. Acest lucru nu e de necrezut nici cînd este vorba despre efebii de astăzi, dintre care pe mulți i-am văzut murind la altarul zeiței Orthia“[199]). Rousseau, în scrierile sale, admiră austeritatea educației spartane și îndeosebi disciplina aspră care făcea pe tînărul spartan să suporte, fără murmur, foamea, setea, frigul, căldura, și chiar durerea corporală.

[199]) Apelativ al zeiței Arthemis

engleză este cunoscută*); gaurii. dimpotrivă. sînt cei mai blînzi dintre oameni**). Toți sălbaticii sînt cruzi dar nu moravurile îi îndeamnă să fie. această cruzime vine din alimentele lor Ei se duc la război ca la vînătoare și tratează oamenii ca pe urși. În Anglia. măcelarii nu sînt primiți ca martori***), ca și chirurgii: marii criminali se întăresc pentru omor bînd sînge Homer îi prezintă pe ciclopi ca pe niște mîncători de carne de oameni îngrozitori. iar pe lotofagi[201]; ca pe un popor atît de amabil încît de îndată ce ai încercat să ai legături cu ei. îți uiți pînă și țara ca să trăiești în mijlocul lor

„Mă întrebi, zicea Plutarh, de ce Pitagora se abținea să mănînce carne de vită: eu te întreb, dimpotrivă, ce curaj a avut cel dintîi om care a apropiat de gura sa o carne moartă. care a zdrobit cu dinții săi oasele unui animal muribund, care a pus la masă corpuri moarte. cadavre, și a înghițit în stomacul său membre care. cu un moment mai înainte, behăiau, mugeau. umblau și vedeau? Cum a putut mîna sa să înfigă cuțitul în inima unei ființe simțitoare? Cum au putut ochii săi să suporte un omor? Cum a putut el să vadă sîngerînd, jupuind, sfîșiind un biet animal fără apărare? Cum a putut suporta privirea cărnii încă palpitînde după moarte? Cum nu i-a provocat greață mirosul ei? Cum nu a fost dezgustat, scîrbit, prins de groază cînd a pus mîna pe murdăria rănilor, a curățat sîngele negru și închegat care le acoperea?"

«Pieile jupuite se tîrau pe pămînt
Cărnurile mugeau în frigare;
Omul nu le-a putut mînca fără să freamăte
Și le-a auzit gemînd în pîntecele său»

„Iată ce a trebuit să-și fi închipuit și să fi simțit omul pentru întîia dată cînd a trecut peste natură pentru a pregăti un asemenea prînz oribil, întîia dată cînd a avut foame de un animal în viață, cînd a voit să se hrănească cu un animal care mai păștea și cînd a spus cum să omoare, să taie și să frigă miorița care îi lingea mîinile Este cazul să ne mirăm de cei care au început asemenea prînzuri crude și nu de cei care le părăsesc; public, cei dintîi puteau să-și justifice barbaria lor prin scuze care lipsesc barbariei noastre și din acest motiv sîntem de o sută de ori mai barbari decît ei."

„O, muritori iubiți de zei, ne-ar zice acești dintîi oameni, comparați timpurile, vedeți cît sînteți de fericiți și cît eram noi de nenorociți. Pă-

*) Știu că englezii se laudă mult cu omenia și firea blîndă a națiunii lor, pe care o numesc *good natured people*[200]); însă pot țipa acest lucru cît pot, nimeni n-o va repeta după ei.

200) *Popor cu fire bună*

**) Banianii[200a]), care se feresc de carne mai sever decît gaurii, sînt aproape tot așa de blînzi ca ei; însă morala lor fiind mai puțin curată și cultul lor mai puțin rațional, ei nu sînt oameni așa de cinstiți.

200 a) Banianii, populație hindusă, sectanți ai brahmanismului Gaurii, locuitori din Persia, care țineau însă de religia lui Zoroastru și erau considerați drept necredincioși de majoritatea persanilor.

***) Unul din traducătorii englezi ai acestei cărți a observat greșeala mea și am îndreptat-o. Măcelarii și chirurgii sînt primiți ca martori; însă cei dintîi nu sînt admiși ca jurați sau pairi în judecarea crimelor, pe cînd chirurgii sînt.

201) Lotofagii, populație din Africa de Nord, pe malurile Sirtei mici.

mîntul format de curînd și aerul încărcat cu aburi nu se supunea ordinii anotimpurilor: cursul nesigur al apelor degrada malurile în toate părțile; bălți, lacuri, mocirle adînci acopereau trei sferturi din suprafața pămîntului: celălalt sfert era acoperit de păduri și de codri sterpi. Pămîntul nu producea roade bune; nu aveam nici o unealtă de lucrat pămîntul: nu cunoșteam arta de a ne servi de ele; iar vremea secerișului nu venea niciodată pentru cel care nu semănase nimic. Astfel foamea nu ne părăsea deloc. Iarna, mușchii și scoarța arborilor erau hrana noastră obișnuită. Cîteva rădăcini verzi de pir și de buruieni erau pentru noi bucate alese: iar cînd oamenii găseau jir, nuci sau ghindă, dansau de bucurie în jurul stejarului sau al bradului în sunetul vreunui cîntec cîmpenesc, numind pămîntul doica și mama lor; aceasta era singura lor sărbătoare, acestea erau singurele lor jocuri: tot restul vieții umane nu era decît durere, suferință și mizerie."

„În fine, cînd pămîntul despuiat și gol nu ne mai dădea nimic, siliți să batjocorim natura pentru a ne conserva, am mîncat pe tovarășii mizeriei noastre înainte de a pieri cu ei. Dar pe voi, oameni cruzi, cine vă forțează să vărsați sînge? Vedeți ce afluență de bunuri vă înconjoară! Cîte fructe nu vă produce pămîntul! Cîte bogății nu vă dau cîmpiile și viile! Cîte animale nu vă dau lapte pentru a vă hrăni și lînă pentru a vă îmbrăca! Ce le mai cereți și ce turbare vă îndeamnă să comiteți atîtea omoruri, sătui de bine și îmbuibați de cele necesare? De ce mințiți pe mama voastră acuzînd-o că nu vă poate hrăni? De ce păcătuiți împotriva lui Ceres, inventatoarea sfintelor legi și împotriva grațiosului Baccus, mîngăietorul oamenilor, ca și cum darurile lor n-ar ajunge pentru conservarea neamului omenesc? Cum vă lasă inima să amestecați pe mesele voastre fructele dulci cu oasele și să beți sîngele animalelor cu laptele care vi-l dau? Panterele și leii, pe care îi numiți fiare sălbatice, se supun instinctului lor prin constrîngere și ucid pe celelalte animale pentru a trăi. Iar voi, de o sută de ori mai sălbatici decît ele, combateți instinctul, fără să fie necesar, pentru a vă reda crudelor voastre delicii; animalele pe care le mîncați nu sînt cele care mănîncă pe altele: voi nu mîncați aceste animale carnivore, le imitați. Nu flămînziți decît după cele nevinovate și blînde, care nu fac rău nimănui, care se țin de voi, care vă servesc și pe care le mîncați cu lăcomie drept răsplată pentru serviciile lor."

„O ucigaș al naturii, dacă te încăpățînezi să susții că ea te-a făcut ca să înghiți pe semenii tăi, ființe în carne și oase, trăind și simțind ca tine, stăpînește-ți oroarea pe care ți-o inspiră aceste prînzuri groaznice; ucide tu însuți animalele, adică cu mîinile tale proprii, fără satîre, fără cuțite; sfîșii-le cu unghiile tale, cum fac leii și urșii; mușcă din bou și fă-l bucăți; înfige-ți ghiarele în pielea lui; mănîncă mielul de viu, înghite-i carnea încă sîngerînd, bea-i sufletul odată cu sîngele. Te cutremuri, nu îndrăznești să simți palpitînd în dinții tăi o carne vie? Om de nimic! Începi prin a omorî animale și apoi le mănînci ca și cum le-ai ucide de două ori. Nu e destul atît: nu-ți place carnea moartă, măruntaiele tale n-o pot suporta; trebuie s-o transformi prin foc, s-o fierbi, s-o frigi, s-o pregătești cu droguri care o schimbă; îți trebuie mezelari, bucătari, inși care să-ți îndepărteze oroarea omorului și să îmbrace corpurile moarte

astfel ca simțul gustului înșelat prin aceste prefaceri să nu respingă ceea ce-i este străin și să savurezi cu plăcere cadavrele pe care ochiul însuși nu le-ar putea privi".

Deși această bucată e străină subiectului meu, nu am putut rezista ispitei de a o transcrie și cred că puțini cititori vor fi supărați de acest lucru.

Dealtfel, orice regim ați da copiilor voștri, cu condiția să-i deprindeți numai cu bucate comune și simple, lăsați-i să mănînce, să alerge și să se joace cît le place și fiți sigur că nu mănîncă niciodată prea mult și nu vor avea deloc indigestie; însă dacă i-ați ținut înfometați jumătate din timp și ei vor găsi mijlocul ca să scape de supravegherea voastră, se vor despăgubi cu toată energia, vor mînca pînă vor crăpa. Pofta noastră e nemăsurată numai pentru că vrem să-i dăm alte reguli decît cele ale naturii; reglînd totdeauna, prescriind, adăugînd, tăind, nu facem nimic decît cu cîntarul în mînă; însă acest cîntar este pe măsura fanteziilor noastre și nu pe măsura stomacului nostru. Revin totdeauna la exemplele mele. La țărani se găsesc totdeauna pîine și fructe, iar copiii, ca și oamenii nu știu ce este indigestia.

Dacă s-ar întîmpla totuși ca un copil să mănînce prea mult, ceea ce nu cred că e posibil cu metoda mea, prin distracții pe gustul său e ușor să-l oprești și ai putea să ajungi să-l lași nemîncat, fără ca el să se gîndească la acest lucru. Cum oare mijloace atît de sigure și atît de ușoare scapă tuturor institutorilor? Herodot[202]) povestește că lidienii, bîntuiți de o foamete cumplită, se gîndiră să inventeze jocuri și alte petreceri cu care înlocuiau foamea și petreceau zile întregi fără să se gîndească la mîncare*). Poate că savanții voștri institutori au citit de o sută de ori acest pasaj fără să vadă cum ar putea să-l aplice la copii. Vreunul din ei îmi va spune poate că un copil nu va lăsa bucuros mîncarea pentru a merge să-și învețe lecția. Dascăle, ai dreptate: nu mă gîndeam la această distracție.

Simțul mirosului este pentru gust ceea ce este vederea pentru pipăit: îl previne, îl înștiințează despre modul cum trebuie să-l impresioneze cutare sau cutare substanță și-l face s-o caute sau s-o înlăture, după impresia pe care a primit-o mai înainte. Am auzit spunîndu-se că sălbaticilor mirosul le produce cu totul altfel de impresii decît nouă și că ei judecă cu totul diferit mirosurile bune și pe cele rele. În ceea ce mă privește, îmi place să cred că așa e. Mirosurile sînt prin ele însele senzații slabe; ele pun în mișcare mai mult imaginația decît simțul și nu impresionează atît prin ceea ce dau, cît prin ceea ce ne fac să așteptăm de la ele. Presupunînd aceasta, e clar că gusturile unora, devenite prin felul lor de viață atît de diferite de gusturile celorlalți, îi determină să aprecieze în mod deosebit savoarea și, în consecință, și mirosul care o tră-

---

202 Herodot, I, 94.

*) Istoricii vechi sînt plini de vederi folositoare chiar și atunci cînd faptele pe care ni le înfățișează ar fi false. Noi nu știm însă să scoatem nici o învățătură adevărată din istorie; critica erudită absoarbe totul ca și cum ar fi mai important ca un fapt să fie adevărat decît să putem scoate din ele o învățătură utilă. Oamenii cu minte trebuie să privească istoria ca o țesătură de fabule a cărei morală e foarte potrivită inimii omenești.

dează. Un tătar va mirosi. desigur. o ciosvîrtă împuțită de cal mort cu aceeași plăcere cu care un vînător de-al nostru miroase o potîrniche pe jumătate stricată.

Există si senzații mai slabe, cum ar fi efectul produs de mireasma florilor dintr-o grădină asupra unor oameni care umblă prea mult pentru ca să le mai placă plimbarea și care nu muncesc destul ca să simtă voluptatea odihnei Persoanele mereu înfometate nu vor simti o mare plăcere pentru parfumuri care nu vestesc nimic de mîncare

Mirosul este simțul imaginației. dînd nervilor un ton mai puternic, îi agită mult creierul; de aceea, el înviorează un moment temperamentul, dar, cu vremea. îl sleiește. El are în amor efecte destul de cunoscute. Parfumul dulce al unui cabinet de toaletă nu e o cursă atît de slabă cum credem și nu știu dacă trebuie să felicit sau să deplîng pe omul înțelept și puțin sensibil. căruia mirosul florilor pe care le are la piept iubita sa nu l-ar fi făcut să-i bată inima

Mirosul nu trebuie să fie prea activ la prima vîrstă. la care imaginația, însuflețită încă de puține pasiuni, nu este deloc succeptibilă de emoție și la care nu ai încă destulă experiență ca să prevezi cu un simț ceea ce ne poate vesti un altul. Dealtfel, această consecință este perfect confırmată prin observație și este sigur că acest simț este încă obtuz si aproape sters la cea mai mare parte a copiilor Nu pentru că senzația nu ar fi în ei tot așa de fină și poate mai fină decît la oameni, ci pentru că, neadăugînd la aceasta nici o altă idee, nu se impresionează ușor de un sentiment de plăcere sau neplăcere și nu le produce nici bucurie, nici plăcere. cum ni se întîmplă nouă. Cred că. fără să ies din același sistem si fără să recurg la anatomia comparată a celor două sexe, se va găsi cu ușurință temeiul pentru care femeile, în general, sînt mai puternic impresionate de mirosuri. decît bărbatii.

Se zice că sălbaticii din Canada au din tinerețe mirosul atît de subtil încît. deși au cîini, nu vor să se servească de ei la vînătoare, jucînd ei înșiși rolul cîinilor. Îmi închipui, în adevăr, că dacă am învăța pe copii să-și caute mîncarea, așa cum își urmărește cîinele vînatul, am ajunge poate să ne perfecționăm mirosul tot așa de mult; însă nu văd, în fond. ce întrebuințare prea utilă s-ar putea scoate din acest simț, poate doar pentru a cunoaște raportul său cu gustul. Natura a avut grijă să ne silească să înțelegem aceste raporturi. Ea a rînduit ca acțiunea acestui din urmă simț să fie aproape inseparabilă de a celuilalt, așezînd organele respective unul lîngă altul și fixînd în gură cadrul unei comunicări imediate între cele două în așa fel încît nu putem gusta nimic fără să și mirosim. Aș vrea numai ca aceste raporturi naturale să nu fie alterate pentru a înșela pe un copil, punînd, de exemplu, într-o doctorie o substanță aromată plăcută; căci atunci, nepotrivirea între cele două simțuri este prea mare ca să treacă neobservată; simtul cel mai activ absoarbe efectul celuilalt, iar copilul ia doctoria nu cu mai puțin dezgust; acest dezgust va cuprinde toate senzațiile care-l impresionează în acelasi timp; în prezența celei mai slabe, imaginația îi va aminti și de cealaltă; un parfum foarte plăcut nu mai este pentru el decît un miros dezgustător și astfel. precauțiile voastre nechibzuite măresc numărul senzațiilor neplăcute în dauna celor plăcute.

Îmi rămîne însă să vorbesc în cărțile următoare despre cultura[203]) unui al șaselea simț, numit bun simț, nu atît pentru că este comun la toți oamenii, cît pentru că rezultă din folosirea bine rînduită a celorlalte simțuri și pentru că ne instruieste asupra naturii lucrurilor cu ajutorul tuturor înfățișărilor lor. Acest al saselea simț n-are deci un organ particular, nu rezidă decît în creier, iar senzațiile lui, pur interne, se numesc percepții sau idei[204]). După numărul acestor idei se măsoară intinderea cunoștințelor noastre: limpezimea, claritatea acestora determină justețea spiritului, iar arta de a le compara între ele se numește rațiune umană. Astfel, ceea ce numim rațiune senzitivă sau puerilă constă în formarea de idei simple prin ajutorul mai multor senzații, iar ceea ce numesc rațiune intelectuală sau umană constă în formarea de idei complexe cu ajutorul mai multor idei simple

Presupunînd deci că metoda mea ar fi cea a naturii și că nu m-am înșelat aplicînd-o, am adus pe elevul nostru, trecînd prin ținutul senzațiilor, pînă la hotarele rațiunii puerile: cel dintîi pas pe care-l vom face dincolo trebuie să fie un pas de om. Dar, înainte de a porni pe acest nou drum, să aruncăm un moment privirea asupra aceluia pe care l-am străbătut. Fiecare vîrstă, fiecare stare a vieții are felul său de perfecțiune, felul său de maturitate care îi este proprie. Am auzit vorbindu-se adesea despre un om format; dar să considerăm un copil format: acest spectacol va fi mai nou pentru noi și poate nu va fi mai puțin plăcut.

Existența ființelor este atît de rară și atît de limitată, încît atunci cînd vedem numai ceea ce este, nu sîntem niciodată mișcați. Himerele sînt cele care împodobesc obiectele reale; iar dacă imaginația nu adaugă un farmec la ceea ce ne izbește, plăcerea stearpă pe care o simțim se mărginește la organul pe care-l atinge și lasă totdeauna inima rece. Pămîntul împodobit cu abundența toamnei înfățișează o bogăție pe care ochiul o admiră, însă această admirație nu ne mișcă; ea vine mai mult din reflecție decît din sentiment. Primăvara, cîmpia aproape goală nu este încă acoperită cu nimic; pădurile nu dau deloc umbră, verdeața de-abia mijește, iar inima e mișcată de această priveliște Văzînd natura astfel renăscînd, simți cum tu însuți recapeți viață; imaginea plăcerii ne înconjoară; acei însoțitori ai voluptății, acele dulci lacrimi totdeauna gata să însoțească orice sentiment plăcut sînt acum pe pleoapele noastre, însă priveliștea culesului de vie, oricît ar fi ea de însuflețită, de vie, de plăcută, o vei aprecia totdeauna cu un ochi sec.

De ce această diferență? Pentru că la spectacolul primăverii imaginația adaugă pe cel al anotimpurilor care trebuie s-o urmeze; la acei muguri fragezi pe care-i observă ochiul se adaugă florile, fructele, um-

---

[203]) „cultură" în accepția de *formare, educare.*

[204]) Concepția unui „simț comun" care coordonează celelalte simțuri derivă din filosofia aristotelică Însă, în secolul al XVIII-lea, „simțul comun" este diferit conceput de Locke, Condillac și Buffon. La Rousseau, „simțul comun" regulator este un fel de gîndire fără organ, a cărui funcție ontologică este dezvăluirea „naturii lucrurilor", pornind de la „aparențe" Adevărata sa precizare ar fi denumind-o „rațiune puerilă sau senzitivă", care ar conduce la „idei simple", în vreme ce rațiunea intelectuală ar duce la ideile complexe (cf J.-J. Rousseau. *Oeuvres complètes* IV Pléiade, p. 1407).

brele. cîteodată misterele pe care acestea le pot acoperi. Ea reunește într-un moment timpuri care trebuie să se succeadă și vede nu atît obiectele cum vor fi, ci cum dorește ea să le vadă. pentru că alegerea depinde de ea. Toamna, dimpotrivă, nu ai de văzut decît ceea ce este și, dacă vrei să ajungi la primăvară, iarna te oprește, iar imaginația pătrunsă de ger îngheață pe zăpadă și pe promoroacă.

Acesta este izvorul farmecului pe care-l simți privind o copilărie frumoasă. preferînd-o perfecțiunii vîrstei coapte. Cînd gustăm oare o plăcere adevărată privind un om? Atunci cînd amintirea faptelor sale ne face să mergem înapoi în viața lui și-l întinerește, așa-zis, în ochii noștri. Dacă ar fi să-l considerăm așa cum e sau să-l presupunem așa cum va fi la bătrînețe, ideea naturii care decade șterge orice plăcere în noi. Nu este nici o plăcere să vezi un om care merge cu pași mari spre mormînt. iar imaginea morții urîțește totul.

Însă cînd îmi închipui un copil de zece-doisprezece ani, sănătos, viguros, bine format pentru vîrsta sa, nu se trezește în mine nici o idee neplăcută, nici pentru prezent, nici pentru viitor: îl văd fierbînd, vioi, neastîmpărat, fără grijă, fără prevedere obositoare și apăsătoare, plin de ființa sa actuală și bucurîndu-se de o plenitudine de viață care parcă ar vrea să se reverse. Îl prevăd apoi într-o altă vîrstă, exercitîndu-și simțurile, spiritul, forțele care se dezvoltă în el zi de zi și despre care el dă noi probe în fiecare moment. Îl privesc pe copil și-mi place; mi-l închipui om și-mi place mai mult. Sîngele lui arzător pare că-l reîncălzește pe al meu, cred că trăiesc din viața lui, iar vioiciunea lui mă întinerește.

Cînd sună ceasul, ce schimbare! Deodată ochiul i se întunecă, veselia se șterge; adio bucurie, adio jocuri nebunatice. Un om sever și supărat îl ia de mînă, îi zice cu gravitate: *Haide. domnule*, și-l ia cu dînsul. În camera în care intră zăresc cărți. Cărți! Ce mobilă tristă pentru vîrsta sa! Bietul copil se lasă tîrît, aruncă o privire de regret asupra a tot ceea ce-l înconjoară, tace și pleacă cu ochii plini de lacrimi pe care nu îndrăznește să le verse și cu pieptul plin de suspine pe care și le înăbușă.

O, tu, care n-ai să te temi de așa ceva. tu pentru care nici un moment din viață nu e supărător și plictisitor, tu care vezi făcîndu-se ziuă fără neliniște, înnoptîndu-se fără nerăbdare și care nu numeri orele decît pentru plăcerile tale, vino, fericitule, dragul meu elev, să ne consolăm prin prezența ta de plecarea acestui nenorocit; vino... el sosește, și simți la apropierea sa o emoție de bucurie pe care o împărtășește și el. El vede în mine pe prietenul său, pe tovarășul său, pe camaradul său de jocuri; el este sigur, văzîndu-mă. că nu va rămîne mult timp fără distracții; nu vom depinde niciodată unul de altul, însă ne vom înțelege totdeauna și nu ne vom simți cu nimeni așa de bine ca împreună.

Figura sa, ținuta sa, înfățișarea sa arată siguranța și mulțumirea; sănătatea îi strălucește pe față; mersul său sigur îi dă un aer de forță; pielea obrazului, delicată încă, fără să fie spălăcită, nu are nimic din moliciunea femeiască; aerul și soarele i-au dat de-acum semnele onorabile ale sexului său; muschii, încă rotunzi, încep să arate unele trăsături ale unei fizio-

nomii în formare; ochii săi, pe care nu-i aprinde încă deloc focul sentimentului, au toată seninătatea nativă*); lungi întristări nu i-au întunecat defel privirea: lacrimi fără sfîrșit nu i-au brăzdat obrajii. Priviți în mișcările lui repezi, dar sigure, vioiciunea vîrstei, fermitatea independenței, experiența exercițiilor numeroase. Are înfățișarea deschisă și liberă, dar nu obraznică, nici înfumurată: privirea sa, care nu a stat pironită pe cărți, nu-i cade pe stomac: nu e nevoie să-i zici: ridică-ți capul; nici rușinea și nici teama nu l-au făcut niciodată să-l lase în jos

Să-i facem loc în mijlocul adunării Examinați-l, domnilor, întrebați-l cu toată încrederea: nu vă temeți nici de supărările lui, nici de flecăreala lui, nici de întrebările lui indiscrete. Să nu vă temeți că va pune stăpînire pe voi, că va pretinde să vă ocupați numai el și că nu veți mai putea scăpa de dînsul.

Nu așteptați de la el nici cuvinte plăcute, nici să spună ceea ce i-aș fi dictat; nu vă așteptați decît la adevărul naiv și simplu, fără podoabe, fără pregătire, fără vanitate. Vă va spune răul pe care l-a săvîrșit sau pe cel pe care-l gîndește tot atît de liber ca și binele, fără să-l preocupe deloc efectul pe care l-a produs asupra voastră ceea ce a spus; se va folosi de cuvînt în toată simplicitatea lui originară.

Ținem să prevedem un viitor bun pentru copii și regretăm întotdeauna acel flux de inerție care răstoarnă speranțele ce ni le sprijinim pe vreo vorbă fericită care le vine întîmplător copiilor pe limbă. Dacă elevul meu îți insuflă rareori asemenea speranțe, nu-ți va produce niciodată un asemenea regret, căci nu spune niciodată un cuvînt de prisos și nu va flecări cînd știe că nu va fi ascultat deloc. Ideile lui sînt limitate, dar lămurite; dacă nu știe nimic pe dinafară, știe multe prin experiență Dacă citește în cărțile noastre mai puțin bine decît alt copil, citește mai bine în cartea naturii; spiritul nu-l are în limbă, ci în cap, posedă mai puțină memorie decît judecată; nu știe să vorbească decît o singură limbă, dar înțelege ce vorbește; dacă nu știe să spună așa de bine ca alții, în schimb știe să lucreze mai bine decît ei.

Nu știe ce este rutina, uzul, obișnuința: ceea ce a făcut ieri n-are nici o influență asupra a ceea ce face azi**). Nu urmează niciodată o formulă, nu se supune deloc autorității, nici exemplului și nu acționează, nici nu vorbește decît cum îi convine. În consecință, nu așteptați de la el cuvîntări dictate, nici maniere studiate, ci numai expresia fidelă a ideilor și a conduitei care naște din înclinările sale.

---

*) *Nația* Întrebuințez acest cuvînt într-o accepție italiană, neputîndu-i găsi un sinonim în franceză Dacă n-am dreptate nu are importanță, numai să fiu înțeles[205]).

205) „Nativ"=de la naștere.

**) Atracția obișnuinței vine din lenea naturală a omului, iar această lene crește cu cît te lași în voia ei; faci mult mai ușor ceea ce ai mai făcut; drumul fiind bătătorit, devine mai ușor de urmat. Se remarcă, de asemenea, că stăpînirea obișnuinței este foarte mare asupra bătrînilor și a oamenilor indolenți și foarte mică asupra copiilor și a oamenilor vioi. Acest regim nu este bun decît pentru sufletele slabe, pe care-i slăbește și mai mult din zi în zi. Singura obișnuință utilă copiilor este aceea de a se supune fără greutate necesității lucrurilor, iar singura obișnuință utilă pentru oamenii maturi este aceea de a se supune fără greutate rațiunii Oricare altă obișnuință este un viciu

Veți găsi la el cîteva noțiuni morale care se raportează la starea sa actuală. dar nu veți găsi nici una despre starea oamenilor: și la ce i-ar servi asemenea idei, dat fiind că un copil nu e încă un membru activ al societății? Vorbiți-i de libertate. de proprietate. chiar de convenții: el poate să știe*) atît: el știe de ce ceea ce este al lui este al lui și de ce ceea ce nu este al lui nu este al lui. Afară de aceasta nu mai știe nimic. Dacă-i vorbiți despre datorie, despre supunere, nu va înțelege nimic; comandați-i ceva și nu va pricepe: spuneți-i însă așa: dacă îmi faci plăcerea cutare, ți-o voi face și eu la vreo ocazie; îndată se va grăbi să vă satisfacă, deoarece nu cere mai mult decît să-și întindă domeniul său și să dobîndească asupra voastră drepturi pe care le știe inviolabile. Poate că nu va fi supărat să ocupe și el un loc. să conteze, să fie socotit cineva; dar dacă e împins de acest ultim motiv, înseamnă că a ieșit de-acum din natură și că n-ai astupat bine dinainte toate porțile vanității.

La rîndul său, dacă are nevoie de un ajutor, îl va cere cu indiferență primului întîlnit; l-ar cere regelui, asa cum l-ar cere și servitorului său, căci pentru el toți oamenii sînt încă egali. Vedeți după aerul cu care cere că el simte că nimeni nu-i datorează nimic. Știe că ceea ce cere se dă din bunăvoință, știe, de asemenea, că omenia ne îndeamnă să fim binevoitori. Expresiile sale sînt simple și laconice. Vocea sa, privirea, gestul său sînt ale unui om care e obișnuit deopotrivă cu îndatorirea și cu refuzul. Nu e nici supunerea umilă și tîrîtoare a unui sclav. nici accentul poruncitor al unui stăpîn; este încrederea modestă în semenul său, nobila și afectuoasa blîndețe a unei ființe libere, însă sensibile și slabe, care cere ajutorul unei ființe libere, dar puternice și binefăcătoare. Dacă îi acordați ceea ce vă cere, nu vă va mulțumi, dar va ști că a contractat o datorie Dacă-l refuzați. nu se va plînge deloc, nu va insista: știe că e inutil Nu-și va spune m-a refuzat; ci își va zice: nu se putea face; și, după cum am mai spus. nu te răzvrătești deloc contra necesității în adevăr recunoscute.

Lăsati-l singur, liber, priviți-l acționînd fără să-i spuneți nimic; luați seama ce va face și cum se va purta. Neavînd nevoie să-și probeze sieși că este liber, nu face niciodată nimic nesocotit, ci numai spre a face un act de stăpînire asupra lui însuși; nu știe el oare că întotdeauna e stăpîn pe sine? E iute, ușor, bine dispus; toate mișcările lui au vioiciunea vîrstei; dar nu vedeți nici una care n-are un scop Orice ar vrea să facă, nu va întreprinde niciodată nimic mai presus de puterile sale, căci le-a încercat și le cunoaște bine; mijloacele sale sînt întotdeauna potrivite scopurilor sale și rar va acționa fără să fie sigur de succes. Privirea lui va fi atentă și judicioasă; nu va întreba mereu prostește pe alții despre tot ceea ce vede, dar va cerceta și se va obosi el însuși ca să afle ceea ce vrea să știe, înainte de a întreba. Dacă ar intra în încurcături neprevăzute, s-ar tulbura mai puțin decît un altul; dacă există vreun risc, s-ar înfricoșa de asemenea mai puțin. Cum imaginația lui rămîne încă inac-

---

*) Variantă *en savoir jusque-la Il sait pourquoi il ne doit pas nuire à autrui, afin qu'on ne lui nuise pas à lui même; il sait . . .*[206])

[206]) Variantă: *poate să știe atît El știe de ce nu trebuie să facă rău altuia, spre a nu i se face lui însuși; el știe . .*

tivă și nu s-a făcut nimic ca să-i fie deșteptată, nu vede decît ceea ce este, nu apreciază pericolele decît atît cît valorează și își păstrează întotdeauna sîngele rece. Necesitatea l-a apăsat prea des pentru ca să se mai revolte împotriva ei; îi poartă jugul de la naștere, s-a deprins cu ea, e totdeauna gata la orice.

Dacă lucrează sau dacă se amuză îi e tot una; jocurile lui sînt ocupațiile lui: nu e nici o diferență între ele. În tot ce face pune un interes care te face să rîzi și o libertate care place, arătînd în același timp și felul său de gîndire, și sfera sa de cunoștințe. Nu este oare spectacolul acestei vîrste un spectacol plăcut și încîntător, anume să vezi un copil frumos, vioi și vesel, mulțumit și liniștit, cu înfățișarea deschisă și zîmbitoare, să-l vezi că face, jucîndu-se, lucrurile cele mai serioase sau să-l vezi ocupat foarte serios cu distracțiile cele mai ușuratice?

Vreți acum să-l judecați prin comparație? Puneți-l la un loc cu alți copii și lăsați-l în voie. Veți vedea îndată care este în adevăr cel mai bine format, care se apropie mai bine de perfecțiunea vîrstei lor. Printre copiii citadini, nici unul nu este mai îndemînatic ca el, fiind și mai puternic decît oricare dintre ei. Îi egalează în forță pe copiii de țărani și-i întrece în iscusință. În tot ce ține de puterea de înțelegere la vîrsta copilăriei, el judecă, raționează, prevede mai bine decît toți. Dacă e vorba de a face ceva, de a alerga, de a sări, de a mișca diferite obiecte din loc, de a ridica greutăți, de a aprecia distanțele, de a inventa jocuri, de a lua premii, ai zice că natura stă la ordinele lui, atît de ușor știe să mlădieze orice lucru după voința sa. E făcut să îndrumeze, să-i conducă pe egalii săi: talentul, experiența îi țin loc de drept și de autoritate. Îmbrăcați-l în orice haină și numiți-l cum vreți: n-are a face, el va fi întîiul peste tot, va fi pretutindeni conducătorul celorlalți: ei vor simți întotdeauna superioritatea lui asupra lor; fără a voi să comande, va fi stăpînul, iar ei, fără să creadă că se supun, se vor supune.

Ajuns la maturitatea copilăriei, el a trăit viața unui copil; n-a dobîndit deloc perfecțiunea în dauna fericirii sale: dimpotrivă, acestea s-au sprijinit reciproc. Dobîndind toată rațiunea vîrstei sale, a fost fericit și liber pe cît i-a permis să fie constituția sa. Dacă secera fatală ar tăia în el floarea speranțelor noastre, n-ar trebui deloc să plîngem nici pentru viața, nici pentru moartea lui, nu ne-am adînci durerile prin amintirea celor pe care i le-am fi produs; ne-am zice: s-a bucurat cel puțin de copilăria sa, nu l-am făcut să piardă nimic din ceea ce i-a dat natura.

Marele neajuns al acestei prime educații este că ea nu e înțeleasă decît de oameni cu vederea clară și că ochii vulgari nu văd decît un ștrengar, într-un copil crescut cu atîta grijă. Un preceptor se gîndește mai mult la interesul său decît la al discipolului său; el caută să dovedească că nu-și pierde vremea și că merită banii care i se dau; îl înzestrează cu un bagaj de cunoștinte facile, care pot fi etalate oricînd, nu-l interesează ca ceea ce îl învață să fie util, ci numai să fie judecat cu ușurință. El acumulează fără alegere, fără discernămînt o întreagă harababură în memoria sa. Cînd e vorba de examinarea copilului, acesta e pus să-și prezinte toată marfa; o desface, sîntem mulțumiți; apoi își strînge pachetul și pleacă. Elevul meu nu e atît de bogat, el nu are

pachet de desfăcut. el nu are nimic de arătat decît pe sine însuşi. Or, un copil, ca şi un om, nu se vede într-un singur moment. Unde sînt observatorii care ştiu să sesizeze de la cea dintîi privire trăsăturile care-l caracterizează? Există, dar foarte puţini: şi la o sută de mii de părinţi nu se va găsi unul din aceştia.

Întrebările prea numeroase plictisesc şi fac silă la toată lumea, cu atît mai mult la copii. După cîteva minute atenţia lor scade, nu mai ascultă ceea ce întreabă un examinator încăpăţînat şi nu mai răspund decît la întîmplare. Acest fel de a-i examina este fără rost şi pedant: adesea, un cuvînt prins din zbor zugrăveşte mai bine simţurile şi spiritul lor, decît ar face-o nişte expuneri lungi: trebuie însă să fim atenţi ca acest cuvînt să nu fie nici dictat, nici întîmplător. Trebuie să ai tu însuţi multă judecată pentru a aprecia pe cea a unui copil.

Am auzit pe defunctul milord Hyde povestind că unul din prietenii săi, revenit din Italia după trei ani de absenţă, a vrut să examineze progresele fiului său în vîrstă de nouă-zece ani. S-a dus într-o seară să se plimbe împreună cu guvernorul şi cu fiul său pe o cîmpie unde nişte şcolari se distrau înălţînd zmeul. Tatăl, în treacăt, zise fiului său: *Unde e zmeul a cărui umbră se vede acolo?* Fără să ezite, fără să ridice capul, copilul zise: *Pe drumul cel mare.* În adevăr, a adăugat milord Hyde, drumul cel mare era între noi şi soare. Tatăl, la aceste cuvinte, şi-a îmbrăţişat fiul şi, isprăvind cu aceasta examenul, a plecat fără să zică ceva. A doua zi, a trimis guvernorului actul unei pensii viagere, în afară de leafa sa.

Ce om acest părinte! Si ce copil i-a fost hărăzit[207])? Întrebarea este potrivită vîrstei: răspunsul este simplu; însă vedeţi ce judecată clară de copil presupune el! Astfel domesticea elevul lui Aristotel acel celebru cal pe care nu l-a putut îmblînzi nici un dresor[208]).

---

[207]) Tînărul de care e vorba în acest alineat este Louis-Marie Fouquet, conte de Gisors, unicul fiu al mareşalului de Belle-Isle (cf. *Scrisoarea lui Rousseau către Doamna La Tour de Franqueville*, 26 sept 1762). Tînărul conte a condus în 1743 retragerea de la Praga, a fost rănit în bătălia de Kroefeld (1758) si a murit de pe urma acestei răni.

[208]) E vorba de Alexandru cel Mare, al cărui preceptor fusese Aristotel Alexandru, potrivit unei legende, reusise pe cînd era copil, să încalece un cal de care nu îndrăznea să se apropie nimeni. (E Ducipal sau Bucefal din literatura noastră populară, care avea un corn în frunte.)

CARTEA III

Deşi pînă la adolescenţă întreg cursul vieţii este o perioadă de slăbiciune, există în desfăşurarea acestei prime vîrste un moment în care dezvoltarea forţelor ajungînd să întreacă pe cea a trebuinţelor, animalul în creştere, încă slab în sens absolut, devine relativ puternic. Nefiindu-i dezvoltate toate trebuinţele, puterile sale actuale îi sînt mai mult decît suficiente pentru a face faţă celor pe care le are. Ca om ar fi foarte slab; copil fiind, e foarte puternic.

De unde vine slăbiciunea omului? Din inegalitatea dintre forţa sa şi dorinţele sale. Pasiunile noastre ne fac slabi, pentru că ne-ar trebui mai multe forţe decît ne-a dat natura, pentru a le satisface. A-ţi micşora deci dorinţele este ca şi cum ţi-ai mări forţele; acel care poate mai mult decît doreste are putere de prisos. Este, fără îndoială, o fiinţă foarte puternică iată a treia stare a copilăriei şi cea despre care vreau să vorbesc acum Continui s-o numesc copilărie, în lipsa unui termen propriu s-o exprime. căci această vîrstă se apropie de adolescenţă, fără să fie încă vîrsta pubertăţii[209]).

La doisprezece sau treisprezece ani. forţele copilului se dezvoltă mult mai repede decît trebuinţele sale. Cea mai violentă. cea mai teribilă nu s-a făcut încă simţită; chiar organul ei rămîne într-un stadiu de imperfecţiune şi pare să aştepte ca voinţa copilului să-l forţeze să depăşească această stare. Puţin sensibil la schimbările aerului şi ale anotim-

---

209) Cercetătorii nu folosesc întotdeauna aceiaşi termeni, nici aceleaşi criterii pentru determinarea etapelor evoluţiei ontogenetice; nu există nici un acord deplin cu privire la întinderea etapelor respective. În general, succesiunea fazelor evolutive e următoarea: copilărie, adolescenţă, tinereţe, maturitate etc. Există, de asemenea, diviziuni la fiecare din aceste etape. Pubertatea e îndeobşte considerată ca fază preliminară adolescenţei („preadolescenţă").

purilor, căldura corpului său tînăr îi ține loc de haină, pofta de mîncare înlocuiește calitatea bucatelor; tot ce poate hrăni este bun la această vîrstă: dacă îi este somn, se culcă pe pămînt și doarme, pretutindeni se vede înconjurat de tot ceea ce-i trebuie: nu-l chinuiește nici o trebuință imaginară, opinia n-are nici o putere asupra lui: dorințele nu-i merg mai departe decît brațele, nu numai că și le poate satisface singur, dar are puteri mai mari decît îi trebuie e singura perioadă din viața sa în care se va găsi în această situație

Presimt obiecția. Nu veți zice că copilul are mai multe trebuințe decît i le dau eu, însă veți tăgădui că are forța pe care i-o atribui: nu pierdeți din vedere că eu vorbesc despre elevul meu, nu despre acele păpuși mișcătoare care călătoresc dintr-o cameră în alta, care cultivă plante într-un ghiveci și poartă greutăți de carton. Îmi veți spune că forța bărbătească nu se manifestă decît cu bărbăția, că forțele vitale, eliberate în vasele corespunzătoare și răspîndite în tot corpul sînt singurele care pot da mușchilor consistența, activitatea, tonusul, încordarea de unde rezultă o forță adevărată. Iată filosofia de cabinet, însă eu fac apel la experiență. Văd la țară băieți mari care ară, prășesc, țin coarnele plugului, urcă un butoi de vin, mînă căruța ca și tatăl lor; i-ai lua drept bărbați, dacă sunetul vocii lor nu i-ar trăda. Chiar în orașele noastre, tineri muncitori, fierari, lăcătuși, potcovari sînt aproape tot așa de robuști ca și meșterii și care nu ar fi fost mai puțin apți dacă i-am fi pregătit la timp. Dacă există o diferență, și recunosc că este, ea este mai mică, o repet, decît aceea dintre dorințele zvăpăiate ale unui om și dorințele limitate ale unui copil. Dealtfel, nu este vorba aici numai de forțele fizice, ci mai ales de forța și capacitatea spiritului care le înlocuiește sau care le îndrumă.

Acest interval, în care individul poate mai mult decît dorește, cu toate că nu e epoca forței celei mai mari în sens absolut, este, cum am zis, etapa forței sale relative celei mai mari. Este perioada cea mai prețioasă a vieții și care nu vine decît o singură dată; perioadă foarte scurtă și cu atît mai scurtă, cu cît, după cum se va vedea în cele ce urmează, e foarte important să fie bine întrebuințată.

Ce va face el deci cu acest excedent de facultăți și de forțe pe care îl are de prisos acum și care îi va lipsi la o altă vîrstă? Va căuta să-l întrebuințeze în strădanii din care ar putea profita la nevoie; va transpune, ca să zicem așa, în viitor prisosul ființei sale actuale; copilul robust va face provizii pentru omul slab; însă nu-și va stabili magaziile nici în lăzi care ar putea să-i fie furate, nici în hambare care îi sînt străine, pentru a deveni cu adevărat stăpînul lor, le va adăposti în brațele sale, în capul său, în ființa sa. Iată, așadar, epoca muncilor, a învățăturilor, a studiilor; observați că nu eu fac în mod arbitrar această alegere, ci natura însăși e cea care o indică

Inteligența umană are limitele sale, un om nu numai că nu poate să știe tot, dar nu poate cunoaște în întregime nici puținul pe care-l știu ceilalți oameni. Deoarece contradictoriul fiecărei propoziții false constituie un adevăr, numărul adevărurilor este nesecat ca și cel al erorilor. Există deci o alegere a cunoștințelor care trebuie predate, precum și a timpului potrivit să le înveți. Dintre cunoștințele care sînt la îndemîna noastră,

unele sînt false, altele sînt inutile, celelalte servesc să hrănească orgoliul celui care le are. Dar micul număr de cunoștințe care contribuie în mod real la binele nostru este vrednic de cercetările unui om înțelept și, în consecință, ale copilului pe care vrem să-l facem înțelept. Nu e vorba să știm ce este, ci numai ce este util.

Din acest număr restrîns trebuie să lăsăm la o parte și adevărurile care cer, pentru a fi înțelese, o gîndire întru totul formată; pe cele care presupun cunoașterea raporturilor omului și pe care un copil nu și le poate însuși; cele care, deși adevărate în sine, îndeamnă pe un suflet neexperimentat să gîndească fals asupra altor subiecte.

Iată-ne reduși la un mic cerc în raport cu existența lucrurilor, dar care reprezintă încă o sferă imensă față de limitele spiritului unui copil. Tenebre ale gîndirii umane, ce mînă temerară ar îndrăzni să se atingă de vălul vostru? Cîte prăpăstii văd săpîndu-se prin zadarnicile noastre științe în jurul acestui copil nefericit! Să tremuri tu, care-l vei conduce pe aceste poteci periculoase și care vei da la o parte dinaintea ochilor săi perdeaua sfîntă a naturii. Încredințează-te mai întîi bine de capul lui și de al tău; ai grijă să nu amețească unul ori altul, ori poate amîndouă. Păzește-te de atracția înșelătoare a minciunii și de aburii îmbătători ai orgoliului. Să-ți amintești, să-ți amintești fără încetare că ignoranța n-a făcut niciodată rău, că numai eroarea e fatală și că nimeni nu se rătăcește pentru că nu știe, ci pentru că crede că știe [210])

Progresele sale în geometrie v-ar putea servi de probă și măsură sigură pentru dezvoltarea inteligenței sale; însă de îndată ce poate deosebi ce e util de ceea ce nu este, trebuie să te folosești de multă atenție și artă ca să-l poți îndrepta spre studii speculative [211]); dacă vrei, de exemplu, să-l faci să caute o medie proporțională între două linii, începe prin a face în așa fel ca să aibă nevoie să găsească un pătrat egal cu un dreptunghi dat; dacă ar fi vorba de două medii proporționale, ar trebui întîi să-l faci să se intereseze de problema dublării cubului etc [212]). Iată cum ne apropiem în mod gradat de noțiunile morale care disting binele și răul. Pînă aici n-am cunoscut altă lege decît aceea a necesității; acum privim la ce este util; vom ajunge îndată la ce este potrivit și bine.

---

210) Unul din pasajele care par evident antiintelectualiste și care amintesc pe cele similare din *Discursul asupra științelor și artelor* și din *Discursul asupra inegalității dintre oameni*. Ar fi să se dea o interpretare simplistă gîndirii lui Rousseau dacă s-ar crede că aici, ca și în *discursuri*, ar fi vorba de o depreciere a inteligenței umane, și nu de critica greșitelor direcții ale cugetării umane, a egoismului și vanității intelectuale a pseudosavanților (cf studiul introductiv)

211) Adică: teoretice.

212) Problema nu se mai pune azi în lecțiile de geometrie Ea constă în a căuta latura unui cub care are un volum dublu față de cubul a cărui latură este dată Legenda ne arată — după Filoponus — că ea s-a pus întîia dată în timpul războiului peloponeziac, cînd a bîntuit în Atena o febră tifoidă groaznică. Consultîndu-se oracolul de la Delos, acesta a răspuns: „dublați altarul". Altarul era în formă de cub. Legenda mai arată că atenienii au dublat dimensiunile liniare ale altarului, dar boala a continuat — din mînia lui Apollo — cu și mai multă intensitate Întrebat din nou, oracolul a răspuns că trebuia să se dubleze volumul altarului. Altă versiune a aceleiași legende, dar care păstrează aceiași termeni ai problemei, se întîlnește la Euripide.

Acelaşi instinct însufleţeşte diversele facultăţi ale omului. Activităţii corpului, care caută să se dezvolte, îi urmează activitatea spiritului care caută să se instruiască. La început, copiii sînt numai neastîmpăraţi, apoi curioşi, iar această curiozitate bine condusă constituie impulsul vîrstei la care am ajuns acum Să deosebim însă totdeauna înclinările care vin de la natură de acelea care pornesc din opinie Există o aviditate de a şti, care nu se bazează decît pe dorinţa de a fi socotit savant, este o alta care se naşte din curiozitatea naturală a omului pentru tot ce-l poate interesa de aproape sau de departe Dorinţa înnăscută de a ajunge la bunăstare şi imposibilitatea de a satisface pe deplin această dorinţă îl face să caute neîncetat mijloace noi care să aducă o contribuţie în acest scop. Acesta este primul principiu al curiozităţii; principiu firesc inimii omeneşti, dar a cărui dezvoltare se face numai proporţional cu pasiunile şi cu cunoştinţele noastre. Închipuie-ţi un filosof exilat într-o insulă pustie avînd instrumente şi cărţi şi fiind sigur că va petrece acolo singur tot restul vieţii sale, nu va mai purta grija sistemului lumii, legilor atracţiei, calculului diferenţial: nu va deschide poate o carte toată viaţa sa, dar niciodată nu se va abţine să viziteze insula pînă la cel mai îndepărtat colţ, oricît de mare ar fi ea. Să îndepărtăm deci din primele noastre studii cunoştinţele pentru care omul nu are o înclinare naturală şi să ne mărginim la acelea pe care instinctul ne îndeamnă să le cercetăm.

Insula genului uman este pămîntul: obiectul cel mai izbitor pentru ochii noştri este soarele. Îndată ce începem să ne îndepărtăm de noi înşine, cele dintîi observaţii ale noastre trebuie să cadă şi pe unul, şi pe celălalt Astfel, filosofia mai tuturor popoarelor sălbatice se învîrteşte exclusiv în jurul unor imaginare împărţiri ale pămîntului şi în jurul divinităţii soarelui.

Ce salt, se va spune poate Adineauri ne ocupam numai cu ceea ce ne atinge şi ne înconjoară imediat; deodată, iată-ne străbătînd globul şi sărind la extremităţile universului! Această săritură este efectul progresului forţelor noastre şi al înclinării spiritului nostru. În starea de slăbiciune şi de insuficienţă, grija de a ne conserva ne limita la noi înşine. în starea de putere şi de forţă, dorinta de a extinde fiinţa noastră ne poartă afară din noi şi ne face să ne avîntăm cît se poate mai departe· dar, de vreme ce lumea intelectuală ne este încă necunoscută, gîndirea noastră nu merge mai departe decît ochii, iar înţelegerea noastră nu se întinde decît pe măsura spaţiului dat

Să transformăm senzaţiile noastre în idei, dar să nu sărim deodată de la obiecte sensibile la obiecte intelectuale. Numai prin cele dintîi trebuie să ajungem la celelalte. În primele operaţii ale spiritului, simţurile să fie singurele îndrumătoare. Nici o altă carte decît lumea, nici o altă învăţătură decît faptele. Copilul care citeşte nu gîndeşte, el nu face decît să citească; nu se instruieşte, el învaţă cuvinte.

Fă-l atent pe elevul tău la fenomenele naturii şi îl vei face îndată curios; dar, dacă vrei să-i întreţii curiozitatea, nu te grăbi niciodată să i-o satisfaci. Pune-i la îndemînă problemele şi lasă-l să le rezolve singur. Să nu ştie nimic pentru că i-ai spus, ci pentru că a înţeles el însuşi; să nu înveţe ştiinţa, ci s-o descopere. Dacă vreodată înlocuieşti în spiritul

lui rațiunea cu autoritatea, nu va mai raționa: nu va mai fi decît jucăria opiniei altora

Vrei să înveți pe acest copil geografia și-i vei căuta globuri, sfere, hărți: cîte mașini! Pentru ce toate aceste reprezentări? De ce nu ai începe prin a-i arăta obiectul însuși, ca să știe cel puțin despre ce-i vorbești. Într-o seară frumoasă te duci să te plimbi într-un loc potrivit, în care orizontul larg deschis lasă să se vadă din plin soarele apunînd și observi obiectele care fac să recunoști locul unde apune. A doua zi, pentru a respira aerul proaspăt, te reîntorci în același loc înainte ca soarele să răsară. Vezi că soarele se anunță de departe prin săgețile de foc pe care le trimite înaintea lui. Incendiul crește, răsăritul pare tot în flăcări; la strălucirea lor aștepți astrul multă vreme înainte de a se arăta; în fiecare clipă ți se pare că-l vezi apărînd; în sfîrșit, îl vezi. Un punct strălucitor pornește ca un fulger și umple deodată tot spațiul; perdeaua nopții se destramă și dispare. Omul recunoaște locul și-l găsește înfrumusețat. Verdeața s-a înviorat peste noapte; zorii zilei care luminează, primele raze care o auresc o arată acoperită de o strălucitoare pînză de rouă care reflectă ochilor lumina și culorile. Păsările se adună în cor și slăvesc pe părintele vieții; în acest moment nimeni nu tace; ciripitul lor încă slab e mai lent și mai mîngîietor decît în restul zilei, resimțindu-se de moliciunea unei deșteptări liniștite. Îmbinarea tuturor acestor obiecte dau simțurilor o impresie de frăgezime care pare că pătrunde pînă în suflet. Trăiești aici o jumătate de oră de încîntare căreia nici un om nu-i rezistă; un spectacol atît de măreț, atît de frumos, atît de delicios nu lasă pe nimeni indiferent[213]).

Plin de entuziasmul pe care-l simte, învățătorul vrea să i-l transmită copilului; crede că-l impresionează făcîndu-l atent asupra senzațiilor de care el însuși este mișcat. Prostie curată! Spectacolul naturii trăiește în inima omului; ca să-l vezi, trebuie să-l simți. Copilul vede obiectele, dar el nu poate percepe legăturile care le unesc, el nu poate auzi armonia dulce a concertului lor. Sînt necesare o experiență pe care el n-a dobîndit-o niciodată și sentimente pe care el nu le-a încercat niciodată, pentru a simți impresia complexă pe care o produc toate aceste senzații, concomitent. Dacă n-a străbătut multă vreme cîmpuri pustii, dacă nisipuri înfierbîntate nu i-au ars tălpile picioarelor, dacă nu l-a înăbușit niciodată căldura soarelui răsfrîntă de pe stînci, cum va gusta el aerul proaspăt al unei dimineți frumoase? Cum să-i încînte simțurile mirosul florilor, farmecul verdeții, umezeala picăturilor de rouă și mersul plăcut și lin pe pajiștea înverzită? Cum să-i producă o emoție voluptoasă cîntecele păsărilor dacă vibrațiile iubirii și plăcerii îi sînt necunoscute? Cu ce emoții va vedea ivindu-se o zi atît de frumoasă, dacă imaginația lui nu știe să-i zugrăvească plăcerile cu care ar putea s-o umple? În fine, cum se va înduioșa el de frumusețea spectacolului naturii dacă nu știe ce mînă are grijă s-o împodobească?

---

213) Fr. și P. Richard consideră că este aici una din cele mai frumoase și celebre pagini pe care le-a scris Rousseau vreodată, apropiind-o de cea care precede *Profesiunea de credință a vicarului din Savoya* și de descrierea „primelor lumini ale zorilor“ în *Martirii* lui Chateaubriand (cartea VI).

Nu ține copilului cuvîntări pe care el nu le poate înțelege. Nici o descriere, nici o elocință, nici o figură de stil, nici o poezie. Acum nu e vorba nici de sentiment, nici de gust. Continuă să fii clar, simplu și rece: va veni foarte curînd timpul să folosești un alt limbaj.

Crescut în spiritul maximelor noastre, obișnuit să-și caute singur toate instrumentele de lucru și să nu recurgă niciodată la altul decît după ce și-a recunoscut incapacitatea, el examinează multă vreme fiecare obiect nou pe care-l vede fără să spună nimic. El gîndește și nu întreabă. Mulțumiți-vă să-i înfățișați cu grijă obiectele; apoi, cînd vei vedea că curiozitatea este destul de activă, pune-i unele întrebări laconice care să arate calea de a o satisface.

Cu acest prilej, după ce ai contemplat împreună cu el răsăritul soarelui, după ce l-ai făcut să observe munții și celelalte obiecte dimprejur, după ce l-ai lăsat să vorbească în voie despre toate acestea, păstrează cîteva momente de tăcere ca un om care visează și apoi îi spui: Mă gîndesc că ieri seară soarele a apus acolo și că azi dimineață a răsărit dincolo. Cum se poate întîmpla aceasta? Nu mai adăuga nimic. Dacă pune întrebări, nu-i răspunde nimic; vorbește-i de altceva. Lasă-l singur și fii sigur că se va gîndi la acest lucru.

Pentru ca un copil să se deprindă să fie atent și pentru ca să fie foarte impresionat de un adevăr cunoscut prin simțuri[214]), trebuie ca adevărul să-i provoace zile de neliniște înainte ca el să-l descopere. Dacă nu-l înțelege suficient în acest mod, există un mijloc de a-l face și mai sensibil și acest mijloc constă în a-i întoarce întrebarea. Dacă nu știe cum trece soarele de la apus la răsărit, știe cel puțin cum trece de la răsărit la apus; proprii lui ochi îl învață. El lămurește deci prima chestiune cu ajutorul celeilalte: sau elevul tău este absolut stupid, sau analogia este prea limpede pentru a-i putea scăpa. Iată prima sa lecție de cosmografie.

Cum noi trecem totdeauna încet de la o idee sensibilă la altă idee sensibilă și ne familiarizăm multă vreme cu aceeași idee înainte de a trece la alta și cum, în fine, nu silim niciodată pe elevul nostru să fie atent, este o cale lungă între această primă lecție și cunoașterea cursului soarelui și a formei pămîntului; dar, dat fiind că toate mișcările aparente ale corpurilor cerești țin de același principiu și că cea dintîi observație conduce la toate celelalte, trebuie mai puțin efort, deși trebuie mai mult timp, ca să ajungi de la mișcarea de revoluție diurnă la calculul eclipselor, decît să înțelegi bine ziua și noaptea.

Deoarece soarele se învîrtește în jurul pămîntului, el descrie un cerc și orice cerc trebuie să aibă un centru; noi știm de-acum acest lucru[215]). Acest centru nu se poate vedea, căci e în inima pămîntului, însă se pot însemna pe suprafață două puncte care să-i corespundă. Un ac trecînd prin cele trei puncte și prelungit pînă la cer de o parte și de alta va fi axa pămîntului și a mișcării zilnice a soarelui. O sfîrlează rotundă care se învîrtește pe vîrful său reprezintă cerul învîrtindu-se pe axa sa: cele două vîrfuri ale sfîrlezei sînt cei doi poli: copilul va fi foarte încîntat

---

214) În text, autorul folosește termenul „Werité sensible“.
215) Rousseau se referă, cred, aici la aspectul senzorial al fenomenului.

să cunoască unul din ei; i-l arăţi la coada Ursei mici. Iată o distracţie pentru noapte: puţin cîte puţin se familiarizează cu stelele şi de aici se naşte cel dintîi gust de a cunoaşte planetele şi de a observa constelaţiile.

Am văzut răsăritul soarelui la Sfîntul Ioan, urmează să-l vedem şi la Crăciun sau într-o altă zi frumoasă de iarnă, căci se ştie că noi nu sîntem leneşi şi că ne facem un joc din a înfrunta frigul. Am grijă să fac această a doua observaţie în acelaşi loc unde am făcut-o pe cea dintîi şi, punînd oarecare îndemînare pentru a pregăti observaţia, unul sau altul nu va întîrzia să exclame: O! O! Iată ce amuzant e! Soarele nu mai răsare în acelaşi loc. Aici sînt vechile noastre observaţii, şi în momentul de faţă el a răsărit de-acolo etc... există deci un răsărit de vară şi un răsărit de iarnă etc.... Tinere dascăl, iată-te pe calea cea bună. Aceste exemple trebuie să-ţi fie de ajuns pentru a-i preda foarte clar sfera, luînd pămîntul drept pămînt şi soarele drept soare.

În general, nu înlocuieşti niciodată un lucru cu un semn, decît atunci cînd ţi-e imposibil să i-l arăţi, căci semnul absoarbe atenţia copilului şi-l face să uite lucrul reprezentat.

Sfera armilară[216]) mi se pare o maşină prost alcătuită şi executată în proporţii nepotrivite. Această confuzie de cercuri şi figurile ciudate care se desemnează în ele îi dau un aer vrăjitoresc care înspăimîntă spiritul copiilor. Pămîntul e prea mic, cercurile sînt prea mari, prea numeroase; unele, cum sînt colurele[217]) sînt cu totul inutile; fiecare cerc e mai larg decît pămîntul, grosimea cartonului le dă o înfăţişare de soliditate care le face să fie luate drept mase circulare existînd în mod real; iar cînd spuneţi copilului că aceste cercuri sînt imaginare, el nu ştie ce vede, el nu mai înţelege nimic.

Nu ştim niciodată să ne punem în locul copiilor; nu pătrundem în ideile lor, ci le atribuim lor pe ale noastre şi, urmărind întotdeauna propriile noastre raţionamente, legînd adevărurile unele de altele, nu facem decît să le îngrămădim în cap lucruri lipsite de noimă şi greşite.

Se discută asupra alegerii analizei sau sintezei pentru studierea ştiinţelor; nu e totdeauna nevoie să alegi. Uneori poţi să rezolvi şi să construieşti în cadrul aceloraşi cercetări şi să conduci copilul prin metoda învăţării cînd el crede că facem numai analiză. Atunci, întrebuinţînd în acelaşi timp şi una, şi alta, ele se vor controla una prin alta. Plecînd deodată din cele două puncte opuse, fără să te gîndeşti că faci acelaşi drum, vei fi cu totul surprins să vezi că drumurile se întîlnesc şi această surpriză nu va putea fi decît foarte plăcută. Aş vrea, de exemplu, să studiez geografia prin aceste puncte opuse şi să unesc studiul mişcărilor de revoluţie ale globului cu măsurarea părţilor lui, începînd cu locul în care ne aflăm. În vreme ce copilul studiază sfera şi se ridică astfel în ceruri, readu-l mereu la împărţirea pămîntului şi arată-i mai întîii locul în care trăieşte.

---

216) Sfera armilară este o asamblare de mai multe cercuri de metal, de lemn sau de carton, care înfăţişează cerul şi mişcarea astrelor; în centrul acestor cercuri este situat un mic glob reprezentînd pămîntul.

217) „Colures"=nume dat la două cercuri mari ale sferei perpendiculare pe ecuator si care trec, unul prin punctele echinoxiale altul prin punctele solstiţiale (cf. ed. Fr. şi P. Richard, p. 619).

Cele două puncte ale geografiei sale vor fi orașul în care trăiește și casa de la țară a tatălui său, apoi locurile intermediare, apoi rîurile din vecinătate, în fine poziția soarelui și modul de a se orienta. Aici e punctul de întîlnire. Să facă singur harta acestora; hartă foarte simplă și formată la început numai din două obiecte, cărora le adaugă încetul cu încetul altele, pe măsură ce va ști să le aprecieze distanța și poziția. Vedeți de-acum avantajul pe care i l-am oferit cu anticipație punîndu-i un compas în ochi.

Cu toate acestea, fără îndoială, va trebui să-l îndrumezi puțin; însă foarte puțin, fără să bage de seamă. Dacă se înșală, lasă-l în pace, nu-i corecta de loc greșelile. Așteaptă liniștit pînă va fi în stare să și le vadă și să și le îndrepte singur; sau, cel mult, într-o ocazie favorabilă, introduceți vreo acțiune care să i le facă simțite. Dacă nu s-ar înșela niciodată, n-ar învăța așa bine. Dealtfel, nu e vorba să știe în mod exact topografia țării, ci de a avea mijloace să se instruiască asupra ei; nu e important să aibă hărți în cap, ci să conceapă bine ceea ce ele reprezintă și să aibă o idee lămurită asupra meșteșugului care servește la construirea lor. Vedeți deja diferența care există între știința elevilor voștri și ignoranța elevului meu! Ei cunosc hărțile, iar el faptele. Iată noi podoabe pentru camera sa.

Amintiți-vă totdeauna că spiritul educației mele nu este să învăț pe copil lucruri multe, ci să nu las niciodată să pătrundă în creierul său decît idei juste și clare. Puțin îmi pasă dacă nu știe nimic, cu condiția să nu se înșele, iar eu nu-i introduc adevăruri în cap decît pentru a-l feri de erorile pe care le-ar învăța în locul lor. Rațiunea, judecata vin încet, prejudecățile aleargă cu grămada, de acestea trebuie să-l apărăm. Dacă însă privești știința în ea însăși, te cufunzi într-o mare fără fund, fără țărmuri, plină de obstacole; nu vei putea să ieși niciodată dintr-însa. Cînd văd un om îndrăgostit de cunoștințe, lăsîndu-se ademenit de farmecul lor și alergînd de la una la alta fără să știe să se oprească, mi se pare că văd un copil adunînd scoici pe malul mării și încărcîndu-se cu ele; apoi, tentat de cele pe care le mai vede, le aruncă, le ia din nou pînă cînd, încurcat de mulțimea lor și nemaiștiind ce să aleagă, sfîrșește prin a arunca totul și se întoarce cu mîna goală.

În prima copilărie, timpul era lung; nu căutam decît să-l pierdem, de teamă să nu-l întrebuințăm prost. Acum este tocmai dimpotrivă, nu ne ajunge timpul pentru a face tot ce ar fi util. Gîndește-te că pasiunile se apropie și de îndată ce vor bate la ușă, elevul tău nu le va da atenție decît lor. Vîrsta liniștită a inteligenței este atît de scurtă, trece atît de repede, are atîtea alte întrebuințări necesare, încît e o nebunie să-ți închipui că ajunge pentru a-l face pe un copil savant. Nu e vorba deloc să-l înveți științele, ci să-i transmiți gustul pentru a iubi și metode pentru a le învăța cînd acest gust va fi mai bine dezvoltat. Iată, fără îndoială, un principiu fundamental al oricărei bune educații.

Acum e momentul să-l obișnuiești, puțin cîte puțin, să dea o atenție stăruitoare aceluiași obiect; dar niciodată constrîngerea, ci totdeauna plăcerea sau dorința să fie cea care îi deșteaptă această atenție; trebuie să se aibă mare grijă să nu-l copleșească și să n-ajungă la plictiseală. Fii deci întotdeauna cu ochii deschiși și, orice s-ar întîmpla, lasă totul la

o parte înainte ca el să se plictisească. Căci important nu este doar să învețe, ci să nu facă nimic împotriva voinței lui.

Dacă te întreabă, răspunde atît cît trebuie pentru a-i întreține curiozitatea și nu pentru a i-o sătura; îndeosebi cînd vezi că începe să bată cîmpii și să te copleșească cu întrebări prostești în loc de a întreba pentru a se instrui, oprește-te îndată, fiind sigur că atunci el nu se mai interesează de chestiunea în discuție, ci urmărește să te supună întrebărilor sale. Preocupă-te mai puțin de cuvintele pe care le pronunță decît de motivul care-l face să vorbească. Aceste preocupări, mai puțin necesare pînă acum, devin cele mai importante de îndată ce copilul începe să raționeze.

Există un lanț de adevăruri generale prin care toate științele țin de principii comune și se dezvoltă în mod succesiv. Acest lanț este metoda filosofilor. Aici nu e vorba de aceasta. Există o alta cu totul diferită, prin care fiecare obiect particular atrage pe un altul și arată totdeauna pe cel care îi urmează. Această ordine, care întreține printr-o curiozitate continuă atenția pentru orice, este cea pe care o urmează majoritatea oamenilor și care este necesară mai ales copiilor. Orientîndu-ne pentru alcătuirea hărților, a trebuit să tragem meridiane. Două puncte de intersecție între umbrele egale ale dimineții și ale serii dau un meridian excelent pentru un astronom de treisprezece ani. Aceste meridiane se șterg, trebuie timp ca să le tragi; ele te silesc să lucrezi întotdeauna în același loc; atîta grijă, atîta silă l-ar plictisi în cele din urmă. Am prevăzut aceasta; s-o prevenim.

Iată-mă din nou în lungile și minuțioasele mele detalii. Cititorilor, vă aud murmurele și le înfrunt; nu vreau să sacrific nerăbdării voastre partea cea mai utilă a acestei cărți. Luați hotărîrea voastră față de lungimile mele; în ce mă privește, eu am luat-o pe a mea în privința plîngerilor voastre.

De multă vreme observasem, elevul meu și cu mine, că chihlimbarul, sticla, ceara, diverse corpuri frecate atrag firișoarele de pai, pe cînd altele nu le atrag. Din întîmplare găsim unul care are o însușire și mai neobișnuită; anume aceea de a atrage de la o anumită distanță și fără să fie frecat pilituri și alte bucățele de fier. Această calitate ne-a distrat mult timp, fără să vedem altceva. În fine, descoperim că însușirea se transmite și fierului magnetizat într-un anumit fel. Într-o zi ne ducem la bîlci*); un scamator atrăgea cu o bucată de pîine o rață de ceară înotînd într-un bazin cu apă. Foarte surprinși, n-am spus totuși că e un vrăjitor; pentru că nu știm ce e un vrăjitor. Surprinși neîncetat de efecte ale căror cauze nu le cunoaștem, nu ne grăbim să judecăm în mod gratuit și așteptăm liniștiți în ignoranța noastră pînă în momentul în care vom găsi ocazia să ieșim din ea.

*) Nu m-am putut împiedica să rîd citind critica fină a D-lui Formey asupra acestei povestiri:

„Acest scamator, zice el, care se ia la întrecere cu un copil și ține predici serioase învățătorului său, este un individ din lumea emililor". Spiritualul domn Formey nu a putut presupune că această mică scenă era pregătită și că scamatorul era instruit asupra rolului pe care avea să-l joace: e ceea ce într-adevăr nu am spus deloc. Însă de cîte ori în schimb n-am declarat că nu scriu pentru inșii cărora trebuie să le spui tot!

Întorși acasă și vorbind de rața de la bîlci, ne-am pus în gînd s-o imităm: luăm un ac bine magnetizat, îl înfășurăm în ceară albă căruia îi dăm cît putem mai bine forma de rață, în așa fel încît acul să treacă prin corp, iar vîrful lui să fie ciocul. Așezăm rața pe apă, apropiem de cioc un inel de cheie și vedem, cu o bucurie ușor de înțeles, că rața noastră urmează inelul de cheie întocmai cum se ducea rața de la bîlci după bucățica de pîine. Altădată vom putea face în așa fel încît să observăm în ce direcție se oprește rața pe apă cînd o lași în repaus. Pentru moment, preocupați de obiectul nostru nu vrem mai mult.

Chiar în acea seară ne întoarcem la bîlci cu pîinea pregătită în buzunare și, de îndată ce scamatorul și-a încheiat isprava, micul meu savant, care se stăpînea cu greu, îi spuse că scamatoria nu e grea și că el însuși poate s-o facă tot așa de bine. E luat pe cuvînt: de îndată scoate din buzunarul său pîinea în care era ascuns acul magnetizat; inima îi bătea în timp ce se apropia de masă; dă pîinea aproape tremurînd; rața vine și-l urmează; copilul țipă și saltă de bucurie. La aplauzele și aclamațiile celor de față își pierde capul, nu se mai stăpînește. Scamatorul, surprins, vine totuși să-l îmbrățișeze, îl felicită și-l roagă să-i facă cinstea să vină și a doua zi, adăugînd că va avea grijă să adune și mai multă lume pentru a-i admira îndemînarea. Micul meu naturalist, orgolios, vrea să vorbească, însă îl opresc de îndată și-l iau cu mine încărcat de elogii. Pînă a doua zi, copilul numără minutele cu o neliniște ce te făcea să rîzi. Invită toată lumea pe care o întîlnește; ar vrea ca întreaga omenire să fie martoră a gloriei sale; așteaptă ora cu greu, o ia înainte, zboară la întîlnire; sala e plină. Intră cu inima-i tînără săltînd de bucurie. Alte jocuri trebuie să-l preceadă; scamatorul se depășește pe sine și face lucruri surprinzătoare. Copilul nu vede nimic din toate acestea; se agită, îl trec sudorile, de-abia respiră; își omoară timpul învîrtind în buzunar bucata de pîine cu o mînă tremurînd de nerăbdare. În fine, vine și rîndul său; meșterul îl prezintă publicului cu multă pompă. Se apropie puțin rușinat, scoate bucata de pîine... o nouă nestatornicie a lucrurilor omenești! Rața, atît de domesticită în ajun, devine astăzi sălbatică; în loc să se înfățișeze cu ciocul, își întoarce coada și fuge; evită pîinea și mîna care o ține cu aceeași grijă cu care în ajun o urmase. După nenumărate încercări inutile și mereu huiduit, copilul se plînge, zice că este înșelat, că prima rață a fost înlocuită cu alta și-l provoacă pe scamator s-o atragă el pe aceasta.

Scamatorul, fără să răspundă, ia o bucată de pîine, o pune dinaintea raței; de îndată rața vine în direcția pîinii, urmînd mîna care o retrage. Copilul ia aceeași bucată de pîine; dar, în loc să reușească mai bine ca înainte, vede că rața își bate joc de el și se învîrtește în jurul bazinului; în sfîrșit, se îndepărtează cu totul încurcat și nu mai îndrăznește să se expună huiduielilor.

Atunci scamatorul ia bucățica de pîine pe care o adusese copilul și se servește de ea cu același succes ca de a sa; scoate din ea acul în fața lumii; alt rîs în dauna noastră; apoi, cu aceeași pîine fără ac atrage rața ca înainte. Face același lucru cu altă bucată de pîine tăiată de altcineva înaintea întregii lumi, apoi face același lucru cu mănuși și cu vîrful degetului; apoi se îndreaptă spre mijlocul camerei și declarînd cu un ton

de emfază propriu acestor inși, că rața va asculta de vocea și de gestul său, îi vorbește raței și aceasta îl ascultă; îi spune să o ia la dreapta și ea se duce la dreapta: să revină și ea revine, să se întoarcă și ea se întoarce; mișcarea e tot așa de rapidă ca și ordinul. Aplauzele îndoite sînt tot atîtea jigniri pentru noi. Ne strecurăm fără să fim observați și ne închidem în camera noastră fără să povestim succesul nostru la toată lumea, așa cum proiectasem.

A doua zi dimineața cineva bate la ușă: deschid; e scamatorul. Se plînge cu modestie de atitudinea noastră. Ce ne-a făcut el oare ca noi să ne apucăm a-i discredita jocurile și a-i lua pîinea de la gură? Ce este atît de miraculos în meșteșugul de a atrage o rață de ceară pentru ca noi să cumpărăm această onoare în dauna mijloacelor de existentă ale unui om cinstit? Zău, domnilor, dacă aș avea vreo altă îndemînare pentru a trăi, nu m-ași mîndri deloc cu aceasta. Trebuie să credeți că un om care și-a petrecut viața cu acest prăpădit de meșteșug știe despre el mai multe decît voi care vă ocupați de el numai cîteva momente. Dacă nu v-am arătat de la început iscusința mea de maestru este pentru că nu e bine să te grăbești să-ți arăți nechibzuit ceea ce știi; am totdeauna grijă să păstrez pe cele mai bune scamatorii pentru cîte o ocazie și după aceasta mai am și altele ca să opresc pe tinerii îndrăzneți. De altminteri, domnilor, vă voi învăța cu toată inima secretul care v-a stînjenit atîta, rugîndu-vă să nu-l folosiți pentru a-mi face rău și să fiți mai reținuți altădată.

Atunci ne-a arătat mașina sa și am văzut cu cea mai mare surpriză că ea nu consta decît dintr-un magnet puternic pe care un copil îl ținea ascuns sub masă și-l mișca fără să fie observat.

Omul își luă mașina și, după ce i-am mulțumit și i-am cerut scuze, am dorit să-i oferim ceva; el a refuzat: „Nu, domnilor, nu sînt atît de mulțumit de voi ca să vă primesc darurile; îmi rămîneți datori fără voia voastră; aceasta e singura răzbunare. Aflați că există generozități în toate stările; primesc plată pentru scamatoriile mele, dar nu și pentru lecțiile mele".

Ieșind, îmi adresă numai mie și destul de tare o dojană. Îl scuz bucuros, îmi zise el, pe acest copil; el nu a păcătuit decît numai din ignoranță. Însă dumneavoastră, domnule, care trebuia să-i cunoașteți greșeala, de ce l-ați lăsat s-o facă? Pentru că trăiți împreună și dat fiind că sînteți cel mai în vîrstă, îi datorați îngrijirile, sfaturile voastre; experiența voastră e autoritatea care trebuie să-l conducă. Reproșîndu-și cînd se va face mare greșelile tinereții sale, el vă va face răspunzător, fără îndoială, de cele asupra cărora nu l-ați avertizat*).

*) Trebuia oare să presupun că vreun cititor e atît de stupid încît să nu simtă în această dojană o cuvîntare dictată cuvînt cu cuvînt de către guvernator pentru a-și expune vederile? A trebuit oare să mă presupună cineva atît de stupid, încît să pun în mod firesc acest limbaj în gura unui șarlatan? Credeam că am dovedit măcar un talent atît de mediocru încît să fac pe inși să vorbească în spiritul stării lor. Vedeți și sfîrșitul alineatului următor. Nu s-a spus prin aceasta totul pentru oricine în afară de dl. Formey? („Starea lor" înseamnă în context condiția lor socială — n. trad.).

Pleacă și ne lasă pe amîndoi foarte încurcați. Îmi dezaprob ușurința; promit copilului că altădată o voi înlătura-o în interesul lui și că-l voi informa asupra greșelilor sale înainte de a le face; căci se apropie timpul în care raporturile noastre se vor schimba și în care severitatea dascălului trebuie să urmeze blîndeții tovarășului; această schimbare trebuie să fie gradată. trebuie prevăzut totul și totul prevăzut de foarte departe.

A doua zi ne ducem din nou la bîlci pentru a vedea scamatoria al cărei secret îl cunoșteam. Ne adresăm cu un profund respect scamatorului nostru Socrate; de-abia îndrăznim să-l privim; ne primește cu multă cinste și ne face un loc deosebit care ne umilește și mai mult. Își face scamatoriile ca de obicei. Însă el se distrează și stă mai mult la jocul cu rața, privindu-ne adesea cu oarecare mîndrie. Noi știm totul și nu scoatem nici un cuvînt. Dacă elevul meu ar îndrăzni numai să deschidă gura, ar merita să fie zdrobit.

Toate amănuntele acestui exemplu sînt mult mai importante decît se pare. Cîte lecții într-una singură! Cîte urmări chinuitoare atrage după sine acest prim imbold al vanității! Tinere învățător, pîndește cu grijă apariția acestui prim imbold. Dacă știi să procedezi astfel încît să rezulte din el umilirea, dizgrațiile,*) fii sigur că multă vreme nu va reveni un al doilea la fel. Cîtă pregătire, vei zice! Recunosc, și totul este pentru ca să ne facem o busolă care să ne țină loc de meridian.

După ce am învățat că puterea magnetului acționează și prin alte corpuri, ne vom grăbi mult să facem o mașină la fel cu aceea pe care am văzut-o. O masă scobită, un bazin puțin adînc pe această masă, umplut cu puțină apă, o rață făcută ceva mai îngrijit etc.

Adesea atenți în jurul bazinului, observăm, în fine, că rața în repaus stă totdeauna cam în aceeași direcție. Mergem pe firul acestei experiențe, examinăm această direcție; găsim că ea se îndreaptă de la Sud spre Nord. Nu ne trebuie mai mult, busola noastră e găsită sau este ca și cum ar fi; iată-ne în domeniul fizicii.

Există diferite climate pe pămînt și diferite temperaturi în aceste climate. Anotimpurile variază mai evident pe măsură ce te apropii de pol; toate corpurile se strîng la frig și se dilată la căldură; acest efect este mai ușor de măsurat la lichide și mai sensibil la lichidele spirtoase; de aici termometrul[219]). Vîntul izbește obrazul; aerul e deci un corp, un fluid, îl simți, deși nu ai nici un mijloc de a-l vedea. Răsturnați un pahar în apă, apa nu-l umple dacă nu lăsați o ieșire aerului; aerul e deci capabil de rezistență. Dacă afundați paharul mai mult, apa va pătrunde în spațiul aerului, fără a-l putea umple; aerul e deci capabil de comprimare pînă la un anumit punct. Un balon umplut cu aer comprimat sare mai bine decît unul umplut cu orice altă materie; aerul e deci un corp elastic. Fiind lungit în baie, ridică orizontal brațul afară din apă, vei simți o

---

*) Această umilință, aceste dizgrații fac deci parte din modul meu de lucru și nu din cel al scamatorului. Deoarece Dl Formey voia să se facă stăpîn pe cartea mea chiar în timpul vieții mele și s-o tipărească fără altă formalitate decît să pună numele său în locul numelui meu, trebuia cel puțin să se ostenească, dacă nu s-o compună, măcar s-o citească.

[219]) Termometrul lui Reaumur a fost construit în 1730.

mare greutate: aerul e deci un corp greu. Punînd aerul în echilibru cu alte fluide poți să-i măsori greutatea. de aici barometrul, sifonul, pușculița[219a]), mașina pneumatică. Toate legile staticii și ale hidrostaticii se pot afla prin experiențe tot așa de rudimentare. Nu vreau să intru într-un cabinet de fizică experimentală pentru nici o cunoștință de acest fel. Tot acest aparat de instrumente și de mașini îmi displace. Înfățișarea științifică ucide știința. Sau toate aceste mașini sperie pe copii, sau înfățișarea lor le atrage mai mult atenția pe care ar trebui s-o îndrepte spre efectele lor.

Vreau să ne facem singuri toate mașinile și nu vreau să încep prin a face instrumentul înaintea experienței; dar vreau ca, după ce am întrevăzut experiența oarecum din întîmplare, să inventăm, puțin cîte puțin, instrumentul cu care s-o verificăm. Prefer ca instrumentele noastre să nu fie deloc prea perfecte și exacte și să avem idei mai lămurite de ceea ce trebuie ele să fie și de operațiile care trebuie să rezulte din ele. Pentru prima lecție de statică, în loc să caut balanțe. pun un baston pe spatele unui scaun și măsor lungimea celor două părți ale bastonului în echilibru; atîrn de o parte și de alta diferite greutăți, cînd egale, cînd neegale, și, trăgîndu-le într-o parte sau în alta atît cît e necesar, găsesc în sfîrșit că echilibrul rezultă dintr-o proporție reciprocă a mărimii greutății și a lungimii pîrghiilor. Astfel, micul meu fizician va fi capabil să rectifice balanța înainte de a fi văzut vreuna.

Fără îndoială că dobîndești noțiuni mai clare și mult mai sigure despre lucrurile pe care le înveți în acest fel prin tine însuți, decît despre cele pe care le capeți prin intermediul altuia și, în afară de faptul că nu-ți obișnuiești rațiunea să se supună în mod servil autorității, devii mai ingenios în găsirea raporturilor, legarea ideilor, în inventarea instrumentelor, decît atunci cînd, primind toate acestea așa cum ți se dau, lași spiritul în moleșire, ca și corpul unui om care, fiind totdeauna îmbrăcat, încălțat și servit de servitorii săi și umblînd numai în trăsură, ajunge în cele din urmă să-și piardă forța și deprinderea de a se servi de membrele sale[220]). Boileau se lăuda că l-a învățat cu greutate pe Racine să potrivească rimele. Printre atîtea metode admirabile de prescurtare a studiului științelor, am avea mare trebuință de una care să ne facă să le învățăm cu efort[221]).

Avantajul cel mai sensibil al acestor cercetări încete și stăruitoare este de a menține, în mijlocul studiilor speculative, corpul în activitate, membrele în suplețe și de a deprinde neîncetat mîinile să muncească și să facă lucruri utile omului. Atîtea instrumente inventate pentru a ne conduce experiențele noastre și a înlocui exactitatea simțurilor ne fac să

---

219 a) Pușculiță care funcționează pe baza presiunii aerului

220) P e t i t a i n (cf. J.-J. R o u s s e a u, *Oeuvres complètes*, tome II, 1861, p 501) dă la acest pasaj următorul citat din Montaigne (*Eseuri*, I, 25): „Inima noastră nu bate decît pe credit în luptă și constrînsă de dorințele fanteziei altora, supusă și robită de autoritatea învățăturilor lor am fost ținuți atît de mult în lanțuri, că nu mai avem un mers adevărat; vigoarea și libertatea noastră e stinsă".

221) Afirmație deosebit de importantă pentru relația dintre *interes* și *efort* în educație, care a fost greșit interpretată în așa-numitele „școli noi": temeiurile pedagogice ale acestora se urcă, istoric, pînă la Rousseau.

le neglijăm exercitarea. Grafometrul ne dispensează de a aprecia mărimea unghiurilor; ochiul care măsura cu precizie distanțele se bizuie acum pe lanț, care măsoară în locul lui: cîntarul mă scutește să apreciez cu mîna greutățile pe care le cunosc prin el. Cu cît uneltele noastre sînt mai ingenioase, cu atît organele noastre devin mai grosolane și neîndemînatice: cu atîtea mașini strînse în jurul nostru nu mai aflăm nici una în noi.

Însă, cînd la fabricarea acestor mașini punem iscusința care le ținea locul, cînd pentru a le crea întrebuințăm perspicacitatea care ne trebuie pentru a ne dispensa de ele, cîștigăm fără să pierdem nimic, adăugăm arta naturii și devenim mai ingenioși fără a deveni mai puțin îndemînatici. Dacă, în loc să ții pe copil toată ziua cu ochii pe carte, îl ocupi într-un atelier, mîinile sale lucrează în folosul spiritului, el devine filosof și crede că nu este decît un muncitor. În fine, acest exercițiu are și alte întrebuințări, despre care voi vorbi mai departe și se va vedea cum de la jocurile filosofiei te poți ridica la adevăratele funcțiuni ale omului.

Am spus mai sus că cunoștințele pur speculative nu sînt deloc potrivite pentru copii, chiar cînd aceștia se apropie de adolescență; totuși, fără a-i introduce înainte într-un curs de fizică sistematică, căutați să legați toate experiențele lor una de alta printr-un fel de deducție, pentru ca prin această înlănțuire să le poată plasa în ordine în spiritul lor și să și le poată aminti la nevoie; căci e destul de greu ca fapte și chiar raționamente izolate să fie păstrate multă vreme în memorie cînd lipsește legătura care le unește.

În căutarea legilor naturii, începe totdeauna prin fenomenele cele mai comune și mai ușor de sesizat și obișnuiește-l pe elevul tău să nu considere aceste fenomene ca temeiuri, ci ca fapte. Iau o piatră și mă prefac c-o așez în aer; deschid mîna, piatra cade. Văd pe Emil atent la ceea ce fac și-i zic: de ce a căzut această piatră?

Care copil va rămîne mut la această întrebare? Nici unul, nici chiar Emil, dacă nu mi-am dat mare osteneală de a-l pregăti ca să nu știe răspunde. Toți vor spune că piatra cade pentru că e grea. Care lucru e greu? Cel care cade. Deci, piatra cade deoarece cade? Aici, micul meu filosof va fi în încurcătură. Iată prima sa lecție de fizică sistematică și, fie că-i va folosi sau nu în această privință, va fi întotdeauna o lecție de bun simț.

Pe măsură ce inteligența copilului se dezvoltă, alte considerații importante ne silesc mai mult să-i alegem ocupațiile. De îndată ce ajunge să se cunoască destul pe sine pentru a înțelege în ce constă bunăstarea lui, de îndată ce poate sesiza raporturi destul de întinse pentru a judeca ce-i convine și ce nu-i convine, din acel moment va fi în stare să simtă diferența dintre muncă și distracție și s-o privească pe cea din urmă ca pe o destindere după cealaltă. Se va putea de acum înainte ocupa cu obiecte care au utilitate reală și va putea fi îndemnat să depună față de ele o sîrguință mai stăruitoare decît cea pe care o punea în simplele distracții. Legea necesității, întotdeauna renăscîndă, învață de timpuriu pe om să facă ceea ce-i displace pentru ca să înlăture un rău care i-ar displăcea și mai mult. Acesta este rostul prevederii, și din

această prevedere, bine sau rău orînduită, se naşte toată înţelepciunea sau mizeria umană.

Orice om vrea să fie fericit; dar ca să ajungă să fie, ar trebui să înceapă prin a şti ce este fericirea. Fericirea omului natural este tot atît de simplă ca şi viata sa; ea constă în a nu suferi: o constituie sănătatea, libertatea şi strictul necesar. Fericirea omului moral este altceva; dar nu despre aceasta e chestiunea aici. Nu ştiu cum să repet mai mult că numai obiectele pur fizice îi interesează pe copii, îndeosebi pe aceia în care nu s-a trezit încă vanitatea şi care n-au fost deloc corupţi dinainte prin otrava opiniei.

Cînd îşi prevăd trebuinţele înainte de a le simţi, inteligenţa lor este de-acum foarte înaintată; ei încep să cunoască valoarea timpului. Atunci este important să-i obişnuieşti să întrebuinţeze timpul în lucruri utile, însă utilitatea să fie simţită la vîrsta lor şi potrivită înţelegerii lor. Tot ceea ce ţine de ordinea morală şi de obiceiurile societăţii nu trebuie să le fie arătate prea devreme, pentru că nu sînt în stare să le înţeleagă E o prostie să le ceri să se îndeletnicească cu lucruri despre care le spui vag că sînt spre binele lor, fără să ştie ce este acest bine, şi cu lucruri despre care îi asiguri că le vor folosi cînd vor fi mari, fără ca ei să aibă acum vreun interes pentru acest pretins folos pe care nu-l înţeleg.

Copilul să nu facă nimic după vorbe: nimic nu este bine pentru el, decît ceea ce simte el ca atare. Făcîndu-l întotdeauna să-şi depăşească înţelegerea, îţi închipui că eşti prevăzător, dar greşeşti. Pentru a-l înarma cu cîteva instrumente zadarnice, de care poate nu se va folosi niciodată, îi răpeşti instrumentul cel mai universal al omului, care e bunul simţ; îl deprinzi să se lase întotdeauna condus, să nu fie niciodată decît maşină în mîinile altuia. Vrei să fie ascultător cînd e mic; aceasta înseamnă a voi să fie încrezător şi lesne de înşelat cînd va fi mare. Îi spui neîncetat: *„Tot ce îţi cer e spre folosul tău, însă tu nu eşti în stare să-ţi dai seama de aceasta. Ce mă priveşte pe mine dacă vei face sau nu ceea ce îţi pretind? Nu lucrezi decît pentru tine singur"*. Cu aceste frumoase cuvîntări pe care i le ţii acum ca să-l faci înţelept, tu pregăteşti succesul acelora pe care i le va ţine cîndva vreun vizionar, vreun alchimist[222]), vreun şarlatan, vreun ipocrit mîrşav, vreun nebun de orice fel, pentru a-l prinde în cursă sau pentru a-l face să-i adopte nebunia.

Este important ca un om să ştie multe lucruri a căror utilitate un copil n-o poate înţelege; dar oare trebuie şi se poate ca un copil să înveţe tot ceea ce e important să ştie un om? Căutaţi să învăţaţi pe copil tot ceea ce este util vîrstei sale şi veţi vedea că tot timpul lui va fi mai mult decît ocupat. De ce vreţi ca în dauna studiilor ce-i sînt potrivite astăzi, să-l puneţi la cele adecvate unei vîrste la care e atît de puţin sigur că va ajunge? Însă, veţi zice, avea-va vreme să înveţe ceea ce trebuie să ştie cînd va veni momentul să se folosească de ştiinţa lui? Nu ştiu; însă ceea ce ştiu este că e imposibil să-l învăţaţi mai devreme; căci adevăraţii noştri dascăli sînt experienţa şi sentimentul şi niciodată omul nu simte bine ceea ce îi este potrivit decît în raporturile în care s-a

---

222) Alchimiştii căutau, mai ales în evul mediu, celebra „piatră filosofală", procedeu prin care să poată transforma arama sau alte metale în aur sau argint La figurat, a căuta piatra filosofală înseamnă a căuta lucruri irealizabile.

găsit față de lucruri Un copil știe că e făcut pentru a deveni om, toate ideile pe care le poate avea despre starea de om sînt ocazii de instruire pentru el; dar în ce privește ideile despre această stare, pe care nu le poate înțelege, trebuie să rămînă într-o ignoranță absolută. Toată cartea mea nu este decît o dovadă continuă a acestui principiu de educație.

Îndată ce am ajuns să dăm elevului nostru o idee despre cuvîntul *util,* avem un reazem important în plus pentru a-l conduce; căci acest cuvînt îi impresionează mult, neavînd decît un sens privitor la vîrsta lui și pe care nu-l percepe în mod clar decît în legătură cu bunăstarea lui actuală. Elevii voștri nu sînt impresionati de acest cuvînt, pentru că n-ați avut grijă să le faceți despre el o idee potrivită înțelegerii lor, și, fiindcă alții își iau totdeauna sarcina de a-i înzestra cu ceea ce le este util, ei n-au nevoie niciodată să se gîndească singuri la aceasta și nu știu ce este utilitatea.

La ce este bun aceasta? Iată de acum înainte cuvîntul sacru, cuvîntul hotărîtor între el și mine în toate acțiunile vieții noastre; iată întrebarea care din partea mea va succeda negreșit toate întrebările lui și prin care voi înfrîna mulțimea de întrebări prostești și de prisos cu care copiii obosesc necontenit și fără rezultat pe cei din jurul lor, mai mult ca să-și exerciteze un fel de tiranie asupra lor decît pentru a se alege de aici cu vreun profit. Cel care a învățat că cea mai importantă lecție pentru sine e să nu dorească să știe decît ceea ce este util, întreabă ca Socrate; nu pune o întrebare fără să-și dea seama el însuși de temeiul ei, știind că acesta îi va fi cerut înainte de a i se da răspunsul.

Iată ce instrument puternic îți dau în mînă ca să acționezi asupra elevului tău. Neștiind temeiurile nici unei chestiuni, iată-l redus la tăcere oricînd îți va plăcea, iar ție, dimpotrivă, cunoștințele și experiența îți dau avantajul de a-i arăta utilitatea a tot ceea ce îi prezinți. Căci, să nu te înșeli, punîndu-i lui întrebarea aceasta îl înveți să ți-o pună și el la rîndul său și va trebui să ții cont de faptul că la tot ce îi vei propune de aici înainte, nu va uita să zică, după exemplul tău: *La ce este bun aceasta?*

Poate că aceasta constituie capcana cea mai dificilă pe care o are de evitat un guvernor. Dacă la o întrebare pusă de copil, căutînd să scapi de el, îi dai un singur temei pe care el nu e în stare să-l înțeleagă, văzînd că raționezi asupra ideilor tale și nu ale lui, va crede că ceea ce-i spui e bun pentru vîrsta ta și nu pentru a lui; nu se va mai încrede în tine și totul e pierdut. Dar unde e oare dascălul care să-și mărturisească greșelile față de elevul său? Toți își fac o lege din a nu recunoaște nici chiar pe cele pe care le au: iar eu mi-aș face vini chiar din cele pe care nu le-aș avea în cazul în care nu l-aș putea ajuta să înțeleagă judecățile mele; astfel, comportarea mea, totdeauna limpede în spiritul său, nu-i va da niciodată de bănuit, iar eu, închipuindu-mi că fac greșeli, mă voi bucura în continuare de încredere mai mult decît cei care își le ascund.

Mai întîi, gîndește-te bine că rareori trebuie tu să-i propui ce anume trebuie el să învețe: el trebuie să fie acela care să dorească, să cerceteze, să găsească acest lucru, iar tu trebuie să-l faci să înțeleagă lucrurile, să-i deștepți cu dibăcie această dorință și să-i pui la îndemînă mijloacele de a o satisface. Rezultă de aici că întrebările tale trebuie să fie rare,

însă bine alese, şi, fiindcă te va întreba mai mult el pe tine decît tu pe el, vei fi totdeauna mai puţin descoperit şi mai adesea în situaţia să-i spui: *În ce măsură este util să ştii ceea ce mă întrebi?*

Mai mult, fiind mai puţin important ca el să învețe cutare sau cutare lucru decît să înţeleagă bine ceea ce învaţă şi întrebuinţarea a ceea ce învaţă, de îndată ce în chestiunea discutată nu-i poţi da o lămurire pe măsura lui, nu-i da nici una. Spune-i fără ezitare: Nu-ţi dau un răspuns bun, m-am înşelat, să lăsăm asta. Dacă învăţătura ta era în adevăr nepotrivită, nu e nici un rău s-o părăseşti; dacă era potrivită, cu oarecare grijă vei găsi curînd ocazia să-i arăţi utilitatea.

Nu-mi plac explicaţiile prin cuvîntări: tinerii le dau puţină atenţie şi nu le prea reţin. Faptele obiective şi numai ele! Nu voi repeta niciodată de ajuns că noi conferim cuvintelor o putere prea mare; cu educatia noastră flecară nu formăm decît flecari[223]).

Să presupunem că în timp ce studiez cu elevul meu cursul soarelui şi modul de orientare, acesta mă întrerupe deodată pentru a mă întreba la ce servesc toate acestea. Ce frumoasă cuvîntare am să-i ţin! Despre cîte lucruri nu voi avea prilejul să-l învăţ răspunzîndu-i la întrebare, mai ales dacă mai avem şi martori la convorbirea noastră!*) Îi voi vorbi despre utilitatea călătoriilor, despre avantajele comerţului, despre produsele specifice fiecărui climat, despre moravurile diferitelor popoare, despre întrebuinţarea calendarului, despre calcularea schimbării anotimpurilor pentru agricultură, despre arta navigaţiei, despre modul de a te conduce pe mare şi de a urma în mod exact drumul fără să ştii unde eşti. Politica, istoria naturală[224]), astronomia, chiar morala şi dreptul ginţilor vor fi incluse în explicaţia mea, în aşa fel încît să dau elevului meu o idee înaltă despre toate aceste ştiinţe şi să-l fac să simtă o dorinţă mare de a le învăţa. Cînd voi fi spus totul, îmi voi fi îndeplinit rolul unui adevărat pedant, de la care nu va înţelege o singură idee. Ar vrea să mă întrebe ca înainte la ce foloseşte orientarea, dar nu îndrăzneşte, de teamă să nu mă supere; socoteşte că e mai bine să se prefacă a înţelege ceea ce a fost silit să asculte. Astfel se practică o frumoasă educaţie.

Emil al nostru, crescut mai ţărăneşte şi căruia i-am dat cu atîta greutate o concepţie solidă, nu va asculta nimic din toate acestea. De la primul cuvînt pe care nu-l înţelege se va zbengui prin cameră şi mă va lăsa să vorbesc singur. Să căutăm o soluţie mai aspră; aparatul meu ştiinţific nu preţuieşte nimic pentru el.

Observasem poziţia pădurii la nord de Montmorency, cînd mă întrerupe prin întrebarea lui supărătoare: *La ce serveşte aceasta?* Ai dreptate, îi zic. Trebuie să mă gîndesc pe îndelete şi, dacă vom vedea că acest lucru nu e bun la nimic, nu-l vom mai relua, căci nu ne lipsesc

---

223) Propoziţie celebră, care de la Rousseau încoace a fost mereu citată împotriva formalismului didactic de către reprezentanţii gîndirii pedagogice progresiste.

*) Am remarcat adesea că în savantele învăţături care se dau copiilor oamenii se gîndesc să fie ascultaţi mai puţin de copii decît de persoanele mature care sînt prezente. Sînt foarte sigur de ceea ce spun aici, căci am făcut observaţia asupra mea.

224) „Istoria naturală“ cuprindea, în acea vreme, în general, ceea ce numim azi *ştiinţele naturale*.

distracțiile utile Ne ocupăm apoi de altceva și nu mai vorbim de geografie toată ziua

A doua zi de dimineață îi propun să facem o plimbare înainte de prînz; nu cere mai mult; copiii sînt totdeauna gata să alerge și al meu are picioare bune. Urcăm în pădure, străbatem pajiștile, ne rătăcim, nu ne mai dăm seama unde sîntem și, cînd e vorba să ne întoarcem, numai putem afla drumul. Timpul trece, vine căldura, ne e foame: ne grăbim, alergăm zadarnic încoace și încolo, dar peste tot nu dăm decît de păduri, de poteci, de cîmpii și nu găsim nici o indicație pentru a ne orienta. Tare încălziți, zdrobiți de oboseală și lihniți de foame după atîta alergătură, nu facem decît să ne rătăcim mai mult. În fine, ne așezăm undeva ca să ne odihnim și să deliberăm. Emil, pe care îl presupun format ca oricare alt copil, nu chibzuiește deloc, ci plînge; el nu știe că sîntem lîngă Montmorency și că ne desparte doar un mic crîng; dar acest crîng este pentru el o pădure, căci un om de statura sa e acoperit de înălțimea tufișurilor.

După cîteva momente de tăcere, îi spun cu un aer de îngrijorare: Dragă Emil, cum vom scăpa de aici?

Emil, asudat și plîngînd în hohote: Nu știu nimic. Sînt obosit, mi-e foame, mi-e sete, nu mai pot!

Jean-Jacques: Crezi că mie mi-e mai bine decît ție și gîndești că n-aș plînge și eu dacă aș putea să prînzesc cu lacrimi? Nu e cazul să plîngem, ci să vedem unde ne aflăm. Uită-te la ceas, cît e ceasul?

Emil: Sînt orele 12 și n-am mîncat nimic.

Jean-Jacques: Așa e, sînt orele 12 și am postit.

Emil: Trebuie să-ți fie tare foame!

Jean-Jacques: Nenorocirea e că mîncarea nu va veni să mă caute aici. E ora 12? Ieri, tocmai pe vremea aceasta, observam din Montmorency poziția pădurii. De ce nu putem acuma să observăm din pădure poziția Montmorency-ului?

Emil: Da, dar ieri vedeam pădurea de-acolo, pe cînd de-aici nu vedem orașul.

Jean-Jacques: Aici e greutatea . . . Dacă am putea oare să-i găsim poziția fără să-l vedem . . .

Emil: O, prietene drag!

Jean-Jacques: Ziceam că pădurea este așezată . . .

Emil: La nord de Montmorency.

Jean-Jacques: Prin urmare, Montmorency trebuie să fie . . .

Emil: La sudul pădurii.

Jean-Jacques: La ora 12 putem afla încotro e nordul.

Emil: Da, după direcția umbrei.

Jean-Jacques: Dar sudul?

Emil: Cum să facem?

Jean-Jacques: Sudul este opusul nordului.

Emil: Adevărat, să ne uităm la partea opusă umbrei. Iată sudul! Iată sudul! Desigur că Montmorency este în partea aceasta, să căutăm într-acolo.

Jean-Jacques: Poate că ai dreptate, să apucăm pe cărarea aceasta care trece prin pădure.

Emil, bătînd din mîini și scoțînd un strigăt de bucurie: A, văd Montmorency! E în fața noastră, se vede întreg. Haide să dejunăm și să prînzim, s-alergăm iute, astronomia e bună la ceva.

Ia seama, dacă nu spune această ultimă frază, o va gîndi; n-are importanță, de vreme ce nu sînt eu cel care o spune. Or, fii sigur că nu va uita toată viața lecția din ziua aceasta; dacă aș fi presupus toate acestea în camera sa, ar fi uitat cuvîntarea mea chiar de a doua zi. Trebuie să vorbim pe cît se poate prin fapte și să nu exprimăm prin vorbe decît ceea ce nu putem realiza prin fapte.

Cititorul să nu aștepte să-l disprețuiesc atît de mult încît să-i dau un exemplu pentru fiecare fel de studiu: însă, despre orice ar fi vorba, îndemn mult pe guvernor să măsoare bine încercarea sa cu capacitatea elevului, căci, repet, răul nu stă în ceea ce nu înțelege el deloc, ci în ceea ce crede că înțelege.

Îmi amintesc că voind să dezvolt la un copil gustul pentru chimie, după ce i-am arătat mai multe precipitații metalice, i-am explicat cum se prepară cerneala; îi spuneam că culoarea sa neagră nu vine decît dintr-un fier foarte fin, desprins din vitriol și precipitat de un lichid alcalin. La mijlocul explicației mele savante, drăcușorul mă opri scurt cu întrebarea care o învățase de la mine: eram foarte încurcat.

După ce am stat puțin pe gînduri, am luat hotărîrea; am trimis să caute vin în pivnița stăpînului casei și totodată să cumpere un vin ieftin de la cîrciumă. Am luat într-o sticluță o soluție de hidrat de sodiu; apoi, după ce aveam în față două pahare cu două vinuri* diferite, i-am vorbit astfel:

Se falsifică multe alimente pentru a părea mai bune decît sînt. Aceste falsificări înșală ochiul și gustul, însă ele sînt dăunătoare și fac ca lucrul falsificat să fie mai rău — sub aparența lui frumoasă — decît era el înainte.

Se falsifică îndeosebi băuturile și mai ales vinurile, pentru că înșelăciunea e mai greu de dibuit și aduce un profit mai mare înșelătorului.

Falsificarea vinurilor nefierte sau acre se face cu litargă[225]), litarga fiind un preparat de plumb. Plumbul, în combinație cu diferiti acizi, dă o sare foarte dulce care corectează acreala vinului, dar care e otravă pentru cei ce o beau. E important, așadar, ca înainte de a bea un vin nesigur, să știi dacă e amestecat sau nu cu litargă. Or, iată cum raționez ca să descopăr aceasta.

Vinul nu conține numai spirt inflamabil așa cum ai văzut la rachiul pe care-l scoți din el; el mai conține un acid, lucru pe care-l poți cunoaste prin oțetul de vin și tartrul pe care le scoți de asemenea din el.

Acidul are afinitate față de substanțele metalice și se unește cu ele prin dizolvare pentru a forma o sare compusă, ca de exemplu rugina, care nu este decît un fier dizolvat prin acidul conținut în aer sau în apă și, de asemenea, cum e cocleala, care nu este decît o aramă dizolvată de oțet.

---

*) La fiecare explicație pe care vrem s-o dăm copilului o mică pregătire care s-o preceadă folosește mult ca să-l facă atent.

225) Litargă=oxid de plumb.

Dar acelaşi acid are o afinitate şi mai mare faţă de substanţele alcaline decît faţă de substanţele metalice, în aşa fel încît, prin intervenţia celor dintîi în sărurile compuse de care ţi-am vorbit, acidul este silit să părăsească metalul cu care este unit, spre a se amesteca cu sodiul sau potasiul alcalin.

Atunci substanţa metalică, degajată de acidul care o ţinea dizolvată, se precipită şi întunecă lichidul.

Dacă deci unul din aceste două vinuri are litargă, acidul său menţine litarga dizolvată. Dacă torni în el lichid alcalin, el sileşte acidul să se unească cu el: plumbul, nemaifiind ţinut în disoluţie, va reapare, va tulbura lichidul şi se va precipita în cele din urmă în fundul paharului.

Dacă vinul nu conţine nici un pic de plumb*) şi nici vreun alt metal, hidratul se va amesteca liniştit** cu acidul. Totul va rămîne dizolvat şi nu se va produce nici o precipitaţie.

Apoi am vărsat succesiv din lichidul meu alcalin în cele două pahare: cel din vinul de casă a rămas limpede şi străveziu; celălalt s-a tulburat deodată şi peste două ceasuri s-a putut vedea clar plumbul precipitat în fundul paharului

Iată, am adăugat eu, vinul natural şi bun din care pot bea şi iată vinul falsificat care otrăveşte. Acest lucru se descoperă prin aceleaşi cunoştinţe despre al căror folos mă întrebai: cel care ştie cum se fabrică cerneala ştie să cunoască şi vinurile falsificate.

Eram foarte mulţumit de exemplul meu şi totuşi am observat că copilul nu era deloc impresionat. Am avut nevoie de ceva timp pentru a-mi da seama că nu făcusem decît o prostie. Căci, fără să vorbesc de imposibilitatea ca la doisprezece ani un copil să poată urmări explicaţia mea, utilitatea acestei experienţe nu putea fi înţeleasă pentru că, gustînd din cele două vinuri şi găsindu-le bune pe amîndouă, el nu lega nici o idee de cuvîntul falsificare pe care credeam că i-l explicasem atît de bine Celelalte cuvinte *vătămător, otravă* nu aveau nici un sens pentru el; era, în această privinţă, în situaţia istoricului care povestea întîmplarea medicului Philippe: este situaţia tuturor copiilor.

Raporturile dintre efecte şi cauze, a căror legătură n-o vedem, binele şi răul despre care nu avem idee, trebuinţele pe care nu le-am simţit niciodată sînt nule pentru noi; este imposibil să ne interesăm de ele din nici un punct de vedere. La cincisprezece ani vezi fericirea unui înţelept, aşa cum la treizeci vezi gloria paradisului. Dacă nu le înţelegi bine, vei face puţin ca să le dobîndeşti; chiar dacă le-ai înţelege, tot puţin vei face, dacă nu le doreşti şi nu le crezi potrivite pentru tine. E uşor să-l convingi pe copil că ceea ce vrei să-l înveţi e util, dar nu înseamnă deloc că l-ai convins dacă nu ştii să-i insufli o convingere fermă. În zadar

*) Vinurile care se vînd cu amănuntul de cîrciumarii din Paris, deşi nu au toate litargă, rar sînt lipsite cu totul de plumb, pentru că cişmelele acestor cîrciumi sînt din acest metal şi vinul care se risipeşte pe aceste cişmele dizolvă totdeauna cîte ceva din el Este ciudat că un abuz atît de vădit şi de periculos poate fi îngăduit de poliţie. Este însă adevărat că oamenii bogaţi, nebînd deloc asemenea vinuri, sînt puţin expuşi la otrăvire

**) Acidul vegetal este foarte dulce Dacă ar fi un acid mineral şi în proportii reduse, amestecul nu s-ar face fără fierbere.

rațiunea calmă ne face să aprobăm sau să defăimăm: numai pasiunea ne face să acționăm. dar cum să te pasionezi pentru interese pe care încă nu le ai?

Nu arăta copilului nici un lucru pe care să nu-l poată vedea De vreme ce omenirea îi este aproape străină și neputîndu-l ridica pe el la starea de om, coboară pentru el omul la starea de copil. Gîndindu-te la ceea ce-i va putea fi de folos la altă vîrstă. nu-i vorbi decît despre ceea ce vede că-i este util de pe acum. Apoi, nu face niciodată comparatie cu alți copii; îndată ce începe să raționeze, să nu mai existe pentru el nici un rival, nici un concurent în cadrul unor întreceri; prefer de o sută de ori să nu învețe deloc ceea ce ar putea învăța numai prin invidie și vanitate[226]) Voi avea însă grijă să însemn în fiecare an progresele pe care le face: le voi compara cu cele pe care le va face în anul următor și voi zice: Te-ai făcut mai mare cu atîtea linii; iată șanțul pe care săreai, greutatea pe care o purtai, iată distanța la care aruncai o piatră. drumul pe care-l străbăteai dintr-o răsuflare etc.; să vedem ce vei face acum. În felul acesta îl îndemn, fără să-l fac invidios pe cineva. Va voi să se întreacă pe sine, va trebui s-o facă; nu văd nici un neajuns să se ia la întrecere cu sine însuși[227]).

Urăsc cărțile; ele nu te învață decît să vorbești despre ceea ce nu știi. Se zice că Hermes a săpat pe coloane elementele științelor ca să-și pună descoperirile sale la adăpost de un potop Dacă le-ar fi săpat în capetele oamenilor, ele s-ar fi păstrat prin tradiție. Creierele bine pregătite sînt monumentele pe care se pot săpa în modul cel mai sigur cunoștințele omenești.

Nu există vreun mijloc să se adune atîtea lecții risipite prin atîtea cărți și să fie reunite într-un obiect comun, care să fie ușor de văzut, interesant de urmărit și care să poată stimula pe cineva chiar de la vîrsta aceasta? Dacă s-ar putea inventa o situație în care toate trebuințele naturale ale omului să fie arătate în mod clar spiritului unui copil și în care mijloacele pentru împlinirea acestor trebuințe să se dezvolte succesiv cu aceeași ușurință, aceasta ar trebui să fie cel dintîi tablou viu și naiv prin care imaginația sa face primele exerciții.

Filosof înfocat, văd că imaginația ta s-a și aprins. Nu-ți mai da osteneala; situația aceasta s-a găsit și, fără să te supăr, ea este mai bine descrisă decît ai fi putut-o descrie tu însuți, cel puțin cu mai mult adevăr și cu mai multă simplicitate. Pentru că avem nevoie absolută de cărți, este una care, după părerea mea, ne oferă cel mai reușit tratat de educație naturală. Aceasta va fi prima carte pe care o va citi Emil al meu; ea va alcătui multă vreme întreaga lui bibliotecă și va ocupa în ea pentru totdeauna un loc de cinste Ea va constitui textul față de care toate convorbirile noastre despre științele naturii nu vor servi decît drept comentarii. Ea va servi în progresul nostru drept probă pentru dezvolta-

---

226) Sallwurk observă că acest pasaj e în dezacord cu vederile lui Locke, care consideră ambiția ca un mobil puternic în mîna educatorului.

227) *Ideea progresului față de sine însuși,* față de realizările proprii este deosebit de interesantă și a avut aplicații ulterioare în pedagogie, cu un real succes. Comparația cu sine însuși poate — în condiții determinate — spori încrederea în forțele personale, fără ca să fie stimulat egoismul.

rea judecății și, cît timp nu ne vom strica gustul, lectura sa ne va face plăcere. Care este această carte minunată? O fi Aristotel? O fi Pliniu? O fi Buffon? Nu! Este Robinson Crusoe[228]).

Robinson Crusoe în insula sa, singur, lipsit de ajutorul semenilor săi și de instrumentele pe care i le dau meseriile, fiind în stare totuși să trăiască, să se conserve și chiar să-și asigure un fel de bunăstare, iată un lucru interesant pentru orice vîrstă și pe care prin nenumărate mijloace îl putem face plăcut copiilor. Iată cum înțelegem noi insula pustie care îmi servea mai întîi de comparație. Sînt de acord că această stare nu este cea a omului social; probabil nu trebuie să fie starea lui Emil; dar după această stare el va trebui să aprecieze pe toate celelalte. Cel mai sigur mijloc de a te ridica deasupra prejudecăților și de a-ți rîndui raționamentele după adevăratele raporturi ale lucrurilor este să te pui în locul unui om izolat și să judeci despre toate așa cum acest om judecă el însuși în folosul lui personal.

Acest roman, debarasat de toate lucrurile de prisos, începînd cu naufragiul lui Robinson în apropierea insulei sale și sfîrșind cu sosirea vasului care vine să-l ia de acolo, va constitui în același timp distracția și instruirea lui Emil în epoca despre care e vorba aici. Vreau să-l prindă cu totul în mrejele lui, ca Emil să se ocupe neîncetat de castelul său, de caprele sale, de plantațiile sale; să învețe cu de-amănuntul nu din cărți, ci pe baza faptelor reale tot ceea ce trebuie să știe într-un asemenea caz. Să creadă că e însuși Robinson; să se vadă îmbrăcat cu piei, purtînd o căciulă mare în cap, cu o sabie mare, cu toată înfățișarea grotescă, chiar cu umbrela de care nu va avea nevoie. Vreau să fie îngrijorat de măsurile pe care ar trebui să le ia dacă i-ar lipsi cutare sau cutare lucru, să examineze purtarea eroului său, să caute dacă n-a omis nimic, dacă nu are nimic mai bun de făcut, să noteze atent greșelile acestuia și să profite de acest lucru pentru a nu cădea el însuși în greșeală; căci, să nu te îndoiești deloc de faptul că el nu-și va propune să meargă să-și facă o așezare asemănătoare; este adevăratul castel în Spania al acestei vîrste fericite în care nu cunoști altă fericire decît să ai strictul necesar și libertatea.

Ce de resurse conține această bucurie pentru un om abil care știe s-o provoace pentru a se folosi de ea! Copilul grăbit să-și adune cele necesare pentru insula sa va fi mai dornic să învețe decît dascălul său să dea lecții. El va voi să știe tot ceea ce e util și nu va voi să știe decît aceasta; nu vei mai avea nevoie să-l călăuzești, va trebui numai să-l reții. Dealtfel, să ne grăbim să-l stabilim în această insulă cît timp își găsește aici fericirea, căci se apropie ziua în care, dacă va voi să trăiască acolo, nu va mai voi să trăiască singur și în care Vineri[229]), de care acum nu-i pasă, nu-l va satisface multă vreme.

---

228) Campe (conf. Sallwurk, *op. cit.*, vol. I, p. 239), în lucrarea *Robinson der jüngere* (Robinson cel tînăr), observă că Rousseau n-are dreptate în acest context, pentru că Robinson (al lui De Foe) are multe unelte salvate de pe corabia naufragiată; Robinson al lui Campe nu are în schimb decît capul și mîinile sale.

229) Robinson scăpase viata unui tînăr pe care-l botează Vineri și pe care-l luă ca servitor după ce trăise singur 25 de ani.

Practica meşteşugurilor naturale, pentru care e de ajuns un singur om, duce la meşteşugurile industriale. care au nevoie de contribuţia mai multor mîini. Pe cele dintîi pot să le facă singuraticii, chiar sălbaticii, însă celelalte se nasc numai în societate şi o fac astfel necesară[230]). Cîtă vreme nu-şi cunoaste decît trebuinta fizică, fiecare om se satisface prin sine, introducerea lucrului de prisos face indispensabilă împărţirea şi diviziunea muncii; căci. pe cînd un om lucrînd singur cîştigă numai întreţinerea unui om. o sută de oameni lucrînd împreună vor cîştiga cu ce să întreţină două sute. Deci, îndată ce o parte din oameni se odihnesc, contribuţia braţelor celor care muncesc trebuie să înlocuiască munca celor care nu fac nimic.

Grija ta cea mai mare trebuie să fie de a depărta de spiritul elevului tău toate noţiunile despre relaţiile sociale care nu sînt pe înţelegerea lui: cînd însă înlănţuirea cunoştintelor te sileşte să-i arăţi mutuala dependenţă a oamenilor. în loc să i-o arăţi prin latura morală, îndreaptă-i atenţia mai întîi spre industrie şi spre meşteşugurile mecanice, care-i fac utili unii altora. Plimbîndu-l dintr-un atelier într-altul, nu-l lăsa niciodată să se uite la lucru fără să pună şi el mîna la treabă, nici să părăsească locul fără să ştie perfect temeiul a tot ce se face acolo sau cel puţin a tot ceea ce a observat. Pentru aceasta, lucrează tu însuţi; dă-i peste tot exemplul tău personal; ca să-l faci maistru, fii peste tot ucenic şi ţine seama că o oră de muncă îl va învăţa mai mult decît ar reţine el dintr-o zi întreagă de explicaţii[231]).

Preţuirea publică legată de diferitele meşteşuguri este în raport invers cu utilitatea lor reală. Această preţuire se măsoară direct cu inutilitatea lor şi aşa trebuie să fie. Meşteşugurile cele mai utile sînt cele care aduc mai puţin cîştig, pentru că numărul lucrătorilor este în raport cu trebuinţele oamenilor, iar produsele necesare pentru toată lumea rămîn neapărat la un preţ pe care săracul îl poate plăti. Dimpotrivă, cei importanţi, pe care nici nu-i numim meşteri, ci artişti, lucrează numai pentru trîntori şi pentru bogaţi şi cer un preţ arbitrar pentru fleacurile lor, iar cum meritul acestor lucrări deşarte stă în opinie, chiar şi preţul lor face parte din acest merit şi sînt preţuite după cît costă. Valoarea pe care o dau bogaţii acestor lucruri nu vine din necesitatea lor. ci din aceea că săracul nu le poate plăti. *Nolo habere bona nisi quibus populus inviderit**.

---

230) Interesantă argumentare privitoare la elementele care au făcut necesară societatea; Rousseau întrezăreşte rolul muncii, în general al forţelor de producţie, critică cu asprime exploatarea etc, dar nu s-a putut ridica pînă la o interpretare ştiinţifică a istoriei

231) Interesantă orientare explicativă, care se apropie simţitor de posibilitatea unei înţelegeri ştiinţifice a forţelor de producţie în viaţa socială

*) P e t r o n (cap 100, ed. Burman)[232].

232) Din Petroniu, scriitor satiric roman, care a trăit în timpul lui Nero: în traducere *Nu vreau să am decît bogăţii invidiate de popor*

Pasajul a dat naştere unor critici vehemente Rousseau a rămas aici pradă poziţiei sale unilaterale în judecata culturii şi civilizaţiei; condamnînd excesele, aruncă deodată peste bord şi ce este bun Cramer, înfierbîntat, susţine că Rafael, Fidias etc. sînt gloria umanităţii şi e normal să fi avut un drept deplin să fie mai bine plătiţi decît un ţăran etc Rousseau însuşi dă în această a treia carte din *Emil* o introducere ia învăţămîntul muzicii Chestiunea . uti-

Ce vor deveni elevii voștri dacă îi lăsați să adopte această prejudecată prostească, dacă voi înșivă îi ajutați, dacă vă văd, de exemplu, intrînd cu mai mult respect în prăvălia unui giuvaergiu decît în cea a unui lăcătuș; ce părere își vor face ei asupra adevăratului merit al artelor și al adevăratei valori a lucrurilor cînd vor vedea pretutindeni că prețul pe care-l stabilește fantezia este în contradicție cu prețul care rezultă din utilitatea reală și că cu cît un lucru este mai scump, cu atît el valorează mai puțin? De îndată ce vei lăsa să le intre această idee în cap, abandonează educația lor ulterioară: fără voia ta, ei se vor forma ca toată lumea; ai pierdut patrusprezece ani de îngrijiri.

Emil, gîndindu-se să-și mobileze insula, va vedea lucrurile în alt chip. Robinson ar fi făcut mult mai mult caz de prăvălia unui lăcătuș decît a unuia care vinde nimicuri femeiești. Cel dintîi i se va fi părut un om foarte respectabil, iar celălalt un mic șarlatan.

„Fiul meu e făcut să trăiască în lume; el nu va trăi cu înțelepți, ci cu nebuni; trebuie deci să le cunoască nebuniile, deoarece prin ele doresc ei să fie conduși. Cunoașterea reală a lucrurilor poate fi bună, însă cea a oamenilor și a judecăților lor valorează și mai mult; căci în societatea umană, cel mai important instrument al omului este omul însuși și cel mai înțelept este cel care se servește cel mai bine de acest instrument. La ce folosește să dai copiilor ideea unei ordini imaginare, cu totul contrare celei pe care o vor găsi stabilită și după care vor trebui să se conducă? Dați-le mai întîi lecții ca să fie înțelepți și apoi îi veți învăța să judece de ce alții sînt nebuni".

Iată maximele înșelătoare prin care falsa prudență a taților îi transformă pe copiii lor în sclavii prejudecăților cu care îi nutresc și în jucăria mulțimii nesocotite pe care ar dori s-o folosească în chip de instrument al pasiunilor lor. Ca să ajungi să cunoști pe om, cîte lucruri nu trebuie să cunoști înaintea lui! Omul e ultimul studiu al înțeleptului și pretindeți să faceți din el primul studiu al unui copil! Înainte de a-l instrui despre sentimentele noastre, începeți prin a-l învăța să le aprecieze. Înseamnă oare să cunoști nebunia luînd-o drept rațiune? Pentru a fi înțelept, trebuie să discerni ceea ce nu e înțelept. Cum va putea oare copilul vostru să cunoască oamenii dacă nu e în stare nici să le aprecieze judecățile, nici să le distingă erorile. Nu e bine să știi ce gîndesc ei cînd nu știi dacă ceea ce gîndesc este adevărat sau fals. Învățați-l deci mai întîi ce sînt lucrurile în ele însele și-l veți învăța mai tîrziu ceea ce sînt ele pentru noi; astfel va ști să compare opinia cu adevărul și să se ridice deasupra mulțimii; căci nu cunoști deloc prejudecățile cînd ți le însușești și nu poți conduce poporul cînd ești la fel cu el. Însă dacă vei începe prin a-l instrui asupra opiniei publice înainte de a-l învăța s-o aprecieze fii sigur că orice ai face, el va îmbrățișa-o și nu-l vei mai putea smulge din ea. În concluzie, pentru a face pe un tînăr să judece bine, trebuie să-i formezi bine propria sa judecată în loc de a i-o impune pe a noastră.

---

lului" a fost ridicată și de Pascal („nimic nu e inutil în natură, nici chiar inutilitatea"), iar Voltaire afirma, în timpul lui Rousseau, că nimic nu este atît de necesar ca prisosința...

Vedeți că pînă aici nu am vorbit deloc despre oameni elevului meu: el ar fi avut destul bun simț să înțeleagă: relațiile cu specia sa nu sînt încă destul de bine simțite pentru ca să poată judeca pe alții prin el Nu cunoaște altă ființă umană decît pe a sa și chiar și pe aceasta e departe de a o cunoaște; însă dacă face puține judecăți asupra persoanei sale. cel puțin o judecă drept Nu știe care e locul altora, însă simte locul său și și-l păstrează. În locul legilor sociale pe care el nu le poate cunoaște, l-am legat cu lanțurile necesității Aproape că nu este încă decît doar o ființă fizică. să continuăm să-l tratăm ca atare.

El va trebui să aprecieze toate corpurile din natură și toate activitățile omului după legătura lor sensibilă cu trebuințele, cu siguranța, cu conservarea și cu buna sa stare. Astfel, fierul trebuie să aibă în ochii lui un preț mai mare decît aurul, iar sticla — mai mare decît diamantul; de asemenea, va acorda mai multă cinste unui cizmar, unui zidar. decît unui împărat, unui Leblanc și tuturor giuvaergiilor din Europa; cofetarul este în ochii săi un om foarte important și ar da toată Academia de științe pentru cel mai mic cofetar din strada Lombarzilor. Argintarii, gravorii, poleitorii, cei care fac broderii nu sînt, după părerea lui, decît leneși care se amuză cu jocuri perfect inutile; nu face mare caz nici de ceasornicărie. Fericitul copil se bucură de timp fără să-i fie sclav; profită de el fără să-i cunoască prețul. Calmul pasiunilor îi face curgerea vremii întotdeauna egală și îi ține loc de instrument ca s-o măsoare la nevoie*. Punîndu-i la îndemînă un ceasornic sau făcîndu-l să plîngă, făceam din el un Emil obișnuit[233]), care să-mi fie folositor și să mă înțeleagă; căci referindu-mă la cel adevărat, un copil atît de deosebit de ceilalți n-ar putea servi ca exemplu pentru nimic.

Există o ordine nu mai puțin naturală și mai judicioasă prin care meșteșugurile sînt apreciate după raporturile de necesitate care le leagă, situînd în primul rang pe cele mai independente și în ultimul pe cele care depind de un număr mai mare dintre ele. Această ordine, care dă naștere la importante considerații asupra ordinii societății generale, este asemănătoare celei precedente[234]) și e supusă aceleiași răsturnări în stima oamenilor. în așa fel încît în meseriile disprețuite întrebuințarea materiilor prime se face aproape fără nici un profit, iar pe măsură ce trec din mînă în mînă, prețul mîinii de lucru crește și devine mai onorabil. Nu cercetez dacă e adevărat că industria ar fi mai mare și că meșteșugurile minuțioase care dau ultima formă acestor materii ar merita mai multă recompensă decît munca cea dintîi prin care devin folositoare oamenilor; afirm însă că în toate domeniile, meșteșugul de cea

*) Timpul își pierde pentru noi măsura, cînd pasiunile noastre vor să-i orînduiască mersul după voia lor. Ceasornicul înțeleptului este egalitatea dispoziției și pacea sufletului el este întotdeauna la ora sa și o cunoaște totdeauna.

233) Cf p 161.

234) Cf paragraful anterior.

mai largă folosință și cel mai indispensabil este, fără îndoială, cel care merită mai multă prețuire și că cel căruia îi sînt necesare mai puține alte meșteșuguri merită mai mult decît cele subordonate, pentru că e mai liber și mai aproape de independență. Iată adevăratele reguli de apreciere a meșteșugurilor și a industriei; tot restul este arbitrar și depinde de opinie.

Cea dintîi și cea mai respectabilă dintre toate meșteșugurile este agricultura: a doua aș considera-o fierăria, a treia lemnăria și așa mai departe Copilul care n-a fost înșelat de prejudecățile obișnuite va judeca, desigur, la fel. Cîte cugetări importante nu va scoate Emil al nostru în această privință din Robinson al său! Ce va gîndi el văzînd că meșteșugurile se perfecționează numai subdivizîndu-se, înmulțind la infinit instrumentele unora sau altora? Își va zice. toți acești oameni sînt iscusiți într-un mod prostesc. Parcă se tem să întrebuințeze la ceva brațele și degetele lor, inventează atît de multe instrumente ca să n-aibă nevoie de ele. Pentru ca să exercite un singur meșteșug, ei se înrobesc la alte o mie; trebuie un oraș fiecărui lucrător. Tovarășul meu și cu mine ne punem tot geniul în iscusința noastră; ne facem unelte pe care să le putem purta oriunde cu noi. Toți acești oameni, atît de mîndri de talentul lor la Paris, n-ar fi buni de nimic în insula noastră și ar fi la rîndul lor ucenicii noștri.

Cititorule, nu te opri pentru a vedea aici numai exercițiul corporal și îndemînarea manuală a elevului meu; ia seama la direcția pe care o dăm curiozităților lui infantile; ia seama de simțuri, de spiritul inventiv și de prevedere; ia în considerație ce cap urmează să-i formezi. În tot ce va vedea, în tot ce va face, el va voi să cunoască tot, va voi să știe temeiul tuturor lucrurilor; mergînd din instrument în instrument, el va voi întotdeauna să ajungă la cel dintîi; nu va admite nimic prin presupunere; va refuza să învețe ceea ce ar cere o cunoștință anterioară pe care n-ar avea-o; dacă vede un șurub, va voi să știe cum s-a scos oțelul din mină; dacă vede cum se unesc părțile unei lăzi, va voi să știe cum s-a tăiat copacul. Dacă lucrează el însuși, la fiecare unealtă de care se servește nu va uita să-și spună· dacă n-aș avea această unealtă, cum ar trebui să procedez pentru a-mi face una la fel sau pentru a lucra fără ea?

Dealtfel, o eroare greu de evitat în ocupațiile pentru care dascălul se pasionează este aceea de a presupune că și copilul are totdeauna același gust ca el: fii atent ca el să nu se plictisească atunci cînd te fură plăcerea muncii și să nu îndrăznească să-ți arate acest lucru. Copilul trebuie să fie ocupat de lucrul său; dar și tu trebuie să fii ocupat de elevul tău, să-l observi, să-l supraveghezi necontenit și, fără ca el să bage de seamă, să-i prevezi toate sentimentele, să previi pe cele care nu trebuie să le aibă, în sfîrșit să-l ocupi în așa fel încît să se simtă nu numai util în munca sa, dar și să-i placă să lucreze, înțelegînd bine la ce servește ceea ce face.

Societatea meșteșugurilor constă în schimburi industriale, cea a comerțului în schimburi de lucruri, cea a băncilor în schimburi de efecte și bani; toate aceste idei se leagă și noțiunile elementare sînt cunoscute; am pus temeliile acestora la prima vîrstă, cu ajutorul grădinarului Ro-

bert[235]). Nu ne rămîne acum decît să generalizăm aceste idei și să le extindem la mai multe exemple, pentru a-l face să înțeleagă jocul traficului luat în sine și să-l facem simțit prin amănuntele istoriei naturale care privesc produsele specifice fiecărei țări, prin amănuntele meseriilor și științelor care privesc navigația, în fine, prin greutățile mai mari sau mai mici de transport, în funcție de depărtarea locurilor, de situația pămîntului, a mărilor, rîurilor etc.

Nici o societate nu poate exista fără schimb, nici un schimb fără măsură comună, și nici o măsură comună fără egalitate. Astfel, orice societate are drept lege primordială o oarecare egalitate convențională fie între oameni. fie între lucruri.

Egalitatea convențională între oameni, foarte deosebită de egalitatea naturală, face necesar dreptul pozitiv, adică guvernămîntul și legile. Cunoștințele politice ale unui copil trebuie să fie lămurite și limitate; el nu trebuie să cunoască despre guvernămînt în general decît ceea ce se raportează la dreptul de proprietate, despre care are acum o oarecare idee.

Egalitatea convențională între lucruri a dat naștere monedei; căci moneda nu este decît un termen de comparație pentru valoarea lucrurilor de diferite feluri și, în acest sens, moneda este adevărata legătură a societății; dar totul poate fi monedă: altădată erau vitele, scoicile mai sînt încă și acum la mai multe popoare; fierul fusese moneda Spartei; în Suedia a fost pielea, la noi sînt aurul și argintul[236]).

Metalele, fiind mai ușor de transportat, au fost în general alese ca termeni medii în toate schimburile; iar aceste metale au fost transformate în monedă, pentru a evita măsurarea sau cîntărirea la fiecare schimb: căci semnul monedei nu este decît o confirmare că piesa astfel marcată are o anumită greutate, și numai prințul are dreptul de a bate monedă, fiindcă singur are dreptul să ceară ca semnul său să aibă autoritate la un întreg popor.

Întrebuințarea acestei invenții astfel explicate este cunoscută și de cel din urmă prost. Este greu să compari imediat lucruri de diferite feluri, postav, de exemplu, cu grîu; după ce s-a găsit însă o măsură comună, anume moneda, este ușor fabricantului și plugarului să raporteze valoarea lucrurilor pe care vor să le schimbe la această măsură comună Dacă o anumită cantitate de postav valorează o anumită sumă de bani și dacă o cantitate de grîu prețuiește aceeași sumă de bani, urmează că vînzătorul, primind grîu în locul postavului, face un schimb echitabil Astfel, prin monedă, bunurile de diverse soiuri devin comensurabile și se pot compara.

Să nu mergi mai departe și să nu intri deloc în explicarea efectelor morale ale acestei instituții. În orice lucru e important să expui întrebuințarea înainte de a arăta abuzurile. Dacă ai pretinde să explici copiilor felul în care semnele duc la neglijarea lucrurilor, cum din monedă s-au născut toate himerele opiniei și cum țările bogate în bani trebuie să fie

---

235) Să se revadă Cartea a II-a, conversația dintre Emil și grădinarul Robert.
236) Acest pasaj privind moneda nu corespunde fără îndoială realității; pe vremea lui Rousseau însă, problema schimbului și a monedei era încă prea puțin studiată.

… ai trata pe copii nu numai ca filosofi, dar ca oameni în-
…pretinde să-i faci să înțeleagă ceea ce chiar puțini filosofi au
…ne
…a cărei mulțimi de obiecte interesante nu poți astfel îndrepta …uriozitatea unui elev, fără a părăsi niciodată raporturile reale …ateriale care sînt pe înțelesul său și fără a accepta ca în spiritul lui să contureze o singură idee pe care el să n-o poată înțelege? Arta dascălului constă în aceea de a nu stărui cu observațiile sale asupra lucrurilor mărunte care nu sînt de nici un folos, ci de a-l apropia neîncetat pe elev de marile relatii pe care va trebui să le cunoască într-o zi pentru a aprecia ordinea bună sau rea a societății civile. Trebuie să știi să potrivești conversațiile care-l distrează cu felul de a cugeta pe care i l-ai imprimat Cutare chestiune, care altuia nici pe departe nu-i va putea atrage atenția, va frămînta pe Emil timp de șase luni.

Mergem să prînzim într-o casă bogată: găsim pregătirile unui banchet, lume multă, mulți lachei, multe feluri de mîncăruri, un serviciu elegant și fin Tot acest aparat de plăcere și de sărbătoare are ceva îmbătător, care te amețește cînd nu ești obișnuit cu el. Presimt efectul acestora asupra tînărului meu elev. În timp ce prînzul se prelungește, în timp ce felurile se succed, în timp ce în jurul meselor se vorbește zgomotos, mă apropii de urechea sa și-i spun: Prin cîte mîini crezi că a trebuit să treacă tot ce vezi pe aceste mese înainte de a ajunge aici? Ce mulțime de idei trezesc în creierul său prin aceste puține cuvinte! Deodată toată vraja extazului se destramă. Imaginează, reflectează, calculează, se neliniștește. În vreme ce filosofii[237]) înveseliți de vin, poate și de vecinele lor, flecăresc și se dedau la copilării, iată-l pe el filosofînd singur în colțul său; mă întreabă; refuz să-i răspund; îl amîn pentru altădată, își pierde răbdarea, uită să mănînce și să bea și abia așteaptă să plece de la masă ca să ne întreținem în liniște. Ce subiect pentru curiozitatea sa! Ce text pentru instruirea sa! Avînd o judecată sănătoasă, pe care nimic n-a putut-o corupe, ce va gîndi el oare despre lux cînd va afla că toate regiunile lumii au fost puse la contribuție, că poate douăzeci de milioane de mîini au muncit timp îndelungat, că acest lux a costat viața poate a mii de oameni și toate acestea pentru a i se prezenta cu atîta pompă la prînz ceea ce seara va elimina?

Supraveghează cu grijă concluziile intime la care ajunge în urma tuturor acestor observații. Dacă l-ai îngrijit mai rău decît presupun eu, el poate fi tentat să-și îndrepte reflecțiile sale într-un alt sens și să se considere un personaj important în lume văzînd atîtea preocupări concurînd la pregătirea cinei sale Dacă presimți acest raționament, vei putea lesne să-l previi înainte de a apare sau cel puțin să-i ștergi de îndată impresia pe care ar putea s-o aibă. Neștiind încă să perceapă lucrurile decît printr-o plăcere materială, el nu poate judeca asupra potrivirii sau nepotrivirii lor cu el decît prin raporturi sensibile. Comparația unui prînz simplu și rustic, pregătit din obișnuință și căruia

---

237) Fr și P Richard notează observația după care în acest context se face probabil aluzie la vestitele cini ale baronului d'Holbach. Pasajul este dealtfel caracteristic și datorită faptului că Rousseau exagerează, dă uneori proporții de neînchipuit unor fenomene obișnuite pentru a produce efecte scontate.

foamea, libertatea și bucuria i-au întregit gustul, cu acest banchet atît de măreț și aranjat cu atîta meticulozitate, va fi de ajuns pentru a-l face să simtă că în ceea ce privește tot ansamblul acestui festin, avînd în vedere că nu se alege cu nici un profit real și că stomacul său părăsește masa țăranului tot atît de mulțumit ca pe cea a bancherului, nu găsește nimic în plus la una față de cealaltă din ceea ce el ar putea spune că este cu adevărat pe placul său.

Să ne imaginăm ce ar putea să zică guvernorul într-un asemenea caz. Adu-ți bine aminte de aceste două prînzuri și hotărăște în sinea ta care ți-a făcut mai multă plăcere; la care ai observat mai multă bucurie, la care s-a mîncat cu mai multă plăcere, s-a băut cu mai multă veselie și s-a rîs din toată inima? Care a durat mai mult fără a face loc plictiselii și fără să fie nevoie de schimbarea felurilor de mîncare? Totuși vezi diferența: această pîine neagră pe care o găsești atît de bună vine din grîul cules de acel țăran; vinul său negru și ordinar, însă sănătos și nealterat, este din podgoria sa; pînza lui vine din cînepa lui, țesută iarna de nevastă-sa, de fetele lui, de servitoarea sa; nici o altă mînă în afara celor existente în familia sa nu a făcut pregătirile de masă; moara cea mai apropiată și tîrgul vecin sînt pentru el hotarele universului. În ce a constat deci bucuria ta reală legat de tot ceea ce au dat mai mult ținuturile îndepărtate și mîna oamenilor pe masa cealaltă? Dacă toate acestea nu ți-au oferit o masă mai bună, ce ai cîștigat din această abundență? Ce a fost acolo făcut anume pentru tine? Dacă ai fi fost stăpînul casei — va putea el adăuga — toate acestea ți-ar fi rămas și mai străine; căci grija de a înfățișa altora plăcerea ta ar fi sfîrșit prin a ți-o lua: tu te-ai fi ales cu truda, iar ei cu plăcerea.

Această cuvîntare poate fi foarte frumoasă: dar ea nu prețuiește nimic pentru Emil, deoarece îi depășește puterea lui de pricepere și nu-i poți dicta nicidecum propriile tale reflecții. Vorbește-i deci mai simplu. După aceste două încercări, spune-i într-o dimineață: Unde vom prînzi azi? În jurul acestui munte de argintărie care acoperă trei sferturi din masă și al acestor grămezi de flori de hîrtie care sînt oferite la desert pe niște oglinzi? În mijlocul acestor femei cu rochii puse pe cercuri de sîrmă, care te tratează drept păpușă și vor ca să le fi spus ceea ce nu știi? Sau în satul aflat la două leghe de aici, la acei oameni de treabă care ne primesc atît de bucuroși și ne dau smîntînă așa de bună? Alegerea lui Emil nu este îndoielnică, căci el nu este nici flecar, nici mîndru; nu suferă stînjeneala și nu-i plac deloc mîncărurile fine, în schimb e întotdeauna gata să alerge pe cîmp și îi plac fructele bune, legumele bune, smîntîna bună și oamenii cumsecade*). Mergînd pe drum, reflecția

*) Gustul pentru țară pe care-l presupun la elevul meu este rezultatul natural al educației sale. Dealtfel, neavînd nimic din acea înfățișare obraznică și împopoțonată care place atît de mult femeilor, el este mai puțin sărbătorit decît alți copii; în consecință, îi place mai puțin să stea cu ele, se grăbește mai puțin să fie în societatea lor, nefiind încă în stare să-i simtă farmecul. M-am ferit să-l învăț să le sărute mîna, să le spună cuvinte de laudă, nici chiar să le dea considerația ce li se cuvine spre deosebire de bărbați; mi-am făcut o lege inviolabilă din a nu-i cere nimic a cărei rațiune să n-o înțeleagă și nu e nici o rațiune bună pentru un copil ca acesta să trateze un sex altfel decît pe celălalt

sărace în toate. ai trata pe copii nu numai ca filosofi. dar ca oameni înțelepți și ai pretinde să-i faci să înțeleagă ceea ce chiar puțini filosofi au priceput bine

Asupra cărei mulțimi de obiecte interesante nu poți astfel îndrepta deloc curiozitatea unui elev, fără a părăsi niciodată raporturile reale și materiale care sînt pe înțelesul său și fără a accepta ca în spiritul lui să se contureze o singură idee pe care el să n-o poată înțelege? Arta dascălului constă în aceea de a nu stărui cu observațiile sale asupra lucrurilor mărunte care nu sînt de nici un folos. ci de a-l apropia neîncetat pe elev de marile relatii pe care va trebui să le cunoască într-o zi pentru a aprecia ordinea bună sau rea a societății civile. Trebuie să știi să potrivești conversațiile care-l distrează cu felul de a cugeta pe care i l-ai imprimat. Cutare chestiune. care altuia nici pe departe nu-i va putea atrage atenția. va frămînta pe Emil timp de șase luni.

Mergem să prînzim într-o casă bogată; găsim pregătirile unui banchet, lume multă, mulți lachei, multe feluri de mîncăruri, un serviciu elegant și fin Tot acest aparat de plăcere și de sărbătoare are ceva îmbătător, care te amețește cînd nu ești obișnuit cu el. Presimt efectul acestora asupra tînărului meu elev. În timp ce prînzul se prelungește, în timp ce felurile se succed, în timp ce în jurul meselor se vorbește zgomotos, mă apropii de urechea sa și-i spun: Prin cîte mîini crezi că a trebuit să treacă tot ce vezi pe aceste mese înainte de a ajunge aici? Ce multime de idei trezesc în creierul său prin aceste puține cuvinte! Deodată toată vraja extazului se destramă. Imaginează, reflectează, calculează, se neliniștește. În vreme ce filosofii[237]) înveseliți de vin, poate și de vecinele lor, flecăresc și se dedau la copilării, iată-l pe el filosofînd singur în colțul său; mă întreabă; refuz să-i răspund; îl amîn pentru altădată, își pierde răbdarea, uită să mănînce și să bea și abia așteaptă să plece de la masă ca să ne întreținem în liniște. Ce subiect pentru curiozitatea sa! Ce text pentru instruirea sa! Avînd o judecată sănătoasă, pe care nimic n-a putut-o corupe, ce va gîndi el oare despre lux cînd va afla că toate regiunile lumii au fost puse la contribuție, că poate douăzeci de milioane de mîini au muncit timp îndelungat, că acest lux a costat viața poate a mii de oameni și toate acestea pentru a i se prezenta cu atîta pompă la prînz ceea ce seara va elimina?

Supraveghează cu grijă concluziile intime la care ajunge în urma tuturor acestor observații. Dacă l-ai îngrijit mai rău decît presupun eu, el poate fi tentat să-și îndrepte reflecțiile sale într-un alt sens și să se considere un personaj important în lume văzînd atîtea preocupări concurînd la pregătirea cinei sale Dacă presimți acest raționament, vei putea lesne să-l previi înainte de a apare sau cel puțin să-i ștergi de îndată impresia pe care ar putea s-o aibă. Neștiind încă să perceapă lucrurile decît printr-o plăcere materială, el nu poate judeca asupra potrivirii sau nepotrivirii lor cu el decît prin raporturi sensibile. Comparația unui prînz simplu și rustic, pregătit din obișnuință și căruia

---

237) Fr și P Richard notează observația după care în acest context se face probabil aluzie la vestitele cini ale baronului d'Holbach. Pasajul este dealtfel caracteristic și datorită faptului că Rousseau exagerează, dă uneori proporții de neînchipuit unor fenomene obișnuite pentru a produce efecte scontate.

foamea, libertatea și bucuria i-au întregit gustul, cu acest banchet atît de măreț și aranjat cu atîta meticulozitate, va fi de ajuns pentru a-l face să simtă că în ceea ce privește tot ansamblul acestui festin, avînd în vedere că nu se alege cu nici un profit real și că stomacul său părăsește masa țăranului tot atît de mulțumit ca pe cea a bancherului, nu găsește nimic în plus la una față de cealaltă din ceea ce el ar putea spune că este cu adevărat pe placul său.

Să ne imaginăm ce ar putea să zică guvernorul într-un asemenea caz. Adu-ți bine aminte de aceste două prînzuri și hotărăște în sinea ta care ți-a făcut mai multă plăcere: la care ai observat mai multă bucurie, la care s-a mîncat cu mai multă plăcere, s-a băut cu mai multă veselie și s-a rîs din toată inima? Care a durat mai mult fără a face loc plictiselii și fără să fie nevoie de schimbarea felurilor de mîncare? Totuși vezi diferența: această pîine neagră pe care o găsești atît de bună vine din grîul cules de acel țăran: vinul său negru și ordinar, însă sănătos și nealterat, este din podgoria sa; pînza lui vine din cînepa lui, țesută iarna de nevastă-sa, de fetele lui, de servitoarea sa; nici o altă mînă în afara celor existente în familia sa nu a făcut pregătirile de masă; moara cea mai apropiată și tîrgul vecin sînt pentru el hotarele universului În ce a constat deci bucuria ta reală legat de tot ceea ce au dat mai mult ținuturile îndepărtate și mîna oamenilor pe masa cealaltă? Dacă toate acestea nu ți-au oferit o masă mai bună, ce ai cîștigat din această abundență? Ce a fost acolo făcut anume pentru tine? Dacă ai fi fost stăpînul casei — va putea el adăuga — toate acestea ți-ar fi rămas și mai străine; căci grija de a înfățișa altora plăcerea ta ar fi sfîrșit prin a ți-o lua: tu te-ai fi ales cu truda, iar ei cu plăcerea.

Această cuvîntare poate fi foarte frumoasă, dar ea nu prețuiește nimic pentru Emil, deoarece îi depășește puterea lui de pricepere și nu-i poți dicta nicidecum propriile tale reflecții. Vorbește-i deci mai simplu. După aceste două încercări, spune-i într-o dimineață: Unde vom prînzi azi? În jurul acestui munte de argintărie care acoperă trei sferturi din masă și al acestor grămezi de flori de hîrtie care sînt oferite la desert pe niște oglinzi? În mijlocul acestor femei cu rochii puse pe cercuri de sîrmă, care te tratează drept păpușă și vor ca să le fi spus ceea ce nu știi? Sau în satul aflat la două leghe de aici, la acei oameni de treabă care ne primesc atît de bucuroși și ne dau smîntînă așa de bună? Alegerea lui Emil nu este îndoielnică, căci el nu este nici flecar, nici mîndru; nu suferă stînjeneala și nu-i plac deloc mîncărurile fine, în schimb e întotdeauna gata să alerge pe cîmp și îi plac fructele bune, legumele bune, smîntîna bună și oamenii cumsecade*. Mergînd pe drum, reflecția

---

*) Gustul pentru țară pe care-l presupun la elevul meu este rezultatul natural al educației sale. Dealtfel, neavînd nimic din acea înfățișare obraznică și împopoțonată care place atît de mult femeilor, el este mai puțin sărbătorit decît alți copii; în consecință, îi place mai puțin să stea cu ele, se grăbește mai puțin să fie în societatea lor, nefiind încă în stare să-i simtă farmecul M-am ferit să-l învăț să le sărute mîna, să le spună cuvinte de laudă, nici chiar să le dea considerația ce li se cuvine spre deosebire de bărbați; mi-am făcut o lege inviolabilă din a nu-i cere nimic a cărei rațiune să n-o înțeleagă si nu e nici o rațiune bună pentru un copil ca acesta să trateze un sex altfel decît pe celălalt.

vine de la sine Văd că acea mulțime de oameni care muncesc pentru pregătirea acelor prînzuri mari își pierd vremea sau nu se gîndesc nicidecum la plăcerile noastre.

Exemplele mele, bune poate pentru un subiect, vor fi rele pentru multe altele. Dacă le pătrunzi spiritul, vei putea să le variezi după nevoie: alegerea ține de studiul caracterului specific fiecăruia, și acest studiu tine de ocaziile pe care i le oferim de a se arăta Să nu ne imaginăm că în spațiul de trei sau patru ani pe care-l avem de parcurs aici am putea să dăm celui mai dotat copil o idee despre toate artele și despre toate științele naturale, care să fie de ajuns pentru ca într-o zi să le învețe singur; dar făcînd să treacă astfel pe dinaintea lui toate obiectele pe care se cuvine să le cunoască, îl punem în situația să-și dezvolte gustul, talentul, să facă cei dintîi pași spre obiectul spre care-l poartă înclinația sa și să ne arate drumul pe care trebuie să i-l deschidem pentru a urma natura.

Un alt avantaj al acestei înlănțuiri de cunoștințe mărginite, dar juste, este acela de a i le prezenta prin legăturile lor, prin raporturile lor, de a-l face să le dea stima cuvenită și de a-l preveni de prejudecățile pe care le au cei mai mulți oameni cu privire la talentele pe care le cultivă față de cele pe care le-au neglijat Cel ce vede bine ordinea întregului, vede locul unde trebuie să fie fiecare parte; cel ce vede bine o parte și o cunoaște temeinic, poate fi un om învățat: celălalt e un om cu judecată și vă aduceți aminte că ceea ce ne-am propus să dobîndim e mai puțin știința decît judecata.

Oricum ar fi, metoda mea este independentă de exemplele mele; ea este întemeiată pe măsura facultăților omului la diferitele sale vîrste și pe alegerea îndeletnicirilor care se potrivesc facultăților sale. Cred că s-ar găsi cu ușurință o altă metodă cu care s-ar părea că se pot obține rezultate mai bune; dar dacă ea ar fi mai puțin potrivită speciei, vîrstei, sexului, mă îndoiesc că ar avea același succes.

Începînd această a doua perioadă a vieții, ne-am folosit de prisosul forțelor noastre față de trebuințe pentru ca să ieșim afară din noi înșine. Ne-am îndreptat spre cer; am măsurat pămîntul; am căutat legile naturii; într-un cuvînt am străbătut întreaga noastră insulă; acum revenim la ființa noastră, ne apropiem pe nesimțite de locuința noastră. Reintrînd, am fost foarte fericiți că nu încăpuse încă sub stăpînirea dușmanului care ne amenință și care se pregătește să pună mîna pe ea!

Ce ne rămîne de făcut după ce am observat tot ce ne înconjoară? Să întoarcem spre folosul nostru tot ce ne putem însuși și să profităm de curiozitate pentru bunăstarea noastră Pînă acum ne-am adunat unelte de tot felul, fără să știm de care vom avea nevoie. Unele, poate inutile pentru noi, vor putea servi altora; și poate, la rîndul nostru, noi vom avea nevoie de ale lor. Astfel vom găsi tot ce ne trebuie prin acest schimb, dar, ca să-l putem face, va trebui să cunoaștem trebuințele noastre mutuale, trebuie ca fiecare să știe ce au alții din ceea ce îi folosește lui și ce poate să le dea el în schimb. Să presupunem zece oameni care au fiecare zece feluri de trebuințe. E necesar ca fiecare, pentru trebuința lui, să se ocupe cu zece feluri de munci, dar, datorită deose-

birii de spirit și talent, unul va reuși mai puțin într-unele din aceste munci, altul într-altele. Dacă toți, fiind apți pentru lucruri diferite, vor face aceleași lucruri, vor fi rău serviți Să formăm o societate din acești zece oameni și fiecare să se îndeletnicească numai pentru el și pentru ceilalți nouă cu felul de ocupație care-i place mai mult: fiecare se va folosi de talentele celorlalți, ca și cum le-ar avea singur pe toate. Fiecare se va perfecționa în ocupația lui printr-un exercițiu continuu și se va ajunge ca toți zece, avînd tot ce le trebuie, să aibă și prisos pentru alții. Iată principiul aparent al tuturor instituțiilor noastre Nu ține de subiectul meu să examinez aici urmările lui; am făcut aceasta în altă scriere[238]).

După acest principiu, un om care ar voi să se considere ca ființă izolată, care nu depinde de nimeni și s-ar satisface prin sine, nu ar putea fi decît nenorocit. I-ar fi chiar peste putință să trăiască, căci găsind tot pămîntul acoperit de al meu și al tău și neavînd nimic altceva decît corpul său, din ce și-ar scoate cele necesare? Ieșind din starea de natură, silim pe semenii noștri să iasă și ei; nimeni nu poate rămîne în această stare împotriva voinței celorlalți și, în realitate, înseamnă să ieși dacă vrei să nu rămîi în imposibilitatea de a trăi; căci prima lege a naturii este grija de a te conserva

Astfel se formează, încetul cu încetul, în spiritul unui copil ideile de relații sociale, chiar înainte ca el să fie în adevăr membru activ al societății. Emil vede că, pentru a avea instrumente de care să se servească, îi mai trebuie din cele de care se servesc alții, prin care poate obține, în schimb, lucrurile care-i sînt necesare și care sînt în stăpînirea celorlalți. Îl pot pregăti lesne să simtă nevoia acestor schimburi și să fie în stare să profite de pe urma lor.

Excelență, trebuie să trăiesc, zicea un nenorocit autor satiric ministrului care-i reproșa infamia acestei meserii. — *Nu-i văd necesitatea,* îi răspunse cu răceală înaltul funcționar. Acest răspuns, excelent pentru ministru, ar fi fost sălbatic și fals în orice altă gură. Orice om trebuie să trăiască. Acest argument, căruia fiecare îi dă mai multă sau mai puțină putere, în funcție de gradul său de umanitarism, mi se pare fără replică pentru cel care-l dă cu privire la sine. Deoarece, dintre toate aversiunile pe care ni le dă natura, cea mai puternică este cea față de moarte, rezultă că totul este îngăduit de ea celui care nu are alt mijloc pentru a trăi. Principiile pe baza cărora omul virtuos învață să-și disprețuiască viața și să și-o jertfească pentru datorie sînt foarte îndepărtate de această simplicitate primară. Fericite popoarele la care poți fi bun fără efort și drept fără virtute! Dacă este undeva în lume un stat mizerabil în care fiecare nu poate trăi fără să facă rău și în care cetățenii sînt șarlatani din necesitate, acolo nu trebuie să spînzuri pe răufăcător, ci pe cel care îl silește să devină astfel.

Îndată ce Emil va ști ce este viața, prima mea grijă va fi să-l învăț să și-o păstreze. Pînă acum n-am deosebit deloc stările, rangurile, ave-

---

[238]) În *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni.*

rile; nu le voi distinge prea mult nici în cele ce urmează, pentru că omul este același în toate stările· bogatul n-are stomacul mai mare decît săracul și nu mistuie mai bine decît el: stăpînul nu are brațele mai lungi, nici mai puternice decît cele ale sclavului său: cel de rang mare nu este mai mare decît un om din popor; în fine, trebuințele naturale fiind pretutindeni aceleași, mijloacele de a le împlini trebuie să fie pretutindeni egale Conformați educația omului la om, și nu la ceea ce nu este el. Nu vedeti că străduindu-vă să-l formați exclusiv pentru o anumită stare, îl faceți nefolositor alteia și că, dacă soarta îi surîde, n-ați făcut altceva decît să-l nenorociți? Ce poate fi mai ridicol decît un mare senior scăpătat, care mai păstrează, în sărăcie, prejudecățile originii sale? Ce poate fi mai umilitor decît un bogat sărăcit care. amintindu-și de disprețul cu care este privită sărăcia, se simte că a ajuns cel din urmă dintre oameni? Unul cîștigă din meseria de hoț comun, altul din cea de valet slugarnic, cu acest frumos cuvînt: *trebuie să trăiesc.*

Vă încredeți în rînduirea actuală a societății fără să vă gîndiți că această rînduire este supusă la revoluții inevitabile și că nu puteți nici prevedea, nici preveni pe aceea care-i poate atinge pe copiii voștri. Cel de rang mare ajunge mic, cel bogat devine sărac, monarhul devine supus; oare loviturile sortii sînt atît de rare încît să puteți crede că veți scăpa de ele? Ne apropiem de o stare de criză și de secolul revolutiilor*). Cine îți poate spune ce vei ajunge atunci? Tot ce a fost durat de oameni, poate fi dărîmat de oameni, nu există trăsături care să nu se poată șterge afară de cele înscrise de natură, iar natura nu face nici prinți, nici bogați, nici nobili. Ce va face, așadar, în starea de jos acel tiran pe care l-ai educat doar pentru măreție? Ce va face în sărăcie bogătașul care știe să trăiască numai din aur? Ce va face, lipsit de toate, acel prost îngîmfat care nu știe să se folosească de el însuși și nu poate trăi decît prin ceea ce este străin de el? Fericit cel care știe să părăsească atunci starea care-l părăsește și să rămînă om în ciuda sorții! Să laude cine și cît vrea pe acel rege învins care se îngroapă ca un nebun sub ruinele tronului său; eu îl disprețuiesc; văd că trăiește numai prin coroană și nu e nimic dacă nu e rege; dar cel care pierde coroana și se lipsește de ea e mai presus de coroană. De la rangul de rege, pe care-l poate deține și un laș, și un ticălos, și un nebun, el se ridică la starea de om, pe care puțini oameni știu s-o păstreze. Atunci el învinge soarta, o privește cu dispreț, nu datorează nimănui nimic decît sieși și cînd nu-i rămîne să se arate decît pe sine, atunci nu mai e un nimic; este ceva. Da, îl prefer de o sută de ori mai mult pe regele Siracuzei care se face dascăl la Corint și pe regele Macedoniei care se face scriitoraș la Roma, decît pe un nenorocit de Tarquiniu care nu știe ce să facă dacă nu domnește, decît pe moștenitorul unui stăpîn peste trei regate** care ajunge jucăria oricui îndrăznește să-i batjocorească mizeria, rătăcind de la o curte la alta,

*) Socotesc cu neputință ca marile monarhii ale Europei să mai poată trăi multă vreme· toate au fost strălucitoare, si orice stare strălucitoare merge spre declin. Pentru această părere am temeiuri mai particulare decît această maximă; dar nu e potrivit să le spun și fiecare le vede foarte bine.

căutînd pretutindeni ajutor și primind ocară, pentru că nu știe decît o singură meserie, care nu mai stă în puterea lui[239]).

Omul și cetățeanul, oricine ar fi el, nu are alt bun de dat societății decît pe sine însuși; toate celelalte bunuri sînt în societate fără voia lui: iar cînd un om este bogat, sau nu se bucură de bogăția lui, sau se bucură și publicul. În primul caz fură de la ceilalți ceea ce nu-i folosește nici lui, iar în al doilea, nu le dăm nimic. Astfel, datoria socială îi rămîne întreagă atîta timp cît nu plătește decît din averea sa. Dar tatăl meu, cîștigînd-o, a servit societatea... fie, el și-a plătit datoria, însă nu și pe a ta. Datorezi mai mult celorlalți decît dacă te-ai fi născut fără avere; pentru că te-ai născut favorizat. Nu e deloc drept ca ceea ce un om a făcut pentru societate să ușureze pe altul de ceea ce el îi datorează: căci fiecare, aparținînd întreg societății, nu poate plăti decît pentru sine și nici un tată nu poate transmite fiului său dreptul de a fi inutil semenilor săi; or, este totuși ceea ce el face, după cum ziceți voi, cînd îi transmite bogățiile sale care sînt proba și valoarea muncii. Cel care mănîncă trîndăvind ceea ce n-a cîștigat el însuși fură; iar un rentier pe care statul îl plătește ca să nu facă nimic nu se deosebește prea mult, după mine, de un hoț care trăiește pe cheltuiala trecătorilor. În afara societății, omul izolat, care nu datorează nimic nimănui, are dreptul să trăiască cum îi place; însă în societate, unde trăiește în mod necesar pe cheltuiala celorlalți, el le datorează în muncă valoarea întreținerii sale; aceasta este fără nici o excepție. A munci este deci o datorie indispensabilă omului social. Bogat sau sărac, puternic sau slab, orice cetățean trîndav este un pungaș.

---

[239]) În primele două ediții din Amsterdam și Paris, în locul cuvintelor *moștenitorul unui stăpîn peste trei regate*, se citea *moștenitorul și fiul unui rege al regilor*, apoi în notă (*):*Vonones, fiul lui Phraates, regele Parților* (cf. Tacitus, *Annales*, II 2)

„Moștenitorul unui stăpîn peste trei regate" este principele Carol Eduard, zis pretendentul, fiul lui Iacob al II-lea, regele Angliei, detronat în 1688, care a trăit multă vreme în Franța și s-a abrutizat prin beție.

Regele Macedoniei despre care e vorba în acest context e Perseu, ultimul rege al Macedoniei, învins de Paulus-Emilius și omorît în închisoare la Roma. După Plutarh, nu el, ci fiul lui, „deveni bun lucrător"... și „învăță literele și limba romană pe care știa atît de bine s-o scrie încît servi apoi ca scrib și grefier la magistrații Romei". . (cf. Plutarh, *Viața lui Paulus-Emilius, par* 5).

În legătură cu acest context, de Musset, în ediția sa, povestește o anecdotă interesantă, care aruncă o lumină particulară asupra tendinței unor oameni de a-și menține cu orice preț un anumit „prestigiu" social

În 1792, mulți emigranți francezi s-au refugiat la Hamburg, unde toată lumea lucra. Cei care aveau talente sau cunoștințe speciale au reușit să rămînă, ceilalți au fost siliți să plece mai departe. Dl. baron de xxx făcea parte din ultima categorie; fără nici o resursă și neștiind ce să facă, se gîndi să fie îngrijitor de bolnavi, punînd condiția ca să fie chemat prin titlul său („D-le baron") de cîte ori i se cerea ceva de către bolnav. Această năzuință de a-și păstra, într-un serviciu socotit umilitor și extrem de greu pe acea vreme, titlul de noblețe plăcu hamburghezilor, care făceau prea puțin caz de noblețe (era în timpul Republicii libere a Hamburgului), mai ales atunci cînd nu era însoțită de avere. „Dl. baron" deveni îngrijitorul la modă, căutat și bine plătit. Nu lua masa niciodată cu stăpînii casei, nici în bucătărie, ci numai după ce își îndeplinea serviciul

Or, dintre toate ocupațiile care pot asigura traiul omului, cea care îl apropie mai mult de starea de natură este munca manuală: dintre toate condițiile, cea mai independentă de soartă și de oameni este cea a meșteșugarului. Meșteșugarul nu depinde decît de munca sa; e liber, pe cît e plugarul sclav, căci acesta ține de cîmpul său, a cărui recoltă este la bunul plac al altuia Dușmanul, prințul, un vecin puternic, un proces, îi pot lua pămîntul; prin acest pămînt el poate fi vexat în mii de feluri; dar oriunde meșteșugarul ar fi persecutat, își face îndată bagajul. își ia brațele și pleacă. Cu toate acestea, agricultura este cea dintîi meserie a omului; este cea mai cinstită. cea mai folositoare și, în consecință, cea mai nobilă meserie pe care o poate exercita. Nu-i spun lui Emil: învață agricultura; o știe. E obișnuit cu toate muncile cîmpului; a început cu ele, la ele se întoarce neîncetat Îi zic deci: cultivă moștenirea de la părinți. Dar dacă pierzi această moștenire sau dacă n-o ai, ce faci? Învață un meșteșug.

Un meșteșug, fiului meu! Fiul meu meșteșugar! Dar cum poți să te gîndești la așa ceva, domnule? Da, doamnă, mă gîndesc mai bine decît dumneata care vrei să-l silești să nu poată fi niciodată altceva decît un lord, un marchiz, un prinț și poate într-o zi mai puțin decît nimic; eu vreau să-i dau un rang pe care să nu-l poată pierde, un rang care să-i facă cinste în orice epocă, vreau să-l ridic la starea de om; și, orice ai zice, va avea mai puțini egali în acest titlu decît în toate cele pe care le va primi de la dumneata

Litera omoară. iar spiritul dă viață[240]) E vorba mai puțin să înveți o meserie pentru a ști o meserie decît pentru a învinge prejudecățile care o disprețuiesc. Nu vei fi silit niciodată să muncești pentru a trăi. Ei! Cu atît mai rău, cu atît mai rău pentru tine! Dar n-are a face: nu lucra deloc pentru pîine, lucrează pentru glorie. Coboară-te la starea unui meșteșugar pentru ca să fii deasupra stării tale. Ca să-ți supui destinul și lucrurile, începe prin a te face independent de ele. Ca să stăpînești prin opinie, începe prin a o stăpîni.

Amintește-ți că nu-ți cer deloc un talent, ci un meșteșug, un adevărat meșteșug, o artă pur mecanică, în care lucrezi mai mult cu mîinile decît cu mintea, care nu te duce la avere, dar te face să te poți lipsi de ea. În unele case, cu mult în afara pericolului de a le lipsi pîinea, am văzut tați care împing prevederea atît de departe, încît la grija instrucției copiilor adaugă pe aceea de a le da și cunoștințe care, orice s-ar întîmpla, i-ar putea face să aibă din ce să trăiască. Acești tați prevăzători cred că au făcut mare lucru; dar nu fac nimic, pentru că mijloacele care cred ei că le pun la îndemîna copiilor depind chiar de aceeași soartă deasupra căreia vor să-i ridice Încît, cu toate aceste frumoase talente, dacă cel

---

240) Sensul afirmației poate fi înțeles numai dacă ne referim la semnificația particulară a termenilor „lettre" si „esprit" din context „Literă"=îngustime, sens restrîns și formal al lucrurilor dobîndit prin „litera" din cărți; „spirit"=sens larg și real al lucrurilor, dobîndit prin experiență proprie, independent de termenii care le desemnează

În general, cele două paragrafe precedente, împreună cu cel de față și următoarele cîteva, au o valoare excepțională pentru gîndirea pedagogică înaintată a lui Rousseau Considerarea muncii manuale ca parte integrantă a educației complete are o netăgăduită valabilitate și azi (cf. studiul introductiv).

care le are nu se găsește în împrejurări favorabile ca să le folosească, va pieri de mizerie, ca și cum n-ar avea nici unul

De îndată ce este vorba de prefăcătorie și de intrigi, e mai bine să întrebuințezi aceste mijloace ca să te menții în starea bună în loc să-ți recîștigi, din mijlocul mizeriei, mijloacele prin care să te ridici la prima ta stare Dacă cultivi artele al căror succes ține de reputația artistului. dacă te pregătești pentru ocupații care se dobîndesc numai prin favoare, la ce îți vor servi toate acestea cînd, dezgustat pe drept de lume, vei disprețui mijloacele fără de care nu poți reuși? Ai învătat politica și afacerile prinților· foarte bine; dar ce vei face cu aceste cunoștințe dacă nu poți să te apropii de miniștri, de femeile de la curte, de șefii birourilor, dacă n-ai secretul să le placi și dacă toți aceștia nu găsesc în tine secătura care le trebuie? Ești arhitect sau pictor: fie, dar trebuie să-ți faci cunoscut talentul. Crezi că poți numaidecît să-ți pui lucrarea la expoziție? Nu merge așa! Trebuie să fii de la Academie; trebuie chiar să fii sprijinit ca să poți obține. în colțul unui perete, un loc obscur. Părăsește linia și pensula; ia o trăsură și aleargă din ușă în ușă; așa se cîștigă celebritatea. Trebuie însă să știi că toate aceste uși strălucite au paznici sau portari care înțeleg numai prin semne și au urechile în palmă. Vrei să înveți pe alții ceea ce ai învățat tu și să te faci profesor de geografie sau de matematică, sau de limbi, sau de muzică, sau de desen? Chiar și pentru aceasta îți trebuie elevi și, prin urmare, protectori. Ține seama că e mai important să fii șarlatan decît priceput și că, dacă nu cunoști decît meseria ta, vei fi totdeauna un ignorant[241]).

Vezi deci cît de puțin trainice sînt toate aceste resurse strălucitoare și cîte alte resurse îți sînt necesare pentru a te folosi de ele Și apoi, ce te vei face în această tristă cădere? Nenorocirile, fără să te instruiască, te înjosesc; devenit mai mult ca oricînd o jucărie a opiniei publice. cum te vei ridica deasupra prejudecăților care sînt arbitrul soartei tale? Cum vei disprețui josnicia și viciile de care ai nevoie ca să trăiești? Nu depindeai decît de bogăție, iar acum depinzi de bogați; nu ai făcut altceva decît să-ți faci robia mai grea și să te încarci cu mizeria. Ai ajuns sărac. fără să fii liber; e starea cea mai rea în care omul poate cădea.

Dar dacă, în loc să recurgi pentru a trăi la asemenea cunoștințe înalte, care sînt făcute pentru a hrăni sufletul și nu corpul, ai recurge, la nevoie, la mîinile tale și la întrebuințarea ce le-o poți da, toate dificultățile ar dispărea, toate prefăcătoriile ar deveni inutile: resursa e totdeauna gata pentru a fi folosită; probitatea, onoarea nu mai sînt obstacole în viață; nu mai ai nevoie să fii ticălos si mincinos în fața celor mari, mlădios și slugarnic fată de pungași, un lingușitor abject fată de toată lumea, unul ce acordă împrumuturi sau e un hoț, ceea ce este aproape același lucru cînd nu ai nimic; nu te va mai atinge opinia altora; nu ai nevoie să curtenești pe nimeni, nici să lingușești pe proști, nici să îndupleci pe ușieri, nici să plătești pe o curtezană sau, ceea ce e mai rău, s-o flatezi Nu te interesează dacă necinstiții conduc marile afaceri, aceasta nu te împiedică pe tine în viața ta necunoscută, să fii om cinstit și să-ți cîștigi pîinea. Intri în cel dintîi atelier al meseriei pe care ai învățat-o; Meștere,

---

241) Constatarea privește orînduirea socială a timpului.

am nevoie de lucru. Meseriașule. șezi acolo si lucrează. Înainte ca să fi venit ora prînzului ți-ai cîștigat prînzul: dacă ești sîrguitor și cumpătat, înainte de a trece opt zile vei avea din ce să trăiești alte opt zile: vei fi trăit liber, sănătos, sincer, muncitor, drept. Nu înseamnă să-ți pierzi timpul cîștigînd în felul acesta.

Vreau neapărat ca Emil să învețe o meserie. Vei zice: măcar să fie o meserie onorabilă. Ce înseamnă acest cuvînt? Nu este onorabilă orice meserie care folosește publicului? Nu vreau să fie nici cusător de broderii, nici poleitor, nici smălțuitor, ca gentilomul lui Locke[242]). Nu vreau să fie nici muzicant, nici actor, nici autor de cărți*). Dintre profesiile de acest fel și altele asemănătoare, poate să aleagă pe care o va dori: nu-l voi stingheri cu nimic. Prefer să fie cizmar decît poet: prefer să paveze marile drumuri decît să facă flori de porțelan. Dar, vei zice, polițiștii, spionii, călăii sînt oameni utili. Stă în mîna guvernămîntului ca să nu mai fie deloc. Dar să trecem peste asta. n-aveam dreptate; nu e destul să-și aleagă cineva o meserie utilă; se cere ca ea să nu ceară celor care o îndeplinesc însușiri sufletești odioase și incompatibile cu rostul omului. Astfel, revenind la vorba dintîi, să ne alegem o meserie onorabilă; dar să ne amintim totdeauna că nu există deloc onestitate fără utilitate.

Un autor celebru din acest secol**), ale cărui cărți sînt pline de proiecte mari si de vederi mici, făcuse jurămînt ca toți preoții din tagma sa să nu se căsătorească; însă fiind mai scrupulos decît alții în privința adulterului, se zice că s-a decis să aibă servitoare drăguțe cu care să repare cît mai bine insulta care o adusese speciei sale prin acest temerar angajament Socotea drept o datorie a cetățeanului să dea patriei alți cetățeni și din tributul pe care-l plătea astfel înmulțea clasa meseriașilor. De îndată ce acești copii creșteau, îi punea să învețe o meserie după gustul lor, înlăturînd numai profesiile trîndave, de prisos, sau cele supuse modei, ca, de exemplu, cea de peruchier, care nu e niciodată necesară și care poate deveni inutilă dintr-un moment într-altul, atîta vreme cît natura nu va obosi să ne dea păr pe cap.

Iată spiritul care trebuie să ne conducă în alegerea meseriei lui Emil, sau, mai curînd, nu noi vom face alegerea, ci el; căci fiind îmbibat cu maxime care păstrează în el disprețul natural pentru lucrurile inutile, el nu va vrea niciodată să-și piardă timpul în îndeletniciri fără valoare, iar el nu cunoaște altă valoare a lucrurilor decît cea a utilității lor reale; îi trebuie o meserie care ar fi putut să servească lui Robinson pe insula sa.

Făcînd să treacă prin fața copilului produsele naturii și ale artei, ațîțîndu-i curiozitatea și urmîndu-l unde îl poartă ea, ai avantajul de a-i studia gusturile, pornirile, înclinările și de a vedea strălucind prima

---

242) Locke susținea că „gentlemanul“ trebuie să învețe o meserie (grădinărit, lemnărie, la țară: parfumerie, lăcuire gravură, lucrări în metal etc , la oraș).

*) Dar ești și tu, evident, mi se va spune. Mărturisesc că sînt, spre nenorocirea mea Dar greselile mele, pe care cred că le-am ispășit destul, nu sînt pentru altul temeiuri ca să le comită și el Nu scriu ca să-mi scuz greșelile, ci ca să-i împiedic pe cititorii mei să le imite[243])

243) *Emil* trebuia să fie, potrivit acestor vederi, ultima carte a lui Rousseau

**) Abatele de Saint-Pierre.

scînteie a talentului său, dacă are într-adevăr vreunul bine precizat. Este însă o eroare răspîndită, de care trebuie să te ferești, și anume să atribui pornirii talentului efectul întîmplării și să iei drept o adevărată înclinare pentru cutare sau cutare artă spiritul imitativ comun omului și maimuței, care îl îndeamnă mecanic și pe unul, și pe altul să vrea să facă tot ce vede că se face, fără să știe prea mult la ce servește. Lumea e plină de meșteșugari și mai ales de artiști care n-au nici un talent înnăscut pentru arta cu care se îndeletnicesc și spre care au fost împinși din copilărie, fie determinați de alte conveniente, fie pentru că au fost înșelați de un zel aparent care i-ar fi putut îndrepta tot așa de bine spre oricare altă artă, dacă ar fi văzut-o practicată. Unul aude bătînd toba, și se crede general; altul vede zidindu-se o casă și vrea să fie arhitect. Fiecare este atras de meseria pe care o vede de aproape, dacă o crede respectabilă.

Am cunoscut un servitor care, văzînd pe stăpînul său că pictează și desenează, și-a pus în cap să fie pictor și desenator. Îndată după această hotărîre, a luat creionul pe care nu l-a mai părăsit decît pentru pensulă. pe care a păstrat-o toată viața. Fără lecții și fără reguli, începu să deseneze tot ceea ce-i ieșea înainte. Petrecu trei ani țintuit de mîzgăliturile sale de care nu-l putea dezlipi nimic decît slujba sa, fără să se descurajeze de puținul progres pe care capacitățile lui mediocre îi îngăduiau să-l facă. L-am văzut timp de șase luni de vară fierbinte într-o mică anticameră care dădea spre miazăzi și în care te sufocai în trecere, așezat sau mai curînd lipit toată ziua de scaunul său înaintea unui glob, desenînd și redesenînd acest glob, începînd și reîncepînd neîncetat cu o încăpățînare neînvinsă pînă cînd a realizat relieful globului destul de bine ca să fie mulțumit de munca sa. În fine, ajutat de stăpînul său și condus de un artist, a ajuns să-și părăsească livreaua și să trăiască din pensula sa. Pînă la un oarecare punct perseverența ține locul talentului; el a atins acest punct și nu-l va depăși niciodată. Statornicia și rîvna acestui băiat cinstit sînt demne de laudă. Va fi totdeauna stimat pentru asiduitatea sa, pentru fidelitatea sa, pentru moravurile sale; însă el nu va picta nimic altceva decît ce se pune deasupra porții. Cine oare nu s-ar fi înșelat în zelul lui și nu l-ar fi luat drept un adevărat talent? Este o diferență mare între a-ți place o muncă și a fi făcut pentru ea. Trebuie observații mai fine decît își închipuie cineva pentru a te convinge de talentul real și de adevăratul gust al unui copil, care arată mai mult dorințele sale decît dispozițiile sale, pentru că judecăm totdeauna după cele dintîi neștiind să studiem pe cele din urmă. Aș dori ca un om priceput să ne dea un tratat despre arta de a observa copiii. Ar fi foarte important să cunoaștem această artă; părinții și dascălii nu au încă elementele ei.

Poate însă că dăm aici prea mare importanță alegerii unei meserii. Fiindcă e vorba numai de o muncă manuală, această alegere nu înseamnă ceva deosebit pentru Emil, iar ucenicia lui este făcută mai mult de jumătate prin exercițiile cu care l-am ocupat pînă acum. Ce vreți să facă? E gata pentru orice; știe să umble cu sapa și cu cazmaua. știe să se servească de strung. de ciocan, de rindea, de pilă: uneltele tuturor meseriilor îi sînt de-acum familiare. E vorba numai să se obișnuiască a în-

trebuința vreuna din aceste unelte destul de repede și de ușor pentru a egala în stăruință pe lucrătorii buni care se servesc de ele; în această privință, el are un mare avantaj față de toți, acela de a avea trupul ager și membrele mlădioase pentru a lua fără greutate orice fel de poziție și a prelungi, fără sforțare, orice fel de mișcări. În plus, are organele simțurilor întregi și bine exercitate: toată mecanica artelor îi este cunoscută. Ca să poată lucra ca un meșter, îi lipsește numai obișnuința, iar obișnuința nu se cîștigă decît cu timpul. Cărui meșteșug pe care va trebui să-l alegem îi va afecta deci destul timp pentru a ajunge îndemînatic? Numai despre aceasta este vorba.

Dați bărbatului o meserie potrivită sexului său, iar tînărului o meserie potrivită vîrstei sale. Nu-i place și nu i se potrivește nici o profesie sedentară și casnică, care îi slăbește și îmbătrînește corpul. Niciodată un tînăr n-a dorit din proprie inițiativă să fie croitor: trebuie multă iscusință ca să îndemni spre această meserie femeiască sexul pentru care nu e făcută*). Acul și sabia nu pot fi purtate de aceleași mîini. Dacă aș fi suveran[244]), aș da voie numai femeilor și schilozilor să se ocupe de croitorie și de lucrările cu acul. Presupunînd că eunucii sînt necesari, găsesc că orientalii sînt nebuni că-i pregătesc anume. De ce nu se mulțumesc cu cei pe care i-a făcut natura așa, cu cei cărora natura le-a mutilat sufletul, făcîndu-i lași? Cred că ar avea mai mulți decît au nevoie. Orice om slab, plăpînd, fricos e condamnat de natură la viața sedentară; e făcut să trăiască la rînd cu femeile sau în felul lor. Atît mai bine dacă există vreo meserie care le este potrivită; dacă însă e neapărată nevoie de adevărați eunuci, atunci să reducă la această stare pe bărbații care își dezonorează sexul, îmbrățișînd meserii care nu li se potrivesc. Alegerea lor trădează eroarea naturii; îndreptînd această greșeală într-un fel sau altul, nu vei fi făcut decît bine.

Interzic elevului meu meseriile nesănătoase, dar nu cele grele, nici chiar meseriile periculoase. Ele exercită în același timp forța și curajul. Ele sînt potrivite numai bărbaților; femeile nu le reclamă; cum nu le este rușine bărbaților să ia din cele pe care le practică ele?

Luctantur paucae, comedunt colliphia paucae.
Vos lanam trahitis, calathisque peracta refertis
Vellera ...[245])

În Italia nu vezi deloc femei în prăvălii; și nu-ți poți imagina nimic mai trist decît priveliștea străzilor din acea țară pentru cei obișnuiți cu cele din Franța și Anglia. Văzînd pe comercianții de modă că vînd femeilor panglici, funde, resiruri, fireturi, găseam aceste podoabe delicate destul de ridicole în niște mîini grosolane, făcute pentru a sufla în foale și pentru a bate cu ciocanul. Îmi ziceam: în această țară, femeile ar trebui, din răzbunare, să deschidă prăvălii de lustruit arme și de armuri.

*) La cei vechi n-au existat croitori: hainele bărbaților erau făcute în casă, de către femei.

[244]) În sens de *legiuitor*.

[245]) Din J u v e n a l, *Satire*, II, 531 „Puține sînt femeile care luptă; puține sînt cele care mănîncă pîinea atleților. Voi toarceți lîna și, după ce ați isprăvit lucrul, puneți-l în coșuri ".

Ei, fiecare să fabrice şi să vîndă armele potrivite sexului său. Ca să le cunoşti trebuie să le foloseşti.

Tinere, imprimă muncii tale forţa mîinii bărbăteşti. Învaţă să mînuieşti cu un braţ viguros barda şi fierăstrăul, să cioplești lemnul, să te urci pe căpriori, să pui acoperişuri, să le întăreşti vîrful cu funie şi grinzi; apoi să strigi la sora ta să vină să te ajute la lucru, aşa cum ea te chema să lucrezi la broderia ei.

Simt că am spus prea mult pentru plăcuţii mei contemporani; dar mă las cîteodată dus de puterea consecinţelor. Dacă unui om, oricare ar fi el, îi este ruşine să lucreze în public înarmat cu tesla şi încins cu un şorţ de piele, nu mai văd în el decît un sclav al opiniei, gata să roşească făcînd bine, îndată ce s-ar rîde de oamenii cinstiţi. Totuşi să cedăm prejudecăţilor părinţilor tot ceea ce nu poate dăuna judecăţii copiilor. Nu este necesar să practici toate profesiile utile pentru a le cinsti pe toate; este destul să nu apreciezi nici una inferioară ţie. Cînd ai de făcut alegerea şi cînd nimic altceva nu te determină, de ce nu ai ţine seama de plăcere, de înclinare, de potrivirea dintre profesiile de acelaşi rang? Prelucrarea metalelor este utilă şi poate cea mai utilă dintre toate; totuşi, afară de cazul cînd aş avea vreo raţiune particulară care să mă îndemne în acest sens, n-aş face din fiul dumitale un potcovar, un lăcătuş, un fierar; n-aş dori să-l văd, în fierăria lui, cu înfăţişarea unui ciclop. De asemenea, nu l-aş face zidar, şi cu atît mai puţin pantofar. Toate meseriile trebuie să fie îndeplinite, însă cine poate alege trebuie să se gîndească la curăţenie, căci aici nu mai încape nici o opinie; asupra acestui punct decid simţurile noastre. În fine, nu mi-ar plăcea acele profesii stupide în care lucrătorii, fără pregătire şi aproape în mod automat, nu-şi exercită niciodată mîinile decît cu acelaşi fel de munci Ţesătorii, cei care fac ciorapi, tăietorii de piatră: la ce serveşte să foloseşti în aceste meserii oameni înzestraţi cu raţiune? Este o maşină care conduce o altă maşină.

Luînd în consideraţie toate acestea, aş ţine cel mai mult ca meseria pe gustul elevului meu să fie cea de tîmplar. E curată, e folositoare şi se poate exercita în casă; ţine de ajuns corpul în mişcare; cere muncitorului iscusinţă şi pregătire; apoi, în forma obiectelor determinată de utilitate, eleganţa şi gustul nu sînt excluse.

Dacă din întîmplare spiritul elevului vostru era îndreptat în mod hotărît spre ştiinţele speculative, atunci n-aş avea nimic împotrivă să i se dea o meserie conformă cu înclinaţiile sale; ar învăţa, de exemplu, să facă instrumente de matematică, ochelari, telescoape etc.

Cînd Emil va învăţa meseria sa, doresc s-o învăţ împreună cu el; căci sînt convins că nu va învăţa niciodată bine decît ceea ce vom învăţa împreună. Ne vom începe deci amîndoi ucenicia şi nu vom pretinde deloc să fim trataţi ca domni, ci ca adevăraţi ucenici care nu se distrează; de ce nu am fi într-adevăr buni de aşa ceva? Ţarul Petru era teslar în şantier şi toboşar în propria sa armată; crezi că acest prinţ nu preţuia cît tine prin naştere şi prin merite? Înţelege bine că nu spun acest lucru lui Emil, ci dumitale, oricine ai putea fi.

Din nefericire, nu vom putea petrece tot timpul lîngă tejghea. Nu sîntem numai ucenici de lucrători, ci şi ucenici de oameni; iar ucenicia

acesteia din urmă meserii este mult mai grea și mai îndelungată decît cealaltă Cum vom proceda deci? Vom lua oare un maistru de rindea o oră pe zi. cum luăm un dascăl de dans? Nu. Nu vom fi ucenici, ci discipoli; iar ambiția noastră nu este atît să învățăm lemnăria cît să ne ridicăm la starea de lemnar. Sînt, așadar, de părere să mergem cel puțin o dată sau de două ori pe săptămînă să stăm o zi lîngă un maistru, să ne sculăm la aceeași oră cu el, să fim la lucru înaintea lui, să mîncăm cu el la masă. să muncim după ordinele sale și. după ce vom fi avut onoarea să prînzim cu familia sa, să ne întoarcem, dacă vrem, să ne culcăm în paturile noastre tari. Iată cum se învață mai multe meserii deodată și cum te deprinzi cu munca mîinilor fără să neglijezi cealaltă ucenicie[246]).

Să fim simpli cînd facem bine. Să nu reproducem vanitatea prin grijile noastre de a o combate. A te lăuda că ai învins prejudecățile înseamnă că te supui lor. Se zice că în familia sultanilor din Turcia este un vechi obicei ca padișahul să facă lucrări manuale și fiecare știe că lucrările unei mîini regale nu pot fi decît capodopere Se împart deci, cu cinste, aceste capodopere celor cu ranguri mari de la Poartă și obiectul e plătit după calitatea lucrătorului. Ceea ce văd eu rău aici nu este această pretinsă vexare, căci, dimpotrivă, e un bine Silind pe cei mari să împartă cu el ce au jefuit de la popor, prințul e cu atît mai putin obligat să jefuiască în mod direct poporul. Este o ușurare necesară despotismului, fără de care această groaznică formă de guvernare n-ar putea subzista.

Adevăratul neajuns al unui asemenea obicei este ideea pe care și-o face acest biet om despre meritul său. Ca și regele Midas, el vede că tot ce atinge el se schimbă în aur, dar nu bagă de seamă că urechile îi cresc[247]). Ca să-i păstrăm lui Emil urechi scurte, să-i ferim mîinile de acest talent bogat; ceea ce face el să fie prețuit după lucru, nu după lucrător. Să nu admitem niciodată ca lucrul său să fie apreciat altfel decît în comparație cu al meșterilor buni. Munca lui să fie prețuită de lucrul însuși și nu pentru că este al lui. Cînd ceva este bine făcut, să zici: *Iată ce e bine făcut,* dar nu adăuga: *Cine a făcut aceasta?* Dacă spune el însuși, cu un aer mîndru și mulțumit de sine: *Eu l-am făcut,* adaugă cu răceală: *tu sau altul, n-are a face, e un lucru bine făcut.*

Bună mamă, păzește-te mai ales de minciunile ce ți se pregătesc. Dacă fiul tău știe multe lucruri, ferește-te de tot ce știe; dacă are nenorocirea să fie crescut la Paris și să fie bogat, e pierdut. Cît timp va găsi aici artiști destoinici. va avea toate talentele lor; iar departe de ei, nu va avea nici unul. La Paris, bogatul știe tot; numai săracul este ignorant. Capitala aceasta este plină de diletanți și mai ales de diletante, care lu-

---

246) Adică „ucenicia de a deveni om".

247) Legenda lui Midas (cf. Ovidiu, *Metamorfoze,* cartea a XI-a). Bacchus propunînd regelui Midas să-și formuleze o dorință, acesta a cerut ca tot ce va atinge să se transforme în aur. Dar și bucatele la masă se prefăceau, atinse de mîna lui, în aur; foamea și setea îl siliră să ceară zeilor iertare. După unele rugăminți, este iertat. Dar, în curînd, afirmînd că Pann cîntă mai frumos decît Apolo, zeul muzicii îl pedepsi ca să-i crească urechi de măgar

crează așa cum dl. Guillaume[248]) inventa culorile În privința aceasta cunosc trei excepții onorabile printre bărbați și poate că sînt mai multe, dar printre femei nu știu nici una și mă îndoiesc că ar exista. În general, dobîndești un nume în lumea artelor ca și în cea a oamenilor de lege; devii artist și judecător al artiștilor, precum ajungi doctor în drept și magistrat.

Dacă ar fi deci odată stabilit că e frumos să știi o meserie, copiii voștri ar ști-o fără s-o învețe; ar ajunge meșteri ca și consilierii din Zürich[249]). La o parte cu asemenea ceremonii pentru Emil, la o parte cu aparențele, întotdeauna realitatea. Să nu spună ce știe, să învețe în tăcere. Să-și realizeze totdeauna capodopera sa, dar să nu ajungă niciodată maistru[250]); să nu fie lucrător prin titlul său, ci prin munca sa.

Dacă am fost înțeles pînă aici, va trebui conceput modul cum, prin obișnuința exercițiului corporal și prin lucru manual, formez pe nesimțite elevului meu gustul cugetării și al meditației, spre a ține în cumpănă lenea care ar rezulta din indiferența sa față de judecățile oamenilor și din calmul pasiunilor sale. Trebuie să lucreze ca un țăran și să cugete ca un filosof, ca să nu fie trîndav ca un sălbatic. Marele secret al educației e de a face ca exercițiile corpului și cele ale spiritului să servească întotdeauna de odihnă unele altora[251]).

Să ne ferim de a anticipa învățăturile care cer un spirit mai copt. Emil nu va fi multă vreme lucrător fără să resimtă prin propria sa experiență inegalitatea condițiilor pe care nu a observat-o la început. Va voi la rîndul său să mă întrebe asupra maximelor pe care i le dau și care sînt potrivite înțelegerii lui. Primind totul numai de la mine, văzîndu-se atît de aproape de starea săracilor, va dori să știe de ce eu sînt atît de departe. Poate că îmi va pune, pe neașteptate, întrebări aspre: *„Ești bogat, mi-ai spus-o, și văd și eu. Un bogat trebuie să dea și el munca sa societății, pentru că este om. Dar dumneata, dumneata ce faci pentru ea?“* Ce va răspunde la aceasta un bun guvernor? Nu știu. Ar fi poate destul de prost să-i vorbească copilului de grija pe care i-o poartă. În ce mă privește, atelierul m-ar scoate din încurcătură: *„Iată, dragă Emil, o întrebare excelentă; îți cer să răspunzi în locul meu cînd vei putea să dai pentru tine un răspuns de care să fii mulțumit. În așteptare, voi avea grijă să-ți dau ție și săracilor ceea ce am de prisos și să fac o masă sau un scaun pe săptămînă, spre a nu fi cu totul nefolositor la nimic“*.

---

248) Personaj din comedia *Avocatul Patelin,* care datează din secolul al XV-lea Guillaume era un negustor de postav; avînd un proces cu un păstor al său pe care îl apăra Patelin, negustorul s-a zăpăcit atît de mult, încît amesteca, în apărarea sa, chestiunea oilor cu cea a postavului. Rousseau a vrut să înțeleagă, în context, un lucru prost, făcut de nepricepuți.

249) Zurich-ul, vestit încă de pe atunci pentru industriile si meșteșugarii săi, avea, poate, un consiliu industrial superior la care se referă, ironic, autorul în context.

250) În sistemul închis al breslelor feudale, exercitarea unei meserii ca „maistru“ presupunea trecerea prin stadiul de „ucenic“ și „calfă“. Rousseau recomandă aici ca elevul său să aibă calitățile unui maistru, dar să nu rîvnească la titlu.

251) Recunoaștem noțiunea actuală de „odihnă activă“ cu deosebit de prețioasele ei implicații educative pentru organizarea regimului adecvat muncii și recreațiilor Ideea se întîlnește bine precizată și la Locke.

Iată-ne întorşi la noi înşine. Iată cum copilul nostru, gata să nu mai fie copil a revenit la ființa sa. Acum simte mai bine ca oricînd necesitatea care-l leagă de lucruri După ce am început prin a-i exercita corpul şi simțurile. i-am exercitat spiritul și judecata. În fine, am reunit întrebuințarea membrelor cu cea a facultăților sale: am făcut din el o ființă care acționează și gîndeşte; ne mai rămîne ca să desăvîrşim omul, să-l facem o ființă iubitoare și simțitoare. adică să-i perfecționăm rațiunea prin sentiment. Înainte însă de a intra în această nouă ordine de lucruri, să ne aruncăm ochii asupra aceluia pe care îl părăsim și să vedem cît se poate mai exact pînă unde am ajuns.

Elevul nostru n-avea la început decît senzații. acum are idei; simțea numai, acum judecă. Căci din compararea mai multor senzații succesive sau simultane și din judecata pe care o facem asupra lor, se naşte un fel de senzație mixtă sau complexă. pe care o numesc idee.

Modul cum se formează ideile este ceea ce dă un caracter propriu spiritului omenesc. Spiritul care nu își formează ideile decît pe raporturi reale este un spirit solid; cel care se mulțumeşte cu raporturi aparente este un spirit superficial; cel care vede raporturile aşa cum sînt este un spirit just; cel care le apreciază rău este un spirit fals; cel care scorneşte raporturi imaginare, care nu se bazează nici pe realitate, nici pe aparențe, este un nebun; cel care nu compară deloc este un prost. Aptitudinea mai mare sau mai mică de a compara ideile şi de a găsi raporturi între ele face ca oamenii să aibă mai multă sau mai puțină ascuțime de spirit.

Ideile simple nu sînt decît senzații comparate. Există judecăți în senzațiile simple, ca și în senzațiile complexe, pe care le numesc idei simple. În senzație, judecata este pur pasivă; ea afirmă că simți ceea ce simți. În percepție sau idee, judecata este activă; ea apropie, compară, determină raporturi pe care nu le determină simțurile. Iată toată deosebirea; dar ea e mare. Natura nu se înşală niciodată, noi sîntem cei care ne înşelăm totdeauna*).

Văd că i se serveşte unui copil de opt ani înghețată; duce lingura la gură fără să știe ce este și, simțind răceala, strigă: *A, mă arde!* Are o senzație foarte vie și, fiindcă nu cunoaşte nici una mai vie decît căldura focului, crede c-o simte pe aceasta. Totuşi, el se înşală; fiorul frigului îi face rău, dar nu-l arde, iar aceste două senzații nu sînt asemănătoare,

---

*) Variantă: *Spun că este imposibil ca simțurile noastre să ne înşele, căci este totdeauna adevărat că noi simțim ceea ce simțim; și epicureii aveau dreptate în aceasta. Senzațiile nu ne fac să cădem în eroare decît prin judecățile pe care ne place să le adăugăm aici despree cauzele producătoare chiar ale senzațiilor înseşi, sau asupra raporturilor dintre ele, sau asupra naturii obiectelor pe care le percepem prin ele. Or, într-acestea se înşală epicureii, pretinzînd că judecățile pe care le facem asupra senzațiilor noastre n-ar fi niciodată false. Noi simțim senzațiile noastre, dar nu simțim judecățile noastre, ci le producem*[252].

252) Varianta, cuprinsă în ediția din 1801, se află în manuscrisul autograf, sub formă de adaos la text: dar în aceată ediție lipsea atît alineatul la care era adăugată această variantă, cît si cel precedent („Modul cum se formează ideile ') Această mențiune e dată de Petitain în ediția sa; Sallwürk socoteşte că prezentarea textului în ediția din Amsterdam e mai corespunzătoare; la aceasta ne-am oprit și în traducerea de față.

pentru că cei care le-au simțit și pe una, și pe alta nu le confundă deloc. Nu senzația îl înșală, ci judecata pe care o face.

La fel se întîmplă cu cel care vede întîia oară o oglindă sau o mașină de optică, sau care intră într-o pivniță adîncă în miezul iernii sau verii, ori înmoaie în apă căldicică mîna foarte încălzită sau foarte rece, sau care învîrtește între două degete încrucișate o mică bilă etc. Dacă se mulțumește să spună ce vede, ce simte, judecata sa fiind numai pasivă, nu e cu putință să se înșele; cînd judecă însă faptul după aparență, e activ, compară și stabilește prin inducție raporturi pe care nu le observă, atunci se înșală sau se poate înșela. Pentru a-și corecta sau preveni eroarea, are nevoie de experiență.

Arată elevului tău noaptea niște nori trecînd între el și lună; el va crede că luna este cea care merge în sens contrar, iar norii stau pe loc; o va crede printr-o inducție grăbită, pentru că el vede de obicei că obiectele mici se mișcă mai mult decît cele mari și pentru că norii i se par mai mari decît luna, a cărei depărtare nu o poate aprecia. Dacă se găsește pe un vapor care plutește pe mare și privește țărmul de departe, va cădea în greșeala contrară și va crede că vede pămîntul alergînd, pentru că, nesimțind deloc că el este cel care e în mișcare, privește vaporul, marea sau țărmul și întregul său orizont ca pe un tot nemișcător, în care țărmul pe care-l vede fugind nu-i pare decît o parte.

Cînd un copil vede pentru prima oară un băț afundat pe jumătate în apă, vede un băț frînt; senzația e adevărată și ea ar fi adevărată chiar dacă nu am ști temeiul acestei aparențe. Dacă-l întrebi deci ce vede, el va răspunde: un băț frînt; și spune adevărul, căci e foarte sigur că are senzația unui băț frînt. Dar cînd, înșelat de judecata sa, merge mai departe și după ce a afirmat că vede un băț frînt, mai afirmă că ceea ce vede este în adevăr un băț frînt, atunci spune ceva fals. Pentru ce? Pentru că atunci ar deveni activ și n-ar mai judeca prin privire, ci prin inducție, afirmînd că simte ceea ce nu simte, că judecata pe care o primește de la un simț ar fi confirmată prin altul.

Deoarece toate erorile noastre vin din judecățile noastre, se înțelege că dacă n-am avea niciodată nevoie de a judeca, n-am avea nici o nevoie de a învăța; nu ne-am putea înșela niciodată, am fi mai fericiți în ignoranța noastră decît putem fi în știința noastră. Cine neagă că savanții știu mii de lucruri adevărate pe care ignoranții nu le știu niciodată? Sînt însă, din pricina aceasta, savanții mai aproape de adevăr? Dimpotrivă, ei se depărtează de el pe măsură ce înaintează în căutarea lui, căci vanitatea de a judeca progresînd mai mult decît luminile[253]), fiecare adevăr pe care îl descoperă este însoțit de o sută de judecăți false. Este cu totul evident că societățile savante din Europa nu sînt decît școli publice de minciuni; și este foarte sigur că există mai multe erori în Academia de științe decît într-un neam întreg de huroni[254]).

---

253) Cunoștințele dobîndite.

254) Popor indigen al Americii, din familia irochezilor, întîlnit de francezi cu ocazia debarcării lor în Canada. Expresia „adevărat huron“ înseamnă „bădăran“, „necioplit“.

Deoarece cu cît știu mai mult, oamenii se înșală mai mult, singurul mijloc de a evita eroarea este ignoranța[255]). Nu judeca și nu te vei înșela niciodată. Aceasta este lecția naturii ca și cea a rațiunii. Afară de un mic număr de raporturi imediate și foarte sensibile pe care le au lucrurile cu noi, tot restul ne este cu totul indiferent. Un sălbatic n-ar face un pas pentru a merge să vadă cea mai frumoasă mașină și toate minunile electricității. *Ce-mi pasă?* Este cuvîntul cel mai obișnuit al ignorantului și cel mai convenabil pentru înțelept.

Însă, din nenorocire, nu ni se mai potrivește acest cuvînt. Ne pasă de toate lucrurile, de vreme ce sîntem legați de toate lucrurile; iar curiozitatea ni se mărește în mod necesar odată cu trebuințele. Iată de ce atribuim filosofului o foarte mare curiozitate, iar sălbaticului nici una. Acesta din urmă n-are trebuință de nimeni, — celălalt are nevoie de toată lumea și mai ales de admiratori.

Mi se va spune că ies din natură; nu cred. Ea își alege instrumentele și regulile după trebuință, nu după opinie. Or, trebuințele se schimbă odată cu situația oamenilor. E mare deosebire între omul natural trăind în starea naturală și omul natural trăind în context social. Emil nu este un sălbatic pe care să-l gonești în pustiuri, ci un sălbatic făcut să trăiască în orașe[256]). Trebuie să știe să-și cîștige viața aici, să se folosească de locuitorii lor și să trăiască, dacă nu ca ei, cel puțin cu ei.

Deoarece va trebui să judece, chiar fără voia sa, în mijlocul atîtor raporturi noi de care va depinde, să-l învățăm deci să judece bine.

Modul cel mai bun de a învăța să judeci bine este acela care caută să simplifice cît mai mult experiențele noastre și, de s-ar putea, chiar să ne scutească de ele fără să cădem în eroare. De unde concluzia că, după verificarea îndelungată a constatărilor unui simț prin ale altuia, trebuie să învățăm a verifica constatările fiecărui simț prin el însuși, fără a cere ajutorul altuia. Atunci, fiecare senzație va deveni pentru noi o idee și această idee va fi întotdeauna conformă cu adevărul. Acesta este cîștigul cu care m-am silit să umplu această a treia vîrstă a vieții umane.

Acest mod de a proceda cere o răbdare și o prudență de care puțini dascăli sînt capabili și fără de care niciodată discipolul nu va învăța să judece. Dacă, de exemplu, în cazul înșelării asupra bățului frînt, te vei grăbi să scoți bățul din apă pentru a-i arăta eroarea, poate îl vei aduce la realitate; dar ce l-ai învățat cu aceasta? Nimic decît ceea ce ar fi învățat îndată singur. O, nu așa trebuie să procedezi! E vorba mai puțin de a-l învăța un adevăr decît de a-i arăta cum trebuie să acționeze pentru a descoperi totdeauna adevărul. Pentru a-l instrui mai bine, nu trebuie să-l scoți prea curînd din greșeală.

Să luăm ca exemplu pe Emil și pe mine. Mai întîi, la cea de a doua din chestiunile presupuse, orice copil crescut în mod obișnuit nu va întîrzia să răspundă afirmativ. Desigur, va spune el, este un băț frînt. Mă îndoiesc mult că Emil mi-ar da același răspuns. Nevăzînd nevoia de a fi

255) Cf nota noastră 210 cu privire la pretinsul antiintelectualism rousseauist.
256) Pasaj deosebit de important; sprijinindu-ne pe el, se înlătură interpretările eronate și simpliste ale celor care pretindeau că în *Emil* Rousseau preconizează *întoarcerea* omului la faza primitivă a societății.

și de a se arăta savant, nu e niciodată grăbit să judece; el nu judecă decît pe evidență și, în acest caz, el este destul de departe de descoperirea ei, el care știe în ce măsură judecățile noastre asupra aparențelor sînt supuse iluziei, fie chiar numai în domeniul perspectivei.

Dealtfel, știind din experiență că întrebările mele cele mai neserioase urmăresc totdeauna un anumit scop pe care nu-l observă la început, el nu este obișnuit să răspundă în mod nesocotit; dimpotrivă, el stă la îndoială și le examinează cu atenție și cu mare grijă înainte de a răspunde. Niciodată nu-mi dă un răspuns de care să nu fie el însuși mulțumit, iar el cu greu poate fi mulțumit. În fine, nici el, nici eu nu umblăm să cunoaștem adevărul lucrurilor, ci numai să ne ferim de eroare. Ne-ar fi mai greu să ne mulțumim cu un motiv care nu e bun decît să nu găsim nici unul *Nu stiu* e un cuvînt care ni se potrivește la amîndoi și pe care-l repetăm foarte des pentru că nu ne costă mai nimic nici pe unul, nici pe altul. Însă fie că-i scapă un asemenea răspuns nesocotit, fie că-l evită prin comodul nostru *nu știu,* replica mea este aceeași: să vedem, să cercetăm.

Acest băț afundat pe jumătate în apă este fixat într-o poziție perpendiculară. Ca să știm dacă e frînt, cum se pare, cîte lucruri nu avem de făcut înainte de a-l scoate din apă ori de a pune mîna pe el?

1. Mai întîi privim în jurul bățului și vedem că frîntura se întoarce odată cu noi. Deci numai ochiul nostru este cel care o schimbă, iar privirile nu mișcă corpurile.

2. Ne fixăm bine privirea asupra vîrfului bastonului care iese în afara apei; atunci bățul nu mai este frînt, vîrful aflat în apropierea ochiului nostru acoperă exact vîrful celălalt*). Oare ochiul nostru a îndreptat bățul?

3. Clătinăm suprafața apei; vedem că bățul se frînge în mai multe bucăți, se mișcă în zig-zag și urmează ondulațiile apei. Oare mișcarea pe care o dăm acestei ape este de ajuns ca să rupă, să înmoaie și să topească astfel bățul?

4. Scurgem apa și vedem că bățul se îndreaptă puțin cîte puțin pe măsură ce apa scade. Nu vedem oare aici destul pentru a lămuri faptul și a descoperi refracția? Nu este deci adevărat că vederea ne înșală, pentru că noi nu avem nevoie decît de ea pentru a îndrepta erorile pe care i le atribuim.

Să presupunem că avem de-a face cu un copil atît de prost încît acesta să nu înțeleagă rezultatul acestor experiențe; atunci trebuie să chemăm pipăitul în ajutorul vederii. În loc să scoți bățul din apă, lasă-l așa, iar copilul să-l pipăie de la un vîrf la altul; el nu va simți nici un unghi: bățul nu este deci frînt.

Îmi veți spune că aici nu sînt numai judecăți, ci raționamente în toată regula. Este adevărat; dar nu vedeți că de îndată ce spiritul ajunge

---

*) Am găsit contrariul printr-o experiență mai exactă. Refracția acționează circular și bățul pare mai gros la vîrful care este în apă decît la celălalt; acest lucru nu schimbă nimic din puterea raționamentului, dar consecința nu e mai puțin justă.

pînă la idei. orice judecată devine un raționament? Conștiința oricărei senzații este o propoziție, o judecată. Deci, de îndată ce comparăm o senzație cu alta, raționăm. Arta de a judeca și arta de a raționa sînt exact același lucru.

Emil nu va ști niciodată dioptrica[257]) sau doresc s-o învețe cu ajutorul acestui băț. Nu va diseca insecte; nu va număra petele soarelui; nu va ști ce este un microscop și un telescop. Învățații voștri elevi vor rîde de ignoranța lui. Nu vor greși: dar înainte de a se servi de asemenea instrumente. eu aștept ca el să le inventeze. Nu te îndoiești de faptul că acest lucru nu se va întîmpla așa de curînd.

Iată spiritul întregii mele metode în această chestiune. Dacă copilul învîrtește o mică bilă între două degete încrucișate și crede că simte două bile, nu-i voi da voie să se uite pînă nu va fi convins dinainte că e numai una.

Aceste lămuriri vor fi de ajuns, cred, pentru a indica limpede progresul pe care l-a făcut pînă aici spiritul elevului meu și calea urmată spre a realiza acest progres. Te-ai speriat poate de cantitatea lucrurilor pe care i le-am trecut pe dinainte. Te temi să nu-i strivesc spiritul sub această mulțime de cunoștințe. Dimpotrivă, îl învăț mai degrabă să le ignoreze decît să le știe. Îi arăt drumul științei, ușor, în adevăr; dar lung, imens și anevoie de străbătut. Îl las să facă primii pași pentru a cunoaște începutul. dar nu-i permit să meargă mai departe.

Silit să învețe singur, va face apel la propria sa rațiune, nu la rațiunea altuia; căci, dacă nu te supui opiniei, nu trebuie să te supui nici autorității, iar cele mai multe din erori ne vin mai mult de la alții decît de la noi. Din acest exercițiu continuu trebuie să rezulte o vigoare a spiritului, asemănătoare aceleia dobîndite de corp prin muncă și prin oboseală. Un alt avantaj îl constituie faptul că înaintezi numai pe măsura puterilor tale. Spiritul, nu mai puțin decît corpul, nu duce decît ceea ce poate duce. Cînd gîndirea își însușește lucrurile înainte de a le depune în memorie, ceea ce va scoate apoi din ea va fi al ei. Încărcînd prea mult memoria fără știrea gîndirii, te expui să nu scoți niciodată nimic din ea care să-i aparțină cu adevărat.

Emil are cunoștințe puține, dar cele pe care le are sînt în adevăr ale sale; nu știe nimic pe jumătate. În puținul număr de lucruri pe care le știe, și le știe bine, cel mai important este că sînt multe pe care le ignorează și pe care va putea să le știe odată, că sînt mai multe pe care le cunosc alți oameni și pe care el nu le va cunoaște niciodată și că sînt nesfîrșit de multe altele pe care nici un om nu le va ști niciodată Are un spirit universal, nu ca urmare a cunoștințelor, ci a facultății de a le dobîndi; un spirit deschis, inteligent, gata la orice și, cum zice Montaigne: dacă nu instruit, cel puțin în stare să se instruiască[258]). Mi-este

---

[257]) *dioptrica* — parte a fizicii care se ocupă de acțiunea mediilor asupra luminii ce le străbate.

[258]) Montaigne (*Eseuri*, II, 17): „Sufletele frumoase sînt acele suflete universale și gata la orice: dacă nu sînt instruite, sînt în stare să se instruiască". În acest context, cuvîntul „cunoștințe" e corespondentul cuvîntului „lumières" („lu-

de ajuns dacă știe să descopere pe *la ce folosește* cu privire la orice lucru pe care-l face și pe acel *pentru ce* referitor la tot ceea ce crede. Căci, încă o dată: scopul meu nu este să-i dau știința, ci să-l învăț s-o dobîndească la nevoie, să-l fac s-o prețuiască exact cît merită și să-l fac să iubească adevărul mai mult decît orice*. Cu această metodă mergi încet, dar nu faci niciodată un pas inutil și nu ești silit deloc să te întorci înapoi.

Emil n-are decît cunoștințe naturale și pur fizice. Nu cunoaște nici măcar numele istoriei, nici ce este metafizica și morala. Cunoaște raporturile esențiale ale omului cu lucrurile, dar nici unul din raporturile morale ale omului cu omul. Știe puțin să generalizeze ideile și să facă abstracții. Vede calități comune mai multor corpuri, fără să raționeze asupra acestor calități în sine. Cunoaște întinderea abstractă cu ajutorul figurilor geometriei, cunoaște cantitatea abstractă cu ajutorul semnelor algebrei. Aceste figuri și aceste semne sînt suporturile abstracțiilor pe care se sprijină simțurile sale. Nu caută deloc să cunoască lucrurile prin natura lor, ci numai prin raporturile care îl interesează. Apreciază lucrurile din afară numai după raportul pe care-l au cu el, dar această apreciere este exactă și sigură. În ea nu încap nici fantezia, nici convențiile sociale. Se ocupă mai mult de ceea ce este util și, fără să părăsească vreodată acest mod de apreciere, nu pune deloc preț pe opinie.

Emil e muncitor, cumpătat, răbdător, ferm, curajos. Imaginația sa, nicidecum febrilă, nu-i mărește niciodată primejdiile; este sensibil la puține rele și știe să sufere cu statornicie, pentru că nu s-a învățat să lupte împotriva destinului. În ce privește moartea, nu știe încă bine ce e, dar, obișnuit să se supună fără împotrivire legii necesității, cînd va trebui să moară, va muri fără să geamă și fără să se zbuciume; atîta îți dă voie natura să faci în această clipă pe care toti o urăsc. A trăi liber și a ține la puține lucruri omenești este mijlocul cel mai bun de a învăța să mori.

Într-un cuvînt, Emil e virtuos în tot ceea ce se raportează la el însuși. Ca să aibă și virtuți sociale, îi lipsește numai cunoașterea relațiilor care cer aceste virtuți; îi lipsesc numai cunoștințele pe care spiritul său e pe deplin gata să le primească.

Se consideră pe sine fără să țină seama de alții și-i pare bine că nici alții nu se gîndesc la el. Nu cere nimănui nimic și crede că nu datorează nimănui nimic. E singur în societatea umană și se bizuie nu-

---

mini"). În secolul al XVIII-lea, concepția filosofică a luminismului — sau „filosofia luminilor" — susținea că progresul și fericirea omului se pot realiza printr-o cît mai largă difuziune a științei, a „luminilor", în masele populare. Cînd Rousseau accentuează mai mult dezvoltarea capacității de cunoaștere decît cunoștințele ca atare, se depărtează de curentul filosofic luminist și se apropie mai mult de vederile formaliste ale umanismului Renașterii, în speță ale lui Montaigne.

*) Variantă: *Căci, încă o dată, scopul meu nu este să-i dau știința, ci să-l fac s-o cunoască, să-l învăț s-o dobîndească la nevoie, spre a-l face s-o aprecieze atît cît valorează și a-l face să iubească adevărul mai presus de orice.*

mai pe sine Are dreptul să se bizuie pe sine mai mult decît pe oricare altul, căci el este tot ce poate să fie cineva la vîrsta lui. Nu face nici un fel de greșeli sau face numai din acelea care ne sînt inevitabile; n-are nici un viciu sau n-are decît acele vicii de care nu se poate păzi nici un om Are corpul sănătos, membrele sprintene. spiritul corect și fără prejudecăți, inima liberă și fără pasiuni. Amorul propriu, prima și cea mai naturală dintre toate pasiunile, abia de s-a ivit. Fără să tulbure liniștea nimănui, a trăit mulțumit, fericit și liber, pe cît a îngăduit natura. Crezi că un copil care ajunge astfel la cincisprezece ani și-a pierdut anii precedenți?

CARTEA IV

Ce repede trecem pe acest pămînt! Primul sfert din viață se scurge înainte de a ști să-l folosim; ultimul sfert se scurge și el după ce am încetat de a ne mai bucura de viață. Întîi nu știm deloc să trăim; apoi nu mai putem; iar în intervalul care separă aceste două extremități inutile, trei sferturi din timpul ce ne mai rămîne sînt consumate cu somnul, cu munca, cu durerea, cu constrîngerea și cu necazurile de tot felul. Viața e scurtă datorită în mai mică măsură duratei ei limitate, cît mai ales prin aceea că și acel puțin timp aproape că nu-l gustăm deloc. Oricît ar fi de îndepărtat momentul morții de cel al nașterii, viața e întotdeauna prea scurtă cînd acest interval e rău întrebuințat[259]).

Ne naștem, ca să zic astfel, de două ori: o dată pentru a exista, altă dată pentru a trăi; întîi ne naștem pentru specie, a doua oară pentru sex[260]). Cei care privesc femeia ca bărbat imperfect greșesc fără îndoială; dar analogia exterioară este în favoarea lor. Pînă la vîrsta nubilă[261]), cele două sexe nu au nimic aparent care să le distingă: același chip, același obraz, aceeași pieliță, aceeași voce, totul e egal; fetele sînt copii, băieții sînt copii; același cuvînt ajunge pentru ființe atît de asemănătoare. Bărbații cărora li s-a oprit de timpuriu dezvoltarea ulterioară a sexului păstrează această înfățișare toată viața, sînt niște copii mari, iar femeile păstrînd aceeași înfățișare, par, din mai multe puncte de vedere, că n-au fost niciodată altfel.

---

259) Ediția Richard trimite acest context la Seneca, *Scrisori către Lucilius*, I: „Cea mai mare parte a vieții se trece făcînd rău, o bună parte a nu face nimic, viața întreagă a face altceva decît ceea ce ar trebui".
260) Ca bărbat sau ca femeie.
261) Adică: pubertatea.

Însă omul. în general, nu e făcut să rămînă totdeauna în starea de copilărie. Iese din ea la momentul prescris de natură, iar acest moment de criză, deși foarte scurt, are influente de lungă durată.

După cum mugetul mării precede de departe furtuna, această revoluție furtunoasă se anunță prin murmurul pasiunilor născînde: o fierbere surdă vestește apropierea primejdiei. O schimbare în fire. izbucniri frecvente, o continuă agitație a spiritului fac pe copil aproape de nedisciplinat. Devine surd la vocea care-l făcea ascultător: e un leu în fierbere: nu mai cunoaște pe îndrumător, nu mai vrea să fie condus.

La semnele morale ale unei dispoziții în schimbare se adaugă schimbări sensibile în figură. Fizionomia începe să i se maturizeze și dobîndește un caracter distinct; puful rar și moale care i se ivise pe obraji se înnegrește și se întărește. Vocea i se schimbă, mai bine zis o pierde: nu e nici copil, nici bărbat și nu poate lua tonul nici unuia din doi. Ochii săi, aceste organe ale sufletului, care pînă acum nu spuneau nimic, găsesc un limbaj și o expresie; un foc născînd îi însuflețește, privirile lor mai vii au încă o sfîntă nevinovăție, dar nu mai au prostia lor primară· el simte că de-acum poate spune mult cu ei; începe să învețe a-i lăsa în jos și să roșească; devine sensibil înainte de a ști ce simte; e neliniștit fără motiv de a fi. Toate acestea pot veni treptat și să-ți dea încă răgaz; dar dacă vioiciunea sa devine prea neastîmpărată, dacă pornirea sa violentă se schimbă în furie, dacă trece brusc de la supărare la înduioșare. dacă plînge fără motiv. dacă i se ridică pulsul și i se aprinde privirea cînd se găsește în preajma lucrurilor care încep să fie periculoase pentru el, dacă mîna unei femei atingînd mîna sa îl face să tremure, dacă se tulbură sau se intimidează lîngă ea, Ulise, înțeleptule Ulise! Ia seama la tine! Burdufurile pe care le astupai cu atîta grijă s-au deschis. vînturile s-au și pornit: nu părăsi cîrma nici un minut. altfel totul este pierdut[262])

Aceasta este a doua naștere despre care am vorbit; aici începe cu adevărat viața omului și nimic omenesc nu-i mai este străin[263]). Pînă aici grijile noastre au fost jocuri copilărești; ele nu încep decît acum să aibă o adevărată importanță. Cu această epocă. în care se încheie educația obișnuită, începe propriu-zis educația noastră; însă, ca să expunem bine acest nou plan, să reluăm mai din urmă starea lucrurilor referitoare la ele.

Pasiunile sînt principalele instrumente ale conservării noastre; este deci deopotrivă de ridicol și zadarnic să încerci a le distruge: ar însemna să controlezi natura. ar însemna să deformezi opera lui Dumnezeu. Dacă Dumnezeu ar spune omului să-și nimicească pasiunile pe care i le dă, Dumnezeu ar voi și n-ar voi, s-ar contrazice el însuși. El n-a dat niciodată acest ordin nesocotit; nimic asemănător nu se găsește scris în su-

262) Cf *Odiseia* lui Homer (X, 47). Eol dădu lui Ulise un burduf mare, în care închise toate vînturile Tovarășii lui Ulise, neștiind ce este în burduf și crezînd că sînt lucruri scumpe (aur etc), dezlegară burduful — pe cînd Ulise dormea — și astfel se dezlănțuiră din nou furtunile asupra lor...

263) Aluzie la maxima poetului latin Terentius: *Homo sum, humani nihil a me alienum puto. (Sînt om și nimic din ce este omenesc nu mi-e străin.)*

fletul omului, iar ceea ce Dumnezeu vrea ca omul să facă nu-i spune prin alt om, i-l spune el însuși, îl scrie în fundul sufletului lui

Oi, eu l-aș găsi pe cel care ar vrea să împiedice pasiunile să se nască ca fiind aproape tot atît de nebun ca cel care ar vrea să le distrugă, iar acei care ar crede că am urmărit un atare scop pînă acum m-ar fi înțeles, desigur, foarte rău

Dar am judeca oare bine dacă am conchide — pornind de la faptul că e în natura omului să aibă pasiuni — că toate pasiunile pe care le simțim noi și cele pe care le vedem la alții sînt naturale? Izvorul lor este natural, e adevărat; dar mii de rîulețe străine l-au umflat: e un fluviu mare, care creste neîncetat și în care s-ar regăsi cu greu cîteva picături din apele sale inițiale. Pasiunile noastre naturale sînt foarte mărginite: ele sînt instrumentele libertății noastre, ele tind să ne conserve. Toate pasiunile care ne robesc și care ne distrug vin din altă parte; nu ni le dă natura, ci noi ni le însușim în dauna ei.

Izvorul pasiunilor noastre, originea și principiul tuturor celorlalte, singura pasiune care se naște odată cu omul și nu-l părăsește niciodată cît timp e el în viață este iubirea de sine: pasiune primară, înnăscută, anterioară oricărei alteia și față de care toate celelalte sînt, într-un sens, numai modificări[264]). În acest înțeles, dacă voiți, toate pasiunile sînt naturale. Cea mai mare parte însă din aceste modificări sînt produse de cauze străine și fără acestea ele nici nu s-ar naște vreodată; asemenea modificări, departe de a ne fi avantajoase, ne sînt dăunătoare; ele schimbă scopul inițial și merg împotriva principiului lor; atunci omul se găsește în afară de natură și se pune în contradicție cu sine.

Iubirea de sine e totdeauna bună și totdeauna conformă ordinii. Fiecare fiind preocupat îndeosebi de propria sa conservare, cea dintîi si cea mai importantă din grijile sale este și trebuie să fie aceea de a veghea neîncetat asupra acesteia: dealtfel, cum ar putea veghea altfel, dacă nu ar nutri cel mai mare interes în acest scop?

Trebuie deci să ne iubim pentru a ne conserva, iar ca urmare imediată a aceluiași sentiment, iubim ceea ce ne conservă. Orice copil se leagă de doica sa; Romulus trebuia să se lege de lupoaica care-l alăptase. La început acest atașament este pur mecanic Ceea ce-i favorizează bunăstarea unui individ îl atrage; ceea ce-i dăunează îl respinge: aici nu e decît un instinct orb. Ceea ce transformă acest instinct în sentiment, atașamentul în iubire, aversiunea în ură este intenția manifestă de a ne dăuna sau de a ne fi util. Nu ne pasionează ființele insensibile care nu se manifestă decît ca urmare a impulsului ce li se dă. Însă acele ființe de la care așteptăm ceva bun sau rău, în funcție de propria lor dispoziție interioară, de voința lor, acelea pe care le vedem că acționează liber pentru sau contra, ne inspiră sentimente asemănătoare acelora pe care ni le arată. Ceea ce ne servește este căutat, însă ceea ce vrea să ne servească,

---

264) Sallwurk (*op cit.*, vol. II, p 4) observă că acest alineat se apropie în multe privințe de poema didactică a lui Pope: *Despre om* (tradusă în limba română de Costache Conachi) Poetul englez socotește pasiunile ca moduri ale „iubirii de sine" *(modes of self-love)*, care au rolul „unor forte ce conservă viața".

iubim; de ceea ce ne dăunează ne ferim, dar ceea ce vrea să ne dăuneze, urîm.

Primul sentiment al unui copil este de a se iubi pe sine, iar al doilea, derivînd din cel dintîi, este de a iubi pe cei care îi sînt în apropiere, căci, în starea de slăbiciune în care este, el nu cunoaște pe nimeni decît prin ajutorul și îngrijirile pe care le primește. La început, afecțiunea pe care o are pentru doică și pentru guvernantă nu este decît obișnuită. Le caută pentru că are nevoie de ele și se simte bine dacă le are; este mai degrabă cunoștință decît bunăvoință. Îi trebuie mult timp pentru a înțelege că ele îi sînt nu numai utile, dar că ele vor să-i fie utile; abia atunci începe el să le iubească.

Copilul este deci în mod natural înclinat spre bunăvoință, pentru că vede că tot ce este în jurul lui e gata să-l ajute și, observînd aceasta, el se deprinde să aibă un sentiment favorabil semenilor săi; dar, în măsura în care își lărgește relațiile, trebuințele, dependențele active sau pasive, se deșteaptă sentimentul raporturilor sale față de altul și se trezește conștiința datoriilor și a preferințelor. Atunci copilul devine poruncitor, gelos, înșelător, răzbunător. Dacă îl silești să asculte, nevăzînd utilitatea a ceea ce i se cere, o atribuie capriciului sau intenției de a-l supăra și se răzvrătește. Dacă i te supui, vede îndată în ceea ce i se împotrivește răzvrătire și intenție rea; bate scaunul sau masa pentru că nu l-au ascultat. Iubirea de sine, care se limitează numai la noi, e mulțumită dacă adevăratele noastre trebuințe sînt satisfăcute; dar amorul propriu[265]), care se sprijină pe comparație, nu e niciodată mulțumit și nu va putea fi, pentru că acest sentiment, preferîndu-ne pe noi altora, cere de asemenea ca și alții să ne prefere lor, ceea ce este imposibil. Iată cum pasiunile blînde și afectuoase se nasc din iubirea de sine și cum pasiunile dușmănoase și irascibile se nasc din amorul propriu. Astfel, ceea ce face pe om să fie esențial bun este faptul ca el să aibă puține trebuințe și să se compare puțin cu alții; ceea ce-l face în mod esențial rău este faptul de a avea multe trebuințe și de a ține mult la opinie. Potrivit acestui principiu, e ușor de văzut cum toate pasiunile copiilor și ale oamenilor pot fi îndreptate spre bine sau spre rău. E adevărat că, neputînd trăi totdeauna singuri, vor rămîne cu greu întotdeauna buni; această dificultate va crește chiar, în mod necesar, pe măsura înmulțirii

---

265) Pasaj caracteristic pentru definirea noțiunilor de *iubire de sine* („amour de soi") și *amor propriu* („amour propre"), care în limbajul obișnuit sînt, îndeobște, folosite pentru a desemna unul și același lucru. Deosebirea dintre ele, cum rezultă din context, este foarte accentuată.

Distincția pe care o face Rousseau între *iubirea de sine* și *amorul propriu* se leagă de pozițiile lui principiale iubirea de sine este caracteristică (ipoteticei) stării naturale („de natură") și punctul de plecare al virtuții; amorul propriu e un produs social și germenul tuturor viciilor (cf. *Discurs asupra inegalității dintre oameni*).

Sallwürk arată (*op. cit*, vol II, p 5—6) că filosoful francez Blaise Pascal (1623—1662), în *Pensées (Cugetări)*, crede că omul a pierdut prin păcat iubirea cea dintîi (pentru Dumnezeu) și golul imens care a rămas s-a umplut cu amorul propriu, care reduce totul la sine. Helvétius se ridică însă împotriva lui Rousseau, căutînd să probeze că evoluția naturală a omului îl duce la cruzime. În același sens caracterizează amorul propriu și La Rochefoucauld.

relatiilor; în acest sens mai ales, pericolele societății fac mai indispensabile arta și grija de a preveni în sufletul omenesc depravarea, acest produs al noilor sale trebuințe

Studiul potrivit omului este cunoașterea raporturilor sale. Atîta timp cît nu cunoaște decît ființa sa fizică, trebuie să se studieze în raporturile sale cu lucrurile; aceasta este îndeletnicirea copilăriei sale; cînd începe să-și dea seama de ființa sa morală, el trebuie să se studieze în raporturile sale cu oamenii; aceasta este îndeletnicirea întregii sale vieți, care trebuie să înceapă în momentul la care am ajuns acum.

Îndată ce bărbatul are trebuință de o tovarășă, el nu mai este o ființă izolată, inima sa nu mai este singură. Cu aceasta se nasc toate relațiile cu specia sa, toate afecțiunile sufletului său. Prima sa pasiune le fermentează îndată pe celelalte.

Înclinarea instinctului e nedeterminată. Un sex este atras spre celălalt: iată pornirea naturii. Alegerea, preferințele, atașamentul personal sînt opera cunoștințelor, a prejudecăților, a obișnuinței; trebuie timp și pricepere ca să fim capabili de iubire; iubești după ce ai judecat, preferi după ce ai comparat. Aceste judecăti se fac fără să ne dăm seama, dar nu sînt mai puțin reale. Orice s-ar spune, oamenii vor cinsti totdeauna iubirea adevărată; căci, deși pornirile ei ne rătăcesc, deși nu înlătură unele însușiri odioase ale sufletului, ci chiar le produce, presupune totuși și însușiri de preț, fără de care omul nu ar putea-o simți. Această alegere, care ne pune în opoziție cu rațiunea, ne vine totuși de la ea. Amorul a fost considerat orb, fiindcă are ochi mai buni decît noi și fiindcă vede raporturi pe care noi nu le putem înțelege. Pentru cel care n-ar avea nici o idee despre merit și despre frumusețe, orice femeie i-ar fi la fel de bună, și cea dintîi venită i-ar fi totdeauna cea mai plăcută. Iubirea nu pornește de la natură, ci, dimpotrivă, pune regulă și frîu înclinărilor ei: datorită ei, un sex devine indiferent pentru celălalt, afară de obiectul iubirii.

Preferința pe care o acordăm altora vrem s-o obținem și noi; iubirea trebuie să fie reciprocă. Pentru a fi iubit, trebuie să te faci demn de iubit; pentru a fi preferat, trebuie să te faci mai demn de iubit decît alții, mai demn de iubit decît oricine altul, cel puțin față de omul iubit. De aici cele dintîi priviri asupra semenilor; de aici cele dintîi comparații cu ei, de aici emulația, rivalitățile, gelozia. O inimă copleșită de un sentiment ține să se descarce: din nevoia unei iubite se naște nevoia de a avea un amic. Cel ce simte cît e de dulce să fii iubit ar vrea să fie iubit de toată lumea și dacă fiecare vrea să fie preferat, vor fi multe nemulțumiri. Odată cu iubirea și prietenia se nasc neînțelegerile, dușmănia, ura. Din mijlocul atîtor pasiuni deosebite văd cum opinia își înalță un tron de nezdruncinat, iar muritorii stupizi, supuși stăpînirii ei, nu-și întemeiază propria lor existență decît pe judecățile altuia.

Extindeți aceste idei și veți vedea de unde vine acea formă a amorului nostru propriu pe care noi o credem naturală și cum iubirea de sine, nemaifiind un sentiment absolut, devine orgoliu în sufletele mari, vanitate, în cele mici și în toate se hrănește neîncetat în dauna aproapelui. Specia acestor pasiuni, neavînd nici o sămînță în sufletul copiilor, nu se poate naște de la sine; numai noi le introducem în suflet și nicio-

dată nu prind rădăcină decît din greşeala noastră: dar sufletul tinerilor nu se află în aceeaşi situaţie: orice am face, pasiunile se vor naşte în el fără voia noastră E deci timpul să schimbăm metoda.

Să începem cu cîteva reflecţii importante asupra stării critice de care e vorba aici. Trecerea de la copilărie la pubertate este astfel rînduită de natură încît variază la indivizi după temperament şi la popoare după climate Toţi ştiu ce deosebire este în această privinţă între ţările calde şi ţările reci şi fiecare vede că temperamentele aprinse se formează mai devreme decît celelalte; dar poate să se înşele cineva asupra cauzelor şi să atribuie unei porniri fizice ceea ce trebuie pus pe seama moralului; e unul din abuzurile cele mai frecvente ale filosofiei din secolul nostru. Învăţăturile naturii sînt tîrzii şi încete: ale oamenilor sînt aproape întotdeauna premature. În primul caz, simţurile deşteaptă imaginaţia: în al doilea, imaginaţia deşteaptă simţurile, le dă o activitate precoce, care nu poate să nu-i enerveze şi să slăbească mai întîi indivizii şi cu timpul chiar specia. O observaţie mai generală şi mai sigură chiar decît cea a efectului climatelor este că pubertatea şi puterea sexuală sînt mai timpurii la popoarele instruite şi civilizate decît la cele ignorante şi barbare*). Copiii au o iscusinţă particulară în descoperirea moravurilor rele sub învelişul maimuţărelilor bunei-cuviinţe care le acoperă. Limbajul îngrijit care li se cere, lecţiile de bună purtare ce li se dau, vălul misterios ce ne străduim să li-l punem în faţa ochilor sînt tot atîta imbolduri ale curiozităţii lor. Aşa cum se procedează de obicei, este clar că ne prefacem că le ascundem numai spre a-i învăţa acel lucru şi. dintre toate învăţăturile pe care le dăm, aceasta este cea de care profită ei mai mult.

Cercetaţi experienţa, veţi înţelege pînă la ce punct această metodă nechibzuită accelerează opera naturii şi ruinează temperamentul. Aici este una din principalele cauze care duc la degenerarea raselor în oraşe. Tinerii sleiţi de timpuriu rămîn mici, slabi, rău făcuţi, îmbătrînesc în loc să crească după cum viţa căreia îi ceri să dea roade primăvara tînjeşte şi moare înainte de toamnă. Ar fi trebuit să trăieşti la popoare necioplite şi simple pentru a şti pînă la ce vîrstă o fericită ignoranţă poate prelungi nevinovăţia copiilor. E un spectacol mişcător şi de rîs în acelaşi timp să vezi cele două sexe, lăsate în voia inimii lor, prelungindu-şi în floarea vîrstei şi a frumuseţii jocurile naive ale copilăriei şi

---

*) *În oraşe,* scrie D-l de Buffon, *şi la oamenii înstăriţi, copiii, obişnuiţi cu mîncăruri abundente şi hrănitoare, ajung mai devreme în această stare; la ţară şi la poporul sărac, copiii sînt mai întîrziaţi pentru că sînt rău şi puţin hrăniţi; le mai trebuie doi sau trei ani* (*Hist. nat.*, tome IV. p. 238). Admit observaţia, dar nu explicaţia, pentru că în ţările în care săteanul se hrăneşte foarte bine şi mănîncă mult, ca în Valois şi chiar în unele cantoane muntoase ale Italiei, ca Friul, vîrsta pubertăţii la cele două sexe este deopotrivă mai întîrziată decît în oraşe, unde, pentru a satisface vanitatea, se face o economie extremă la mîncare şi unde majoritatea îşi face, cum zice proverbul, *haină de catifea şi stomac de tărîţe.* Te miri văzînd, în aceşti munţi, băieţi mari, puternici ca bărbaţii, că mai au încă vocea ascuţită şi bărbia fără păr, şi fete mari, dealtfel bine formate, neavînd semnul periodic al sexului lor. Diferenţa mi se pare că vine din aceea că, în simplicitatea moravurilor lor, imaginaţia lor liniştită şi calmă le pune mai tîrziu sîngele în fierbere şi le face temperamentul mai puţin precoce.

arătînd prin familiaritatea acestora curățenia plăcerilor lor. Cînd, în fine, acest tineret duios ajunge la vîrsta căsătoriei și cei doi soți își dăruiesc reciproc primele dovezi ale dragostei, ei se iubesc mult mai mult unul pe altul; o droaie de copii sănătoși și robuști întruchipează chezăsia unei uniuni pe care nimic n-o alterează și fructul înțelepciunii celor dintîi ani ai lor

Dacă vîrsta la care omul dobîndește conștiința sexului său diferă atît prin efectul educației cît și prin acțiunea naturii, urmează de aici că poți grăbi ori întîrzia această vîrstă după felul în care vei crește copiii, iar dacă e adevărat că trupul cîștigă sau pierde din tărie pe măsură ce grăbești sau încetinești această evoluție, rezultă că tînărul va dobîndi cu atît mai multă vigoare și putere cu cît te vei strădui s-o întîrzii. Vorbesc aici numai de urmările pur fizice; se va vedea îndată că ele nu se mărginesc la acestea.

Din aceste reflecții se concretizează soluția cu privire la întrebarea așa de mult dezbătută: dacă e mai bine să-i luminezi pe copii de timpuriu asupra obiectelor curiozității lor sau să le dai în schimb niște erori modeste[266])? Cred că nu trebuie să faci nici una, nici alta. În primul rînd, această curiozitate nu se deșteaptă dacă nu e provocată. Trebuie să procedezi deci în așa fel încît să nu le-o provoci. În al doilea rînd, din faptul că nu ești silit să răspunzi la anumite întrebări nu rezultă deloc că trebuie să-l înșeli pe cel care ți le pune; e mai bine să-i impui tăcerea decît să-i răspunzi mințind. El va fi puțin surprins de această lege, dacă ai avut grijă să-l faci să i se supună prin lucruri indiferente. În fine, dacă te-ai hotărît să răspunzi, răspunde cu cea mai mare simplicitate, fără să ascunzi ceva, fără să fii încurcat și fără să zîmbești. E mai puțin primejdios să satisfaci curiozitatea copilului decît s-o atîți.

Răspunsurile voastre să fie totdeauna serioase, scurte, hotărîte și fără să lăsați vreodată impresia că ezitați. Nu am nevoie să adaug că ele trebuie să fie adevărate. Nu poți înțelege la copii pericolul de a minți pe oamenii în vîrstă fără să fi simțit pericolul și mai mare pentru oameni de a minți pe copii. O singură minciună mărturisită de dascăl elevului ar distruge pentru totdeauna efectul educației.

O ignoranță absolută asupra anumitor chestiuni ar fi, poate, lucrul cel mai potrivit pentru copii, dar e mai bine să afle de timpuriu ceea ce e imposibil să le ascunzi toată vremea. Trebuie sau să nu le deștepți curiozitatea în nici un fel, sau să le-o satisfaci înainte de vîrsta la care nu e lipsită de pericol. Purtarea ta față de elev în această privință depinde mult de starea sa particulară, de lumea care-l înconjoară, de împrejurările în care bănuiești că s-ar putea găsi etc ; important e să nu lași nimic la voia întîmplării și, dacă nu ești sigur că pînă la șaisprezece

---

266) S a l l w u r k (*op cit.*, vol. II, p. 9) arată că pedagogul german filantropinist Basedow (1724—1790), în cunoscuta lui lucrare *Elementarwerke* (*Manual elementar*, un fel de enciclopedie pentru copii), e de părere că: „O minte tînără care nu caută să se lămurească la timp în anumiți ani asupra unui lucru ce trebuie să devină atît de însemnat pentru setea de a ști, sădită în om de Dumnezeu, trebuie să fi devenit — prin educația și instrucția cea mai neroadă — inactivă, servilă și credulă în modul cel mai ușuratic".

ani, îi vei putea ascunde deosebirea între sexe, ai grijă s-o știe înainte de zece ani.

Nu-mi place deloc să se folosească la copii un limbaj prea purificat, nici să se facă ocoluri lungi, pe care ei le observă, pentru a evita să se dea lucrurilor adevăratul lor nume. Bunele moravuri au în această privință totdeauna multă simplicitate: însă imaginațiile murdărite de viciu fac ca urechea să devină delicată și ne silesc să ne rafinăm necontenit expresiile. Termenii grosolani nu au consecințe; trebuie să îndepărtezi ideile lascive.

Deși pudoarea e naturală speciei umane, copiii nu sînt din fire rușinoși. Pudoarea nu se naște decît odată cu apariția conștiinței răului; și, deoarece copiii nu au și nici nu trebuie să aibă această conștiință, cum să cunoască ei sentimentul care nu e altceva decît efectul acesteia? A le da lecții de pudoare și onestitate înseamnă să-i înveți că există lucruri rușinoase și neoneste, înseamnă să le deștepți o dorință ascunsă de a cunoaște aceste lucruri. Mai curînd sau mai tîrziu ei ajung să și-o satisfacă, iar prima scînteie care aprinde imaginația grăbește în mod sigur vîltoarea simțurilor. Cine roșește este de-acum vinovat. Adevărata nevinovăție nu se rușinează de nimic.

Copiii nu au aceleași dorințe ca oamenii maturi; fiind însă supuși ca și ei murdăriei care jignește simțurile, ei pot primi din această singură înrobire aceleași lecții de bună-cuviință. Urmați spiritul naturii care, așezînd în același loc organele plăcerilor ascunse și pe cele ale trebuințelor dezgustătoare, ne sugerează aceleași îngrijiri la vîrste diferite cînd printr-o idee, cînd prin alta; omului prin modestie, copilului prin curățenie.

Nu văd decît un singur mijloc bun pentru a păstra nevinovăția copiilor, și anume acela ca toți care-i înconjoară s-o respecte și s-o iubească. Altfel, toată reținerea pe care încerci s-o păstrezi față de ei se dezminte mai curînd sau mai tîrziu; un zîmbet, o clipire din ochi, un gest scăpat fără voie le spun tot ceea ce cauti să le ții sub tăcere; e destul să te vadă că le ascunzi ceva pentru ca să-l și învețe. Delicatețea vorbirii și expresiile de care se servesc între ei oamenii politicoși, presupunînd cunoștințe pe care copiii nu trebuie să le aibă, este cu totul nepotrivită pentru ei; dar cînd cinstești cu adevărat simplicitatea lor, o faci ușor, vorbindu-le în termeni care le sînt potriviți. Există o anumită naivitate a limbajului care este potrivită și plăcută inocenței: iată tonul adevărat care abate copilul de la o curiozitate periculoasă. Vorbindu-i simplu despre toate, nu-l lași să bănuiască niciodată că-ți mai rămîne ceva de spus. Legînd de cuvintele grosolane ideile neplăcute care li se potrivesc, se înnăbușe cea dintîi înflăcărare a imaginației; nu-l oprești să pronunțe aceste cuvinte, nici să aibă aceste idei, dar îl faci, fără să bage de seamă, să-i fie scîrbă să și le reamintească. De cîte încurcături nu scapă această libertate naivă pe cei care, cu sinceritate, spun întotdeauna ceea ce trebuie să spună și spun așa cum simt!

Cum se fac copiii? E o întrebare care încurcă și pe care și-o pun copiii în mod natural, iar răspunsul indiscret sau prudent care se dă decide uneori asupra moravurilor și sănătății lor pentru întreaga viață. Felul cel mai scurt imaginat de o mamă pentru a scăpa de o asemenea

întrebare fără să spună o minciună este acela de a-i impune copilului tăcerea. Ar fi bine, dar numai dacă l-ar fi deprins astfel din capul locului în cazul unor întrebări de altă natură și dacă el n-ar bănui că i se ascunde ceva în spatele tonului schimbat Dar mama se oprește rareori aici. *Acesta este secretul oamenilor căsătoriți*, îi va zice ea; *băieții mici nu trebuie să fie așa de curioși*. Iată ce scoate foarte ușor pe mamă din încurcătură. Se știe însă că băiatul, supărat de disprețul ce i se arată, nu va avea astîmpăr pînă nu va afla și el secretul oamenilor căsătoriți; și nu va întîrzia să-l afle.

Să-mi fie permis să relatez un răspuns cu totul deosebit pe care l-am auzit dîndu-se la această întrebare și care m-a izbit cu atît mai mult, cu cît aparținea unei femei foarte modeste și în vorbă, și în purtare, dar care la nevoie, știa să treacă, pentru binele copilului său și al virtuții, atît peste falsa teamă de batjocură, cît și peste zadarnicele aluzii ale răutăcioșilor. Nu de mult băiatul urinase o pietricică ce i-a rănit ureterul; durerea fiind depășită, o uitase. *Mamă*, zise micul zvăpăiat, *cum se fac copiii? Dragul meu*, răspunse mama fără să stea pe gînduri, *femeile îi scot din corpul lor cum scot udul și au niște dureri care adesea le costă viața*. Pot să rîdă nebunii, pot să se scandalizeze proștii; dar cei cuminți să judece bine dacă se poate găsi un răspuns mai înțelept și mai potrivit scopului[267]).

Mai întîi ideea unei trebuințe naturale și cunoscută de copil îl abate de la ideea vreunei acțiuni misterioase. Apoi ideea durerii și a morții o acoperă cu un văl de tristețe care atenuează imaginația și înnăbușă curiozitatea. Totul îndreaptă spiritul asupra urmărilor nașterii și nu asupra cauzelor sale. Infirmitățile naturii umane, obiecte dezgustătoare, imagini de suferință, iată lămuririle la care duce acest răspuns, dacă repulsia pe care răspunsul o produce mai îngăduie copilului să întrebe despre ele. Cum ar mai putea lua naștere neliniștea dorințelor în astfel de convorbiri? Și totuși veți vedea că adevărul nu a fost alterat și că nu a fost nevoie să vă înșelați elevul în loc de a-l instrui.

Copiii voștri citesc; din lecturile lor se aleg cu cunoștințe pe care nu le-ar avea dacă n-ar fi citit deloc. Dacă studiază, imaginația se aprinde și se înflăcărează în tăcerea camerei de lucru Dacă merg în lume, aud un jargon ciudat și văd exemple care-i impresionează: au fost convinși atît de bine că sînt oameni încît, în tot ceea ce fac oamenii în pre-

---

[267]) C a m p e (1746—1818), pedagog aparținînd curentului filantropinist german — alături de Basedow, Salzmann și alții — afirmă următoarele cu privire la alineatul precedent: „Întrebarea: de unde vin copiii? este ce-i drept naturală la toti copiii; însă, dacă li se răspunde scurt și just despre ceea ce este esențial, rareori curiozitatea lor obișnuiește să meargă mai departe Ei sînt mulțumiți pe deplin cu un răspuns general Cum se nasc? Nașterea le atrage curiozitatea numai atunci cînd observă că se încearcă să li se ascundă ceva“. Iar Locke e de părere că în asemenea împrejurare să se spună copiilor că e un lucru pe care nu se cuvine să-l cunoască.

Cu privire la acest alineat, Sallwurk amintește contrapropunerea aceluiași Campe: să se lase copiii să vadă cum nasc animalele puii și să li se spună apoi. „Tot astfel ies copiii din trupul mamei lor, unde Dumnezeu îi zămislește așa cum a creat cutare vițel sau mînz în corpul vacii sau al iepei“. D-na de Genlis susține că adevărul în această chestiune trebuie spus numai aproximativ (cf. S a l l w ü r k, *op. cit*, vol. II, p. 12).

zența lor, ei caută îndată să vadă cum li s-ar potrivi și lor; este firesc ca acțiunile altuia să le servească de model cînd judecățile altuia i-au servit drept legi. Servitori care depind de ei, în consecință interesați să le fie pe plac, îi răsfață în dauna bunelor moravuri; guvernante vesele le spun la patru ani lucruri pe care nici cea mai obraznică dintre ele nu ar îndrăzni să le spună la patrusprezece ani. În curînd, ele uită ceea ce au spus; însă ei nu uită ceea ce au auzit. Convorbirile fără perdea pregătesc moravurile ușuratice: lacheul hoț face pe copil stricat; iar secretul unuia servește de garanție pentru secretul celuilalt.

Copilul crescut potrivit cu vîrsta sa e singur. Nu cunoaște decît legăturile prin obișnuință: o iubește pe sora lui așa cum își iubește ceasornicul, iar pe prieten ca pe cîinele său. Nu se socotește de nici un sex, de nici o specie; bărbatul și femeia îi sînt deopotrivă de străini; nu raportează la persoana sa nimic din ceea ce aceștia fac sau spun; nu-i vede, nici nu-i ascultă, sau nu le dă nici un fel de atenție; nu-l interesează vorbele și nici exemplele lor: toate acestea nu-l privesc deloc. Prin această metodă nu i se transmite o eroare prin șiretenie, el rămîne la necunoașterea naturii. Vine timpul în care aceeași natură va avea grijă să-l lumineze pe elevul său și abia atunci ea îl pune în starea să profite fără risc de lecțiile pe care i le dă. Iată principiul: amănuntele regulilor nu țin de subiectul meu, iar mijloacele pe care le propun pentru alte scopuri servesc de exemple și pentru acesta.

Vreți să puneți ordine și regulă în pasiunile care se nasc? Măriți spațiul de timp în care ele se dezvoltă, pentru a avea vreme să se așeze pe măsură ce se nasc. Atunci nu le mai rînduiește omul, ci natura însăși, iar grija voastră e doar aceea de a o lăsa să le facă cum trebuie. Dacă elevul vostru ar fi singur, n-ați avea nimic de făcut; dar tot ce-l înconjoară îi înflăcărează imaginația. Torentul prejudecăților îl tîrăște cu sine; ca să-l oprești, trebuie să-l împingi în sens contrar. Trebuie ca sentimentul să înlănțuie imaginația, iar rațiunea să reducă la tăcere opinia oamenilor. Izvorul tuturor pasiunilor este sensibilitatea, iar imaginația le determină înclinarea Orice ființă care este conștientă de raporturile sale e nemulțumită cînd aceste raporturi se modifică și cînd își imaginează sau își închipuie că-și imaginează altele mai potrivite cu natura sa. Numai erorile imaginației transformă în vicii pasiunile tuturor ființelor cu existență limitată, chiar pe ale îngerilor, dacă vor fi avînd și ei*); căci ei ar trebui să cunoască natura tuturor ființelor, ca să știe ce raporturi se potrivesc mai bine naturii lor.

Iată deci sumarul întregii înțelepciuni omenești în stăpînirea pasiunilor: 1. a înțelege adevăratele raporturi ale omului atît în ceea ce privește specia, cît și în ceea ce privește individul; 2. a orîndui toate afecțiunile sufletești după aceste raporturi.

---

*) Variantă: ...s'il y en a[268]

268) Manuscrisul autograf cuprinde această variantă, care înseamnă „dacă există așa ceva" (adică îngeri). Petitain crede că autorul a fost forțat să pună în locul acestor cuvinte *s'ils en ont*, adică „*dacă* (îngerii) *vor fi avînd și ei* (vicii — n.n.), în primele ediții ale lui *Emil*; dar forma dată în text se găseste în ediția geneveză și e probabil că autorul a rămas la aceasta (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres completes*, tome II, 1861, p. 532).

Dar poate omul să-și rînduiască afecțiunile după cutare sau cutare raport? Fără îndoială, dacă poate să-și îndrepte imaginația asupra unui anume obiect sau să-i dea cutare sau cutare obișnuință. Dealtfel, aici e vorba mai puțin de ceea ce poate face omul asupra lui însuși decît de ceea ce putem face asupra elevului nostru prin alegerea împrejurărilor în care îl situăm. A prezenta mijloacele propice menținerii sale în ordinea naturii înseamnă a spune destul despre modul în care el poate ieși din ea.

Atîta timp cît sensibilitatea sa este limitată la propria sa persoană, el nu are nimic moral în acțiunile sale; numai cînd sensibilitatea începe să se extindă în afara lui, el dobîndește mai întîi sentimente, apoi noțiunile de bine sau rău, care-l fac să devină cu adevărat om și parte integrantă a speciei sale. Asupra acestui prim punct trebuie deci să ne fixăm observațiile noastre.

Ele sînt dificile prin aceea că, pentru a le face, trebuie să înlăturăm exemplele care sînt sub ochii noștri și să căutăm pe acelea în care dezvoltările se succed după ordinea naturii.

Un copil format, politicos, civilizat, care n-așteaptă decît puterea de a pune în acțiune învățăturile premature pe care le-a primit, nu se înșală niciodată asupra momentului în care îi vine această putere. Departe de a-l aștepta, îl grăbește; dă sîngelui o fierbere precoce și știe bine care trebuie să fie obiectul dorințelor sale mult timp înainte de a le fi încercat. Nu natura îl ațîță pe el, el forțează natura; ea nu are ce să-l mai învețe după ce l-a făcut om. Era om, prin ideile sale, cu mult timp înainte de a fi în adevăr.

Adevăratul mers al naturii este mai treptat, mai încet. Puțin cîte puțin sîngele se încălzește, se formează suflurile vitale, se constituie temperamentul. Lucrătorul cel înțelept care conduce fabrica are grijă să-și perfecționeze toate instrumentele înainte de a le întrebuința; o lungă neliniște precede primele dorințe, care sînt înșelate de o ignoranță îndelungată; dorești fără să știi ce. Sîngele fierbe și se agită; o supraabundență de vitalitate caută să se reverse în afară. Ochiul se înflăcărează și urmărește celelalte ființe, începi să ai interes față de cei ce ne înconjoară, să simți că nu ești făcut să trăiești singur; astfel inima se deschide afecțiunilor umane și devii capabil de iubire.

Cel dintîi sentiment de care e capabil un tînăr care a primit o educație aleasă nu e iubirea, ci prietenia. Primul act al proaspătei sale imaginații este acela de a-l învăța că există ființe asemănătoare cu el și că specia îl influențează înainte de sex. Iată deci un alt avantaj al nevinovăției prelungite: să profiți de sensibilitatea lui născîndă, pentru a arunca în sufletul tînărului adolescent primele semințe ale iubirii de oameni. Avantaj cu atît mai prețios, cu cît acum este singurul timp din viață în care strădaniile de acest fel pot avea un adevărat succes.

Am observat totdeauna că tineri corupți de timpuriu și lăsați pradă femeilor și ticăloșiilor erau neumani și cruzi; pornirea temperamentului îi făcea nerăbdători, răzbunători, furioși; imaginația lor plină de un singur lucru respingea tot restul; nu cunoșteau nici mila, nici curiozitatea; și-ar fi sacrificat tatăl, mama și întregul univers pentru cea mai mică plăcere a lor. Dimpotrivă, un tînăr crescut într-o fericită simplicitate este

condus de primele îndemnuri ale naturii spre pasiunile duioase și afectuoase; inima sa compătimitoare este mișcată de suferințele semenilor săi; tresare de bucurie cînd își revede prietenul: brațele sale știu să găsească îmbrățișări mîngîietoare, ochii săi știu să verse lacrimi de întristare; se simte rușinat dacă displace cuiva și regretă dacă a ofensat pe cineva. Dacă înflăcărarea sîngelui îl face vioi. iritat, înfuriat, vezi îndată după aceea întreaga bunătate a inimii sale în stăruința de a se căi: plînge, geme pe rana pe care a provocat-o, ar vrea să plătească cu sîngele său sîngele pe care l-a vărsat: toată iritarea lui se stinge, toată mîndria lui se umilește în fața sentimentului greșelii sale. Dacă el este cel care a fost ofensat, o scuză, un singur cuvînt îl dezarmează în plină furie; el iartă greșelile altuia cu aceeași inimă bună cu care le repară pe ale sale. Adolescența nu este nici vîrsta răzbunării, nici a urii, ea este vîrsta compătimirii, a iertării, a generozității. Da, susțin, și nu-mi este teamă deloc că voi fi dezmințit de experiență, că un copil care nu este rău din naștere și care și-a păstrat pînă la douăzeci de ani nevinovăția este la această vîrstă cel mai generos, cel mai bun, cel mai iubit și cel mai plăcut dintre oameni. Nu vi s-a spus niciodată ceva asemănător; o știu bine; filosofii voștri, crescuți în deplina corupție a colegiilor. nu au de unde să știe acest lucru[269]).

Slăbiciunea omului e cea care-l face sociabil; suferințele noastre comune sînt cele care îndreaptă inimile noastre spre umanitate, nu i-am datora nimic dacă n-am fi oameni. Orice atașament este semnul unei lipse: dacă fiecare dintre noi n-ar avea nici o nevoie de ceilalți, nu ne-am prea gîndi să ne unim cu ei[270]). Astfel, din chiar slăbiciunea noastră se naște plăpînda noastră fericire. O ființă în adevăr fericită este o ființă solitară. Singur Dumnezeu se bucură de o fericire absolută; dar care dintre noi cunoaște această fericire? Dacă o ființă imperfectă ar putea să-și fie sieși suficientă, s-ar putea bucura de ceva? Ar fi singură, ar fi nenorocită. Nu concep ca cel care n-are trebuință de nimic să poată iubi ceva; nu concep ca cel care nu iubește nimic să poată fi fericit.

Rezultă că noi ne atașăm de semenii noștri mai puțin pentru a împărtăși plăcerile lor, cît mai ales pentru a fi alături de suferințele lor; căci în aceasta vedem mult mai bine identitatea naturii noastre și garanțiile atașamentului lor față de noi. Dacă trebuințele comune ne unesc prin interes, suferințele comune ne unesc prin afecțiune. Înfățișarea unui om fericit inspiră altora mai puțină iubire decît invidie; am fi gata să-l acuzăm că ne uzurpă un drept pe care el nu-l are creîndu-și o fericire exclusivă; iar amorul nostru propriu suferă cînd vedem că acel om n-are nici o nevoie de noi. Dar cine nu-l plînge pe nenorocitul pe care-l vede suferind? Cine n-ar fi gata să-l scape de toate relele, dacă în acest scop i-ar fi de ajuns numai dorința? Imaginația ne pune mai curînd în locul nenorocitului decît în locul celui fericit; simțim că una din aceste stări ne atinge mai de aproape decît cealaltă. Mila este dulce, căci punîndu-ne

---

269) E vorba de școlile publice din epoca respectivă din Franța.
270) Petitain (în J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome II, 1861, p. 533) face trimitere la Cicero (*De natura deorum*, I, 44) *Omnis in imbecillitate est gratia et caritas. (În slăbiciunea noastră este întreaga iubire și milă)*

în locul celui care suferă, simțim totuși plăcerea de a nu suferi ca el. Invidia este amară prin aceea că înfățișarea unui om fericit, departe de a-l face pe invidios să-i împărtășească bucuria, îl face să regrete că nu este el în locul lui. Se pare că unul nu scapă de relele pe care le îndură și că celălalt ne răpește bunurile de care se bucură.

Vrei, așadar, să stimulezi și să întreții în sufletul unui tînăr primele manifestări ale sensibilității care se naște și să-i îndrepți caracterul spre binefacere și bunătate? Caută să nu i se dezvolte deloc orgoliul, vanitatea, invidia. datorită imaginii înșelătoare a fericirii oamenilor: nu-i înfățișa ochilor cu precădere ceremoniile curților, luxul palatelor, atracția spectacolelor[271]); nu-l duce în saloane, în adunări strălucitoare; nu-i prezenta înfățișarea exterioară a marii societăți decît după ce l-ai făcut capabil s-o judece. A-i arăta lumea înainte de a cunoaște oamenii nu înseamnă a-l forma, ci a-l corupe; nu înseamnă a-l instrui, ci a-l înșela.

Oamenii nu sînt în mod natural nici regi, nici nobili, nici sfetnici de curte, nici bogați; toți s-au născut goi și săraci, toți sînt supuși suferințelor vieții, necazurilor, relelor, nevoilor, durerilor de tot soiul; în fine, toți sînt supuși morții. Iată ce este în adevăr omul; iată de ceea ce nici un muritor nu este scutit Începe dar prin a studia în natura umană ceea ce este mai nedespărțit de ea, ceea ce constituie mai bine omenescul.

La șasesprezece ani adolescentul știe ce înseamnă a suferi, căci a suferit el însuși, dar cu greu își dă seama că și alte ființe suferă; a vedea fără să simtă nu înseamnă a ști și, cum am mai spus-o de o sută de ori, copilul, neputîndu-și imagina ceea ce simt alții, nu cunoaște decît relele proprii; cînd însă prima văpaie a simțurilor îi aprinde focul imaginației, începe să se simtă pe sine în semenii săi, să fie mișcat de plîngerile lor si să sufere pentru durerile lor. Atunci tristul tablou al umanității suferinde va trebui să-i trezească în suflet cea dintîi înduioșare pe care n-a încercat-o niciodată.

Dacă nu este ușor să observați la copiii voștri acest moment, cine poartă vina? Îi instruiți de timpuriu să simuleze sentimente, îi învățați de mici acest limbaj, astfel că, vorbind totdeauna pe același ton, ei îndreaptă împotriva voastră învățămintele pe care i le-ați dat și nu vă mai lasă nici un mijloc de a distinge momentul cînd, încetînd să mai mintă, încep să simtă ceea ce spun. Dar să observăm pe Emil al meu; la vîrsta la care ne găsim, el nu a simțit nimic și nici nu a mințit. Înainte de a ști ce înseamnă a iubi, el nu a spus nimănui: *te iubesc*. Nimeni nu i-a indicat atitudinea pe care trebuie s-o ia intrînd în camera tatălui său, a mamei sale sau a guvernorului său bolnav. Nu i s-a arătat defel meșteșugul de a-și arăta tristețea pe care el n-o avea. Nu s-a prefăcut niciodată că plînge de moartea cuiva, pentru că el nu știe ce înseamnă a muri. Aceeași insensibilitate pe care o are în inima sa este și în felul său de a se purta. Indiferent față de tot ce este în afara propriei sale persoane. nu se interesează de nimeni, așa cum fac toți ceilalți copii. Tot ceea ce-l deosebește de ei este că nu vrea să pară că se interesează și nu este fals ca ei.

---

[271]) În *Scrisoare către d'Alembert asupra spectacolelor*, Rousseau afirma că teatrul nu face nimic pentru a îmbunătăți moravurile, însă face mult pentru a le strica.

Dat fiind că a reflectat puțin asupra ființelor sensibile, Emil va ști tîrziu ceea ce înseamnă a suferi și a muri. Plînsetele și țipetele vor începe să-i tulbure adîncul; vederea sîngelui care curge îl va face să-și întoarcă privirea; convulsiile unui animal care moare îi va produce un fel de neliniște înainte de a ști de unde îi vin aceste noi frămîntări. Dacă ar fi rămas prost și sălbatic, nu le-ar cunoaște; dacă ar fi mai instruit, le-ar cunoaște izvorul; el a comparat acum prea multe idei pentru a nu simți nimic, dar încă nu destule pentru a înțelege ceea ce simte.

Astfel se naște mila, cel dintîi sentiment relativ[272]) care înduioșează sufletul omului conform ordinii naturii. Ca să devină sensibil și milos, copilul trebuie să știe că semeni de-ai săi suferă ce a suferit și el, că simt dureri pe care le-a simțit și el și altele de care trebuie să aibă idee, deoarece ar putea să le simtă și el. În adevăr, în ce mod sîntem pătrunși de sentimentul milei dacă nu transportîndu-ne în afara persoanei noastre și identificîndu-ne cu animalul care suferă, părăsind, altfel spus, ființa noastră pentru a o lua pe a lui? Noi suferim numai întrucît judecăm că suferă el: căci nu suferim în noi, ci în el. De aceea, nimeni nu devine sensibil decît în momentul în care imaginația sa prinde viață și începe să-l transporte în afara lui.

Pentru a stimula și întreține această sensibilitate fragedă, pentru a o conduce sau a o urmări în înclinarea sa naturală, ce altceva trebuie făcut decît să înfățișăm tînărului lucruri asupra cărora va putea să acționeze forța expansivă a inimii sale, care o măresc, care o extind asupra celorlalte ființe, care îl fac să se regăsească pretutindeni în afara sa, să îndepărteze cu grijă pe cele care i-o micșorează, i-o concentrează și întind resortul eului omenesc? Adică, în alți termeni, să stimulezi în el bunătatea, omenia, mila, binefacerea, toate pasiunile atrăgătoare și dulci care plac în mod firesc oamenilor și să împiedici nașterea invidiei, cupidității, urii, a tuturor pasiunilor respingătoare și crude care nu numai că anulează, ca să spun așa, sensibilitatea, dar o fac negativă și chinuiesc pe cei care le încearcă.

Cred că pot rezuma toate reflecțiile precedente în două sau trei maxime precise, clare și ușor de înțeles.

Prima maximă

Nu e dat inimii omenești să se socotească în locul oamenilor mai fericiți decît noi, ci numai în locul acelora care sînt mai de plîns.

Dacă se găsesc excepții la această maximă, ele sînt mai mult aparente decît reale. Nu poți să te socotești în locul bogatului sau puternicului de care te legi; chiar dacă te legi sincer, nu faci decît să-ți însușești o parte din bunăstarea lui. Cîteodată îl iubești cînd îl vezi că suferă, dar, cîtă

272) Sentiment „relativ" înseamnă, în context, un sentiment pe care îl trăim numai dacă sîntem *în legătură* cu o altă ființă; un atare sentiment nu este absolut, adică independent de legăturile pe care le-am avea cu ceilalți oameni sau cu celelalte ființe

vreme prosperă, el nu are prieten adevărat decît pe cel care nu se ia după aparențe și care îl plînge mai mult decît îl invidiază, cu toată prosperitatea sa.

Sîntem impresionați de fericirea unor anumite stări, de exemplu viața cîmpenească și pastorală. Farmecul de a vedea fericiți pe acești oameni cumsecade nu este otrăvit de invidie: ei ne interesează cu adevărat. De ce oare? Pentru că simțim că ne stă în putere să ne coborîm la această stare de pace și nevinovăție și să ne bucurăm de aceeași mulțumire Este alternativa cea mai proastă care dă naștere unor idei plăcute, știut fiind că este destul să vrem să ne bucurăm de ele pentru ca să și putem. Totdeauna simți plăcerea să vezi propriile tale resurse, să privesti propriul tău bine chiar cînd nu vrei să te folosești de ele.

Rezultă deci că, dacă vrei să faci pe un tînăr să simtă omenescul, departe de a-l pune să admire soarta strălucită a altora, trebuie să-i arăți părțile triste ale vieții, fă-l să-i fie teamă de ele. Atunci, ca o consecință evidentă, el trebuie să-și croiască un drum spre fericire, care să nu fie pe urmele nimănui.

A doua maximă

Deplîngem totdeauna numai acele rele ale altuia de care nu ne socotim scutiți noi înșine.

Non ignara mali, miseris succurrere disco[275])

(*Eneida*, I, 632)

Nu cunosc nimic așa de frumos, așa de adînc, așa de mișcător, așa de adevărat ca acest vers.

De ce regii n-au milă de supușii lor? Pentru că sînt socotiți că nu vor fi niciodată oameni. Pentru ce bogații sînt așa de aspri cu cei săraci? Pentru că nu se tem că vor ajunge și ei săraci. De ce nobilimea are un dispreț atît de mare pentru popor? Pentru că un nobil nu va fi niciodată om de rînd. De ce turcii sînt de obicei mai omenoși, mai ospitalieri decît noi? Pentru că în guvernarea lor cu totul arbitrară, măreția și averea particularilor, fiind întotdeauna nesigure și schimbătoare, nu privesc înjosirea și mizeria ca o stare străină de ei*); fiecare poate să ajungă mîine în situația celui pe care îl ajută azi. Această reflecție ce revine neîncetat în romanele orientale dă lecturii acestora un nu știu ce înduioșător, care nu are nimic din rigiditatea moralei noastre seci.

Nu-l deprinde deci pe elevul tău să privească necazurile celor nenorociți și munca celor săraci de la înălțimea gloriei sale și nu spera că-l vei învăța să-i deplîngă dacă-i socotește străini de el. Fă-l să înțeleagă bine că soarta acestor nenorociți poate fi și a sa, că toate nenorocirile

---

275) În traducerea lui G. Cosbuc: *Știu ce-i amarul și eu; am milă de oameni ce sufăr* (*Aeneis*, I, 632, ed. a 4-a, Bucuresti, Cartea Românească). Cuvinte adresate lui Aeneas de Dido, regina Cartaginei.

*) Aceasta pare că s-a schimbat puțin acum: stările par a deveni mai fixe, iar oamenii devin astfel mai aspri.

lor sînt în preajma lui și că mii de împrejurări neprevăzute și inevitabile îl pot prăvăli dintr-un moment într-altul spre aceeași soartă ca a lor. Învață-l să nu se bizuie nici pe nașterea sa, nici pe sănătatea sa, nici pe bogățiile sale; arată-i toată instabilitatea[274]) soartei. Caută-i totdeauna exemple frecvente de inși care, dintr-o stare mai ridicată decît a sa, au căzut mai jos decît acei nenorociți: nu intră acum în discuție dacă aceasta se datorează vinii lor sau nu; știe el oare ce este o greșeală? Nu stînjeni niciodată ordinea cunoștințelor sale și nu-l lumina decît prin ideile care sînt pe măsura înțelegerii sale; nu e nevoie să fie prea savant pentru a înțelege că toată prevederea omenească nu-i poate spune dacă peste o oră va fi viu sau mort, dacă durerile renale nu-l vor face să scrîșnească din dinți înainte de a se înnopta, dacă peste o lună va fi bogat sau sărac, dacă peste un an, poate. nu va trage la rame, pe sub plesnitura vînei de bou, spre Alger. Mai cu seamă, să nu-i spuneți toate acestea la rece. așa cum i le spune catehismul. să vadă, să simtă nenorocirile omenești: cutremurați-l, înfricoșați-i imaginația asupra pericolelor de care orice om este încolțit neîncetat de pretutindeni: să vadă în jurul său toate aceste prăpăstii, astfel încît, auzindu-vă cum le descrieți, să se ghemuiască lîngă voi, de frică să nu se rostogolească în ele. Să nu-l facem timid și fricos, îmi veți zice. Vom vedea pînă la urmă; în ceea ce privește prezentul însă, să începem prin a-l face uman. Iată ceea ce urmărim în mod deosebit.

A treia maximă

Mila pentru suferința altuia nu se măsoară după cantitatea acestei suferințe, ci după sentimentul pe care îl atribuim celui care suferă.

Nu-l deplîngi pe un nenorocit decît dacă crezi că e de plîns. Sentimentul fizic[275]) al suferințelor noastre este mult mai puțin mărginit decît ni se pare; le simțim continuitatea prin memorie, iar imaginația le prelungește și în viitor, făcîndu-ni-le în adevăr de plîns. Iată, cred, una din cauzele care ne călesc mai mult față de suferințele animalelor decît de cele ale oamenilor, deși sensibilitatea comună ar trebui să ne identifice deopotrivă și cu ei. Nu deplîngem calul căruțașului în grajd, căci nu credem că, mîncînd fînul, se gîndește la bătăile pe care le-a primit și la ostenelile ce-l așteaptă. Nu deplîngem nici mielul care paște, deși știm că peste puțin timp va fi dat la tăiere, fiindcă credem că nu prevede moartea ce-l așteaptă. Prin extindere, ne călim astfel și față de soarta oamenilor; iar bogații se consolează de răul pe care-l fac celor săraci, presupunîndu-i atît de proști încît nu simt nimic. În general, judec prețul pe care-l pune fiecare pe fericirea semenilor săi prin importanța pe care pare că le-o dă. E natural să nu pui mare preț pe fericirea oamenilor pe care îi disprețuiești. Nu vă mai mirați, așadar, cînd oamenii politici

---

[274]) Richard observă, cu toată justețea, că această instabilitate și incertitudine a condiției umane este obișnuită la toți moraliștii și filosofii, atît vechi cît și moderni.

[275]) E vorba de trăirea sau simțirea „durerii“ organice („fizice“) în situațiile grele.

vorbesc cu atîta dispreț de popor, nici cînd cei mai mulți filosofi se străduiesc să facă pe om atît de ticălos

Poporul e cel care constituie genul omenesc: ceea ce nu e popor prezintă atît de puțină importanță, încît nici nu merită oboseala să fie luat în seamă. Omul este același în toate stările; dacă e așa, stările cele mai numeroase merită mai mult respect Înaintea celui care cugetă dispar toate distincțiile sociale, el vede aceleași pasiuni, aceleași sentimente la omul de rînd și la omul ilustru; nu discerne decît limbajul lor, decît un colorit mai mult sau mai puțin aspru: iar dacă distinge vreo diferență esențială la ei, aceasta este în dauna celor mai prefăcuți. Poporul se arată așa cum este și aceasta nu place; dar oamenii de lume trebuie să se deghizeze, căci dacă s-ar arăta cum sînt, ar produce groază.

Există, mai spun înțelepții noștri, aceeași doză de fericire și de suferință în toate stările. Maximă deopotrivă de periculoasă și neîntemeiată. Căci dacă toti sînt la fel de fericiți, ce nevoie am să port grija cuiva? Să rămînă fiecare cum este: robul să fie chinuit, infirmul să sufere, săracul să piară; nu cîștigă nimic nici unul dintre ei dacă și-ar schimba starea. Ei[276]) enumeră grijile bogatului și arată cît de trecătoare sînt plăcerile lui; ce sofism grosolan! Grijile bogatului nu vin de la starea lui, ci de la el însuși, cînd abuzează de ea. Dacă ar fi mai nenorocit decît săracul însuși, nu este deloc de plîns, pentru că nenorocirile sale sînt toate opera sa și nu țin decît de el. Însă suferința celui nenorocit se bazează pe fapte reale, este provocată de asprimea sorții care îl apasă. Nici o obișnuință nu-i poate înlătura sentimentul fizic al oboselii, al sleirii puterilor, al foamei; nici bunul simț, nici înțelepciunea nu-l ajută să scape de relele stării sale. Ce cîștigă Epictet[277]) dacă prevede că stăpînul său are să-i frîngă piciorul? Îl împiedică prin aceasta să i-l frîngă? Are peste suferința sa și suferința prevederii. Dacă poporul ar fi atît de înțelept pe cît îl socotim noi de mărginit, ar putea fi altceva decît este? Ce ar putea să facă altceva decît ceea ce face? Studiază oamenii din această ordine[278]) și vei vedea că, sub un alt limbaj, au tot atîta spirit și mai mult bun simț decît tine. Respectă deci specia ta[280]); gîndește-te că e alcătuită în mod esențial din totalitatea popoarelor, că dacă ar dispărea toți regii și filosofii, aceasta nici nu s-ar băga de seamă și lucrurile n-ar merge mai rău. Într-un cuvînt, învață-l pe elevul tău să-i iubească pe toți oamenii și chiar pe aceia care îl disprețuiesc; fă în așa fel ca el să nu se situeze în nici o clasă, ci să se poată regăsi în toate; vorbește-i despre genul omenesc cu duioșie, chiar cu milă, însă niciodată cu dispreț. Omule, nu-l necinsti pe om[281]).

---

276) Adică: „înțelepții noștri", menționați mai sus

277) Epictet (aproximativ 50—138 e.n.), filosof grec, adept al stoicismului. A fost sclav și apoi s-a eliberat. A trăit și la Roma. Se povestește că, în timpul cît a fost sclav, stăpînul lui a început să-i sucească piciorul cu un instrument de tortură. „Ai să-l rupi", i-a zis Epictet; și, fiindcă i-l rupse în adevăr, Epictet adăugă: „Vezi, ți-am spus că ai să-l rupi". La acest fapt face aluzie Rousseau.

278) „Ordine" — treaptă, stare socială.

280) Autorul folosește în mod curent pentru *omenire* și *neamul omenesc* termenii „genul omenesc" și „specia" omenească.

281) Rousseau, mare prevestitor al revoluțiilor, el însuși omul care a revoluționat literatura, știința pedagogică etc., avea oroare de revoluția socială; era firesc

Prin aceste căi și prin altele asemănătoare, cu totul contrare celor obișnuite, cată să pătrunzi în sufletul unui tînăr adolescent pentru a-i stimula primele înclinări ale naturii, a le dezvolta și a le extinde asupra semenilor săi; la aceasta adaug că este necesar ca aceste porniri să fie cît mai puțin posibil afectate de interes personal; îndeosebi de vanitate, emulație, glorie, de nici unul din acele sentimente care ne silesc să ne comparăm cu alții; căci aceste comparatii nu se fac niciodată fără o oarecare amprentă de ură împotriva celor care se iau la întrecere cu noi, chiar dacă ea rămîne ascunsă în noi. Atunci trebuie sau să nu vezi, sau să te iriți, să fii un răutăcios sau un prost; să căutăm să evităm această alternativă. Aceste pasiuni, îmi veti spune, atît de periculoase se vor naște mai curînd sau mai tîrziu fără voia noastră. Nu neg aceasta: fiecare lucru se petrece la timpul și la locul său; spun numai că nu trebuie să le ajutăm să se nască.

Iată spiritul metodei în care trebuie să acționezi. Exemplele și amănuntele sînt aici inutile, pentru că aici începe diversitatea aproape infinită a caracterelor, și un exemplu pe care l-aș da s-ar potrivi poate abia la un caz din o sută de mii. La vîrsta aceasta începe totodată pentru dascălul iscusit adevărata funcție de observator și de filosof capabil să cunoască arta de a pătrunde sufletele cînd lucrează la formarea lor. Cîtă vreme tînărul nu se gîndește și nu știe încă să se prefacă, poți, după o privire ori după un gest al lui, să vezi impresia pe care i-a produs-o fiecare obiect ce i se înfățișează; îi citești pe față toate pornirile sufletului său; urmărindu-i-le, ajungi să le prevezi și, în fine, să i le îndrumezi.

Observăm în general că sîngele, rănile, țipetele, gemetele, înfățișarea operațiilor dureroase și tot ceea ce se prezintă simțurilor ca obiecte de suferință impresionează mai devreme și îndeobște pe toți oamenii. Ideea de distrugere, fiind mai complexă, nu impresionează defel; imaginea morții impresionează mai tîrziu și mai slab, fiindcă nimeni nu a dobîndit prin el însuși experienta de a muri; trebuie să fi văzut cadavre pentru a simți suferințele celor aflați în agonie. Cînd însă această imagine s-a format o dată bine în spiritul nostru, nu există spectacol mai oribil în ochii noștri, fie din cauza ideii de distrugere totală pe care ea o dă atunci prin simturi, fie pentru că, știind că acest moment este inevitabil pentru toți oamenii, ne simțim mai puternic impresionați de o împrejurare de care sîntem siguri că nu vom putea scăpa.

Aceste impresii diverse au modificările și gradele lor, care depind de caracterul particular al fiecărui individ și de obișnuințele sale anterioare; ele sînt însă universale și nimeni nu este cu totul lipsit de ele. Sînt impresii mai tîrzii și mai puțin generale, care sînt mai specifice sufletelor sensibile; acestea sînt cele care ți le produc suferințele morale, durerile interne, chinurile sufletești, tristețea. Sînt inși care nu știu să fie mișcați decît prin strigăte și plînsete; lungile și surdele gemete ale unei inimi copleșite de disperare nu le-au provocat suspine, niciodată înfățișarea unei suferințe ascunse, a unei fețe trase și livide, a unui ochi stins care

---

deci, în condițiile lui sociale, să nu se poată apropia de posibilitatea unei interpretări materialist-istorice a dezvoltării sociale. „Revoluția" socială e, în vederile lui Rousseau, efectul revoluției în domeniul educației: o cunoscută teză idealistă.

nu mai poate plînge nu i-a făcut să plîngă ei înșiși: durerile sufletului nu înseamnă nimic pentru ei; ele sînt apreciate. dar sufletul lor nu simte nimic: nu așteptați de la ei decît severitate neînduplecată, împietrire. cruzime Ei vor putea fi integri și drepți, niciodată iertători, generoși. miloși. Zic că vor putea fi drepti, dacă totuși un om poate fi drept cînd nu e milos.

Dar nu vă grăbiți să judecați pe tineri după această regulă. îndeosebi pe cei care. fiind crescuți cum trebuie să fie, nu au nici o idee despre suferințele morale ce nu le-a fost dat să le încerce vreodată. căci, repet, ei nu pot deplînge decît relele pe care le cunosc; iar această insensibilitate aparentă, care nu vine decît din ignoranță, se schimbă îndată în înduioșare cînd ei încep să-și dea seama că în viata omului există mii de dureri pe care nu le cunoșteau. Pentru Emil al meu, dacă a avut simplicitate și bun simț în copilăria sa, sînt sigur că va avea suflet și sensibilitate în tinerețea sa· căci adevărul sentimentelor ține mult de justețea ideilor.

Dar de ce să amintesc acest lucru aici? Unii cititori îmi vor reproșa fără îndoială că am uitat de primele mele hotărîri și de fericirea constantă pe care o făgăduisem elevului meu. Nenorociți, muribunzi, spectacole de durere și de mizerie! Ce fericire, ce plăcere pentru o inimă tînără care naște la viață! Tristul său institutor, care îi hărăzea o educație atît de plăcută, îl pregătește doar pentru a suferi. Iată ce se va spune: Ce-mi pasă? Am promis să-l fac fericit și nu să-l fac să pară că este fericit. Este oare vina mea dacă, totdeauna înșelați de aparență, voi o luați drept realitate?

Să luăm doi tineri care ies din prima educație și intră în lume prin două uși direct opuse. Unul se urcă deodată pe Olimp și se găsește în mijlocul celei mai strălucite societăți: e dus la curte, la cei mari, la cei bogați, în societatea femeilor frumoase. Presupun că e sărbătorit peste tot și nu cercetez efectul acestei primiri asupra rațiunii sale; presupun că poate să-i reziste. Plăcerile zboară pe dinaintea lui, în fiecare zi îl amuză lucruri noi; se dedă la toate cu un interes care vă cucerește. Îl vedeți atent, grăbit, curios; vă impresionează prima lui admirație; îl socotiți mulțumit; dar cercetați sufletul lui; credeți că se bucură; eu însă cred că suferă.

Ce observă el mai întîi cînd deschide ochii? O mulțime de pretinse bunuri, pe care nu le cunoaște și care, în cea mai mare parte, nefiind decît un moment la dispoziția lui, par să i se arate numai pentru a-i prilejui regretul de a nu le avea și el Dacă se plimbă printr-un palat, veți înțelege din curiozitatea sa neliniștită că se întreabă de ce nu e și casa părinților lui la fel. Toate întrebările lui vă spun că se compară neîncetat cu stăpînul acestei case, iar tot ce găsește umilitor în această paralelă îi ascute vanitatea, revoltînd-o. Dacă întîlnește un tînăr mai bine îmbrăcat ca el, îl văd murmurînd în ascuns contra zgîrceniei părinților săi. Dacă e mai bine împodobit decît altul, vede cu durere că acela îl umbrește fie prin nașterea sa, fie prin spiritul lui, și că toată găteala sa este înjosită în fața unei simple haine de postav. Dacă strălucește el singur într-o societate, dacă se ridică în vîrful picioarelor ca să-l vadă lumea mai bine, cine n-are o dorință ascunsă să mai taie din nas unui tînăr mîndru și îngîmfat? Totul se unește deodată, ca într-o în-

țelegere; privirile scrutătoare ale unui om serios, glumele unui răutăcios nu întîrzie să ajungă la el și, chiar dacă ar fi disprețuit numai de un singur om, disprețul acestui om otrăvește îndată aplauzele celorlalți.

Să-i dăm totul, să-i înmulțim plăcerile și să facem să i se recunoască meritul. dacă va fi bine crescut, spiritual, amabil, va fi căutat de femei; dar căutîndu-le înainte de a le iubi. ele îl vor face mai curînd nebun decît îndrăgostit; va avea multe succese, dar nu va avea nici căldură, nici pasiune pentru a le gusta. Dorințele fiindu-i totdeauna satisfăcute și neavînd niciodată timp să se nască. el nu simte în plăcerile sale decît plictiseala sfielii; femeia care e făcută pentru fericirea lui îl dezgustă și el se satură de ea chiar înainte de a o cunoaște; dacă el continuă s-o vadă, nu e decît din vanitate, iar cînd i se va atașa dintr-o dorință adevărată, el nu va mai fi singurul tînăr, singurul strălucitor. singurul îndatoritor și nu va găsi totdeauna în iubitele lui modele de fidelitate.

Nu vorbesc nimic despre certurile, despre trădările, despre perfidiile, despre regretele de tot felul, inseparabile de o asemenea viață. Se știe că experiența lumii te dezgustă de ele; eu nu vorbesc decît de plictiselile legate de cea dintîi iluzie.

Ce contrast pentru acela care, trăind pînă acum în sînul familiei și între prieteni, fiind obiectul unic al tuturor atențiilor lor, intră deodată într-o orînduire de lucruri în care nu înseamnă mai nimic; se va simți ca un om cufundat într-o lume străină, el care atît de multă vreme a fost centrul lumii sale! Cîte ofense și cîte umiliri nu va trebui să îndure înainte de a pierde, printre necunoscuți, prejudecata importanței lui pe care ai săi i-au sădit-o și i-au nutrit-o! Copil fiind, totul i se pleca și se învîrtea în jurul lui; ca tînăr, trebuie să se plece el în fața tuturor; sau. dacă s-ar uita puțin pe sine și și-ar păstra aerele vechi, cîte lecții aspre nu-l vor face să cugete la sine! Obișnuința de a dobîndi lesne tot ce dorește îl împinge să dorească multe și îl face să simtă lipsuri continue. Tot ce-l lingușește îl atrage; ar vrea să aibă tot ce au alții; rîvnește la tot, invidiază pe toată lumea, caută să domine pretutindeni; vanitatea îl roade, ardoarea dorințelor sale nestăpînite îi mistuie sufletul tînăr; gelozia și ura se nasc odată cu ele; toate pasiunile istovitoare își iau în același timp zborul de aici; el duce cu sine tulburarea în vîltoarea lumii; cu ea se întoarce în fiecare seară; vine acasă nemulțumit de sine și de ceilalți; se culcă cu mii de planuri zadarnice, tulburat de mii de închipuiri, și orgoliul lui zugrăvește pînă și în vise bunurile himerice pe care și le dorește cu durere și pe care nu le va avea toată viața. Iată elevul vostru. Să-l vedem pe al meu.

Dacă primul spectacol care-l izbește este un prilej de tristețe, cea dintîi întoarcere la sine însuși este un sentiment de plăcere. Văzînd de cîte rele este scutit, se simte mai fericit decît ar fi crezut că este. Ia parte la suferințele semenilor săi, dar această participare e voluntară și plăcută. Simte în același timp și milă pentru suferințele lor, și fericirea de a fi scutit de ele; se simte în acea stare de forță care ne îndreaptă în afară și ne face să ducem în altă parte activitatea ce prisosește bunăstării noastre. Ca să-l plîngi pe altul, trebuie, fără îndoială, să-i cunoști durerea. dar să nu o simți și tu. Cînd ai suferit sau cînd te temi că vei suferi, îi compătimești pe cei care suferă, dar cînd suferi tu însuți.

nu te compătimeşti decît pe tine. Or, dacă. toţi fiind supuşi mizeriilor vieţii, nimeni nu dă altuia decît simţirea de care nu are nevoie pentru sine însuşi în momentul de faţă, urmează că mila este un sentiment foarte plăcut. pentru că e o dovadă a stării noastre favorabile, şi că, dimpotrivă. un om aspru la inimă este întotdeauna nenorocit, pentru că starea lui sufletească nu-i lasă nici un prisos de simţire pe care să-l dea suferinţelor altora

Judecăm fericirea prea mult după aparenţe; o presupunem unde este mai putin, o căutăm unde nu poate să fie: veselia nu este decît un semn foarte dubios al fericirii Un om vesel nu este adeseori decît un nenorocit care înşală pe ceilalţi şi se ameţeşte pe sine însuşi. Acei inşi atît de veseli, atît de deschişi, atît de senini într-un cerc sînt aproape toţi trişti şi ursuzi acasă, iar servitorii lor duc povara distracţiei pe care stăpînii o produc în societate. Adevărata mulţumire nu este nici veselă, nici nebunatică; rîvnind un sentiment atît de dulce, gustîndu-l, te gîndeşti la el, te temi să nu dispară. Un om cu adevărat fericit nu vorbeşte şi nu rîde deloc; el strînge, cum s-ar spune, fericirea în jurul inimii sale. Jocurile zgomotoase, bucuria neastîmpărată învăluie dezgustul şi plictiseala. Melancolia este numai prietena voluptăţii; înduioşarea şi lacrimile însoţesc plăcerile cele mai dulci şi bucuria fără margini provoacă mai degrabă lacrimi decît rîsete.

Dacă mulţimea şi varietatea distracţiilor par la început a contribui la fericire, dacă uniformitatea unei vieţi statornice pare la început plictisitoare, privind lucrurile mai bine, găsim, dimpotrivă, că cea mai dulce deprindere a sufletului constă în moderarea plăcerii, care te lasă mai puţin pradă dorinţei şi dezgustului. Neliniştea dorinţelor produce curiozitate, inconstanţă; vidul plăcerilor zgomotoase produce plictiseală. Nu te plictiseşti niciodată de starea ta cînd nu cunoşti nici una mai plăcută. Dintre toţi oamenii din lume, sălbaticii sînt cei mai puţin curioşi şi mai puţin plictisiţi; totul le este indiferent: ei nu se bucură de lucruri, ci de ei; îşi petrec viaţa nefăcînd nimic şi nu se plictisesc niciodată.

Omul de lume se ascunde în întregime după masca sa. Nefiind mai niciodată singur cu sine, este totdeauna străin de sine şi e stingherit cînd e silit să se coboare în sine însuşi. Ceea ce este nu înseamnă nimic, tot ce-l interesează este cum pare.

Nu mă pot împiedica de a-mi imagina pe faţa tînărului de care am vorbit mai înainte un nu ştiu ce obraznic, dulceag, afectat, care displace şi-i depărtează pe oamenii nepretenţioşi, iar pe faţa tînărului meu, o expresie atrăgătoare şi simplă, care arată mulţumirea, adevărata linişte a sufletului, care inspiră stimă şi încredere în el, care nu aşteaptă decît manifestarea prieteniei pentru ca să şi-o arate pe a sa celor ce i se apropie. Se crede că fizionomia nu e decît o simplă dezvoltare a însuşirilor întipărite de natură. În ceea ce mă priveşte, aş crede că, în afară de această dezvoltare, trăsăturile figurii unui om se formează pe nesimţite şi contureazā fizionomia prin impresia repetată şi obişnuită a unor anumite afecţiuni ale sufletului. Că aceste afecţiuni se imprimă pe figură este un lucru foarte sigur, iar cînd devin obişnuinţă, trebuie să lase urme durabile. Iată cum înţeleg eu că fizionomia trădează caracterul şi că poţi judeca uneori caracterul după fizionomie, fără ca pentru aceasta

să fie nevoie de explicații misterioase care presupun cunoștințe pe care nu le avem.

Un copil nu are decît două stări afective bine accentuate, bucuria și durerea: rîde sau plînge, nu cunoaşte stările intermediare; el trece neîncetat de la una la alta din aceste stări. Această continuă schimbare face ca figura sa să nu aibă nici o impresie statornică și să nu aibă nici o fizionomie; însă, cu vîrsta, devenind mai simțitor, el este mai viu și mai continuu impresionat, impresiile mai profunde lăsînd urme mai greu de distrus: iar din starea obișnuită a sufletului rezultă o conturare a trăsăturilor pe care timpul o face de neșters. Totuși, nu rareori vedem oameni schimbîndu-și fizionomia la diferite vîrste. Am văzut mulți din aceștia și am aflat întotdeauna că cei pe care i-am putut observa și urmări bine își schimbaseră și pasiunile obișnuite. Această singură observație bine confirmată mi s-ar părea decisivă și nu este nelalocul ei într-un tratat de educație, în care este important să înveți să judeci înclinările sufletului prin semnele exterioare.

Nu ştiu dacă tînărul meu va fi mai puțin demn de a fi iubit dat fiind că nu a învățat să imite formele convenționale și să se prefacă a avea sentimente pe care nu le are; nu e vorba aici despre aceasta. Știu numai că va fi mai capabil de iubire și cu greu aş crede că cel care se iubeşte numai pe sine s-ar putea preface atît de bine ca să placă la fel cu cel care desprinde din iubirea sa pentru alții un nou sentiment de fericire. Însă în ce privește chiar acest sentiment, cred că am spus destul pentru a îndruma asupra acestui punct pe un cititor cu judecată și a-i arăta că nu m-am contrazis.

Revin deci la metoda mea și spun: cînd se apropie vîrsta critică, dați tinerilor spectacole care să-i potolească și nu spectacole care să-i ațițe, dați în schimb imaginației lor născînde lucruri care, în loc să le aprindă simțurile, să înfrîneze activitatea acestora. Depărtați-i de orașele mari, unde gătelile și lipsa de modestie a femeilor grăbesc lecțiile naturii și le-o iau înainte, unde totul le pune dinaintea ochilor plăceri pe care n-ar trebui să le cunoască decît atunci cînd vor ști să le aleagă. Aduceți-i înapoi în primele lor locuințe, unde simplicitatea cîmpenească permite o dezvoltare mai înceată pasiunilor vîrstei; sau dacă gustul lor pentru arte îi mai ține legați de oraș, preveniți la ei, chiar prin acest gust, o trîndăvie periculoasă. Alegeți-le cu grijă societatea, ocupațiile, plăcerile; nu le arătați decît tablouri impresionante, dar modeste, care îi emoționează fără să-i ispitească și care hrănesc sensibilitatea fără să le agite simțurile. Gîndiți-vă, de asemenea, că pretutindeni sînt unele excese de temut și că pasiunile nemoderate fac întotdeauna mai mult rău decît acelea pe care vrei să le înlături. Nu e vorba să faci din elevul tău un infirmier, un frate de caritate[282]), să-i întristezi privirile prin înfățișarea continuă a durerilor și a suferințelor, să-l plimbi de la infirm la infirm, din spital în spital și de la Grève[283]) la închisoare. Vederea suferințelor omenești trebuie să-l miște, nu să-l facă nepăsător. Întîlnind multă vreme aceleași

282) Pe acea vreme, călugării unor anumite ordine religioase se ocupau de bolnavi în spitale, ospicii etc.; „fratele de caritate"=călugăr de spital.

283) Numele pieței din Paris unde se executau condamnații.

priveliști, ele nu te mai impresionează; obișnuința te învață cu toate; ceea ce vezi prea mult nu-ți mai imaginezi și numai imaginatia te face să simți suferințele altora; astfel, văzînd mereu oameni care suferă și mor, preoții și medicii devin fără milă[284]). Elevul vostru să cunoască, așadar, soarta oamenilor și suferințele semenilor săi, dar să nu le fie prea des martor. Un singur exemplu bine ales și arătat la timp potrivit îi va prilejui o lună de întristare și de reflecții. Nu atît ceea ce vede, cît amintirea celor văzute îi determină judecata asupra lor, iar impresia durabilă pe care i-o provoacă un obiect îi vine mai puțin de la obiectul însuși, cît de la punctul de vedere din care îl faci să și-l amintească. Astfel, economisind exemplele, lecțiile, imaginile, vei atenua multă vreme imboldul simțurilor și vei înșela natura, urmînd propriile ei direcții.

Pe măsură ce dobîndește cunoștințe, alegeți idei care să se refere la acestea; pe măsură ce se aprind dorințele, alegeți tablouri proprii a le înnăbuși. Un militar bătrîn, care s-a distins prin moravurile sale la fel ca și prin curajul său, mi-a povestit că în prima sa tinerețe, tatăl său, om cu minte, însă foarte pios, văzînd că temperamentul său născînd îl lasă pradă femeilor, nu a economisit nimic pentru a-l potoli; însă, în fine, simțind după toate îngrijirile sale că este gata să-i scape din mînă, se hotărî să-l ducă într-un spital de sifilitici și, fără să-l prevină, intră într-o sală în care o ceată din acești nenorociți ispășeau, printr-un tratament înfiorător, destrăbălarea care i-a expus la aceasta[285]). În fața acestei priveliști hidoase, care revolta întreaga sa ființă, tînărului i se făcu rău: *Du-te, stricat mizerabil,* îi zise atunci tatăl său pe un ton vehement *de urmează înclinarea care te tîrăște; vei fi în curînd fericit să fii primit în această sală în care, victimă a celor mai infamante dureri, vei sili pe tatăl tău să mulțumească lui Dumnezeu pentru moartea ta.*

Aceste puține cuvinte adăugate tabloului puternic care izbi pe tînăr îi produseră o impresie care nu s-a șters niciodată. Constrîns de starea sa să-și petreacă tinerețea în garnizoane, el a preferat să îndure toate batjocurile camarazilor săi decît să le urmeze desfrîul. *Fusesem om,* îmi zise el, *avusesem slăbiciuni; însă ajuns la vîrsta mea de acum, nu am putut vreodată vedea o prostituată fără să simt oroare.* Dascăle, puține cuvinte; însă învață să alegi locurile, timpul, persoanele și apoi predă toate lecțiile prin exemple și fii sigur de efectul lor

Modul cum folosim copilăria nu este mare lucru; răul care se strecoară se poate îndrepta, iar binele care se face acum poate să vină și mai tîrziu. Dar nu este la fel cu cea dintîi vîrstă[286]) în care omul începe în adevăr să trăiască. Această vîrstă nu durează niciodată îndeajuns pentru folosința pe care trebuie să i-o dăm, iar importanța ei pretinde o

---

284) Formey, caustic, crede că Rousseau avea totuși mai multă nevoie de preoți și de medici. . Cu unele atenuări și reveniri, Rousseau socotea pe preoți, pe filosofi și pe medici ca dușmani ai omenirii

285) Se pare că si alți pedagogi au indicat un asemenea procedeu Se pare însă că Formey avea dreptate cînd spunea într-un alt context al criticii pe care o îndreptase împotriva lui *Emil* al lui Rousseau, că ar fi trist dacă stăpînirea de sine ar putea fi formată numai prin asemenea procedee.

286) Rousseau se referă la adolescență, vîrstă pe care o tratează în această carte a IV-a din *Emil,* adică cea care începe — după el — cu al cincisprezecelea an al vieții.

atenție neîntreruptă: iată de ce stărui asupra artei de a o prelungi. Una dintre cele mai bune reguli ale bunei culturi[287]) este să întîrzii totul cît mai mult posibil. Dați-i un mers încet și sigur; împiedicați-l pe adolescent să devină bărbat în momentul în care nimic nu-i mai rămîne de făcut ca să devină. În timp ce corpul crește, se formează și se dezvoltă substanțele[288]) destinate să dea sîngelui balsam și fibrelor putere. Dacă le dați alt curs și dacă ceea ce e destinat perfecționării unui individ servește formării altuia. amîndoi se opresc la o stare de slăbiciune și opera naturii rămîne imperfectă. Operațiile spiritului resimt, la rîndul lor, această alterare. iar spiritul, tot atît de slab ca și corpul, n-are decît funcțiuni slabe și fără vlagă. Niște membre groase și puternice nu fac nici curajul, nici geniul; și îmi închipui că forța sufletului nu însoțește pe cea a corpului atunci cînd organele comunicării celor două substanțe sînt rău așezate*). Dar oricît de bine ar fi așezate. ele vor acționa întotdeauna slab. dacă n-au ca principiu decît un sînge istovit, sărăcit și lipsit de această substanță care dă forță și mișcare tuturor resorturilor mașinii. Se observă, în general, mai multă vigoare sufletească la oamenii ai căror ani tineri au fost feriți de o corupție prematură decît la cei care au început destrăbălarea odată cu puterea de a i se deda; aceasta e, fără îndoială, unul din temeiurile pentru care popoarele cu moravuri sănătoase le întrec, de obicei, și în bun simț, și în curaj, pe cele care nu le au. Cele din urmă se disting prin nu știu care însușiri mici și subtile pe care le numim spirit, iscusință, finețe, dar acele mari și nobile funcțiuni de înțelepciune și de rațiune, care caracterizează și cinstesc omul prin acțiunile sale frumoase, prin virtuți, prin preocupări în adevăr utile, se găsesc numai la cele dintîi.

Dascălii se plîng că focul acestei vîrste face tinerețea de nedisciplinat; văd că e așa, dar nu este oare vina lor? De îndată ce au lăsat ca acest foc să aprindă simțurile, nu știu că nu mai poate fi stins? Predicile lungi și reci ale unui pedant vor șterge ele oare din mintea elevului său imaginea plăcerilor pe care și le-a închipuit? Vor alunga oare din inima sa dorințele ce-l frămîntă? Potoli-vor oare înflăcărarea unui temperament a cărei folosință o cunoaște? Nu se va mînia el contra piedicilor care se opun singurei fericiri despre care are idee? Și ce va vedea el oare în legea aspră care i se impune fără să i se poată face înțeleasă, dacă nu capriciul și ura unui om care caută să-l chinuiască? E oare ciudat că el, la rîndul său, se răzvrătește și îl urăște?

Știu bine că arătîndu-te îngăduitor, poți deveni mai suportabil și îți poți păstra o autoritate aparentă. Dar nu prea văd la ce-ți servește auto-

---

287) În text e folosit aici termenul „cultură“ în sens de *cultivare, educație.*

288) Sallwürk (*op. cit.*, vol. II, p. 32) amintește că, potrivit unei concepții care își are originea în antichitate, dezvoltarea corporală se realizează sub influența unei substanțe, pe jumătate spirituală, numită *spiritus vitales* („spirite ale vieții“), în vreme ce în corpurile neînsuflețite există numai *spiritus mortuales* („spirite ale morții“). În *Historia vitae et mortis (Istoria vieții și morții)* a lui Bacon (de Verulam) se găsește explicit formulată această concepție; de asemenea, ea se întîlnește și la Descartes. În text, Rousseau întrebuințează chiar termenul „esprit“ („... „les esprits destinés ...“), pe care l-am tradus, în acest context, cu „substanță“.

*) Variantă ... *atunci cînd organele necunoscute ale comunicării ...*

ritatea pe care n-o păstrezi asupra elevului tău decît ațîțînd viciile pe care ea ar trebui să le înăbușe: e ca și cum, pentru a potoli un cal înfuriat, călărețul l-ar face să sară într-o prăpastie

Acest foc al adolescentului, departe de a fi o piedică pentru educație, este, dimpotrivă. mijlocul prin care ea se desfășoară și se desăvîrșește; el îți dă putere asupra sufletului unui tînăr cînd acesta încetează de a fi mai slab decît tine. Primele lui afecțiuni sînt hăturile cu care îi dirijezi toate mișcările: era liber, acum îl văd supus. Cîtă vreme nu iubea nimic, nu depindea decît de sine însuși și de trebuintele sale; îndată ce iubește, depinde de afecțiunile sale. Astfel se formează cele dintîi legături care-l unesc cu specia sa. Îndreptîndu-și spre ea sensibilitatea născîndă, să nu crezi că va cuprinde deodată pe toți oamenii sau că cuvîntul gen omenesc va însemna ceva pentru el. Nu, această sensibilitate se va mărgini întîi la semenii săi, iar semenii aceștia nu-i vor fi necunoscuți, ci vor fi acei cu care are legături, acei care. prin obișnuință, i-au devenit dragi sau necesari, acei la care vede limpede că au moduri de a simți și de a gîndi comune cu el, acei pe care îi vede expuși la durerile pe care le-a suferit și sensibili la plăcerile pe care le-a gustat el, într-un cuvînt. acei care. printr-o mai pronunțată identitate de natură, îi dau un îndemn mai mare de a-i iubi. Numai după ce își va fi cultivat în mii de chipuri ceea ce îi e natural. după multe reflectii asupra propriilor sale sentimente și asupra celor pe care le va observa la ceilalți, va putea ajunge să generalizeze noțiunile sale individuale în ideea abstractă de umanitate și să adauge la afecțiunile sale particulare pe acelea care îl pot identifica cu specia sa.

Devenind capabil de atașament, devine sensibil față de atașamentul celorlalți*) și, prin aceasta, chiar atent la semnele acestui atașament. Vezi ce putere nouă poți dobîndi asupra lui? Cîte lanțuri nu-i poți atîrna de inimă înainte ca el să prindă de veste! Nu le va simți cînd, deschizîndu-și ochii asupra lui însuși, va vedea ceea ce ai făcut pentru el, cînd se va compara cu ceilalți tineri de vîrsta lui și cînd te va compara pe tine cu alți guvernori? Spun cînd va vedea, dar ai grijă să nu i-o spui; dacă i-o spui, el nu va mai vedea. Dacă-i ceri supunere în schimbul îngrijirilor pe care i le-ai dat, va crede că l-ai înșelat; va zice că te-ai prefăcut că-l obligi în mod gratuit și, că, de fapt. l-ai încărcat cu o datorie și l-ai legat printr-un contract la care el n-a consimțit nicidecum. În zadar îi vei adăuga că ceea ce-i ceri nu este decît pentru el; pretinzi, în fine; și pretinzi în schimbul a ceea ce i-ai făcut fără consimțămîntul lui. Cînd un nenorocit ia banii pe care cineva se preface că-i dă și se vede înrolat fără voia lui[289]), strigi că e o nedreptate; nu ești oare și mai nedrept cînd ceri elevului tău plata îngrijirilor pe care nu le-a voit?

---

*) Atașamentul poate fi lipsit de reciprocitate, prietenia niciodată. Ea este un schimb, un contract ca oricare altul; dar ea e mai sfîntă decît orice. Cuvîntul *prieten* n-are alt corelativ decît pe sine însuși. Orice om care nu este prietenul prietenului său este un viclean, căci numai dînd sau prefăcîndu-se că dă prietenia, o poate cineva obține.

289) În acea vreme, neexistînd serviciu militar obligatoriu ca azi, înrolarea se făcea prin mijloace care se aseamănă cu „Prinderea cu arcanul“, folosită în trecut și la noi; sensul cuvîntului „înrolat“ e însă, în context, de ordin general, însemnînd „înregimentare“ în ceva, fără consimțămînt.

Ingratitudinea ar fi mai rară dacă binefacerile cu dobîndă ar fi mai puțin obișnuite. Iubești ceea ce îți face bine: e un sentiment atît de natural! Ingratitudinea nu e proprie sufletului omului, dar interesul e; sînt mai puțin ingrați printre cei cărora li s-a făcut un bine, decît binefăcători interesați. Dacă îmi vinzi darurile, mă voi tocmi asupra prețului; dar dacă te prefaci că dai și îmi ceri pe urmă prețul, te porți necinstit; numai gratuitatea face ca darurile să devină de neprețuit. Inima omului nu primește decît legi pe care și le face singură; vrînd s-o înlănțui, o eliberezi; o înlănțui lăsînd-o liberă.

Cînd pescarul lasă undița în apă. peștele vine și-i dă roată fără bănuială, dar cînd, prins de cîrligul ascuns în viermișor, simte că firul este tras, încearcă să fugă. Oare pescarul este binefăcătorul iar peștele ingratul? S-a văzut vreodată ca un om, uitat de binefăcătorul său, să-l uite pe acesta? Dimpotrivă, vorbește întotdeauna cu plăcere și se gîndește la el cu duioșie; dacă află un prilej ca să-i arate, prin vreun serviciu neașteptat, că-și aduce aminte de serviciile primite, cu cîtă mulțumire interioară își arată el recunoștința sa! Cu cîtă dulce bucurie nu se face recunoscător! Cu cîtă încîntare își spune: A venit rîndul meu! Aceasta este în adevăr vocea naturii: niciodată o adevărată binefacere n-a produs un ingrat.

Dacă recunoștința este, așadar, un sentiment natural și dacă nu-i distrugi efectul prin greșeala ta, fii sigur că elevul tău, începînd să vadă prețul îngrijirilor tale. nu va fi indiferent față de ele, cu condiția să nu fi încercat să pui tu singur prețul; vei dobîndi astfel în inima lui o autoritate pe care nimic n-o va putea distruge. Însă înainte de a te fi încredințat bine de acest avantaj, ai grijă să nu-l pierzi căutînd să-ți atribui o valoare prea mare în fața lui. A-i pune în față serviciile tale înseamnă a i le face insuportabile; uitîndu-le, înseamnă a-l face să și le amintească. Pînă vine timpul să-l tratezi ca om, să nu-i vorbești niciodată de ceea ce ți-e dator, ci de ceea ce își datorează sieși. Ca să-l faci supus, acordă-i toată libertatea, ascunde-te ca să te caute; ridică-i sufletul la nobilul sentiment al recunoștinței, vorbindu-i întotdeauna numai de interesul său. N-am voit să i se spună că ceea ce s-a făcut e spre binele lui, înainte ca el să fie în stare să înțeleagă acest lucru; altfel, din cuvîntarea ta va înțelege numai că depinzi de el și te va lua drept servitorul lui. Acum însă, cînd începe să simtă ce înseamnă a iubi, simte de asemenea ce legătură dulce îl unește pe om de ceea ce iubește și, în stăruința de a te ocupa neîncetat de el, nu mai vede afecțiunea unui sclav, ci afecțiunea unui prieten. Or, nimic nu cîntărește mai greu pentru sufletul omenesc decît vocea prieteniei bine recunoscută. căci se știe că ea vorbește întotdeauna numai pentru interesul nostru. Putem crede că un prieten se înșală, dar nu că vrea să ne înșele. Cîteodată nu-i ascultăm sfaturile, dar niciodată nu i le disprețuim.

Intrăm, în fine, în ordinea morală: am făcut un al doilea pas de om. Dacă ar fi locul aici, aș încerca să arăt cum din cele dintîi porniri ale inimii se ridică primele voci ale conștiinței și cum din sentimentul iubirii și al urii se nasc cele dintîi noțiuni de bine și de rău. Aș arăta că *dreptatea* și *bunătatea* nu sînt numai cuvinte abstracte, creații pur morale făurite de gîndire, ci adevărate afecțiuni ale sufletului luminat de

rațiune, că nu sînt decît un progres ordonat al sentimentelor noastre primare; aș arăta că numai prin rațiune, independent de conștiință, nu se poate stabili nici o lege naturală și că tot dreptul naturii nu este decît o himeră dacă nu se întemeiază pe o trebuință naturală a sufletului omenesc*). Mă gîndesc însă că n-am să fac aici tratate de metafizică și de morală, nici programe de nici un fel; mi-e de ajuns să arăt ordinea și progresul sentimentelor și cunoștințelor noastre cu privire la propria noastră constituție. Alții vor demonstra poate ceea ce eu nu fac decît să indic aici.

Emil al meu, neprivindu-se pînă acum decît numai pe sine, cea dintîi uitătură pe care o îndreaptă spre semenii săi îl face să se compare cu ei, iar cel dintîi sentiment care se naște în sufletul lui din această comparație este acela de a dori primul loc. Iată momentul în care iubirea de sine se transformă în amor propriu și în care încep să se nască toate pasiunile care țin de acesta. Însă spre a decide dacă pasiunile care îi vor stăpîni caracterul vor fi umane și blînde sau crude și răufăcătoare, dacă vor fi pasiuni de filantropie și de milă sau de invidie și lăcomie, trebuie să știi în ce loc se va simți el printre oameni și ce fel de piedici va socoti că are de învins pentru a ajunge la locul pe care vrea să-l ocupe.

Ca să-l îndrumezi în această căutare trebuie ca, după ce i-ai arătat oamenii în condițiile de viață comune speciei, să arăți acum oamenii prin ceea ce îi deosebește. Aici apare măsura inegalității naturale și civile și tabloul întregii ordini sociale.

Trebuie să studiezi societatea prin oameni și pe oameni prin societate; cei ce ar vrea să trateze separat politica și morala nu vor înțelege niciodată nimic din vreuna din aceste două. Cercetînd întîi raporturile primare, vedem felul în care ele influențează pe oameni și ce pasiuni se nasc de aici; vedem că în mod reciproc aceste raporturi se înmulțesc și devin mai strînse prin intensificarea pasiunilor. Nu atît forța brațelor, cît moderația inimilor face pe oameni independenți și liberi. Cine dorește puține lucruri depinde de puțini oameni; însă confruntînd întotdeauna dorințele deșarte cu trebuințele noastre fizice, cei care au făcut din acestea din urmă fundamentele societății umane au luat totdeauna efectele

*) Chiar preceptul[290]) de a trata pe altul așa cum vrem să fim tratați noi înșine n-are ca fundament adevărat decît conștiința și sentimentul; căci unde e rațiunea precisă de a mă purta fiind eu ca și cum aș fi altul, mai ales cînd sînt sigur din punct de vedere moral că nu mă voi găsi niciodată în acest caz; și cine îmi va răspunde că, urmînd fidel această maximă, voi obține ca alții s-o urmeze în același fel ca mine? Ticălosul scoate avantaje din probitatea celui drept și din propria sa nedreptate și lui îi e usor ca toată lumea să fie dreaptă, cu excepția lui. Acest acord, orice s-ar spune, nu este prea avantajos oamenilor de bine. Dar, mă simt, ca să zic astfel, în el, înseamnă că, pentru a nu suferi, nu vreau ca el să sufere; mă interesez de el din iubire pentru mine, iar temeiul preceptului este în natura însăși, care îmi inspiră dorința bunăstării mele ori în ce loc m-aș simți că exist. De unde conchid că nu e adevărat că preceptele legii naturale ar fi fondate numai pe rațiune; ele au o bază mai solidă și mai sigură. Iubirea de oameni derivată din iubirea de sine este principiul justiției umane. Sumarul oricărei morale este dat în Evanghelie prin cel al legii.

290) „Precept"=normă, regulă în manifestările morale ale oamenilor.

drept cauze și nu au făcut decît să se rătăcească în toate raționamentele lor.

În starea de natură există o egalitate de fapt reală și indestructibilă, pentru că în această stare este imposibil ca diferența de la om la om să fie atît de mare. încît ea singură să facă pe unul dependent de celălalt. În starea socială există o egalitate de drept himerică și zadarnică, pentru că mijloacele destinate a o menține servesc chiar ele distrugerii ei și pentru că forța publică adăugată celui puternic ca să apese pe cel slab rupe acel echilibru statornicit de natură între ei*). Din această primă contradicție decurg toate celelalte pe care le observăm în ordinea civilă între aparență și realitate. Întotdeauna mulțimea va fi jertfită unui mic număr și interesul public interesului particular. Întotdeauna aceste cuvinte pompoase de dreptate și supunere vor fi uneltele violenței și armele nedreptății, de unde rezultă că ordinele distinse[291]), care se pretind folositoare celorlalte. nu sînt în realitate folositoare decît lor înșile, în dauna celorlalte; prin aceasta trebuie privită considerația ce li se datorează după justiție și după rațiune. Rămîne de văzut dacă rangul pe care și l-a ales fiecare este mai folositor fericirii celor ce-l ocupă, spre a ști cum să-și aprecieze fiecare dintre noi propria sa soartă[292]). Iată studiul care ne interesează; dar ca să-l facem bine. trebuie să începem prin cunoașterea sufletului omenesc.

Dacă n-ar fi vorba decît de a arăta tinerilor pe om prin masca sa, n-ar fi nevoie să li-l arăți, căci l-ar vedea întotdeauna mai mult decît trebuie; însă, pentru că masca nu e omul și pentru că luciul ei nu trebuie să-i încînte. zugrăvindu-le oamenii, zugrăvește-i așa cum sînt, nu spre a-i urî, ci spre a-i deplînge și a nu dori să le semene. Cred că aceasta este părerea cea mai înțeleaptă pe care o poate avea un om despre specia sa.

În acest scop este important aici să luăm un drum opus celui urmat pînă acum și să-l instruim pe tînăr mai curînd prin experiența altuia decît prin a sa proprie. Dacă oamenii îl înșală, va începe să-i urască; dar dacă, fiind respectat de ei, îi vede că se înșală reciproc, îi va fi milă de ei. Spectacolul lumii, zicea Pitagora[293]), seamănă cu cel al jocurilor olimpice. Unii au prăvălii și se gîndesc numai la cîștigul lor, alții își riscă viața și caută gloria. alții se mulțumesc să privească jocurile și aceștia nu sînt cei mai răi.

Aș dori ca societatea unui tînăr să fie aleasă în așa fel încît acesta să-și facă o idee bună despre cei care trăiesc alături de el și, totodată, el să fie învățat să cunoască atît de bine lumea încît să aibă o părere proastă

---

*) Spiritul universal al legilor din toate țările este de a favoriza întotdeauna pe cel puternic împotriva celui slab și pe cel care are împotriva celui care nu are nimic; acest neajuns este inevitabil și e fără excepție.

291) „Ordin“ are aici sens de *clasă* și *categorie* socială privilegiată.

292) Aceste idei au fost dezvoltate de Rousseau în: *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni.*

293) P i t a g o r a (aproximativ 571—497 î e n.), filosof grec, a cărui școală filosofică a adus contribuții însemnate în dezvoltarea matematicii și a astronomiei. Pitagorismul n-a fost numai o școală filosofică, ci și o organizare politică reacționară a aristocrației sclavagiste în Italia de sud, la Crotona (cf. *Mic dicționar filosofic,* E S.P.L.P., 1954, p. 520—521).

despre tot ce se petrece în lume. Să știe că omul este în mod natural bun, să simtă, să judece pe aproapele său prin sine însuși. Să vadă însă cum societatea corupe și pervertește oamenii. Să găsească în prejudecățile lor izvorul tuturor viciilor; să se deprindă a prețui pe fiecare individ, dar să disprețuiască mulțimea; să vadă că toți oamenii poartă aproape aceeași mască, însă să știe de asemenea că există fețe mai frumoase decît masca care le acoperă.

Această metodă, trebuie s-o mărturisesc, prezintă neajunsuri și nu este ușoară în practică: căci dacă devine prea devreme observator, dacă îl deprindeți să urmărească prea de aproape acțiunile altuia, faceți din el un bîrfitor și un batjocoritor, un om arbitrar și pripit la judecată; își va face o plăcere respingătoare de a căuta pentru orice lucruri interpretări oribile și de a nu vedea binele nici chiar în ceea ce e bine. El se va obișnui cel puțin cu înfățișarea viciului și va vedea pe cei răi fără oroare, așa cum te obișnuiești să vezi pe cei nenorociți fără milă. Cu timpul, perversitatea generală îi va servi mai puțin de lecție decît de exemplu: își va zice că dacă omul este așa, el nu trebuie să caute să fie altfel.

Dacă ai vrea să-l instruiești prin principii și să-l faci să cunoască, odată cu natura sufletului omenesc, acțiunea cauzelor exterioare care schimbă înclinările noastre în vicii, trecîndu-l astfel deodată de la obiective sensibile la obiective intelectuale, ai folosi o metafizică pe care el nu e în stare s-o priceapă, ai recădea în neajunsul evitat cu atîta grijă pînă acum de a-i da lecții care se aseamănă cu lecțiile, de a-i substitui în spiritul său experiența și autoritatea profesorului propriei sale experiențe și progresului rațiunii sale.

Ca să înlătur aceste două piedici și pentru a-l face să înțeleagă sufletul omenesc, fără riscul de a i-l strica pe al lui, aș vrea să-i arăt oamenii din depărtare, din alte timpuri și din alte locuri, astfel ca el să vadă scena, dar să nu poată niciodată păși pe ea Acum e momentul istoriei: prin ea va citi în sufletele oamenilor fără lecții de filosofie, prin ea îi va vedea ca simplu spectator, fără interes și fără pasiune, ca un judecător, nu ca un complice al lor, nici ca acuzatorul lor.

Pentru a cunoaște oamenii trebuie să-i vezi acționînd. În lume îi auzi vorbind; își dau în vileag cuvintele, dar își ascund acțiunile; în istorie însă, ele ne sînt dezvăluite, și-i judeci după fapte. Chiar cuvintele lor te ajută să-i apreciezi. Căci comparînd ceea ce fac cu ceea ce zic, vezi deodată ce sînt și ce vor să pară; cu cît se prefac mai mult, cu atît îi cunoști mai bine.

Din nefericire, acest studiu are și pericolele sale, neajunsurile sale de tot felul. E greu să găsești punctul de vedere din care să-i poți judeca pe semenii tăi cu echitate. Unul din marile vicii ale istoriei este că zugrăvește oamenii mai mult cu părțile lor rele decît cu cele bune; cum ea nu este interesantă decît sub aspectul revoluțiilor, al catastrofelor, ea nu vorbește nimic despre un popor care crește și prosperă în liniște sub o cîrmuire pașnică; istoria nu începe să vorbească de popor decît atunci cînd, nemaiputîndu-și fi sieși de ajuns, se amestecă în treburile vecinilor sau îi lasă pe aceștia să se amestece într-ale sale; ea nu-l scoate în relief decît atunci cînd poporul începe să decadă;

toate istoriile încep acolo unde ar trebui să sfîrşească. Avem o istorie foarte exactă a popoarelor care se distrug; ne lipseşte însă cea a popoarelor care se dezvoltă: ele sînt destul de fericite şi destul de înţelepte pentru ca istoria să n-aibă ce spune despre ele; în adevăr, chiar în zilele noastre vedem că tocmai despre cîrmuirile mai bune se vorbeşte mai puţin. Noi nu cunoaştem deci decît răul, căci binele nu lasă amintire durabilă. Numai nemernicii sînt celebri, cei buni sînt daţi uitării sau luaţi în rîs*): iată cum istoria, ca şi filosofia, calomniază neîncetat genul omenesc.

Mai mult, trebuie ca faptele descrise în istorie să nu fie icoana exactă a aceloraşi fapte aşa cum ele s-au petrecut; ele îşi schimbă forma în capul istoricului, se modelează după interesele sale, se colorează după prejudecăţile sale. Cine ştie să pună exact pe cititor în mijlocul scenei pentru a vedea un eveniment aşa cum s-a petrecut? Ignoranţa sau parţialitatea preface totul. Fără să modifici un fapt istoric, cîte feţe deosebite nu-i poţi da lărgindu-i sau restrîngîndu-i împrejurările la care el se referă! Puneţi acelaşi obiect în diverse unghiuri de vedere, cu greu va părea el acelaşi şi totuşi nimic nu s-a schimbat decît ochiul spectatorului. Ajunge oare, în virtutea adevărului, să-mi spui un fapt adevărat, lăsîndu-mă să-l văd altfel decît s-a întîmplat? De cîte ori un copac mai mare sau mai mic, o stîncă aflată la dreapta sau la stînga, un vîrtej de praf ridicat de vînt au hotărît soarta unei bătălii, fără ca nimeni să fi observat aceasta? Împiedică oare aceasta pe istoric să vă spună cauza înfrîngerii sau a victoriei cu atîta siguranţă ca şi cum ar fi fost de faţă peste tot? Or, ce-mi pasă mie de faptele în sine, dacă raţiunea lor îmi rămîne necunoscută, şi ce învăţăminte pot trage dintr-un eveniment a cărui adevărată cauză nu o cunosc? Istoricul îmi dă una, dar el o inventează: iar critica însăşi, de care se face atîta zgomot, nu este decît o artă de a crea conjuncturi, arta de a alege între mai multe minciuni pe cea care seamănă mai bine cu adevărul.

Aţi citit vreodată *Cleopatra* sau *Casandra* sau alte cărţi de acest fel[294])? Autorul alege un eveniment cunoscut, apoi, acomodîndu-l vederilor sale, împodobindu-l cu amănunte inventate de el, cu personaje care n-au existat niciodată şi cu portrete imaginare, îngrămădeşte ficţiune după ficţiune pentru a face lectura plăcută. Văd o minimă diferenţă între aceste romane şi lucrările noastre de istorie, atît numai că romancierii se lasă mai mult în voia imaginaţiei lor proprii, iar istoricul se supune imaginaţiei altuia; la aceasta se adaugă, dacă vreţi, că cel dintîi îşi propune un scop moral, bun sau rău, de care celălalt nu se sinchiseşte deloc.

---

*) Variantă ...sînt uitaţi. Timpul, zice Bacon, ca un fluviu enorm, nu ne aduce decît ceea ce e mai uşor şi mai puţin solid· tot ce are mai multă greutate se duce la fund şi rămîne înghiţit în vastul său pat. Iată cum...[293a].

293 a) Autorul, remarcă Petitain (cf J.-J. Rousseau, *Oeuvres completes,* tome II, 1861, p. 545), a suprimat pasajul cu Bacon şi l-a înlocuit cu *luaţi în rîs,* cuvinte care lipsesc în manuscris. Şi-a dat, probabil, seama că imaginea fluviului nu este nimerită, completîndu-şi într-un fel mai simplu ideea.

294) Notăm, aşa cum observa şi Rousseau, că *Cleopatra* şi *Casandra* nu sînt istorii, ci romane Romane de La Calprenède (1610—1663), autor preţios, prolix şi plictisitor, după aprecierea lui Fr. şi P. Richard.

Mi se va spune că fidelitatea istoriei interesează mai puțin decît adevărul moravurilor și al caracterelor; dacă sufletul omenesc este bine zugrăvit, este puțin important dacă evenimentele sînt redate în mod fidel; căci, se va adăuga, la ce ne folosesc la urma urmelor fapte petrecute acum două mii de ani? Aceasta ar avea temei, dacă portretele sînt bine redate după natură; dar dacă cea mai mare parte nu-și au modelul decît în imaginația istoricului, nu înseamnă oare să dai din nou peste neajunsul de care am voit să fugim și să dăm autorității scriitorului ceea ce vrem să scădem din cea a dascălului? Dacă elevul meu nu trebuie să vadă decît tablouri născute din fantezie, prefer ca ele să fie schițate de mîna mea decît de a altuia; îi vor fi cel puțin mai potrivite.

Cei mai răi istorici pentru un tînăr sînt cei care fac multe aprecieri. Faptele, și să le judece el însuși. În acest fel învață să cunoască oamenii. Dacă judecata autorului îl conduce mereu, el se deprinde să vadă prin ochii altuia și, cînd acești ochi lipsesc, el nu mai vede nimic.

Las la o parte istoria modernă, nu numai pentru că nu are fizionomie și pentru că oamenii vremii noastre seamănă între ei, ci pentru că istoricii noștri, preocupați exclusiv de propria lor strălucire, nu se gîndesc decît să facă portrete violent colorate și care adesea nu reprezintă nimic*). În mod general, cei vechi fac mai puține portrete, sînt mai puțin spirituali și cu mai mult bun simț în judecățile lor; și între ei trebuie să alegem cu mare grijă, să nu luăm de la început pe cei care judecă mai mult faptele, ci pe cei mai simpli. N-aș pune în mîna unui tînăr nici pe Polibiu, nici pe Salustiu; Tacit e cartea bătrînilor; tinerii nu o pot înțelege: trebuie să înveți a vedea în acțiunile umane cele dintîi trăsături ale sufletului omului înainte de a voi să-i cercetezi profunzimile; trebuie să știi să citești bine în fapte înainte de a citi în maxime. Filosofia în maxime se potrivește numai cu experiența. Tinerețea nu trebuie să generalizeze nimic. Toată instrucția sa trebuie să se bazeze pe reguli particulare[296]).

*) Vezi pe Davila[295], Guicciardini, Strada, Solis, Machiaveli și cîteodată chiar de Thou. Vertot este aproape singurul care știe să zugrăvească fără a face portrete.

[295]) E. Davila (1576—1631), istoric italian, a scris o *Istorie a războaielor civile din Franța.*

Francisco Guicciardini (1482—1514), istoric italian, autorul lucrării *Istoria războaielor Italiei.*

Famiano Strada (1572—1649), iezuit roman, a scris în latină *Istoria Țărilor de Jos.*

Antonio Solis (1610—1686), istoric spaniol, a lăsat o *Istorie a cuceririi Mexicului.*

Nicolo Machiaveli (1469—1527), cunoscut istoric florentin, autorul vestitului *Tratat al principelui,* apoi *Discursurile asupra lui Tit. Liviu* etc.

De Thou (1553—1617) născut la Paris, a scris în latină o *Istorie a timpului său.*

Abatele René Vertot, istoric francez, autor a numeroase lucrări istorice ca: *Revoluțiile Portugaliei, Revoluțiile Suediei* etc.

[296]) Polibiu (205—125 î.e.n.), istoric grec, care a scris *Istoria timpului său.*

Salustiu (86—34 î.e.n.), istoric roman, autorul lucrării despre *Conjurația lui Catilina* sau cel despre Iugurta.

Tacit (52—120 e.n.), cunoscut istoric roman, autor al lucrării *Germania, Viața lui Agricola* și apoi al *Analelor* și *Istoriilor.*

Tucidide[297]) este, după părerea mea, adevăratul model al istoricilor. El povestește faptele fără să le aprecieze, dar nu omite nici o împrejurare care ne ajută să apreciem noi înșine. El pune tot ce povestește sub ochii cititorului; în loc să se așeze între fapte și cititor, se dă la o parte; nu ți se mai pare că citești, crezi că vezi. Din nefericire, el vorbește întotdeauna de război și în povestirile sale aproape că nu vezi decît lucrul cel mai puțin instructiv din lume, și anume niște lupte. *Retragerea celor zece mii*[298]) și *Comentariile lui Cezar* au aproape aceeași înțelepciune și același defect. Bunul Herodot[299]), fără portrete, fără maxime, dar curgător, naiv, plin de amănuntele în stare să intereseze și să placă, ar fi poate cel mai bun dintre istorici, dacă aceste amănunte n-ar degenera adesea în simplicități puerile, mai potrivite să strice decît să formeze gustul tinerimii; trebuie să ai discernămînt, pentru ca să-l citești. Nu spun nimic de Titus Livius, îi va veni rîndul: dar el e om politic, retor, e tot ce nu se potrivește acestei vîrste.

Istoria în general este defectuoasă prin aceea că nu înregistrează decît faptele sensibile și însemnate care se pot fixa prin nume, locuri, date; dar cauzele încete și progresive ale acestor fapte, care nu se pot stabili tot atît de ușor, rămîn întotdeauna necunoscute. Adesea găsești într-o bătălie cîștigată sau pierdută temeiul unei revoluții care, chiar înaintea acestei bătălii, devenise de-acum inevitabilă. Războiul nu face altceva decît dezvăluie evenimente determinate mai dinainte de cauze morale pe care istoricii le pot rareori vedea.

Spiritul filosofic a îndreptat în această direcție reflecțiile mai multor scriitori ai acestui secol; dar mă îndoiesc că adevărul cîștigă ceva din munca lor. Tirania sistemelor îi stăpînește pe toți și nici unul nu caută să vadă lucrurile cum sînt, ci cum se potrivesc cu sistemul său.

Adaugă la toate aceste reflecții faptul că istoria arată mai mult acțiunile decît oamenii, pentru că nu prinde oamenii decît în anumite momente alese, în hainele lor de paradă; ea nu expune decît omul public, care s-a pregătit ca să fie văzut; ea nu-l urmărește în casa lui, în cabinetul lui, în familia sa, în mijlocul prietenilor; istoria îl zugrăvește numai cînd el reprezintă ceva; ea zugrăvește mai mult haina omului decît persoana lui.

Aș prefera citirea unor vieți particulare spre a începe studiul sufletului omenesc, căci atunci omul nu se poate ascunde, istoricul îl urmărește peste tot; nu-i lasă nici un moment de odihnă, nici un colțișor pentru a evita ochiul pătrunzător al spectatorului și tocmai cînd unul crede că s-a ascuns mai bine, celălalt îl face mai bine cunoscut. *Din cei ce scriu despre vieți*, zice Montaigne[300]), *prefer pe aceia care se opresc mai mult la*

297) T u c i d i d e (aproximativ 460—395 î.e.n.), mare istoric grec; a scris *Istoria războiului peloponeziac.*

298) Scriere a cunoscutului istoric și general atenian X e n o f o n (430—354 î.e.n.). Lucrările principale ale lui Xenofon sînt: *Kyropaideia* și *Apologia.*

299) H e r o d o t (aproximativ 500—420 î.e.n.), numit „părintele istoriei“, a lăsat mai multe cărți despre istoria vremilor lui. Nu cercetăm dacă vederile lui Rousseau despre acești istorici sînt întemeiate sau nu; azi, concepția științifică despre istorie valorifică de pe poziții total deosebite moștenirea lăsată de vechii istorici.

300) M o n t a i g n e, *Eseuri,* II, 10.

sfaturi decît la evenimente, mai mult la ce pleacă dinăuntru decît la ceea ce ajunge în afară; aceștia sînt mai potriviți; iată de ce, în orice fel, omul meu este Plutarh.

E adevărat că geniul oamenilor adunați la un loc sau al popoarelor este foarte diferit de caracterul omului în particular și ar însemna să cunoști foarte imperfect sufletul omenesc dacă nu l-ai cerceta si în mulțime; dar nu e mai puțin adevărat că trebuie să începi cu studiul omului pentru a judeca oamenii și că cel care cunoaște perfect înclinările fiecărui individ ar putea să prevadă toate efectele lor contopite în ființa unui popor.

Aici trebuie din nou să recurgem la cei vechi, din motivele pe care le-am mai spus și, mai mult, pentru că toate amănuntele familiare și ordinare, însă adevărate și caracteristice fiind înlăturate din stilul modern, oamenii sînt tot așa de împodobiți de autorii noștri în viața lor privată ca și pe scena lumii. Cuviința, deopotrivă de severă în scrieri și în acțiuni, nu permite să spui în public decît ceea ce este îngăduit să faci; și, cum nu poți arăta pe oameni decît așa cum se înfățișează totdeauna, nu-i cunoaștem mai bine nici din cărțile, nici din teatrele noastre. Chiar dacă s-ar face și reface de o sută de ori viața regilor, noi nu vom mai avea un Suetoniu*).

Plutarh excelează tocmai prin aceste amănunte în care nu îndrăznim să intrăm. Prezintă cu un farmec inimitabil portretele oamenilor mari cu ajutorul unor lucruri mărunte și știe să aleagă atît de fericit trăsăturile particulare, încît reușește cu un cuvînt, un zîmbet sau un gest să caracterizeze pe eroul său. Cu o glumă, Hanibal își liniștește armata înspăimîntată și o face să meargă rîzînd în bătălia vestită care l-a făcut stăpîn pe Italia[302]); Agesilaus, călare pe un băț, mă face să-l iubesc pe învingătorul marelui rege[303]); Cezar, trecînd printr-un sat sărăcăcios și vorbind cu prietenii săi, ne dezvăluie fără să vrea pe acel viclean care zicea că nu vrea să fie decît egalul lui Pompeius[304]). Alexandru bea o

---

*) Unul singur dintre istoricii noștri[301], care a imitat pe Tacit în descrierea faptelor mari, a îndrăznit să imite pe Suetoniu și uneori să transcrie pe Comines în descrierea celor mărunte; și deși acesta i-a mărit valoarea cărții sale, i-a adus multe critici printre noi.

301) Suetoniu (75—160 e.n.), istoric latin, autor al lucrării *Viața celor doisprezece cezari.*
Duclos (1704—1772), scriitor și moralist francez, autor al lucrărilor *Considerații asupra moravurilor* și *Memorii secrete asupra domniilor lui Ludovic al XIV-lea și Ludovic al XV-lea.*
Comines (1445—1509), cunoscut prin *Memoriile* sale.

302) E vorba de lupta de la Cannae. Sallwürk notează că Plutarh (în *Viața lui Fabius Maximus,* capitolul al XV-lea) povestește că, înainte de luptă, unui anume Giscon i se păru numărul soldaților romani surprinzător de mare. Hanibal îi obiectă: „Tu n-ai observat un lucru si mai remarcabil". „Ce anume"? întrebă acela. „Că între toți aceștia nici unul nu se numește Giscon". Se produse un rîs general în jurul lui Hanibal, iar soldații merseră încrezători la luptă.

303) Faptul la care face aici aluzie Rousseau se referă la o întîmplare din viața lui Agesilaus, rege al Spartei (397 î.e.n.), învingătorul regelui perșilor, Artaxersex Mnemom. Într-o zi, jucîndu-se cu copiii săi, la care ținea mult, a fost surprins de un prieten cînd mergea călare pe un băț. Agesilaus l-a rugat să nu vorbească nimănui de acest lucru pînă în ziua cînd va avea și el un copil.

304) Aluzie la un fapt care se găsește în biografia lui Cezar, scrisă de Plutarh. În calitate de comandant în Spania, Cezar trecu printr-un mic orășel al barbarilor.

doctorie și nu zice nimic: e momentul cel mai frumos din viața sa[305]); Aristide își scrie numele pe o scoică și justifică astfel porecla ce i se dăduse[306]): Filopoemen, lepădînd mantaua, taie lemne în bucătăria gazdei sale[307]). Iată adevărata artă a portretizării. Fizionomia nu se deslușește în trăsăturile cele mari. nici caracterele în acțiunile mari; firea se descoperă în lucrurile mărunte. Afacerile publice sînt sau foarte obișnuite, sau foarte bine pregătite, iar demnitatea modernă permite autorilor noștri să se oprească aproape numai la cele din urmă.

Este de netăgăduit că unul dintre cei mai mari oameni ai ultimului secol a fost Dl. de Turenne. S-a găsit curajul de a-i face viața interesantă prin mici amănunte care ne fac să-l cunoaștem și să-l iubim, dar cîte amănunte nu au fost siliți să suprime care l-ar fi făcut să-l cunoaștem și să-l iubim mai mult! Nu voi cita decît unul, pe care-l dețin dintr-o sursă bună și pe care Plutarh n-ar fi căutat să-l omită, dar pe care Ramsay nu s-ar fi străduit să-l scrie chiar dacă l-ar fi știut[308]).

Într-o zi foarte caldă de vară, vicontele de Turenne, îmbrăcat cu o vestă albă și cu scufie, se găsea la fereastră în anticamera sa. Intră unul din oamenii lui și, înșelat de îmbrăcăminte. l-a luat drept un ajutor de bucătar cu care acest servitor era prieten. Se apropie încetișor pe la spate și cu o mînă care nu era prea ușoară îi aplică o palmă zdravănă pe fese. Omul lovit se întoarse repede. Servitorul, tremurînd, vede fața stăpînului său, cade în genunchi deznădăjduit. *Monseniore, am crezut că e George. Și chiar dacă ar fi fost George*, strigă Turenne, frecîndu-se la spate, *nu trebuia să lovești așa de tare*. Iată deci ceea ce nu îndrăzniți

---

Amicii săi îl întrebară, glumind, dacă în acel orășel cu un număr mic de locuitori vor fi existînd lupte politice pentru întîietate. (Pompeius, Cezar și Crassus formaseră la Roma primul triumvirat; Pompeius însă intră curînd în conflict cu Cezar, conflict care i-a fost fatal). Cezar răspunse foarte serios că ar prefera să fie întîiul în acest orășel, decît al doilea la Roma

305) În *Emil*, cartea a II-a, autorul arată că e vorba de faptul povestit de Quintus Curtius (*Viața lui Alexandru,* III, 6). pe care M o n t a i g n e (*Eseuri,* I, 23) îl redă astfel: „Alexandru... fiind înștiințat printr-o scrisoare a lui Parmenion că Filip, medicul său cel mai iubit, a fost cumpărat cu bani ca să-l otrăvească, în momentul în care întindea scrisoarea lui Filip ca s-o citească, da pe gît băutura pe care acesta i-o pregătise".

306) Aristide, general și om de stat atenian, supranumit cel drept. învingător la Marathon, a fost ostracizat la instigatia lui Temistocle, rivalul său În ziua votului de ostracizare, Aristide întîlni un cetățean de la tară care nu-l cunoștea; cetățeanul, neștiind să scrie, îi ceru să scrie numele de „Aristide" pe scoica ce servea drept buletin de vot Aristide îi satisfăcu dorința, dar îl întrebă dacă „Aristide" l-a ofensat vreodată personal; „nu", răspunse cetățeanul, ,dar sînt sătul să aud mereu că e numit „cel drept". Mai tîrziu, Aristide a fost rechemat în țară și a luptat cu succes împotriva lui Xerxes; a contribuit la formarea confederației de la Delos etc Întîmplarea cu scoica e povestită de Plutarh în biografia lui Aristide

307) Filopoemen, general grec (253—189 î e n.), obișnuia să se îmbrace simplu. Pe cînd se găsea la Megara, în gazdă la un locuitor, soția acestuia luîndu-l drept un soldat sau servitor, l-a rugat să-i ajute la treburile casei. Primi bucuros și, lepădîndu-și mantaua, se apucă să taie lemne Așa îl găsi stăpînul casei cînd sosi; bietul om nu mai stiu cum să-și ceară iertare Faptul e povestit tot de Plutarh.

308) Henri de la Tour d Auvergne, viconte de Turenne (1611—1675) a fost unul dintre cei mai vestiți generali ai Franței. Ramsay (1686—1743). scotian. care a scris în franceză *Viața lui Turenne.*

să spuneți, nenorociților! Fiți, așadar, totdeauna nenaturali, fără inimă. Scăldați-vă inima de fier și căliți-o în decența voastră abjectă: faceți-vă demni de dispreț cu ajutorul demnității. Însă tu, tinere, care citești acest pasaj și simți cu înduioșare toată blîndețea sufletească pe care o manifestă el chiar în primul moment de supărare, citește de asemenea micimile acestui om mare, de îndată ce era vorba de nașterea sau de numele său. Gîndește-te că același Turenne arăta că cedează pretutindeni pasul nepotului său, ca să se vadă bine că acest copil era capul unei case domnitoare[309]). Apropie aceste contraste, iubește natura, disprețuiește opinia și cunoaște omul.

Puțini oameni sînt în stare să înțeleagă ce efecte pot avea lecturile astfel conduse asupra spiritului curat al unui tînăr. Aplecați încă din copilărie pe cărți, deprinși să citim fără să cugetăm, nu sîntem impresionați de ceea ce citim, pentru că purtăm de-acum în noi înșine pasiunile și prejudecățile care umplu istoria și viețile oamenilor, și ni se pare natural tot ce fac aceștia, pentru că sîntem în afară de natură și judecăm pe alții după noi. Dar închipuiți-vă un tînăr crescut după maximele mele. Închipuiți-vi-l pe Emil al meu, căruia cei optsprezece ani de grijă statornică i-au păstrat o judecată dreaptă și un suflet sănătos; închipuiți-vi-l la ridicarea cortinei, aruncîndu-și privirea pentru prima dată asupra scenei lumii; sau, mai curînd, plasat în culise, văzînd cum actorii aleg și își îmbracă hainele și numărînd frînghiile și scripeții cu al căror prestigiu grosolan sînt înșelate privirile spectatorilor. După cea dintîi surpriză, vor urma emoții de rușine și dispreț pentru specia sa; se va indigna să vadă astfel cum se înșală singur întreg genul omenesc și cum se înjosește pînă la aceste jocuri copilărești; se va îndurera văzîndu-și frații cum se sfîșie între ei pentru iluzii și cum se prefac în fiare, pentru că n-au știut să se mulțumească a fi oameni.

Desigur, date fiind dispozițiile naturale ale elevului, dacă dascălul alege cu prudență lecturile sale și dacă știe să-l pună pe drumul reflecțiilor pe care trebuie să le scoată din ele, acest exercițiu va fi pentru el un curs de filosofie practică, fără îndoială mai bun și mai bine înțeles decît toate speculațiile zadarnice cu care zăpăcim spiritul tinerilor din școlile noastre. Cînd Cineas, după ce a ascultat planurile fantastice ale lui Pirus, îl întreabă pe acesta ce bine real îi va aduce cucerirea lumii de care nu se poate bucura de pe acum fără atîtea necazuri, noi nu vedem aici decît o vorbă de duh care trece. Însă Emil va vedea aici o reflecție foarte înțeleaptă pe care a făcut-o el cel dintîi și care nu se va șterge niciodată din spiritul său, pentru că ea nu va găsi în acest spirit nici o prejudecată contrară care ar putea-o împiedica să se fixeze. Cînd apoi, citind viața acestui nebun, va găsi că toate planurile sale mari l-au dus la situația de a fi ucis de mîna unei femei, în loc să admire acest prețios

[309]) În acea vreme în Franța, titlul de noblețe trecea de la tată la copilul cel mai mare: fiul lui Turenne murind, titlurile și drepturile de proprietate ale casei ducelui de Buillon (vicontele de Turenne era al doilea fiu al acestui duce) trecură asupra nepotului acestuia, nepot care deveni capul casei de Buillon. Vicontele de Turenne ținea atît de mult la respectarea titlurilor de noblețe încît pretindea ca nepotul său să fie episcop la douăzeci și cinci de ani, bineînțeles fără să-și piardă proprietățile și titlurile

eroism, ce va vedea el oare în toate întreprinderile unui atît de mare căpitan, în toate intrigile unui atît de mare om politic dacă nu tot atîția pași pe drumul căutării acelei țigle nenorocite care trebuia să pună capăt vieții și proiectelor sale printr-o moarte dezonorantă[310])?

August, după ce-și supusese concetățenii și-și zdrobise rivalii, a stăpînit timp de patruzeci de ani cel mai mare imperiu care a existat vreodată: dar oare această imensă putere l-a împiedicat să se dea cu capul de pereți și să umple vastul palat cu țipetele lui cerîndu-i lui Varus legiunile exterminate[311])? Chiar dacă ar fi învins pe toți dușmanii săi, la ce i-ar fi servit triumfurile sale deșarte cîtă vreme neajunsuri de tot soiul se iveau necontenit în jurul său, cîtă vreme cei mai iubiți prieteni atentau la viața sa și cînd nu-i rămînea altceva de făcut decît să-și plîngă rușinea sau moartea tuturor celor apropiați lui? Nenorocitul, voia să guverneze lumea și nu știa să-și guverneze casa! Ce a urmat din această neglijență? L-a văzut pierind în floarea vîrstei pe nepotul său, pe fiul său adoptiv, pe ginerele său. Nepotul său a fost silit să mănînce umplutura saltelei pentru a-și prelungi nenorocita-i viață cu cîteva ore; fiică-sa și nepoată-sa, după ce l-au necinstit cu infamia lor, au murit una de mizerie și de foame într-o insulă pustie, alta în închisoare de mîna unui arcaș. El însuși, în fine, cea din urmă rămășiță a nenorocitei sale familii, a fost silit de propria sa soție să lase ca moștenitor un monstru[312]). Aceasta a fost soarta acestui stăpîn al lumii atît de sărbătorit pentru gloria și fericirea sa. Aș putea oare crede că măcar unul din admiratorii lui ar voi să le dobîndească cu același preț?

Am luat ca exemplu ambiția; însă jocul tuturor pasiunilor omenești oferă lecții asemănătoare celui care vrea să studieze istoria pentru a se cunoaște și a deveni înțelept pe socoteala morților. Nu este departe timpul în care viața lui Antoniu va avea pentru tînăr o învățătură mai apropiată decît cea a lui August. Emil nu se va recunoaște nicidecum în obiectele stranii care se vor înfățișa privirilor lui în timpul noilor sale studii; însă va ști să îndepărteze din vreme iluzia pasiunilor, înainte ca ele să se nască, și, văzînd că din toate timpurile ele au orbit oamenii, el va fi prevenit asupra modului în care l-ar putea orbi și pe el dacă vreodată s-ar lăsa pradă lor*). Aceste lecții, o știu, îi sînt rău potrivite; poate că la ne-

---

310) Cf. Plutarh *Viața lui Pirus*. Cineas, elev al lui Demostene, ministru al lui Pirus, regele Epirului. Se știe că victoria lui Pirus contra romanilor, soldîndu-se cu mari pierderi, nu i-a folosit prea mult. Expresia „Victorie à la Pirus" înseamnă victorie care costă prea mult. După Plutarh, Pirus — în timpul unei bătălii în Argos — a fost lovit în timp ce fugea de lancea unui tînăr, a cărui mamă se găsea pe acoperișul unei case. Femeia, crezînd că fiul ei ar putea fi lovit de călăreți, luă o țiglă de pe acoperiș, o azvîrli în capul lui Pirus, pe care îl ucise fără să știe cine este.

311) După legendă, August, profund impresionat de moartea lui Varus și îndeosebi de pierderea a trei legiuni romane într-o luptă împotriva germanilor, țipa în insomniile sale: „Varus, dă-mi legiunile!".

312) Tiberiu, fiul Liviei — soția lui August —, care ajunse al doilea împărat roman.

*) Totdeauna prejudecata este cea care ațîță în sufletele noastre ardoarea pasiunilor. Cel ce nu vede decît ceea ce este și nu judecă decît ceea ce cunoaște nu se pasionează deloc. Erorile judecăților noastre produc înflăcărarea tuturor pasiunilor noastre (Notă dintr-un manuscris autograf care figurează în edițiile de după anul 1801.)

vcie vor fi tîrzii, nesatisfăcătoare. Dar amintiţi-vă că nu pe acestea am vrut să le scot din acest studiu. Începîndu-l, mi-am propus un alt scop, şi, desigur, dacă acest scop va fi rău îndeplinit, aceasta va fi greşeala dascălului.

Gîndiţi-vă că îndată ce s-a dezvoltat amorul propriu, *eul* relativ[313]) apare în fiecare clipă şi că niciodată tînărul nu observă pe alţii fără să se compare cu ei. E vorba deci să ştim în ce loc se va aşeza el printre semenii săi după ce-i va fi cercetat. Constat, după chipul în care sînt deprinşi tinerii să citească istoria, că sînt transformaţi, ca să spun astfel, în toate personajele pe care le întîlnesc; constat că se stăruie în a-i face să devină cînd Cicero, cînd Traian, cînd Alexandru; că sînt descurajaţi cînd redevin ei înşişi; că sînt siliţi să regrete că nu sînt decît ceea ce sînt. Această metodă are anumite avantaje care îmi convin; însă în ce priveşte pe Emil al meu, dacă în cursul studiilor sale ar dori o singură dată să fie altul decît el însuşi, fie chiar Socrate ori Cato, totul e pierdut, căci acel care începe a se înstrăina de sine ajunge să se uite cu desăvîrşire.

Filosofii nu sînt cei care cunosc cel mai bine oamenii; ei nu îi văd decît prin prejudecăţile filosofiei; nu cunosc nici o altă stare[314]) care să aibă atîtea prejudecăţi Un sălbatic ne judecă mai sănătos decît ar face-o un filosof. Acesta îşi simte viciile, se indignează de ale noastre şi-şi zice în sine: Sîntem toţi nişte nemernici; celălalt ne priveşte fără a se emoţiona şi zice: Sînteţi nişte nebuni. Are dreptate; căci nimeni nu face răul pentru rău. Elevul meu este sălbaticul, cu deosebire că Emil a reflectat mai mult, a comparat mai multe idei, a văzut mai de aproape erorile noastre, se păzeşte mai bine de el însuşi şi nu judecă decît ceea ce cunoaşte.

Pasiunile noastre sînt cele care ne irită contra pasiunilor altora; interesul ne face să-i urîm pe nemernici; dacă nu ne-ar face nouă rău, am simţi pentru ei mai mult milă decît ură Răul pe care ni-l fac nemernicii ne face să uităm pe cel ce şi-l fac lor înşişi. Le-am ierta mai uşor viciile, dacă am putea şti cum îi pedepseşte propriul lor suflet. Simţim ofensa, dar nu vedem pedeapsa; avantajele sînt aparente, pedeapsa este interioară. Cel care crede că se bucură de fructul viciilor sale nu este mai puţin chinuit decît cel care n-a făptuit nimic; scopul este schimbat, neliniştea aceeaşi: pot să-şi arate fericirea şi să-şi ascundă inima, conduita le-o dezvăluie în ciuda lor; dar pentru a le cunoaşte inima, nu trebuie să ai una la fel.

Pasiunile pe care le împărtăşim ne ademenesc; cele care ne lovesc interesele ne revoltă şi, printr-o inconsecvenţă care ne vine de la ele, dezaprobăm la alţii ceea ce am voi să imităm Aversiunea şi iluzia sînt inevitabile cînd eşti silit să suferi din partea altuia răul pe care l-am face şi noi dacă am fi în locul lui.

Ce ar trebui, aşadar, pentru a observa bine pe oameni? Un mare interes de a-i cunoaşte, o mare imparţialitate în a-i judeca; o inimă destul de sensibilă pentru a înţelege toate pasiunile umane şi destul de liniştită pentru a nu le încerca. Dacă este în viaţă un moment favorabil

313) Adică *eul* care intră în relaţii cu ceilalţi oameni.
314) În sens de *categorie* de oameni

acestui studiu, acesta este cel pe care l-am ales pentru Emil; mai înainte oamenii i-ar fi fost străini, mai tîrziu el ar fi fost la fel cu ei. Opinia, ai cărei joc îl vede, nu a dobîndit încă nici o putere asupra lui. Pasiunile, al căror efect îl simte, nu i-au tulburat sufletul deloc. Este om, se interesează de frații săi; este drept, judecă pe egalii săi. Or, desigur, dacă îi judecă bine, nu va voi să fie în locul nimănuia dintre ei; căci scopul tuturor frămîntărilor lor fiind întemeiat pe prejudecăți pe care el nu le are, îi pare un scop fără temei. În ceea ce-l privește, tot ce dorește este în puterea lui. De cine ar putea să mai depindă el, care-și este suficient sieși și liber de prejudecăți? Are brațe. sănătate*), moderație, puține trebuințe și cu ce să le satisfacă. Crescut în cea mai absolută libertate, cel mai mare dintre relele pe care le concepe este robia. El deplînge pe acei regi nenorociți, sclavi ai tuturor celor care li se supun; el deplînge pe acei falși înțelepți, înlănțuiți în deșarta lor reputație. El deplînge pe acei bogați ridicoli, martiri ai luxului lor; el deplînge pe acei voluptoși de paradă, care se dedau o viață întreagă plictiselii pentru a părea că au plăceri. Va deplînge pe dușmanul ce-i va face rău; căci, în răutatea acestuia el îi va recunoaște mizeria. Își va zice: silindu-se să-mi facă rău, acest om a făcut ca soarta lui să atîrne de a mea.

Încă un pas, și atingem scopul. Amorul propriu este un instrument util, dar primejdios; adesea, el rănește mîna care-l întrebuințează și rareori face bine fără rău. Observîndu-și locul pe care îl ocupă în specia umană și văzîndu-se atît de fericit așezat, Emil va fi ispitit să atribuie propriei sale rațiuni opera rațiunii tale și să atribuie meritului său efectul fericirii sale. Își va spune: Eu sînt înțelept, iar oamenii sînt nebuni. Plîngîndu-i, îi va disprețui; socotindu-se fericit, se va prețui mai mult și, simțindu-se mai fericit decît ei, se va socoti mai vrednic de a fi fericit. Iată eroarea de care mă tem mai mult, fiindcă e cel mai greu de înlăturat. Dacă ar rămîne în această stare, ar fi cîștigat prea puțin din toate îngrijirile mele: dacă ar fi să aleg, nu știu dacă n-aș prefera să aibă iluzia prejudecăților decît pe cea a orgoliului.

Oamenii mari nu se înșală deloc asupra superiorității lor. O văd, o simt și totuși sînt modești. Cu cît sînt mai mari, cu atît cunosc mai mult tot ceea ce le lipsește. Ei sînt mai puțin îngîmfați de superioritatea pe care o au asupra noastră ci mai degrabă umiliți de sentimentul mizeriei lor, și, stăpîni pe aceste bunuri exclusive, ei sînt prea înțelepți pentru a se lăuda cu un dar pe care nu și l-au dăruit ei. Omul de bine poate fi mîndru de virtutea sa, pentru că este a lui; dar de ce să fie mîndru omul de spirit? Ce a făcut Racine ca să nu fie Pradon? Ce a făcut Boileau ca să nu fie Cotin?[315]).

Aici este cu totul altceva. Să rămînem totdeauna în ordinea obișnuită a lucrurilor. Nu am presupus că elevul meu ar fi un geniu neobișnuit sau o minte mărginită. L-am ales printre spiritele ordinare pentru a arăta ce putere are educația asupra omului. Toate cazurile rare sînt în afara regulilor. Cînd, așadar, Emil, ca urmare a îngrijirilor mele, preferă felul

*) Cred că pot socoti fără înconjur sănătatea si buna constituție printre avantajele dobîndite prin educația sa, sau mai curînd printre darurile naturii pe care educația sa i le-a conservat.

315) Pradon și Cotin, poeți francezi din secolul al XVII-lea, de talie mediocră.

lui de a fi, de a vedea, de a simţi, faţă de al celorlalţi oameni, are dreptate. Cînd însă crede din acest motiv că se bucură de o natură mai deosebită şi că naşterea sa a fost mai fericită decît a altora, Emil n-are dreptate Se înşală. Trebuie să-i deschizi ochii, sau mai degrabă să previi eroarea, de teamă ca nu cumva după aceea să fie prea tîrziu pentru a o înlătura.

Nu există nici o nebunie de care să nu poţi vindeca un om care nu e nebun, afară de vanitate; pe aceasta n-o poate îndrepta decît experienţa, dacă într-adevăr o poate îndrepta ceva; cînd este încă în faşă, o poţi cel puţin împiedica să crească. Nu-ţi pierde deci vremea cu raţionamente frumoase ca să-l convingi pe adolescent că e un om ca toţi oamenii şi supus aceloraşi slăbiciuni. Fă-l s-o simtă, sau nu o va înţelege niciodată. Aici e încă un caz de excepţie la regulile mele proprii; este cazul în care expun în mod voit pe elevul meu la toate întîmplările care îi pot dovedi că nu e mai înţelept decît mine. Aventura cu scamatorul va fi repetată în o mie de feluri; aş lăsa pe linguşitor să-şi bată joc de el; dacă nişte smintiţi l-ar tîrî în vreo acţiune extravagantă, l-aş lăsa să fie în pericol; dacă nişte pungaşi s-ar pune să joace cu el, l-aş lăsa să fie înşelat*); aş lăsa să-l ameţească, să-l jumulească, să-l fure şi cînd, lăsîndu-l fără nici un ban, ar rîde de el, le-aş mulţumi în faţa lui pentru lecţiile pe care au binevoit să i le dea. Singurele capcane de care l-aş păzi cu toată grija ar fi cele ale curtezanelor. Singura bunăvoinţă pe care aş avea-o faţă de el ar fi să împart cu el toate primejdiile la care l-aş expune şi toate ofensele pe care l-aş lăsa să le primească. Aş îndura totul în tăcere, fără să mă plîng, fără reproş, fără să-i spun vreodată un singur cuvînt, şi fii sigur că, cu această discreţie bine susţinută, va fi impresionat mai mult de tot ce a văzut că sufăr pentru el decît de ceea ce va fi suferit el.

Nu mă pot împiedica de a remarca aici falsa seriozitate a guvernorilor care, pentru a face în mod ridicol pe înţelepţii, îşi înjosesc elevii, se prefac a-i trata totdeauna drept copii şi caută să se deosebească de ei în toate cîte îi îndeamnă să facă. În loc să depreciaţi astfel tînărul lor curaj, nu cruţaţi nimic pentru a le ridica sufletul; faceţi-i egalii voştri, pentru a vă deveni egali; iar dacă nu pot încă să se ridice pînă la voi, coborîţi-vă la ei fără ruşine, fără scrupul. Gîndiţi-vă că onoarea voastră nu mai este în voi, ci în elevul vostru; împărtăşiţi-i greşelile pentru a-l îndrepta; luaţi asupra voastră ruşinea sa, pentru a i-o şterge; imitaţi pe acel viteaz roman care, văzînd că armata sa fuge şi nu poate s-o ţină pe

*) Dealtfel, elevul nostru va fi puţin expus să cadă în această cursă, căci îl înconjoară atîtea distracţii, nu se plictiseşte de viaţă şi înţelege cu greu la ce serveşte banul. Cele două mobiluri cu care-i conduci pe copii fiind interesul şi vanitatea, chiar aceste două mobiluri servesc curtezanelor şi escrocilor ca să pună mai tîrziu mîna pe ei Cînd vedeţi cum li se aţîţă lăcomia prin premii, prin recompense, cînd îi vedeţi cum aplaudă la zece ani într-o solemnitate publică la colegiu, veţi vedea, de asemenea, şi cum îşi vor lăsa la douăzeci de ani punga într-un tripou şi sănătatea într-un loc rău famat. Se poate paria că cel mai savant din clasa sa va deveni cel mai febril jucător şi cel mai stricat. Or, mijloacele care nu s-au folosit deloc în copilărie nu pot fi folosite necumpătat în tinereţe. Dar trebuie să vă amintiţi că aici maxima mea constantă este de a lua peste tot latura cea mai rea. Caut mai întîi să previn viciul; apoi îl presupun, ca să-l pot remedia.

loc, porni la fugă în fruntea soldaților, strigînd: *Nu fug, își urmează căpitanul.* A fost care dezonorat pentru aceasta? Nicidecum. Jertfindu-și astfel gloria, și-a mărit-o. Puterea datoriei, frumusețea virtuții, ne antrenează fără voia noastră și răstoarnă prejudecățile nebunești. Dacă în îndeplinirea îndatoririlor pe lîngă Emil aș primi o palmă, în loc să mă răzbun m-as lăuda pretutindeni, și mă îndoiesc că ar exista în lume un om așa de prost*), care să nu mă respecte mai mult pentru aceasta.

Nu este vorba aici ca elevul să presupună că guvernorul său are cunoștințe tot așa de mărginite ca ale sale și aceeași ușurință de a se lăsa înșelat. Această opinie este bună pentru un copil care, neștiind să observe nimic, să compare nimic, vrea ca toată lumea să fie la dispoziția sa și nu se încrede decît în cei ce știu să-i fie în adevăr supuși. Însă un tînăr de vîrsta lui Emil și cu judecată ca el nu mai poate fi atît de prost pentru a se înșela și nu ar fi bun dacă s-ar putea înșela. Încrederea pe care trebuie s-o aibă în guvernorul său este de un alt fel: ea trebuie să se sprijine pe autoritatea rațiunii, pe superioritatea cunoștințelor, pe avantajele pe care tînărul este în stare să le priceapă și a căror utilitate pentru el o poate simți. O lungă experiență l-a convins că este iubit de conducătorul său; că acest conducător este un om înțelept, luminat, care, dorindu-i fericirea, știe ce anume i-o poate procura. El trebuie să știe că este în propriul său interes să-i asculte sfaturile. Or, dacă dascălul s-ar lăsa înșelat ca și discipolul său, ar pierde dreptul de a-i cere respect și de a-i da lecții. Și mai puțin se poate admite ca elevul să presupună că dascălul îl lasă înadins să cadă în capcane sau că-i întinde curse naivității sale. Ce trebuie să facem deci pentru a evita în același timp aceste două neajunsuri? Ceea ce e mai bine și mai natural: să fii simplu și sincer ca el: să-l faci atent asupra pericolelor la care se expune, să i le arăți lămurit, ca să le simtă, însă fără exagerare, fără supărare, fără pedanterie și, mai ales, fără să-i dai sfaturi în chip de ordine pînă în momentul în care acestea s-ar impune și cînd tonul poruncitor ar fi absolut necesar. Dacă după aceasta s-ar încăpățîna, cum o face foarte des, atunci nu-i mai spune nimic, lasă-l liber, urmează-l, imită-l bine dispus și în mod deschis: dedă-te distracțiilor ca și el, dacă e posibil. Dacă urmările devin prea serioase, ești totdeauna acolo pentru a le opri; și totuși, cît de mult se va mira de una și va fi mișcat de cealaltă, deopotrivă, tînărul martor al prevederii și bunătății tale? Toate greșelile lui sînt tot atîtea legături pe care vi le oferă pentru a-l reține la nevoie. Or, ceea ce constituie aici arta cea mai mare a dascălului este aceea de a provoca ocaziile și de a dirija îndemnurile în așa fel încît să știe dinainte cînd va ceda și cînd se va încăpățîna tînărul, pentru a-l înconjura pretutindeni cu lecții ale experienței, fără să-l expună vreodată la pericole prea mari.

Avertizează-l asupra greșelilor sale înainte de a cădea în ele; după ce a căzut, nu i le mai reproșa prin aceasta n-ai face decît să-i răzvrătești amorul propriu. O lecție care revoltă nu este de nici un folos. Nu cunosc nimic mai stupid decît acest cuvînt: *Îți spusesem acest lucru.* Cel mai bun mijloc de a-l face să-și amintească ceea ce i-ai spus este să pari că ai uitat. Chiar dimpotrivă, cînd îl vei vedea rușinat pentru că nu

---

*) Mă înșelam, am descoperit unul este Dl de Formey

te-a crezut, șterge-i ușor această umilință prin cuvinte binevoitoare. El va ține mai mult la tine văzînd că te uiți pe tine pentru el și că în loc de a-l umili, îl consolezi. Dar dacă umilirii sale îi vei adăuga reproșuri, va începe să te urască și își va face o lege din a nu te mai asculta pentru a-ți dovedi că nu gîndește la fel ca tine asupra importanței sfaturilor tale.

Acest fel de a-l consola îi mai poate fi o învățătură cu atît mai folositoare cu cît nu se va feri de ea. Presupun că, spunîndu-i că mii de alți tineri fac aceleași greșeli, îl pui la un loc cu ei. Îl îndreptați părînd numai că-l deplîngeți, căci pentru cel care crede că prețuiește mai mult decît ceilalți oameni este o scuză umilitoare să se consoleze cu exemplul lor. Înseamnă să susțină că în cel mai bun caz el poate pretinde că ceilalți nu valorează mai mult decît el.

Vremea greșelilor este vremea fabulelor. Criticînd pe vinovat sub o mască străină, îl instruiești fără să-l ofensezi; iar el înțelege atunci, prin aplicarea adevărului ei la propria sa persoană, că învățătura morală[316]) nu este o minciună. Copilul pe care nu l-ai înșelat niciodată prin laude nu înțelege nimic din fabula[317]) pe care am examinat-o mai înainte; dar năucul care a căzut victima unui lingușitor pricepe de minune că corbul nu era decît un prost. Astfel, dintr-un fapt el scoate o maximă, iar experiența pe care ar fi uitat-o repede se întipărește cu ajutorul fabulei în judecata sa. Nu există nici o cunoștință morală pe care să n-o poți dobîndi prin experiența altuia sau prin a ta proprie. În cazul cînd această experiență ar fi periculoasă, în loc s-o faci singur, îți vei trage învățătura din istorie. Cînd încercarea este fără consecințe, e bine ca tînărul să fie expus acesteia; apoi, cu ajutorul învățăturii morale, se scot maximele din cazurile particulare care îi sînt cunoscute.

Nu sînt totuși de părere că aceste maxime trebuie să fie dezvoltate, nici chiar enunțate. Nu e nimic atît de zadarnic, atît de rău înțeles decît morala prin care se termină cea mai mare parte a fabulelor, ca și cum această morală n-ar fi sau n-ar trebui să fie cuprinsă chiar în fabulă, în așa fel încît s-o poată simți cititorul. De ce, așadar, adăugînd la sfîrșit această morală, vrei să-i iei plăcerea de a o afla el însuși? Talentul de a instrui constă în a face pe discipol să-i placă învățătura. Or, ca să-i placă, nu trebuie ca spiritul lui să rămînă atît de pasiv la tot ce-i spui, încît să n-aibă absolut nimic de făcut pentru a te înțelege. Trebuie ca amorul propriu al dascălului să lase ceva și pentru cel al elevului; trebuie ca acesta să-și poată zice: pricep, pătrund, sînt activ, mă instruiesc. Unul din motivele care-l fac plictisitor pe Pantalon[318]) al comediei italiene este silința pe care și-o dă spre a interpreta în fața spectatorilor fleacurile pe care ei le înțeleg pe deplin. Nu vreau ca guvernorul să fie un Pantalon sau, și mai puțin, un autor. Trebuie întotdeauna să te faci înțeles, dar nu trebuie să spui totdeauna tot: cel care spune tot spune puține lucruri, căci la urmă nu mai e ascultat. Ce înseamnă acele patru versuri pe care La Fontaine le adaugă la fabula cu broasca care se umflă? Îi e teamă că n-a

---

316) În text „apologue" („apolog"?), adică acea parte a unei fabule care conține învățătura morală

317) E vorba de *Corbul și vulpea* (cf. *Emil,* cartea a II-a).

318) Un bătrîn flecar, avar și murdar, — tipic în comedia populară italiană.

fost înțeles? Are nevoie, acest mare pictor, să scrie numele sub obiectele pe care le zugrăvește? În loc de a generaliza prin aceasta morala sa, o particularizează, o restrînge oarecum la exemplele citate și te împiedică s-o aplici și altora. Aș dori ca, înainte de a pune în mîna unui tînăr fabulele acestui autor inimitabil, să se șteargă toate concluziile prin care se străduiește să aplice ceea ce a spus mai înainte atît de clar, atît de plăcut. Dacă elevul tău nu înțelege fabula decît cu ajutorul explicației, fii sigur că n-o va înțelege nici așa.

Ar fi mai important să dăm acestor fabule o ordine mai didactică și mai conformă cu progresele sentimentelor și cunoștințelor tînărului adolescent. Se poate oare concepe ceva mai puțin rațional decît să urmezi în mod exact ordinea numerică a cărții, fără să ții seama de trebuință sau de ocazie? Întîi corbul, apoi greierele*), apoi broasca, apoi cei doi catîri etc. Îmi stau pe inimă cei doi catîri pentru că-mi amintesc de un copil pregătit pentru lumea finanțelor și pe care-l amețeau cu slujba pe care avea s-o îndeplinească — citind această fabulă, învățînd-o, recitind-o, recitînd-o de sute de ori, fără să deducă vreodată din ea cea mai mică obiecție împotriva meseriei căreia îi era destinat. Nu numai că nu am văzut niciodată vreun copil care să facă o aplicație serioasă a fabulelor pe care le învăța, dar nu am văzut niciodată pe cineva care să caute să-i pună să facă această aplicație. Pretextul acestui studiu este instrucția morală; dar adevăratul scop al mamei și al copilului este numai acela de a atrage atenția lumii în timpul cît el recită fabulele; de aceea le uită pe toate cînd crește, cînd nu mai este vorba să le recite, ci să profite de ele. Încă o dată, numai oamenii[319]) se pot instrui din fabule. Și acum e timpul și pentru Emil să înceapă.

Arăt de departe, căci nu vreau să spun chiar totul, căile care ne depărtează de la cea bună, pentru ca să învățăm să le evităm. Cred că, urmînd calea pe care am arătat-o, elevul vostru va dobîndi capacitatea de a cunoaște pe oameni și pe sine însuși cu cel mai mic preț posibil, că îl veți putea face să privească jocurile soartei fără a invidia pe favoriții ei și să fie mulțumit de ea fără să se creadă mai înțelept decît ceilalți. Ați început de asemenea prin a-l face actor pentru a-l face spectator; trebuie să încheiați; căci din sală se văd obiectele așa cum par, însă de pe scenă se văd așa cum sînt. Pentru a cuprinde totul cu privirea, trebuie să te așezi mai departe, trebuie să te apropii pentru a vedea amănuntele. Dar în ce calitate va intra oare un tînăr în afacerile lumii? Ce drept are el oare să fie inițiat în aceste taine întunecate? Interesele vîrstei sale se limitează la glume vesele; el nu dispune încă decît de sine însuși; este ca și cum n-ar dispune de nimeni. Omul constituie marfa cea mai lipsită de valoare și, printre importantele noastre drepturi de proprietate, cel asupra persoanei proprii este totdeauna cel mai redus dintre toate.

Cînd văd că la vîrsta celei mai mari activități tinerii sînt limitați la studii pur speculative[320]) și apoi, fără cea mai mică experiență, sînt aruncați deodată în lume și în afaceri, găsesc că se păcătuiește atît îm-

---

*) Trebuie din nou să aplicăm aici corectarea d-lui de Formey. Întîi greierele, apoi corbul etc.

319) Nu copiii.

320) Adică: teoretice.

potriva rațiunii, cît și împotriva naturii și nu mai sînt surprins că așa de puțini oameni știu cum să se poarte. Pe temeiul cărei ciudate judecăți sîntem puși să învățăm atîtea lucruri inutile, în timp ce arta de a acționa nu se ia în seamă? Se pretinde că ne formăm pentru societate și sîntem instruiți ca și cum fiecare dintre noi ar trebui să-și petreacă viața cugetînd singur în odăița lui sau vorbind despre fleacuri cu oameni indiferenți. Credeți că-i învățați pe copiii voștri să trăiască dacă-i învățați anumite întorsături ale corpului și anumite formule de cuvinte care nu înseamnă nimic? Și eu l-am învățat pe Emil al meu, căci l-am învățat să trăiască cu el însuși. și, mai mult, l-am învățat să știe a-și cîștiga pîinea. Dar aceasta nu este destul. Ca să trăiești în lume, trebuie să știi să te porți cu oamenii, trebuie să cunoști instrumentele cu care îi poți stăpîni; trebuie să calculezi acțiunea și reacțiunea interesului particular în societatea civilă și să prevezi atît de just evenimentele, încît rareori să fii înșelat în întreprinderile tale sau, cel puțin, să-ți fi asigurat întotdeauna mijloacele cele mai bune pentru a reuși. Legile nu permit tinerilor să se ocupe de propriile afaceri și să dispună de averea lor; dar la ce le-ar servi aceste precauții dacă pînă la vîrsta prescrisă nu pot să dobîndească nici o experiență? Nu vor avea nimic de cîștigat prin așteptare, și la douăzeci și cinci de ani vor fi tot așa de nepregătiți ca la cincisprezece. Fără îndoială că trebuie să împiedici ca un tînăr să-și facă sieși rău, fiind orbit de ignoranță sau tîrît de pasiuni: dar să fii binefăcător este permis la orice vîrstă, la orice vîrstă poți să-i ocrotești, sub supravegherea unui om înțelept, pe nenorociții care n-au nevoie decît de sprijin.

Doicile, mamele se leagă de copii prin îngrijirile pe care le dau; exercițiul virtuților sociale sedimentează în adîncul inimilor iubirea de oameni: făcînd binele, devii bun; nu știu altă practică mai sigură. Pune-l pe elevul tău să săvîrșească toate acțiunile bune pe care le poate îndeplini: interesul nevoiașilor să fie întotdeauna și al său; să-i ajute nu numai cu bani, dar și prin îngrijiri; să-i servească, să-i protejeze, să le consacre persoana și timpul său; să se ocupe de afacerile lor; nu va putea îndeplini în viață o sarcină mai nobilă decît aceasta. Cîți din cei apăsați, pe care nimeni nu i-ar fi ascultat, vor obține dreptate cînd o va cere el pentru ei cu acea fermitate neînfrîntă pe care ți-o dă exercitarea virtuții; cînd va forța ușile celor mari și celor bogați, cînd se va duce, dacă va fi nevoie, pînă la picioarele tronului, pentru a face auzită vocea nenorociților cărora mizeria le închide toate porțile și pe care teama că vor fi pedepsiți pentru relele ce li s-au făcut îi împiedică chiar a îndrăzni să se plîngă!

Dar vom face oare din Emil un cavaler rătăcitor, un cavaler medieval, un paladin? Se va duce el oare să se amestece în afacerile publice, să facă pe înțeleptul și pe apărătorul legilor în fața celor mari, a magistraților, a prințului, să facă pe revendicatorul în fața judecătorilor și pe avocatul în tribunale? Nu știu nimic din toate acestea. Numele glumețe și ridicole nu schimbă nimic din natura lucrurilor. El va face tot ceea ce știe că este util și bun. Nu va face nimic mai mult și el știe că nu este nimic util și bun pentru el decît ceea ce convine vîrstei sale; știe că prima sa datorie este față de sine însuși; că tinerii trebuie să se ferească de ei înșiși, să fie cu băgare de seamă în purtarea lor, respectuoși în fața oamenilor

mai vîrstnici, reținuți și discreți în vorbe fără temei, modești în lucrurile indiferente, însă îndrăzneți în înfăptuirea binelui și curajoși în rostirea adevărului. Așa se prezentau acei vestiți romani care, înainte de a fi primiți în slujbele publice, își petreceau tinerețea urmărind crima și apărînd nevinovăția, fără alt interes decît acela de a se instrui servind justiția și protejînd bunele moravuri.

Lui Emil nu-i plac nici zgomotul, nici certurile, și nu numai între oameni*), dar nici chiar între animale. Niciodată el n-a ațîțat doi cîini ca să se bată; niciodată n-a pus un cîine să alerge după pisică. Acest spirit de pace este un efect al educației sale care, nehrănind amorul propriu și îngîmfarea, l-a împiedicat să caute plăceri în apăsarea și în nenorocirea altora. Suferă cînd vede suferind. Acesta e un sentiment natural. Ceea ce face ca un tînăr să devină nepăsător și să simtă plăcere la suferința unei ființe sensibile este acea întorsătură a vanității care îl face să se creadă ca fiind scutit de asemenea suferințe, prin înțelepciunea ori prin superio-

---

*) Dar dacă cineva îi caută ceartă, cum să se poarte? Răspund că nu va avea niciodată ceartă, că nu va da niciodată prilej de ceartă. Dar, în fine, se va spune în continuare, cine este la adăpost de o palmă sau de o insultă din partea unui brutal, a unui betiv sau a unui pungaș îndrăzneț care, pentru a avea plăcerea de a-l omorî pe omul său, începe prin a-l dezonora? Aceasta e altceva; nu trebuie ca onoarea cetățenilor, nici viața lor să fie la bunul plac al unui brutal, al unui betiv sau al unui pungaș îndrăznet și nu te poți feri de un asemenea accident ca de căderea unei cărămizi. O palmă și o insultă primită și îndurată au efecte civile pe care nici o înțelepciune nu le poate preveni și nici un tribunal nu poate răzbuna pe cel ofensat. Insuficienta legilor îi dă deci libertate în această privință; el este atunci singur magistrat, singur judecător între ofensator și el; el este singur interpret și ministru al legii naturale; își datorează sieși dreptate și poate singur să și-o facă și nu există pe pămînt nici un guvernămînt atît de smintit ca să-l pedepsească pentru că și-a făcut dreptate într-un asemenea caz. Nu spun că trebuie să meargă să se bată, ar fi o extravaganță; spun că își datorează sieși dreptate și că e singurul care dispune. Fără atîtea zadarnice edicte contra duelului, dacă aș fi suveran („legiuitor" — *n.n.*), afirm că n-ar fi niciodată nici palme, nici ofense date în statele mele și aceasta printr-un mijloc foarte simplu, în care nu s-ar amesteca tribunalele. Orice ar fi, Emil cunoaște în asemenea caz dreptatea pe care și-o datorează sieși și exemplul pe care-l datorează siguranței oamenilor de onoare. Nici omul cel mai puternic nu este în stare să împiedice să i se aducă insulte, dar depinde de el să împiedice ca cineva să se laude multă vreme că l-a insultat[321].

[321]) Această notă celebră a dat naștere la critici vehemente și răutăcioase. Ideea, abia schițată aici și asupra căreia Rousseau pare că evită să se oprească, este dezvoltată în *Scrisoare către abatele M**** (din 14 martie 1770)[322]. Rousseau analizează aici, între altele, următorul episod. „Înflăcăratul rege al Prusiei, mare amator de disciplină militară, trecînd în revistă unul din regimentele sale, a fost așa de nemulțumit de ritmul mișcării că, în loc să dea bastonului nobila întrebuințare pe care o da Ludovic al XIV-lea, s-a uitat așa de mult pe sine încît lovi cu al său pe maiorul care comanda. Ofițerul, ultragiat, se retrase doi pași, scoase unul din pistoalele sale și trase în picioarele calului regelui și cu celălalt își zdrobi capul" (J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome IV, p. 811). Nu putem intra în detalii, de aceea conchidem că Rousseau vrea să spună că cel ce știe să moară pentru onoarea lui nu poate fi dezonorat. Opinia lui Rousseau despre duel se poate vedea în *Noua Héloïse*, I, 57 și în *Scrisoarea către d'Alembert*.

[322]) În corespondența sa, Rousseau luase obiceiul unei datări bizare, care a scandalizat pe mulți; de exemplu, data scrisorii la care ne referim e în felul următor: „Monquin 17 $\frac{14}{3}$ 70".

ritatea lui. Cel care a fost ferit de această pornire a spiritului nu va putea să cadă în viciul care este opera acesteia. Emil iubește deci pacea. Imaginea fericirii îl încîntă și, cînd poate contribui la producerea ei, are un motiv mai mult de a o împărtăși. N-am presupus că, văzînd oameni nenorociți, el va simți pentru ei numai acea milă stearpă și crudă care se mulțumește să plîngă relele pe care le-ar putea vindeca. Binefacerea sa activă îi dă curînd o înțelepciune pe care n-ar fi putut-o dobîndi cu o inimă mai împietrită sau ar fi dobîndit-o mult mai tîrziu. Dacă vede că între tovarășii săi domnește cearta, caută să-i împace; dacă vede oameni triști, se informează asupra temeiului întristării lor; dacă vede că doi oameni se urăsc, vrea să știe cauza dușmăniei lor; dacă vede un oprimat gemînd de nedreptățile celui puternic și ale celui bogat, caută să descopere ce uneltiri se ascund în dosul acestor nedreptăți și, interesîndu-se de toți săracii, nu rămîne indiferent la mijloacele prin care li s-ar putea curma suferințele. Ce avem deci de făcut pentru a putea scoate foloase din aceste porniri, într-un fel potrivit vîrstei sale? Să punem rînduială în sforțările și cunoștințele sale și să întrebuințăm zelul său pentru a le mări.

Nu obosesc repetînd: Țineți tinerilor toate lecțiile mai curînd prin intermediul unor acțiuni decît prin cuvîntări; să nu învețe din cărți nimic din ceea ce îi poate învăța experiența. Ce plan extravagant să-i deprinzi să vorbească fără subiect; să crezi că-i poți face să simtă pe băncile unui colegiu energia limbajului pasiunilor și toată forța artei de a convinge cînd nu ai interesul să convingi pe nimeni! Toate regulile retoricii nu par decît vorbărie curată pentru cine nu știe să le întrebuințeze pentru profitul său. Ce importanță are pentru un școlar să știe cum a făcut Hanibal pentru a determina pe soldații săi să treacă Alpii! Dacă în locul acelor cuvîntări mărețe i-ai spune cum trebuie să procedeze pentru a decide pe directorul său să-i dea vacanță, fii sigur că va fi mai atent la regulile tale.

Dacă aș vrea să învăț retorica pe un tînăr ale cărui pasiuni ar fi toate gata dezvoltate, i-aș prezenta necontenit lucruri în stare să-i stimuleze pasiunile și aș examina împreună cu el în ce chip ar trebui să vorbească cu ceilalți oameni pentru a-i determina să-i îndeplinească dorințele. Dar Emil al meu nu este într-o situație atît de avantajoasă pentru arta oratoriei; mărginit aproape la strictul necesar pentru a trăi, el are mai puțină trebuință de alții decît au alții de el; și neavînd să le ceară nimic pentru sine, motivul cu care vrea să-i convingă nu-l privește îndeaproape pentru a-l mișca în mod deosebit. De aici urmează în genere că el trebuie să aibă un limbaj simplu și puțin figurat. El vorbește de obicei în termeni proprii și numai pentru a fi înțeles. Nu este sentențios, pentru că nu a învățat să-și generalizeze ideile; are puține imagini, pentru că este rareori pasionat.

Aceasta nu înseamnă totuși că ar fi flegmatic și rece; nici vîrsta, nici moravurile, nici gusturile sale nu i-o permit; în focul adolescenței, suflul dătător de viață, reținut și distilat în sîngele său, poartă în tînăra sa inimă o căldură care strălucește în privirea sa, care se simte în cuvîntul său și care se vede în acțiunile sale. Limbajul său a luat accent și uneori vehemență. Nobilul sentiment care îl inspiră îi dă forță și înălțare; pătruns

de duioasa iubire de oameni, el comunică, vorbind, frămîntările sufletului său; sinceritatea sa generoasă are un nu știu ce mai încîntător decît prefăcuta elocvență a altora, sau, mai curînd, numai el este cu adevărat elocvent, pentru că el nu trebuie decît să arate ceea ce simte pentru a comunica aceasta celor care-l ascultă.

Cu cît mă gîndesc mai mult la acest lucru, cu atît găsesc că acționînd astfel prin binefaceri și trăgînd concluzii din izbînzile sau înfrîngerile noastre asupra cauzelor acestora, sînt puține cunoștințe folositoare pe care să nu le poți cultiva în spiritul unui tînăr și, cu toată știința adevărată pe care o poate dobîndi în colegii, el își va însuși o știință și mai însemnată, aceea a aplicării acestor cunoștințe la trebuințele vieții. Nu este posibil ca, interesîndu-se atît de mult de semenii săi, să nu învețe de timpuriu să măsoare și să aprecieze acțiunile lor, gusturile lor, plăcerile lor și să atribuie în general o valoare mai precisă lucrurilor care pot contribui la fericirea oamenilor, sau îi pot dăuna, decît acei care, neinteresîndu-se de nimeni, nu fac nimic pentru altul. Cei care nu se ocupă totdeauna decît de afacerile lor proprii sînt prea pasionați pentru a judeca în mod sănătos lucrurile. Raportînd totul la ei înșiși și potrivind ideile de bine și de rău numai în funcție de interesul lor, își umplu spiritul cu mii de prejudecăți ridicole și văd imediat răsturnat întregul univers în tot ceea ce le poate aduce un cît de mic neajuns.

Dacă extindem amorul propriu asupra celorlalte ființe, îl transformăm în virtute și nu există suflet omenesc în care această virtute să n-aibă rădăcină. Cu cît obiectul îngrijirilor noastre ține mai puțin nemijlocit de noi înșine, cu atît mai puțin să ne temem de influența înșelătoare a interesului personal; cu cît generalizăm acest interes, cu atît devine el mai echitabil, iar iubirea genului uman nu este altceva în noi decît iubirea dreptății. Dacă voim deci ca Emil să iubească adevărul, dacă voim ca el să-l cunoască, să-l ținem întotdeauna departe de sine în afaceri. Cu cît preocupările sale vor fi consacrate fericirii altuia, cu atît vor fi mai luminate și mai înțelepte, cu atît se va înșela mai puțin asupra a ceea ce este bine și rău; să nu-i îngăduim însă niciodată preferințe oarbe, întemeiate exclusiv pe înfățișările persoanelor sau pe impresii nejuste. Și de ce să dăuneze unuia ca să ajute pe altul? Puțin îi pasă cui îi cade la împărțeală mai multă fericire, cu condiția să contribuie la creșterea fericirii tuturor: aici e primul interes al înțeleptului, după interesul privat; căci fiecare e o parte din specia sa și nu din alt individ.

Pentru ca să împiedicăm mila să degenereze în slăbiciune, trebuie deci s-o generalizăm și s-o extindem asupra întregului gen uman. Atunci nu o vom practica decît dacă e în acord cu dreptatea, căci, dintre toate virtuțile, justiția este cea care contribuie mai mult la binele comun al oamenilor. Trebuie ca prin rațiune, prin iubire de tine însuți, să ai milă de specia noastră mai mult decît de aproapele nostru; iar mila pentru cei răi este o mare cruzime față de oameni.

Dealtfel, trebuie să ne amintim că toate aceste mijloace prin care îl arunc astfel pe elevul meu în afară de sine însuși au totuși întotdeauna un raport direct cu el, deoarece ele nu numai că produc o plăcere interioară, dar, determinîndu-l să devină binefăcător în folosul altora, eu lucrez la propria sa instruire.

Am prezentat mai întîi mijloacele, acum le arăt efectele. Cîte proiecte mărețe nu văd instalîndu-se încetul cu încetul în mintea sa! Ce sentimente sublime înăbușă în inima sa germenele pasiunilor mărunte! Ce judecată judicioasă, ce justețe a rațiunii văd că se formează într-însul din înclinările cultivate, din experiența care concentrează dorințele unei inimi mari în hotarele strîmte ale posibilului și care face ca un om superior altora, neputînd ridica pe alții la înălțimea sa, să știe să se aplece la înălțimea lor! Adevăratele principii de drept. adevăratele modele ale frumosului, toate raporturile morale ale ființelor, toate ideile de ordine se întipăresc în gîndirea sa: vede locul fiecărui lucru și cauza care îl depărtează de acest loc; vede ce poate produce binele și ce-l poate împiedica. Fără să fi trăit pasiunile omenești, le cunoaște iluziile și jocul.

Înaintez, atras de forța lucrurilor, fără să-mi impun judecata mea judecății cititorilor. De multă vreme ei mă văd în țara himerelor. Eu îi văd pe ei totdeauna în țara prejudecăților. Depărtîndu-mă așa de mult de opiniile vulgare, nu încetez să le am prezente în minte: le examinez, meditez asupra lor, nu pentru a le urma, nici pentru a fugi de ele, ci pentru a le cîntări în balanța raționamentului. De cîte ori el mă silește să mă depărtez de ele, instruit de experiență, știu de-acum că cititorii nu mă vor imita; știu că încăpățînîndu-se să nu-și imagineze decît ceea ce văd ei, vor lua pe tînărul pe care-l înfățișez drept o ființă imaginară și fantastică, pentru că se deosebește de cei cu care ei îl compară fără a se gîndi că el trebuie să se deosebească de ei, deoarece, fiind crescut într-un mod cu totul diferit decît ei, trăind sentimente cu totul contrare, instruit cu totul altfel decît ei, ar fi mult mai surprinzător să semene cu ei decît să fie așa cum îl presupun eu. Acesta nu este omul omului, e omul naturii. Desigur, el trebuie să fie foarte străin în ochii lor.

Începînd această lucrare, nu presupuneam nimic decît ceea ce poate fi observat de toată lumea la fel ca mine, pentru că există un punct, anume nașterea omului, din care plecăm cu toții în mod egal; însă cu cît înaintăm, eu pentru a cultiva natura, iar voi pentru a o corupe, cu atît ne îndepărtăm unii de alții. Elevul meu, la șase ani, se deosebea puțin de ai voștri pe care nu avuseseți încă timp să-i desfigurați; acum nu mai au nimic asemănător, și vîrsta omului format de care se apropie trebuie să-l înfățișeze sub o formă cu totul diferită, dacă truda mea nu s-a irosit în van. Cantitatea a ceea ce s-a cîștigat este poate destul de egală de o parte și de alta; dar lucrurile cîștigate nu seamănă deloc. Sînteți mirați de a găsi la om sentimente sublime din care ceilalți nu au nici cel mai mic germene; considerați însă, totodată, că aceștia toți sînt acum filosofi și teologi înainte ca Emil să știe ce este filosofia și să fi auzit măcar vorbindu-se de Dumnezeu.

Dacă mi s-ar spune deci: Nimic din ceea ce presupui nu există; tinerii nu sînt deloc formați în acest fel; ei au cutare sau cutare pasiune; ei fac așa sau așa; ar fi ca și cum ai zice că nici un păr nu poate să crească mare pentru că în grădina noastră sînt numai peri pitici.

Rog pe acești judecători atît de grăbiți la cenzură, să considere că ceea ce spun ei în această privință o știu tot așa de bine ca și ei, că probabil am reflectat mai mult timp decît ei asupra acestui lucru și că, neavînd

nici un interes să le impun părerea mea, am dreptul să le cer să-și facă măcar timp să cerceteze în ce mă înșel Să examineze bine constituția omului. să urmărească cele dintîi dezvoltări ale sufletului în cutare sau cutare împrejurare, spre a vedea cît poate să se deosebească un individ de un altul prin puterea educației. apoi să compare educația mea cu efectele pe care le are și să spună în ce măsură am raționat rău. nu voi avea nimic de răspuns.

Ceea ce mă face mai hotărît în părerile mele și, cred, mai scuzabil, este faptul că în loc să mă las condus de vreun sistem, raționez cît se poate mai puțin și mă încred numai în observație. Nu mă întemeiez pe ce mi-am închipuit, ci pe ceea ce am văzut. E adevărat că experiențele mele nu le-am mărginit între zidurile unui oraș, nici la un singur fel de oameni, ci am comparat atîtea categorii sociale și atîtea popoare cîte am putut să văd și să observ în timpul vieții mele; am dat la o parte, ca artificial, tot ceea ce se găsea la un popor și nu se găsea la altul. tot ce se întîlnea la o stare socială și nu se întîlnea la alta și n-am socotit că aparține în mod incontestabil omului decît ceea ce era comun tuturor, la orice vîrstă. în orice stare și la orice națiune ar fi.

Or, dacă respectînd această metodă urmăriți din copilărie un tînăr care nu a căpătat nici o înfățișare particulară și care va depinde cît mai puțin posibil de autoritatea și opinia altuia, cui credeți că-i va semăna mai mult, elevului meu sau elevului vostru? Iată, se pare, chestiunea care trebuie rezolvată pentru a ști dacă m-am rătăcit.

Omul nu începe ușor să gîndească, însă îndată ce a început, nu mai încetează Cine a cugetat va cugeta întotdeauna, iar gîndirea, odată deprinsă cu reflecția, nu mai poate rămîne în repaos. S-ar putea deci crede că fac prea mult sau prea puțin, că spiritul uman nu se deschide în mod natural atît de repede și că, după ce i-am dat înlesniri pe care nu le are, îl țin prea mult închis într-un cerc de idei din care trebuia să fi ieșit.

Țineți însă seamă mai întîi că, voind să-l formezi pe omul naturii, nu e vorba pentru aceasta să faci din el un sălbatic și să-l arunci în fundul pădurilor[323]), ci numai ca, prins de vîrtejul social, să nu se lase tîrît nici de pasiuni, nici de opinia oamenilor: să vadă cu ochii săi, să simtă cu inima sa, să nu-l guverneze nici o autoritate, afară de propria sa rațiune. În această situație este clar că mulțimea de obiecte care-l impresionează, sentimentele frecvente pe care le simte, diferitele mijloace pentru a-și îndeplini trebuințele reale trebuie să-i dea multe idei pe care nu le-ar fi avut niciodată sau le-ar fi dobîndit mai încet Progresul natural al spiritului a fost accelerat, dar nu răsturnat. Același om care rămîne stupid în pădure devine om cu rațiune și cu bun simț în oraș, dacă va fi aici simplu spectator. Nimic nu e mai potrivit să te facă înțelept decît nebuniile pe care le vezi fără să iei parte la ele: iar cel care ia parte la ele se poate instrui, cu condiția să nu se lase înșelat și să nu ducă cu sine greșeala celor ce o fac.

Țineți seama, de asemenea, că, limitați de facultățile noastre la lucrurile sensibile, nu avem aproape nici o dispoziție pentru noțiunile abstracte

---

323) Cf. și nota noastră 256.

ale filosofiei și pentru ideile pur intelectuale. Pentru a ajunge la ele trebuie să ne desprindem de trupul de care sîntem legați atît de puternic, sau să progresăm în mod gradat și încet, de la un obiect la altul, sau, în fine, să trecem repede și aproape dintr-o săritură peste distanță, cu un pas de uriaș de care copilăria nu e capabilă și pentru care chiar oamenii formați au nevoie de multe trepte făcute anume pentru ei. Cea dintîi idee abstractă este prima din aceste trepte, dar mi-e foarte greu să văd cum se concepe construirea ei.

Ființa incomprehensibilă care cuprinde totul, care dă mișcare lumii și formează tot sistemul ființelor, nu este nici vizibilă cu ochii noștri nici palpabilă cu mîinile noastre; ea scapă tuturor simțurilor noastre: opera se arată, însă lucrătorul se ascunde. Nu e puțin lucru să știi, în sfîrșit, că ea există, iar cînd am ajuns aici, cînd ne întrebăm: cine e, unde e, spiritul nostru se tulbură, se rătăcește și nu mai știm ce să gîndim.

Locke vrea să începem prin studiul spiritelor[324]) și să trecem apoi la cel al corpurilor. Această metodă*) e cea a superstiției, a prejudecăților, a erorii; nu e cea a rațiunii, nici chiar a naturii bine ordonate; este ca și cum ai ține ochii închiși ca să te deprinzi a vedea. Trebuie să fi studiat multă vreme corpurile pentru ca să-ți faci o adevărată noțiune despre spirite și să bănuiești că există. Ordinea contrară nu servește decît la stabilirea materialismului.

Deoarece simțurile sînt primele instrumente ale cunoștințelor noastre, avem idee imediată numai despre ființele corporale și sensibile. Acest cuvînt *spirit* n-are nici un înțeles pentru cine n-a filosofat. Un spirit nu e decît tot un corp pentru popor și pentru copii. Nu-și imaginează ei spirite care țipă, vorbesc, bat, fac zgomot? Or, veți recunoaște că spiritele care au brațe și limbi seamănă mult cu corpurile. Iată de ce toate popoarele din lume, fără a excepta pe evrei, și-au făcut zei corporali. Chiar noi, cu termenii de spirit, trinitate, persoane, sîntem în mare parte, adevărați antropomorfiști[325]). Mărturisesc că sîntem învățați să spunem că Dumnezeu este pretutindeni, dar noi credem că și aerul este pretutindeni, cel puțin în atmosfera noastră; iar cuvîntul *spirit* avea la origine înțelesul de *suflare* și de *vînt*. De îndată ce i-ai învățat pe oameni să spună cuvinte fără să le înțeleagă, e ușor după aceea, să-i faci să spună tot ce voiești.

Sentimentul acțiunii noastre asupra celorlalte corpuri a trebuit să-i facă pe oameni mai întîi să creadă că atunci cînd corpurile acționează

---

[324]) Înțelegerea acestei fraze presupune cunoașterea vederilor lui Locke despre „filosofia naturală“ sau „fizica“. *Filosofia naturală* (cf. *Idei despre educație*, par. 190) se ocupă, scrie Locke, de cunoasterea cauzelor elementare, a însușirilor și acțiunii lucrurilor în sine; ea cuprinde două părți: una care se ocupă cu spiritele, cu ființa și proprietățile lor, iar alta cu studiul corpurilor. Cea dintîi trebuie să premeargă studiul corpurilor și al materiei.

*) Variantă: ...acest pas este... .

[325]) Petitain observă că acest nume era dat vechilor eretici, care, luînd, ad litteram ceea ce se scrie despre Dumnezeu în scriptură, pretindeau că el are în mod real o formă omenească.

În general, antropomorfismul constă în „atribuirea însușirilor și a particularităților caracteristice omului forțelor exterioare ale naturii“ și în „înzestrarea zeilor cu trăsături omenești“ (Cf. *Mic dicționar filosofic*, E S P L P, 1954, p. 26)

asupra noastră, acționează într-un fel asemănător cu cel în care acționăm noi asupra lor. De aceea, omul a început prin a însufleți toate ființele a căror acțiune o simțea. Simțindu-se mai slab decît cea mai mare parte din aceste ființe, lipsindu-i cunoașterea marginilor puterii acestora, a presupus-o nelimitată și a făcut din ea zei de îndată ce a întrupat-o. În timpul primelor epoci. oamenii, speriați de toate, n-au văzut nimic mort în natură. Ideea de materie nu s-a format mai repede în mintea lor decît cea de spirit, pentru că această primă idee este ea însăși o abstracție. Ei au umplut astfel universul cu zei sensibili. Astrele, vînturile, munții, fluviile, arborii, orașele, chiar casele, totul avea sufletul său, zeul său, viața sa. Idolii lui Laban, spiritele divine ale sălbaticilor, fetișii negrilor, toate operele naturii și ale oamenilor au fost cele dintîi divinități ale muritorului; politeismul a fost prima lor religie, iar idolatria primul lor cult. Au putut ajunge să recunoască un singur Dumnezeu numai cînd, generalizînd din ce în ce mai mult ideile lor, au fost în stare să se ridice la o cauză primă pentru a reuni sistemul total al ființelor într-o singură idee și să dea un înțeles cuvîntului *substanță,* care în fond este cea mai mare dintre abstracții. Orice copil care crede în Dumnezeu este deci, în mod necesar, idolatru sau cel puțin antropomorfist; iar dacă vreodată imaginația l-a văzut pe Dumnezeu, gîndirea noastră foarte rar îl poate concepe. Iată în mod precis eroarea la care ne duce ordinea lui Locke.

Ajungînd, nu știu cum, la ideea abstractă a substanței, vedem că, pentru a admite o substanță unică, ar trebui să presupunem că are calități incompatibile care se exclud reciproc, precum este gîndirea și întinderea, una fiind prin esență divizibilă, iar cealaltă excluzînd orice divizibilitate. Se înțelege, dealtfel, că gîndirea sau, dacă vreți, sentimentul este o însușire primară și inseparabilă a substanței căreia îi aparține, că este la fel a întinderii în raport cu substanța acesteia. De unde conchidem că ființele care pierd una din aceste însușiri pierd substanța căreia îi aparțin, că, în consecință, moartea nu este decît o separație de substanțe, iar că ființele în care aceste două însușiri sînt reunite sînt compuse din două substanțe cărora aparțin aceste două însușiri.

Or, considerați acum ce distanță mai rămîne între noțiunea celor două substanțe și cea a naturii divine! Între ideea incomprehensibilă a acțiunii sufletului asupra corpului nostru și ideea acțiunii lui Dumnezeu asupra tuturor ființelor! Ideea de creație, de nimicire, de ubicuitate[326]), de eternitate, de atotputernicie. de atribute divine, toate aceste idei pe care atît de puțini oameni le văd așa de confuze și așa de obscure pe cît sînt ele și care nu au nimic din toate acestea, cum se vor prezenta ele oare cu toată forța, adică cu toată obscuritatea lor unor spirite tinere, ocupate încă cu primele operații ale simțurilor și care nu pricep decît ceea ce pipăie? În zadar prăpastiile infinitului se deschid pretutindeni în jurul nostru; un copil nu poate fi înspăimîntat de ele; ochii săi slabi nu le pot cerceta adîncimea. Totul este infinit pentru copii; ei nu știu să pună hotare la nimic; nu pentru că merg cu măsura prea departe, ci, pentru că au înțelegerea scurtă. Am remarcat chiar că ei pun infinitul mai mult

[326]) A fi prezent peste tot.

dincoace decît dincolo de dimensiunile care le sînt cunoscute. Ei vor aprecia un spațiu imens mai mult după picioarele lor decît după ochii lor: acesta nu se va întinde pentru ei mai departe decît vor putea să vadă, ci mai departe decît vor putea să meargă. Dacă le vorbești de puterea lui Dumnezeu, îl vor socoti aproape la fel de puternic ca tatăl lor. Deoarece cunoștințele le sînt în orice domeniu măsura posibilului, ei socotesc ceea ce le spui totdeauna mai puțin decît ceva ce știu ei. Astfel arată judecățile care sînt naturale ignoranței și slăbiciunii de spirit. Ajax s-ar fi temut să se măsoare cu Ahile, dar provoacă la luptă pe Jupiter, pentru că cunoaște pe Ahile și nu cunoaște pe Jupiter. Un țăran elvețian, care se credea cel mai bogat dintre oameni și căruia cineva se silea să-i explice ce este un rege, întreabă cu mîndrie dacă regele ar putea avea o sută de vaci la pășune.

Prevăd că mulți dintre cititori vor fi surprinși că am urmărit prima vîrstă a copilului fără a-i vorbi de religie. La cincisprezece ani nu știa dacă are suflet și poate că nici la optsprezece ani nu e încă timpul s-o știe, căci, dacă o învață mai înainte decît trebuie, e în pericol să n-o știe niciodată[327]).

Dacă aș avea de zugrăvit stupiditatea supărătoare, aș zugrăvi un pedant învățîndu-i catehismul pe copii; dacă aș vrea să înnebunesc un copil, l-aș pune să explice ce scrie în catehismul său. Mi se va obiecta că, deoarece cea mai mare parte din dogmele creștinismului sînt mistere, a aștepta ca spiritul uman să fie capabil să le înțeleagă nu înseamnă a aștepta ca copilul să devină om, ci a aștepta ca omul să nu mai existe. La aceasta aș răspunde mai întîi că sînt mistere pe care omul nu numai că nu le poate concepe, dar nu le poate nici crede și nu văd ce cîștigi dacă-i pui pe copii să le învețe, afară numai dacă vrei să-i înveți de timpuriu să mintă. Mai mult, pentru a admite misterele, trebuie să înțelegi că ele sînt de neînțeles, iar copiii nu sînt capabili de această concepție. Pentru vîrsta în care totul este mister, nu există mistere propriu-zise.

Trebuie să crezi în Dumnezeu pentru a fi mîntuit. Această dogmă rău înțeleasă este principiul intoleranței sîngeroase și cauza tuturor acelor zadarnice învățături care dau o lovitură mortală rațiunii umane, obișnuind-o să se mulțumească cu vorbe. Fără îndoială că nu trebuie pierdut nici un moment pentru a merita mîntuirea eternă: dar dacă, spre a o obține, e destul să repeți anumite vorbe, nu văd ce ne-ar împiedica să populăm cerul cu gaițe și cu mierloi, tot așa de bine ca și cu copii.

Obligația de a crede presupune posibilitatea de a crede. Filosoful care nu crede greșește, pentru că întrebuințează rău rațiunea pe care a cultivat-o și pentru că este în stare să priceapă adevărurile pe care le respinge. Dar copilul care profesează religia creștină ce crede? Ceea ce înțelege, și înțelege atît de puțin ce-l înveți să spună, încît, dacă l-ai învăța

[327]) Cf. în această privință următorul aliniat din *Confesiuni*: „Astfel, cînd am spus că nu trebuie să vorbești deloc copiilor despre religie și să nu fie incapabili să-l cunoască pe Dumnezeu, chiar în felul nostru, scoteam părerea mea din observațiile mele, nu din propria mea experiență; știam că nu poate servi de concluzie pentru ceilalți. Găsește un J.-J. Rousseau de șase ani și vorbește-i de Dumnezeu la șapte, și garantez că nu e nici un pericol". (Cf J-J Rousseau, *Oeuvres complètes* (*Confessions*), tome I, 1861, p. 31.).

contrariul, l-ar accepta tot așa de bucuros. Credința copiilor și a multor oameni este o chestiune de geografie. Vor fi răsplătiți fiindcă s-au născut la Roma, iar nu la Meca? Unuia i se spune că Mahomed este profetul lui Dumnezeu, și repetă că Mahomed este profetul lui Dumnezeu; altuia i se spune că Mahomed este un șarlatan și repetă că Mahomed este un șarlatan. Fiecare dintre ei ar afirma ceea ce afirmă celălalt, dacă ar fi puși unul în locul altuia. Poți pleca de la două dispoziții atît de asemănătoare ca să trimiți pe unul în paradis și pe altul în infern?*). Cînd un copil zice că crede în Dumnezeu, nu crede în Dumnezeu, ci în Petru sau în Iacob[329]), care îi spun că există ceva care se numește Dumnezeu; crede în felul lui Euripide:

*O Jupiter! de tine nu știu nimic în afară de nume***).

Socotim că nici un copil mort înainte de vîrsta rațiunii nu va fi lipsit de fericirea eternă; catolicii cred același lucru despre toți copiii care au primit botezul, deși aceștia n-au auzit niciodată vorbindu-se de Dumnezeu. Sînt deci cazuri cînd poți să fii mîntuit fără să crezi în Dumnezeu; aceste cazuri se întîlnesc fie în copilărie, fie în nebunie, cînd spiritul uman este incapabil de operațiile necesare pentru a recunoaște divinitatea. Toată diferența pe care o văd aici între voi și mine este că voi pretindeți că copiii au această capacitate la șapte ani, iar eu nu le-o dau nici chiar la cincisprezece. Dacă am sau nu dreptate, nu este vorba aici de un articol de credință, ci de o simplă observație de istorie naturală.

Potrivit aceluiași principiu, este clar că un om ajuns la bătrînețe fără să creadă în Dumnezeu nu va fi pentru aceasta lipsit de prezența lui în viața cealaltă, dacă orbirea sa n-a fost voluntară și afirm că nu e întotdeauna voluntară. Admiteți în ceea ce-i privește pe nebuni că o boală îi privează de facultățile lor mintale, dar nu și calitatea lor de om și, în consecință, nici de dreptul la binefacerile creatorului. De ce nu s-ar recunoaște aceasta și pentru aceia care, îndepărtați din copilărie de orice societate, ar fi dus o viață absolut sălbatică, lipsiți de luminile pe care le dobîndește cineva numai în relațiile cu oamenii?***) Căci este evident imposibil ca un asemenea sălbatic să se poată ridica prin reflecțiile sale pînă la cunoașterea adevăratului Dumnezeu. Rațiunea ne spune că omul poate fi pedepsit numai pentru greșelile pe care le face cu voință,

---

*) Variantă *Se spune unuia că trebuie să-l onoreze pe Mahomed și el zice că-l onorează pe Mahomed; se spune altuia că trebuie s-o onoreze pe Fecioara și el spune că onorează pe Fecioara. Fiecare dintre cei doi ar face ce face celălalt dacă s-ar găsi puși unul în locul altuia. Poți pleca de la două sentimente atît de asemănătoare ca* . [328]).

[328]) În acest pasaj din text e vorba de răsplată în presupusa „viață viitoare" a creștinilor; recenzenții, scria Sallwürk (*op cit.*, vol. II, p 74), observă că prin discuțiile sale din această carte, Rousseau a modificat „numele de liber-cugetător, pentru care în general cineva era pus în aceeași categorie cu desfrînații și scelerații, într-un nume vrednic de toată cinstirea".

[329]) Potrivit limbii noastre „în Stan sau în Bran".

**) Plutarh, *Tratat despre iubire*, trad Amyot Astfel începea tragedia lui Euripide *Menalip cel înțelept;* însă strigătele de protest ale poporului din Atena l-au silit pe Euripide să schimbe acest început[330])

[330]) Piesa s-a pierdut (cf Sallwürk, *Op. cit*, vol II, p. 74).

***) Asupra stării naturale a spiritului uman și asupra încetinelii progreselor sale, vezi partea întîi a *Discursului asupra inegalității dintre oameni*.

iar ignoranța pe care n-o poate înlătura nu poate să-i fie socotită drept crimă. De unde concluzia că în fața justiției eterne, oricărui om care ar crede, dacă ar avea cunoștințele necesare, i se recunoaște credința și că nu vor exista necredincioși pedepsiți decît aceia a căror inimă se închide în fața adevărului.

Să ne ferim să predicăm adevărul celor care nu sînt în stare să-l înțeleagă, căci aceasta înseamnă să-l înlocuim cu eroarea. Ar fi mai bine să n-avem nici o idee despre divinitate decît să avem idei josnice, fantastice, injurioase, nedemne de ea; e mai puțin rău să n-o cunoaștem, decît s-o necinstim. Aș prefera, zice bunul Plutarh[331]), să se creadă că nu există pe lume un Plutarh decît să se spună că Plutarh e nedrept, invidios, gelos și atît de tiran încît cere mai mult decît te lasă puterea să faci.

Răul cel mare al imaginilor pocite ale divinității care se întipăresc în spiritul copiilor constă în aceea că ele rămîn pentru toată viața, și cînd au ajuns oameni, ei nu mai concep alt Dumnezeu decît pe cel al copiilor. Am cunoscut în Elveția o bună și pioasă mamă de familie, care era atît de convinsă de această maximă încît nu a vrut să-l învețe pe fiul său religia la prima vîrstă, de teamă ca nu cumva, mulțumit de această instruire grosolană, să neglijeze una mai bună la vîrsta rațiunii. Acest copil nu auzea niciodată vorbindu-se de Dumnezeu decît cu reculegere și respect, și, de îndată ce voia să vorbească, era oprit, subiectul fiind prea sublim și prea vast pentru el. Această rezervă îi ațîța curiozitatea, iar amorul său propriu aștepta momentul să cunoască acest mister care i se ascundea cu atîta grijă. Cu cît i se vorbea mai puțin de Dumnezeu, cu cît îl opreau de a vorbi el însuși, cu atît se interesa mai mult de el: acest copil vedea pe Dumnezeu pretutindeni, și mi-era teamă că acest aer misterios, exagerat să nu aprindă prea mult imaginația unui tînăr și să nu-i altereze mintea, ca, pînă la urmă, să ajungă un fanatic în loc de a fi făcut din el un credincios.

Să nu ne temem de nimic asemănător în ceea ce-l privește pe Emil al meu, care, neîndreptîndu-și atenția asupra a ceea ce este dincolo de înțelegerea sa, ascultă cu cea mai profundă indiferență lucrurile pe care nu le înțelege. Sînt atîtea lucruri despre care e obișnuit să spună: aceasta nu mă privește, încît unul mai mult nu mă supără deloc; și cînd începe să se neliniștească de aceste chestiuni mari, aceasta nu se întîmplă pentru că a auzit vorbindu-se de ele, ci pentru că progresul cunoștințelor sale îi îndreaptă cercetările în această parte.

Am văzut pe ce cale spiritul uman cultivat se apropie de aceste mistere, și recunosc bucuros că în societate el nu poate ajunge la ele în mod natural decît la o vîrstă mai înaintată. Dar, după cum în aceeași societate există cauze inevitabile care accelerează progresul pasiunilor, dacă nu s-ar accelera la fel și progresul cunoștințelor care servesc la orînduirea acestor pasiuni, atunci am ieși în adevăr din ordinea naturii și echilibrul ar fi rupt. Cînd nu ești stăpîn să moderezi o dezvoltare prea rapidă, trebuie să conduci cu aceeași rapiditate dezvoltarea în alte direcții corespunzătoare; în acest fel ordinea nu va fi intervertită, ceea

---

331) Cf. Plutarh, *Tratat despre superstiții,* XXVII.

ce trebuie să meargă împreună nu va fi separat, iar omul întreg în toate momentele vieții sale nu va ajunge la cutare punct, datorită uneia din facultățile sale, și în alt punct, datorită celorlalte.

Ce dificultate văd că se ridică aici! Dificultate cu atît mai mare cu cît ea rezidă mai puțin în fapte reale decît în lașitatea celor care nu îndrăznesc s-o înlăture. Să începem cel puțin îndrăznind a face o propunere. Copilul trebuie să fie crescut în religia tatălui său; i se dovedește totdeauna foarte bine[332]) că această religie, oricare ar fi ea, este singura adevărată, că toate celelalte nu sînt decît extravaganță și absurditate. Forța argumentelor în această chestiune depinde în mod absolut de țara în care sînt ele enunțate. Turcul care găsește creștinismul atît de ridicol la Constantinopol să meargă la Paris ca să vadă cum e considerat mahomedanismul! Opinia triumfă îndeosebi în materie de religie. Însă noi care pretindem că ne eliberăm de jugul ei în toate cele, noi care nu dăm nimic pe autoritate, noi care nu vrem să învățăm pe Emil al nostru decît ceea ce poate să învețe singur în orice țară, în ce religie îl vom crește? Cărei secte îl vom atașa pe omul naturii? Răspunsul este foarte simplu, mi se pare; nu-l vom atașa nici uneia, nici alteia, ci îl vom pune în stare să-și aleagă pe cea spre care îl conduce cea mai bună întrebuințare a rațiunii sale.

Incedo per ignes
Suppositos cineri doloso[333])

Nu are importanță. Zelul și buna credință mi-au ținut loc pînă acum de prudență. Sper că acești garanți nu mă vor părăsi la nevoie. Cititorilor, nu vă temeți în ceea ce mă privește, de precauții nedemne unui prieten al adevărului: nu voi uita niciodată deviza mea; dar îmi e permis să mă îndoiesc de judecățile mele. În loc să vă spun eu însumi ce gîndesc, vă voi spune ceea ce gîndea un om care prețuia mai mult decît mine. Garantez adevărul faptelor care se vor povesti. Ele s-au întîmplat în realitate autorului scrierii pe care am s-o copiez. Vouă vă revine să vedeți dacă se pot scoate din ea reflecții utile asupra temei în cauză. Nu vă propun să luați drept regulă sentimentul altuia sau al meu. Vi-l înfățișez pentru a-l examina.

„Sînt treizeci de ani de cînd, într-un oraș din Italia, un tînăr expatriat[334]) se vedea redus la cea mai neagră mizerie. S-a născut calvinist; însă în urma unei ștrengării, găsindu-se fugar în țară străină, fără mijloace de trai, își schimbă religia ca să aibă pîine. În acest oraș era un azil pentru prozeliți: fu primit și el acolo. Instruindu-l asupra controverselor, i-au produs îndoieli pe care nu le avea și l-au învățat răul pe care nu-l cunoștea; auzi dogme noi, văzu moravuri și mai noi. Le văzu

---

332) Variantă ... i se dovedește totdeauna foarte ușor.

333) Horațiu, *Ode*, II, I, 7
Merg pe un foc
Acoperit de o cenușă înșelătoare.

334) E vorba, firește, de autorul însuși. În *Confesiuni*, în Cartea a II-a, Rousseau povestește, romanțînd-o, șederea sa la Turin în 1728. Mențiunea este făcută și de ediția Sallwürk, și de ediția Richard. Abatele Gaime, pe care Rousseau îl cunoscuse la Turin, este reversul real al vicarului din Savoia (cf. *Confesiuni*, I).

și era să le cadă victimă. A vrut să fugă. l-au închis; s-a plîns, l-au pedepsit pentru plîngerile sale; lăsat în voia tiranilor săi, s-a văzut tratat ca un criminal. fiindcă nu s-a dat de partea crimei. Cei ce știu cît de mult impresionează o inimă tînără, fără experiență. cea dintîi probă a violenței sau a nedreptății pot să-și închipuie starea în care se găsea el. Lacrimi de turbare îi curgeau din ochi, indignarea îl înăbușea. Implora cerul și oamenii, se mărturisea la toată lumea și nu era ascultat de nimeni Nu vedea decît slugi josnice supuse nemernicului care îl necinstea. sau complici la aceleași crime, care-și băteau joc de rezistența lui și-l îndemnau să-i imite. Ar fi fost pierdut fără un cleric cinstit care veni la azil pentru oarecari afaceri și pe care reuși să-l consulte în secret. Clericul era sărac și avea nevoie de toată lumea; dar cel apăsat avea și mai mare nevoie de el, și nu ezită să-i înlesnească fuga[335]) cu riscul de a-și face un dușman periculos.

Scăpat de viciu pentru a reintra în sărăcie, tînărul luptă fără succes împotriva destinului său; într-un moment crezu că-l stăpînește. La cea dintîi licărire a norocului. au fost uitate suferințele și protectorul său. În curînd a fost pedepsit pentru această ingratitudine; toate speranțele sale se risipiră. Deși tinerețea îl favoriza, ideile sale romanțioase ratau totul. Neavînd nici destul talent, nici destulă iscusință pentru a-și face ușor un drum, neștiind să fie nici moderat, nici rău, pretindea atîtea lucruri încît nu a știut să ajungă la nimic. Căzut din nou în mizeria neagră de la început, fără pîine, fără azil, gata să moară de foame, își aduse aminte de binefăcătorul său.

Se întoarce, îl găsește, e bine primit; văzîndu-l, clericul își aduse aminte de o faptă bună pe care a făcut-o; o astfel de amintire bucură totdeauna sufletul. Acest om era uman din fire, milos; simțea necazurile altuia prin necazurile sale și traiul bun nu i-a împietrit inima; în sfîrșit, lecțiile de înțelepciune și virtutea luminată i-au întărit bunătatea naturală. Primește pe tînăr, îi caută o gazdă, îl recomandă acesteia; împarte cu el ceea ce avea și care cu greu ajungea pentru doi. Mai mult, îl instruiește, îl mîngîie, îl învață meșteșugul greu de a suporta cu răbdare vitregia soartei. Oameni cu prejudecăți, v-ați gîndit vreodată să vedeți un astfel de lucru din partea unui preot[336]) în Italia?

Acest cleric cinstit era un vicar sărac din Savoia, pe care o aventură de tinerețe îl pusese rău cu episcopul și trecuse munții ca să-și caute rosturile pe care nu le putea găsi în țara sa. Nu era lipsit nici de minte, nici de învățătură, și avînd figură interesantă. a găsit protectori care îi făcură loc la un ministru pentru a-i educa băiatul. Prefera sărăcia dependenței și nu știa cum să se poarte cu cei mari. Nu rămase mult timp la acesta: părăsindu-l, i-a păstrat stima și. cum trăia înțeleptește și era iubit de toată lumea, și-a închipuit că va dobîndi din nou favoarea epis-

---

335) Întreg acest episod este imaginat, deși Rousseau vorbește despre sine El nu a evadat din azil, ci a ieșit în mod obișnuit, după ce se „botezase“ în religia catolică

336) În acel timp provincia Savoia ținea de Italia. Revenit la calvinism, Rousseau va vorbi adesea cu dispreț despre preoți și îndeosebi despre preoții catolici. In acest context, întrebarea se datorează împrejurării că Rousseau socotea că italienii sînt fanatizați de catolicism.

copului și va obține vreo mică parchie undeva prin munți pentru a-și petrece acolo restul zilelor sale. Aceasta era cea din urmă ambiție a sa.

O înclinare naturală îl făcea să se intereseze de tînărul fugar și să-l examineze cu grijă. Văzu că soarta nenorocită îi zdrobise de-acum inima, că oprobiul și disprețul îi înfrînsese curajul și că mîndria sa, schimbată în ciudă amară, îl făcea să vadă în nedreptatea și asprimea oamenilor viciul naturii lor și himera virtuții. Văzuse că religia nu servește decît ca mască interesului, iar cultul sacru ca apărător al ipocriziei. În subtilitatea discuțiilor deșarte, el văzuse paradisul și infernul, ca premii pentru jocul de cuvinte. Văzuse sublima și prețioasa idee a divinității desfigurată de închipuirile ciudate ale oamenilor, și găsind că pentru a crede în Dumnezeu ar trebui să renunți la judecata pe care ai primit-o de la el, el privea cu același dispreț reveriile noastre ridicole, ca și obiectul lor. Fără a ști nimic din ceea ce este, fără a-și imagina nimic asupra începuturilor lucrurilor, el se cufundă în ignoranța sa stupidă, cu un profund dispreț pentru toți cei ce socoteau că știu mai mult decît el.

Uitarea oricărei religii conduce la uitarea datoriilor omului. Acest progres se făcuse de-acum mai mult de jumătate în inima desfrînatului tînăr. El nu era totuși un copil rău născut; însă neîncrederea, mizeria, înăbușindu-i încetul cu încetul firea, îl duceau cu repeziciune la ruină și nu-i pregăteau decît moravurile unui cerșetor și morala unui ateu.

Răul, aproape inevitabil, nu era absolut consumat. Tînărul avea unele cunoștințe, iar educația sa nu fusese neglijată. Era la acea vîrstă fericită la care sîngele în fierbere începe să încălzească sufletul fără a-l supune furiei simțurilor. Sufletul său era încă liber. O rușine firească și un caracter timid țineau loc sfielii și prelungeau pentru el această epocă în care îl mențineți cu atîta grijă pe elevul vostru. Exemplul odios al unei depravări brutale și al unui viciu fără farmec în loc să-i înflăcăreze imaginația, i-o amorțise. Multă vreme dezgustul îi ținu loc de virtute, pentru a-și păstra nevinovăția pe care nu avea s-o piardă decît prin amăgiri mai dulci.

Clericul văzu primejdia și scăparea. Greutățile nu-l descurajară, se complăcea în opera sa; se hotărî s-o isprăvească și să redea victimei virtutea pe care o smulsese infamiei. Începu de departe să-și execute proiectul. Frumusețea motivului îi întreținea curajul și-i inspira mijloace demne de zelul său. Oricare ar fi fost succesul, era sigur că nu-și pierduse timpul. Reușești totdeauna cînd nu vrei să faci decît bine.

Începu prin a dobîndi, fără a deveni inoportun, încrederea prozelitului, fără a-i face binefaceri, fără a-i pune piedici, stînd totdeauna la dispoziția lui, făcîndu-se mic pentru a fi deopotrivă cu el[337]). Era, mi se pare, un spectacol destul de emoționant să vezi un om serios devenind tovarășul unui ștrengar și virtutea pretîndu-se la necuviință pentru a triumfa mai sigur. Cînd zăpăcitul venea să-i facă destăinuiri nebunești și-și deschidea inima, preotul îl asculta, îl făcea să vorbească deschis; fără să aprobe răul, se interesa de toate: niciodată vreo dezaprobare indiscretă nu-i oprea flecăreala și nu-i închidea inima. Plăcerea cu care se credea

[337]) Se observă cu ușurință că aici se repetă unele principii pe care Rousseau le dezvoltă în *Emil*, — ceea ce este o dovadă că *Emil* e un fel de *alter ego ideal* al lui Rousseau, rîvnit cu atîta pasiune.

ascultat mărea pe cea pe care o avea spunîndu-i tot. Astfel, el mărturisea totul fără să se gîndească că face mărturisiri.

După ce i-a studiat bine sentimentele și caracterul, preotul văzu limpede că, fără să fie ignorant pentru vîrsta sa, uitase tot ce era important să știe și că disprețul în care îl aruncase soarta înăbușea în el orice sentiment adevărat al binelui și al răului. Există un grad de îndobitocire care atinge viața sufletului; iar vocea interioară nu se mai poate face auzită de cel care nu se gîndește decît să se hrănească. Pentru a-l feri pe tînărul nenorocit de această moarte morală de care era atît de aproape, el începu prin a-i deștepta amorul propriu și stima de sine însuși. Îi arăta un viitor mai fericit prin buna întrebuințare a talentelor sale; îi reaprindea în inimă o ardoare generoasă prin povestirea faptelor frumoase ale altora; făcîndu-l să admire pe cei care le-au îndeplinit, îi provoca dorința de a face și el acțiuni asemănătoare. Pentru a-l desprinde pe nesimțite de viața sa leneșă și vagabondă, îi dădea să facă extrase din cărți alese și, prefăcîndu-se că are nevoie de aceste extrase, alimenta în el nobilul sentiment al recunoștinței. Îl instruia în mod indirect prin aceste cărți; făcea să se nască în el o bună opinie despre sine însuși, pentru a nu se crede o ființă nefolositoare la nimic și pentru a nu se mai socoti vrednic de dispreț în ochii săi proprii.

Un aspect mărunt ne va ajuta să apreciem arta pe care o folosea acest om binefăcător pentru a ridica pe nesimțite inima discipolului său deasupra josniciilor fără să pară că se gîndește la instruirea lui. Clericul avea un simț al dreptății atît de bine recunoscut și un discernămînt atît de sigur, că multe persoane preferau să dea pomeni prin mîinile sale decît prin parohii bogați din orașe. Într-o zi i se dăduse o sumă de bani ca s-o distribuie săracilor; tînărul, cu josnicie, îi ceru să fie și el ajutat. Nu, îi zise. Noi sîntem frați, ești al meu și nu trebuie să mă ating de această depunere în folosul meu. Apoi îi dădu din banii săi proprii atît cît îi ceruse. Lecții de acest fel sînt rareori pierdute în sufletul tinerilor care nu sînt cu desăvîrșire corupți.

Obosesc vorbind la persoana a treia și este o grijă de prisos, căci înțelegi bine, iubite concetățean, că acel nenorocit fugar eram eu însumi: mă socot destul de departe de dezordinile tinereții mele spre a îndrăzni să le mărturisesc, iar mîna care m-a smuls din ele merită să-i cinstesc binefacerile, plătind cu puțină rușine.

Ceea ce mă izbea mai mult era faptul de a vedea, în viața particulară a demnului meu dascăl, virtutea fără ipocrizie, iubirea de oameni fără slăbiciune, limbajul totdeauna drept și simplu și o conduită mereu conformă cu acest mod de a vorbi. Nu-l vedeam niciodată neliniștindu-se dacă cei pe care-i ajuta se duceau la vecernie, dacă se mărturiseau des, dacă ajunau în zilele prescrise, dacă posteau, nici să le impună alte condiții asemănătoare fără de care n-ai putea spera nici un ajutor din partea oamenilor pioși, chiar dacă ar fi să mori de foame.

Încurajat de observațiile sale, departe de a-i arăta eu însumi zelul exagerat al unui nou convertit, nu-i ascundeam prea mult felul meu de a gîndi și vedeam că nu e supărat pentru acest lucru. Uneori mi-aș fi putut zice: îmi iartă indiferența pentru cultul pe care l-am îmbrățișat,

născut; el știe că dispretul meu nu mai este o chestiune de sectă. Însă ce trebuia să cred cînd îl auzeam uneori că aprobă dogme contrare celor ale bisericii romane și lasă impresia că prețuiește puțin toate ceremoniile ei? L-aș fi crezut protestant deghizat dacă l-aș fi văzut că nu respectă aceste obiceiuri de care părea că face atît de puțin caz, însă, știind că-și face datoriile de preot fără martori la fel de punctual ca și sub ochii publicului, nu mai știam cum să judec aceste contradicții. Afară de defectul care odinioară i-a atras dizgrația și de care nu scăpase cu totul, viața sa era exemplară, moravurile erau ireproșabile, vorbirea sa cinstită și judicioasă. Trăind cu el în cea mai mare intimitate, învățam să-l respect în fiecare zi mai mult și, cîștigîndu-mi inima prin atîta bunătate, așteptam cu o neliniște curioasă momentul în care voi putea ști pe ce principiu își întemeiază uniformitatea unei vieți atît de neobișnuite.

Acest moment nu veni curînd. Înainte de a-și deschide inima discipolului său, el se strădui pentru a face să încolțească germenii rațiunii și bunătății pe care îi semănase în inima acestuia. Ceea ce avea mai greu de distrus în mine era o orgolioasă mizantropie, o anumită acreală contra celor bogați și fericiți din toată lumea, ca și cum ei ar fi fost așa pe spinarea mea și pretinsa lor fericire ar fi fost o uzurpare a fericirii mele. Nebuneasca vanitate a tinereții care se revoltă împotriva umilinței îmi întărea această înclinare spre o dispoziție de mînie, iar amorul propriu pe care mentorul meu căuta să-l deștepte în mine, făcîndu-mă mîndru, mă făcea să consider pe oameni și mai răi și să adaug urii și disprețul față de ei.

Fără să combată de-a dreptul acest orgoliu, el împiedică să se schimbe în împietrire a sufletului și, fără să-mi îndepărteze stima de mine însumi, o făcu mai puțin disprețuitoare pentru aproapele meu. Îndepărtînd totdeauna înșelătoarea aparență și arătîndu-mi relele reale pe care ea le acoperă, mă învăța să deplîng erorile semenilor mei, să mă întristez de suferințele lor și să-i plîng mai degrabă decît să-i invidiez. Mișcat de slăbiciunile omenești prin sentimentul propriilor mele slăbiciuni, vedea că pretutindeni oamenii sînt victime ale propriilor lor vicii și ale altora; el vedea pe săraci gemînd sub jugul bogaților, iar bogații sub jugul prejudecăților. Crede-mă, zicea el, iluziile noastre, în loc să ne ascundă relele, le măresc, dînd preț la ceea ce nu are nici un preț și făcîndu-ne să simțim mii de lipsuri pe care nu le-am simți fără ele. Pacea sufletului constă în disprețul a tot ceea ce poate s-o tulbure; omul care face mai mult caz de viață este cel care știe mai puțin să se bucure de ea, iar cel ce aspiră cu mai multă ardoare la fericire este totdeauna cel mai nenorocit.

Ah! Ce triste tablouri, izbucnii eu cu amărăciune: dacă trebuie să ne lăsăm de toate, de ce ne-am mai născut oare, și, dacă trebuie să disprețuiești fericirea însăși, cine știe să fie fericit? Eu, răspunse într-o zi vicarul pe un ton care mă impresionă. Fericit, dumneata! Atît de puțin norocos, așa de sărac, exilat, persecutat, dumneata ești fericit? Ce ai făcut pentru a fi fericit? Copilul meu, reluă el, îți voi spune bucuros.

Mă făcu să înțeleg că după ce primise confesiunile mele voia să mi se destăinuiască și el. Voi înfățișa inimii tale, îmi zise el îmbrățișîndu-mă, toate sentimentele inimii mele. Mă vei vedea, dacă nu așa cum sînt, cel

puțin așa cum mă văd eu însumi. Cînd vei fi aflat întreaga mea profesiune de credință, cînd vei cunoaște bine starea sufletului meu, vei ști pentru ce mă socotesc fericit și, dacă gîndești ca mine, vei ști ce ai de făcut ca să fii fericit. Această mărturisire încă nu este o chestiune de moment: trebuie timp pentru a-ți spune tot ce gîndesc asupra soartei omului și asupra adevăratului preț al vieții; să alegem o oră și un loc potrivit pentru a ne întreține cu calm[338]). Mă arătam plin de răbdare să-l ascult. Întîlnirea nu a fost amînată decît pînă a doua zi, dimineata. Era vară, ne sculasăm la revărsatul zorilor. Mă conduse afară din oraș pe o colină înaltă, la poalele căreia trecea Padul, al cărui curs se vedea prin cîmpiile roditoare pe care le uda cu apele sale; în depărtare, imensul lanț al Alpilor încununa priveliștea; razele soarelui care răsărea atingeau ușor cîmpiile; umbrele prelungi ale arborilor, ale colinelor, ale caselor proiectate pe cîmpuri îmbogăteau cu mii de jocuri de lumină cea mai frumoasă priveliște de care poate fi impresionat ochiul omenesc. Ai fi zis că natura ne înfățișează ochiului toată măreția ei pentru ca să dea un cadru convorbirii noastre. Aici, după ce am admirat în tăcere cîtăva vreme aceste priveliști, omul păcii îmi vorbi astfel.“

PROFESIUNE DE CREDINȚĂ A VICARULUI DIN SAVOIA

Copilul meu, să nu aștepți de la mine nici discursuri savante, nici raționamente profunde Nu sînt un mare filosof și nu mă sinchisesc să fiu. Însă am uneori bun simț și iubesc întotdeauna adevărul. Nu vreau să-ți prezint argumente, nici măcar să încerc a te convinge; îmi este de ajuns să-ți expun ceea ce gîndesc în simplicitatea inimii mele. Consult-o pe a ta în timpul convorbirii mele; e tot ceea ce-ți cer. Dacă mă înșel, sînt de bună credință; acest lucru e de ajuns pentru ca eroarea mea să nu-mi fie socotită ca o crimă; cînd te vei înșela și tu, nu ar fi un rău prea mare. Dacă judec bine, rațiunea ne e comună și avem același interes de a o asculta; de ce nu ai gîndi și tu ca mine?

M-am născut sărac și țăran, sortit prin starea mea să cultiv pămîntul: s-a crezut însă că e mai frumos să învăț a-mi cîștiga pîinea prin meseria de preot și s-a găsit mijlocul să mi se înlesnească studiile. Desigur, nici părinții mei, nici eu nu ne gîndeam deloc să căutăm în studii ceea ce era bun, adevărat, folositor, ci numai ceea ce trebuie să știi pentru a fi primit. Am învățat tot ceea ce se cerea să învăț, am spus ceea ce se cerea să spun, am făcut legămîntul ce se cerea și am fost făcut preot. Nu am întîrziat însă să simt că obligîndu-mă să nu fiu om, făgăduiam mai mult decît puteam să îndeplinesc[339]).

Ni se spune că conștiința este opera prejudecăților; totuși, experiența îmi arată că ea se încăpățînează să urmeze ordinea naturii, împotriva tuturor legilor oamenilor. Degeaba ne este oprit cutare sau cutare lucru, remușcările ne reproșează totdeauna fără vigoare ceea ce ne permite

---

[338]) Richard observă că Rousseau precizează aici întreaga importanță a profesiunii de credință; ea este în esență o artă de a trăi, ea indicînd „adevăratul“ preț al vieții

[339]) Preoții catolici, ca și călugării se obligau să-și păstreze castitatea.

natura bine orînduită și cu atît mai mult ceea ce ne prescrie. O, bunule tînăr, ea n-a spus încă nimic simțurilor tale; trăiește multă vreme în fericita stare în care vocea sa e vocea inocenței. Amintește-ți că păcătuiești mai mult împotriva naturii cînd o previi, decît cînd o combați; trebuie să începi prin a învăța să reziști, pentru a ști cînd poți ceda fără să greșești.

Am respectat din tinerețe căsătoria ca prima și cea mai sfîntă instituție a naturii. Ridicîndu-mi dreptul de a mă supune ei, hotărîi să n-o profanez; căci cu toate clasele și studiile mele, ducînd totdeauna o viață uniformă și simplă, păstrasem în spiritul meu toată strălucirea celor dintîi învățături: maximele lumii nu le întunecase și sărăcia mea mă ținea departe de ademenirile pe care le sugerează sofismele viciului.

În mod precis, această hotărîre m-a făcut să merg pe calea pierzaniei; respectul meu pentru casa altuia făcea ca greșelile mele să fie descoperite[340]). A trebuit să ispășesc scandalul. descoperit, scos din slujbă. izgonit, am fost mai mult victima scrupulelor decît a necumpătării mele și am putut înțelege din reproșurile care au însoțit dizgrația mea că nu trebuie decît să-ți agravezi greșeala pentru a scăpa de pedeapsă.

Puține asemenea experiențe duc departe un spirit care reflectează. Văzînd că tristele mele observații răsturnau ideile pe care le aveam despre dreptate, despre onestitate și despre toate datoriile omului. pierdeam în fiecare zi cîte una din opiniile pe care le primisem. Cele care îmi rămîneau nu erau de ajuns ca să formezi împreună un corp care s-ar putea susține prin el însuși; simțeam cum evidența principiilor se întunecă puțin cîte puțin în spiritul meu și, neștiind pînă la urmă ce să mai cred, am ajuns în situația în care te găsești tu acum, cu această diferență că necredința mea, fructul tîrziu al unei vîrste înaintate, se formase cu mai multă greutate și era mai greu de zdrobit.

Mă găseam în acea stare de incertitudine și de îndoială pe care Descartes o cerea pentru cercetarea adevărului[341]). Această stare nu poate dura mult, e neliniștitoare și penibilă; numai interesul viciului sau lenea sufletului ne lasă să stăruim în ea. Nu aveam inima atît de coruptă ca să mă complac în ea și nimic nu păstrează mai bine obișnuința de a reflecta ca starea de a fi mai mulțumit de tine decît de soarta ta.

Meditam, așadar. asupra tristei soarte a muritorilor, purtați de valuri pe această mare a opiniilor omenești, fără cîrmă. fără busolă, duși de pasiunile lor furtunoase fără altă călăuză decît un pilot neexperimentat care nu cunoaște drumul și care nu știe de unde vine, nici unde merge. Îmi ziceam: Iubesc adevărul, îl caut și nu-l pot recunoaște; să mi se arate și voi rămîne legat de el. De ce oare trebuie să fugă de zelul unei inimi făcute pentru a-l adora? Deși îndurasem deseori rele și mai mari, nu am dus niciodată o viață atît de constant neplăcută decît în această vreme de tulburare și de îngrijorări, în care, rătăcind neîncetat din îndoială

---

340) Dacă e să se dea crezare *confesiunilor,* Richard observă că Rousseau afirmă în aceste *Confesiuni* (II), că abatele Gatier (un alt prototip al vicarului din Savoia) „avusese un copil cu o fată... preoții, de regulă nu trebuie să aibă copii decît cu femei măritate".

341) Este vorba de celebrul *Discurs asupra metodei,* a cărei apariție marchează o etapă importantă de la începuturile gîndirii filosofice moderne.

în îndoială, nu mă alegeam după îndelungi meditații decît cu incertitudine, obscuritate, cu contradicții în privința rațiunii existenței mele și a normei datoriilor mele.

Cum poți fi sceptic în mod sistematic și totodată de bună credință? N-aș putea s-o înțeleg. Acești filosofi, sau nu există, sau sînt cei mai nenorociți între oameni Îndoiala asupra lucrurilor pe care trebuie să le cunoaștem constituie o stare violentă pentru spiritul uman: el nu rezistă multă vreme în această stare; se decide fără voia lui într-un fel sau altul și preferă să se înșele decît să nu creadă nimic. Ceea ce mărea încurcătura mea era faptul că, fiind născut într-o biserică care hotărăște totul, care nu permite nici o îndoială, înlăturarea unui singur punct mă făcea să înlătur tot restul și că imposibilitatea de a admite atîtea hotărîri absurde mă desprindea și de cele care nu erau absurde. Spunîndu-mi-se să cred totul. eram împiedicat să cred în ceva și nu știam unde să mă opresc.

Am consultat filosofii, am răsfoit cărțile lor, am cercetat diferitele lor păreri; i-am aflat pe toți mîndri, afirmativi, dogmatici chiar în pretinsul lor scepticism, neignorînd nimic, neputînd dovedi nimic, rîzînd unii de alții; acest punct comun tuturor mi s-a părut singurul asupra căruia au toți dreptate. Învingători cînd atacă, sînt fără energie atunci cînd se apără. Dacă le cîntărești temeiurile, ele au valoare numai pentru a distruge; dacă numeri vocile[342]), fiecare rămîne cu a sa; se împacă numai pentru a se certa; a-i asculta nu era mijlocul de a ieși din incertitudinea mea.

Am ajuns la convingerea că insuficiența spiritului uman este prima cauză a acestei extraordinare diversități de sentimente și că orgoliul este a doua. Nu avem deloc măsura acestei mașini imense, nu-i putem calcula raporturile; nu-i cunoaștem nici primele legi, nici cauza finală; ne ignorăm pe noi înșine, nu cunoaștem nici natura noastră, nici principiul nostru activ; cu greu știm dacă omul este o ființă simplă sau complexă; mistere nepătrunse ne înconjoară din toate părțile; ele depășesc posibilitatea noastră de percepere; ca să le pătrundem, credem că avem inteligență, în vreme ce n-avem decît imaginație. Pe parcursul acestei lumi imaginare, fiecare își deschide o cale pe care o crede a fi cea mai bună; nici unul nu poate ști dacă a sa duce la scop. Cu toate acestea, voim să pătrundem tot, să cunoaștem totul. Singurul lucru pe care nu-l știm deloc este acela de a ignora ceea ce nu putem să știm. Preferăm să luăm o hotărîre la întîmplare și să credem ceea ce nu este, decît să mărturisim că nici unul dintre noi nu poate să vadă ceea ce este. Ca parte mică dintr-un întreg mare, ale cărui hotare ne scapă și al cărui autor le lasă în seama nebunelor noastre dispute, noi sîntem destul de vanitoși pentru a voi să decidem ce este acest întreg în sine și ce sîntem noi în raport cu el.

Dacă filosofii ar fi în stare să descopere adevărul, cine dintre ei s-ar interesa de el? Fiecare știe că sistemul său nu e mai bine întemeiat decît celelalte; dar îl susține, fiindcă este al lui. Nu există nici unul care, aflînd ce e adevărat și ce e fals, nu ar prefera minciuna aflată de el adevărului descoperit de altul. Unde e filosoful care, pentru gloria sa, n-ar înșela bucuros genul uman? Este vreunul care, în fundul inimii sale, să

342) În sens de „vot“.

nu urmărească altceva decît să se distingă? Mai cere el ceva dacă se poate ridica peste mulțime și dacă poate întuneca strălucirea concurenților săi? Esențialul este să gîndească altfel decît ceilalți. Printre credincioși, este ateu; printre atei, ar fi credincios.

Cel dintîi rezultat pe care l-am obținut din aceste reflecții a fost să-mi mărginesc cercetările la ceea ce mă interesa imediat, să rămîn într-o profundă ignoranță pentru tot restul și să nu mă neliniștesc pînă la îndoială decît de lucruri pe care trebuie să le știu.

Am mai înțeles apoi că, departe de a mă elibera de zadarnicile mele îndoieli, filosofii nu făceau decît să multiplice pe cele care mă chinuiau și nu rezolvau nici una. Am luat deci o altă călăuză și mi-am zis: Să întreb lumina interioară, ea mă va rătăci mai puțin decît mă rătăcesc ei, sau, cel puțin, eroarea mea va fi a mea și mă voi zăpăci mai puțin urmînd propriile mele iluzii decît lăsîndu-mă pradă minciunilor lor.

Atunci, depănînd în mintea mea diferitele opinii care mă antrenaseră rînd pe rînd de la începuturile existenței mele, am văzut că, deși nici una dintre ele nu era destul de evidentă pentru a da naștere imediat convingerii, aveau diferite grade de verosimilitate și că asentimentul interior le aproba sau le refuza în măsură diferită. Pe temeiul acestei prime observații, comparînd între ele, în liniștea prejudecăților, toate aceste idei diferite, am găsit că prima dintre ele și cea mai comună era totodată cea mai simplă și rezonabilă și că ceea ce-i lipsea pentru a întruni toate adeziunile nu era decît faptul că nu fusese propusă cea din urmă. Imaginați-vă pe toți filosofii voștri vechi și moderni epuizîndu-și mai întîi sistemele lor ciudate de forțe, de șanse, de fatalitate, de necesitate, de atomi, de lume însuflețită, de materie vie, de materialism de tot felul și, după ei toți, pe ilustrul Clarke[343]), luminătorul lumii, anunțînd, în sfîrșit, Ființa ființelor, creatorul tuturor lucrurilor. Cu ce admirație universală, cu ce aplauze unanime nu ar fi fost primit acest nou sistem, atît de măreț, atît de mîngîietor, atît de sublim, atît de potrivit pentru a înălța sufletul, pentru a da un temei virtuții, și, în același timp, atît de izbitor, atît de luminos, atît de simplu și, mi se pare, oferind spiritului uman mai puține lucruri de neînțeles decît absurditățile care se găsesc în orice alt sistem! Îmi ziceam: Obiecțiile insolubile sînt comune tuturor sistemelor, pentru că spiritul omenesc e prea mărginit pentru a le rezolva; ele nu constituie, așadar, dovezi preferențiale împotriva nici uneia din aceste sisteme; dar ce diferență între probele directe! Nu trebuie oare să preferăm pe acela care explică totul, care nu prezintă mai multă dificultate decît celelalte?

Iubirea de adevăr fiindu-mi deci mai presus de orice filosofie și însușindu-mi drept metodă o regulă ușoară și simplă, care mă scutește de zadarnica subtilitate a argumentelor, reiau, după această regulă, cercetarea cunoștințelor care mă interesează, hotărît să admit ca evidente pe toate cele cu care, în sinceritatea inimii mele, n-aș putea spune că nu sînt de acord, și ca adevărate pe cele care au o legătură necesară cu cele dintîi și să las pe toate celelalte în incertitudine, fără să le resping sau să le admit

---

343) S. Clarke (1675—1729), teolog englez, autor al unui *Tratat asupra existenței lui Dumnezeu.*

și fără să mă frămînt spre a le lămuri, dacă nu duc la nimic util pentru practică.

Dar cine sînt eu? Ce drept am eu să judec lucrurile? Si cine determină judecățile mele? Dacă sînt tîrîte, silite de impresiile pe care le primesc, mă ostenesc zadarnic cu astfel de cercetări, ele nu se pot face deloc sau se vor face de la sine, fără să mă amestec în ale conducerii. Trebuie, așadar, să-mi îndrept privirile asupra mea, pentru a cunoaște instrumentul de care vreau să mă servesc și să văd pînă la ce punct mă pot încrede în întrebuințarea lui.

Exist și am simțuri prin care sînt impresionat. Iată cel dintîi adevăr care mă izbește și pe care sînt silit să-l accept. Am oare un sentiment propriu despre existența mea sau o simt numai prin senzațiile mele? Iată prima mea îndoială pe care, deocamdată, îmi e imposibil s-o dezleg. Fiind continuu impresionat de senzații, fie imediat, fie prin memorie, cum aș putea oare să știu dacă sentimentul *eului* e ceva în afara acestor senzații și dacă poate să fie independent de ele?

Senzațiile se petrec în mine, pentru că ele fac să-mi simt existența, cauza lor îmi este însă străină, pentru că ele mă impresionează fără să vreau și pentru că nu depinde de mine nici să le produc, nici să le nimicesc Înțeleg deci în mod clar că senzația care este în mine și cauza sau obiectul său care este în afară de mine nu sînt același lucru.

Astfel, nu numai că exist, dar există și alte ființe, și anume obiectele senzațiilor mele, și, chiar dacă aceste obiecte n-ar fi decît idei, este totdeauna adevărat că aceste idei sînt în afară de mine.

Or, eu numesc materie tot ce simt în afară de mine și care acționează asupra simțurilor mele, iar toate porțiunile materiei pe care le concep reunite în ființe individuale le numesc corpuri. Astfel, toate disputele între idealiști și materialiști nu înseamnă nimic pentru mine. Distincțiile lor cu privire la aparența și realitatea corpurilor sînt numai himere.

Iată-mă de-acum tot atît de sigur de existența universului, ca și de a mea. Apoi reflectez asupra obiectelor senzațiilor mele și, găsind în mine facultatea de a le compara, mă simt înzestrat cu o forță activă pe care nu știam înainte c-o am.

A observa înseamnă a simți; a compara înseamnă a judeca; a judeca și a simți nu sînt același lucru. În senzație, obiectele ni se înfățișează separate, izolate, așa cum sînt în natură; prin comparație le mișc, le trec, așa-zis, dintr-un loc într-altul, le așez unul peste altul pentru a mă pronunța asupra deosebirii sau asemănării lor și, în general, asupra tuturor raporturilor lor. După mine, facultatea distinctivă a ființei active sau inteligente este de a putea da un sens acestui cuvînt *este*. Caut în zadar în ființa pur sensitivă această forță inteligentă care suprapune și apoi se pronunță; nu o pot vedea în natura ei. Această ființă pasivă va simți fiecare obiect în mod separat, sau chiar va simți că un obiect întreg este format din două părți; neavînd însă nici o putere să le suprapună, ea nu le va compara niciodată, nu va face judecăți asupra lor[344]).

---

[344]) În acest context, Rousseau dezvoltă ideea conținutului cunoașterii în concepția epistemologică a lui Locke.

A vedea două obiecte în acelaşi timp nu înseamnă să vezi raporturile lor, nici să judeci asupra diferentelor lor; a observa mai multe obiecte unele alături de altele nu înseamnă a le număra: pot avea în acelaşi moment ideea unui băţ mare şi ideea unui băţ mic, fără să le compar, fără să judec că unul e mai mic decît celălalt, după cum poţi vedea deodată mîna întreagă fără să numeri degetele*). Aceste idei comparative, *mai mare — mai mic*, ca şi ideile numerice de *unu, doi* etc., nu sînt, desigur, senzaţii. deşi spiritul meu nu le produce decît cu ajutorul senzaţiilor.

Mi se spune că fiinţa senzitivă deosebeşte senzaţiile între ele prin deosebirile ce se găsesc chiar între aceste senzaţii; aceasta cere explicaţii. Cînd senzaţiile sînt diferite, fiinţa sensibilă le distinge prin diferenţa lor; cînd sînt asemănătoare, ea le distinge pentru că le simte pe unele în afara altora. Altfel, cum ar putea ea oare distinge într-o senzatie simultană două obiecte egale? Ar trebui în mod necesar să confunde aceste două obiecte şi să le ia drept unul singur, îndeosebi într-un sistem[346]) în care se pretinde că senzaţiile reprezentative ale întinderii nu au deloc întindere.

Cînd cele două senzaţii de comparat sînt percepute, întipărirea lor e făcută, fiecare obiect e simţit. amîndouă sînt simţite, însă aceasta nu înseamnă că raportul lor e simţit. Dacă judecata acestui raport nu ar fi decît o senzaţie şi mi-ar veni numai de la obiect. judecăţile mele nu m-ar înşela niciodată. pentru că niciodată nu e greşit să simt ceea ce simt.

De ce mă înşel, aşadar, asupra raportului acestor două beţe, mai ales dacă ele nu sînt paralele[347])? De ce spun, de exemplu, că băţul cel mic este a treia parte din cel mare, în timp ce el nu este decît un sfert? De ce imaginea, care e senzaţie, nu e conformă cu modelul care e obiectul? Aceasta, pentru că sînt activ cînd judec, pentru că operaţia care compară este supusă greşelii, iar gîndirea mea, care judecă raporturile, amestecă erorile sale cu adevărul senzaţiilor care nu arată decît obiectele.

Adăugaţi la aceasta o reflecţie care vă va izbi, sînt sigur, cînd vă veţi gîndi la acest lucru; anume că, dacă am fi cu totul pasivi în întrebuinţarea simţurilor noastre, nu ar exista nici o comunicare între ele; ne-ar fi imposibil să cunoaştem că corpul pe care îl atingem şi obiectul pe care-l vedem sînt unul şi acelaşi. Sau nu am simţi niciodată nimic în afară de noi, sau ar exista pentru noi cinci substanţe sensibile pentru constatarea identităţii căreia nu am avea nici un mijloc.

Putem da cutare sau cutare nume acestei forţe a spiritului meu care apropie şi compară senzaţiile mele; că o numim atenţie, meditaţie, reflecţie sau cum vrem, adevărul e întotdeauna acela că ea este în mine şi nu în lucruri, că numai eu o produc, deşi nu o produc decît cu ocazia impre-

---

*) Relatările lui La Condamine[345] ne vorbesc de un popor care nu ştia să numere decît pînă la trei. Totuşi oamenii care alcătuiau acest popor, avînd mîini, şi-au văzut adesea degetele fără să ştie număra pînă la cinci

[345]) La Condamine (1701—1774), membru al Academiei de ştiinţe şi al Academiei franceze, a întocmit numeroase memorii privind observaţiile sale făcute în America de Sud.

[346]) Adică într-o concepţie asupra cunoaşterii.

[347]) Vezi Cartea a III-a

siei pe care o fac asupra mea obiectele. Nu este în puterea mea de a simți sau de a nu simți, dar știu să cercetez mai mult sau mai puțin ceea ce simt.

Nu sînt deci numai o ființă sensibilă și pasivă, ci o ființă activă și inteligentă și, orice ar spune filosofia în această privință, aș îndrăzni să pretind onoarea de a gîndi. Știu doar că adevărul este în lucruri, nu în spiritul meu care le judecă și că, cu cît pun mai puțin de la mine în judecățile pe care le fac, cu atît sînt mai sigur că mă apropii de adevăr; astfel, regula de a mă încredința sentimentului[348]) mai mult decît rațiunii este confirmată de rațiunea însăși.

Asigurîndu-mă, pentru a spune astfel, de mine însumi, încep să privesc în afara mea și mă văd, cu un fel de tremur, azvîrlit, pierdut în acest vast univers și înecat în imensitatea ființelor, fără să știu nimic despre ceea ce sînt ele, despre raporturile dintre ele și despre raporturile lor cu mine. Le studiez, le observ, iar primul obiect care mi se înfățișează pentru a le compara sînt eu însumi.

Tot ceea ce percep prin simțuri e materie și deduc toate proprietățile esențiale ale materiei din însușirile sensibile care mă fac s-o percep și care sînt inseparabile de ea. O văd cînd în mișcare, cînd în repaus*), de unde deduc că nici repausul, nici mișcarea nu-i sînt esențiale; însă mișcarea fiind o acțiune, este efectul unei cauze a cărei lipsă e repausul. Deci, cînd asupra materiei nu acționează nimic, ea nu se mișcă și tocmai prin aceea că e indiferentă față de repaus și de mișcare, starea sa naturală este să fie în repaus.

Observ în corpuri două feluri de mișcare, anume mișcarea transmisă și mișcarea spontană sau voluntară. În cea dintîi, cauza motrice e străină corpului mișcat, iar în a doua, ea e în el însuși. Nu voi conchide de aici că mișcarea unui ceasornic, de exemplu, este spontană: căci dacă nimic străin nu ar acționa asupra arcului, el nu s-ar destinde și nu ar trage lanțul. Pentru același temei, nu voi atribui nici fluidelor spontaneitate, nici chiar focului însuși care produce fluiditatea lor**).

---

348) Cele cinci paragrafe anterioare acestuia au o deosebită însemnătate: ele lămuresc și mai mult concepția senzualistă (de nuanță materialistă) a lui Rousseau în domeniul teoriei cunoașterii. Metoda carteziană a îndoielii este punctul de plecare la gînditorul nostru. Dar, în vreme ce Descartes ajungea la celebrul lui *Cogito, ergo sum* (*Cuget, deci exist*) și deschidea drumul raționalismului (pentru care criteriul adevărului este *evidența rațională*, Rousseau ajunge la concluzii senzualist-materialiste, enunțînd primatul „sentimentului" (sensibilității, simțirii) în cunoaștere; dualist ca Descartes și Locke, Rousseau înclina spre *certitudinea sentimentului* (e doar precursorul romantismului) și, prin aceasta, se apropie mai mult de vederile materialiste; căci „sentiment" — cum se vede în context — înseamnă la Rousseau „simțirea" adevărului care e în *lucruri*, nu în spiritul care gîndește. Cu cît te apropii mai mult de lucruri, cu atît ești mai aproape de adevăr.

*) Acest repaus este, dacă vreți, numai relativ; însă, dat fiind că în cadrul mișcării noi observăm acel mai mult sau mai puțin, înțelegem în mod foarte clar pe unul din cei doi termeni extremi care e repausul și-l concepem atît de bine, încît sîntem înclinați să considerăm drept absolut normal repausul care nu e decît relativ. Or, nu e adevărat că mișcarea ar ține de esența materiei, dacă ea poate fi concepută în repaus.

**) Chimiștii privesc flogisticul sau elementul focului ca fiind risipit, imobil și stagnant în corpurile mixte din care face parte, pînă cînd cauze străine îl scot, îl reunesc, îl pun în mișcare și-l schimbă în foc.

Mă vei întreba dacă mişcările animalelor sînt spontane; îţi voi spune că nu ştiu nimic, dar că analogia este pentru răspunsul afirmativ. Mă vei mai întreba cum ştiu, aşadar, că există mişcări spontane; îţi voi spune că o ştiu pentru că simt. Vreau să mişc braţul şi îl mişc, fără ca această mişcare să aibă altă cauză imediată decît voinţa mea. În zadar s-ar încerca să se distrugă în mine acest sentiment, el este mai puternic decît orice evidenţă: e ca şi cînd s-ar încerca să mi se dovedească că nu exist.

Dacă nu ar fi nici o spontaneitate în acţiunile oamenilor, nici în nimic din ceea ce se întîmplă pe pămînt, am fi şi mai stînjeniţi în a ne imagina cea dintîi cauză a oricărei mişcări. În ce mă priveşte, sînt atît de convins că starea naturală a materiei este să fie în repaus şi că nu are prin ea însăşi nici o forţă pentru a acţiona, încît, văzînd un corp în mişcare, îl apreciez de îndată fie ca fiind un corp animat, fie ca un corp căruia i s-a transmis această mişcare. Spiritul meu refuză să accepte ideea de materie neorganizată care se mişcă de la sine sau care produce vreo acţiune.

Totuşi acest univers vizibil e materie, materie risipită şi moartă*), care n-are în sine unitate, organizare, sentimentul comun al părţilor unui corp însufleţit, pentru că e lucru cert că noi, fiind părţi, nu ne simţim deloc în tot. Acest univers e în mişcare, şi mişcările sale repetate, uniforme, supuse unor legi constante nu au nimic din acea libertate care apare în mişcările spontane ale omului şi ale animalelor. Lumea nu este deci un mare animal care se mişcă de la sine; există deci în mişcările sale o cauză străină lui pe care n-o observ; însă convingerea interioară îmi face această cauză atît de sensibilă, încît nu pot vedea soarele mişcîndu-se fără să-mi imaginez o forţă care îl mişcă, sau, dacă pămîntul se învîrteşte, cred că simt o mînă care-l face să se învîrtească.

Dacă trebuie să admitem legi generale, ale căror raporturi esenţiale cu materia nu le văd deloc, aş fi oare mai edificat? Aceste legi, nefiind deloc fiinţe reale, substanţe, au prin urmare un alt temei, care îmi este necunoscut. Experienţa şi observaţia ne fac să cunoaştem legile mişcării; aceste legi determină efectele fără să ne arate cauzele; ele nu sînt suficiente ca să explice sistemul lumii şi mersul universului. Descartes[349]) alcătuia

---

*) Mi-am dat toată silinţa ca să concep o moleculă vie, dar n-am putut ajunge la capăt. Ideea de materie care să simtă fără să aibă simţuri mi se pare neinteligibilă şi contradictorie. Pentru a adopta sau respinge această idee, ar trebui să începi prin a înţelege şi mărturisesc că n-am avut această fericire.

349) D e s c a r t e s (1596—1650), celebru filosof şi savant francez. A scris: *Discurs asupra metodei, Meditaţii metafizice, Principii de filosofie, Tratat despre lumină* etc. Descartes era dualist; afirma că există două substanţe: corpul, care are ca atribut întinderea, şi sufletul, care are ca atribut gîndirea. Existenţa acestor două principii fundamentale este determinată de existenţa celei de a treia substanţe: Dumnezeu. În fizica lui Descartes se întîlnesc idei materialiste. „Mişcarea lumii materiale este şi decurge conform legilor mecanicii, adică se reduce la simpla veşnică deplasare a particulelor, a atomilor“. (Cf. *Mic dicţionar filosofic*, E.S.P.L.P., 1954, p. 152 sq.). Descartes este, în teoria cunoaşterii, părintele raţionalismului. Descartes a creat şi o teorie idealistă despre „ideile înnăscute“.

În text, „zarurile“ („mici cuburi“) se referă la particulele materiale, la atomii cartezieni.

cerul şi pămîntul din zaruri, dar nu putea să dea întîia pornire, nici să pună în joc forţa centrifugă decît cu ajutorul unei mişcări de rotaţie. Newton[350]) a descoperit legea atracţiei, dar atracţia singură ar reduce repede tot universul la o masă imobilă: acestei legi a trebuit să i se adauge o forţă de proiecţie care sileşte corpurile cereşti să descrie curbe. Să ne spună Descartes ce lege fizică învîrteşte vîrtejurile sale; să ne arate Newton mîna care lansează planetele pe tangenta orbitelor lor.

Primele cauze ale mişcării nu sînt în materie; ea primeşte mişcarea şi o comunică, dar n-o produce. Cu cît observ mai mult acţiunea şi reacţia forţelor naturii acţionînd unele asupra altora, cu atît găsesc că, din efect în efect, trebuie să te ridici pînă la o voinţă care este cauza primă; căci a presupune o creştere a cauzelor pînă la infinit ar însemna să nu presupui nimic. Într-un cuvînt, orice mişcare care nu e produsă de alta nu poate veni decît dintr-un act spontan, voluntar. Corpurile neînsufleţite nu acţionează decît prin mişcare şi nu există adevărată acţiune fără voinţă. Iată primul meu principiu. Cred deci că o voinţă mişcă universul şi însufleţeşte natura. Iată prima mea dogmă sau primul meu articol de credinţă[351]).

Cum produce oare voinţa o acţiune fizică şi corporală? Nu ştiu nimic, dar simt în mine că ea o produce Vreau să acţionez şi acţionez. Vreau să-mi mişc corpul şi corpul meu se mişcă. Însă ca un corp neînsufleţit şi în repaus să se mişte de la sine sau să producă mişcarea, aceasta e incomprehensibil şi fără precedent. Voinţa îmi este cunoscută prin actele sale, nu prin natura sa. Cunosc această voinţă ca o cauză motrice; însă a concepe materia ca producătoare de mişcare înseamnă în mod clar a concepe un efect fără cauză, înseamnă a nu concepe absolut nimic.

Nu-mi e posibil să concep cum voinţa mea îmi pune corpul în mişcare, nici cum senzaţiile îmi influenţează sufletul. Nu ştiu nici de ce unul din aceste mistere a părut mai explicabil decît celălalt. În ceea ce mă priveşte, fie cînd sînt pasiv, fie cînd sînt activ, mijlocul de unire a celor două substanţe îmi pare absolut incomprehensibil. Este straniu că se porneşte chiar de la această imposibilitate de înţelegere pentru a confunda cele două substanţe, ca şi cum s-ar putea explica mai bine operaţii ale naturii atît de diferite într-un singur subiect decît în două.

Este adevărat că dogma pe care am stabilit-o este obscură Dar, în fine, ea oferă un sens şi nu are nimic din ceea ce s-ar opune raţiunii sau observaţiei; se poate zice la fel despre materialism? Nu este oare clar că dacă mişcarea ar fi esenţială materiei, i-ar fi inseparabilă, ar exista în materie totdeauna în acelaşi grad, totdeauna egală în fiecare părticică de materie, ar fi netransmisibilă, nu s-ar putea nici mări, nici micşora şi nu am putea chiar să concepem materia în repaus? Cînd îmi spuneţi că mişcarea nu este esenţială, ci necesară, atunci vreţi să-mi daţi în schimb cuvinte care ar fi mai uşor de respins dacă ar avea puţin mai mult înţeles. Căci, sau mişcarea materiei îi vine de la sine şi atunci îi e

350) I s a a c N e w t o n (1642—1727), mare fizician, astronom şi matematician englez, întemeietorul mecanicii ca ştiinţă

351) Aici se profilează concepţia deistă a lui Rousseau, opusă teismului bisericii creştine, dar tot idealistă în fond E teoria lui Aristotel (*Fizica*) si a lui Fenelon (*Tratat asupra existenţei lui Dumnezeu*).

esențială, sau, dacă îi vine de la o cauză străină. nu îi este necesară materiei decît atît cît acționează cauza motrice asupra ei; ne întoarcem la prima dificultate.

Ideile generale și abstracte sînt izvorul celor mai mari erori ale oamenilor; niciodată jargonul metafizic nu a făcut să se descopere un singur adevăr și el a umplut filosofia cu absurdități de care ți-e rușine de îndată ce le dezbraci de cuvintele lor mari. Spune-mi, prietene, dacă atunci cînd ți se vorbește despre o forță oarbă răspîndită în toată natura, se naște vreo idee veritabilă în spiritul tău. Se crede că se spune ceva prin aceste cuvinte vagi, ca forță universală, mișcare necesară, dar nu se spune nimic. Ideea de mișcare nu e altceva decît ideea trecerii dintr-un loc într-altul: nu există mișcare fără oarecare direcție; căci o ființă individuală nu s-ar putea mișca deodată în toate sensurile. În ce sens se mișcă, așadar, materia în mod necesar? Oare întreaga materie ca un tot are o mișcare uniformă, sau fiecare atom are mișcarea sa proprie? După prima idee, universul întreg ar trebui să formeze o masă solidă și indivizibilă; după a doua, el nu trebuie să formeze decît un fluid risipit și incoerent, fără ca vreodată să fie posibil ca doi atomi să se reunească. În ce direcții se face această mișcare comună a întregii materii? În linie dreaptă, în sus, în jos, la dreapta sau la stînga? Dacă fiecare moleculă de materie are direcția sa particulară, care vor fi cauzele tuturor acestor direcții și ale tuturor acestor diferențe? Dacă fiecare atom sau moleculă de materie nu ar face decît să se învîrtească în jurul propriului său centru, nimic nu s-ar deplasa vreodată din loc și nu ar exista nici o mișcare transmisă; ar mai trebui ca această mișcare circulară să fie determinată într-un sens oarecare. A da materiei mișcare prin abstracție înseamnă să spun cuvinte care nu înseamnă nimic, iar a-i da o mișcare determinată înseamnă a presupune o cauză care o determină. Cu cît înmulțesc forțele particulare, cu atît îmi apar noi cauze de explicat, fără a găsi vreodată un agent comun care le conduce. Departe de a-mi putea închipui vreo ordine în concursul întîmplător al elementelor, nu-mi pot nici măcar imagina lupta lor, iar haosul universului mi-e mai de neînchipuit decît armonia sa. Înțeleg că mecanismul lumii poate să nu fie inteligibil spiritului uman, însă de îndată ce un om caută să-l explice, trebuie să spună lucruri pe care oamenii le înțeleg.

Dacă materia în mișcare îmi arată că există o voință, materia care se mișcă după anumite legi îmi arată că există o inteligență. Acesta este al doilea articol de credință al meu. A acționa, a compara, a alege sînt operațiile unei ființe active și cugetătoare; deci, această ființă există. Mă veți întreba: Unde o vezi că există? Nu numai în cerul care se mișcă, în astrul care ne luminează, nu numai în mine însumi, ci și în oaia care paște, în pasărea care zboară, în piatra care cade, în frunza pe care o suflă vîntul.

Îmi dau seama de ordinea lumii, deși nu-i cunosc scopul, deoarece pentru a judeca această ordine, îmi e de ajuns să compar părțile între ele, să studiez desfășurarea lor, raporturile lor și să observ deplina armonie în acțiunea lor. Nu știu de ce există universul; dar nu încetez să văd cum este el modificat: nu încetez să observ intima corespondență prin care ființele care-l compun își dau un ajutor mutual. Sînt ca un om care ar vedea pentru prima dată un ceasornic deschis și care n-ar înceta

să-i admire lucrătura, deși nu cunoaște întrebuințarea mașinii și n-a văzut niciodată cadranul. Nu știu, va zice el. la ce servesc toate, însă văd că fiecare piesă este făcută pentru celelalte: admir pe lucrător în amănuntele lucrării sale si sînt sigur că toate aceste rotițe nu se învîrtesc împreună decît pentru un scop comun pe care îmi e imposibil să-l disting[352]).

Să comparăm scopurile particulare, mijloacele și raporturile rînduite de orice fel, apoi să ascultăm sentimentul interior: ce spirit sănătos poate să nu fie de acord cu mărturisirea lui? Căror ochi neprevenіți nu le arată oare ordinea sensibilă a universului o inteligență supremă și cîte sofisme nu trebuie să îngrămădești pentru a nu recunoaște armonia ființelor și minunata contribuție a fiecărei părticele la păstrarea celorlalte? Puteți să-mi vorbiți oricît doriți de combinații și de șanse: la ce vă servește să mă reduceți la tăcere dacă nu mă puteți convinge, și cum mă veți lipsi oare de sentimentul involuntar care vă dezminte totdeauna fără voia mea? Dacă corpurile organizate s-au combinat întîmplător într-o mie de feluri înainte de a lua forme constante, dacă s-au format mai întîi stomacuri fără guri, picioare fără capete, mîini fără brațe, organe imperfecte de tot soiul care au pierit neputîndu-se conserva, de ce nici una din aceste încercări diforme nu ne mai izbește privirea? De ce oare natura și-a prescris niște legi cărora nu li se supunea mai înainte? Mărturisesc că nu trebuie să fiu deloc surprins că un lucru se întîmplă cînd e posibil și că dificultatea evenimentului e compensată prin cantitatea încercărilor. Cu toate acestea, dacă mi-ar spune cineva că litere de tipar azvîrlite la întîmplare au dat naștere *Eneidei* în forma ei finită, nu aș face un pas pentru a verifica minciuna[353]). Îmi veți spune că uit cantitatea încercărilor. Dar cîte astfel de încercări trebuie să presupun pentru a face combinația verosimilă? Pentru mine, care nu văd decît una singură, aș putea să pariez unul contra infinit că produsul său nu e efectul hazardului. Adăugați la aceasta că combinațiile și șansele nu vor da niciodată decît produse de același fel cu elementele combinate, că organizarea și viața nu vor rezulta dintr-o mișcare de atom și că un chimist combinînd diferite substanțe, nu le va face să simtă și să gîndească în creuzetul său*).

---

352) Fiul orologierului genevez lua această comparație dintr-un stih al lui Voltaire, *Les Cabales*, X, 182; cf ediția Richard, p. 623.

353) Sallwürk trimite acest context la Cicero, *De rerum Deorum*, II, 37, 93, care notează cu privire la atomiștii din antichitate următoarele: „Aici nu m-as mira dacă cineva și-ar închipui că anumite corpuri tari si indivizibile sînt puse în mișcare prin puterea gravitației și că universul atît de prefăcut și de măreț este format prin întîlnirea întîmplătoare a acestor corpuri. Dacă cineva consideră aceasta ca posibil, nu văd de ce nu ar crede, de asemenea, că, dacă s-ar azvîrli undeva una peste alta și s-ar risipi pe pămînt nenumărat de multe litere de aur sau vreo altă materie, ar putea să se alcătuiască nașterea lui *Eunius* astfel încît să poată fi citite în ordinea lor succesivă; cînd, după părerea mea, întîmplarea nu ar putea să obțină nici măcar un singur vers" (cf. și ediția Gh. Adamescu, 1923, p 523).

*) Dacă nu ai avea dovadă, ai putea oare să crezi că extravaganța omenească ar fi putut ajunge pînă la acest punct? *Amatus Lusitanus* afirma că a văzut un omuleț lung cît un deget închis într-un borcan, pe care *Iulius Camilus*, ca un alt Prometeu, l-a creat prin știința alchimiei Paracelsus, în *De natura rerum*, arată modul de producere al acestor omuleți și susține că pigmeii, faunii, sa-

Am citit pe Niewentit[355]) surprins și aproape scandalizat. Cum a putut oare acest om să vrea să facă o carte despre minunile naturii care arată înțelepciunea creatorului ei? De ar fi groasă cît lumea cartea sa, și tot nu ar putea epuiza subiectul său; îndată ce vrem să intrăm în amănunte, ne scapă minunea cea mai mare care este armonia și acordul întregului Spiritul omenesc nu poate pătrunde nici zămislirea corpurilor vii și organizate. bariera de netrecut pe care natura a pus-o între diferitele specii pentru ca ele să nu se confunde, arată, cu ultimă evidență, intențiile sale. Ea nu s-a mulțumit să stabilească ordinea, ea a luat măsuri sigure pentru ca nimic să n-o poată tulbura[356]).

Nu există ființă în univers care să nu poată fi socotită într-o anumită privință drept centrul comun al tuturor celorlalte, în jurul căreia toate sînt rînduite astfel încît sînt reciproc scopuri și mijloace unele față de altele. Spiritul se încurcă și se pierde în această infinitate de raporturi, dintre care nici unul nu se confundă și nu se pierde în mulțimea tuturor. Cîte supoziții absurde nu s-au făcut pentru a deduce toată această armonie din mecanismul orb al materiei mișcate în mod întîmplător! Cei ce neagă unitatea de intenție care se manifestă în raporturile tuturor părților acestui mare tot își acoperă galimatia cu abstracții, cu coordonări. cu principii generale, cu termeni emblematici[357]); orice ar face aceștia, îmi este imposibil să concep un sistem de ființe atît de constant rînduite, fără să concep o inteligență care le rînduiește. Nu depinde de mine să cred că materia pasivă și moartă a putut produce ființe vii și simțitoare. că o fatalitate oarbă a putut produce ființe inteligente, că ceea ce nu cugetă a putut produce ființe care cugetă.

Cred deci că lumea e guvernată de o voință puternică și înțeleaptă; o văd, sau mai curînd o simt. și acest lucru mă interesează să știu. Dar această lume este ea oare eternă sau a fost creată? Există un principiu unic al lucrurilor? Sînt două sau mai multe? Și care e natura lor? Nu știu nimic din toate acestea și la ce mă interesează? Pe măsură ce aceste cunoștințe îmi vor deveni interesante, mă voi sili să le dobîndesc; pînă atunci, renunț la chestiuni zadarnice care pot nelinişti amorul meu propriu, dar care sînt inutile conduitei mele și mai presus de rațiunea mea.

Amintește-ți necontenit că eu nu transmit altora sentimentul meu, ci îl expun. Că materia este eternă sau creată. că poate exista un principiu pasiv sau nici unul, cert este totdeauna că totul e unul și dezvăluie o inteligență unică, căci nu văd nimic care să nu fie ordonat în același sistem și care să nu contribuie la același scop, anume la con-

---

tirii si nimfele au fost zămisliți cu ajutorul chimiei În adevăr, nu văd că-mi rămîne de-acum înainte altceva de făcut pentru a stabili posibilitatea acestor fapte decît să susțin că materia organică rezistă la puterea focului și că moleculele sale se conservă vii într-un cazan reverber[354]).

[354]) Amatus (Juan Rodrigo), medic portughez din secolul al XV-lea; Paracelsus (1493—1541), medic si alchimist elvețian.

[355]) Bernard Niewentit (1654—1718), medic, matematician și filosof olandez, autor al lucrării *Existența lui Dumnezeu demonstrată prin minunile naturii,* care a avut o influență considerabila asupra contemporanilor.

[356]) În secolul al XVIII-lea, Rousseau și Voltaire credeau în imutabilitatea speciilor, asupra căreia Diderot și unii transformisti se îndoiau. (cf. ediția Richard, p. 623).

[357]) Emblematic = simbolic, de simboluri.

servarea întregului în ordinea stabilită. Această Ființă care voiește și poate, această Ființă activă prin ea însăși, în sfîrșit, această Ființă, oricare ar fi ea, care mișcă universul și rînduiește toate lucrurile, o numesc Dumnezeu. Unesc cu acest nume ideile de inteligență, de putere, de voință, pe care le-am adunat, și pe cea de bunătate, care le urmează în mod necesar; însă nu cunosc mai bine Ființa căreia i-am dat acest nume; ea scapă deopotrivă simțurilor și gîndirii mele, cu cît mă gîndesc mai mult la ea, cu atît mă rătăcesc mai mult: știu foarte sigur că există și că există prin sine însăși; știu că existența mea este subordonată existenței sale și că toate lucrurile care-mi sînt cunoscute sînt absolut în aceeași situație. Văd pe Dumnezeu pretutindeni în operele sale; îl simt în mine, îl văd în jurul meu: dar îndată ce vreau să-l privesc în el însuși, îndată ce vreau să caut unde e, ce e, din ce substanță e, îmi scapă, și spiritul meu tulburat nu mai vede nimic.

Pătruns de incapacitatea mea, nu voi mai raționa niciodată asupra naturii lui Dumnezeu dacă nu voi fi silit de sentimentul raporturilor sale cu mine. Aceste raționamente sînt totdeauna îndrăznețe, un om înțelept nu trebuie să se ocupe de ele decît cutremurîndu-se, și fiind sigur că nu e făcut ca să le pătrundă: căci ceea ce e mai injurios pentru divinitate nu e să nu te gîndești deloc la ea, ci să te gîndești rău[358]).

După ce i-am descoperit acele atribute prin care ajung să cunosc existența sa, revin la mine și cercetez ce loc ocup în ordinea lucrurilor pe care ea le guvernează și pe care le pot examina. Mă găsesc incontestabil pe primul loc, prin specia mea; căci, datorită voinței mele și instrumentelor care stau în puterea mea pentru a o îndeplini, am mai multă forță pentru a acționa asupra tuturor corpurilor care mă înconjoară sau pentru a mă apropia sau depărta după cum îmi place de acțiunea lor mai mult decît ar putea oricare din ele să acționeze asupra mea, fără voia mea, numai prin impulsiune fizică; iar prin inteligența mea, sînt singurul care pot să privesc peste tot. Ce ființă de pe pămînt, afară de om, știe să observe pe toate celelalte, să măsoare, să calculeze, să le prevadă mișcările, efectele și să unească, așa-zis, sentimentul existenței comune cu cel al existenței sale individuale? E oare ridicol să cuget că totul e făcut pentru mine, dacă sînt singurul care știu să raportez totul la mine?

Este deci adevărat că omul e regele pămîntului pe care-l locuiește[359]); căci nu numai că domesticește toate animalele, nu numai că dispune de elementele acestuia prin industria sa, dar singur el pe pămînt știe să dispună de ele și își însușește, prin gîndire, chiar astrele de care nu se poate apropia. Să mi se arate un alt animal pe pămînt care știe să întrebuințeze focul și care știe să admire soarele. Cum! Pot să observ, să cunosc ființele și raporturile dintre ele, pot să simt ceea ce e ordine, frumusețe, virtute; pot contempla universul și să mă ridic pînă la mîna care

358) O expresie din Cicero, *De natura Deorum*, I, 22 (cf. Sallwürk).

359) Rousseau scrisese mai întîi: „Regele naturii, cel puțin pe pămîntul pe care îl locuiește". În ediția Richard se menționează că în acest fel el lăsa deschisă posibilitatea existenței în alte lumi a unor ființe la fel de dezvoltate ca omul

îl guvernează; pot iubi binele, îl pot înfăptui, și să mă compar cu animalele? Suflet josnic, trista ta filosofie e cea care te face să semeni cu ele. Poți, sau mai curînd vrei să te înjosești în zadar, geniul tău se ridică împotriva principiilor tale, inima ta binefăcătoare îți dezminte doctrina și chiar abuzul facultăților tale probează perfecțiunea lor în ciuda ta.

Eu, care nu am nici un sistem de susținut, eu, om simplu și adevărat, pe care nu-l tîrăște furia nici unui partid și care nu aspiră la onoarea de a fi șef de sectă, mulțumit de locul în care m-a pus Dumnezeu, nu văd după el, nimic mai bun decît specia mea; și dacă ar fi trebuit să-mi aleg locul în ordinea ființelor, ce-aș putea oare alege mai mult decît acela ce a fi om?

Această reflecție mai degrabă mă impresionează decît mă face să mă mîndresc: căci această stare nu mi-am ales-o eu și nu era datorată meritului unei ființe care nu exista încă. Pot oare să mă văd astfel ales, fără a mă felicita că îndeplinesc această sarcină onorabilă și fără a binecuvînta mîna care m-a așezat aici? De îndată ce m-am întors asupra mea, se naște în inima mea un sentiment de recunoștință și binecuvîntare pentru creatorul speciei mele și din acest sentiment, cel dintîi omagiu divinității binefăcătoare. Ador puterea supremă și sînt mișcat de binefacerile ei. Nu am nevoie să mă învețe cineva acest cult, el îmi este dictat de natura însăși. Nu este oare o consecință naturală a iubirii de sine să cinstești pe cel ce ne ocrotește și să iubești pe cel ce ne vrea binele?

Cînd însă, pentru a cunoaște locul meu individual în cadrul speciei mele, iau în considerare diferitele ranguri și oamenii care le ocupă, ce devin eu oare? Ce spectacol! Unde e ordinea pe care o observasem? Tabloul naturii nu-mi oferea decît armonie și proporții, cel al genului omenesc nu-mi oferă decît confuzie, dezordine! Armonia domnește între elementele naturii, iar oamenii sînt în haos! Animalele sînt fericite, numai regele lor e nenorocit! O, înțelepciune, unde sînt legile tale? O, providență, astfel conduci tu lumea? Ființă binefăcătoare, ce a devenit puterea ta? Văd răul pe pămînt.

Vei crede oare, dragul meu prieten, că sublimele idei despre suflet, care nu rezultaseră pînă acum din cercetările mele, s-au format în spiritul meu din aceste reflecții și din aceste contradicții aparente? Meditînd asupra naturii omului, am crezut că descopăr două principii distincte, dintre care unul îl ridică la studiul adevărurilor eterne, la iubirea dreptății și frumuseții morale, în sferele lumii intelectuale a cărei contemplare produce deliciile înțeleptului, iar celălalt îl coboară josnic în el însuși, îl aservește puterii simțurilor, a pasiunilor care constituie instrumentele acestora și care contrariază tot ceea ce i-a inspirat sentimentul primului principiu. Simțind că sînt tîrît, împins de aceste două porniri contrare, îmi ziceam: Nu, omul nu e unul; vreau sau nu vreau, mă simt în același timp sclav și liber; văd binele, îl iubesc și înfăptuiesc răul[360]); sînt activ cînd ascult rațiunea, pasiv cînd sînt tîrît de pasiuni;

---

360) Din Ovidiu, *Metamorfoze* (*Medeea*).

iar cînd sînt înfrînt. suferința mea cea mai mare e de a simți că am putut rezista.

Tinere, ascultă cu încredere, voi fi totdeauna de bună credință. Dacă conștiința e opera prejudecăților, mă înșel, fără îndoială, și nu există morală demonstrată. Însă dacă a te prefera înaintea tuturor e o înclinare naturală a omului și dacă, cu toate acestea, cel dintîi sentiment al dreptății e înnăscut în inima umană, atunci cel ce face din om o ființă simplă să înlăture aceste contradictii și nu voi mai recunoaște decît o substanță.

Observați că prin cuvîntul substanță înțeleg în general ființa înzestrată cu oarecare însușiri primare, făcînd abstracție de orice modificări particulare sau secundare. Dacă, așadar, toate însușirile primare care ne sînt cunoscute se pot reuni în aceeași fiintă, nu poți admite decît o substanță; dacă însă există unele care se exclud mutual, atunci sînt atîtea substanțe diferite cîte excluderi de acest fel se pot face. Vei reflecta asupra acestui lucru; în ceea ce mă privește, nu am nevoie, orice ar zice Locke[361]), de a cunoaște materia altfel decît ca întinsă și divizibilă pentru a fi sigur că nu poate cugeta; iar cînd un filosof va veni să-mi spună că arborii simt și că stîncile gîndesc*), în zadar va încerca să mă încurce cu argumentele lui subtile, eu nu pot vedea în el decît un sofist de rea credință, care preferă să dea sentiment pietrelor decît să acorde suflet omului.

Să presupunem un surd care neagă existența sunetelor pentru că acestea nu i-au atins niciodată urechea. Îi arăt un instrument cu coarde și, cu un instrument ascuns, îi fac să sune coarda la unison; surdul vede coarda tremurînd: îi spun că sunetul face aceasta. Nicidecum, răspunde el; cauza tremurăturii coardei este în ea însăși; toate corpurile au această însușire comună de a tremura astfel. Arată-mi, îi zic din nou, tremurătura aceasta în celelalte corpuri sau, cel puțin, cauza ei în această

---

361) Cf Locke, *Încercare asupra intelectului omului,* IV, 3, 6.

*) Mi se pare că filosofia modernă, departe de a spune că stîncile gîndesc, a descoperit, dimpotrivă, că oamenii nu gîndesc deloc. Ea nu recunoaște în natură decît ființe sensibile și găsește că singura diferentă între om și piatră e că omul e o ființă senzitivă care are senzații, iar piatra o ființă senzitivă care nu are senzații Dacă e însă adevărat că întreaga materie simte, cum voi concepe unitatea senzitivă sau *eul* individual? În fiecare moleculă de materie sau în corpurile agregate? Voi situa această unitate deopotrivă în fluide, în lichide și în solide, în corpuri mixte și în elemente? Nu există, se spune, decît indivizi în natură Dar care sînt acești indivizi? Această piatră e un individ sau un agregat de indivizi? Este ea o singură ființă senzitivă sau conține atîtea ființe senzitive cîte grăunte de nisip? Dacă fiecare atom elementar e o fiintă sensitivă, cum voi concepe acea comunicare intimă prin care unul se simte în altul în asa fel încît cele două *euri* ale lor se confundă într-unul singur? Atracția poate fi o lege a naturii, al cărei mister nu e cunoscut Dar noi concepem cel puțin că atracția, actionînd după mase, nu are nimic incompatibil cu întinderea și divizibilitatea Concepeți oare în acest fel și sentimentul? Părțile sensibile au întindere, însă ființa senzitivă e indivizibilă si una; ea nu se împarte, sau e un tot întreg, sau nimic; fiinta senzitivă nu e deci un corp. Nu știu cum înțeleg acest lucru materialiștii noștri, dar mi se pare că aceleași dificultăți care i-au făcut să înlăture gîndirea ar trebui să-i facă să înlăture și sentimentul, și nu văd de ce, după ce au făcut primul pas, nu l-ar face la fel și pe celălalt; i-ar costa oare mai mult? Și deoarece sînt siguri că nu gîndesc, cum ar îndrăzni să afirme că simt?

coardă. Nu pot, replică surdul; dar pentru că nu pricep cum tremură această coardă, de ce trebuie să explic acest lucru prin sunetele voastre, despre care nu am nici cea mai mică idee? Ar însemna să explic un fapt obscur printr-o cauză și mai obscură. Sau îmi veți face sensibile sunetele voastre, sau spun că ele nu există.

Cu cît reflectez mai mult asupra gîndirii și asupra naturii spiritului uman, cu atît găsesc că raționamentul materialiștilor seamănă cu cel al acestui surd. Ei sînt surzi, în adevăr, la vocea interioară care le strigă pe un ton pe care e greu să nu-l iei în seamă: o mașină nu gîndește deloc; nu există nici mișcare, nici figură care să producă reflecția. Ceva în tine caută să rupă legăturile care-l strîng; spațiul nu e pe măsura ta, universul întreg nu e destul de mare pentru tine: sentimentele tale, dorințele tale, neliniștea ta, chiar orgoliul tău au un alt principiu decît acest corp strîmt în care te simți înlănțuit.

Nici o ființă materială nu este activă prin ea însăși, iar eu sînt activ. Oricît ai vrea să discutăm asupra acestui lucru, îl simt, iar acest sentiment care îmi vorbește e mai puternic decît rațiunea care îl combate. Am un corp asupra căruia acționează celelalte și care acționează asupra lor; această acțiune reciprocă nu e îndoielnică; însă voința mea e independentă de simțurile mele; consimt sau opun rezistență, cad sau sînt învingător, simt perfect în mine însumi cînd fac ceea ce am vrut să fac și cînd nu fac decît să cedez pasiunilor mele. Am totdeauna puterea de a voi, nu însă forța de a executa. Cînd mă las pradă ispitelor, acționez după impulsiunea obiectelor externe. Cînd îmi reproșez această slăbiciune, nu ascult decît voința mea; sînt sclav prin viciile mele și liber prin remușcările mele; sentimentul libertății mele nu se șterge în mine decît atunci cînd decad și cînd, în fine, împiedic vocea sufletului de a se ridica împotriva legii corpului.

Nu cunosc voința decît prin sentimentul propriei mele voințe, iar gîndirea nu mi-e mai bine cunoscută. Cînd sînt întrebat care e cauza care îmi determină voința, întreb la rîndul meu care e cauza care îmi determină judecata; căci e clar că aceste două cauze nu constituie decît una singură; iar dacă pricep bine că omul e activ în judecățile sale, că gîndirea sa nu e decît puterea de a compara și de a judeca, se va vedea că libertatea sa nu e decît o putere asemănătoare sau derivată din aceasta; el alege binele după cum a judecat adevărul; dacă judecă fals, alege greșit. Care este deci cauza care îi determină voința? E judecata sa. Și care e cauza care îi determină judecata? E facultatea sa inteligentă, e puterea sa de a judeca; cauza determinantă e în el însuși. Dincolo de aceste lucruri nu mai înțeleg nimic.

Fără îndoială, nu sînt liber să nu-mi vreau binele propriu, nu sînt liber să-mi vreau răul; însă libertatea mea constă în aceea că nu voiesc decît ceea ce îmi este convenabil sau ceea ce apreciez ca atare, fără ca nimic străin de mine să mă determine. Rezultă oare de aici că nu sînt stăpîn pe mine pentru că nu-mi stă în putere să fiu altul decît sînt?

Principiul oricărei acțiuni stă în voința unei ființe libere; nu poți trece dincolo de aceasta. Nu cuvîntul libertate este fără înțeles, ci cel de necesitate. A presupune un act oarecare, un efect care să nu vină

dintr-un principiu activ inseamnă a presupune efecte fără cauză, înseamnă a cădea în cercul vicios. Sau nu există o primă impulsie, sau orice primă impulsie n-are cauză anterioară şi nu există adevărată voinţă fără libertate. Omul e deci liber în acţiunile sale şi, ca atare, însufleţit de o substanţă imaterială. Acesta este al treilea articol de credinţă al meu. Din aceste prime trei vei deduce lesne pe toate celelalte, fără să le mai enumăr[362]).

Dacă omul e activ şi liber, acţionează de la sine; tot ceea ce face în mod liber nu-i intră în sistemul ordonat de providenţă şi nu poate fi imputat acesteia. Ea nu vrea deloc răul pe care-l face omul abuzînd de libertatea ce i-o dă, însă ea nu-l împiedică de a-l face, fie pentru că acest rău făcut de către o fiinţă aşa de slabă nu preţuieşte nimic în ochii săi, fie pentru că nu-l poate împiedica fără a-i stînjeni libertatea şi a face un rău mai mare degradîndu-i natura. Ea l-a creat liber pentru ca el să facă nu răul, ci binele prin alegere. L-a pus în stare să facă această alegere folosindu-se bine de facultăţile cu care ea l-a înzestrat; însă a mărginit în aşa măsură forţele încît abuzul libertăţii pe care i-a dat-o nu poate tulbura ordinea generală. Răul făcut de om cade asupra lui fără a schimba nimic în sistemul lumii, fără a opri ca specia omenească însăşi să se conserve cu tot acest rău. Dacă te plîngi că Dumnezeu nu-l opreşte să facă răul, înseamnă să te plîngi că i-a dat o natură perfectă, că a pus în acţiunile sale moralitatea care îl înnobilează, că i-a dat dreptul la virtute. Suprema satisfacţie e în mulţumirea de sine însuşi; pentru a merita această mulţumire, am fost aşezaţi pe pămînt şi înzestraţi cu libertate, ispitiţi de pasiuni şi reţinuţi de conştiinţă. Ce putea să facă mai mult în favoarea noastră puterea divină? Putea ea oare să pună o contradicţie în natura noastră şi să dea răsplata pentru că a făcut bine celui care nu ar fi putut face rău? Cum! Pentru a împiedica pe om să fie rău trebuia oare să-l mărginească la instinct şi să-l facă animal? Nu, Dumnezeu al sufletului meu, nu-ţi voi reproşa niciodată că l-ai făcut după imaginea ta, ca să pot fi liber, bun şi fericit ca tine.

Numai abuzul facultăţilor noastre ne face nenorociţi şi răi. Durerile, grijile, necazurile ne vin de la noi înşine. Răul moral este incontestabil opera noastră, iar răul fizic n-ar fi nimic fără viciile noastre, care ne-au făcut să-l simţim. Oare nu pentru a ne conserva natura ne face să ne simţim trebuinţele? Durerea corpului nu este oare un semn că maşina se strică şi nu e un avertisment pentru a o îndrepta? Moartea... răii nu otrăvesc ei viaţa lor şi pe a noastră? Cine ar voi să trăiască întotdeauna? Moartea este remediul relelor pe care ţi le faci; natura a voit ca să nu suferi totdeauna. Cît de puţin e supus relelor omul trăind în simplicitatea primitivă! Trăieşte aproape fără boli, ca şi fără pasiuni, şi nu prevede, nici nu simte moartea; cînd o simte, suferinţele o fac să fie dorită, dar atunci ea nu mai constituie un rău pentru el. Dacă ne-am mulţumi să fim ceea ce sîntem, n-ar trebui să ne deplîngem soarta; dar, pentru a căuta o bunăstare imaginară, ne facem o mie de rele reale. Cine nu ştie să suporte puţină suferinţă trebuie să se aştepte să sufere

362) Aceste trei articole sînt: 1) *o fiinţă mişcă materia*; 2) *o inteligenţă coordonează materia*; 3) *libertatea implică spiritualitatea sufletului.*

mult. Cînd ți-ai stricat constituția printr-o viață dezordonată, voiești s-o restabilești prin remedii; răului pe care îl simți îi adaugi pe cel de care te temi: prevederea morții o face îngrozitoare și o grăbește: cu cît vrei s-o îndepărtezi, cu atît o simți mai mult și mori de teamă toată viața, cîrtind împotriva naturii pentru relele pe care ți le-ai făcut ofensînd-o.

Omule, nu mai căuta pe autorul răului; acest autor ești tu însuți. Nu există nici un alt rău decît cel pe care-l faci sau pe care-l suferi tu, și atît unul, cît și celălalt vin de la tine. Răul general nu poate fi decît în dezordine și văd în sistemul lumii o ordine care nu se dezminte deloc. Răul particular[363]) nu este decît în sentimentul ființei care suferă: iar acest sentiment nu a fost primit de om de la natură, ci și l-a dat el singur. Durerea afectează puțin pe acela care, reflectînd puțin, nu are nici amintire, nici prevedere. Înlăturați funestele noastre progrese, înlăturați erorile și viciile noastre, înlăturați opera omului și totul e bine[364]).

Unde totul este bine, nimic nu e nedrept. Justiția este inseparabilă de bunătate; or, bunătatea este efectul necesar al unei puteri fără margini și al iubirii de sine, esențială pentru orice ființă sensibilă. Cel care poate totul, cuprinde, ca să zicem așa, în existența sa pe celelalte ființe. Producerea și conservarea sînt actul perpetuu al puterii; ele nu acționează deloc asupra a ceea ce nu este; Dumnezeu nu este Dumnezeul morților, el nu ar putea fi distrugător și nemernic fără să-și dăuneze sieși. Cel ce poate totul nu poate voi decît ceea ce este bine*). Deci, Ființa cea mai bună, pentru că este cea mai puternică, trebuie să fie, de asemenea, și cea mai dreaptă; altfel, s-ar contrazice ea însăși, căci iubirea pentru ordinea pe care o creează se numește *bunătate* și iubirea pentru ordinea pe care o păstrează se numește *justiție*.

Se zice că Dumnezeu nu datorează nimic creaturilor sale. Cred că le datorează tot ceea ce le-a promis dîndu-le ființa. Or, dîndu-le ideea unui bine și făcîndu-le să-i simtă trebuința, el le-a promis acest bine. Cu cît mă cobor mai mult în mine, cu cît mă consult mai mult, cu atît citesc mai bine aceste cuvinte scrise în sufletul meu: *Fii drept și vei fi fericit*. Nu există totuși nimic din aceasta dacă se consideră starea prezentă a lucrurilor; cel rău prosperă, cel drept rămîne oprimat. Vezi, de asemenea, ce indignare nu se produce în noi cînd așteptarea nu se îndeplinește! Conștiința se ridică și murmură contra creatorului ei; îi strigă gemînd: *Tu m-ai înșelat!*

Te-am înșelat, temerarule! Cine ți-a mai spus-o? Oare sufletul tău a fost distrus? Ai încetat să mai exiști? O, Brutus, o fiul meu! Nu-ți mînji nobila ta viață sfîrșind-o; nu-ți lăsa speranța și gloria cu corpul tău pe cîmpul de la Filipi. De ce zici: Virtutea nu e nimic, cînd te vei bucura

363) Particular = individual

364) Cf. celebra maximă inițială din *Emil*.

*) Cînd anticii numeau *optimus maximus* pe zeul suprem, spuneau un lucru foarte adevărat, dar zicînd *maximus optimus*, ar fi vorbit și mai exact; pentru că bunătatea sa vine de la puterea sa, este bun fiindcă e mare[365]).

365) Superlativele *optimus* = cel mai bun, *maximus* = cel mai mare.

de prețul virtuții tale? Gîndești că vei muri; nu, tu vei trăi, și atunci mă voi ține de tot ce ți-am promis[366]).

După murmurele nerăbdătorilor muritori, s-ar zice că Dumnezeu trebuie să le dea recompense înaintea meritului și că e obligat să le răsplătească virtutea înainte. O! Să fim mai întîi buni și apoi vom fi fericiți. Să nu cerem premiul înaintea victoriei și nici plata înaintea muncii. Nu la intrarea în arenă, spune Plutarh[367]), sînt încununați învingătorii la jocurile noastre sacre, ci după ce au străbătut-o.

Dacă sufletul este imaterial, el poate supraviețui corpului și, dacă îi supraviețuiește, providența este justificată. Dacă n-aș avea altă probă despre imaterialitatea sufletului decît triumful celui rău și oprimarea celui drept în această lume, acest singur lucru m-ar împiedica să mă îndoiesc. O atît de izbitoare disonanță în armonia universală m-ar face să caut s-o lămuresc. Mi-aș zice: Nu se sfîrșește totul odată cu viața noastră, totul reintră în ordine la moarte. Aș fi nedumerit, în adevăr, întrebîndu-mă unde este omul, cînd tot ce era sensibil în el este distrus? Această întrebare nu mai constituie o greutate pentru mine de îndată ce am recunoscut două substanțe. Se poate ca, în timpul vieții mele corporale, neobservînd nimic decît prin simțuri, să-mi scape ceea ce nu cade sub puterea lor. Cînd unirea corpului și a sufletului e distrusă, înțeleg că unul poate să se distrugă și celălalt să se conserve. De ce distrugerea unuia ar aduce după sine distrugerea celuilalt? Dimpotrivă, fiind de naturi atît de diferite, ele erau, prin unirea lor, într-o stare violentă, iar cînd această unire încetează, amîndouă reintră în starea lor naturală. Substanța activă și vie recîștigă toată forța pe care o întrebuința pentru a pune în mișcare substanța pasivă și moartă. Vai, o simt destul prin viciile mele că omul trăiește numai pe jumătate în timpul vieții sale și că viața sufletului nu începe decît la moartea corpului.

Dar care este această viață? Sufletul este oare nemuritor prin natura sa? Gîndirea mea mărginită nu concepe nimic fără margini: tot ceea ce se numește infinit îmi scapă. Cum aș putea nega, afirma? Ce raționamente aș putea oare face asupra a tot ceea ce nu pot concepe? Cred că sufletul supraviețuiește destul corpului pentru a menține ordinea; cine știe dacă este de ajuns pentru a dura totdeauna? Totuși înțeleg cum corpul se uzează și se distruge prin diviziunea părților; însă nu pot concepe o distrugere asemănătoare a ființei cugetătoare și, neimaginîndu-mi deloc cum poate să moară, presupun că nu moare. Deoarece această prezumție mă consolează și nu are nimic nesăbuit, de ce mi-ar fi teamă să mă declar de partea ei?

Îmi simt sufletul, îl cunosc prin sentiment și prin gîndire, știu că există, fără a ști care e esența sa; nu pot raționa asupra unor idei pe care nu le am. Ceea ce știu bine este că identitatea *eului meu* nu se prelungește decît prin memorie și că pentru a fi în adevăr același, trebuie să-mi amintesc să fi fost. Or, eu nu-mi pot aminti, după moartea mea,

---

366) Marcus Brutus, luptînd cu Cassius împotriva lui Antoniu la Filipi, a fost învins și s-a sinucis. În acest context, Rousseau condamnă sinuciderea, deși în *Noua Heloïse* Saint-Preux îi apără

367) Cf Plutarh, *Nu poți trăi fericit după doctrina Epicur*

ceea ce am fost în timpul vieții, fără să-mi amintesc totodată ceea ce am simțit, în consecință ceea ce am făcut, și nu mă îndoiesc deloc că această amintire va pricinui într-o zi fericirea celor buni și chinul celor răi[362]). Aici, jos, o mie de pasiuni arzătoare mistuie sentimentul intern și împiedică remușcările. Umilințele, dizgrațiile pe care practica virtuților le atrage după sine ne împiedică să simțim tot farmecul ei. Cînd însă, eliberati de iluziile pe care ni le dau corpul și simțurile, ne vom bucura de contemplarea Ființei supreme și a adevărurilor eterne care izvorăsc din ea, cînd frumusețea ordinii va mișca toate puterile sufletului nostru și cînd vom fi preocupați numai să comparăm ceea ce am făcut cu ceea ce ar fi trebuit să facem, atunci glasul conștiinței își va dobîndi forța și stăpînirea sa, atunci voluptatea pură care naște din mulțumirea de sine și regretul amar de a ne fi înjosit vor distinge, prin sentimente fără margini, soarta pe care fiecare și-o va fi pregătit. Nu mă întreba deloc, dragul meu prieten, dacă acolo vor fi și alte izvoare de fericire și de suferință; nu știu; și sînt de ajuns cele pe care mi le imaginez pentru a mă consola de această viață și a mă face să sper într-o alta. Nu zic nicidecum că cei buni vor fi recompensați; căci ce alt bine poate aștepta o ființă perfectă decît să trăiască după natura sa? Spun însă că vor fi fericiți, pentru că autorul lor, creatorul a tot ce e dreptate, făcîndu-i sensibili, nu i-a creat pentru a-i face să sufere și că, neabuzînd deloc de libertatea lor pe pămînt, nu și-au înșelat destinația prin greșeala lor; ei au suferit totuși în această viață, vor fi deci răsplătiți într-o alta. Acest sentiment este mai puțin întemeiat pe meritul omului, cît pe noțiunea de bunătate care mi se pare inseparabilă de esența divină. Eu nu fac decît să presupun ca fiind respectate legile ordinii, iar pe Dumnezeu constant față de sine însuși*)

Nu mă întreba nici dacă chinurile celor răi vor fi eterne; încă nu știu și nu am nicidecum curiozitatea zadarnică de a lămuri chestiuni inutile Ce-mi pasă de ceea ce vor deveni cei răi? Soarta lor mă interesează prea puțin Totuși îmi vine greu să cred că ar fi osîndiți la chinuri fără sfîrșit. Dacă justiția supremă se răzbună, atunci ea se răzbună chiar în viața aceasta. O națiunilor, voi și greșelile voastre sînteti mijloacele ei. Ea întrebuințează relele pe care vi le faceți pentru a pedepsi crimele care le-au atras În inimile voastre nesățioase, roase de invidie, avariție și ambiție, în mijlocul falsei voastre prosperități, pasiunile răzbunătoare pedepsesc nelegiuirile voastre. Ce nevoie mai este să merg să caut infernul în cealaltă viață? El este chiar în aceasta, în inima celor răi.

Unde sfîrșesc trebuințele noastre trecătoare, unde încetează dorintele noastre nebunești trebuie să înceteze și pasiunile și crimele noastre. Cum ar putea fi susceptibile de perversitate niște spirite curate? Neavînd nevoie de nimic, de ce ar fi ele rele? Dacă lipsite de simțurile noastre grosolane, întreaga lor fericire constă în contemplarea ființelor, ele nu ar putea să voiască decît binele; iar cine încetează de a fi rău poate fi nenorocit pentru totdeauna? Iată ceea ce sînt înclinat să cred fără să mă

---

362) Să nu se uite că Jean-Jacques vorbește despre Jean-Jacques.

*) Nu pentru noi, Doamne, ci pentru numele tău, pentru propria ta cinste, o Dumnezeule! Fă-ne să reînviem! *Psalmi*, 115.

hotărăsc greu în această privință. O, Ființă iertătoare și bună! Oricare ți-ar fi hotărîrile, le ador; dacă pedepsești pe cei răi, dau la o parte slaba mea rațiune în fața dreptății tale. Dacă însă remușcările acestor nenorociți trebuie să se stingă cu timpul, dacă relele lor trebuie să sfîrșească și dacă aceeași pace ne așteaptă într-o zi pe toți deopotrivă, atunci te laud. Cel rău nu este fratele meu? De cîte ori nu am fost ispitit să-i seamăn! Dacă după ce a scăpat de suferință, pierde și răutatea care o însoțește, dacă va fi fericit ca mine, departe de a-l invidia, fericirea lui nu va face decît să se adauge fericirii mele.

Astfel, contemplînd pe Dumnezeu în operele sale și studiindu-l prin acele atribute ale sale pe care aveam interesul să le cunosc, am ajuns să-mi extind și să-mi măresc treptat ideea, la început imperfectă și mărginită, pe care mi-o făceam despre această Ființă imensă. Dacă însă această idee a devenit mai nobilă și mai mare, ea este, de asemenea, mai puțin potrivită rațiunii omenești. Pe măsură ce mă apropii cu spiritul de eterna lumină, strălucirea ei mă orbește, mă tulbură și sînt silit să părăsesc toate noțiunile pămîntești care mă ajutau să mi-o imaginez Dumnezeu nu mai este corporal și sensibil; suprema inteligență care conduce lumea nu mai este lumea însăși; îmi înalț și îmi obosesc în zadar spiritul ca să concep esența sa. Cînd gîndesc că ea este cea care dă viață și activitate substanței vii și active care conduce corpurile însuflețite, cînd aud spunîndu-se că sufletul meu e spiritual și că Dumnezeu e un spirit. mă indignez împotriva acestei înjosiri a esenței divine; ca și cum Dumnezeu și sufletul meu ar fi de aceeași natură, ca și cum Dumnezeu nu ar fi singura ființă absolută, singura cu adevărat activă, simțitoare, gînditoare, cu o voință proprie și de la care deținem gîndirea, sentimentul, activitatea, voința, libertatea, ființa! Noi nu sîntem liberi decît pentru că el vrea să fim liberi, iar substanța sa inexplicabilă e față de sufletele noastre ceea ce sufletele sînt față de corpurile noastre. Dacă a creat materia, corpurile, spiritele, lumea, nu o știu. Ideea creației mă tulbură și mă depășește: cred în ea pe cît o pot pricepe: însă știu că a format universul și tot ceea ce există, că a făcut tot, a rînduit tot. Dumnezeu e etern, fără îndoială; dar poate oare spiritul meu să cuprindă ideea eternității? De ce să mă mulțumesc cu vorbe fără idee? Ceea ce concep e că el e înaintea lucrurilor, că va fi atîta timp cît ele vor exista și că el va fi și după aceea, dacă totul ar trebui să se sfîrșească într-o zi. Că o ființă pe care nu o concep produce existența altor ființe, aceasta e un lucru obscur și incomprehensibil; dar că ființa și neantul se schimbă de la sine una într-alta, aceasta e o contradicție vădită, e o absurditate clară.

Dumnezeu e inteligent. Dar cum e inteligent? Omul e inteligent cînd raționează, iar suprema inteligență nu are nevoie să raționeze; pentru ea nu există nici premise, nici consecințe; nu există nici măcar propoziție ea este pur intuitivă, ea vede deopotrivă tot ceea ce este și tot ceea ce poate fi; toate adevărurile nu sînt pentru ea decît o singură idee, precum toate locurile un singur punct și toate timpurile un singur moment. Puterea omenească acționează prin mijloace, puterea divină acționează prin ea însăși Dumnezeu poate, fiindcă vrea; voința sa face puterea sa. Dumnezeu e bun; nimic nu e mai vădit; însă bunătatea în om e iubirea pen-

tru semenii săi, iar bunătatea lui Dumnezeu este iubirea ordinii; căci prin ordine menține el ceea ce există și leagă fiecare parte de tot. Dumnezeu e drept; sînt convins de aceasta, este o urmare a bunătății sale; nedreptatea oamenilor este opera lor și nu a sa: dezordinea morală, care în ochii filosofilor este un argument împotriva providenței, pentru mine constituie demonstrarea ei. Însă dreptatea omului este să dea fiecăruia ceea ce-i aparține, iar dreptatea lui Dumnezeu este să ceară de la fiecare ceea ce i-a dat[369]).

Dacă descopăr succesiv aceste atribute despre care nu am nici o idee absolută, aceasta se datorează unor consecințe forțate, bunei întrebuințări a rațiunii mele; însă le afirm fără să le înțeleg și, în fond, înseamnă că nu afirm nimic. Zadarnic îmi zic: Dumnezeu este astfel, o simt aceasta și o pot dovedi; cu aceasta nu înțeleg mai bine cum poate fi Dumnezeu așa. În fine, cu cît mă silesc mai mult să contemplu esența sa infinită, cu atît mai puțin o pricep; dar ea există, aceasta mi-ajunge; cu cît o înțeleg mai puțin, cu atît o ador mai mult. Mă închin și îi zic: Ființă a ființelor, exist pentru că tu exiști. Meditînd necontenit asupra ta, mă ridic la izvorul existenței mele. Cea mai demnă întrebuințare a rațiunii mele e să dispară înaintea ta: e fericirea spiritului meu, e farmecul slăbiciunii mele de a mă simți copleșit de măreția ta.

După ce am dedus astfel, din impresia obiectelor sensibile și din sentimentul interior care mă face să judec cauza după cunoștințele mele naturale, principalele adevăruri pe care țineam să le cunosc, îmi rămîne să cercetez ce maxime trebuie să scot din ele pentru conduita mea și ce reguli trebuie să-mi prescriu pentru a îndeplini menirea mea pe pămînt după intenția celuia care m-a așezat aici. Urmînd totdeauna metoda mea, nu-mi scot nicidecum aceste reguli din principiile unei înalte filosofii, ci le găsesc în adîncul inimii mele scrise de natură cu litere de neșters. Nu am decît să mă consult asupra a ceea ce vreau să fac: tot ceea ce simt a fi bine e bine, tot ceea ce simt a fi rău e rău; cel mai bun dintre toți cazuiștii[370]) e conștiința; și numai atunci cînd te tocmești cu ea recurgi la subtilitățile raționamentului. Cea dintîi dintre toate grijile e cea de sine însuși; cu toate acestea, de cîte ori vocea interioară nu ne spune că făcînd binele nostru în dauna altuia, facem rău! Credem că urmăm îndemnul naturii și, de fapt, ne împotrivim ei; ascultînd ceea ce spune simțurilor noastre, disprețuim ceea ce spune ea inimilor noastre; ființa activă ascultă, ființa pasivă poruncește. Conștiința e vocea sufletului, pasiunile sînt vocea corpului. Este oare de mirare că, adesea, aceste două limbaje se contrazic? Și atunci pe care din ele să le asculți? Foarte adesea rațiunea ne înșală. N-am dobîndit de ajuns dreptul de a o respinge; însă conștiința nu înșală niciodată; ea este adevărata călăuză a

---

[369]) Problema celor răi și a supraviețuirii lor după moarte l-a preocupat mult pe Rousseau. Într-o scrisoare către Vernes din 18 februarie 1758, el scria că „e posibil ca sufletele celor răi să fie nimicite la moartea lor“ (Cf. și ediția Richard, p. 624).

[370]) „Cazuiștii“ erau teologi care se ocupau de cercetarea cazurilor de conștiință.

omului: ea este pentru suflet ceea ce instinctul este pentru corp*): cine o urmează, urmează natura și nu se teme nicidecum că se va rătăci. Acest lucru e important, urmă binefăcătorul meu văzînd că era să-l întrerup. Îngăduie-mi să mă opresc ceva mai mult pentru a-l lămuri.

Toată moralitatea acțiunilor noastre este în judecata pe care o facem noi înșine asupra lor. Dacă e adevărat că binele e bine, el trebuie să fie așa în adîncul inimilor noastre ca și în lucrurile noastre, și cel dintîi preț al dreptății este să simțim că o practicăm. Dacă bunătatea morală este conformă naturii noastre, atunci omul nu poate fi sănătos cu spiritul, nici bine constituit fizicește decît dacă e bun. Dacă nu este și dacă omul ar fi rău din natură, el nu poate înceta de a fi fără să se corupă, iar bunătatea nu este în el decît un viciu contra naturii Făcut pentru a dăuna semenilor săi ca lupul pentru a-și sfîșia prada, un om uman[371]) ar fi un animal tot atît de decăzut ca un lup milos, iar virtutea singură ne-ar produce remușcări.

Să ne întoarcem în noi înșine, o, tînărul meu prieten! Să cercetăm, punînd la o parte orice interes personal, încotro ne îndreptăm înclinările noastre Ce spectacol ne bucură mai mult, cel al chinurilor sau al fericirii altuia? Ce e mai dulce să facem și ne lasă o impresie mai plăcută după ce l-am făcut, un act de binefacere sau unul de răutate? De cine vă interesați la teatrele voastre? Vă produc oare mai multă plăcere crimele sau vărsați lacrimi pentru autorii lor pedepsiți? Totul ne e indiferent, spun ei, afară de interesul nostru; și, dimpotrivă, blîndețea prieteniei, a iubirii de oameni ne consolează în suferințele noastre; ba chiar în plăcerile noastre am fi prea singuri, prea nenorociți dacă nu am avea cu cine să le împărțim. Dacă nu ar fi nimic moral în inima omului, de unde îi vin oare pornirile de admirație pentru acțiunile eroice, acele

---

*) Filosofia modernă, care nu admite decît ceea ce explică, nu s-a ferit să admită acea obscură facultate numită *instinct*, care pare a călăuzi, fără nici o cunoștință dobîndită, animalele spre un anumit scop. Instinctul, după unul dintre cei mai înțelepti filosofi ai nostri (Condillac — n n) nu este decît o obisnuință lipsită de reflexiune însă dobîndită reflectînd, si, după modul cum explică acest progres, ar trebui să conchidem că copiii reflectează mai mult decît oamenii; paradox destul de ciudat pentru a merita oboseala de a fi examinat Fără a intra aici în aceste discutii, întreb ce nume trebuie să dau ardorii cu care cîinele meu duce război contra cîrtițelor pe care nu le mănîncă, răbdării cu care le pîndeste uneori ore întregi și iscusintei cu care le prinde, le scoate afară din țărînă în clipa în care scot capul, le omoară apoi și le lasă acolo, fără ca vreodată cineva să-l poată dresa pentru această vînătoare si fără să-l învețe că acolo ar fi cîrtite. Mă întreb, si acest lucru e mai important, de ce cînd l-am amenințat prima dată pe acest cîine, el s-a culcat pe spate, cu picioarele îndoite, într-o atitudine rugătoare si cît mai potrivită pentru a mă înduioșa; postură în care ar fi căutat să rămînă dacă, fără să mă las înduplecat, l-as fi lovit. Ce, cîinele meu încă mic, abia născut, dobîndise de acum idei morale? Știa ce înseamnă iertare și generozitate? Ce cunoștințe dobîndise el pentru ca să caute să mă înduioșeze, lăsîndu-se cu totul la discreția mea? Toți cîinii din lume fac cam același lucru în acelasi caz Să nu spun aici nimic decît ceea ce poate verifica oricine. Filosofii, care resping atît de disprețuitor instinctul, să binevoiască să explice acest fapt numai prin jocul senzațiilor și cunoștințelor pe care le dobîndim prin ele; s-o explice într-un fel satisfăcător pentru orice om cu judecată; atunci nu voi mai avea nimic de zis si nu voi mai vorbi de instinct.

[371]) „Un om uman"=un om făcut de om.

încîntări ale iubirii pentru sufletele mari? Ce raport are acest entuziasm al virtuții cu interesul nostru privat? De ce aș vrea mai de grabă să fiu Caton[372]), care își sfîșie pîntecele, decît Cezar care triumfă? Luați această iubire a frumosului din sufletul nostru și ne veți lua tot farmecul vieții. Acela în al cărui suflet strîmt pasiunile josnice au înăbușit aceste sentimente dulci, acela care concentrîndu-se în sinea lui nu ajunge să se iubească decît pe sine, nu mai are entuziasm, inima sa înghețată nu mai palpită de bucurie: niciodată o dulce întristare nu-i mai umezește ochii; nu se mai bucură de nimic; nenorocitul nu mai simte, nu mai trăiește; este de-acum mort.

Însă oricare ar fi numărul celor răi pe pămînt, sînt puține asemenea suflete cadaverice, devenite insensibile la tot ceea ce e drept și bun în afară de interesul lor. Nedreptatea nu place decît atît cît profiți de ea; în tot restul vrei ca nevinovatul să fie protejat. De vezi pe stradă sau pe un drum un act de violență sau de nedreptate, simți imediat o pornire de mînie și indignare în adîncul inimii, care te îndeamnă să iei apărarea celui oprimat; însă o datorie mai puternică ne reține și legile ne iau dreptul de a sprijini nevinovăția. Dimpotrivă, dacă atenția noastră este atrasă de vreun act de iertare sau de generozitate, ce admirație și ce iubire ne inspiră acesta! Cine nu-și zice: Aș fi vrut să fac și eu așa ceva? Desigur, ne interesează foarte puțin dacă omul a fost rău sau drept acum două mii de ani, și cu toate acestea, urmărim cu același interes lucrurile, ca și cum s-ar fi petrecut în zilele noastre. Ce am eu cu crimele lui Catilina? Mi-e frică oare să nu fiu victima lui? De ce îmi produce aceeași oroare, ca și cum ar fi contemporanul meu? Nu urîm pe cei răi numai pentru că ne dăunează, ci pentru că sînt răi. Nu vrem să fim numai noi fericiți, vrem, de asemenea, fericirea altuia. iar cînd această fericire nu o atinge pe a noastră, o mărește. În fine ți-e milă, fără să vrei, de nenorociți; cînd ești martorul suferințelor lor, suferi și tu. Nici cei mai perverși nu pierd cu totul această înclinare. care adeseori îi pune în contradicție cu ei înșiși. Hoțul care despoaie pe trecător mai aruncă o haină săracului dezbrăcat, și cel mai feroce asasin sprijină pe un om care cade în leșin

Vorbim de țipătul remușcărilor care pedepsește în secret crimele ascunse și le dă atît de des în vileag. Vai! Care dintre noi nu a auzit niciodată această voce supărătoare? Vorbim din experiență și am vrea să înăbușim acest sentiment tiranic care ne chinuiește atîta. Să ascultăm natura și vom ști cu cîtă blîndețe domnește ea și ce farmec găsim, după ce am ascultat-o, în a fi mulțumit de noi înșine. Cel rău se teme și fuge. el se înveselește cînd iese în afară de sine Privește în juru-i cu ochii neliniștiți și caută un obiect care să-l distreze; fără satira amară, fără batjocura insultătoare ar fi totdeauna trist. Rîsul batjocoritor e singura sa plăcere. Dimpotrivă, seninătatea celui drept e interioară; rîsul său nu este din batjocură, ci din bucurie; el îi găsește izvorul în el însuși; e la fel de vesel cînd e singur, ca atunci cînd e și în mijlocul

---

372) Caton Teutica (95—46 î e n), luptînd împotriva lui Cezar si învins la Tapsus. s-a sinucis.

unui cerc; nu scoate bucuria de la cei care îl înconjoară ci el e cel care le-o comunică.

Aruncă-ţi privirea asupra tuturor naţiunilor lumii, parcurge întreaga istorie; printre atîtea culte neumane şi ciudate, în această enormă diversitate de moravuri şi de caractere, vei afla pretutindeni aceleaşi idei de justiţie şi de cinste, pretutindeni aceleaşi noţiuni de bine şi rău. Vechiul păgînism a dat naştere unor zei îngrozitori, care aici pe pămînt ar fi fost pedepsiţi ca nişte criminali şi care nu ofereau drept imagine a fericirii supreme decît înfăptuirea unor acte necinstite şi satisfacerea unor pasiuni. Viciul însă, înarmat cu o autoritate sacră, descindea în zadar din lăcaşul etern, căci instinctul moral îl alunga din sufletul oamenilor. Celebrînd desfrînările lui Jupiter, ei admirau cumpătarea lui Xenocrat[373]); casta Lucreţia adora pe nerusinata Veneră; neînfricatul roman aducea sacrificii fricii, chema în ajutor pe zeul care şi-a mutilat tatăl şi primea moartea din mîna tatălui său fără a cîrti. Divinităţile cele mai demne de dispreţ au fost slujite de oamenii cei mai mari. Sfînta voce a naturii, mai puternică decît a zeilor, îşi impunea respectul pe pămînt şi părea că alungă în cer crima, împreună cu vinovaţii.

Există deci în fundul sufletelor un principiu înnăscut de justiţie şi de virtute, pe temeiul căruia, împotriva propriilor noastre maxime, judecăm acţiunile noastre şi pe cele ale altuia ca fiind bune sau rele, iar acestui principiu îi dau numele de conştiinţă.

La acest cuvînt aud însă ridicîndu-se din toate părţile strigătele pretinşilor înţelepţi: erori ale copilăriei, prejudecăţi ale educaţiei, izbucnesc toţi într-un glas Nu e nimic în sufletul omului decît ceea ce s-a introdus prin experienţă şi noi nu judecăm despre nici un lucru decît prin ideile dobîndite[374]). Ei fac mai mult. Îndrăznesc să înlăture acest acord vădit şi universal al tuturor naţiunilor: iar împotriva izbitoarei uniformităţi a judecăţii oamenilor, ei caută în întuneric cine ştie ce exemple obscure şi cunoscute numai de ei, ca şi cum toate înclinările naturii ar fi nimicite prin decăderea unui popor şi că de îndată ce există monştri, specia nu mai e nimic[375]). Însă la ce-i serveşte scepticului Montaigne[376]) că se chinuieşte pentru a dezgropa într-un colţ al lumii un obicei opus noţiunii de dreptate? La ce-i serveşte să dea celor mai suspecţi călători o autoritate pe care o refuză scriitorilor celor mai celebri? Oare unele deprinderi nesigure şi ciudate, întemeiate pe cauze locale care ne sînt necunoscute, vor distruge inducţia generală scoasă cu concursul tuturor popoarelor, opuse în toate celelalte privinţe şi de acord asupra acestui singur punct? O, Montaigne! Tu care te lauzi cu sinceritatea şi adevărul, fii sincer şi mărturiseşte adevărul, dacă un filosof poate fi astfel şi

---

373) Xenocrat, tovarăşul rece şi impasibil al lui Platon căruia atenienii, împotriva oricărei tradiţii, i-au îngăduit să depună mărturie fără jurămînt

374) Cf H e l v e t i u s, *Despre spirit*, III, 4

375) În alţi termeni, existenţa unor monştri morali nu distruge omul

376) Petitain şi Sallwürk reproduc din Montaigne (*Eseuri*, I, 23) următoarele· „Legile cugetului, care noi spunem că sînt născute din fire, din îndătinare se nasc, fiecare purtînd în sine cinstea părerilor şi obiceiurilor încuviinţate şi urmate în jurul său, neputîndu-se dezbăra de ele fără mustrare, iar dacă stăruie a le urma multă laudă culege" (trad. rom Mariela Seulescu, studiu introductiv şi note Dan Bădărău, Ed ştiintifică, Bucureşti, 1966).

spune-mi dacă există vreo țară pe pămînt în care ar fi o crimă să-ți păstrezi credința, să fii iertător, binefăcător, generos și în care omul de bine să fie de disprețuit și perfidul să fie onorat?

Se zice că fiecare contribuie la binele public pentru interesul său. Însă de unde vine atunci faptul că cel drept contribuie și el în paguba sa? Ce înseamnă a merge la moarte pentru interesul său? Fără îndoială că nimeni nu acționează decît pentru binele său; însă dacă există un bine moral de care trebuie să ții seama, nu vei explica niciodată prin interesul propriu decît faptele celor răi. Se poate crede chiar că nu se va încerca nicidecum să se meargă mai departe. Ar fi o prea oribilă filosofie aceea în care ai fi pus în încurcătură de acțiunile virtuoase, în care nu ai putea ieși din această situație decît găsindu-le intenții josnice și motive fără virtute, în care ai fi silit să înjosești pe Socrate și să calomniezi pe Regulus. Dacă vreodată asemenea doctrine ar putea să se nască printre noi, vocea naturii ca și cea a rațiunii s-ar ridica neîncetat împotriva lor și niciodată vreunul din partizanii lor nu ar avea scuza de a fi de bună credință.

Intenția mea nu este să intru aici în discuții metafizice care mă depășesc și pe mine, și pe tine și care, în fond, nu duc la nimic. Ți-am spus mai sus că nu vreau să filosofez cu tine, ci să te ajut să-ți consulți inima. Dacă toți filosofii ți-ar dovedi că mă înșel, iar tu simți că am dreptate, sînt mulțumit.

Pentru aceasta nu trebuie decît să distingem ideile noastre dobîndite de sentimentele naturale; pentru că noi simțim înainte de a cunoaște; iar cum noi nu învățăm nicidecum să ne vrem binele și să alungăm răul, ci avem această voință de la natură, la fel iubirea binelui și ura răului ne sînt tot așa de naturale ca și iubirea de noi înșine. Actele conștiinței nu sînt judecăți, ci sentimente. Deși toate ideile noastre ne vin din afară, sentimentele care le apreciază sînt înăuntrul nostru și numai prin ele singure cunoaștem potrivirea sau nepotrivirea care există între noi și lucrurile pe care trebuie să le căutăm sau să le înlăturăm.

A exista pentru noi înseamnă a simți; sensibilitatea noastră e incontestabil anterioară inteligenței noastre și am avut sentimente înaintea ideilor*). Oricare ar fi cauza voinței noastre, ea ne-a pregătit pentru conservare, dîndu-ne sentimente potrivite naturii noastre, și nu s-ar putea nega că cel puțin acestea nu ar fi înnăscute. În ceea ce privește individul, aceste sentimente sînt iubirea de sine, teama de durere, groaza de moarte, dorința bunăstării. Dacă însă omul e sociabil prin natura sa sau cel puțin făcut pentru a deveni, ceea ce nu poate fi pus la îndoială, el nu poate fi sociabil decît prin alte sentimente înnăscute, relative la specia sa; căci dacă nu am considera decît trebuința fizică, desigur că ar trebui să împrăștie pe oameni în loc de a-i apropia. Or, din sistemul

---

*) În anumite privințe, ideile sînt sentimente și sentimentele sînt idei. Cele două nume se potrivesc oricărei percepții care ne interesează, și obiectului său, și nouă înșine care sîntem impresionați de ele: numai ordinea acestei impresionări determină numele care i se potrivește. Cînd, preocupați mai întîi de obiect, nu ne gîndim la noi decît prin reflexie, este o idee; din contră, cînd impresia primită stimulează mai întîi atenția și nu ne gîndim decît prin reflexie la obiectul care o determină, este un sentiment.

moral format prin acest dublu raport cu sine și cu semenii săi se naște îndemnul conștiinței. A cunoaște binele nu înseamnă a-l iubi; omul nu are cunoștinta de bine înnăscută, însă îndată ce rațiunea i-l face cunoscut conștiinta îl îndeamnă să-l iubească acesta este sentimentul care este înnăscut

Nu cred, așadar, prietene, că ar fi imposibil să se explice principiul imediat al conștiinței prin consecințe ale naturii noastre independente de rațiunea însăși și, chiar dacă acest lucru ar fi imposibil, nu ar mai fi necesar; căci, deoarece cei ce neagă acest principiu admis și recunoscut de tot neamul omenesc nu dovedesc nicidecum că el nu există, ci se mulțumesc să o afirme; cînd noi afirmăm că există, avem tot atîta temei ca și ei și, mai mult, noi avem mărturia interioară și vocea conștiinței care depune mărturii pentru ea însăși. Dacă primele licăriri ale judecății ne orbesc și confundă la început obiectele în privirile noastre să așteptăm ca slabii noștri ochi să se deschidă din nou, să se întărească și îndată vom vedea aceleași obiecte în lumina rațiunii, așa cum ni le arată mai întîi natura; sau, mai degrabă, să fim mai simpli și mai puțin mîndri; să ne mărginim la primele sentimente pe care le aflăm în noi înșine, pentru că studiul ne întoarce totdeauna la ele dacă nu ne-am rătăcit.

Conștiință, conștiință! Instinct divin, nemuritoare și cerească voce, călăuză sigură a unei ființe ignorante și mărginite, dar inteligente și libere; judecător infailibil al binelui și al răului, care-l faci pe om asemeni lui Dumnezeu, tu ești aceea care săvîrșește perfecțiunea naturii sale și moralitatea faptelor sale; fără tine nu simt nimic în mine care să mă înalțe deasupra animalelor decît tristul privilegiu de a mă rătăci din eroare în eroare cu ajutorul unei inteligențe fără regulă și a unei rațiuni fără principiu.

Slavă cerului, iată-ne scăpați de tot acest înfricoșător aparat de filosofie; putem fi oameni fără să fim savanți; scutiți de obligația de a ne consuma viața cu studiul moral, avem, cu cheltuială mai puțină, o călăuză mai sigură în acest dedal imens al opiniilor omenești. Nu e însă destul ca această călăuză să existe, trebuie să știi s-o recunoști și s-o urmezi. Dacă ea vorbește tuturor inimilor, de ce sînt oare așa de puține care o aud? Ei bine, pentru că ne vorbeste în limba naturii pe care totul ne-a făcut s-o uităm. Conștiința e timidă, ea iubește retragerea și pacea; lumea și zgomotul o înspăimîntă; prejudecățile din care se zice că se naște sînt dușmanii ei cei mai neîmpăcați; fuge sau tace în fața lor; vocea lor zgomotoasă o înăbușă pe a sa și o împiedică de a mai fi auzită; fanatismul îndrăznește s-o imite și să poruncească crima în numele ei. În fine, se descurajează fiind ocolită; nu ne mai vorbește, nu ne mai răspunde și, după ce ai disprețuit-o așa de multă vreme, este tot atît de greu s-o rechemi, pe cît a fost de greu s-o izgonești.

De cîte ori răceala pe care o simțeam în mine nu mă obosea în cercetările mele! De cîte ori tristețea și plictiseala, vărsîndu-și otrava în primele mele meditații, mi le făceau nesuferite! Inima mea stearpă nu punea decît un zel slab și fără căldură în căutarea adevărului. Îmi ziceam: De ce să mă chinuiesc cercetînd ceea ce nu există? Binele moral nu e decît o himeră; nu există nimic bun în afară de plăcerile simțu-

rilor. O, cînd ai pierdut o dată gustul plăcerilor sufletești, e greu să le mai ai! Este și mai greu să-l dobîndești cînd nu l-ai avut niciodată. Dacă ar exista un om atît de ticălos încît să nu fi făcut toată viața nimic de care să-și amintească cu mulțumire de sine și care să-i fi dat satisfacția de a fi trăit, acest om ar fi incapabil să se cunoască vreodată și, neputînd simți bunătatea care s-ar potrivi naturii sale, ar rămîne rău prin forța lucrurilor și ar fi nenorocit pentru totdeauna. Dar credeți oare să existe pe întreg pămîntul un singur om care să fie atît de decăzut încît inima sa să nu fie tentată niciodată să înfăptuiască un bine? Această ispită este atît de naturală și atît de dulce încît e imposibil să-i rezişti totdeauna, iar plăcerea pe care a produs-o o dată este de ajuns pentru a ți-o reaminti necontenit. Din nefericire ea este la început greu de satisfăcut; sînt o mie de motive care te fac să nu te supui pornirii inimii tale; falsa prudență o închide în hotarele *eului* omenesc; trebuie o mie de eforturi curajoase pentru a îndrăzni să ieși din ele. Plăcerea de a face binele e recompensa pentru înfăptuirea lui și această recompensă nu se obține decît după ce ai meritat-o. Nimic nu e mai apt de iubire decît virtutea; însă trebuie să o fi iubit pentru ca s-o găsești demnă de iubire. Cînd vrei s-o îmbrățișezi, la fel ca Proteu din fabulă[377]) ea are o mie de forme înfiorătoare și nu se arată sub înfățișarea sa decît celor care n-au încetat să o iubească.

Combătut neîncetat de sentimentele mele naturale care pledau pentru interesul comun și de rațiunea mea care raporta totul la mine, aș fi plutit toată viața în această continuă alternativă — făcînd răul, iubind binele și totdeauna în contradicție cu mine însumi — dacă cunoștințe noi nu mi-ar fi luminat sufletul, dacă adevărul care mi-a fixat părerile nu mi-ar fi asigurat conduita și nu m-ar fi pus în acord cu mine însumi. Degeaba vor unii să întemeieze virtutea numai prin rațiune, ce temelie solidă i se poate da? Virtutea, zic ei, este iubirea de ordine; dar oare această iubire poate și trebuie să fie mai presus de iubirea pentru bunăstarea mea? Să-mi dea un temei clar și satisfăcător ca s-o prefer. În fond, pretinsul lor principiu este un joc simplu de cuvinte; căci eu spun la fel că viciul este iubirea de ordine, luată într-un sens diferit Există o oarecare ordine morală pretutindeni unde există sentiment și inteligență. Deosebirea este că cel bun se orînduiește în raport cu întregul, iar cel rău orînduiește totul în raport cu sine. Acesta din urmă se consideră centrul tuturor lucrurilor; celălalt își măsoară raza și se ține la circumferință. Atunci el e orînduit în raport cu centrul comun, care e Dumnezeu, și în raport cu toate cercurile concentrice, care sînt creaturile sale. Dacă Divinitatea nu există, raționează numai cel rău, cel bun nu e decît un dement.

O, copilul meu, dacă ai putea să simți într-o zi de ce greutate scapi atunci cînd, după ce ai înțeles vanitatea opiniilor omenești și ai gustat amărăciunea pasiunilor, găsești, în fine, atît de aproape de tine calea înțelepciunii, răsplata strădaniilor acestei vieți și izvorul fericirii pe care nu mai sperai să-l afli! Toate datoriile legii naturale, aproape șterse în inima mea de nedreptatea oamenilor, se imprimă din nou în numele

---

[377]) Proteu, fiul lui Neptun, putea lua după voie orice formă și înfățișare.

eternei dreptăți care mi le impune și care mă vede că le îndeplinesc. Nu mă mai simt decît opera și instrumentul marii Ființe care vrea binele, care îl înfăptuiește, care îmi va face binele meu prin sprijinul pe care-l dă voința mea voinței lui și prin buna întrebuințare a libertății mele. Primesc ordinea pe care a stabilit-o, sigur că într-o zi mă voi bucura eu însumi de această ordine și îmi voi găsi în ea fericirea; căci ce fericire mai dulce poate exista decît aceea de a te simți orînduit într-un sistem în care totul e bun? Dacă sînt pradă durerii, o îndur cu răbdare, gîndindu-mă că ea este trecătoare și că vine dintr-un corp care nu este al meu. Dacă fac o faptă bună fără martor, știu că e văzută și că se va tine seama în cealaltă viață de conduita mea în viața de aici. Suferind o nedreptate, îmi zic: Ființa cea dreaptă care conduce totul va ști să mă despăgubească, iar trebuințele corpului, suferințele vieții mele îmi fac ideea morții mai suportabilă. Acestea vor fi tot atîtea legături mai puțin de rupt cînd va trebui să părăsesc totul.

De ce sufletul meu este supus simțurilor și încătușat de acest corp care îl aservește și îi impiedică mișcările? Nu știu nimic; am pătruns oare decretele lui Dumnezeu? Pot însă, fără îndrăzneală, să formulez modeste ipoteze. Îmi zic: Dacă spiritul omului ar fi rămas liber și pur, ce merit ar avea să iubească și să urmeze ordinea pe care ar găsi-o stabilită și pe care nu ar avea nici un interes s-o tulbure? E adevărat că ar fi fericit; dar fericirii lui i-ar lipsi gradul cel mai sublim, gloria virtuții și buna mărturie de sine: nu ar fi decît ca îngerii și, fără îndoială, omul virtuos va fi mai presus decît ei. Unit cu un corp muritor prin legături pe cît de puternice, pe atît de incomprehensibile, grija conservării acestui corp stimulează sufletul să raporteze totul la sine și îi produce un interes contrar ordinii generale pe care el totuși e capabil să o vadă și să o iubească; atunci buna întrebuințare a libertății sale devine deopotrivă meritul și recompensa sa, atunci sufletul își pregătește o fericire neștirbită combătîndu-și pasiunile terestre și menținîndu-se la prima sa voință.

Dacă primele noastre porniri sînt legitime, chiar în starea de înjosire în care sîntem în această viață, dacă toate viciile ne vin din noi înșine, de ce ne plîngem că sîntem subjugați de ele? De ce reproșăm Creatorului relele pe care ni le facem și dușmanii pe care îi înarmăm contra noastră? Să nu stricăm nicidecum pe om; va fi totdeauna bun fără greutate și totdeauna fericit fără remușcări. Vinovații care spun că au fost împinși la crimă sînt tot atît de mincinoși pe cît sînt de răi: cum de nu văd că slăbiciunea de care se plîng e propria lor operă, că prima lor depravare este rezultatul voinței lor, că cedînd voit tuturor ispitelor, le cedează pînă la urmă fără voie și le fac irezistibile? Fără îndoială că nu mai depinde de ei să nu mai fie răi și slabi, dar depinde de ei să nu devină astfel. O! Cît de ușor am rămîne stăpînii pasiunilor noastre chiar în timpul acestei vieți, dacă am ști, cînd obișnuințele nu au fost încă dobîndite, cînd spiritul nostru începe să se deschidă, să-l facem să se ocupe de lucruri pe care trebuie să le cunoască pentru a aprecia pe cele pe care nu le cunoaște; dacă am voi în mod sincer să ne luminăm, nu pentru a străluci în ochii altora, ci pentru a fi buni și înțelepți după natura noastră, pentru a ne face fericiți îndeplinin-

du-ne datoriile. Acest studiu ne pare plictisitor și greu, pentru că nu ne gîndim la el decît după ce de-acum sîntem corupți de viciu, după ce ne-am dedat în voia pasiunilor noastre. Fixăm judecățile și stima noastră înainte de a cunoaște binele și răul și apoi, raportînd totul la această falsă măsură, nu mai dăm nici unui lucru justa sa valoare.

Există o vîrstă la care inima, încă liberă, însă arzătoare, neliniștită, lacomă de fericirea pe care n-o cunoaște, o caută cu o curioasă incertitudine și. înșelată de simțuri, se oprește în fine asupra amăgitoarei ei imagini si crede că o găsește acolo unde nu este. Pentru mine, aceste iluzii au durat prea multă vreme. Vai' Le-am cunoscut prea tîrziu și nu am reușit să le nimicesc cu totul: vor dura tot atîta cît acest corp muritor care le-a produs. Atîta doar că mă seduc degeaba, ele nu mă mai înșală ie știu ce sînt. urmîndu-le. le disprețuiesc; departe de a vedea în ele obiectul fericirii mele, văd în ele obstacolul acesteia. Aștept momentul în care, scăpat de legăturile corpului, voi fi *eu* fără contradicție, fără împărțire, și nu voi avea nevoie decît de mine pentru a fi fericit; așteptîndu-l, sînt fericit chiar din această viață, pentru că relele contează puțin pentru ea, pentru că o privesc aproape ca străină de ființa mea și pentru că tot binele adevărat pe care îl pot scoate din ea depinde numai de mine.

Pentru a mă ridica dinainte, atît cît se poate, la această stare de fericire, de forță și de libertate, mă dedau sublimelor contemplații. Meditez asupra ordinii universului nu ca s-o explic prin zadarnice sisteme, ci ca s-o admir necontenit, ca să ador pe înțeleptul ziditor pe care-l simt în această ordine Conversez cu el, toate facultățile mele se pătrund de esența sa divină, mă înduioșez de binefacerile sale, îl binecuvîntez pentru darurile sale; însă nu mă rog lui. Ce i-aș cere? Să schimbe pentru mine cursul lucrurilor, să facă miracole în favoarea mea? Eu, care trebuie să iubesc mai presus de orice ordinea stabilită de înțelepciunea sa și menținută prin providența sa, cum aș cere oare ca această ordine să fie tulburată pentru mine? Nu, această dorință îndrăzneață ar merita mai curînd să fie pedepsită decît ascultată. Nu-i cer nici puterea de a face bine· de ce i-aș cere ceea ce mi-a dat? Nu mi-a dat el oare conștiința pentru a iubi binele, rațiunea pentru a-l cunoaște, libertatea pentru a-l alege? Dacă fac răul, nu am nici o scuză; îl fac pentru că o vreau: a-i cere să-mi schimbe voința ar însemna să-i cer ceea ce el îmi cere mie; ar însemna ca el să facă treaba mea și eu să primesc plata; dacă n-aș fi mulțumit de starea mea, ar însemna că nu mai vreau să fiu om, că vreau altceva decît ceea ce este, ar însemna că vreau dezordinea și răul. Izvor de dreptate și adevăr, Dumnezeule iertător și bun! În încrederea mea în tine, suprema dorință a inimii mele e ca să se facă voia ta. Adăugîndu-i-o pe a mea, fac ceea ce faci tu, consimt la bunătatea ta; cred că împărtășesc dinainte suprema fericire care e plata ei.

În îndreptățita neîncredere în mine, singurul lucru pe care i-l cer sau mai curînd îl aștept de la dreptatea sa este de a-mi îndrepta greșeala dacă mă rătăcesc și dacă această greșeală îmi este primejdioasă. Pentru a fi de bună credință, nu mă socotesc infailibil; opiniile care mi se par cele mai adevărate sînt, poate, tot atîtea minciuni; căci care om nu ține la ale sale și cîți oameni sînt de acord în toate? Iluzia

care mă înşală putea să vină de la mine, numai el singur mă poate vindeca de ea Am făcut ceea ce am putut pentru a ajunge la adevăr: dar izvorul său e prea înalt cînd îmi lipsesc forţele pentru a merge mai departe, de ce aş putea fi vinovat? Atunci adevărul trebuie să se apropie de mine.

Bunul părinte vorbise cu înfocare; era mişcat, eu la fel. Credeam că-l aud pe divinul Orfeu cîntînd cele dintîi imnuri şi învăţînd pe oameni cultul zeilor. Erau totuşi o mulţime de obiecţii pe care i le puteam face; nu i-am făcut niciuna, pentru că erau mai degrabă stînjenitoare decît solide şi pentru că convingerea era făcută pentru el. Pe măsură ce-mi vorbea potrivit conştiinţei sale, conştiinţa mea părea că-mi confirmă ceea ce mi-a spus.

Sentimentele pe care mi le-ai expus, i-am spus eu[378]) mi se par mai noi mai mult prin ceea ce mărturiseşti că nu ştii decît prin ceea ce zici a crede. Aproape că văd aici teismul sau religia naturală, pe care creştinii vor s-o confunde cu ateismul sau cu ireligia şi care este doctrina direct opusă ei. Dar, în starea actuală a credinţei mele, trebuie mai mult să mă ridic decît să cobor pentru a adopta părerile tale şi mi se pare greu să rămîn tocmai la punctul în care te găseşti, afară numai dacă n-aş fi tot atît de înţelept ca dumneata. Ca să fiu cel puţin tot aşa de sincer vreau să mă consult cu mine însumi. După exemplul pe care mi l-ai dat, trebuie să mă conduc după sentimentul intern; şi tu însuţi m-ai învăţat că, după ce l-ai silit multă vreme să tacă, nu e lucru uşor să-l rechemi. Păstrez cuvîntările dumitale în suflet, trebuie să meditez asupra lor. Dacă, după ce mă voi fi gîndit bine, voi rămîne convins ca si dumneata, atunci vei fi cel din urmă apostol al meu şi eu îţi voi fi prozelit pînă la moarte Continuă totuşi să mă înveţi, căci mi-ai spus numai jumătate din ceea ce trebuie să ştiu. Vorbeşte-mi despre revelaţie, despre scripturi. despre acele dogme obscure în privinţa cărora rătăcesc încă din copilărie, fără a putea să le concep. nici să le cred, şi fără să ştiu cum să le admit, nici cum să le resping.

Da, copilul meu, îmi zise el îmbrăţişîndu-mă, voi termina să-ţi spun ceea ce gîndesc; nu vreau nicidecum să-mi deschid inima pe jumătate; însă dorinţa pe care mi-o mărturiseşti era necesară pentru a mă îndreptăţi să nu am nici o rezervă fată de tine. Nu ţi-am spus nimic pînă aici din ceea ce nu aş fi crezut că-ţi va fi folositor si despre care n-aş fi fost în sinea mea convins. Cercetarea ce-mi rămîne de făcut este cu totul deosebită: nu văd aici decît încurcături, mistere, obscuritate; nu am decît incertitudine şi neîncredere asupra acestor lucruri. Nu mă hotărăsc decît tremurînd şi-ţi spun mai curînd îndoielile decît părerile mele. Dacă sentimentele tale ai fi mai statornice, aş ezita să ti le expun pe ale mele: însă în starea în care te găseşti vei ajunge să cugeţi ca mine*). În plus să nu atribui cuvintelor mele decît autoritatea raţiunii; nu ştiu dacă nu greşesc. E greu, în cadrul unei discuţii, să nu foloseşti cîteodată tonul afirmativ; dar aminteşte-ţi că aici toate afirmaţiile mele nu sînt decît

---

378) Rousseau îşi expune vederile asupra religiei prin gura vicarului din Savoia: vicarul se adresează lui Emil, pentru a-l face să pătrundă tainele vieţii şi naturii şi să poată ajunge astfel la *religia naturală*.

*) Iată, cred, ce ar putea bunul vicar să spună azi în mod public.

motive de îndoială. Caută tu însuţi adevărul; în ce mă priveşte, nu-ţi promit decît buna-credinţă.

Nu vezi în expunerea mea decît o religie naturală; este ciudat că mai trebuie o alta! Cum aş putea să cunosc această necesitate? De ce aş putea fi vinovat dacă servesc pe Dumnezeu după lumina pe care o dă el spiritului meu şi după sentimentele pe care le inspiră inimii mele? Ce puritate morală, ce dogmă utilă omului şi de cinste creatorului său pot scoate dintr-o doctrină pozitivă, pe care n-aş putea-o scoate fără ea din buna folosinţă a facultăţilor mele? Arată-mi ce se poate adăuga. pentru slava lui Dumnezeu, pentru binele societăţii şi pentru folosul meu propriu. la datoriile legii naturale şi ce virtute se va putea naşte dintr-un nou cult, care să nu fie o consecinţă a cultului meu? Cele mai mari idei despre divinitate ne vin numai prin raţiune. Priveşte spectacolul naturii. ascultă vocea interioară. Nu a spus Dumnezeu totul ochilor noştri, conştiinţei noastre, judecăţii noastre? Ce ar putea oamenii să ne spună mai mult? Revelaţiile lor nu fac decît să-l degradeze pe Dumnezeu, dîndu-i pasiunile omeneşti. Departe de a lămuri noţiunile despre marea Fiinţă, văd că dogmele particulare le încurcă: departe de a le înnobila, le înjosesc: misterelor de neconceput care o înconjoară. ele le adaugă contradicţii absurde; ele îl fac pe om orgolios, intolerant, crud; în loc să stabilească pacea pe pămînt, ele aduc aici sabia şi focul. Mă întreb: la ce bun toate acestea, fără să ştiu să-mi răspund. Nu văd în ele decît crimele oamenilor şi suferinţele genului uman.

Mi se spune că trebuie o revelatie pentru a-i învăţa pe oameni felul în care Dumnezeu vrea să fie slujit: se aduce ca probă diversitatea cultelor bizare pe care le-au instituit şi nu se vede că însăşi această diversitate vine din fantezia revelaţiilor. Îndată ce popoarele s-au gîndit a-l face pe Dumnezeu să vorbească, fiecare l-a făcut să vorbească pe placul său şi l-a făcut să spună ceea ce a vrut el. Dacă nu s-ar fi ascultat decît ceea ce spune Dumnezeu inimii omului, n-ar fi fost niciodată decît o singură religie pe pămînt.

Trebuie un cult uniform: înţeleg prea bine; dar acest cult era oare atît de important încît trebuia întreg aparatul puterii divine pentru a-l stabili? Să nu confundăm nicidecum ceremonialul religiei cu religia. Cultul pe care Dumnezeu îl cere este cel al inimii; iar acesta cînd e sincer. este totdeauna uniform. Ar însemna să ai o vanitate nebunească să-ţi imaginezi că Dumnezeu are un interes atît de mare pentru forma hainei preotului, pentru ordinea cuvintelor pe care le pronunţă, pentru gesturile pe care le face înaintea altarului şi pentru toate închinăciunile lui. Ei, prietene, stai drept cît eşti tu de înalt, vei fi totdeauna destul de aproape de pămînt. Dumnezeu vrea să fie adorat în spirit şi în adevăr: această datorie este a tuturor religiilor, a tuturor ţărilor, a tuturor oamenilor. În ceea ce priveşte cultul exterior, dacă el trebuie să fie uniform pentru buna ordine, aceasta este numai o chestiune de reglementare, nu e nevoie de nici o revelaţie în acest scop.

Nu am început însă cu toate aceste reflecţii. Purtat de prejudecăţile educaţiei şi de acel periculos amor propriu care vrea să-l ducă pe om totdeauna deasupra sferei sale, neputînd să ridic slabele mele concepţii pînă la marea Fiinţă, m-am forţat s-o cobor pînă la mine. Apropiam raportu-

rile infinit depărtate pe care ea le-a pus între natura mea și a ei. Voiam comunicări mai apropiate. învățături mai particulare și, nemulțumit de a-l face pe Dumnezeu asemănător omului, pentru a fi eu însumi privilegiat printre semenii mei. voiam cunoștințe supranaturale; voiam un cult exclusiv; voiam ca Dumnezeu să-mi spună ceea ce nu a spus altora. sau ceea ce alții nu auziseră ca mine.

Privind punctul la care ajunsesem ca punctul comun de unde plecau toți credincioșii pentru a ajunge la un cult mai luminat, nu găseam în dogmele religiei naturale decît elementele oricărei religii. Luam în considerație această diversitate de secte care domnesc pe pămînt și care se învinovățesc mutual de minciună și eroare; întrebam: *Care este cea bună?* Fiecare îmi răspundea: A mea*); fiecare zicea: Numai eu și adepții mei gîndim just; toți ceilalți greșesc. *Și cum știi că secta ta este cea bună?* Pentru că Dumnezeu a zis. Si cine ți-a spus că Dumnezeu a zis așa? Pastorul meu, care știe bine. Pastorul meu mi-a spus să cred așa, și așa cred; el mă asigură că toți care zic altfel decît el mint și de aceea nu-i ascult.

Cum, gîndeam eu, adevărul nu este oare unul, și ceea ce la mine e adevărat poate fi greșit la tine? Dacă metoda celui ce urmează drumul bun și cea a celui care se rătăcește este aceeași, ce merit sau ce prejudiciu are unul mai mult decît celălalt? Alegerea lor este efectul hazardului. A le-o imputa este o nedreptate, ar însemna să recompensezi sau să pedepsești pentru că cineva s-a născut în cutare sau cutare țară. A îndrăzni să spui că Dumnezeu ne judecă astfel înseamnă să insulți dreptatea lui.

Sau toate religiile sînt bune și plăcute lui Dumnezeu, sau, dacă este una pe care o impune oamenilor și-i pedepsește cînd n-o recunosc. el a dat acesteia semne sigure și învederate spre a fi deosebită și cunoscută ca fiind singura adevărată; aceste semne se află în toate timpurile și în toate locurile. ele sînt simțite deopotrivă de toți oamenii mari și mici, învățați și proști, europeni, indieni, africani, piei-roșii. Dacă ar fi pe pămînt o religie în afara căreia n-ar exista decît pedeapsa eternă și dacă

---

*) „Toți, zice un bun și înțelept preot, spun c-o țin si o cred (și toți folosesc acest jargon), nefiind venită de la oameni sau de la altă creatură, ci de la Dumnezeu.

Dar spunînd adevărul, fără a măguli sau a ascunde ceva, nu este așa; ele (religiile — *n n*) sînt, orice s-ar spune, ținute prin mîini și mijloace omenești; mărturie e mai întîi felul cum au fost primite religiile în lume și cum sînt primite încă de particulari. Națiunea, tara, locul determină religia; aparții de cea de care ține locul unde esti născut și crescut: sîntem circumciși, botezați, evrei, mahomedani, creștini, înainte de a ști că sîntem oameni; religia nu ține de alegerea și preferința noastră; mărturie sînt, apoi, viața si moravurile atît de rău potrivite cu religia; mărturie sînt împrejurările omenești și ușuratice, cînd se procedează contrar prevederilor religiei proprii." (Charron, *Despre înțelepciune,* Cartea II, capitolul V, p. 257, Bordeaux, 1601).[379]

După toată aparența, sincera profesiune de credință a virtuosului teolog din Condom nu ar fi fost prea deosebită de cea a vicarului din Savoia.

[379]) Charron (1541—1603), mai întîi avocat, apoi predicator al reginei Margareta, adept al scepticismului, a ajuns în cele din urmă la Bordeaux, unde a intrat în legături strînse cu Montaigne. Ultimii ani i-a trăit la Condom, ca vicar al episcopului Cahors. Petitain ne atrage atenția că Montaigne (*Eseuri,* II, 12) scrie în același sens: „Sîntem creștini exact așa cum sîntem perigordieni sau germani" (cf. Sallwürk, *op. cit.*, vol. II, p. 136 și Richard, p. 624).

în vreo parte oarecare a lumii s-ar afla un singur muritor de bună-credință care să nu fie izbit de evidența ei, Dumnezeul acestei religii ar fi cel mai nedrept și cel mai crud dintre tirani.

Căutăm deci în mod sincer adevărul? Să nu recunoaștem atunci nici dreptul nașterii, nici autoritatea părinților bisericii sau a pastorilor, ci să supunem cercetării conștiinței și a rațiunii tot ce ne-au învățat ei din copilărie. Degeaba îmi strigă: Supune-ți rațiunea, căci tot așa poate să-mi spună și cel care mă înșală; îmi trebuie argumente pentru a-mi supune rațiunea.

Toată teologia pe care o pot dobîndi prin mine însumi cercetînd universul și folosind bine facultățile mele se mărginește la ceea ce ți-am explicat mai înainte. Pentru a ști mai mult, trebuie să recurg la mijloace extraordinare. Aceste mijloace n-ar putea fi autoritatea oamenilor: căci, nici un om nefiind de altă specie decît mine, tot ceea ce un om cunoaște în mod natural pot să cunosc și eu, iar un alt om se poate înșela tot așa de bine ca și mine; cînd cred ceea ce spune, nu cred fiindcă o spune, ci fiindcă mi-o dovedește. Mărturia oamenilor nu e, așadar, în fond decît mărturia rațiunii mele însăși și nu adaug nimic la mijloacele naturale pe care mi le-a dat Dumnezeu ca să cunosc adevărul.

Apostol al adevărului, ce ai a-mi spune pe care eu să nu-l pot judeca? Dumnezeu însuși a vorbit; ascultă relevația sa. Aceasta este altceva. Dumnezeu a vorbit! Iată în adevăr o vorbă mare. Cui a vorbit el? A vorbit oamenilor. De ce oare nu am auzit nimic? A însărcinat pe alți oameni să-ți spună cuvîntul său. Înțeleg: aceștia sînt oameni care-mi vor spune ceea ce a zis Dumnezeu. Aș fi preferat să-l aud pe Dumnezeu însuși. Nu l-ar fi costat mai mult și eu aș fi fost la adăpost de înșelăciune. Îți dă chezășie arătînd minunea trimișilor săi. Cum? Prin minuni. Unde sînt aceste minuni? În cărți. Și cine a făcut aceste cărți? Oamenii. Și cine a văzut aceste minuni? Oamenii care le dovedesc. Ce! Totdeauna mărturii omenești! Totdeauna oameni care spun ceea ce au spus alți oameni! Cîți oameni între Dumnezeu și mine! Totuși, să vedem, să examinăm, să comparăm, să verificăm. O, dacă Dumnezeu m-ar fi scutit de toată această muncă, oare l-aș fi slujit cu mai puțină tragere de inimă?

Ia seama, prietene, în ce discuție oribilă m-am angajat; de ce erudiție imensă am nevoie pentru a ajunge pînă în cea mai îndepărtată antichitate, pentru a examina, a cîntări, a confrunta profețiile, revelațiile, faptele, toate monumentele de credință produse în toate țările lumii, pentru a le putea stabili timpul, locul, autorii, împrejurările! Ce corectitudine de critic îmi este necesară pentru a distinge piesele autentice de piesele presupuse; pentru a compara obiecțiile cu răspunsurile, traducerile cu originalele; pentru a judeca imparțialitatea martorilor, bunul lor simț, cunoștințele lor; pentru a ști dacă nu a fost nimic suprimat, nimic adăugat, nimic trecut dintr-un loc într-altul, schimbat, falsificat; pentru a înlătura contradicțiile care rămîn, pentru a judeca ce greutate trebuie să aibă tăcerea adversarilor față de faptele aduse împotriva lor și dacă aceste fapte le-au fost cunoscute; dacă le-au apreciat destul pentru a se hotărî să răspundă; dacă au fost cărțile atît de răspîndite încît să ajungă și ale noastre la ei; dacă avem destulă bună-credință pentru a da curs liber ia ale lor printre noi și pentru a le lăsa cele mai puternice obiecții ale lor așa cum le-au făcut.

Odată recunoscute ca incontestabile toate aceste amănunte, trebuie să trecem la probele misiunii autorilor lor; trebuie să știm bine legile întîmplării și probabilitățile care se pot ivi, pentru a judeca ce previziune nu se poate îndeplini fără miracol; să cunoaștem spiritul limbilor originale, pentru a distinge ce e profeție în aceste limbi și ce este numai figură oratorică; ce fapte sînt în ordinea naturii și ce fapte nu sînt, pentru a putea spune pînă la ce punct un om iscusit poate fascina ochii celor simpli, poate uimi chiar oamenii luminați; să cercetăm în ce fel trebuie să fie o minune și ce autenticitate trebuie să aibă, nu numai pentru a fi crezută, dar pentru a putea fi pedepsit cel care se îndoiește; să comparăm probele minunilor adevărate și ale minunilor false și să găsim regulile sigure pentru a le discerne; în fine, să spunem de ce, pentru a-și dovedi cuvîntul, Dumnezeu alege mijloace care ele însele au atît de mare nevoie de dovezi, ca și cum s-ar distra cu credulitatea oamenilor și ar evita înadins adevăratele mijloace pentru a-i convinge.

Să presupunem că majestatea sa divină binevoiește să se înjosească suficient pentru a-l face pe un om instrument al dorințelor sale sacre? Este oare rațional, este drept să ceri ca tot genul omenesc să asculte de vocea acestui trimis, fără ca rostul lui să fi fost cunoscut? Este oare echitabil să-i dai toate scrisorile de acreditare doar pentru cîteva semne particulare făcute în fața a cîtorva inși obscuri și despre care tot restul omenirii nu va afla niciodată nimic decît din auzite? Dacă din orice parte a lumii s-ar lua ca adevărate toate minunile pe care poporul și oamenii simpli zic că le-au văzut fiecare sectă ar fi cea bună; ar fi mai multe minuni decît evenimente naturale și cea mai mare dintre toate miracolele ar fi că acolo unde există fanatici persecutați nu se produc deloc miracole. Ordinea neștirbită a naturii este cea care arată cel mai bine ființa supremă; dacă s-ar întîmpla multe excepții, n-aș ști ce să mai cred, iar în ce mă privește, cred prea mult în Dumnezeu pentru a crede în atîtea miracole prea puțin demne de el[380]).

Să presupunem că vine un om și ne vorbește astfel: Muritorilor, vă anunț voința Celui Înalt; recunoașteți în cuvîntul meu pe cel ce mă trimite. Poruncesc soarelui să-și schimbe cursul, stelelor să se aranjeze altfel, munților să se niveleze, valurilor să se înalțe, pămîntului să ia o altă înfățișare. În fața acestor minuni cine nu va recunoaște îndată pe stăpînul naturii? Ea nu ascultă de impostori; miracolele lor se fac la răspîntii, în pustiuri, în camere; iar aici profită un număr mic de spectatori, dispuși să creadă orice Cine va îndrăzni să-mi spună cîți martori oculari trebuie pentru ca o minune să fie demnă de crezare? Dacă miracolele voastre făcute pentru a vă dovedi doctrina au nevoie să fie și ele dovedite, la ce servesc ele? Mai bine ar fi să nu mai faceți minuni.

Rămîne, în fine, proba cea mai importantă a doctrinei anunțate; căci, întrucît cei care spun că Dumnezeu face miracole pe pămînt pretind că și diavolul le imită cîteodată, chiar dacă am avea minuni pe deplin dovedite, n-am fi ajuns mai departe decît înainte și deoarece magicienii

---

[380]) Nu e cazul să se scoată din acest context concluzia că Rousseau ar nega toate „miracolele". El respinge numai pe cele „mici" care nu fac decît să discrediteze pe cele „mari", admițînd numai învierea și înălțarea lui Christ.

lui Faraon îndrăzneau, chiar în prezența lui Moise, să facă aceleași semne pe care acesta le făcea din ordinul dat anume de Dumnezeu, de ce. în lipsa lui, n-ar fi pretins, pentru același motiv, aceeași autoritate? Astfel, după ce doctrina a fost dovedită prin minune, trebuie dovedită minunea prin doctrină*), de teamă ca nu cumva opera demonului să fie luată drept opera lui Dumnezeu. Ce crezi despre această dialelă?[381]).

Această doctrină venind de la Dumnezeu trebuie să poarte caracterul sacru al divinității: nu numai că ea trebuie să lumineze ideile confuze pe care raționamentul le imprimă în spiritul nostru, însă ea trebuie să ne propună un cult, o morală și maxime potrivite singurelor atribute prin care îi concepem esența. Dacă ea nu ne învață decît lucrurile absurde și fără rațiune, dacă nu ne inspiră decît sentimente de aversiune pentru semenii noștri și de frică pentru noi înșine și dacă nu ne zugrăvește decît un Dumnezeu mînios, gelos, răzbunător, părtinitor, plin de ură față de oameni, un Dumnezeu al războiului și al luptelor, gata totdeauna să distrugă și să arunce trăznetul, vorbind totdeauna de suferință, de pedepse și lăudîndu-se că pedepsește chiar și pe nevinovați, inima mea nu va fi deloc atrasă spre acest Dumnezeu teribil și mă voi feri să părăsesc religia naturală ca s-o îmbrățișez pe aceasta; căci vezi bine că eu trebuie în mod necesar să aleg. Dumnezeul vostru nu e al nostru, aș zice acestor sectari. Cel ce începe prin a-și alege un singur popor și proscrie restul genului omenesc nu este tatăl comun al oamenilor. Cel ce pedepsește la chinul etern cea mai mare parte a creaturilor sale nu e Dumnezeul iertător și bun pe care mi l-a arătat rațiunea.

În privința dogmelor, rațiunea îmi spune că ele trebuie să fie clare, luminoase și să te impresioneze prin evidența lor. Dacă religia naturală e insuficientă, aceasta se datorește faptului că ea lasă în obscuritate marile adevăruri pe care ni le învață; ține de revelație de a învăța acele adevă-

---

*) Acest lucru este explicat în mai de locuri în scriptură și, între altele, în *Deuteronom*, capitolul XIII, unde se spune că, dacă un profet cînd vestește alți zei își confirmă spusele prin minuni și dacă ceea ce prezice se întîmplă, în loc de a avea vreo considerație pentru aceasta, profetul trebuie dat morții. Cînd deci păgînii omorau pe apostolii care le vesteau un alt Dumnezeu și dovedeau misiunea lor prin preziceri și miracole nu văd ce li s-ar fi putut imputa în mod real, care să nu se fi putut întoarce îndată împotriva lor. Or, ce-i de făcut în asemenea caz? Un singur lucru: să se revină la raționament și să se lase deoparte miracolele. Ar fi fost mai bine să nu se fi recurs la ele. E aici bun simț din cel mai simplu, care nu se poate întuneca decît prin distincții dintre cele mai subtile. Subtilități în creștinism! Isus Christos a greșit deci promițînd împărăția cerurilor celor simpli? A greșit deci cînd a început cea mai frumoasă din predicile sale prin a ferici pe cei săraci cu spiritul, dacă trebuie atîta spirit pentru a-i înțelege doctrina și a învăța să crezi în el? Cînd îmi vei aduce dovezi că trebuie să mă supun, totul va merge foarte bine; dar, ca să-mi aduci dovezi, trebuie să mi le faci înțelese; măsoară-ți raționamentele după capacitatea unuia sărac cu spiritul, sau nu voi mai recunoaște în tine adevăratul discipol al învățătorului tău, iar ceea ce predici nu e doctrina lui.

[381]) Se numește astfel în logică argumentul prin care se arată cercul vicios rezultat dintr-un raționament care se reduce la a proba un lucru nesigur și obscur printr-un alt lucru cu aceleași defecte, apoi de a demonstra al doilea lucru prin cel dintîi. Dialela este argumentul favorit al scepticilor sau pyrrhonienilor și cel mai formidabil, zice Bayle, dintre toate pe care le folosesc aceștia împotriva dogmaticilor (cf. J.-J. R o u s s e a u, *Oeuvres complètes*, tome II, 1861, p. 590, nota Petitain).

ruri într-un mod accesibil spiritului uman, de a le aduce la înțelegerea lui, de a-l face să le poată înțelege spre a le putea crede. Credința se asigură și se întărește prin inteligență. cea mai bună dintre religii este în mod necesar și cea mai clară; acela care încarcă cu mistere, cu contradicții cultul pe care mi-l predică mă face neîncrezător chiar prin aceasta. Dumnezeul pe care-l ador nu este un Dumnezeu al întunericului; nu m-a dotat nicidecum cu o inteligență pentru a-mi interzice întrebuințarea ei; a-mi zice să-mi supun rațiunea înseamnă să insulți pe creatorul său. Trimișii adevărului nu tiranizează nicidecum rațiunea mea, ci o luminează.

Am înlăturat orice autoritate umană și fără ea nu voi putea vedea cum poate un om convinge pe altul predicîndu-i o doctrină nerațională. Să punem pentru moment pe acești doi oameni față în față și să vedem ce și-ar putea spune în această vorbire aprigă. obișnuită celor două părți.

INSPIRATUL

Rațiunea îți spune că întregul e mai mare decît partea: însă eu te învăț, din partea lui Dumnezeu, că partea e mai mare decît întregul.

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Cine ești dumneata ca să îndrăznești să spui că Dumnezeu se contrazice? Pe cine să cred de preferință. pe el care mă învață prin rațiune adevărurile eterne sau pe dumneata care mi-anunți din partea lui o absurditate?

INSPIRATUL

Pe mine, pentru că învățătura e mai pozitivă și îți voi dovedi în mod invincibil că el mă trimite.

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Cum? Îmi vei dovedi că Dumnezeu te trimite să declari împotriva lui? Ce fel de probe vor fi probele dumitale pentru a mă convinge că e mai sigur că Dumnezeu îmi vorbește prin gura dumitale decît prin inteligența care mi-a dat-o?

INSPIRATUL

Inteligența pe care ți-a dat-o! Om mic și vanitos! Parcă ai fi primul necredincios pe care îl rătăcește rațiunea coruptă de păcat.

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Om al lui Dumnezeu, se poate ca nici dumneata să nu fii cel dintîi înșelător care își dă aroganța drept probă a misiunii sale.

INSPIRATUL

Ce! Filosofii știu să și insulte?

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Cîteodată! Cînd sfinții le dau exemplu.

INSPIRATUL

O, eu am dreptul s-o spun, eu vorbesc din partea lui Dumnezeu.

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Ar fi bine să-ți arăți titlurile înainte de a te folosi de privilegiile dumitale.

INSPIRATUL

Titlurile mele sînt autentice. Pămîntul și cerul fac dovada pentru mine. Urmărește-mi, te rog, bine raționamentele.

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Raționamentele dumitale! Nu te gîndi la asta. Să mă înveți că rațiunea mă înșală, nu înseamnă oare să respingi ceea ce mi-ai spune în sprijinul dumitale? Cine vrea să înlăture rațiunea trebuie să convingă fără să se servească de ea. Căci, să presupunem că raționînd m-ai fi convins: cum aș putea ști dacă nu cumva rațiunea mea coruptă de păcat e cea care mă face să aprob ceea ce-mi spui? Dealtfel, ce probă, ce demonstrație ai putea să întrebuințezi vreodată, care să fie mai evidentă decît axioma pe care trebuie s-o distrugă? Poți tot atît de lesne să crezi că un bun silogism este o minciună, pe cît aceea că partea e mai mare decît întregul.

INSPIRATUL

Ce diferență! Probele mele sînt fără replică; ele sînt de ordin supranatural.

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Supranatural! Ce înseamnă acest cuvînt? Nu-l înțeleg.

INSPIRATUL

Schimbări în ordinea naturii, profeții, miracole, minuni de tot felul.

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Minuni! Miracole! Nu am văzut niciodată așa ceva.

INSPIRATUL

Au văzut alții pentru dumneata. Martori cu grămada... mărturia popoarelor...

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Mărturia popoarelor este de ordin supranatural?

INSPIRATUL

Nu; însă cînd e anonimă, nu se poate contesta.

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Nu există ceva mai incontestabil decît principiile rațiunii și nu se poate îngădui o absurditate pe temeiul mărturiei oamenilor. Încă o dată, să vedem probele supranaturale, căci mărturia genului omenesc nu este o asemenea probă.

INSPIRATUL

Inimă împietrită! Grația divină nu-ți spune nimic.

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Nu e vina mea, căci, după dumneata, trebuie de-acum să fi primit grația pentru a ști s-o ceri. Începe deci să-mi vorbești în locul ei.

INSPIRATUL

A! Tocmai aceasta o fac și nu mă asculți. Dar ce zici despre profeții?

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Zic întîi că nu am auzit profeții, precum nu am văzut miracole. Ba, mai mult, zic că nici o profeție nu ar avea vreo autoritate pentru mine.

INSPIRATUL

Unealtă a diavolului! Și de ce profețiile nu au autoritate pentru dumneata?

CEL CE RAȚIONEAZĂ

Deoarece, pentru a o avea, ar trebui trei lucruri al căror concurs este imposibil: să fi fost martor al profeției, să fi fost martor al evenimentului și să mi se fi demonstrat că acest eveniment nu a avut vreo coincidență întîmplătoare cu profeția; căci, chiar dacă ea ar fi mai precisă, mai clară, mai luminoasă decît o axiomă de geometrie, cîtă vreme claritatea unei profeții făcute la întîmplare nu face imposibilă împlinirea ei, săvîrșirea acestei împliniri nu dovedește la rigoare nimic pentru cel ce a prezis.

Iată, așadar, la ce se reduc pretinsele dumitale probe supranaturale, miracolele și profețiile dumitale. Să crezi toate acestea pe cuvîntul altuia și să supui autorității oamenilor autoritatea lui Dumnezeu care vorbește rațiunii mele. Dacă adevărurile eterne pe care le concepe spiritul meu ar putea suferi vreo știrbire, n-ar mai exista pentru mine nici un fel de certitudine și, departe de a crede că îmi vorbești în numele lui Dumnezeu, nu aș mai fi nici măcar încredințat că el există.

Iată cîte dificultăți, copilul meu, și încă acestea nu sînt toate. Printre atîtea religii diverse care se proscriu și se exclud mutual, una singură e cea bună, dacă în adevăr există una bună. Pentru a o cunoaște, nu e destul să examinezi una, trebuie să le examinezi pe toate și oricare ar fi problema, nu trebuie să condamni fără a înțelege*); trebuie să compari obiecțiile cu probele; trebuie să știi ce opune fiecare celeilalte și ceea ce li se răspunde. Cu cît un sentiment ni se pare mai demonstrat, cu atît trebuie să cercetăm pe ce se întemeiază atîția oameni care nu-l socotesc la fel. Trebuie să fie cineva prea simplu pentru a crede că e de ajuns

*) Plutarh afirmă că stoicienii, între alte ciudate paradoxe, susțin că într-o judecată contradictorie e inutil să asculți cele două părți. Căci, zic ei, sau cel dintîi a dovedit ceea ce spune, sau n-a dovedit: dacă a dovedit, s-a spus totul și partea adversă trebuie să fie condamnată. Dacă nu a dovedit, nu are dreptate și trebuie să fie respins Găsesc că metoda celor care admit o revelație exclusivă seamănă mult cu cea a stoicienilor. De îndată ce fiecare pretinde că numai el are dreptate, pentru a putea alege între atîtea părți, trebuie să-i asculți pe toți, altfel ești nedrept.

a asculta pe învățații partidului său pentru a cunoaște temeiurile partidului contrar. Unde sînt teologii care să se laude cu buna lor credință? Unde sînt cei care pentru a combate argumentele adversarilor lor nu încep prin a-i slăbi? Fiecare strălucește în partidul său: dar cel care în mijlocul a lor săi e mîndru de argumentele sale ar face o figură foarte proastă cu aceleași argumente printre oamenii altui partid. Vrei să te instruiești din cărți? Ce erudiție trebuie să dobîndești, cîte limbi trebuie să înveți, cîte biblioteci trebuie să răsfoiești, ce imensă lectură trebuie să faci! Cine mă va călăuzi în alegere? Cu greu se vor găsi într-o țară cele mai bune cărți ale partidului contrar. cu atît mai puțin pe cele ale tuturor partidelor; cînd le-ai găsi. ele ar fi îndată combătute. Cel ce lipsește nu are niciodată dreptate și argumentele proaste. spuse cu îndrăzneală. șterg ușor pe cele bune, expuse cu dispreț. Dealtfel, adesea nimic nu este mai înșelător decît cărțile și nimic nu redă cu mai puțină fidelitate sentimentele celor care le-au scris. Dacă ai fi vrut să judeci credința catolică după cartea lui Bossuet, nu ai fi fost satisfăcut după ce ai trăit în mijlocul nostru. Ai fi văzut că doctrina cu care se răspunde protestanților nu e nicidecum cea care se propovăduiește poporului și că cele scrise de Bossuet nu seamănă deloc cu învățăturile catolice[383]). Pentru a judeca bine o religie, nu trebuie s-o studiezi în cărțile partizanilor ei. trebuie să te duci s-o înveți la ei; aceasta este cu totul altceva. Fiecare are tradițiile sale, înțelesurile sale. obiceiurile sale, prejudecățile sale, care formează spiritul credinței sale și pe care trebuie să le întîlnești pentru a le putea judeca. Cîte popoare mari nu tipăresc nici o carte și nu citesc cărțile noastre! Cum vor judeca ele opiniile noastre? Cum vom judeca noi opiniile lor? Noi îi batjocorim, ele ne disprețuiesc și dacă cetățenii noștri le iau în batjocură, lor nu le lipsesc pentru a ne ridiculiza decît să călătorească printre noi. În ce țară nu există oare oameni cu bun simț, oameni de bună credință, oameni cinstiți, prieteni ai adevărului, care, pentru a-l profesa, nu caută decît să-l cunoască? Totuși fiecare vede adevărul în cultul său și găsește absurde cultele celorlalte națiuni. Aceste culte străine nu sînt deci atît de extravagante cum ni se par nouă, sau rațiunea pe care o găsim în ale nostre nu dovedește nimic.

Avem în Europa trei religii principale. Una admite o singură revelatie, alta admite două, cealaltă admite trei. Fiecare detestă, urăște pe celelalte două, le acuză de orbire, de nesimțire, de încăpățînare și minciună. Ce om imparțial va îndrăzni să le judece, fără să cîntărească bine întîi dovezile lor și fără să le asculte bine argumentele? Cea care admite o singură revelație e cea mai veche și pare cea mai sigură; cea care admite trei e cea mai nouă și pare cea mai consecventă; cea care admite două și respinge pe a treia se poate să fie cea mai bună. dar are toate prejudecățile împotriva ei; inconsecvența ei sare în ochi.

Cărțile sacre în care se găsesc cele trei revelații sînt scrise în limbi necunoscute popoarelor care le urmează. Evreii nu mai înteleg limba ebraică, creștinii nu știu nici ebraica, nici greaca; turcii și persanii nu înțeleg deloc araba și chiar arabii moderni nu mai vorbesc limba lui Mahomed. Nu este aici un mod foarte simplu de a-i învăța pe oameni, vor-

---

383) Cartea de care e vorba este *Expunerea doctrinei bisericii catolice.*

bindu-le totdeauna într-o limbă pe care ei n-o înţeleg deloc? Se va zice că aceste cărţi se traduc. Frumos răspuns! Cine mă va asigura că aceste cărţi sînt traduse în mod fidel, că este măcar cu putinţă o astfel de traducere? Si cînd Dumnezeu vrea neapărat să vorbească oamenilor, de ce să aibă nevoie de interpret?

Nu voi concepe niciodată că ceea ce trebuie să ştie orice om ar fi închis în cărţi şi că cel ce nu are la îndemînă nici cărţi, nici oameni care le înţeleg ar fi pedepsit pentru o ignoranţă involuntară. Totdeauna cărţi! Ce manie! Pentru că Europa e plină de cărţi, europenii le privesc ca fiind de neînlăturat, fără să se gîndească la faptul că pe trei sferturi de pe faţa pămîntului ele nu au fost văzute niciodată. Nu au fost scrise oare toate cărţile de oameni? De ce, aşadar, ar avea omul nevoie de ele pentru a-şi cunoaşte datoriile şi ce mijloace avea el de a le cunoaşte înainte ca aceste cărţi să se fi scris? Sau va putea să înveţe singur datoriile sale, sau e scutit de a le cunoaşte.

Catolicii noştri fac mult zgomot de autoritatea bisericii; dar ce cîştigă ei prin aceasta, dacă pentru stabilirea acestei autorităţi le trebuie un aparat de probe atît de mare cît le trebuie altor secte pentru a-şi stabili în mod direct doctrina lor? Biserica decide că biserica are dreptul de a decide. Este cumva aici o autoritate bine dovedită? Ieşiţi de aici, veţi intra în toate discuţiile noastre.

Cunoaşteţi mulţi creştini care s-au ostenit să examineze cu grijă ce invocă iudaismul împotriva lor? Dacă vreunul a văzut ceva, a văzut în cărţile creştinilor. Bun procedeu pentru a se instrui asupra temeiurilor adversarilor lor! Dar cum se face? Dacă cineva ar îndrăzni să publice printre noi[384]) cărţi în care s-ar favoriza în mod deschis iudaismul, am pedepsi pe autor, pe editor şi pe librar*). Această reglementare e comodă şi sigură pentru a avea totdeauna dreptate. Este o plăcere să combaţi inşi care nu îndrăznesc a vorbi.

Aceia dintre noi care pot duce conversaţii cu evreii nu au progresat cu nimic. Nenorociţii se simt la discreţia noastră; tirania pe care o exercităm asupra lor îi face fricoşi; ştiu ce puţină importanţă are nedreptatea şi cruzimea faţă de caritatea creştină; ce ar îndrăzni să spună ei oare fără a se expune strigătelor noastre de blestem? Lăcomia ne face zeloşi, iar ei sînt prea bogaţi pentru a avea dreptate. Cei mai savanţi, cei mai luminaţi sînt totdeauna cei mai precauţi. Vei putea converti pe un nenorocit, plătit ca să-şi calomnieze secta; vei face să vorbească unii negustori prăpădiţi care vor ceda pentru a vă linguşi; vei învinge ignoranţa sau laşitatea lor, în vreme ce învăţaţii lor vor zîmbi în tăcere de inepţia voastră. Credeţi oare că în locurile în care s-ar simţi în siguranţă aţi dispune tot aşa de lesne de ei? În Sorbona, e clar ca lumina zilei că previziunea

---

[384]) Variantă:.. cărţi în care s-ar afirma, în care s-ar sili să probeze că Isus nu e Mesia.

*) Dintr-o mie de fapte cunoscute, iată unul care nu are nevoie de comentar. În secolul al XVI-lea, teologii catolici, condamnînd la ardere toate cărţile evreilor, fără deosebire, ilustrul şi savantul Reuchlin, consultat asupra acestui fapt, şi-a atras lovituri teribile care erau să-l piardă numai pentru că fusese de părerea că s-ar putea păstra din aceste cărţi acelea care nu spun nimic împotriva creştinismului şi care tratau materii ce nu aveau nimic comun cu religia.

despre Mesia se raportează la Isus Christos. La rabinii din Amsterdam este tot atît de clar că prezicerile nu au nici cea mai mică legătură cu acesta. Nu voi crede niciodată că am înțeles bine temeiurile evreilor, pînă cînd aceștia nu vor avea un stat liber, școli, universități în care să poată vorbi și discuta fără risc. Numai atunci vom putea ști ceea ce au ei de spus.

La Constantinopol, turcii își expun argumentele lor, dar noi nu îndrăznim să spunem pe ale noastre: acolo e rîndul nostru să ne înclinăm. Dacă pentru Mahomed, în care noi nu credem deloc, turcii cer de la noi același respect pe care îl cerem noi evreilor pentru Isus Christos, în care ei nu cred mai mult, greșesc oare turcii, avem noi dreptate? Pe ce principii echitabile vom rezolva această chestiune?

Două treimi din genul omenesc nu sînt nici evrei, nici mahomedani, nici creștini. Și cîte milioane de oameni n-au auzit vorbindu-se de Moise, de Isus Christos și nici de Mahomed? Se neagă acest lucru; se susține că misionarii noștrii merg pretutindeni. E lesne de zis. Dar merg ei oare în inima Africii încă necunoscute, în care nici un european nu a pătruns vreodată pînă în prezent? Se duc ei în Tartaria mediteraneană[384a]) să urmărească pe cal hoardele rătăcitoare de care nu se apropie niciodată vreun străin și care nu au auzit vorbindu-se de Papă și abia dacă-l cunosc pe marele Lama? Se duc ei oare în continentele imense ale Americii, unde națiuni întregi nu știu pînă acum că popoare din alte lumi au pus piciorul în lumea lor? Se duc ei în Japonia, de unde au fost goniți pentru totdeauna din cauza uneltirilor lor și unde generațiile noi îi cunosc pe predecesorii lor ca pe niște intriganți vicleni, veniți cu un zel ipocrit să pună mîna ușor pe putere? Se duc ei în haremul prinților din Asia să propovăduiască Evanghelia acelor mii de biete sclave? Ce au făcut femeile din această parte a lumii pentru ca nici un misionar să nu le poată propovădui credința? Vor merge ele toate în infern pentru că au fost ținute închise?

Chiar dacă ar fi adevărat că Evanghelia e cunoscută pe tot pămîntul, ce am cîștiga oare? În ajunul zilei în care primul misionar a sosit într-un ținut, cu siguranță că a murit cineva care nu a putut să-l audă. Or, spuneți-mi, ce vom face cu acel cineva? Dacă ar fi în tot universul un singur om căruia nu i-a fost propovăduită învățătura lui Isus Christos, obiecția ar fi fost tot așa de puternică pentru acest singur om, cum este pentru un sfert din genul omenesc.

Cînd trimișii Evangheliei au vorbit popoarelor îndepărtate, ce lucruri le-au spus pe care acestea să le admită pe cuvînt și care nu mai cereau verificarea cea mai exactă? Îmi propovăduiești despre un Dumnezeu născut și mort acum două mii de ani la celălalt capăt al lumii în nu știu ce orășel și-mi spui că toți cei care nu vor crede în acest mister vor fi condamnați. Iată în adevăr lucruri cu totul ciudate, pe care nu-mi vine să le cred așa de repede, bazat doar pe autoritatea unui om pe care nu-l cunosc deloc! De ce Dumnezeul dumitale a făcut să se întîmple așa de departe evenimentele asupra cărora voia să fiu obligat să le cunosc? Este o crimă să ignorezi ceea ce se petrece la antipozi? Cum

---

384a) Adică în mijlocul pămînturilor.

să ghicesc că într-o altă emisferă a existat un popor evreu și un oraș Ierusalim? Ar fi la fel cu a voi să mă obligi să știu ceea ce se petrece în lună. Zici că vii să mă înveți; dar de ce n-ai venit să-l înveți pe tatăl meu? Sau de ce pedepsești pe bietul bătrîn pentru că nu a știut niciodată nimic? Trebuie oare veșnic pedepsit din cauza lenei dumitale, el care era așa de bun, asa de binefăcător și care nu căuta decît adevărul? Fii de bună credință; apoi pune-te în locul meu: vezi dacă trebuie, pe singura dumitale mărturie, să cred toate lucrurile de necrezut pe care mi le spui și să împac atîtea nedreptăți cu Dumnezeul drept pe care mi-l propovăduiești. Lasă-mă, te rog, să mă duc să văd această țară îndepărtată în care se petrec atîtea minuni neauzite pe aici, să merg să aflu de ce locuitorii acestui Ierusalim au tratat pe Dumnezeu drept un tîlhar. Nu l-au recunoscut, îmi vei zice, ca Dumnezeu. Atunci ce să fac eu, care n-am auzit niciodată vorbindu-se de dînsul decît de la dumneata? Adaugi că au fost pedepsiți, risipiți, oprimați, robiți și că niciunul din ei nu se mai apropie de acest oraș. Desigur, au meritat toate acestea; dar locuitorii de azi ce zic de deicidul predecesorilor lor? Ei îl neagă, nu-l recunosc pe Dumnezeu drept Dumnezeu. Mai bine să lăsăm în pace pe copiii altora.

Cum! Chiar în orașul în care Dumnezeu a murit, nici locuitorii vechi, nici cei noi nu l-au recunoscut deloc și vrei ca eu să-l recunosc, eu care m-am născut după două mii de ani și la o depărtare de două mii de leghe? Nu vezi dumneata că înainte de a crede în această carte pe care o numești sfîntă și din care nu înțeleg nimic, ar trebui să știu de la alții decît de la dumneata cînd și de cine a fost ea făcută, cum s-a păstrat, cum a ajuns pînă la dumneata și ce argumente aduc, în țara lor, acei care o resping, deși ei știu ca și dumneata tot ceea ce mă înveți. Știi bine că va trebui în mod necesar să mă duc în Europa, în Asia, în Palestina ca să cercetez toate prin mine însumi: ar trebui să fiu nebun ca să te ascult înainte de a face acest lucru[385]).

Nu numai că aceste vorbe mi se par întemeiate, dar susțin că orice om cu judecată trebuie să vorbească astfel într-un asemenea caz și să îndepărteze pe misionarul care, înainte de verificarea probelor, vrea să-i grăbească instruirea și să-l boteze. Or, susțin că nu există revelație împotriva căreia aceleași obiecții n-ar avea atîta sau mai multă tărie decît împotriva creștinismului. De unde rezultă că dacă nu există decît o singură religie adevărată și că orice om ar fi obligat s-o urmeze sub amenințarea osîndei veșnice, trebuie să-ți petreci viața studiind toate religiile, aprofundîndu-le, comparîndu-le și parcurgînd toate țările în care ele sînt stabilite. Nimeni nu e scutit de prima datorie a omului, nimeni nu are dreptul să se încreadă în judecata altuia. Meșterul care trăiește numai din munca sa, plugarul care nu știe citi, tînăra fată delicată și timidă, infirmul care se ridică greu din patul său, toți, fără excepție, trebuie să studieze, să mediteze, să aibă discuții, să călătorească, să parcurgă lumea: n-ar mai exista popor fix și stabil; pămîntul întreg n-ar fi acoperit decît de pelerini, umblînd, cu mari cheltuieli și

---

385) Este aici o argumentare raționalistă tipică, caracteristică atît lui Voltaire, cît și filosofilor teiști din secolul al XVIII-lea.

cu multă osteneală. să verifice, să compare, să cerceteze prin ei înșiși diversele culte care există. Atunci, adio meserii, arte, științe umane și orice ocupații sociale; nu mai poate fi alt studiu decît cel al religiei; cu multă greutate va ști la bătrînețe de ce să se țină cel care s-a bucurat de sănătatea cea mai robustă, cel care și-a întrebuințat mai bine timpul. cel care s-a folosit mai bine de rațiune. cel care a trăit mai mulți ani, și încă va fi mult dacă învață înainte de a muri în ce cult ar fi trebuit să trăiască.

Vrei să îndulcești această metodă și să atribui influența cea mai mică autorității oamenilor? De îndată le vei da totul: iar dacă fiul unui creștin face bine cînd urmează, fără un examen profund și imparțial, religia tatălui său, de ce fiul unui turc ar face rău să urmeze, la fel, religia tatălui său?*) Desfid pe toți intoleranții din lume al căror răspuns la această problemă nu mulțumește pe un om cu judecată.

Constrînși de aceste argumente. unii preferă să-l facă pe Dumnezeu nedrept și să-i pedepsească pe inocenți cu păcatul tatălui lor decît să renunțe la dogma lor barbară. Ceilalți ies din încurcătură trimițînd în mod îndatoritor un înger ca să instruiască pe cineva care, într-o ignorantă de neînvins, a trăit bine din punct de vedere moral. Ce invenție frumoasă acest înger! Nemulțumiți cu a ne supune trucurilor lor, pun pe însuși Dumnezeu să recurgă la ele.

Vezi, copilul meu. la ce absurditate duc orgoliul și intoleranța, cînd fiecare vrea să-și împărtășească părerea sa și cînd crede că are singur dreptate față de restul genului uman. Iau ca martor pe acest Dumnezeu al păcii, pe care îl ador și pe care ți-l vestesc, că toate cercetările mele au fost sincere. dar văzînd că au fost. că vor fi întotdeauna fără succes și că mă cufundam într-un ocean fără margini, m-am reîntors și mi-am restrîns credința la noțiunile mele primare. N-am putut crede niciodată că Dumnezeu mi-ar fi poruncit, sub amenințarea iadului, să fiu atît de savant. Am închis, așadar, din nou toate cărțile. Este una deschisă tuturor ochilor. anume cea a naturii. În această mare și sublimă carte învăț să servesc și să ador pe divinul său autor. Nici unul nu poate fi scuzat că nu citește în ea, pentru că vorbește tuturor oamenilor o limbă pe care o înțelege orice minte. Dacă m-aș fi născut într-o insulă pustie și n-aș fi văzut nici un alt om în afară de mine, dacă n-aș fi știut niciodată ceea ce s-a petrecut în vechime într-un colț al lumii, dacă mi-aș exercita rațiunea, dacă aș cultiva-o. dacă aș întrebuința facultățile pe care mi le-a dat în mod nemijlocit Dumnezeu, aș învăța singur să-l cunosc, să-l iubesc. să-i iubesc operele, să văd binele pe care-l dorește și să-mi îndeplinesc, spre a-i fi pe plac, toate datoriile mele pe pămînt. Ce m-ar învăța mai mult întreaga știință a oamenilor?

Cu privire la revelație, dacă aș ști să raționez mai bine ori as fi mai învățat, poate că i-aș simți adevărul, utilitatea pentru cei ce au fericirea s-o recunoască: dar dacă găsesc în favoarea ei probe pe care nu le pot combate, văd, de asemenea, și obiecții contra ei, pe care nu le

*) *Variantă:... religia tatălui său? Cîți oameni sînt la Roma foarte buni catolici, care, pentru același motiv, ar fi foarte buni musulmani dacă s-ar fi născut la Mecca și, invers, cîți oameni cinstiți sînt foarte buni turci în Asia, care ar fi foarte buni creștini printre noi!*

Important

pot rezolva. Sînt atîtea argumente solide pentru și contra, încît, neștiind la ce să mă hotărăsc, nici n-o admit, nici n-o resping; resping numai obligația de a o recunoaște, fiindcă această pretinsă obligație este incompatibilă cu dreptatea divină și fiindcă în loc să înlăture obstacolele din calea mîntuirii, le-a înmulțit, le-a făcut chiar de netrecut pentru cea mai mare parte a genului omenesc. Înlăturînd aceasta, rămîn asupra acestui punct într-o îndoială respectuoasă. Nu sînt atît de îngîmfat ca să mă cred perfect: poate că alți oameni au decis ceea ce mie mi se pare nedecis; raționez pentru mine și nu pentru ei; nu-i condamn, nici nu-i imit; judecata lor poate fi mai bună decît a mea, dar nu e vina mea dacă nu e la fel cu a mea.

Vă mărturisesc de asemenea că măreția scripturilor mă uimește, că sfințenia Evangheliei[386]) vorbește inimii mele. Priviți cărțile filosofilor cu toată pompa lor: cît de mici sînt ele pe lîngă aceasta! E cu putință ca o carte care e în același timp atît de sublimă și atît de simplă să fie opera oamenilor? Se poate ca acela a cărui viață se istorisește să nu fie el însuși decît un om? Așa e vorbirea unui entuziast sau a unui sectar ambițios? Ce blîndețe, ce curățenie morală în moravurile sale! Ce grație mișcătoare în învățături! Ce înălțime în maxime! Ce înțelepciune adîncă în cuvîntările sale! Ce prezență de spirit, ce finețe și ce justețe în răspunsurile sale! Ce stăpînire asupra pasiunilor sale! Unde e omul, unde e înțeleptul care știe să acționeze, să sufere și să moară fără slăbiciune si fără ostentație? Cînd Platon[387]) îl zugrăvește pe omul drept imaginat de el, acoperit cu toată rușinea crimei și demn de toată răsplata virtuții, el zugrăvește trăsătură cu trăsătură pe Isus Christos: asemănarea este atît de izbitoare încît au simțit-o și părinții bisericii și nu e posibil să te înșeli. De ce prejudecăți și orbire trebuie să fii complet lipsit pentru a îndrăzni să compari pe fiul lui Sofronisc[388]) cu fiul Mariei? Ce distanță între unul și altul! Lui Socrate, murind fără dureri, fără rușine, i-a fost lesne să se susțină pînă la sfîrșit; și dacă această moarte ușoară nu i-ar fi onorat viața, te-ai îndoi dacă Socrate, cu tot spiritul său, a fost altceva decît un sofist. El a inventat, se zice, morala: alții înaintea lui o puseseră în practică: el nu a făcut decît să spună ce au făcut ei, nu a făcut decît să dea formă de lecții exemplelor lor. Aristide fusese drept înainte ca Socrate să fi spus ceea ce e dreptatea; Leonida murise pentru țara sa înainte ca Socrate să fi făcut o datorie din iubirea patriei; Sparta era sobră înainte ca Socrate să fi lăudat sobrietatea. Înainte de a fi definit el virtutea, Grecia era plină de oameni virtuoși. Dar unde a găsit Isus la ai săi acea morală înaltă și curată pentru care el singur a dat învățătură și exemplu*)? Din mij-

---

386) Acest context cu privire la revelația creștină, precum și cel despre Biblie se îndepărtase de vederile vicarului din Savoia despre religiile relevate. E probabil că acest fapt se datorează dorinței lui Rousseau de a fi considerat un educator creștin si de a nu fi confundat cu contemporanii săi materialiști, îndeosebi cu baronul d'Holbach (cf. ediția Richard, p. 626).

387) Platon, *Republica*, II.

388) Socrate.

*) Vezi, în predica de pe munte paralela pe care o face el însuși între morala lui Moise și a sa. Matei, cap. V. vers 21 și sq.

locul fanatismului celui mai furios s-a făcut auzită cea mai înaltă înțelepciune: iar simplicitatea celor mai eroice virtuți a cinstit pe cel mai nemernic dintre toate popoarele. Moartea lui Socrate, filosofînd liniștit cu prietenii săi, e cea mai dulce care se poate dori; cea a lui Isus dîndu-și sufletul în chinuri, ocărît, batjocorit, blestemat de un întreg popor, e cea mai înfiorătoare de care se poate teme cineva. Socrate, luînd cupa otrăvită, binecuvîntează pe cel care i-o dă și care plînge: Isus, în chinuri groaznice, se roagă pentru călăii săi neînduplecați. Da, dacă viața și moartea lui Socrate sînt ale unui înțelept, viața și moartea lui Isus sînt ale unui Dumnezeu. Vom zice oare că istoria Evangheliei e plăsmuită înadins? Prietene, ea nu se plăsmuiește astfel: iar faptele lui Socrate, de care nimeni nu se îndoiește, sînt mai puțin dovedite decît cele ale lui Isus Christos. În fond, aceasta înseamnă să amîni dificultatea fără s-o înlături; ar fi mai de neconceput ca mai mulți oameni să se învoiască să născocească această carte, decît ca unul singur să fi oferit subiectul[389]). Niciodată autorii evrei nu ar fi putut găsi nici acest ton, nici această morală; iar Evanghelia are trăsături de adevăr atît de mari, atît de izbitoare, atît de perfect neimitabile, încît cel care le-a născocit ar fi mai izbitor decît eroul. Cu toate acestea, aceeași Evanghelie e plină de lucruri de necrezut, de lucruri pe care rațiunea le respinge și pe care e imposibil să le conceapă sau să le admită orice om cu minte. Ce să faci în mijlocul tuturor acestor contradicții? Copilul meu, să fii totdeauna modest și precaut: să respecți în liniște ceea ce nu poți nici să refuzi, nici să înțelegi și să te pleci înaintea marei Ființe care singură știe adevărul.

Iată scepticismul la care am rămas, fără voia mea; dar acest scepticism nu mi-e întru nimic nesuferit, pentru că el nu se întinde asupra punctelor esențiale practicii vieții și pentru că sînt bine decis cu privire la principiile tuturor datoriilor mele. Servesc pe Dumnezeu în simplicitatea inimii mele. Nu caut să știu decît ceea ce are importanță pentru conduita mea. Cît privește dogmele care nu influențează nici acțiunile, nici morala și cu care se chinuiesc atîția oameni, ele nu mă tulbură întru nimic. Privesc toate religiile particulare ca niște instituții binefăcătoare, care stabilesc în fiecare țară un mod uniform de a-l cinsti pe Dumnezeu printr-un cult public și care pot avea temeiurile lor în climatul, în guvernămîntul, în caracterul poporului sau în altă cauză locală, care face pe una să fie preferabilă alteia, după timpuri și locuri. Le cred pe toate bune, de vreme ce prin ele se servește Dumnezeu într-un mod convenabil. Cultul esențial este cel al inimii. Dumnezeu nu înlătură ofranda cînd este sinceră, indiferent de forma sub care i s-ar oferi. Chemat de cultul pe care-l profesez în serviciul bisericii, îmi îndeplinesc cît mai exact datoriile mele, și conștiința m-ar mustra dacă aș lipsi de la datoria mea în vreun punct. Știi că după ce am fost multă vreme înlăturat, am obținut prin încrederea D-lui de Mellarède permisiunea să-mi reiau funcțiile pentru a mă ajuta să trăiesc. Altădată făceam slujba cu ușurința pe care o are cineva cînd practică multă vreme și foarte

389) Variantă: *ca patru oameni să se învoiască* (e vorba de cei patru evangheliști).

Important

des lucrurile cele mai serioase: după principiile mele noi, o slujesc cu mai mare respect: sînt pătruns de măreția Ființei supreme, de prezența ei, de insuficiența spiritului omenesc care-și dă seama atît de puțin de lucrurile care se raportează la Creatorul său. Gîndindu-mă că-i fac cunoscute dorințele poporului într-o formă stabilită îndeplinesc cu grijă toate ritualurile: recit cu atenție nu omit niciodată nici cel mai mic cuvînt, nici cea mai mică ceremonie; cînd mă apropii de momentul liturghiei, mă reculeg pentru a o face după dispozițiile bisericii și după mărimea sacramentului; încerc să-mi nimicesc rațiunea în fata supremei inteligențe; îmi zic: Ce ești tu pentru a te măsura cu puterea infinită? Pronunț cu respect cuvintele sacramentale și le dau toată credința care depinde de mine. Orice ar fi această taină de nepătruns, nu mă tem ca în ziua judecății să fiu pedepsit pentru că aș fi profanat-o vreodată în inima mea.

Avînd cinstea unei misiuni sacre, deși în cel din urmă rînd al slujitorilor, nu voi face și nu voi zice niciodată nimic care să mă facă nedemn de a-mi îndeplini sublimele îndatoriri. Voi propovădui totdeauna oamenilor virtutea, îi voi îndemna să facă totdeauna binele și, pe cît îmi va sta în putință, le voi da exemplu în toate acestea. Nu va ține de mine să-i fac să iubească religia; nu va ține de mine să-i fac să creadă în dogmele cu adevărat utile și pe care tot omul e obligat să le creadă: dar să mă ferească Dumnezeu să-i învăț vreodată dogma crudă a intoleranței. să-i îndemn vreodată să urască pe aproapele lor și să spună celorlalți oameni: veți fi osîndiți!*). Dacă aș avea un rang mai remarcabil, această rezervă ar putea să-mi aducă neajunsuri; dar sînt prea mic pentru a mă teme și nu pot cădea mai jos decît sînt. Orice s-ar întîmpla, nu voi blestema justiția divină și nu voi minți împotriva Sfîntului Duh.

Am rîvnit multă vreme cinstea de a fi preot. O rîvnesc și acum, dar nu sper s-o mai am[390]). Bunul meu prieten, nu găsesc nimic mai frumos decît de a fi preot. Un preot bun e un instrument al bunătății, precum un magistrat e un instrument al justiției Un preot nu ar face niciodată rău; dacă nu poate face totdeauna binele prin el însuși. este în stare să-l ceară totdeauna de la alții și îl dobîndește adesea cînd știe să se facă respectat. O. aș fi fericit dacă aș avea vreodată în munții noștri o parohie săracă. cu oameni buni pe care să-i servesc, căci mi se pare că aș contribui la fericirea enoriașilor mei. Nu i-aș face bogați, dar aș împărtăși sărăcia lor; aș îndepărta de ea rușinea și disprețul, mai insuportabile decît lipsa. I-aș face să iubească înțelegerea și egalitatea, care gonesc adesea mizeria și o fac totdeauna suportabilă. Cînd ar vedea că eu nu stau mai bine decît ei și că totuși trăiesc mulțumit, ar

---

*) Datoria de a urma și iubi religia țării sale nu merge pînă la dogmele contrare bunei morale, ca aceea a intoleranței Această dogmă oribilă înarmează pe oameni unii contra altora și îi face pe toți dușmani ai genului omenesc. Distincția între toleranța civilă și toleranța teologică e copilărească si zadarnică Aceste două toleranțe sînt inseparabile și nu poți admite pe una fără cealaltă. Nici chiar îngerii nu ar putea să trăiască în pace cu oamenii, pe care i-ar socoti drept dușmani ai lui Dumnezeu.

390) Vicarul din Savoia era preot ajutător sau locțiitor de preot, fără parohie.

învăța să se consoleze cu soarta lor și să fie mulțumiți ca și mine. În învățăturile mele m-aș ocupa mai puțin de spiritul bisericii decît de spiritul Evangheliei, în care dogma e simplă și morala sublimă, în care se văd puține practici religioase și multe opere de binefacere. Înainte de a-i învăța ce trebuie să facă, m-aș strădui totdeauna să fac eu mai întîi, pentru ca să vadă bine că tot ceea ce le spun îl și gîndesc. Dacă aș avea protestanți prin apropiere sau în parohia mea, nu i-aș deosebi de adevărații mei enoriași în tot ceea ce ține de caritatea creștină; i-aș îndemna pe toți să se iubească unii pe alții, să se socotească drept frați, să respecte toate religiile și să trăiască pașnic fiecare în a sa. Cred că dacă aș cere cuiva să-și părăsească religia în care s-a născut, ar însemna să-i cer să facă rău și prin urmare să fac rău eu însumi. Așteptînd învățături mai mari, să păstrăm ordinea publică; în toate țările să respectăm legile, să nu tulburăm cultul pe care ele îl prescriu; să nu ducem pe cetățeni la nesupunere: căci nu știm în mod sigur dacă e un bine pentru ei să-și părăsească opiniile pentru altele, dar știm foarte sigur că e un rău să nu te supui legilor.

Ți-am expus, tinere prieten, profesiunea mea de credință așa cum o citește Dumnezeu în inima mea: ești cel dintîi căruia i-am făcut-o; ești poate singurul căruia să i-o fi făcut vreodată. Atîta vreme cît mai rămîne puțină bună-credință printre oameni, nu trebuie nicidecum să tulburi sufletele pașnice, nici să alarmezi credința celor simpli prin dificultăți pe care ei nu le pot rezolva și care îi neliniștesc fără să-i lumineze. Cînd însă totul e zguduit, trebuie să păstrezi trunchiul în dauna ramurilor. Conștiințele agitate, nesigure, aproape stinse si în starea în care am văzut-o pe a ta au nevoie să fie întărite și deșteptate; și pentru a le restabili pe temelia adevărurilor eterne, trebuie să termini smulgerea stîlpilor plutitori de care ele cred că se mai țin încă.

Ești la vîrsta critică, la care spiritul se deschide certitudinii, la care inima își primește forma și caracterul și la care se determină drumul vieții întregi, fie în bine, fie în rău. Mai tîrziu, substanța e întărită și impresiile noi nu mai sînt adînci. Tinere, primește în sufletul tău încă flexibil pecetea adevărului. Dacă aș fi mai sigur de mine însumi, ți-aș fi vorbit pe un ton dogmatic și hotărît; dar sînt un om, un ignorant, supus erorii; ce puteam face? Ți-am deschis inima fără rezervă. Ceea ce țineam ca sigur ți-am dat ca atare; ți-am prezentat îndoielile mele ca îndoieli, opiniile mele ca opinii; ți-am spus și argumentele care mă fac să mă îndoiesc și să cred. Acum e rîndul tău să judeci; văd că nu te-ai grăbit; această precauție e înțeleaptă și mă face să am o părere bună despre tine. Începe prin a-ți pune conștiința în starea de a vrea să fie luminată. Fii sincer cu tine însuți. Însușește-ți din sentimentele mele pe cele care te-au convins, înlătură restul. Nu ești încă atît de stricat de viciu, încît să riști o alegere rea. Ți-aș propune să stăm de vorbă; dar îndată ce discuți, te încălzești; se amestecă vanitatea și încăpățînarea, și buna credință dispare. Prietene, nu porni niciodată pe drumul disputei, căci prin dispută nu te luminezi nici pe tine, nici pe ceilalți. În ceea ce mă privește, m-am hotărît numai după mulți ani de meditație; acum țin la hotărîrea mea; conștiința îmi este liniștită, sufletul mulțumit. Dacă aș vrea să încep un nou examen al sentimentelor mele, nu aș putea să

simt o iubire mai pură pentru adevăr: iar spiritul meu, acum mai puțin activ, ar fi mai puțin în stare să-l recunoască[391]). Voi rămîne așa cum sînt, de teamă ca nu cumva gustul contemplației, devenind o pasiune leneșă, să nu-mi slăbească pe nesimțite îndeplinirea datoriilor și, de frică, să nu cad din nou în primul meu pyrrhonism fără să mai regăsesc puterea de a ieși din el[392]). Mai mult de jumătate din viata mea s-a scurs: nu mai am decît timpul să mă folosesc de ceea ce-mi rămîne și să-mi șterg erorile prin virtuțile mele. Dacă mă înșel, e peste voința mea. Cel ce citește în adîncul inimii mele știe că nu-mi iubesc orbirea. Neavînd însă puterea să ies din ea prin propriile mele cunoștințe, singurul mijloc care îmi rămîne pentru a ieși din ea e o viață bună; iar dacă Dumnezeu poate să dea chiar din pietre copii lui Abraham, orice om are dreptul să spere că va fi luminat cînd va deveni demn pentru aceasta.

Dacă reflecțiile mele te vor ajuta să gîndești ca mine, dacă sentimentele mele sînt la fel ca ale tale și dacă vom avea aceeași profesiune de credință, iată sfatul pe care ți-l dau: Nu-ți expune viața ispitelor mizeriei și ale disperării, nu o lăsa cu rușine la bunul plac al străinilor și încetează să mai mînînci pîinea ticăloasă a pomenii. Întoarce-te în patria ta, reia-ți religia părinților tăi, urmeaz-o cu toată sinceritatea inimii tale și să n-o mai părăsești; ea e foarte simplă și foarte sfîntă: cred că dintre toate religiile care se găsesc pe pămînt, ea are morala cea mai curată și mulțumește cel mai bine rațiunea. În ce privește cheltuielile de călătorie, nu fi îngrijorat, se vor acoperi. Nu te teme nici de rușinea unei întoarceri umilitoare; trebuie să roșești cînd faci o greșeală, nu cînd o repari. Ești încă la vîrsta la care totul se iartă, dar la care nu mai poți păcătui nepedepsit. Cînd vei voi să-ți asculți conștiința, mii de obstacole zadarnice vor dispărea la vocea ei. În incertitudinea în care sîntem vei simți că e o prezumpție fără scuză să profesezi altă religie decît cea în care te-ai născut și o prefăcătorie să n-o practici în mod sincer pe cea pe care o profesezi. Dacă te rătăcești, te lipsești de o scuză puternică la tribunalul judecății supreme. Nu va ierta el oare mai degrabă eroarea în care ai fost crescut decît cea pe care ai îndrăznit s-o alegi singur?

Copilul meu, ține sufletul tău în stare să dorească totdeauna să existe un Dumnezeu și nu te vei îndoi niciodată. Afară de aceasta, orice hotărîre ai lua, gîndește-te că adevăratele datorii ale religiei sînt independente de instituțiile oamenilor, că o inimă dreaptă este adevăratul templu al divinității, că în orice țară și în orice sectă, a iubi mai presus de orice pe Dumnezeu și pe aproapele tău ca pe tine însuți e legea supremă, că nu este nici o religie care să scutească de datoriile morale, că nu există în adevăr datorii esențiale decît acestea, că cultul interior e cea dintîi dintre aceste datorii și că fără credință nu există nici o virtute adevărată.

---

[391]) Reamintesc lectorului că în vederile lui Rousseau „sentimentul" și „ideea" sînt deopotrivă unități ale cunoașterii, diferențierea fiind posibilă numai din unghiul de vedere din care sînt privite cele două stări psihologice.

[392]) Pyrrhonismul, doctrina filosofului grec Pyrrhon, se caracterizează printr-un scepticism total și definitiv.

Fugi de acei care. sub pretextul că explică natura, seamănă în sufletele oamenilor doctrine descurajatoare și al căror scepticism aparent e de o sută de ori mai afirmativ și mai dogmatic decît tonul hotărit al adversarilor lor Pretextînd cu mîndrie că numai ei sînt luminați, plini de adevăr și de bună credință, ne supun poruncitor părerilor lor energice și pretind să ne înfățișeze drept adevăratele principii ale lucrurilor neînțelesele sisteme pe care le-au zidit în imaginația lor. Apoi, răsturnînd, dărîmînd, călcînd în picioare tot ce respectă oamenii. ei lipsesc pe cei întristați de ultima mîngîiere a mizeriei lor. pe cei puternici și bogați de singurul frîu al pasiunilor lor, smulg din fundul inimilor mustrarea crimei și speranța virtuții și se mai laudă a fi binefăcătorii genului uman! Niciodată, zic ei. adevărul nu este dăunător oamenilor. Cred aceasta ca și ei, și aici este, după părerea mea. o puternică dovadă că ceea ce propovăduiesc ei nu este adevărul*).

*) Cele două tabere se atacă reciproc prin atîtea sofisme, încît ar fi o întreprindere imensă și îndrăzneață să vrei să le evidențiezi pe toate, e încă mult dacă notezi chiar cîteva din ele pe măsură ce ți se înfățișează Unul dintre sofismele cele mai obișnuite ale partidului filosofist este de a opune un popor pretins de buni filosofi unui popor de creștini răi, ca si cum un popor de adevărați filosofi ar fi mai ușor de făcut decît un popor de adevărați creștini. Nu știu dacă printre indivizi e mai ușor să găsești pe unul decît pe celălalt; dar știu bine că de îndată ce e vorba de popoare, trebuie să presupui că vor abuza de filosofie fără religie, asa cum ai noștri abuzează de religie fără filosofie; acest lucru îmi pare că schimbă mult starea chestiunii.

Bayle a dovedit foarte bine că fanatismul e mai pernicios decît ateismul, si acest lucru e incontestabil· însă ceea ce s-a ferit să spună, si nu e mai puțin adevărat, este că fanatismul, desi sanguinar si crud este totuși o pasiune mare și puternică, care înalță inima omului, care-l face să disprețuiască moartea, care-i dă un imbold prodigios. și nu e nevoie decît să-l conduci bine pentru a scoate din el cele mai sublime virtuți; în schimb, lipsa de religie și, în general, spiritul care gîndește și cel filosofic, în loc să lege sufletele de viață, le molesesc, le înjosesc, concentrează toate pasiunile în josnicia interesului particular, în abjectul *eu* omenesc și sapă pe nesimțite adevăratele fundamente ale oricărei societăți; căci ceea ce au în comun interesele particulare este atît de puțin încît nu pot cîntări niciodată ceea ce unele opun altora

Dacă ateismul nu a făcut să se verse sîngele oamenilor, aceasta e mai puțin din iubirea lui pentru pace cît din indiferența pentru bine; pretinsului înțelept puțin îi pasă cum merg lucrurile, dacă poate rămîne liniștit în cabinetul său Principiile sale nu ucid oamenii, dar ii împiedică să se nască, distrugînd moravurile care-i înmulțesc, despărțindu-i de specia lor și reducînd toate pasiunile lor la un egoism secret, funest atît pentru populație, cît si pentru virtute. Indiferenta filosofică seamănă cu liniștea statului sub apăsarea despotismului: e liniștea morții, mai destructivă chiar decît războiul.

Astfel, fanatismul, deși mai funest în efectele sale imediate decît ceea ce numim azi spirit filosofic, are urmări mai puțin funeste. Dealtfel, e ușor să etalezi maxime frumoase în cărți; dar problema este de a ști dacă ele se potrivesc bine doctrinei, dacă decurg în mod necesar din ea; acest lucru nu a fost nicidecum clarificat pînă acum Rămîne să mai vedem dacă filosofia, liberă și stăpînitoare, va porunci dorinței de glorie, interesului, ambiției, micilor pasiuni omenești si dacă va practica acea dulce iubire de oameni pe care ne-o laudă cu pana în mînă

Prin principiile sale, filosofia nu poate să facă nici un bine pe care religia nu l-ar face si mai bine; iar religia face multe altele pe care filosofia nu le-ar putea face.

În ceea ce privește însă practica, e altceva, dar trebuie să examinăm lucrurile. Este adevărat că nici un om care are o religie nu o urmează în toate

Tinere bun, fii sincer şi drept, fără orgoliu; învaţă să fii ignorant, nu te vei înşela nici pe tine, nici pe altu. Dacă vreodată talentele tale cultivate te vor pune în situaţia de a vorbi oamenilor, să nu le vorbeşti niciodată decît după conştiinţa ta, fără să te preocupe dacă te vor aplauda sau nu. Abuzul ştiinţei produce incredulitatea. Orice învăţat dispreţuieşte sentimentul vulgului; fiecare vrea să aibă unul pentru sine. Filosofia orgolioasă duce la un spirit puternic, după cum credinţa oarbă duce la fanatism. Evită aceste extremităţi. Rămîi totdeauna ferm pe calea adevărului sau la ceea ce ţi se pare că e adevărat în simplicitatea inimii tale şi să nu te abaţi niciodată de la adevăr din vanitate, nici din slăbiciune. Îndrăzneşte să mărturiseşti pe Dumnezeu în faţa filosofilor; îndrăzneşte să predici iubirea de oameni celor intoleranţi. Poate vei fi singur în această atitudine, dar vei purta în tine o mărturie care te va scuti de mărturia oamenilor. Nu are importanţă dacă te vor iubi sau te vor urî, dacă vor citi sau vor dispreţui scrierile tale. Spune ceea ce e adevărat, fă ceea ce e bine. Important pentru om este să-şi îndeplinească

---

punctele ei; este de asemenea adevărat că cei mai mulţi dintre oameni nu au nici o religie şi nu urmează nicidecum pe cea pe care o au; în sfîrşit, unii au o religie, o urmează cel puţin în parte; este neîndoielnic că motive religioase îi împiedică adesea să facă rău şi obţin de la dînşii virtuţi, fapte lăudabile, care n-ar fi avut loc fără aceste motive. Dacă un călugăr ar nega că i s-a lăsat ceva în păstrare, ce urmează de aici decît că a fost un prost cel care i-a încredinţat lucrul? Dacă Pascal ar fi negat aşa ceva, acest lucru ar dovedi că Pascal era un ipocrit şi nimic mai mult. Dar un călugăr!.. Oamenii care fac un trafic din religie sînt, aşadar, oameni care au o religie? Toate crimele care se comit în cler, ca şi aiurea, nu dovedesc nicidecum că religia ar fi inutilă, ci că sînt puţini inşi care au religie.

Guvernămintele moderne datorează incontestabil creştinismului autoritatea lor mai puternică şi revoluţiile mai puţin frecvente; ele însesi le-au făcut mai puţin sîngeroase: aceasta se dovedeşte comparîndu-le cu guvernămintele antice. Religia mai bine cunoscută, îndepărtînd fanatismul, a dat mai multă blîndeţe moravurilor creştine. Această schimbare nu este nicidecum opera literelor, căci pretutindeni unde ele au strălucit, umanitatea nu a fost mai respectată; cruzimile atenienilor, egiptenilor, împăraţilor Romei, ale chinezilor stau mărturie. Cîte opere de binefacere nu sînt datorate Evangheliei! Cîte nedreptăţi, cîte reparaţii nu înlătură spovedania la catolici! La noi, cîte împăcări şi pomeni nu se fac cînd se apropie vremea împărtăşaniei! Cît de mult jubileul evreilor îi face pe uzurpatori mai puţin lacomi! Cîte mizerii nu previne el! Fraternitatea legală unea toată naţiunea, nu se vedea nici un cerşetor. Nu se văd cerşetori nici la turci, la care fundaţiile pioase sînt nenumărate; ei sînt prin principiul religios, ospitalieri chiar faţă de duşmanii cultului lor.

„Mahomedanii spun, după Chardin, că la sfîrşitul judecăţii care va urma învierii universale, toate corpurile vor trece peste un pod numit *Poul-Serrho,* care e aşezat peste focul etern, pod care poate fi denumit, spun ei, cel de al treilea şi ultimul examen, precum şi adevărata judecată din urmă, pentru că aici se va face separarea celor buni de cei răi...“ etc.

„Persanii, spune Chardin în continuare, ţin mult la acest pod şi cînd vreunul suferă vreo nedreptate pe care n-o poate repara în nici un fel, ultima sa consolare este de a spune. *Ei bine! Pe Dumnezeul cel viu, mi-o vei plăti îndoit în ziua din urmă; nu vei trece peste Poul-Serrho dacă nu-mi vei da mai înainte dreptate. Mă voi agăţa de haina ta şi mă voi arunca la picioarele tale.* Am văzut mulţi oameni distinşi şi de tot felul de profesiuni care, de teama de a nu li se striga *haro* la trecerea acestui pod înfricoşător, şi-au cerut iertare celor care se plîngeau împotriva lor: acest lucru mi s-a întîmplat şi mie de o sută de ori. Oameni cumsecade, care m-au silit, din greşeală, să fac lucruri pe care altfel nu le-aş fi voit, veneau la mine după cîtăva vreme, cînd soco-

datoriile pe pămînt și numai uitîndu-se pe sine se ajută pe sine. Copilul meu, interesul particular ne înșală. Numai speranța celui drept nu înșală deloc.

Am transcris această expunere nu ca o regulă a sentimentelor care trebuie urmate în materie de religie, ci ca un exemplu pentru chipul cum se poate raționa cu elevul tău ca să nu te depărtezi de metoda pe care m-am silit s-o stabilesc[393]). Atît timp cît nu acorzi nimic autorității oamenilor și prejudecăților țării în care te-ai născut, luminile rațiunii nu te pot duce mai departe în educația conform naturii decît la religia naturală, și numai la aceasta mă mărginesc eu, împreună cu Emil al meu. Dacă trebuie să aibă alta, eu nu am dreptul să-l călăuzesc; și-o va alege singur.

Lucrăm în înțelegere cu natura și, în timp ce ea formează omul fizic, noi căutăm să formăm omul moral; însă progresele noastre nu sînt aceleași. Corpul este acum robust și puternic, pe cînd sufletul este încă slab și fără putere și, orice ar putea face îndemînarea omenească, temperamentul precede totdeauna rațiunea. Pînă acum ne-am străduit să ținem pe loc pe unul și s-o stimulăm pe cealaltă, pentru ca omul să fie totdeauna unul, pe cît e mai mult cu putință. Dezvoltînd naturalul, am înșelat sensibilitatea sa născîndă; i-am dat o regulă, cultivînd rațiunea. Obiectele intelectuale moderau impresia obiectelor sensibile. Urcîndu-ne la principiul lucrurilor, l-am sustras stăpînirii simțurilor; era simplu să ne ridicăm de la studiul naturii la cercetarea creatorului său.

Cîte noi mijloace de stăpînire nu am dobîndit asupra elevului nostru după ce am ajuns aici! Cîte noi procedee avem acum pentru a vorbi inimii lui! Numai acum găsește el adevăratul interes de a fi bun, de a face binele departe de privirile oamenilor și fără să fie forțat prin legi, să fie drept între Dumnezeu și el, să-și îndeplinească datoria chiar în dauna vieții sale și să poarte în inima sa virtutea, nu numai pentru iubirea de ordine pe care fiecare o preferă totdeauna iubirii de sine, ci pentru iubirea față de creatorul ființei sale, iubire care se confundă chiar cu această iubire de sine, în fine, pentru a se bucura de fericirea durabilă pe care liniștea unei bune conștiințe și contemplarea acestei Ființe supreme i le făgăduiesc în cealaltă viață, după ce ne vom fi folosit

---

teau că mi-a trecut supărarea, și-mi ziceau: *Te rog, halal becon antchisra,* adică *spune-mi că acest lucru a fost permis sau just.* Unii mi-au făcut daruri și servicii ca să-i iert, declarînd că o fac din toată inima; cauza acestor fapte e numai credința că nu vor putea trece podul infernului dacă nu vor satisface pe cei pe care i-au oprimat" (tom. VII — in-12, p. 50).

Să cred oare că ideea acestui pod care repară atîtea nedreptăți nu le previne niciodată? Dacă ai înlătura de la persani această idee și i-ai convinge că nu există *Poul-Serrho* și nimic asemănător care să răzbune, după moarte, pe cei oprimați împotriva asupritorilor lor, nu este oare limpede că aceștia din urmă s-ar simți în largul lor și ar fi eliberați de grija de a împăca pe acești nenorociți? Este deci fals că această doctrină nu ar fi dăunătoare. Ea nu ar fi, așadar, adevărul.

Filosofule, legile tale morale sînt foarte frumoase; dar arată-mi, te rog, sancțiunea lor. Încetează un moment să mai bați cîmpii și spune-mi în mod lămurit ce pui tu în locul lui *Poul-Serrho*.

[393]) Aici Rousseau reia expunerea la persoana întîi, profesiunea de credință a vicarului din Savoia fiind încheiată cu alineatul precedent.

bine de aceasta. Ieșiți de aici, nu văd decît nedreptate. ipocrizie și minciună printre oameni. Interesul particular care, în concurență, trece în mod necesar înaintea tuturor lucrurilor. învață pe fiecare să-și împodobească viciul cu masca virtuții. Toți ceilalți oameni să înfăptuiască binele meu în dauna lor; totul să se raporteze doar la mine; tot genul omenesc să moară, dacă trebuie, în suferință și în mizerie, pentru a mă scuti de un moment de durere sau de foame: iată limbajul interior al oricărui necredincios care raționează. Da, o voi susține toată viața; oricine a zis în inima sa: Nu există nici un Dumnezeu, și vorbește altceva, nu este decît un mincinos sau un nebun.

Cititorule. orice aș face, simt prea bine că amîndoi nu vom vedea niciodată pe Emil al meu sub această înfățișare; tu ți-l închipui totdeauna asemenea tinerilor voștri, totdeauna zăpăcit, zburdalnic, ușuratic, alergînd din sărbătoare în sărbătoare, din distracție în distracție, fără să se fixeze niciodată la nimic. Vei rîde văzîndu-mă că dintr-un tînăr înfocat, vioi. pornit, înflăcărat, aflat la vîrsta cea mai înfierbîntată a vieții, fac un contemplativ, un filosof, un adevărat teolog Vei zice: Acest visător își urmează totdeauna himera: dîndu-ne un elev după măsura sa, nu numai că-l formează, dar îl și creează, îl scoate din creierul său și, socotind că urmează necontenit natura, se depărtează de ea în fiecare moment. Comparînd pe elevul meu cu ai voștri, cu greu găsesc ceea ce pot avea în comun. Hrănit atît de diferit, este aproape un miracol să le semene în ceva. Petrecîndu-și copilăria în toată libertatea, așa cum ai voștri o au în tinerețe, el începe să adopte în tinerețea sa regula la care i-ați constrîns pe ai voștri cînd erau copii; această regulă devine o catastrofă pentru ei, au groază de ea, nu văd în ea decît lunga tiranie a dascălilor și cred că nu ies din copilărie decît înlăturînd orice fel de jug*); ei caută atunci să se despăgubească de lunga constrîngere, întocmai cum un prizonier scăpat de lanțuri își întinde, își mișcă și își îndoiește membrele.

Emil, dimpotrivă, își face o cinste din faptul că devine om și că se supune jugului rațiunii născînde; corpul său, acum format, nu mai are nevoie de aceleași mișcări și începe să se oprească de la sine, în vreme ce spiritul său, dezvoltat pe jumătate, caută la rîndul său să-și ia zborul. Astfel, vîrsta rațiunii nu este pentru unii decît vîrsta desfrîului; pentru altul ea devine vîrsta raționamentului.

Vreți să știți care dintre ei se situează mai bine în ordinea naturii? Considerați deosebirea între cei ce sînt mai mult sau mai puțin depărtați de ea: observați pe tinerii de la sate și vedeți dacă sînt așa de zburdalnici ca ai voștri. *În timpul copilăriei sălbaticilor,* zice Dl. Le Beau[394]), *îi vezi pe aceștia totdeauna activi și ocupîndu-se neîncetat cu diferite jocuri care le pun în mișcare corpul; dar îndată ce au atins vîrsta adolescenței, devin liniștiți, visători, nu se mai ocupă decît cu jocuri serioase sau de noroc***). Fiind crescut în toată libertatea ca tinerii țărani și ca

---

*) Nimeni nu privește copilăria cu atîta dispreț ca acei care ies din ea, după cum nu există țări în care rangurile să nu fie păzite cu atîta stăruință ca în acelea în care inegalitatea nu e prea mare și în care fiecare se teme totdeauna să nu fie confundat cu inferiorul său

394) Charles Le Beau (1701—1778), istoric francez.

**) *Aventurile Dlui. C. Le Beau, avocat în parlament,* tome II, p. 70.

tinerii sălbatici. Emil trebuie să se oprească și să se schimbe ca și ei, pe măsură ce înaintează în vîrstă. Singura diferență este aceea că în loc să acționeze numai pentru a se juca sau pentru a se hrăni, el a învățat, în activitățile și în jocurile sale, să gîndească. Ajuns deci la capătul acestui drum, el este pregătit pentru drumul în care îl introduc acum: subiectele de reflecție pe care i le înfățișez îi ațîță curiozitatea, pentru că sînt frumoase prin ele însele cu totul noi pentru el, și pentru că este în stare să le înțeleagă. Dimpotrivă, elevii voștri fiind plictisiți și sătui de lecțiile voastre fade, de lungile voastre predici morale, de eternele voastre catehisme, cum să nu renunțe ei la acea practică a spiritului pe care le-ați făcut-o tristă, la preceptele greoaie cu care i-ați încărcat, la meditațiile asupra creatorului ființei lor, din care am făcut dusmanul plăcerilor lor. Pentru toate acestea ei n-au simțit decît aversiune, dezgust, plictiseală. Constrîngerea i-a îndepărtat de ele: cum vreți ca de-acum, cînd sînt stăpîni pe ei înșiși, să se dedea lor? Ca să le placă le trebuie ceva nou, nu le mai trebuie nimic din ceea ce li s-a spus cînd erau copii. Același lucru și pentru elevul meu; cînd devine om, îi vorbesc ca unui om și nu-i spun decît lucruri noi; tocmai pentru că ele plictisesc pe ceilalți, el trebuie să le găsească pe placul său.

Iată cum îl fac să cîștige timp de două ori, întîrziind progresul naturii în folosul rațiunii. Dar am întîrziat oare în adevăr acest progres? Nu, nu am făcut decît să împiedic imaginația de a-l accelera; am cumpănit prin lecții de un alt fel lecțiile precoce pe care tînărul le primește din altă parte. În vreme ce torentul învățăturilor noastre îl antrenează, alte învățături îl atrag în sens contrar, ceea ce nu înseamnă că îl scot din locul său, ci că îl mențin acolo.

Sosește, în fine, adevăratul moment al naturii; el trebuie să sosească. De vreme ce trebuie să moară, omul trebuie să se reproducă, pentru ca specia să dureze și ordinea lumii să fie păstrată. Cînd prin semnele de care am vorbit vei presimți momentul critic, părăsește îndată pentru totdeauna vechiul ton față de el. E încă discipolul tău, dar nu-ți mai este elev. Este un bărbat, îți devine prieten; tratează-l de-acum înainte ca atare.

Ce, trebuie să renunț la autoritatea mea atunci cînd ea îmi este mai necesară? Trebuie să-l las pe adult în voia sa în momentul în care știe mai puțin să se conducă și cînd poate să facă cele mai mari greșeli? Trebuie să renunț oare la drepturile mele cînd e mai important să mă folosesc de ele? Drepturile dumitale! Cine îți spune să renunți la ele? De-abia acum intră ele în acțiune în privinta lui. Pînă aici nu ai obținut nimic decît prin forță sau prin înșelăciune autoritatea, legea datoriei îi erau necunoscute; trebuia să-l constrîngi sau să-l înșeli pentru a-l face să asculte. Vezi acum cu cîte lanțuri noi i-ai încătușat inima. Rațiunea, prietenia, recunoștința, mii de afecțiuni îi vorbesc pe un ton pe care nu poate să nu-l asculte. Viciul nu l-a făcut încă deloc surd la vocea lor. El nu simte încă decît pasiunile naturale. Cea dintîi dintre toate, care e iubirea de sine, îl îndreaptă spre tine. Deprinderea îl îndreaptă și mai mult. Dacă o pornire de moment îl îndepărtează de tine, regretul ți-l înapoiază numaidecît: sentimentul care îl atașează de tine este singurul permanent; toate celelalte trec și se șterg unele pe altele. Nu-l lăsa să

fie corupt și va fi totdeauna supus: el nu începe să se răzvrătească decît atunci cînd este pervertit.

Recunosc că înfruntîndu-i toate dorințele care se nasc și socotindu-i prostește drept crime noile trebuințe pe care le simte, nu te va asculta multă vreme; dar de îndată ce părăsești metoda mea, nu mai răspund de nimic Gîndește-te întotdeauna că ești sfetnicul naturii și nu vei fi niciodată dușmanul ei.

Dar pentru care parte să optezi? Ți se pare că ai de ales între alternativa de a-i sprijini înclinările sau de a i le combate, de a-i fi tiran sau sprijinitor. Amîndouă au consecințe atît de primejdioase, încît trebuie să cumpănești mult asupra alegerii

Cel dintîi mijloc care se înfățișează pentru a rezolva această dificultate este să-l căsătorești foarte repede; este incontestabil expedientul cel mai sigur și cel mai natural. Mă îndoiesc totuși că acesta ar fi cel mai bun și cel mai util. Voi spune mai departe motivele mele; în așteptare, sînt de acord că trebuie să căsătorești pe tineri la vîrsta nubilă. Însă această vîrstă vine pentru ei înainte de timp; noi sîntem cei care i-am făcut-o precoce; trebuie s-o prelungim pînă la maturitate

Dacă nu ar trebui decît să asculți de înclinări și să urmezi indicațiile lor, ar fi ușor; dar sînt atîtea contradicții între drepturile naturii și legile sociale încît, pentru a le împăca, trebuie să faci ocoluri și să amîni neîncetat; trebuie multă artă ca să împiedici omul social de a fi cu totul artificial.

Pe temeiul celor expuse mai înainte, socotesc că prin mijloacele indicate de mine și prin altele asemănătoare poți cel puțin prelungi pînă la douăzeci de ani necunoașterea dorințelor și curățenia simțurilor: acest lucru este atît de adevărat încît, la germani, un tînăr care-și pierdea virginitatea înaintea acestei vîrste rămînea dezonorat: iar autorii atribuie cu temei castității din tinerețe a acestor popoare, vigoarea constituției lor și mulțimea copiilor.

Se poate prelungi și mai mult această epocă și, cu puține secole în urmă, nu era nimic mai obișnuit ca aceasta, chiar în Franța. Între alte exemple cunoscute, tatăl lui Montaigne, om pe cît de scrupulos și iubitor de adevăr, pe atît de puternic și de bună constituție, jura că s-a căsătorit virgin la 33 de ani, după ce servise multă vreme în războaiele din Italia[395]) și se poate vedea în scrierile fiului său cîtă vigoare și cîtă vioiciune păstrase tatăl pînă peste șaizeci de ani. Desigur, opinia contrară ține mai mult de moravurile și de prejudecățile noastre decît de cunoașterea speciei în general.

Pot deci lăsa la o parte exemplul tinerimii noastre, el nu dovedește nimic pentru cel care nu a fost crescut ca ea. Considerînd că natura nu are în această privință nici un termen hotărît pe care să nu-l poți depăși sau întîrzia, cred că pot presupune, fără a ieși din legea ei, că datorită îngrijirilor mele, Emil a rămas în inocența sa primară și văd că această epocă fericită se apropie de sfîrșit Înconjurat de pericole din ce în ce mai mari, el îmi va scăpa, orice aș face. La prima ocazie, și această ocazie nu va întîrzia să se ivească, va urma instinctul orb al simțurilor; aș paria o mie contra unu că se va pierde. Am reflectat

---

[395]) E vorba de războaiele din timpul regelui Francisc (1515—1547).

prea mult asupra moravurilor omenești pentru a nu vedea influența de neînvins a acestui prim moment asupra restului vieții sale. Dacă mă prefac și-i arăt că nu văd nimic, el se va folosi de slăbiciunea mea; crezînd că mă înșală, mă disprețuiește și sînt complicele pierderii sale. Dacă încerc să-l opresc, nu mai este timp, nu mă mai ascultă. Îi devin incomod, urît, insuportabil; nu va întîrzia să scape de mine. Nu este deci decît o singură cale rezonabilă de ales, și anume aceea de a-l face răspunzător față de sine însuși, fată de acțiunile sale, de a-l feri cel puțin de surprizele erorii și de a-i arăta deschis pericolele de care este înconjurat. Pînă acum îl opream prin ignoranța lui; de acum înainte trebuie să-l opresc prin cunoștințele lui.

Aceste noi învățături sînt importante și trebuie să luăm lucrurile mai de la început. Iată momentul în care îi voi înfățișa, ca să zic astfel, calculele mele: îi voi arăta cum să întrebuințeze timpul său și al meu; îi voi declara ce este el și ce sînt eu, ceea ce am făcut eu și ceea ce a făcut el, ceea ce ne datorăm unul altuia, toate relațiile lui morale, toate angajamentele pe care le-a contractat, toate cele pe care le-a contractat față de sine însuși, unde a ajuns cu progresul facultăților sale, ce drum îi mai rămîne de făcut, dificultățile pe care le va întîmpina, mijloacele de a înlătura aceste dificultăți, în ce chip îi mai pot fi de ajutor, în ce mod poate el de-acum înainte să se ajute singur; îi voi arăta, în fine, punctul critic în care se găsește, noile pericole care-l înconjoară și toate motivele temeinice care trebuie să-l oblige să vegheze în mod atent asupra lui însuși înainte de a asculta dorințele sale născînde.

Gîndește-te că, pentru a conduce un adult, trebuie să faci în toate contrariul a ceea ce ai făcut ca să conduci un copil. Nu sta în cumpănă să-l avertizezi în privința acestor primejdioase taine pe care i le-ai ascuns pînă acum cu atîta grijă. Dat fiind că el trebuie în cele din urmă să le cunoască, este important să nu le învețe nici de la altul, nici prin sine însuși, ci numai de la tine; de vreme ce de-acum înainte este silit să lupte, trebuie să-și cunoască dușmanul, ca să nu fie surprins de el.

Niciodată un tînăr care cunoaște aceste lucruri fără să-ți dai seama cum le-a învățat, nu le-a învățat nepedepsit. Această informare indiscretă neputînd avea un scop cinstit, mînjește cel puțin imaginația celor care o primesc și-i predispune la viciile celor care le-au dat-o. Și nu numai atît; unii servitori se strecoară astfel în spiritul copilului, îi cîștigă încrederea, îl fac să vadă în guvernorul său un personaj trist și supărător, unul din subiectele favorite ale convorbirilor lor secrete fiind acela de a-l vorbi de rău. Cînd elevul a ajuns aici, învățătorul se poate retrage; el nu mai are nimic bun de făcut.

Dar de ce copilul își alege confidenți particulari? Totdeauna datorită tiraniei celor care-l conduc. De ce s-ar ascunde oare, dacă n-ar fi silit să se ascundă? De ce s-ar plînge de ei, dacă n-ar avea nici un motiv să se plîngă? În mod natural, aceștia sînt cei dintîi confidenți; vezi aceasta după graba cu care vine să le spună ce gîndește și ce crede că a gîndit numai pe jumătate pînă ce nu le-a spus-o. Ține seama că dacă copilul nu se teme că va fi dojenit sau certat de tine, îți va spune întotdeauna tot, și nimeni nu va îndrăzni să-i încredințeze ceva pe care să-l ascundă de tine, dacă se știe cu certitudine că el nu-ți va tăinui nimic.

Ceea ce mă face cel mai mult să mă sprijin pe metoda mea este faptul că urmîndu-i efectele cît mai exact posibil, nu văd nici o situație în viața elevului meu care să nu-mi lase o imagine plăcută despre el. Chiar în momentul în care e purtat de violența temperamentului și cînd, revoltat împotriva mîinii care-l oprește, se zbate și începe să-mi scape, regăsesc încă în agitațiile și supărările sale simplicitatea sa primară; inima sa, tot așa de curată ca și corpul său, nu cunoaște nici prefăcătoria. nici viciul. Nici certurile, nici disprețul nu l-au făcut laș; niciodată teama ticăloasă nu l-a învățat să se ascundă. Are toată indiscreția inocenței: e naiv fără scrupul; nu știe încă la ce servește să înșeli pe cineva. Nu se petrece nici o mișcare în sufletul său pe care să nu i-o mărturisească gura sau ochii, și sentimentele pe care le încearcă îmi sînt adesea cunoscute înaintea lui.

Cîtă vreme el continuă astfel să-mi deschidă în mod liber sufletul său și să-mi spună cu plăcere ceea ce simte. nu mă tem de nimic. dar dacă devine mai timid, mai rezervat, dacă observ în convorbirile noastre cea dintîi urmă de sfială. înseamnă că instinctul se dezvoltă de-acum, ca nu mai e nici un moment de pierdut și că dacă nu mă grăbesc să-l instruiesc, curînd va fi instruit fără voia mea.

Mai mulți cititori, chiar dacă adoptă ideile mele, vor socoti că aici nu e vorba decît de o conversatie luată la întîmplare și că totul e o făcătorie O, nu astfel se conduce o inimă omenească! Ceea ce spunem nu valorează nimic dacă n-ai pregătit momentul în care-l spui. Înainte de a semăna trebuie să ari pămîntul: sămînța virtuții rodește cu greu; e nevoie de lungi pregătiri pentru a o face să prindă rădăcină. Una din cauzele care fac ca predicile să fie în cea mai mare măsură inutile o constituie faptul că ele sînt aceleași pentru toată lumea. fără discernămînt și fără alegere. Cum ne putem gîndi oare că aceeași predică va conveni atîtor ascultători cu capacități și minți deosebite, atît de diferiți ca stare afectivă, vîrstă, sex, stare socială și opinii? Poate că nu sînt doi cărora li se poate potrivi ceea ce spui tuturor; iar toate afecțiunile noastre sînt atît de puțin statornice, încît poate nu există două momente în viața fiecărui om în care aceeași cuvîntare să producă aceeași impresie. Apreciați dacă e timpul să asculți lecțiile serioase ale înțelepciunii, cînd simțurile înflăcărate înstrăinează inteligența și tiranizează voința. Nu da deci niciodată sfaturi înțelepte tinerilor, chiar cînd sînt la vîrsta rațiunii, dacă nu i-ai pus mai întîi în stare să le înțeleagă. Cele mai multe cuvîntări se irosesc datorită mai ales greșelii învățătorilor decît a discipolilor. Pedantul și institutorul spun aproape aceleași lucruri; dar primul le spune în orice împrejurare, iar al doilea nu le spune decît atunci cînd e sigur de efectul lor.

Ca și somnambulul care, rătăcind în timpul somnului, merge adormit pe marginea unei prăpăstii în care ar cădea dacă l-ai deștepta brusc, tot astfel și Emil al meu, în somnul ignoranței, scapă de pericole pe care nu le observă deloc; dacă l-aș face să se deștepte tresărind, ar fi pierdut. Să căutăm mai întîi a-l depărta de prăpastie și apoi îl vom deștepta pentru a i-o arăta de departe.

Lectura. singurătatea, lipsa de ocupație, viața moleșită și sedentară, legătura cu femeile și cu tinerii: iată cărările primejdioase care se des-

chid la vîrsta lui și-l țin necontenit pe lîngă pericol. De aceea voi îndrepta simțurile lui spre alte obiecte sensibile voi trasa un alt curs gîndurilor sale. pentru a-l îndepărta de cele spre care începuse să se îndrepte Supunîndu-i corpul la munci grele, opresc activitatea imaginației care îl captivează. Cînd brațele lucrează mult, imaginația se odihnește: cînd corpul e prea obosit. inima nu se încălzeste deloc Măsura de precauție cea mai promptă și cea mai ușoară este aceea de a-l smulge din pericolul local. Îl duc mai întîi departe de orașe. departe de lucrurile care-l pot ispiti Dar nu e destul; în ce pustiu, în ce adăpost sălbatic va scăpa de imaginile care îl urmăresc? Nu înseamnă nimic să îndepărtezi de ei obiectele periculoase, dacă nu îndepărtezi și amintirea lor. dacă nu găsesc arta de a-l desprinde de toate, dacă nu-l distrag de propria-i persoană: atunci mai bine l-aș lăsa unde se găsea

Emil știe o meserie, dar această meserie nu ne ajută aici; îi place agricultura și se pricepe, însă agricultura nu ne este de ajuns. Ocupațiile pe care le cunoaște devin rutină; trecîndu-și vremea cu ele, e ca și cum n-ar face nimic; se gîndește la cu totul altceva; capul și brațele lucrează separat. Îi trebuie o ocupație nouă. care să-i placă, care să-i ceară multă deprindere o ocupație care să-l pasioneze și căreia să i se dedea în întregime. Or, singura care mi se pare că îndeplinește toate aceste condiții este vînătoarea. Dacă vînătoarea poate constitui o plăcere nevinovată. dacă ea este vreodată potrivită omului, apoi acum e momentul să recurgem la ea. Emil are tot ce-i trebuie pentru a reuși: e robust, îndemînatic, răbdător, neobosit. Fără îndoială că va prinde gust pentru acest exercițiu; își va pune în el toată căldura vîrstei, va pierde, cel puțin pentru cîtăva vreme, pornirile primejdioase care se nasc din viața moleșită. Vînătoarea întinerește inima, ca și trupul; te învață cu sîngele și cu cruzimea. Diana a fost înfățișată ca dușmana iubirii și alegoria este foarte justă: moleșeala iubirii se naste numai într-o odihnă dulce; un exercițiu violent stinge sentimentele duioase. În păduri, în cîmp. îndrăgostitul și vînătorul sînt impresionati atît de divers, încît aceleași obiecte le produc imagini cu totul deosebite. Locurile cu umbră răcoroasă, păduricile, adăposturile plăcute ale celui dintîi sînt pentru celălalt cîmp de hrană a cerbului, ascunzători ale mistrețului, tufișuri unde se tupilează potîrnichile sau iepurii; cînd unul aude cimpoiul, cîntecul privighetorii și ciripitul păsărelelor, celălalt își închipuie cornul de vînătoare și lătratul cîinilor: unul nu-și imaginează decît driade și nimfe, celălalt gonași, haite de cîini și cai. Plimbă-te pe cîmp cu aceste două feluri de oameni, după deosebirea limbajului lor vei cunoaște îndată că pămîntul n-are pentru ei aceeași înfățișare și că mersul ideilor lor este tot atît de diferit ca și alegerea plăcerilor.

Înțeleg cum aceste gusturi se unesc și cum în cele din urmă se găsește timp pentru toate. Dar pasiunile tineretului nu se împart așa; dă-i o singură ocupație pe care o iubește, și tot restul va fi îndată uitat. Varietatea dorințelor vine de la cea a cunoștințelor, și cele dintîi plăceri pe care le cunoști sînt multă vreme singurele pe care le cauți. Nu vreau ca Emil să petreacă întreaga tinerețe omorînd animale și nu pretind să justific în întregime această pasiune feroce: îmi ajunge dacă aceasta îmi servește pentru a putea întîrzia o pasiune mai periculoasă, pentru

a putea fi ascultat cu sînge rece vorbind despre ea și pentru a avea timp să i-o zugrăvesc fără a-l ațîța.

Sînt epoci în viața omenească care nu se pot uita niciodată. Așa este, pentru Emil, vîrsta învățăturii de care vorbesc: ea trebuie să influențeze asupra restului zilelor sale. Să încercăm deci a i-o întipări în memorie în așa fel ca să nu se mai șteargă niciodată. Una din erorile vîrstei noastre este aceea de a apela doar la rațiune, ca și cînd oamenii ar fi numai spirit. Neglijînd limba semnelor care vorbesc imaginației, am pierdut pe cel mai energic dintre limbaje. Impresia cuvîntului este totdeauna slabă și vorbim inimii mai bine prin ochi decît prin urechi. Voind a da totul raționamentului, am redus preceptele noastre la cuvinte; nu am pus nimic în acțiune. Rațiunea singură nu este nicidecum activă; ea înfrînează cîteodată, rareori stimulează și niciodată nu a înfăptuit ceva măreț. A raționa totdeauna este mania spiritelor mărunte. Sufletele puternice au un alt limbaj; prin acest limbaj convingem și îndemnăm la acțiune.

Observ că în secolele moderne oamenii nu mai au înrîurire unii asupra altora decît prin forță și prin interes, pe cînd cei vechi acționau mai mult prin convingere, prin afecțiuni sufletești, pentru că nu neglijau limba semnelor[396]). Toate convențiile se făceau cu solemnitate, pentru a le face mai inviolabile: înainte de a fi instituit forța, zeii erau magistrații genului uman; în fața lor încheiau oamenii tratatele, alianțele și pronunțau făgăduielile: fața pămîntului era cartea în care se păstrau arhivele. Stînci, arbori, grămezi de pietre, consfințite prin asemenea acte și devenite astfel vrednice de respect pentru oamenii barbari, erau filele acestei cărți, deschisă neîncetat tuturor privirilor. Fîntîna jurămîntului, fîntîna vieții și a vederii, bătrînul stejar de la Mambré, movila martorului: iată care erau monumentele grosolane, dar sublime, ale sfințeniei contractelor, nimeni n-ar fi îndrăznit să întindă o mînă nelegiuită împotriva lor, iar credința oamenilor era mai bine garantată de acești martori muți, decît este azi prin toată zadarnica asprime a legilor.

În ceea ce privește guvernarea, măreața pompă a puterii regale impunea supușilor. Diferite semne ale demnității, un tron, un sceptru, o mantie de purpură, o coroană, o fîșie cu care se încingea fruntea erau pentru ei lucruri sacre. Aceste semne respectate îl făceau venerabil pe omul pe care-l vedeau împodobit cu ele; fără soldați, fără amenințări, îndată ce vorbea, era ascultat. Acum, cînd pretindem că înlăturăm aceste semne*),

---

[396]) În pedagogia filantropinismului și în „provincia pedagogică" a lui Goethe (*Wilhelm Meister*), simbolurile joacă un rol deosebit de însemnat (cf Sallwürk, *op. cit.*, vol II, p 173).

*) Clerul roman le-a păstrat cu iscusință și, după exemplul său, unele republici, între care Veneția. Astfel, guvernul venețian, cu toată căderea statului, se bucură încă, sub aparența vechii sale majestăți, de toată iubirea și de toată adorația poporului; iar după Papă, împodobit cu tiara sa, poate că nu există nici un alt rege, nici un alt stăpînitor, nici un alt om pe lume atît de respectat ca dogele Veneției, care, fără putere, fără autoritate, e sfințit prin pompa sa și împodobit sub cornul său ducal cu o pieptănătură de femeie. Această ceremonie a Bucentaurului, care face pe proști să rîdă așa de mult, ar face ca populația Veneției să-și verse tot sîngele pentru menținerea tiranicului său guvernămînt.[396 a])

[396 a]) *Bucentaurul* era numele dat unui vas mare și magnific, fără catarge și fără pînze, asemănător unui galion, pe care urca dogele Veneției cînd, în fiecare

ce urmări are disprețuirea lor? Majestatea regală se șterge din toate inimile, regii nu se mai fac ascultați decît prin forța trupelor, iar respectul supușilor se datorează numai fricii de pedeapsă. Regii nu se mai ostenesc astăzi să poarte diademe, nici cei mari semnele demnităților lor; însă trebuie să aibă o sută de mii de brațe totdeauna gata să determine executarea ordinelor lor. Deși acest lucru li se poate părea mai frumos, e ușor de văzut că, cu vremea, această schimbare nu le va fi de folos.

Ceea ce au făcut cei vechi cu elocința e prodigios, însă această elocință nu consta numai în cuvîntări frumoase, bine orînduite, și niciodată nu a avut ea mai mult efect decît atunci cînd oratorul vorbea mai puțin. Ceea ce se spunea cu mai multă vioiciune nu se exprima prin cuvinte, ci prin semne; nu era rostit, ci arătat. Obiectul pe care-l punem înaintea ochilor zguduie imaginația, ațîtă curiozitatea, ține spiritul în așteptarea a ceea ce se va spune și, adesea, acest obiect singur a spus totul. Trasibul și Tarquiniu tăind capetele macilor, Alexandru punînd pecetea sa pe gura favoritului său, Diogene mergînd înaintea lui Zenon, nu vorbeau ei oare mai bine decît dacă ar fi ținut lungi cuvîntări? Ce rînduire de cuvinte ar fi putut exprima tot așa de bine aceleași idei? Darius, angajat în Sciția cu armata sa, primește din partea regelui sciților o pasăre, o broască, un șoarece și cinci săgeți. Solul dă darul și se retrage fără să spună un cuvînt. În timpurile noastre acest om ar fi fost luat drept nebun. Această teribilă cuvîntare a fost înțeleasă și Darius porni în graba cea mai mare spre țara sa[397]). Înlocuiți aceste semne cu o scrisoare; cu cît ea va fi mai amenințătoare, cu atît va speria mai puțin; ea n-ar fi decît o fanfaronadă de care Darius și-ar fi putut bate joc.

Cîtă atenție acordau romanii limbajului semnelor! Haine deosebite după vîrste, după condiția socială; toge, tunice de război, pretexte, bule, laticlave, tribune, lictori, fasci, securi, coroane de aur, ierburi, frunze, ovații, triumfuri, totul era la ei pregătire a ceea ce era pompos, reprezentație, ceremonie, și toate acestea impresionau inimile cetățenilor. Era important pentru stat ca poporul să se adune mai curînd în cutare loc decît în altul — ca să vadă sau să nu vadă Capitoliul — să aibă sau să nu aibă privirea îndreptată spre senat; să delibereze de preferință în cutare sau cutare zi Acuzații își schimbau hainele, asemenea și candidații; războinicii nu-și lăudau faptele, își arătau rănile. Îmi imaginez pe unul din oratorii noștri, la moartea lui Cesar, cum ar epuiza, voind să impresioneze poporul, toate banalitățile artei verbale pentru a face o descriere patetică a rănilor, a sîngelui, a cadavrului acestuia; Antoniu, deși elocvent, nu spune nimic din toate acestea. El pune să i se aducă corpul. Ce retorică!

---

an, de ziua Înălțării, se unea cu marea Această ceremonie a încetat în epoca în care Veneția a trecut sub puterea Austriei, prin Tratatul de la Campoformio în 1797.

397) Explicația este dată de Herodot (*Istorii*, IV, 31): „Dacă nu veți deveni păsări ca să zburați la cer, dacă nu veți deveni șoareci ca să vă ascundeți sub pămînt, dacă nu veți deveni broaște ca să săriți în lac, nu ne veți scăpa Veți fi uciși de aceste săgeți".

Această digresiune mă duce însă pe nesimțite departe de subiectul meu, așa cum s-a mai întîmplat și cu altele, iar abaterile mele sînt prea frecvente pentru a putea fi lungi și tolerabile; revin deci la subiect.

Nu raționa niciodată în mod sec cu tineretul Dă-i rațiunii un veșmînt concret dacă vrei să-l faci s-o simtă. Fă să treacă prin inimă limbajul minții, spre a se face înțeles. Repet, argumentele reci pot determina opiniile noastre, nu acțiunile noastre; ele ne fac să credem și nu să acționăm; demonstrezi ceea ce trebuie să gîndești, nu ceea ce trebuie să faci. Dacă acest lucru este adevărat pentru toți oamenii, cu atît mai mult este el adevărat pentru cei tineri, care sînt încă închiși în simțurile lor și care nu gîndesc decît atît cît își imaginează.

Așadar, chiar după pregătirile de care am vorbit, mă voi feri să intru deodată în camera lui Emil și să-i țin în mod greoi un lung discurs despre subiectul pe care vreau să i-l fac cunoscut. Voi începe prin a-i impresiona imaginația; voi alege timpul, locul, obiectele cele mai favorabile impresiei pe care vreau s-o produc; voi chema, ca să zic astfel, toată natura ca martor al convorbirilor noastre; voi invoca Ființa eternă a cărei operă e natura, ca să susțin adevărul cuvîntărilor mele; o voi lua ca judecător între Emil și mine; voi însemna locul în care ne găsim, stîncile, pădurile, munții ce ne înconjoară drept monumente ale angajamentelor sale și ale mele; voi pune în privirea mea, în accentul meu, în gestul meu entuziasmul și ardoarea pe care vreau să i le inspir. Atunci îi voi vorbi și mă va asculta, mă voi înduioșa și va fi mișcat. Pătrunzîndu-mă de sfințenia datoriilor mele, voi face pe ale lui mai demne de respect. Voi însufleți forța raționamentului cu imagini și cu figuri; nu voi vorbi mult și deșirat în maxime reci, însă voi căuta să am prisos de sentimente care covîrșesc. Rațiunea mea va fi gravă și sentențioasă, însă inima mea nu va fi vorbit niciodată îndeajuns. Abia atunci, arătîndu-i tot ceea ce am făcut pentru el, îl voi considera ca fiind făcut pentru mine însumi; el va vedea în afecțiunea mea duioasă rațiunea tuturor îngrijirilor mele. Ce surpriză, ce agitație îi voi provoca schimbînd deodată limbajul! În loc să-i îngustez sufletul vorbindu-i mereu de interesul său, îi voi vorbi de-acum înainte numai de al meu și-l voi mișca mai mult; îi voi înflăcăra tînăra sa inimă cu toate sentimentele de prietenie, de generozitate, de recunoștință pe care i le-am sădit și care produc atîta plăcere cînd le întreții. Îl voi strînge la pieptul meu, vărsînd lacrimi de înduioșare; îi voi zice: Tu ești tot ce am mai bun, copilul meu, opera mea; de la fericirea ta aștept fericirea mea; dacă-mi înșeli speranțele, îmi furi douăzeci de ani din viață și îmi pregătești nenorocirea bătrîneții. Așa te poți face ascultat de un tînăr și așa se întipărește în adîncul inimii lui amintirea despre ceea ce i-ai spus.

Pînă aici m-am străduit să dau exemple despre modul cum un guvernor trebuie să-și instruiască discipolul în situații dificile. Am încercat să fac tot astfel și în cea de față; dar după multe încercări, renunț la aceasta, convins fiind că limba franceză este prea prețioasă pentru a suporta vreodată într-o carte naivitatea primelor învățături asupra anumitor subiecte.

Se zice că limba franceză este cea mai castă dintre limbi; eu o cred cea mai obscenă, căci mi se pare că puritatea unei limbi nu constă în faptul de a înlătura cu grijă expresiile necuviincioase, ci în a nu le avea. În adevăr, pentru a le evita, trebuie să te gîndești la ele; și nu există nici o limbă în care să fie mai greu să vorbești în mod curat în toate sensurile, ca franceza Cititorul, totdeauna mai abil în găsirea înțelesului obscen decît este autorul în înlăturarea lui, se scandalizează și se rușinează de orice. Cum să nu ia ceva din murdărie ceea ce trece prin urechi necurate? Dimpotrivă un popor cu moravuri bune are termeni proprii pentru toate lucrurile; iar acești termeni sînt totdeauna cuviincioși, pentru că sînt întrebuințați în mod cuviincios. E imposibil să-ți imaginezi o limbă mai modestă decît cea a Bibliei, tocmai pentru că acolo totul este spus cu naivitate. Ca să devină lipsite de modestie, este de ajuns să traduci aceleași lucruri în franceză. Ceea ce trebuie să spun lui Emil al meu va fi cinstit și cast pentru urechea lui; dar, pentru a le considera tot astfel, cititorul ar trebui să aibă un suflet tot așa de curat ca al lui.

Aș socoti chiar că unele reflecții despre adevărata puritate a cuvîntului și despre falsa delicatețe a viciului ar putea ocupa un loc util în discuțiile asupra moralei, spre care ne îndreaptă acum acest subiect; căci, învățînd limbajul onestității, el trebuie să învețe și pe cel al decenței și trebuie să știe bine pentru ce aceste două limbaje sînt atît de diferite. Orice-ar fi, susțin că în loc de a împuia urechile tineretului cu precepte zadarnice, de care el rîde la vîrsta cînd ar trebui să-i fie potrivite, să așteptăm, să pregătim momentul cînd ne putem face înțeleși; atunci să i se expună legile naturii cu tot adevărul lor; să i se arate sancțiunea acestor legi în relele fizice și morale pe care nerespectarea lor le atrage asupra celor vinovați; vorbindu-i-se despre misterul de neconceput al nașterii, să se îmbine ideea atracției pe care autorul naturii o dă acestui act cu ideea iubirii exclusive care îi dă farmec, a datoriilor de fidelitate, de pudoare, care îl înconjoară și care-i măresc atracția prin îndeplinirea scopului său; descriindu-i căsătoria nu numai ca cea mai dulce tovărășie, dar ca cel mai inviolabil și mai sfînt contract, îi spui cu tărie toate temeiurile care determină ca această legătură să fie așa de sfîntă și de vrednică de respectul tuturor oamenilor și care acoperă de ură și de blestem pe oricare îndrăznește să-i păteze curățenia; să-i faci un tablou izbitor și adevărat despre grozăviile desfrînării, despre modul stupid în care aceasta te îndobitocește, despre panta aproape nesimțită pe care cea dintîi greșeală te conduce spre toate celelalte și, în cele din urmă, îl tîrăște spre pierzanie pe cel ce se dedă lor; dacă, zic, i se arată în mod convingător că de castitate se leagă sănătatea, forța, curajul, virtuțile, iubirea însăși și toate bunurile adevărate ale omului, susțin că atunci îl vei face să dorească această castitate scumpă și că spiritul lui se va supune mijloacelor pe care i le vei da ca s-o păstreze; căci atîta timp cît o păstrezi, o respecți; n-o disprețuiești decît după ce ai pierdut-o.

Nu este nicidecum adevărat că înclinarea spre rău n-ar putea fi stăpînită și că n-ai fi capabil s-o învingi mai înainte de a te fi deprins să

fii învins de ea. Aurelius Victor[398]) spune că mulți oameni nebuni de dragoste au plătit de bunăvoie cu viața o noapte a Cleopatrei și că acest sacrificiu nu e imposibil pentru beția pasiunii Dar să presupunem că omul cel mai înflăcărat și cel mai puțin stăpîn pe simțurile lui ar vedea unealta supliciului, prin care în mod sigur va pieri în chinuri peste un sfert de oră; din acel moment, acest om nu numai că își va învinge ispitele, dar îi va fi chiar ușor să le reziste· imaginea groaznică care le-ar însoți l-ar îndepărta îndată de ele: fiind mereu respinse, ele vor obosi să mai revină. Numai moliciunea voinței noastre ne produce slăbiciune, dar ești totdeauna puternic pentru a face ceea ce vrei cu tărie: *Volenti nihil difficile*[399]). O. dacă am detesta viciul pe cît iubim viața, ne-am opri tot așa de ușor de la o crimă plăcută precum ne oprim de la otrava mortală dintr-o mîncare delicioasă!

Cum de nu se vede că lipsa de succes a tuturor lecțiilor care se dau unui tînăr în această privință se datoresc lipsei de temei a acestora și că la fiecare vîrstă e important să îmbraci rațiunea în forma care o face să-ți fie dragă. Vorbește-i în mod serios cînd trebuie, dar ceea ce îi spui să aibă întotdeauna o atracție care să-l determine să te asculte. Nu-i combate dorințele cu răceală; nu-i stinge imaginația, ci condu-i-o, ca să nu dea naștere la monștri. Vorbește-i de iubire, de femei, de plăceri; fă în așa fel ca el să găsească în conversațiile voastre un farmec ce măgulește inima sa tînără; nu cruța nimic pentru a-i deveni confident; numai în această calitate vei fi cu adevărat dascălul său. Atunci să nu te mai temi că întrevederile voastre îl vor plictisi; te va face să vorbești mai mult decît ai dori.

Nu mă îndoiesc nici un moment că dacă am știut să iau toate precauțiile necesare cu privire la aceste maxime și să-i vorbesc lui Emil al meu adecvat conjuncturii în care l-a adus progresul anilor, el va ajunge singur la punctul unde vreau să-l conduc, se va pune cu grabă sub protecția mea și, impresionat de pericolele de care se vede înconjurat, îmi va spune cu toată căldura vîrstei sale: Amicul meu, protectorul meu, dascălul meu, reiați autoritatea pe care vrei s-o părăsești în momentul cînd am în cea mai mare măsură nevoie de ea; o aveai pînă acum datorită slăbiciunii mele. o vei avea acum prin voința mea și mă voi supune cu și mai multă sfințenie. Apără-mă de toți dușmanii care mă asediază și mai ales de cei pe care-i port cu mine și care mă trădează; veghează-ți opera, spre a rămîne demnă de dumneata Vreau să mă supun legilor dumitale, o vreau totdeauna, aceasta este voința mea statornică; dacă vreodată nu te voi asculta, va fi fără voia mea; fă-mă liber, apărîndu-mă împotriva pasiunilor mele care mă constrîng; nu mă lăsa să devin sclavul lor și silește-mă să fiu propriul meu stăpîn, neascultînd nicidecum de simturile mele, ci de rațiunea mea.

Cînd vei fi adus pe elevul tău la acest punct (și dacă nu a fost adus, va fi din vina ta). păzește-te de a-l obliga prea repede să-și țină cuvîntul, de teamă că dacă vreodată autoritatea ta asupra lui i-ar părea prea severă, să nu se socotească îndreptățit să i se sustragă, acuzîndu-te că

---

398) Aurelius Victor, *De viris illustribus (Despre bărbații vestiți)*, cap. 86.
399) „Cu voință puternică, nimic nu e greu".

l-ai luat prin surprindere. Acum trebuie să acționezi cu rezervă și seriozitate, și acest ton îi va impune cu atît mai mult, cu cît te va vedea pentru prima dată folosindu-te de el.

Îi vei zice, așadar: Tinere, iei cu ușurință angajamente grele: ar trebui să le cunoști ca să ai dreptul să le formulezi; nu știi cu cîtă furie tîrăsc simțurile pe semenii tăi în prăpastia viciilor, sub atracția plăcerii. Știu bine că nu ai un suflet josnic; nu-ți vei călca niciodată cuvîntul; dar de cîte ori poate te vei căi că l-ai dat! De cîte ori nu vei blestema pe cel care te iubește cînd el se va vedea silit să-ți sfîșie inima, pentru a te feri de relele care te amenință! Așa cum Ulise, mișcat de cîntecul sirenelor, striga însoțitorilor săi să-l dezlege, vei voi și tu, sedus de amăgirea plăcerilor, să rupi legăturile care te supără. Mă vei necăji cu plîngerile tale; îmi vei reproșa tirania atunci cînd mă voi ocupa cu mai multă duioșie de tine. Gîndindu-mă numai la a te face fericit, îmi voi atrage ura ta. O, Emil al meu, nu aș suporta niciodată durerea de a-ți fi odios. Acest preț ar fi prea mare, chiar dacă e vorba de fericirea ta. Nu vezi, bunul meu tînăr, că obligîndu-te să mă asculți, mă obligi să te conduc, să mă uit pe mine pentru a mă devota ție, să nu ascult nici plîngerile, nici murmurele tale, să combat neîncetat dorințele tale și ale mele. Îmi impui un jug mai greu decît este al tău. Înainte ca amîndoi să ne punem acest jug, să ne consultăm forțele; să mai așteptăm; dă-mi timp să mă gîndesc la aceasta și nu uita că cel care este mai încet în promisiune acela este totdeauna cel mai fidel în respectarea ei.

Să știi și tu că cu cît vei cădea mai greu de acord asupra angajamentului, cu atît îți vei ușura îndeplinirea lui. Este important ca tînărul să simtă că promite mult și că tu promiți și mai mult. Cînd va veni momentul și cînd, pentru a spune astfel, contractul va fi semnat, schimbă tonul, îndulcește cît mai mult autoritatea pe care o anunțaseși a fi atît de severă. Îi zici: Tînărul meu prieten, îți lipsește experiența, dar eu am procedat în așa fel ca rațiunea să nu-ți lipsească. Ești în stare să vezi pretutindeni motivele conduitei mele; pentru aceasta nu trebuie decît să aștepți să fii cu sînge rece. Începe întotdeauna prin a mă asculta și cere-mi pe urmă socoteală de ordinele mele; voi fi gata să-ți explic motivele îndată ce vei fi în stare să le înțelegi și nu mă voi teme niciodată să te iau drept judecător între mine și tine. Îmi promiți să fii supus și eu îți promit să nu folosesc această docilitate decît pentru a te face cel mai fericit dintre oameni. Garanție a promisiunii mele este starea de care te-ai bucurat pînă acum. Găsește vreunul de vîrsta ta care să fi dus o viață atît de dulce ca a ta și nu-ți mai făgăduiesc nimic.

După ce îmi voi fi stabilit autoritatea, prima mea grijă va fi să depărtez necesitatea de a mă folosi de ea. Nu voi precupeți nimic pentru a-i mări încrederea lui în mine, pentru a mă face din ce în ce mai mult confidentul inimii și arbitrul plăcerilor sale. Departe de a combate înclinările vîrstei lui, le voi consulta pentru a le stăpîni. Voi intra în vederile sale pentru a le putea îndruma. Nu-i voi căuta deloc o fericire îndepărtată în dauna prezentului. Nu vreau nicidecum să fie fericit numai o dată, ci totdeauna, dacă e posibil.

Acei care vor să conducă pe tineri în mod înțelept pentru a-i păzi de cursele simțurilor, le produc oroare de amor și i-ar face să ia drept crimă faptul de a se gîndi la el la vîrsta lor, ca și cum amorul ar fi fost făcut pentru bătrîni. Toate aceste lecții înșelătoare pe care inima le dezminte nu conving deloc Tînărul. condus de un instinct mai sigur, rîde în ascuns de tristele maxime pe care se preface că le ascultă și nu așteaptă decît momentul pentru a le zădărnici. Acest lucru este contra naturii. Urmînd un drum opus, voi ajunge mai sigur la același scop. Nu mă voi teme să măgulesc în el dulcele sentiment de care e avid; i-l voi zugrăvi ca pe suprema fericire în viață, pentru că este într-adevăr; zugrăvindu-i-l, vreau să i se dedea: făcîndu-l să înțeleagă ce farmec adaugă unirea inimilor atracției simțurilor, îl voi dezgusta de libertinaj și-l voi face înțelept, făcîndu-l înamorat.

Trebuie ca cineva să fie mărginit pentru a nu vedea în dorințele născînde ale unui tînăr decît o piedică pentru lecțiile rațiunii! Eu văd aici adevăratul mijloc de a-l face să asculte aceste lecții Nu poți stăpîni pasiunile decît prin pasiuni; prin stăpînirea lor trebuie să le combați tirania și trebuie să scoți întotdeauna din natură instrumentele potrivite pentru supunerea acestei tiranii.

Emil nu este făcut să rămînă totdeauna solitar; ca membru al societății, el trebuie să-și îndeplinească îndatoririle pe care i le impune aceasta. Făcut să trăiască cu oamenii, el trebuie să-i cunoască. Cunoaște omul în general; îi rămîne să cunoască indivizii. Știe ce se petrece în lume; îi rămîne să vadă cum trăiești în ea. A venit momentul să i se arate partea dinafară a acestei mari scene, ale cărei jocuri ascunse le cunoaște de mai înainte. Nu va avea pentru aceasta admirația stupidă a unui tînăr zăpăcit, ci discernămîntul unui spirit drept și just. Fără îndoială că pasiunile sale vor putea să-l înșele; cînd nu înșală ele pe cel care se lasă pradă lor? Dar cel puțin nu va fi înșelat de pasiunile altora. Dacă le vede, le va privi cu ochiul înțeleptului, fără să fie tîrît de exemplul lor sau sedus de prejudecățile lor.

După cum există o vîrstă potrivită pentru învățarea științelor, tot așa există o vîrstă la care poți înțelege bine purtarea în lume. Cine învață această purtare prea de timpuriu, o urmează toată viața, fără alegere, fără reflecție și, deși o face în mod satisfăcător, o face fără să știe bine vreodată ce face. Dar cine o învață și îi înțelege temeiurile, o urmează cu mai mult discernămînt și, prin urmare, cu mai multă siguranță și grație. Să mi se dea un copil de doisprezece ani care să nu știe absolut nimic; la cincisprezece ani va trebui să-l fac tot așa de învățat ca și cel pe care l-ați instruit voi de la prima vîrstă, cu deosebirea că știința copilului vostru nu va sta decît în memoria sa, pe cînd a copilului meu va sta în judecata lui. De asemenea, introduceți un tînăr la douăzeci de ani în lume; bine condus, va fi, într-un an, mai amabil și de o politețe mai judicioasă decît cel pe care l-ați crescut așa din copilărie, căci cel dintîi, fiind în stare să înțeleagă motivele tuturor regulilor privitoare la vîrstă, stare socială, sex, care constituie această rînduială, le poate rezuma în principii și le poate extinde la cazuri neprevăzute, pe cînd celălalt, neavînd decît rutina drept orice normă, va fi încurcat îndată ce-l scoți din ea.

Domnișoarele franceze sînt toate crescute în mănăstiri pînă la căsătorie. Se observă oare că ele întîmpină atunci vreo greutate în privința comportării în noile împrejurări? Pot fi oare acuzate femeile din Paris că au un aer stîngaci, stingher și că nu ar cunoaște conduita în societate pentru că nu au trăit în ea din copilărie? Această prejudecată vine chiar de la oamenii de lume care, necunoscînd nimic mai important decît această măruntă știință, își imaginează în mod greșit că pentru a o dobîndi este nevoie să începi cît mai devreme.

Este adevărat că nu trebuie să aștepți prea mult. Cine și-a petrecut toată tinerețea departe de lumea mare poartă pentru tot restul vieții un aer stingher, reținut, spune cuvinte nepotrivite, are maniere greoaie și stîngace, de care nu se poate dezbăra prin obișnuință, ba chiar se face mai ridicol prin efortul de a scăpa de ele. Fiecare fel de învățătură are timpul său potrivit pe care trebuie să-l cunoști și pericolele sale pe care trebuie să le eviți. Învățăturile de care mă ocup se referă îndeosebi la aceste pericole; însă nu-l voi expune pe elevul meu la pericole, fără a lua măsuri de precauție pentru a-l feri de ele.

Dacă metoda mea îmbină toate punctele de vedere ale aceluiași obiect și dacă, înlăturînd un inconvenient. previn pe altul, socotesc atunci că e bună și mă găsesc pe calea adevărată. Acest lucru mi se pare că-l văd în expedientul pe care mi-l sugerează aici. Dacă vreau să fiu aspru și sever cu discipolul meu, îi voi pierde încrederea și în curînd se va ascunde de mine. Dacă vreau să fiu îngăduitor. iertător sau să închid ochii, atunci la ce-i servește să fie sub paza mea? N-aș face decît să-i îndreptățesc viața dezordonată și să-i ușurez conștiinta în dauna conștiinței mele. Dacă-l introduc în lume numai cu scopul de a-l instrui, se va instrui mai mult decît vreau eu. Dacă-l țin departe de ea pînă la sfîrșit, ce va fi învățat de la mine? Totul, poate. afară de arta cea mai necesară omului și cetățeanului, aceea de a ști să trăiești cu semenii tăi. Dacă dau acestor îngrijiri o utilitate prea îndepărtată. ele nu-i vor fi de nici un folos, căci el face caz numai de prezent. Dacă mă mulțumesc să-i procur distracții, ce bine îi fac oare? Se moleșește și nu se instruiește deloc.

Nimic din toate acestea. Numai expedientul meu prevede totul. Inima ta, spun eu tînărului, are nevoie de o tovarășă· s-o căutăm pe aceea care ți se potrivește; poate n-o vom găsi cu ușurință, căci adevăratul merit e totdeauna rar. Dar să nu ne grăbim și nici să nu ne descurajăm. Fără îndoială că există una și o vom găsi pînă la sfîrșit, sau cel puțin vom găsi pe cea care să se apropie mai mult de ea. Cu un proiect atît de ademenitor pentru el, îl introduc în lume. Ce nevoie am să-i spun mai mult? Nu vedeti că am făcut totul?

Zugrăvindu-i iubita pe care i-o destinez. vă închipuiți cum voi ști să mă fac ascultat, cum voi sti să-i fac plăcute și scumpe calitățile pe care trebuie să le iubească și cum voi ști să-i îndrept toate sentimentele spre ceea ce trebuie să caute și să-l îndepărtez de ceea ce trebuie să se ferească. Aș fi cel mai neîndemînatic dintre oameni dacă nu l-aș face dinainte pasionat fără să știe pentru cine. Nu e nimic dacă obiectul zugrăvit de mine este imaginar: e destul să-l dezguste de cele ce ar putea să-l ispitească; e destul ca să găsească peste tot comparații care să-l facă

să prefere himera sa în locul obiectelor reale care îi vor apărea înaintea ochilor; căci ce este adevărata iubire, ea însăși, dacă nu himeră, minciună. iluzie? Iubești mai mult imaginea pe care ți-o faci decît obiectul în cauză. Dacă ai vedea ceea ce iubești exact așa cum este, n-ar mai exista iubire pe pămînt. Cînd încetezi să iubești, persoana pe care o iubeai rămîne aceeași ca mai înainte. dar n-o mai vezi aceeași; vălul prestigiului cade și iubirea dispare. Or. dîndu-i un obiect imaginar, sînt stăpîn pe comparații și împiedic lesne iluzia obiectelor reale.

Nu vreau prin aceasta să-l înșel pe tînăr, zugrăvindu-i un model de perfectiune care nu poate exista. Dar voi alege în așa fel defectele iubitei lui încît acestea să-i convină, să-i placă și să-i servească pentru a-și corecta defectele sale. Nu vreau nici să-l mint, afirmînd în mod fals că obiectul pe care i l-am zugrăvit există; dar dacă îi place imaginea, va dori în curînd un original. De la dorință la presupunere drumul e ușor; este treaba cîtorva descrieri iscusite care, sub trăsături mai sensibile, vor da acestui obiect imaginar o mai mare înfățișare de adevăr. Aș merge chiar pînă la a-i da un nume; as zice rîzînd: s-o numim *Sofia* pe viitoarea ta iubită: *Sofia* e un nume de bun augur; dacă nu-l va purta aceea pe care o vei alege, ea va fi cel puțin demnă să-l poarte. Putem să-i facem această cinste mai dinainte. Dacă după toate aceste amănunte, fără să afirmi, fără să negi, te vei eschiva invocînd diverse pretexte, bănuielile lui se vor schimba în certitudine; el va crede că-i tăinuiești soția pe care i-o destinezi și că o va vedea la momentul potrivit. Dacă ai ajuns o dată aici și dacă ai ales bine trăsăturile pe care trebuie să i le arăți, tot restul e ușor. Poți să-l introduci în lume aproape fără risc. Apără-l numai de simțurile lui. inima sa e în siguranță.

Dar, fie că va personifica sau nu modelul pe care am știut să i-l fac plăcut. acest model, dacă e bine făcut, îl va lega de tot ce îi seamănă și îl va îndepărta de tot ce nu-i seamănă, ca și cum ar avea un obiect real. Ce avantaj de aici pentru a-i păzi inima de primejdiile la care poate fi expusă persoana lui, pentru a-i înfrîna simțurile prin imaginație, pentru a-l scăpa mai ales de acele femei care spun că dau educație și o fac să fie plătită așa de scump și care învață pe un tînăr politețea, luîndu-i toată onestitatea' Sofia este atît de modestă! Cu ce ochi va privi el provocările acestora? Sofia are atîta simplicitate! Cum l-ar putea atrage aerele lor? Este o distanță prea mare între ideile și observațiile sale, pentru ca acestea din urmă să-i poată fi vreodată primejdioase.

Toți cei care vorbesc despre conducerea copiilor urmează aceleasi prejudecăți și aceleași maxime, pentru că observă rău și reflectează și mai rău. Rătăcirea tinereții nu începe nici cu temperamentul, nici cu simțurile. ci cu opinia societății. Dacă ar fi vorba aici despre băieți crescuți în colegii și despre fete crescute în mănăstiri, aș arăta că aceasta este adevărat și în privinta lor; căci primele lecții pe care le primesc și unii, și alții, și singurele care dau roade sînt cele ale viciului; nu-i corupe natura, ci exemplul. Dar să-i lăsăm pe elevii din colegii și mănăstiri cu moravurile lor rele: ele nu se vor vindeca niciodată. Vorbesc numai de educația în familie. Luați un tînăr crescut în mod înțelept în casa tatălui său în provincie și examinați-l în momentul cînd sosește la Paris sau cînd intră în lume; veți vedea că judecă bine asupra

lucrurilor oneste și că vointa îi este tot atît de sănătoasă ca și ratiunea; veți afla că disprețuiește viciul și are groază de desfrîu; numai la auzul numelui unei prostituate vei vedea în ochii săi revolta inocenței. Sustin că nu există nici unul din aceștia care să se poată hotărî să intre singur în tristele case ale acestor nenorocite, chiar dacă le-ar cunoaște rostul și le-ar simți nevoia.

Priviți din nou pe același tînăr după șase luni: nu-l veți mai recunoaște; cuvintele lui îndrăznețe, maximele lui dispretuitoare, aerul lui degajat te-ar face să-l iei drept alt om, dacă glumele cu privire la simplicitatea lui dinainte și rușinea pe care o simte cînd i-o amintești n-ar arăta că este același si că roșeste de aceasta. O, cît de mult s-a format în scurt timp! De unde vine o schimbare atît de mare și atît de bruscă? Din progresul temperamentului? Temperamentul său n-ar fi făcut oare același progres în casa părintească, dar desigur, fără a-și însuși acolo nici tonul, nici aceste maxime? Din primele plăceri ale simțurilor? Dimpotrivă: cînd începi să te dedai lor, ești temător, neliniștit, fugi de lumina zilei și de zgomot. Cele dintîi voluptăți sînt totdeauna misterioase: pudoarea le face mai plăcute și le ascunde: cea dintîi iubită nu te face obraznic, ci timid. Absorbit cu totul într-o stare atît de nouă pentru el, tînărul se retrage în sine pentru a o gusta și tremură totdeauna să n-o piardă. Dacă e gălăgios, nu e nici voluptos, nici duios: cîtă vreme se laudă, nu s-a bucurat de plăcere.

Aceste schimbări s-au produs numai printr-un alt fel de a gîndi. Inima sa este tot aceeași, însă i s-au schimbat opiniile. Sentimentele sale, care i se deteriorează mai încet, se vor altera în cele din urmă prin ele însele și numai atunci va fi în adevăr corupt. De-abia intrat în societate, el primește o a doua educație, cu totul opusă celei dintîi, prin care învață să disprețuiască ceea ce cinstea pînă atunci și să cinstească ceea ce disprețuia mai înainte; acum privește lecțiile părinților și învățătorilor săi drept un jargon pedant, iar datoriile pe care aceștia i le predicau, drept o morală copilărească pe care trebuie s-o disprețuiești după ce te-ai făcut mare. Crede că onoarea îl silește să-și schimbe conduita; devine îndrăzneț fără dorințe și încrezut fără rușine. Rîde de moravurile cele bune înainte de a fi prins gust pentru cele rele și se laudă cu desfrîul fără să știe a fi desfrînat. Nu voi uita niciodată mărturisirea unui tînăr ofițer din garda elvețiană, care se plictisea mult de petrecerile zgomotoase ale camarazilor săi și nu îndrăznea să li se sustragă, de teamă să nu fie luat în rîs. „Mă deprind cu aceasta, zicea el, cum mă deprind cu tutunul, cu toată repulsia mea; gustul îmi va veni prin deprindere; nu trebuie să fii totdeauna copil".

Așadar, pe un tînăr care intră în lume trebuie să-l păzești mai puțin de senzualitate decît de vanitate; se supune mai mult pornirilor altuia decît pornirilor sale și amorul propriu face mai mulți libertini decît iubirea.

Așa fiind, întreb dacă există pe întreg pămîntul un tînăr mai bine înarmat decît al meu contra a tot ceea ce-i poate ataca moravurile, sentimentele, principiile; dacă e unul mai în stare să reziste torentului? Căci există oare vreo seducție de care să nu se poată apăra? Dacă dorințele sale îl îndeamnă spre sex, el nu găsește nicidecum ceea ce caută și

e reținut de preocuparea inimii. Dacă simțurile îl ațîță și-l zoresc, unde va găsi el mijlocul de a le satisface? Oroarea de adulter și de desfrînare îl depărtează deopotrivă și de femeile publice, și de cele căsătorite, iar dezordinea tinereții începe totdeauna prin una din aceste două stări. O fată de măritat poate fi cochetă; însă ea nu va fi nerușinată, nu se va arunca de gîtul unui tînăr care ar putea-o lua de soție dacă ar socoti-o înțeleaptă; dealtfel, ea va avea pe cineva s-o supravegheze. Emil, din partea lui. nu va fi lăsat cu totul în voia lui; amîndoi vor avea ca paznici cel puțin teama și rușinea, inseparabile de primele dorințe; nu vor trece deodată la cele din urmă intimități și nu vor avea vreme să ajungă acolo treptat. fără obstacole. Pentru ca să facă altfel. ar trebui ca el să fi luat lecții de la camarazii săi, să fi învățat de la ei să rîdă de reținerea sa, să devină obraznic imitîndu-i. Dar care om de lume e mai puțin înclinat spre imitație decît Emil? Care om se supune mai putin tonului batjocoritor decît cel care n-are prejudecăți și nu dă nimic pe prejudecățile altora? Am lucrat douăzeci de ani ca să-l înarmez contra batjocoritorilor; ca să-l înșele le va trebui mai mult de o zi; căci în ochii săi ridicolul nu este decît rațiunea proștilor și nimic nu te face mai insensibil la zeflemisire decît faptul de a fi deasupra opiniei. În loc de glume. el are nevoie de argumente și, atît timp cît va fi în acea stare. nu mă tem că niște tineri zmintiți mi-l vor răpi: am de partea mea conștiința și adevărul. Dacă trebuie să amestecăm aici și prejudecata, o afecțiune de douăzeci de ani înseamnă și ea ceva; n-o să-l convingă nimeni niciodată că l-am plictisit cu lecții zadarnice; iar într-o inimă dreaptă și sensibilă vocea unui prieten fidel și adevărat va ști să acopere țipetele a douăzeci de seducători. Cum atunci nu se va mai pune decît chestiunea de a-i arăta că aceștia îl înșală și că. prefăcîndu-se că-l tratează ca om, în realitate îl tratează ca pe un copil, mă voi arăta totdeauna simplu, însă serios și limpede în raționamentele mele, ca să simtă că eu sînt cel care-l tratează ca om. Îi voi zice: „Vezi că vorbele mele pornesc numai din interesul tău care este și al meu, iar alt interes nu poate fi. Dar de ce oare acești tineri vor să te convingă? Pentru că vor să te înșele: ei nu te iubesc deloc, nu-ți poartă nici un interes; ba au drept motiv un dispreț ascuns, văzîndu-te că valorezi mai mult decît ei; vor să te coboare la măsura lor măruntă și-ți reproșează că te lași condus ca să te conducă ei. Poți oare crede că ai ceva de cîștigat din această schimbare? Înțelepciunea lor este deci atît de superioară și dragostea lor de o zi este mai puternică decît a mea? Pentru a da oarecare greutate zeflemisirii lor, ar trebui ca autoritatea lor să aibă un temei; dar ce experiență au ei pentru a ridica maximele lor mai presus decît ale noastre? Ei n-au făcut decît să imite pe alți zvăpăiați, după cum vor și ei să fie imitați la rîndul lor. Pentru a scăpa de pretinsele prejudecăți ale părinților lor, se fac robi ai prejudecăților camarazilor lor. Nu văd nicidecum ce cîștigă din aceasta, văd însă cu certitudine că pierd două mari avantaje, acela al afecțiunii părintești, ale cărei sfaturi sînt duioase și sincere, și cel al experienței. care te face să judeci după ce cunoști; căci părinții au fost copii, iar copii nu au fost părinți.

Dar îi crezi cel puțin sinceri în maximele lor nebunești? Nici măcar aceasta, dragă Emil; ei se înșală, ca să te înșele; ei nu sînt de acord nici

cu ei înșiși. Inima lor îi dezminte neîncetat și gura lor îi contrazice adesea. Cutare dintre ei rîde de tot ceea ce este cinstit, dar ar fi disperat dacă nevasta lui ar cugeta ca el. Cutare altul va împinge această indiferență pentru moravuri pînă la femeia care n-a fost încă a lui sau, culmea infamiei, la femeia care acum este a lui. Dar mergeți mai departe, vorbiți-i de mama lui și vedeți dacă va fi bucuros să fie un copil al adulterului și fiul unei femei stricate, să poarte pe nedrept numele unei familii, să fure patrimoniul moștenitorului firesc, în fine, dacă va răbda să fie tratat de bastard! Care dintre ei ar vrea să arunce asupra fiicei sale dezonoarea cu care o acoperă pe fiica altuia? Nu există niciunul care n-ar atenta chiar la viața ta dacă ai adopta față de el, în practică, toate principiile pe care se silește să ți le transmită. Astfel, ei își dau pînă la urmă în vileag inconsecvența lor și simt că niciunul dintre ei nu crede ceea ce spune. Iată temeiuri, dragă Emil: cîntărește pe ale lor, dacă au, și compară. Dacă aș vrea să mă folosesc ca ei de dispreț și de zeflemea, ai vedea că sînt tot atît de ridicoli ca mine și poate mai mult decît mine. Dar eu n-am teamă de un examen serios Triumful celor care rîd e de scurtă durată; adevărul rămîne și rîsul lor nebunesc dispare".

Nu vă imaginați cum Emil poate fi ascultător la douăzeci de ani? Cît de diferit gîndim! Eu nu-mi pot închipui cum a putut fi ascultător la zece ani; căci ce stăpînire puteam avea asupra lui la acea vîrstă? Mi-au trebuit cincisprezece ani de îngrijiri pentru a-mi pregăti această autoritate. Pe atunci nu-l formam, ci-l pregăteam pentru a fi format. Acum este destul de format pentru a fi ascultător: recunoaște vocea prieteniei și știe să se supună rațiunii. Îi las, în adevăr, aparența de independență, dar niciodată nu mi-a fost atît de supus ca acum, pentru că vrea să fie. Cîtă vreme nu am putut deveni stăpînul voinței sale, am rămas stăpîn pe persoana sa; nu-l părăseam nici un moment. Acum îl las cîteodată în voia lui, pentru că-l conduc totdeauna. Părăsindu-l, îl îmbrățișez și-i zic cu un aer liniștit: Emil, te încredințez prietenului meu; te dau inimii tale cinstite, ea îmi va răspunde de tine.

Nu e treabă de moment să corupi afecțiuni sănătoase care n-au suferit nici o alterare precedentă și să ștergi principii derivate în mod imediat din cele dintîi lumini ale rațiunii. Dacă s-ar produce vreo schimbare, în lipsa mea, ea n-ar ține niciodată prea mult și el nu va ști să se ascundă atît de bine de mine pentru ca să nu observ pericolul înainte ca răul să se producă și să nu am timp să-i aduc remediul. Cum cineva nu decade dintr-o dată, nici nu învață deodată să se prefacă; iar dacă există vreun om nepriceput în acest meșteșug, acesta este Emil, care nu a avut în viață nici un prilej ca să se folosească de el.

Prin aceste îngrijiri și prin altele asemănătoare îl socotesc atît de bine ferit de înrîuririle străine și de maximele vulgare, încît aș prefera să-l văd în mijlocul celei mai stricate societăți din Paris decît singur în camera sa ori într-un parc, pradă neliniștii vîrstei sale. Orice s-ar face, dintre toți dușmanii care pot ataca pe un tînăr, cel mai primejdios și singurul pe care nu-l poți îndepărta este el însuși: acest dușman nu este totuși primejdios decît din greșeala noastră; căci, precum am spus-o de o mie de ori, numai prin imaginație se deșteaptă simțurile. Trebuința lor, propriu vorbind, nu e nicidecum o trebuință fizică: nu este adevărat că

ar fi o adevărată trebuință. Dacă niciodată un obiect lasciv nu ne-ar fi atras atenția, dacă nici o idee necuviincioasă nu ne-ar fi pătruns în spirit, poate că niciodată nu s-ar fi făcut simțită această pretinsă trebuință și am fi rămas caști, fără tentații fără eforturi și fără merite. Nu se știe ce tulburări surde ațîță sîngele tinerilor datorită anumitor situații și anumitor spectacole. fără ca ei să-și poată da seama de cauza acestei prime neliniști care nu se poate potoli ușor și care nu întîrzie să renască. În ce mă privește, cu cît reflectez mai mult la această importantă criză și la cauzele ei apropiate sau îndepărtate, cu atît mă conving mai mult că un singuratic crescut într-un pustiu, fără cărți, fără instruire și fără femei ar muri acolo virgin la orice vîrstă ar fi ajuns.

Aici nu este însă vorba de un sălbatic de acest fel. Crescînd un om printre semenii săi și pentru societate, e imposibil, este chiar nepotrivit să-l ții totdeauna în această ignoranță sănătoasă și ceea ce e mai rău pentru înțelepciune este să fii savant pe jumătate. Amintirea obiectelor care ne-au impresionat, ideile pe care le-am dobîndit ne urmăresc cînd ne retragem în singurătate, o populează fără să vrem cu imagini mai seducătoare decît obiectele însele și fac ca singurătatea să fie tot atît de funestă pentru cel care le-a adus acolo, pe cît este ea de folositoare celui care a rămas totdeauna singur.

Veghează deci cu grijă asupra tînărului; față de rest se va păzi singur, dar tu trebuie să-l păzești de el însuși. Nu-l lăsa singur nici ziua, nici noaptea, culcă-te cel puțin în camera lui*). N-aveți încredere în instinct de îndată ce nu vă mai limitați la el; e bun cît lucrează singur; îți dă de bănuit îndată ce se amestecă cu instituțiile omenești; nu trebuie să-l distrugi. ci să-l supui, iar aceasta e poate mai greu decît de a-l distruge. Ar fi foarte primejdios ca instinctul să-l învețe pe elevul tău să-și mulțumească simțurile și să-și afle singur prilejurile de a le satisface; dacă ar cunoaște o singură dată acest primejdios înlocuitor, e pierdut. De atunci va avea întotdeauna corpul și inima enervate; va duce pînă la mormînt tristele efecte ale acestei obișnuințe, cea mai funestă la care poate fi supus un tînăr. Fără îndoială, ar fi mai bine ...[400]), dacă furiile unui temperament arzător ajung de neînvins, te plîng, dragul meu Emil; dar nu voi sta la îndoială nici un moment. nu voi lăsa ca scopul naturii să fie ocolit. Dacă e vorba să te subjuge un tiran, prefer să te dau celui de care te pot scăpa; orice s-ar întîmpla, te voi scăpa mai lesne de femei decît de tine însuți.

Pînă la douăzeci de ani corpul crește și are trebuință de toată substanța sa: abstinența în acest timp este dată în ordinea naturii și dacă nu o păzești, o faci în dauna constituției. De la douăzeci de ani, abstinența este o datorie morală; este importantă, căci te învață să te stăpî-

---

*) Să nu se așeze în pat decît copleșit de somn și să se scoale îndată ce s-a deșteptat.

[400]) Aluzie la inversiunile și perversiunile sexuale, frecvente, la această vîrstă, în unele medii burgheze de viață, îndeosebi la autosatisfacerea erotică (onanie). Rousseau însuși face mărturisiri îngrijorătoare și de o impresionantă sinceritate în această privință. Educația sexuală are, în condițiile noastre, laturi pe care nu le putea vedea Rousseau (cf. pentru modul cum se pune problema educației sexuale în educația comunistă: A. S. Makarenko, *Opere pedagogice alese*, vol. I, ed. a 2-a, E.S., 1951, studiul: *Educația sexuală*).

nești pe tine și să rămîi stăpînul poftelor tale. Dar datoriile morale au modificările, excepțiile și regulile lor. Cînd slăbiciunea omenească face inevitabilă o alternativă. din două rele să preferăm pe cel mai mic: în orice împrejurare e mai bine să faci o greșeală decît să contractezi un viciu.

Amintiți-vă că nu mai vorbesc aici de elevul meu. ci de al vostru. Pasiunile sale pe care le-ați lăsat să fiarbă vă subjugă? Supuneți-vă lor deschis și fără să ascundeți că v-au învins. Dacă știți să-i arătați aceasta cu adevărat, va fi mai puțin mîndru decît rușinat și vă veți păstra dreptul de a-l conduce în timpul rătăcirii sale ca să-l faceți cel puțin să evite prăpăstiile E important ca discipolul să nu facă nimic fără ca dascălul să o știe și să o vrea, fie chiar un lucru rău, și este de o mie de ori mai bine ca guvernorul să aprobe o greșeală și să se înșele decît să fie înșelat de elevul lui și greșeala să se facă fără ca el s-o știe. Cine crede că trebuie să închidă ochii la un lucru oarecare se vede îndată silit să-l închidă la toate; primul abuz tolerat aduce un altul după sine, și acest lanț nu se mai sfîrșește decît cu răsturnarea oricărei ordini și cu disprețul oricărei legi.

O altă greșeală pe care am mai combătut-o, dar care nu va părăsi niciodată spiritele mărunte, este aceea de a aborda totdeauna o demnitate magistrală și de a voi să treci drept un om perfect în spiritul discipolului tău. Această metodă are efecte contrarii. Cum nu văd ei oare că vrînd să-și întărească autoritatea, o distrug, că pentru a te face ascultat în ceea ce spui. trebuie să te pui în locul celor cărora te adresezi și că trebuie să fii om pentru a ști să vorbești inimii omenești? Toți acești inși perfecți nu impresionează, nici nu conving. Ei zic totdeauna că este destul de ușor să combați pasiuni pe care nu le simți. Arătați slăbiciunile voastre elevului dacă vreți să-l vindecați de slăbiciunile lui; să vadă în voi aceleași lupte pe care le încearcă el, să învețe să se învingă după exemplul vostru și să nu spună ca alții: acești bătrîni, necăjiți că nu mai pot fi tineri. vor să trateze pe tineri ca pe bătrîni și, pentru că toate dorințele lor sînt stinse, socotesc dorințele noastre drept crime.

Montaigne spune că l-a întrebat într-o zi pe seniorul de Langey de cîte ori s-a îmbătat în serviciul regelui în timpul negocierilor sale din Germania[401]). Voi întreba și eu bucuros pe guvernorul unui anumit tînăr de cîte ori a intrat într-o casă rău famată în interesul elevului său. De cîte ori? Mă înșel. Dacă cea dintîi vizită nu a tăiat pentru totdeauna libertinului dorința de a mai intra acolo, dacă nu iese de acolo căit și rușinat, dacă nu varsă la pieptul tău torente de lacrimi, părăsește-l de îndată; ori el nu este decît un monstru, ori tu nu ești decît un imbecil; nu-i vei mai folosi la nimic. Dar să lăsăm aceste expediente extreme, pe cît de triste, pe atît de primejdioase și care n-au nici o legătură cu educația noastră.

Cîte precauții de luat cu un tînăr bine crescut înainte de a-l pune în contact cu scandaloasele moravuri ale secolului! Aceste precauții sînt supărătoare, dar sînt indispensabile; neglijența asupra acestui punct aduce pierderea întregii tinereți; datorită dezordinii primei vîrste, oamenii de-

[401]) Montaigne, *Eseuri*, I, 25.

generează și vedem că devin ceea ce sînt astăzi. Înjosiți și lași în viciile lor, nu au decît suflete mărunte, pentru că trupurile lor istovite au fost corupte de timpuriu. De-abia le rămîne destulă viață ca să se miște. Cugetările lor subtile vădesc spirite fără valoare. Nu sînt în stare să simtă nimic măreț și nobil: nu au nici simplicitate, nici vigoare; nedrepți în toate și răi în mod josnic, nu sînt decît niște lăudăroși, șarlatani, falși; nu au nici măcar destul curaj pentru a fi hoți iluștri. Sînt demni de dispreț acești oameni care alcătuiesc tinerimea destrăbălată. Dacă s-ar fi găsit unul singur care ar ști să fie moderat și cumpătat, care ar ști, în mijlocul lor, să-și ferească inima, sîngele, moravurile de contagiunea exemplului, acela, la treizeci de ani, ar zdrobi toate aceste insecte și ar deveni stăpînul lor cu mai puțină greutate decît a avut-o pentru a-și păstra stăpînirea de sine.

În ceea ce-l privește pe Emil, oricît de puțin l-ar îndreptăți la aceasta nașterea sau averea sa, el ar fi acest om dacă ar voi să fie; dar i-ar disprețui prea mult pentru a se coborî să-i supună. Să-l vedem acum în mijlocul lor, intrînd în lume, nu pentru a se impune, ci pentru a o cunoaște și pentru a găsi aici o tovarășă demnă de el.

Din orice rang s-ar trage, în orice societate ar începe să se introducă, debutul său va fi simplu și fără strălucire; ferească Dumnezeu să nu fie atît de nenorocit ca să strălucească în ea: nu are calități care să impresioneze la prima vedere; nu le are și nici nu vrea să le aibă. Pune prea puțin preț pe judecățile oamenilor pentru ca să se supună prejudecăților lor și nu dorește să fie stimat înainte de a fi cunoscut. Felul său de a se prezenta nu e nici modest, nici îngîmfat, e natural și sincer. Nu este nici stînjenit în mișcări, nici prefăcut și se comportă în mijlocul unui cerc ca și cum ar fi singur și fără martori. Va fi oare de aceea vulgar, disprețuitor, neatent față de oricine? Dimpotrivă; dacă fiind singur, nu disprețuiește pe ceilalți oameni, de ce i-ar disprețui trăind cu ei? Nu-i preferă deloc sieși în ceea ce privește comportarea lor, pentru că nu-i preferă în inima sa; dar nu le arată nici o indiferență, pe care el este departe de a o avea; dacă nu știe formulele politeții, are grijă de a fi uman. Nu-i place să vadă suferind pe nimeni; nu-i va da locul său altuia prin prefăcătorie, dar i-l va ceda bucuros prin bunătate dacă, văzîndu-l uitat, crede că această uitare îl face să sufere; căci tînărul meu va prețui mai mult să stea în picioare de bunăvoie decît să vadă pe altul stînd în silă.

Deși, în general, Emil nu apreciază oamenii, nu le va arăta dispreț, pentru că îi deplînge și-i este milă de ei. Neputîndu-le da gustul pentru adevăratele bunuri, le lasă bunurile opiniei cu care ei se mulțumesc, de teamă ca nu cumva, luîndu-li-le fără altceva în schimb, să-i facă mai nenorociți decît înainte. Nu e deci certăreț și nu contrazice; nu este nici prea îngăduitor și lingușitor; își spune părerea fără să o combată pe a altuia, fiindcă iubește libertatea mai presus de orice și fiindcă sinceritatea este unul din drepturile cele mai frumoase ale acesteia.

Vorbește puțin, fiindcă nu dorește să se ocupe lumea de el; pentru același motiv, el nu spune decît lucruri utile; altfel, ce l-ar îndemna să vorbească? Emil e prea instruit ca să fie vreodată flecar. Marea pălăvrăgeală vine, în mod necesar, sau din pretenția de a fi om de spirit, despre

care voi vorbi mai departe, sau din prețul ce se acordă fleacurilor, socotind, prostește, că și ceilalți fac atîta caz ca și noi. Cel care cunoaște destule lucruri pentru a le da adevărata lor valoare nu vorbește niciodată prea mult, căci el știe să aprecieze atît atenția care i se dă, cît și interesul pe care-l poate trezi cuvintele lui. În general, oamenii care știu puțin vorbesc mult, iar oamenii care știu mult vorbesc puțin. E firesc ca un ignorant să găsească important tot ce știe și să-l spună la toată lumea. Dar un om instruit nu-și etalează prea ușor repertoriul; ar avea multe de spus și vede că, după el, ar mai rămîne și mai multe de spus; de aceea tace.

Departe de a contraria felul de a se purta al altora, Emil se conformează bucuros acestora, nu ca să pară că cunoaște obiceiurile, nici pentru a se preface că e un politicos, ci dimpotrivă, de teamă să nu fie remarcat, să nu atragă atenția asupra lui; și niciodată nu e mai la largul său decît atunci cînd nu-l bagă nimeni în seamă.

Deși intrînd în societate el nu-i cunoaște defel manierele, nu manifestă însă din această cauză timiditate și teamă; dacă se dă la o parte, nu o face din stînjeneală, ci pentru că dacă vrei să vezi bine, trebuie să nu fii văzut; căci nu-l neliniștește întru nimic ceea ce gîndesc alții despre el și nu îi este nici cea mai mică teamă de ridicol. De aceea, fiind totdeauna liniștit și cu sînge rece, nu se tulbură deloc de rușinea rău înțeleasă. Fie că e privit sau nu, se străduiește să facă totdeauna cît se poate mai bine ceea ce face și, fiind totdeauna atent să observe bine pe alții, el știe să sesizeze manierele lor cu o ușurință pe care nu poate s-o aibă sclavii opiniei. Se poate zice că el dobîndește mai repede deprinderi în societate, tocmai pentru că face puțin caz de ea.

Nu vă înșelați totuși asupra siguranței sale și n-o comparați cu cea a tinerilor voștri plăcuți. El este ferm, dar nu îngîmfat; manierele sale sînt libere, dar nu disprețuitoare; aerul insolent nu aparține decît sclavilor, independența nu are nimic prefăcut. Nu am văzut niciodată un om cu mîndrie în suflet care să și-o arate în ținută: afectarea este mai degrabă proprie sufletelor josnice și deșarte, care nu se pot impune decît prin aceasta. Citesc într-o carte[402]) că un străin prezentîndu-se într-o zi în sala faimosului Marcel[403]), acesta l-a întrebat din ce țară este. *Sînt englez*, răspunse străinul. *Dumneata, englez?* replică dansatorul; *să fii din acea insulă în care cetățenii iau parte la administrația publică și sînt* o *porțiune a puterii suverane**). *Nu, domnule; această frunte lăsată, această privire timidă, acest mers nesigur nu-mi dezvăluie decît un sclav cu titlul de elector.*

---

[402]) Helvetius, *Despre spirit*, II, 1.

[403]) Cf. Cartea a II-a.

*) Ca și cum ar exista cetățeni care să nu fie membri ai cetății și care să nu ia parte, ca atare, la autoritatea supremă! Însă francezii, socotind potrivit să uzurpe acest nume respectabil de cetățeni, datorată altădată membrilor cetăților galice, i-au denaturat înțelesul în așa măsură încît nu mai înseamnă nimic. Un om care mi-a scris multe inepții împotriva *Nou Héloïse*, și-a împodobit semnătura cu titlul de *cetățean din Paimboeuf* și a crezut că-mi face o glumă excelentă [404])

[404]) Era replica la mențiunea pe care Rousseau o făcea pe coperta cărților sale prin adăugirea la numele său și a titlului: *Cetățean al Genevei.*

Nu știu dacă această judecată arată o cunoaștere adîncă a adevăratului raport care există între caracterul unui om și exteriorul său. În ceea ce mă privește, neavînd onoarea să fiu profesor de dans, aș fi gîndit cu totul altfel. Aș fi zis: *Acest englez nu e om de curte, nu am auzit niciodată de curteni să fi avut fruntea joasă și mersul nesigur: un om timid în fața unui dansator poate să nu fie timid în Camera Comunelor.* Desigur, acest domn Marcel trebuie să ia pe compatrioții săi drept romani!

Cînd iubești, vrei să fii iubit. Emil iubește pe oameni, el vrea deci să le placă. Cu atît mai mult, el vrea să placă femeilor: vîrsta sa, moravurile sale, proiectul lui[405]), toate concură la întreținerea acestei dorinți. Spun moravurile sale, căci ele au un mare rol. Oamenii cu moravuri sînt adevarații admiratori ai femeilor. Ei nu au ca alții un nu știu ce jargon batjocoritor de curtoazie, ci dovedesc o atenție mai adevărată, mai duioasă și care pornește din inimă. Aș putea recunoaște într-o sută de mii de stricați care se învîrtesc în jurul unei femei tinere pe omul cu moravuri, care-și stăpînește natura. Judecați cum trebuie să fie Emil, avînd un temperament cu totul nou și atîtea motive de a-i rezista! Cred că va fi uneori timid și stîngaci în anturajul lor; dar, desigur, această stîngăcie nu le va displace, iar cele mai puțin ștrengare vor avea chiar foarte adesea talentul de a se bucura de ea și de a o mări. Dealtfel, atenția sa își va schimba simțitor forma după împrejurări. Va fi mai modest și mai respectuos față de femei, mai viu și mai duios față de fetele de măritat. El nu va pierde din vedere scopul căutărilor sale și va acorda totdeauna mai multă atenție la ceea ce i-l amintește.

Nimeni nu va fi mai fidel tuturor punctelor de vedere întemeiate pe ordinea naturii și chiar pe buna ordine a societății. Dar cele dintîi vor fi totdeauna preferate celorlalte; iar el va respecta mai mult pe un particular mai bătrîn ca el decît pe un magistrat de vîrsta sa. Fiind deci, de regulă, printre cei mai tineri în societățile în care se va găsi, el va fi totdeauna unul din cei mai modești, nu din vanitatea de a părea umil, ci dintr-un sentiment natural, întemeiat pe rațiune. Nu va avea îndrăzneala obraznică a unui tînăr îngîmfat care, pentru a-și distra societatea, vorbește mai tare decît înțelepții și taie vorba celor bătrîni. În ceea ce-l privește, el nu va îndreptăți întru nimic răspunsul unui bătrîn gentilom dat lui Ludovic al XV-lea, care l-a întrebat dacă preferă secolul său sau secolul de față: *Sire, mi-am petrecut tinerețea respectînd pe bătrîni și trebuie să-mi petrec bătrînețea respectînd pe copii.*

Avînd un suflet duios și sensibil, dar neapreciind nimic după măsura opiniei, deși ține să placă celorlalți, nu va pune mare preț pe considerația lor. De aici urmează că va fi mai mult afectuos decît politicos, că nu va fi mîndru, nici fudul și că va fi mișcat mai mult de o mîngîiere decît de o mie de laude. Pentru aceleași motive, nu-și va neglija nici manierele, nici ținuta, va putea chiar să manifeste oarecare rafinament în găteala sa, nu pentru a părea un om de gust, ci pentru a-și face figura mai plăcută; nu va face nicidecum apel la un cadru aurit și niciodată nu-și va mînji îmbrăcămintea cu însemnele bogăției.

---

[405]) Preocuparea de a-și afla o soție.

Se vede că toate acestea nu cer din partea mea prezentări de precepte și nu sînt decît un efect al primei sale educatii. Se face un mare mister din purtarea în lume, ca și cînd la vîrsta la care ne deprindem cu aceasta nu am căpăta deprinderile în mod firesc și ca și cum cele dintîi legi ale acestei purtări nu ar trebui căutate într-o inimă cinstită. Adevărata politețe constă în a dovedi oamenilor bunăvoință; cînd o ai, ea se arată fără greutate; însă cel care n-o are este silit să-i meșteșugească aparențele. *Cel mai nenorocit efect al politeții obișnuite este acela de a te învăța arta de a te putea lipsi de virtuțile pe care ea le imită. Să ni se inspire prin educație iubirea de oameni și binefacerea, și vom avea politețe, sau nu vom mai avea nevoie de ea.*

Daca nu avem politețea care se manifestă prin grație, vom avea pe cea care dezvăluie pe omul cinstit și pe cetățean; nu vom avea nevoie să recurgem la falsitate.

În loc să fii meșteșugit pentru a plăcea, va fi de ajuns să fii bun; în loc să fii fals pentru a lăuda slăbiciunile altora, va fi de ajuns să fii indulgent.

*Cei cu care vei proceda în acest fel nu se vor mîndri și nici nu se vor corupe; vor fi numai recunoscători și vor deveni mai buni**).

Mi se pare că dacă există vreo educație care trebuie să producă acea politețe pe care o cere aici Dl. Duclos, aceasta este tocmai aceea al cărei plan l-am trasat pînă aici.

Recunosc totuși că cu maxime atît de deosebite, Emil nu va fi ca toată lumea și să-l ferească Dumnezeu să fie vreodată; dar în ceea ce va fi diferit de ceilalți, el nu va fi nici supărător, nici ridicol. Diferența va fi sensibilă, fără să fie incomodă. Emil va fi, dacă vreți, un străin amabil. La început i se vor ierta manierele, spunîndu-se: *Se va forma.* Apoi se vor învăța cu manierele sale și, văzînd că nu se schimbă, i le vor ierta iarăși, zicînd: *Așa este el făcut.*

Nu va fi sărbătorit ca un om amabil, dar îl vor iubi fără să știe de ce; nimeni nu-i va lăuda spiritul, însă îl vor lua bucuros drept judecător între oamenii de spirit; spiritul său va fi hotărît și limitat, va avea simțul drept și judecata sănătoasă. Nealergînd niciodată după ideile noi, el nu se va lăuda cu spiritul său. L-am făcut să simtă că toate ideile salutare și cu adevărat utile oamenilor au fost primele cunoscute, că ele formează din totdeauna singurele legături adevărate ale societății și că spiritelor transcendente[407]) nu le rămîne decît să se distingă prin idei pernicioase și funeste genului uman. Acest mod de a se face admirat nu-l impresionează nicidecum; știe unde trebuie să afle fericirea vieții sale și prin ce poate contribui la fericirea altuia. Sfera cunoștințelor sale nu se întinde mai departe de ceea ce poate fi folositor. Calea sa este strîmtă și bine marcată: nefiind ispitit să iasă din ea, el rămîne confundat cu cei ce o urmează; nu vrea nici să se rătăcească, nici să strălucească. Emil

---

*) *Considerații asupra moravurilor acestui secol,* de Dl. Duclos p. 65.[406])

[406]) Duclos (1704—1772), moralist francez, unul din puținii prieteni din totdeauna ai lui Rousseau.

[407]) Este o nouă turnură ironică la adresa spiritului filosofic al timpului, despre care e vorba în acest context

este un om de bun simț și nu vrea să fie altceva: oricît ai vrea să-l insulti prin acest titlu. el se va simți totdeauna onorat.

Deși dorința de a plăcea nu-l mai lasă absolut indiferent la opinia altuia, el nu va lua din această opinie decît ceea ce se raportează în mod imediat la persoana sa, fără să se preocupe de aprecierile arbitrare care nu au ca lege decît moda sau prejudecățile. Va avea ambiția să facă bine tot ceea ce face, ba chiar să vrea să facă mai bine decît altul, la alergări va voi să fie cel mai ușor, la luptă, cel mai puternic, la muncă cel mai priceput, la jocuri, cel mai iscusit, dar el va căuta în mică măsură avantajele care nu sînt clare prin ele însele și care au nevoie să fie constatate prin judecata altuia, ca: să aibă mai mult spirit decît altul, să vorbească mai bine. să fie mai savant etc.; cu atît mai puțin avantajele care nu țin deloc de persoană, precum: a fi dintr-o familie mai nobilă, a fi apreciat mai bogat. a avea mai multă trecere. a fi mai considerat, a impune printr-un mai mare fast.

Iubind pe oameni pentru că sînt semenii săi, el va iubi mai ales pe cei care îi seamănă mai mult, pentru că se va simți bun și, judecînd această asemănare după conformitatea gusturilor în lucrurile morale, va fi bucuros să se vadă aprobat în tot ceea ce ține de un bun caracter. El nu-și va zice: Mă bucur. pentru că mă aprobă, ci: Mă bucur, pentru că aprobă binele pe care-l fac; mă bucur, fiindcă oamenii își fac o cinste din lucrurile pentru care mă onorează; cîtă vreme vor judeca atît de sănătos. va fi frumos să obțin stima lor.

Studiind oamenii prin moravurile lor în lume, după cum îi studia mai înainte după pasiunile lor în istorie, va avea adesea ocazia să reflecteze asupra a ceea ce mîngîie sau supără inima omenească. Iată-l filosofînd asupra principiilor gustului[408]) și iată studiul care i se potrivește în această epocă.

Cu cît vei căuta mai departe definițiile gustului, cu atît te rătăcești mai mult; gustul nu este decît facultatea de a judeca despre ce place sau nu place celor mai mulți. Depărtează-te de această afirmație și nu vei mai ști ce este gustul. De aici nu urmează că sînt mai mulți oameni cu gust decît de alt fel, căci, deși mulțimea judecă sănătos despre fiecare obiect sînt puțini oameni care să judece ca ea despre toate obiectele; apoi, deși unirea gusturilor celor mai generale face bunul gust, sînt puțini oameni de gust, precum sînt puține persoane frumoase, deși frumusețea este constituită din îmbinarea trăsăturilor celor mai comune.

Trebuie să remarcăm că aici nu este vorba de ceea ce-ți place pentru că ne este util, nici de ceea ce urăști pentru că ne este dăunător. Gustul nu se aplică decît asupra lucrurilor indiferente sau cel mult asupra acelora care prezintă un interes de distracție și nu asupra lucrurilor care țin de trebuințele noastre: pentru a le judeca pe acestea, nu este nevoie de gust, ajunge numai apetitul. Iată ceea ce face ca deciziile pure ale gustului să fie atît de dificile și, se pare. atît de arbitrare; căci. afară de instinctul care-l determină, nu mai vedem rațiunea deciziilor sale. Mai trebuie să distingem legile lui în lucrurile morale și legile lui în lucrurile

[408]) Adică principiile gustului estetic, ale judecății estetice.

fizice. În cele din urmă, principiile gustului par absolut inexplicabile[409]). Este însă important să se observe că în tot ceea ce ține de imitație este o parte morală*). astfel se explică frumuseți care par fizice și care nu sînt nicidecum așa în realitate. Voi adăuga că gustul are reguli locale care-l fac în mii de lucruri dependent de climate. de moravuri. de guvernămînt, de învățămînt. că există multe altele care țin de vîrstă, de sex, de caracter și că în această privință nu trebuie să discutăm despre gusturi.

Gustul este natural la toți oamenii, dar nu-l au toți în aceeași măsură, nu se dezvoltă la toți în același grad. dar la toți se poate altera prin diferite cauze. Măsura gustului pe care îl poți avea depinde de sensibilitatea pe care ai dobîndit-o: cultura[410]) și forma sa depind de societățile în care ai trăit. În primul rînd, trebuie să trăiești în societăți numeroase, ca să poți face multe comparații. În al doilea rînd, trebuie să fie societăți de petreceri și de trîndăvie, căci în cele de afaceri regula nu e plăcerea, ci interesul. În al treilea rînd. trebuie societăți în care inegalitatea să nu fie prea mare. în care tirania opiniei să fie moderată și în care să domine mai mult voluptatea decît vanitatea, căci în caz contrar, moda înăbușă gustul și nu mai cauți ceea ce e plăcut. ci ceea ce e deosebit.

În acest din urmă caz, nu mai e adevărat că bunul gust este acela al celor mulți. De ce? Pentru că obiectul se schimbă. Atunci mulțimea nu mai are o judecată a ei, ea nu mai judecă decît după cei pe care-i socotește mai luminați decît ea: aprobă nu ceea ce e bine. ci ceea ce au aprobat ei. În toate timpurile, faceți ca fiecare om să aibă propriul său sentiment; iar ceea ce e mai plăcut în sine va avea totdeauna pluralitatea voturilor.

În lucrările lor, oamenii nu fac nimic frumos decît prin imitație. Toate modelele adevărate ale gustului sînt în natură. Cu cît ne depărtăm mai mult de acest învățător, cu atît tablourile noastre sînt mai deformate. Atunci ne luăm modelele din obiectele care ne plac; iar frumosul creat de fantezie, supus capriciului și autorității, nu este decît ceea ce place acelora care ne conduc.

Cei care ne conduc sînt artiștii, mai marii și bogătașii, iar ceea ce-i conduce pe ei este interesul sau vanitatea lor. Cei din urmă, pentru a-și arăta bogățiile, iar cei dintîi, ca să profite de ele, se întrec în a născoci motive noi de cheltuială. Prin aceasta marele lux devine stăpîn și determină să placă ceea ce este dificil și costisitor; atunci pretinsul frumos nu numai că nu imită natura, dar nu dobîndește acest nume decît căutînd s-o contrazică. Iată cum luxul și prostul gust sînt nedespărțite. Pretutindeni unde gustul e risipitor, este fals.

---

409) *Variantă:* Inexplicabil; căci, de exemplu, cine ne va spune de ce cutare cîntec este de gust și nu un altul· cine ne va da principiile asortării culorilor? Cine ne va face cunoscut de ce ovalul place mai mult decît rondul într-o parcelă de gazon și de ce rondul place mai mult decît ovalul în bazinul unei fîntîni arteziene.

*) Aceasta s-a dovedit într-un *eseu asupra principiului melodiei,* care se va găsi în culegerea scrierilor mele.

410) Adică: educația.

Gustul, bun sau rău. își dobîndește forma mai ales în legăturile dintre cele două sexe: cultura[411]) sa este un efect necesar al scopului acestor legături. Dar cînd ușurința plăcerii micșorează dorința de a plăcea, gustul degenerează; de aceea mi se pare că aici e un alt temei, și încă unul din cele mai sensibile. pentru care bunul gust ține de bunele moravuri.

Consultați gustul femeilor în lucrurile fizice și care țin de judecata simțurilor: consultați pe cel al bărbaților în lucrurile morale și care depind mai mult de inteligență. Cînd femeile vor fi ceea ce trebuie să fie, se vor mărgini la lucrurile de competența lor și vor judeca totdeauna bine: însă de cînd ele s-au făcut arbitrii literaturii, de cînd s-au pus să judece cărțile și să le scrie de zor. ele nu se mai pricep la nimic. Autorii care consultă pe aceste savante asupra scrierilor lor sînt totdeauna siguri că vor fi rău sfătuiți; oamenii galanți care le consultă asupra veșmîntului lor sînt totdeauna îmbrăcați ridicol. Voi avea în curînd ocazia să vorbesc despre adevăratele talente ale acestui sex, despre felul de a le cultiva și despre lucrurile asupra cărora deciziile lor trebuie să fie ascultate.

Iată considerațiile elementare pe care le voi stabili drept principii în discuțiile cu Emil al meu asupra unei materii care nu-i este nicidecum indiferentă în împrejurarea în care se găsește și în căutarea care-l preocupă. Pentru cine poate fi ea oare indiferentă? Cunoașterea a ceea ce poate fi plăcut sau neplăcut oamenilor nu e necesară numai aceluia care are nevoie de ei. ci și aceluia care vrea să le fie folositor; este chiar important să le placi, ca să-i poți servi; iar arta de a scrie nu e nicidecum un studiu zadarnic cînd o întrebuințezi pentru a face ca adevărul să fie ascultat.

Dacă pentru cultivarea gustului discipolului meu ar trebui să aleg între țările în care cultura aceasta e încă în fașă și altele în care a și degenerat, aș urma ordinea regresivă; aș începe călătoria cu acestea din urmă și aș sfîrși-o cu cele dintîi. Temeiul acestei alegeri constă în faptul că gustul se corupe printr-o delicatețe excesivă, care-l face să simtă lucruri pe care majoritatea oamenilor nu le observă; această delicatețe duce la spiritul de discuție, căci cu cît dai dovadă de subtilitate în considerarea obiectelor, cu atît crește numărul lor; această subtilitate face ca tactul să devină mai delicat și mai puțin uniform. Se formează atunci atîtea gusturi cîte capete există. În disputele asupra preferinței, cîștigă filosofia și știința; și astfel înveți a gîndi. Observațiile fine nu pot fi făcute decît de oameni foarte deprinși cu lumea, pentru că acestea apar în urma tuturor celorlalte, iar oamenii puțin obișnuiți cu societățile numeroase își istovesc atenția cu trăsăturile cele mari. Nu există poate azi un loc de cultură în lume în care gustul general să fie mai rău ca la Paris. Totuși. numai în această capitală se cultivă bunul gust și se pare că sînt puține cărți prețuite în Europa, ai căror autori să nu se fi format la Paris. Cei care își închipuie că e destul a citi cărțile care se fac aici se înșală; înveți mai mult din convorbirea cu autorii decît din cărțile lor, iar autorii înșiși nu sînt aceia cu care poți învăța cel mai mult. Numai spiritul societăților dezvoltă un cap gînditor și lărgește orizontul de ve-

---

[411]) „Cultura“ are aici sens de cultivare, formare.

dere în cea mai mare măsură. Dacă ai o scînteie de geniu. du-te să petreci un an la Paris: vei ajunge curînd să fii ceea ce poți fi, sau nu vei fi niciodată nimic.

Poți să înveți a gîndi în locurile în care domnește prostul gust. Dar nu trebuie să gîndești ca aceia care au acest prost gust și e destul de greu ca lucrul să nu se întîmple cînd stai prea mult timp cu ei. Trebuie perfecționat cu ajutorul lor instrumentul care judecă, evitînd a-l întrebuința ca ei. Mă voi feri să-i rafinez judecata lui Emil pînă la a i-o altera. iar cînd va avea tactul destul de fin pentru a simți și a compara diferitele gusturi ale oamenilor, îl voi îndrepta să-și fixeze gustul asupra unor obiecte mai simple.

Voi începe chiar de mai departe, pentru a-i conserva un gust pur și sănătos. În tumultul risipei voi căuta să întrețin cu el convorbiri utile și. îndreptîndu-l totdeauna spre obiecte care-i plac, voi avea grijă să i le fac deopotrivă distractive și instructive. Acum e timpul lecturii și al cărților plăcute. Acum e timpul de a-l învăța să facă analiza discursului, de a-l face să simtă toate frumusețile elocinței și ale dicțiunii. Este puțin lucru să înveți limbile pentru ele însele; întrebuințarea lor nu este atît de importantă pe cît se crede: însă studiul limbilor duce la cel al gramaticii generale. Trebuie să înveți latina pentru a ști franceza; trebuie să studiezi și să compari pe una cu cealaltă pentru a înțelege regulile artei de a vorbi.

Există, dealtfel, o oarecare simplicitate de gust care merge la inimă și care se găsește numai în scrierile celor vechi. În elocință, în poezie. în orice fel de literatură, îi vei regăsi, ca și în istorie. bogați în fapte și măsurați în judecata lor. Autorii noștri, dimpotrivă. spun puțin, dar vorbesc mult. Dacă luăm necontenit judecata acestora drept lege, nu vom ajunge să formăm judecata noastră. Diferența dintre cele două gusturi se simte în toate monumentele și chiar pe morminte. Ale noastre sînt încărcate de elogii; pe ale celor vechi se citeau fapte.

Sta viator, Heroem calcas[412]).

Dacă aș fi găsit acest epitaf pe un monument antic, aș fi ghicit deodată că e modern, căci nimic nu e mai comun în vremea noastră decît eroii, pe cînd la cei vechi erau rari. În loc să spună că un om a fost erou, cei vechi ar fi spus ce a făcut pentru ca să fie erou. Compară cu epitaful acestui erou pe cel al afemeiatului Sardanapal:

Am zidit Tarsus și Anchiale într-o zi și acum sînt mort[413]).

Care din acestea vi se pare că spune mai mult? Stilul nostru lapidar, umflat este bun numai să înalțe pe pitici. Cei vechi îi arătau pe oameni într-un fel natural și vedeai că erau oameni. Xenofon, vrînd să cin-

---

412) Epitaful *Sta viator, Heroem calcas (Stai, călătorule; calci țărîna unui erou)* a fost făcut pentru generalul lotringian Fr. de Mercy, aflat în serviciul Germaniei, înmormîntat pe cîmpul de luptă de la Nordlingen (cf. Voltaire, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea,* cap. 3).

413) Epitaful este amintit de Strabon: dar la acesta are — observă Petitain — cu totul alt caracter decît cel pe care i-l dă Rousseau în felul în care îl prezintă Iată acest epitaf· *Sardanapal, fiu al lui Anacyndaraxes, a zidit într-o zi orașele Anchiale și Tarsus Trecătorule, bea. mănîncă, petrece, căci tot restul nu valorează nici măcar o nimica toată* (cf J-J Rousseau. *Oeuvres complètes,* tome II, 1861, p. 623, nota).

stească memoria cîtorva luptători uciși prin trădare în retragerea celor zece mii, zice: *Au murit, fără a li se putea reproșa nimic în război ca și în prietenie.* Atît, dar vedeți cît de încărcat trebuie să fi fost sufletul autorului făcînd elogiul acesta așa de scurt și așa de simplu. Nenorocire celui care nu-l găsește admirabil.

Pe o marmură de la Termopile se citeau aceste cuvinte:

Trecătorule, du-te și spune-i Spartei că am murit aici ca să ascultăm de sfintele ei legi[414]*).*

Se vede bine că nu Academia de inscripții a compus aceasta.

M-am înșelat dacă elevul meu care pune atît de puțin preț pe vorbe nu-și îndreaptă atenția în primul rînd asupra acestor diferențe și dacă ele nu influențează asupra alegerii lecturilor sale Prins de bărbăteasca elocință a lui Demostene, va zice: Este un orator; dar citind pe Cicero, va zice. Este un avocat.

În general, lui Emil îi vor plăcea mai mult scrierile celor vechi decît ale celor din vremea noastră, pentru că fiind primii, cei vechi sînt mai aproape de natură și mai stăpîni pe talentul lor. Orice ar fi putut spune La Motte și abatele Terrasson, nu există un adevărat progres al rațiunii în specia umană, pentru că tot ce se cîștigă într-o parte se pierde în alta, pentru că toate spiritele pleacă întotdeauna din același punct și pentru că timpul pe care îl întrebuințezi pentru a învăța ce au gîndit alții, nefiind folosit ca să înveți a gîndi tu însuți, ai mai multe cunoștințe dobîndite și mai puțină vigoare a spiritului. Spiritele noastre, ca și brațele, sînt exersate să facă totul cu unelte și nimic prin ele însele. Fontenelle zicea că toată această dispută despre cei vechi și despre cei moderni[415]) se reduce la a ști dacă arborii erau altădată mai mari decît cei de azi; dacă agricultura s-ar fi schimbat, n-ar fi fost o îndrăzneală răutăcioasă să pui o asemenea chestiune.

După ce l-am făcut astfel să se ridice la izvoarele literaturii pure, îi arăt, de asemenea, și canalele de scurgere ale compilatorilor moderni: jurnale, traduceri, dicționare. Și-aruncă privirea asupra tuturor acestora, apoi le lasă, fără să mai revină vreodată la ele. Spre a-l înveseli, îl fac să cunoască flecăreala academiilor; îl fac să remarce că fiecare din cei care le compun prețuiește totdeauna mai mult singur decît împreună

---

[414]) Din Herodot, cartea a VII-a, par 228 Cuvintele lui Xenofon despre războinicii atenieni sînt din lucrarea acestuia *Anabasis,* în care povestește expediția celor zece mii, care au luptat împotriva perșilor (cf. J-J Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome II, 1861, p. 623).

[415]) În secolul al XVIII-lea s-a pus în mod deschis problema valorii educative a culturii antice și moderne, cunoscută și sub denumirea „disputa dintre cei vechi si cei moderni" Adepții clasicismului, printre care se enumeră și Rousseau, susțineau că valoarea educativă a scrierilor antice este mai mare decît cea a scrierilor moderne. Dintre susținătorii modernismului în educația tineretului trebuie amintit în primul rînd Fontenelle (1657—1757), autor al lucrării *Entretiens sur la pluralité des mondes (Convorbiri asupra pluralității lumilor)* La polemicile timpului au participat și Terrasson (1670—1750) și La Motte (1672—1731), despre care autorul face mențiune în context.

cu ansamblul; din aceasta va scoate el însuși concluziile despre utilitatea tuturor acestor frumoase instituții.

Îl duc la spectacole, ca să studieze nu moravurile, ci gustul, căci mai ales aici gustul se arată celor care știu să reflecteze. Îi voi zice: Lasă preceptele și morala; nu aici trebuie să le înveți. Teatrul nu e făcut pentru adevăr; e făcut pentru a linguși, pentru a distra pe oameni; nu există nicăieri o școală în care să poți învăța atît de bine arta de a le plăcea și de a interesa inima omenească[416]) Studiul teatrului conduce la cel al poeziei: au exact același obiect. Să aibă o scînteie de gust pentru ea și cu ce plăcere va cultiva limbile poeților, greaca, latina, italiana! Aceste studii vor fi pentru el distracții fără constrîngere și va profita mai mult de ele; îi vor fi delicioase la o vîrstă și în împrejurări în care inima se interesează cu atîta încîntare de toate felurile de frumusețe care o pot impresiona. Închipuiți-vă de o parte pe Emil al meu și de alta pe un ștrengar de colegiu, citind Cartea a IV-a a *Eneidei,* sau *Tibul,* sau *Banchetul* lui Platon; ce diferență! Cît de mult e mișcată inima unuia de ceea ce nu atinge pe a celuilalt! O, bunul meu prieten! Oprește-te, încetează lectura, te văd prea mișcat; vreau să-ți placă limbajul amorului, dar nu să te rătăcească! Fii om sensibil, însă fii om înțelept. Dacă ești numai unul din aceștia, nu ești nimic. Dealtfel, puțin îmi pasă dacă va reuși sau nu în studiul limbilor moarte, în literatură, în poezie. Nu va prețui mai puțin dacă nu va ști nimic din toate acestea, nu contează toate aceste fleacuri cînd e vorba de educația sa.

Învățîndu-l să simtă și să iubească frumosul sub toate formele, urmăresc în principal să-i fixez înclinările și gusturile, să împiedic alterarea pornirilor sale naturale, ca nu cumva într-o zi să caute în bogăția sa mijloacele de a fi fericit, pe care trebuie să le găsească mai aproape de sine. Am zis în altă parte[417]) că gustul nu este decît arta de a te pricepe în lucrurile mici, și aceasta este foarte adevărat; dar dacă plăcerea vieții depinde de o țesătură de lucruri mici, asemenea griji nu ne pot fi indiferente; prin ele învățăm s-o umplem cu bunuri puse la dispoziția noastră în modul cel mai valoros pentru noi. Nu înțeleg aici bunurile morale care țin de buna dispoziție sufletească, ci numai ceea ce se referă la senzualitate, la voluptate reală, lăsînd la o parte prejudecățile și opinia curentă.

Pentru a-mi dezvolta mai bine ideea, să mi se permită să-l las un moment pe Emil, a cărui inimă pură și sănătoasă nu mai poate servi ca regulă nimănui, și să caut în mine însumi un exemplu mai sensibil și mai apropiat de moravurile cititorului.

Există stări sociale care par că schimbă natura și-i transformă pe oamenii care le aparțin fie în mai bine, fie în mai rău. Un fricos devine viteaz intrînd în regimentul de Navara. Spiritul de solidaritate nu se dobîndește numai în domeniul militar, iar efectele lui nu se arată totdeauna în bine. M-am gîndit de o sută de ori cu groază că, dacă aș fi avut

---

[416]) Pentru problematica teatrului, a se vedea lucrarea lui Rousseau *Scrisoare despre spectacole* (1758).
[417]) În *Scrisoarea către d'Alembert.*

nenorocirea să îndeplinesc astăzi într-o anumită țară funcția la care mă gîndesc[418]), mîine aș fi devenit aproape inevitabil tiran, hoț al banului public, distrugător al poporului, răufăcător pentru principe, dușman prin starea mea al oricărui sentiment de umanitate, al dreptății și al oricărui fel de virtute[419]).

De asemenea, dacă aș fi fost bogat, aș fi făcut totul pentru a deveni bogat: aș fi deci insolent și josnic, sensibil și delicat doar pentru mine, neînduplecat și dur pentru toată lumea, spectator disprețuitor față de mizeriile calicimii, căci n-aș putea să numesc altfel pe cei de jos pentru a mă face să uit că altădată am făcut parte din clasa lor. În fine, aș face din averea mea instrumentul plăcerilor mele, singurele de care m-aș ocupa; pînă aici aș fi ca toți ceilalți.

Dar cred că într-o privință m-aș deosebi mult, și anume, aș fi senzual și voluptos mai mult chiar decît mîndru și îngîmfat și m-aș deda luxului, moliciunii mai mult chiar decît ostentației. Aș simți pînă și oarecare rușine să-mi expun prea mult bogăția și mi s-ar părea că aud pe invidiosul pe care l-aș zdrobi cu fastul meu spunînd la urechea vecinilor: *Iată un șarlatan care se teme foarte mult să nu fie cunoscut ca atare.*

Din imensul belșug de bunătăți care acoperă pămîntul, aș căuta ceea ce îmi place mai mult și ceea ce pot să stăpînesc mai bine. În acest scop aș întrebuința bogăția în primul rînd pentru a-mi cumpăra tihna și libertatea; la acestea aș adăuga sănătatea, dacă s-ar plăti; dar ea se cumpără numai prin moderație și, fiindcă fără sănătate nu există adevărată plăcere în viață, mi-aș modera senzualitatea.

Aș rămîne totdeauna cît se poate mai aproape de natură, pentru a-mi mulțumi simțurile cu care ea m-a înzestrat; firește că aș fi cu atît mai mulțumit, cu cît natura ar adăuga mai mult de la sine desfătărilor mele. În alegerea obiectelor de imitație aș lua totdeauna natura drept model, în poftele mele i-aș acorda totdeauna preferința; în gusturile mele aș consulta-o totdeauna, în felurile de mîncare aș prefera totdeauna pe acelea care sînt mai bine pregătite de ea și care trec prin mai puține mîini pentru a ajunge pe masa noastră. Aș preveni falsificările fraudei, aș merge în întîmpinarea plăcerii. Proasta și grosolana mea poftă de mîncare nu ar îmbogăți nicidecum pe un bucătar. Nu mi-ar vinde nicicînd la un preț foarte ridicat otravă în loc de pește[420]). Masa mea nu va fi încărcată cu acele minunate lături și stîrvuri aduse de departe; mi-aș risipi liniștea pentru a-mi satisface senzualitatea, pentru că atunci această oboseală este și ea o plăcere și mărește pe cea pe care o aștepți de la ea. Dacă aș vrea să mănînc un lucru de la capătul lumii, m-aș duce, ca Apicius[421]), să-l caut mai curînd acolo decît să-l aduc de

---

418) Sallwurk crede (*op cit*, vol II, p 208) că poate Rousseau are în vedere funcția de fermier general, pe care o ocupase și Helvétius.

419) Un nou atac violent îndreptat de autor împotriva instituțiilor regimului în care trăia. „anumita țară" era Franța din epoca sa

420) Joc de cuvinte: *poisson* (peste) și *poison* (otravă).

421) Apicius, gastronom celebru din timpul lui August Se zice că a făcut anume o călătorie în Africa pentru că auzise că acolo s-ar găsi lăcuste mai mari decît cele pe care le mînca la Milturne.

acolo, căci bucatele mele cele mai alese vor fi totdeauna lipsite de acel ceva care nu se aduce cu ele și pe care nu-l poate da nici un bucătar, anume ambianța climatului care le-a produs.

Pentru același motiv, n-aș imita pe cei care nu se simt bine decît acolo unde nu sînt și pun totdeauna anotimpurile în contradicție cu ele însele și climatele în contradicție cu anotimpurile, care, căutînd vara în iarnă si iarna în vară, vor să le fie frig în Italia și cald în nord, fără a se gîndi că fugind de asprimea anotimpurilor, o găsesc în locurile în care nu se pot păzi de ea. Eu voi rămîne pe loc sau voi face de-a-ndoaselea: voi căuta să profit de tot ce are plăcut un anotimp și de tot ce are particular o climă. Voi avea o diversitate de plăceri și de obiceiuri care nu se vor asemăna deloc și care vor fi totdeauna naturale; mă voi duce să petrec vara la Neapole și iarna la Petersburg. Voi respira cînd zefirul cel dulce, lungit în peșterile răcoroase ale Tarentului, cînd voi fi cu răsuflarea tăiată și obosit după plăcerile unui bal, în luminile unui palat de gheață.

Aș vrea ca în serviciul mesei mele, în împodobirea locuinței mele, să imit prin ornamente foarte simple varietatea anotimpurilor și să scot din fiecare toate deliciile, fără a anticipa asupra acelora care vor urma. E silnicie și nu gust să tulburi astfel ordinea naturii, să-i smulgi produse fără voie pe care ea ți le dă cu regret și care, neavînd nici calitate, nici savoare, nu pot nici să hrănească stomacul, nici să mulțumească cerul gurii. Nimic nu este mai insipid decît trufandalele: numai cu mari cheltuieli cutare bogătaș din Paris, cu cuptoarele și serele lui calde, ajunge să aibă pe masă în tot cursul anului legume rele și fructe rele. Dacă aș avea cireșe cînd e ger și pepeni galbeni ca chihlimbarul în inima iernii, cu ce plăcere le-aș gusta dacă cerul gurii nu simte nevoia să fie umezit, nici răcorit? Mi-ar plăcea oare castanele tari în arșița verii? Le-aș prefera oare, scoase din cuptor, coacăzelor, fragilor și fructelor răcoritoare pe care mi le dă pămîntul fără atîtea îngrijiri? Acoperindu-ți soba în luna ianuarie cu vegetații silite, cu flori palide și fără miros, nu împodobești iarna, ci despodobești primăvara; te privezi de plăcerea de a merge în pădure să cauți cea dintîi micșunea, să pîndești cel dintîi boboc și să strigi în plinătatea bucuriei: Muritorilor, nu sînteți părăsiți, natura trăiește încă.

Pentru a fi bine servit, aș ține puțini servitori. am spus mai sus aceasta și e bine s-o repet. Un burghez se folosește mai mult de singurul său lacheu decît un duce de cei zece domni care-l înconjoară. M-am gîndit de o sută de ori că avînd la masă paharul lîngă mine, pot să beau în momentul în care îmi place, în vreme ce dacă aș avea o masă de mare lux, ar trebui ca douăzeci de voci să repete: Dați de băut, înainte de a putea potoli setea. Tot ceea ce se face de alții se face rău, oricum ai lua-o. Nu voi trimite la negustori, voi merge eu însumi; voi merge pentru ca oamenii mei să nu trateze cu ei înaintea mea, pentru ca să aleg mai sigur și să plătesc mai ieftin: voi merge pentru a face un exercițiu plăcut, pentru a vedea puțin ceea ce se petrece aiurea: aceasta distrează și cîteodată instruiește; în fine, voi merge pentru ca să merg, și aceasta e totdeauna ceva. Plictiseala începe prin viața prea sedentară. Cînd umbli mult, te plictisești puțin. Portarul și lacheii sînt interpreți

răi; n-aș vrea să am niciodată pe acești inși între mine și restul lumii, nici să merg totdeauna în zgomotul unei trăsuri, ca și cum mi-ar fi frică să nu fiu acostat de cineva. Caii unui om care se servește de picioarele sale sînt totdeauna gata pregătiți; dacă sînt obosiți sau bolnavi, el o știe înaintea tuturor și nu-i e teamă că va fi nevoit să stea în casă pentru acest motiv cînd vizitiul său vrea să nu lucreze; pe drum, miile de încurcături nu-i seacă răbdarea și nu-l silesc să stea în loc în momentul în care ar vrea să zboare. În fine, dacă nimeni nu ne servește niciodată așa de bine cum ne servim noi înșine, chiar dacă ai fi mai puternic decît Alexandru și mai bogat decît Cresus nu trebuie să primești de la alții decît serviciile pe care nu ți le poți face singur.

N-aș vrea să am nicidecum un palat ca locuință; căci în acest palat n-aș locui decît o cameră: orice cameră comună nu este a nimănui și camera fiecăruia din oamenii mei mi-ar fi tot așa de străină ca și cea a vecinului meu. Orientalii, deși foarte voluptoși, au locuințe și mobile simple. Ei privesc viața ca o călătorie și casa lor ca un han. Această rațiune ne convinge puțin pe noi bogații cestălalți, care așezăm lucrurile ca să trăim totdeauna; eu aș avea însă un alt motiv care ar produce același efect. Mi s-ar părea că, stabilindu-mă cu atîta pompă într-un loc, m-aș izgoni din toate celelalte și m-aș închide, ca să zic așa, în palatul meu. Lumea e un palat destul de frumos; oare nu aparține totul celui bogat cînd vrea să se bucure de tot? *Ubi bene, ibi patria*[422]); aceasta e deviza sa; căminul său este locul unde banul poate orice, țara sa e pretutindeni unde-și poate duce casa de bani, precum Filip zicea că este a lui orice cetate în care putea să intre un catîr încărcat cu bani[423]). De ce, așadar, s-ar împrejmui cu ziduri și cu porți pentru a nu ieși niciodată? Dacă o epidemie, un război, o revoluție mă izgonesc dintr-un loc, mă duc în altul și-mi găsesc acolo hotelul ajuns înaintea mea. De ce as avea grijă să-mi fac eu însumi unul, cînd ele se construiesc pentru mine în toată lumea? Fiind atît de grăbit să trăiesc, de ce mi-aș pregăti pentru mult mai tîrziu plăcerile pe care le pot găsi chiar astăzi? Nu-și poate face cineva o soartă plăcută punîndu-se necontenit în contradicție cu sine. Astfel reproșa Empedocle locuitorilor din Agrigent pentru faptul că înghesuiau plăcerile ca și cum n-ar fi avut decît o singură zi de trăit și că zideau casele lor ca și cum n-ar fi trebuit niciodată să moară[424]).

Dealtfel, la ce să-mi servească o locuință atît de vastă, dacă n-am cu cine s-o populez și cu ce s-o umplu? Mobilele mele vor fi simple, ca și gusturile mele; nu voi avea nici galerii, nici bibliotecă, mai ales dacă aș iubi lectura și aș fi cunoscător în ale artei. În acest caz aș ști că asemenea colecții nu sînt niciodată complete și că lipsurile pe care le constați îți produc mai mult necaz decît dacă n-ai avea nimic. În felul acesta, belșugul face mizeria: nu e nici un colecționar care să nu fi încercat aceasta. Cînd te pricepi, nu trebuie să-ți faci colecții. Nu poți avea un salon de expus altora cînd știi să te servești de el pentru tine.

---

[422]) *Acolo unde e bine, e patria mea.*

[423]) Rousseau se referă la bani ca mijloc de corupție.

[424]) Cf. M o n t a i g n e, *Eseuri*, II, 1.

Jocul nu este o distracție de om bogat; el e resursa unuia lipsit de ocupație; iar plăcerile mele mi-ar da prea mult de lucru pentru a-mi lăsa destul timp spre a le folosi atît de rău. Fiind singuratic și sărac, nu joc cîtuși de puțin, decît uneori șah, și aceasta e prea destul. Dacă aș fi bogat, aș juca și mai puțin și numai un joc cu totul neinteresant, pentru a nu vedea nici un nemulțumit și pentru ca și eu să nu fiu nemulțumit. Neavînd temei în condițiile bogăției, interesul jocului nu se poate schimba niciodată în patimă decît într-o minte nesănătoasă. Foloasele pe care un om bogat le poate avea din joc sînt totdeauna mai puțin sensibile decît pierderile și, cum forma jocurilor moderate care consumă cu vremea profitul face, în general, să ai mai multe pierderi decît cîștiguri, nu poți, judecînd bine, să te atașezi mult de o distracție în care riscurile de tot soiul sînt împotriva ta. Cel ce-și hrănește vanitatea cu sprijinul norocului o poate căuta în lucruri mai interesante, iar acest sprijin se poate vedea tot așa de bine în jocul cel mai neînsemnat, ca și în cel mai mare. Gustul jocului, rod al avariției și al plictiselii, nu pătrunde decît într-o minte și într-o inimă seacă și mi se pare că aș avea destule sentimente și cunoștințe pentru a mă lipsi de un asemenea supliment[425]). Rar se văd cugetători care să se complacă mult în joc, care suspendă obișnuința cugetării sau o îndreaptă asupra unor combinații sterpe; de aceea, unul dintre foloasele și poate singurul care să fi produs gustul pentru științe este acela de a potoli puțin această pasiune sordidă; vom prefera să probăm utilitatea jocului decît să ne dedăm lui. Eu l-aș combate printre jucători și aș avea mai multă plăcere să rîd de ei văzînd cum pierd, decît să le cîștig banii.

Aș fi același în viața particulară și în legăturile cu lumea. Aș vrea ca averea mea să creeze peste tot bunăstarea și să nu facă niciodată să se simtă inegalitatea. Strălucirea gătelii este supărătoare în multe privințe. Pentru a-mi păstra întreaga libertate posibilă printre oameni, aș vrea să fiu îmbrăcat astfel ca în toate rangurile să par a fi la locul meu și să nu mă disting în nici unul din ele; aș vrea ca fără nici o afectare și schimbare în persoana mea, să fiu la cîrciumă om din popor, iar la Palais-Royal[426]) om din societatea aleasă. În acest fel, fiind mai stăpîn pe purtarea mea, aș putea să mă folosesc de plăcerile tuturor stărilor. Se zice că există femei care închid ușa lor celor cu mîneci brodate și nu primesc decît pe cei cu dantelă[427]); m-aș duce, așadar, să-mi petrec ziua aiurea; dar dacă aceste femei ar fi tinere și drăguțe, aș putea cîteodată să-mi pun dantelă, ca să petrec la ele cel mult noaptea.

Singura legătură pe care aș avea-o cu cei din societatea mea aș vrea să fie simpatia reciprocă, conformitatea gusturilor și potrivirea caracterelor; aș trăi între ei ca om, nu ca bogătaș, și n-aș îngădui niciodată ca farmecul acestor legături să fie otrăvit de interese. Dacă bogăția mea

---

[425]) Bineînțeles că este o distanță enormă între jocul copilului, cu funcția lui educațională, și jocul de distracție și cîștig al adultului, la care se referă Rousseau în acest context.

[426]) Monument celebru la Paris, construit de Lemercier pentru Richelieu; galeria de lemn a acestui palat devenise, în vechiul regim, locul de întîlnire al jucătorilor și libertinilor din pătura aristocrată.

[427]) Probabil că cei cu broderii sînt *burghezii*, iar cei cu dantelă, *nobilii*.

mi-ar fi lăsat ceva din omenie, aș extinde departe serviciile și binefacerile mele. dar în jurul meu aș dori să am o societate, nu o curte. prieteni. și nu protejați: n-aș fi patronul musafirilor mei, ci numai gazda lor. Independența și egalitatea ar conferi legăturilor mele întreaga candoare a bunei înțelegeri, iar unde n-ar pătrunde cu nimic datoria și interesul, singura lege ar fi plăcerea și prietenia.

Nu-ți cumperi nici prietenul, nici iubita. Cu bani e lesne să ai femei. dar acesta e mijlocul de a nu fi niciodată iubit de nici una. Nu numai că iubirea nu se vinde. dar banul o omoară în mod sigur. Cine plătește. chiar dacă ar fi cel mai plăcut dintre oameni, prin faptul în sine că plătește, nu poate fi iubit multă vreme. În curînd va plăti pentru un altul, sau acest altul va plăti din banii săi; iar în această dublă legătură, formată de interes și de desfrînare. fără iubire, fără cinste, fără plăcere adevărată, femeia lacomă, necredincioasă și ticăloasă. tratată de nemernicul care primește la fel cum ea tratează pe prostul care dă, se achită astfel față de amîndoi. Ar fi lucru plăcut să fii darnic cu cel pe care-l iubești, dacă aceasta n-ar degenera într-un tîrg. Nu cunosc decît un singur mijloc de a-ți satisface această înclinare cu iubita ta, fără să otrăvești iubirea, să-i dai tot și pe urmă să fii hrănit de ea. Rămîne de știut unde e femeia pentru care acest procedeu n-ar fi straniu.

Cel ce zicea: Posed pe Laïs fără ca ea să mă posede, spunea un cuvînt fără spirit[128]). Posesiunea care nu e reciprocă nu înseamnă nimic: este cel mult posesiunea sexului, nu a individului. Or, acolo unde nu există latura morală a amorului, de ce să acorzi o importanță așa de mare restului? Nu e nimic mai ușor de găsit. Un păzitor de catîri este în această privință mai aproape de fericire decît un milionar.

O, dacă s-ar putea înfățișa îndeajuns inconsecvențele viciului, s-ar vedea cît de departe a fost el de obținerea unui profit atunci cînd obține ceea ce a vrut! De ce această sălbatică aviditate de a corupe inocenta. de a-ți face o victimă dintr-o ființă tînără pe care ar fi trebuit s-o protejezi și pe care prin acest prim pas o tîrăști în mod inevitabil într-o prăpastie de mizerie, din care nu va ieși decît odată cu moartea? Brutalitate. vanitate, prostie, eroare și nimic mai mult. Această plăcere nu vine de la natură; ea vine de la opinie și încă de la opinia cea mai josnică, fiindcă ține de disprețul de sine. Cel care se simte a fi cel din urmă dintre oameni se teme de orice comparație și vrea să treacă primul pentru a fi mai puțin odios. Vedeți dacă cei mai avizi de această plăcere imaginară sînt vreodată tineri amabili, demni de a plăcea și care ar fi mai scuzabili pentru faptul că sînt atît de dificili? Nu, te temi în mică măsură de experiența iubitei tale dacă arăți bine, ai merite și sentimente; îi zici, cu o întemeiată încredere: Tu cunoști plăcerile, n-are a face; inima mea îți promite în acestă privință ceea ce tu nu ai cunoscut mai niciodată.

Însă un bătrîn desfrînat, istovit de ticăloșii, scîrbos, fără delicatețe, fără respect, fără onestitate, incapabil și nedemn să placă oricărei femei care se pricepe la oameni simpatici, crede că va înlocui toate acestea

---

[128]) Cuvîntul aparține filosofului Aristip (vezi *Diogene* de *Laerțiu*, în *Aristippo).*

față de o tînără inocentă, învingînd prin grabă lipsa de experiență și dîndu-i cea dintîi emoție a simțurilor. Ultima sa speranță este să placă prin atracția noutății; iată aici, incontestabil, motivul secret al acestei fantezii; dar se înșală: oroarea pe care o produce nu e mai puțin naturală decît dorințele pe care voia să le ațîțe: el se înșală și în nebuna sa așteptare: aceeași natură are grijă să-și revendice drepturile: orice fată care se vinde s-a dat mai înainte și, fiindcă s-a dat după alegerea sa, ea a făcut comparația de care el se teme. El cumpără deci o plăcere imaginară și nu este mai puțin detestabil pentru aceasta.

În ceea ce mă privește, oricît m-aș schimba datorită bogăției, există un punct în care nu mă voi schimba niciodată. Dacă nu-mi rămîn nici moravuri, nici virtuți, îmi vor rămîne cel puțin oarecare gust, oarecare simț, oarecare delicatețe, iar acestea m-ar opri să-mi cheltuiesc prostește averea alergînd după himere, să-mi secătuiesc punga și viața lăsîndu-mă înșelat si batjocorit de copii. Dacă aș fi tînăr, aș căuta plăcerile tinereții și, dorindu-le în toată voluptatea lor, nu le-aș căuta ca un bogat. Dacă aș rămîne așa cum sînt, ar fi altceva; m-aș mărgini prudent la plăcerile vîrstei mele, aș urmări gusturile de care m-aș putea bucura și aș înăbuși pe cele care mi-ar produce numai chin. Nu-mi voi expune barba mea căruntă rîsului batjocoritor al fetelor tinere; n-aș putea suporta nicicînd să văd dezgustătoarele mele mîngîieri încercînd să le miște inima, să le pregătesc pe socoteala mea povestirile cele mai ridicole, să mi le imaginez descriind josnicele plăceri ale maimuțoiului bătrîn, răzbunîndu-se astfel pentru că le-au îndurat. Iar dacă niște obișnuințe rău combătute mi-ar schimba vechile dorințe în trebuințe, poate că le-aș satisface, însă cu rușine, roșind de mine însumi. Aș scoate pasiunea din trebuință, m-aș potoli cît mai mult posibil și m-aș opri aici; nu mi-aș mai face o ocupație din slăbiciunea mea și, mai ales, n-aș vrea să am decît un singur martor. Viața umană are alte plăceri cînd acestea îi lipsesc; alergînd zadarnic după cele ce fug, pierzi și pe cele care rămîn. Să ne schimbăm gusturile odată cu anii, să nu schimbăm nici vîrstele, nici anotimpurile; trebuie să fii tu însuți în toate timpurile și să nu lupți contra naturii; aceste eforturi zadarnice istovesc viața și ne împiedică să ne folosim de ea.

Poporul nu se prea plictisește, viața lui e activă: petrecerile sale nu sînt variate, ele sînt rare; multe zile de oboseală îl fac să guste cu multă plăcere cîteva zile de sărbătoare. Trecerea de la munci îndelungate la zile scurte de odihnă dă farmec plăcerilor legate de situația sa. Pentru cei bogați, cea mai mare nenorocire este plictiseala; în mijlocul atîtor distracții rînduite cu mari cheltuieli, între atîția oameni care se străduiesc să le placă, plictiseala îi istovește și îi ucide. Ei își petrec viața fugind de plictiseală și lovindu-se de ea; îi apasă greutatea ei de nesuportat; femeile îndeosebi, care nu mai știu nici să fie ocupate, nici să se amuze, sînt roase de acea plictiseală pe care o denumesc aburi[429]);

---

[429]) În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea se atribuiau unor „aburi“ *(vapeurs)* afecțiunile nervoase, în special isteria.

Sallwürk nota că Rousseau a scris în *Confesiuni*: „Aburii sînt bolile celor fericiți: ele au fost și ale mele“.

plictiseala se schimbă la ele într-un rău teribil, care le ia cîteodată mintea și în cele din urmă viața. După mine, nu există vreo soartă mai nenorocită decît a unei femei frumoase din Paris, dacă las la o parte soarta mititelului drăguț care se ține de ea, care, transformată în femeie fără ocupație, se depărtează de două ori de starea sa și pe care vanitatea de a fi om norocos o face să suporte lungimea celor mai triste zile pe care le-a petrecut vreodată o creatură omenească.

Conveniențele sociale, modele, obiceiurile care decurg din lux și din fumurile nobleții închid cursul vieții noastre în cea mai monotonă uniformitate. Plăcerea pe care vrei s-o ai în fața altora este pierdută pentru toată lumea: n-o ai nici pentru ei, nici pentru tine*). Ridicolul, de care opinia[430]) se teme în orice privință o însoțește totdeauna ca s-o tiranizeze și s-o pedepsească. Nu ești niciodată ridicol decît prin forme determinate: cel care știe să-și schimbe situațiile și plăcerile șterge azi impresia de ieri; e ca și cînd n-ar exista în amintirea oamenilor; dar se bucură, căci este cu totul întreg în fiecare ceas și în orice domeniu. Aș păstra o singură formă constantă; în fiecare situație nu m-aș ocupa de vreo alta și aș socoti fiecare zi în ea însăși, independentă de ieri și de mîine. După cum aș fi om din popor cu poporul, tot asemenea, la țară aș fi țăran, iar cînd aș vorbi de agricultură, n-ar rîde țăranul de mine. Nu m-aș apuca să-mi zidesc un oraș la țară, nici nu mi-aș așeza, în fundul unei provincii, Tuileriile în fața apartamentului meu. Pe povîrnișul unei coline plăcute, bine umbrite, aș avea o căsuță rustică, o casă albă cu obloane verzi și, deși acoperișul de trestie e bun în orice anotimp, aș prefera cu mîndrie nu ardezia cea tristă, ci țigla, pentru că are înfățișarea mai curată și mai veselă decît trestia, pentru că nu se acoperă altfel casele în țara mea și pentru că aceasta mi-ar aduce puțin aminte de timpul fericit al tinereții mele. Drept curte, aș avea o curte de păsări, iar ca grajd, un staul cu vaci, spre a avea produse lactate la care țin mult. Aș avea ca grădină una de zarzavaturi, iar ca parc o grădină frumoasă, cu pomi roditori, la fel cu cea despre care se va vorbi îndată. Fructele, la discreția trecătorilor, n-ar fi nici numărate, nici culese de grădinarul meu; iar avarul meu fast nu ar înfățișa ochilor mîndre spaliere de care cu greu îndrăznești să te atingi. Or, această mică risipă n-ar fi prea costisitoare, pentru că mi-aș fi ales refugiul în vreo provincie îndepărtată, unde se văd puțini bani și produse multe și unde domnește abundența și sărăcia[431])

Aici mi-aș aduna o societate, mai mult aleasă decît numeroasă, de prieteni care iubesc și pricep plăcerea, de femei care pot ieși din fotoliul lor și se pot deda la jocuri cîmpenești, care pot lua cîteodată, în

*) Două femei de lume, ca să arate că se amuză mult, si-au făcut o lege din a nu se culca niciodată înainte de ora cinci dimineața. În asprimea iernii, servitorii lor își petreceau noaptea așteptîndu-le pe stradă, avînd mare grijă să se apere ca să nu înghețe. Într-o seară, sau mai bine zis într-o dimineață, intră cineva în apartamentul în care aceste persoane se amuzau atît de mult și lăsau să se scurgă orele fără să le numere: au fost găsite cu totul singure, dormind fiecare în fotoliul său.

[430]) Adică: opinia *publică*.

[431]) Textul este un nou imn închinat naturii și vieții de la țară.

locul suveicii și al cărților de joc, undița, lațul pentru păsări, grebla agricultorilor și coșul culegătorilor de struguri. Aici ar fi uitate toate fumurile orașului și, devenind săteni în sat, ne-am deda la o mulțime de distracții felurite, care nu ne-ar da în fiecare seară decît grija alegerii lor pentru a doua zi. Exercițiul și viața activă ne-ar da un nou stomac și noi gusturi. Toate mesele noastre ar fi banchete plăcute, în care abundența ar plăcea mai mult decît delicatețea. Veselia, muncile cîmpenești, jocurile zburdalnice sînt cei dintîi bucătari din lume, iar felurile de mîncare luxos așezate sînt ridicole pentru oameni care se simt bine de la răsăritul soarelui. Serviciul n-ar avea mai multă ordine decît eleganță; sala de mîncare va fi întotdeauna în grădină, într-o luntre, sub un arbore; cîteodată departe, în apropierea unui izvor, pe iarba verde și răcoroasă, sub tufe de anini și de aluni; un lung șir de oaspeți veseli ar purta cîntînd merindele banchetului: iarba ne-ar fi masă și scaun, marginea fîntînii ar ține locul bufetului, iar desertul ar atîrna în pomi. Felurile de mîncare ar fi servite fără ordine, pofta de mîncare te-ar scuti de mofturi; fiecare dîndu-și prioritate în mod deschis față de oricare altul, ar găsi potrivit ca și ceilalți să-și manifeste preferința pentru sine; din această familiaritate cordială și moderată ar ieși, fără grosolănie, fără falsitate, fără constrîngere, o ceartă glumeață, de o sută de ori mai încîntătoare decît politețea și mai potrivită pentru a lega inimile. Nici un lacheu supărător care să ne spioneze cuvintele, să ne critice în surdină toate mișcările, să ne numere cu lăcomie îmbucăturile, să se amuze făcîndu-ne să așteptăm băutura și să murmure dacă masa ține prea mult. Am fi valeții noștri, ca să fim stăpînii noștri; fiecare ar fi servit de toți; timpul ar trece fără să-l socotim; prînzul ar constitui odihna și ar ține cît căldura zilei. Dacă pe lîngă noi ar trece un țăran care se întoarce de la muncă cu uneltele pe spate, i-aș înveseli inima cu cîteva glume bune, cu cîteva pahare de vin bun, care l-ar face să-și ducă mai vesel mizeria; iar eu aș mai avea și plăcerea de a mă simți mișcat lăuntric și de a-mi zice în ascuns, sînt încă om.

Dacă vreo serbare cîmpenească ar reuni pe locuitorii ținutului, aș fi acolo printre primii, împreună cu trupa mea; dacă în vecinătate ar avea loc vreo nuntă, mai binecuvîntată de cer decît cele din orașe, aș fi, desigur, invitat, fiindcă s-ar ști că iubesc petrecerea. Aș duce acestor oameni de treabă cîteva daruri simple ca și ei, care ar contribui la sărbătoare; iar eu aș afla în schimbul lor bunuri de neprețuit, bunuri care sînt atît de puțin cunoscute de cei deopotrivă cu mine: sinceritatea și plăcerea adevărată. Aș sta bucuros în capul mesei la prînzul lor. Aș cînta împreună cu ei refrenul unui cîntec vechi țărănesc și aș juca în șopronul lor cu mai multă inimă decît la un bal al Operei.

Pînă aici îmi veți zice: Totul e minunat; dar vînătoarea? Poți să fii la țară și să nu vînezi? Înțeleg: nu voiam decît o moșioară și mă înșelam. Mă presupun bogat, îmi trebuie deci plăceri exclusive, plăceri destructive; iată cu totul altă chestiune. Îmi trebuie moșii, păduri, pădurari, cultivatori, onoruri senioriale și îndeosebi tămîie și apă sfințită.

Foarte bine, dar această proprietate va avea vecini care țin la drepturile lor și sînt dornici să uzurpe pe ale altora; paznicii noștri se vor certa,

poate chiar și stăpînii: de aici, neînțelegeri, certuri, uri, cel puțin procese, lucru care nu este prea plăcut. Vasalii mei nu vor vedea nicidecum cu plăcere că grînele lor sînt scormonite de iepuri și legumele de mistreții mei: neîndrăznind să ucidă dușmanul care-i distruge munca, fiecare va căuta cel puțin să-l gonească de pe cîmpul său: după ce și-au consumat ziua cultivînd pămînturile lor, vor trebui să-și petreacă noaptea păzindu-le; vor avea dulăi, tobe, trîmbițe, clopoței și îmi vor tulbura somnul cu toată această hărmălaie a lor. Mă voi gîndi fără să vreau la mizeria acestor bieți oameni și nu mă voi putea opri a mi-o reproșa. Dacă aș avea onoarea să fiu prinț, toate acestea nu m-ar impresiona deloc; dar eu, fiind un nou parvenit, un proaspăt îmbogățit, voi avea încă inima unui om de rînd.

Aceasta nu este totul; bogăția vînatului va ispiti pe vînători; va trebui îndată să pedepsesc pe braconieri; îmi vor trebui închisori, temniceri, arcași, galere: toate acestea îmi par destul de crude. Femeile acestor nenorociți îmi vor asedia poarta și mă vor supăra cu țipetele lor, sau vor trebui alungate ori maltratate. Bieții oameni care nu vor fi braconat niciodată și ale căror recolte vor fi prăpădite de vînatul meu vor veni și ei, la rîndul lor, să se plîngă. Unii vor fi pedepsiți pentru că au ucis vînatul, alții vor fi ruinați pentru că l-au cruțat, ce tristă alternativă! Nu voi vedea în toate părțile decît mizerie, nu voi auzi decît gemete: acest lucru, mi se pare, trebuie să tulbure mult plăcerea de a ucide în voie mulțimea de prepelițe și de iepuri aflați aproape sub picioarele tale.

Dacă vreți să desprindeți plăcerile de supărările lor, înlăturați exclusivitatea; cu cît îi veți lăsa pe toți oamenii să se bucure de ele, cu atît ele vă vor oferi satisfactii permanent pure. Nu voi face, așadar, nimic din ceea ce am spus pînă acum; însă, fără să-mi schimb gusturile, voi urma pe acela pe care-l presupun mai puțin costisitor. Îmi voi stabili locuința cîmpenească într-un ținut în care vînătoarea să fie liberă pentru toată lumea și unde aș putea să petrec fără supărare. Vînatul va fi mai rar, dar căutarea lui va cere mai multă iscusință, iar nimerirea lui produce mai multă plăcere. Îmi voi aduce aminte cum îi bătea inima tatălui meu la zborul celei dintîi potîrnichi și ce bucurie simțea cînd găsea iepurele pe care-l căutase toată ziua. Da, susțin că, singur cu cîinele, purtîndu-și pușca, tolba, cornul cu praf și mica sa pradă, se întorcea seara rupt de oboseală și zgîriat de mărăcini, mai mulțumit de ziua lui decît toți vînătorii voștri de paradă, care, avînd un cal bun, urmați de douăzeci de puști încărcate și schimbînd mereu pușca, trag și ucid împrejurul lor fără artă, fără glorie și aproape fără exercițiu. Plăcerea nu este, așadar, mai mică, și inconvenientul este înlăturat cînd nu ai nici o țarină de păzit, nici braconieri de pedepsit, nici sărac de chinuit. Iată un motiv serios pentru preferința mea. Oricum s-ar face, nu poți chinui la nesfîrșit pe oameni fără să simți oarecare mîhnire, iar lungile blesteme ale poporului fac ca vînatul să devină mai curînd sau mai tîrziu amar.

Încă o dată, plăcerile exclusive sînt moartea plăcerii. Adevăratele petreceri sînt cele pe care le împărtășești cu poporul; cele care vrei să le ai numai pentru tine nu le ai deloc. Dacă zidurile pe care le ridic

în jurul parcului meu mi-l transformă într-o incintă de mănăstire n-am făcut decît să cheltuiesc bani mulți pentru a mă lipsi de plăcerea plimbării; iată-mă silit s-o caut mai departe Demonul proprietății infectează tot ce atinge. Bogatul vrea să fie stăpîn peste tot și se simte bine numai acolo unde nu se află: e silit deci să fugă totdeauna de el însuși. În ceea ce mă privește, voi face în această privintă. în bogăție, ceea ce am făcut în sărăcie Mai bogat acum prin averea altora decît aș putea fi vreodată prin a mea, mă fac stăpîn pe tot ce-mi convine în vecinătate; nu există cuceritor mai hotărît decît mine: uzurp chiar și drepturile prinților: mă instalez fără deosebire pe toate terenurile deschise care îmi plac; le dau nume: îmi fac dintr-unul parcul, din altul terasa, și iată-mă stăpîn: de atunci mă plimb nepedepsit. Aici revin adesea ca să-mi păzesc posesiunea; cutreierînd. mă folosesc cît vreau de pămînt și nu mă va convinge nimeni că titularul fondului pe care mi-l însușesc scoate mai mult folos din banii pe care îi produce decît scot eu din terenul lui. Dacă cineva ar voi să mă supere făcînd șanțuri, făcînd garduri, nu-mi pasă: îmi iau parcul în spinare și mă duc să-l așez în altă parte; nu lipsesc locurile în împrejurimi și voi putea să jefuiesc multă vreme pe vecini pînă voi ajunge să nu mai am adăpost.

Iată o încercare a adevăratului gust în alegerea petrecerilor plăcute, iată în ce fel te bucuri de ele: tot restul nu este decît iluzie, himeră, vanitate prostească. Cine se va îndepărta de aceste reguli, oricît de bogat ar putea fi, își va mînca prostește aurul, cu scîrbă, și nu va cunoaște niciodată prețul vieții.

Mi se va obiecta fără îndoială că asemenea distracții sînt la îndemîna tuturor oamenilor și că nu ai nevoie să fii bogat pentru a le gusta. Tocmai la aceasta voiam să ajung. Simți plăcerea cînd vrei s-o simți; numai opinia face ca totul să fie greu și gonește fericirea dinaintea noastră și este de o sută de ori mai ușor să fii fericit decît să pari fericit. Omul de gust și cu adevărat dornic de plăceri nu are ce face cu bogăția; îi ajunge să fie liber si stăpîn pe sine. Cine se bucură de sănătate și nu-i lipsește necesarul, dacă scoate din inima sa dorințele opiniei, este destul de bogat; aceasta este *aurea mediocritas* a lui Horațiu. Inși cu grămezi de aur, căutați, așadar, altă întrebuintare pentru averea voastră, căci ea nu face doi bani cînd e vorba de satisfacerea plăcerii. Emil nu va ști aceste lucruri mai bine decît mine, dar avînd inima mai curată și mai sănătoasă, le va simți și mai bine, și tot ceea ce va observa el în lume nu va face decît să i le confirme[432]).

Petrecîndu-ne astfel vremea, o căutăm tot timpul pe Sofia și n-o găsim. Era important ca ea să nu fie găsită așa de repede. iar noi am căutat-o acolo unde eu eram foarte sigur că nu era*).

---

[432]) Variantă... *acest mod de a-i forma gustul prețuiește mai mult decît cel prin cărți. Horațiu și Chalieu nu-i vor spune mai mult.* Rămîne de stiut, o spun din nou, dacă acestea sînt precepte vagi si sterile, sau dacă îi sînt potrivite.

*) *Mulierem fortem quis inveniet? Procul, et de ultimis finibus pretium ejus.* (Prov. XXXI. 10) [433])

[433]) „Cine va găsi o femeie virtuoasă? Ea e departe, venită de la capătul lumii, ea se va face prețuită“.

În fine. momentul se apropie: este timpul s-o căutăm cu adevărat. de teamă să nu afle el una pe care s-o ia drept ea și să nu-și cunoască prea tîrziu eroarea. Adio deci, Paris. oraș celebru, oraș al zgomotului, al fumului și al noroiului, în care femeile nu mai cred în cinste, nici bărbații în virtute. Adio Paris· căutăm amorul. fericirea, inocența. Nu vom fi niciodată destul de departe de tine[434]).

---

434) Unii critici și comentatori consideră că „Tratatul" lui Rousseau s-ar încheia cu cartea a IV-a. Deși cartea a V-a poartă titlul de *Sofia* sau *Femeia* si deși multe din considerațiile sale asupra educației femeii sînt retrograde și de mult depășite, el, cum era și firesc, a dat o importanță deosebită acestei a cincea cărți, în care Emil încetează de a mai fi un om singuratic și își începe adevărata viață socială.

CARTEA V

Iată-ne ajunşi la cel din urmă act al tinereţii, dar nu sîntem încă la deznodămînt. Nu e bine ca omul să fie singur. Emil este bărbat; i-am promis o tovarăşă; trebuie să i-o dăm. Această tovarăşă este Sofia. În ce loc se va fi adăpostind? Unde o vom afla? Ca s-o aflăm, trebuie s-o cunoaştem. Să ştim întîi ce este şi ne vom da seama mai bine de locurile în care locuieşte; cînd o vom fi aflat, nu va fi nici atunci totul gata. *Pentru că tînărul nostru gentilom,* zice Locke, *este gata să se căsătorească, e timpul să-l lăsăm lîngă iubita lui.* Şi cu aceasta el îşi sfîrşeşte lucrarea. Cum eu n-am onoarea să cresc un gentilom, mă voi feri să-l imit pe Locke în această privinţă.

SOFIA SAU FEMEIA

Sofia trebuie să fie femeie, precum Emil este bărbat, adică să aibă tot ce-i revine, prin constituţia speciei şi a sexului său, pentru a-şi împlini rostul în ordinea fizică şi morală. Să începem deci prin a examina asemănările şi deosebirile între sexul ei şi al nostru.

În tot ceea ce nu aparţine sexului, femeia este ceea ce este bărbatul; are aceleaşi organe, aceleaşi trebuinţe, aceleaşi facultăţi; maşina este construită în acelaşi fel, piesele sînt aceleaşi, mişcarea unuia e şi a celuilalt, figura este asemănătoare şi, din orice punct de vedere i-ai considera, nu e deosebire decît de la mai mult la mai puţin.

În tot ceea ce ţine de sex, femeia şi bărbatul au asemănări şi pretutindeni deosebiri; greutatea de a le compara vine de la greutatea de a determina, în constituţia lor, ceea ce este al sexului şi ceea ce nu este.

Prin anatomia comparată și chiar numai prin observație, găsim între ei deosebiri generale care par că nu țin de sex: dar ele țin totuși prin legături pe care nu sîntem în stare să le descoperim, nu știm pînă unde pot să se întindă aceste legături: singurul lucru pe care îl știm cu certitudine e că tot ceea ce au comun aparține de specie. iar tot ce au deosebit. de sex. Din acest dublu punct de vedere aflăm între ei atîtea asemănări și atîtea deosebiri încît este poate una din minunile naturii de a fi putut face două ființe atît de asemănătoare. dîndu-le o constituție atît de diferită.

Aceste asemănări și aceste deosebiri trebuie să influențeze asupra moralului; această consecință este evidentă. conformă experienței și arată zădărnicia disputelor despre preferința sau egalitatea sexelor: ca și cum fiecare din cele două sexe, tinzînd spre scopurile care i-au fost puse de natură potrivit destinației particulare a fiecăruia, n-ar fi mai perfect în aceasta decît dacă ar semăna mai mult cu celălalt! În ce au comun sînt egale, în ce au deosebit nu sînt comparabile. O femeie perfectă și un bărbat perfect nu trebuie să se asemene mai mult în spirit decît în figură, iar perfecțiunea nu e susceptibilă de mai mult și de mai puțin[435]).

În unirea sexelor, fiecare contribuie deopotrivă la realizarea scopului comun, dar nu în același mod. Din această diversitate se naște prima diferență determinabilă între raporturile morale ale unuia și ale altuia. Unul trebuie să fie activ și puternic, altul pasiv și slab; unul trebuie în mod necesar să vrea și să poată, celălalt e de ajuns să reziste puțin.

Acest principiu stabilit, urmează că femeia este făcută anume ca să placă bărbatului; dacă bărbatul trebuie să-i placă la rîndul său, este o necesitate mai puțin directă: meritul îi stă în putere; place numai prin aceea că este puternic. Consimt că aceasta nu e legea amorului, ci cea a naturii, anterioară chiar amorului însuși. Dacă femeia este făcută ca să atragă și să fie subjugată, ea trebuie să se facă plăcută bărbatului în loc să-l provoace; violența ei constă în farmecul ei. Prin farmec îl constrînge ea să-și descopere puterea și s-o folosească. Arta cea mai sigură de a însufleți această forță este de a o face necesară prin rezistență. Atunci amorul propriu se unește cu dorința și unul are triumful puterii pe care cealaltă l-a făcut s-o dobîndească. De aici se naște atacul și apărarea, îndrăzneala unui sex și timiditatea celuilalt, în fine modestia și rușinarea cu care natura a înarmat pe cel slab ca să robească pe cel puternic. Cine s-ar putea gîndi că ea ar fi prescris indiferent aceeași însușire și unora și altora și că cel în care se naște întîi

---

435) Considerarea femeii — chiar date fiind particularitățile si funcțiile ei biologice specifice — dintr-un unghi de vedere educativ deosebit decît cel al bărbatului, a dat naștere unor aspre și îndreptățite critici.

Astfel, chiar la începutul secolului al XIX-lea, d-na de Rémusat (1780—1821), fostă doamnă de onoare la curtea lui Napoleon, autoarea lucrării *Essai sur l'éducation des femmes (Încercare asupra educației femeii)*, arată că nu există nici un temei ca femeia să fie tratată — în educație — cu mai puțină seriozitate decît bărbatul. Femeia are, deopotrivă, și sensibilitate, si rațiune: se conduce potrivit conștiinței și este stimulată de năzuința de a se perfecționa. Ea trebuie să fie bine instruită si pregătită pentru viață, căci menirea ei este legată de viața socială și politică a țării.

CARTEA V

Iată-ne ajunşi la cel din urmă act al tinereţii, dar nu sîntem încă la deznodămînt. Nu e bine ca omul să fie singur. Emil este bărbat; i-am promis o tovarăşă; trebuie să i-o dăm. Această tovarăşă este Sofia. În ce loc se va fi adăpostind? Unde o vom afla? Ca s-o aflăm, trebuie s-o cunoaştem. Să ştim întîi ce este şi ne vom da seama mai bine de locurile în care locuieşte; cînd o vom fi aflat, nu va fi nici atunci totul gata. *Pentru că tînărul nostru gentilom,* zice Locke, *este gata să se căsătorească, e timpul să-l lăsăm lîngă iubita lui.* Şi cu aceasta el îşi sfîrşeşte lucrarea. Cum eu n-am onoarea să cresc un gentilom, mă voi feri să-l imit pe Locke în această privinţă.

SOFIA SAU FEMEIA

Sofia trebuie să fie femeie, precum Emil este bărbat, adică să aibă tot ce-i revine, prin constituţia speciei şi a sexului său, pentru a-şi împlini rostul în ordinea fizică şi morală. Să începem deci prin a examina asemănările şi deosebirile între sexul ei şi al nostru.

În tot ceea ce nu aparţine sexului, femeia este ceea ce este bărbatul, are aceleaşi organe, aceleaşi trebuinţe, aceleaşi facultăţi; maşina este construită în acelaşi fel, piesele sînt aceleaşi, mişcarea unuia e şi a celuilalt, figura este asemănătoare şi, din orice punct de vedere i-ai considera, nu e deosebire decît de la mai mult la mai puţin.

În tot ceea ce ţine de sex, femeia şi bărbatul au asemănări şi pretutindeni deosebiri; greutatea de a le compara vine de la greutatea de a determina, în constituţia lor, ceea ce este al sexului şi ceea ce nu este.

Prin anatomia comparată și chiar numai prin observație, găsim între ei deosebiri generale care par că nu țin de sex: dar ele țin totuși prin legături pe care nu sîntem în stare să le descoperim, nu știm pînă unde pot să se întindă aceste legături; singurul lucru pe care îl știm cu certitudine e că tot ceea ce au comun aparține de specie, iar tot ce au deosebit, de sex. Din acest dublu punct de vedere aflăm între ei atîtea asemănări și atîtea deosebiri încît este poate una din minunile naturii de a fi putut face două ființe atît de asemănătoare, dîndu-le o constituție atît de diferită.

Aceste asemănări și aceste deosebiri trebuie să influențeze asupra moralului; această consecință este evidentă, conformă experienței și arată zădărnicia disputelor despre preferința sau egalitatea sexelor; ca și cum fiecare din cele două sexe, tinzînd spre scopurile care i-au fost puse de natură potrivit destinației particulare a fiecăruia, n-ar fi mai perfect în aceasta decît dacă ar semăna mai mult cu celălalt! În ce au comun sînt egale; în ce au deosebit nu sînt comparabile. O femeie perfectă și un bărbat perfect nu trebuie să se asemene mai mult în spirit decît în figură, iar perfecțiunea nu e susceptibilă de mai mult și de mai puțin[435]).

În unirea sexelor, fiecare contribuie deopotrivă la realizarea scopului comun, dar nu în același mod. Din această diversitate se naște prima diferență determinabilă între raporturile morale ale unuia și ale altuia. Unul trebuie să fie activ și puternic, altul pasiv și slab; unul trebuie în mod necesar să vrea și să poată, celălalt e de ajuns să reziste puțin.

Acest principiu stabilit, urmează că femeia este făcută anume ca să placă bărbatului: dacă bărbatul trebuie să-i placă la rîndul său, este o necesitate mai puțin directă: meritul îi stă în putere; place numai prin aceea că este puternic. Consimt că aceasta nu e legea amorului, ci cea a naturii, anterioară chiar amorului însuși. Dacă femeia este făcută ca să atragă și să fie subjugată, ea trebuie să se facă plăcută bărbatului în loc să-l provoace: violența ei constă în farmecul ei. Prin farmec îl constrînge ea să-și descopere puterea și s-o folosească. Arta cea mai sigură de a însufleți această forță este de a o face necesară prin rezistență. Atunci amorul propriu se unește cu dorința și unul are triumful puterii pe care cealaltă l-a făcut s-o dobîndească. De aici se naște atacul și apărarea, îndrăzneala unui sex și timiditatea celuilalt, în fine modestia și rușinarea cu care natura a înarmat pe cel slab ca să robească pe cel puternic. Cine s-ar putea gîndi că ea ar fi prescris indiferent aceeași însușire și unora și altora și că cel în care se naște întîi

---

[435]) Considerarea femeii — chiar date fiind particularitățile și funcțiile ei biologice specifice — dintr-un unghi de vedere educativ deosebit decît cel al bărbatului, a dat naștere unor aspre și îndreptățite critici.

Astfel, chiar la începutul secolului al XIX-lea, d-na de Rémusat (1780—1821), fostă doamnă de onoare la curtea lui Napoleon, autoarea lucrării *Essai sur l'éducation des femmes (Încercare asupra educației femeii)*, arată că nu există nici un temei ca femeia să fie tratată — în educație — cu mai puțină seriozitate decît bărbatul. Femeia are, deopotrivă, și sensibilitate, și rațiune: se conduce potrivit conștiinței și este stimulată de năzuința de a se perfecționa. Ea trebuie să fie bine instruită și pregătită pentru viață, căci menirea ei este legată de viața socială și politică a țării.

dorința trebuie să fie și cel dintîi care s-o mărturisească? Ce ciudată depravare a judecății! Faptul avînd urmări atît de diferite pentru cele două sexe. este oare natural ca ele să aibă aceeași îndrăzneală pentru a-l îndeplini? Nu vedeți că, față de o atît de mare inegalitate în tovărășia lor, dacă rezerva n-ar impune unuia moderația pe care natura o impune celuilalt, ar rezulta îndată ruina amîndurora, iar genul omenesc ar pieri prin mijloacele stabilite pentru a-l conserva? Cu ușurința pe care o au femeile de a mișca simțurile bărbaților și de a putea să deștepte în adîncul inimilor lor resturile unui temperament aproape stins, dacă ar exista pe pămînt un climat nenorocit în care filosofia să fi introdus acest obicei, îndeosebi în țările calde, în care se nasc mai multe femei decît bărbați, bărbații, tiranizați de ele, ar deveni victimele lor și s-ar vedea toți tîrîți la moarte fără să se poată apăra.

Dacă femelele animalelor nu au aceeași pudoare, ce urmează de aici? Au ele, ca femeile, dorințe nelimitate. cărora această pudoare le servește de frîu? La ele dorința nu apare decît odată cu trebuința; trebuința satisfăcută, dorința încetează. Ele nu mai resping pe bărbătuși cu prefăcătorie*). ci cu tot dinadinsul: ele fac tocmai contrarul de ceea ce făcea fiica lui August. Nu mai primesc călători cînd corabia e plină. Chiar cînd sînt libere, epoca lor de bunăvoință e scurtă și trece repede; instinctul le mînă și instinctul le oprește. Ce ar înlocui acest instinct negativ la femei, dacă le-ați lua pudoarea? A aștepta ca ele să nu se mai preocupe de bărbați ar însemna să aștepți ca ei să nu mai fie buni de nimic.

Ființa supremă a vrut să cinstească genul uman în toate: dînd omului înclinări nemăsurate, îi dă și legea care le pune în ordine, spre a fi liber să-și poată comanda sieși: dîndu-i pasiuni nepotolite. le unește cu rațiunea, pentru a le stăpîni: lăsînd femeia în voia dorințelor fără limite, unește aceste dorințe cu pudoarea, ca să le rețină. Mai mult, adaugă și o răsplată prezentă pentru buna întrebuințare a facultăților sale, anume gustul pentru lucrurile cinstite, pe care omul îl dobîndește cînd își face din ele regula acțiunii sale. Toate acestea, mi se pare. înlocuiesc instinctul animalelor.

Deci. fie că femela omului împărtășește sau nu dorințele bărbatului, fie că vrea sau nu vrea să le satisfacă. ea îl respinge și se apără totdeauna, dar nu întotdeauna cu aceeași forță și, în consecință, nici cu același succes. Pentru ca cel care atacă să fie victorios, trebuie ca atacata să permită sau să poruncească aceasta; căci cîte mijloace iscusite nu are pentru a sili pe agresor să întrebuințeze forța? Cel mai liber și mai dulce dintre toate actele nu admite violență reală, căci se opun și natura, și rațiunea: natura, pentru că a dat celui mai slab atîta putere ca să reziste cînd îi place: rațiunea, pentru că o violență reală este nu numai cea mai brutală dintre toate actele, dar și cea mai contrară scopului. Pentru că bărbatul ar declara astfel război tovarășei sale și ar îndreptăți-o să-și apere persoana și libertatea chiar împotriva vieții agre-

---

*) Am observat de-acum că refuzul prefăcut și destinat mai mult să excite este comun mai la toate femelele, chiar printre animale, și chiar atunci cînd sînt mai dispuse ca oricînd să cedeze; trebuie să nu fi observat niciodată mișcările lor pentru a nu fi de acord cu aceasta.

sorului. fie pentru că femeia singură își poate da seama de starea în care se găsește și pentru că nici un copil n-ar avea tată. dacă orice bărbat i-ar putea uzurpa drepturile.

Iată deci a treia consecință a constituției sexelor, și anume că cel mai puternic e stăpîn în aparență și depinde în realitate de cel mai slab: aceasta se întîmplă nu dintr-o frivolă întrebuințare a curtoaziei. nici din orgolioasa generozitate a protectorului. ci printr-o lege invariabilă a naturii, care. dînd femeii mai multă ușurință să stimuleze dorințele decît bărbatului să le satisfacă, îl face pe acesta dependent și-l silește. la rîndul lui. să caute să-i placă pentru ca ea să consimtă să-l lase să fie cel mai tare. Atunci, ceea ce e mai dulce pentru bărbat în victoria sa este de a se îndoi de faptul dacă slăbiciunea a cedat forței sau dacă voința s-a supus; iar șiretenia obișnuită a femeii este să lase totdeauna această îndoială între el și ea. Spiritul femeilor corespunde în aceasta în mod perfect constituției lor; în loc să roșească de slăbiciunea lor, își fac o glorie: mușchii lor delicați sînt fără rezistență. Se prefac că nu pot să ridice nici cele mai ușoare greutăți; le-ar fi rușine să fie puternice. De ce aceasta? Nu numai pentru a părea delicate. ci ca o precauție mai iscusită: își pregătesc pentru mai tîrziu scuzele și dreptul de a fi slabe la nevoie.

Progresul cunoștințelor dobîndite de viciile noastre a schimbat mult vechile opinii pentru noi, și nu se mai vorbește de violențe de cînd ele sînt atît de puțin necesare și de cînd bărbații nu mai cred în ele*); în vreme ce ele sînt foarte comune în vechea antichitate greacă și ebraică, pentru că aceste opinii se găsesc în simplicitatea naturii, și anume experiența libertinajului ea singură a putut să le dezrădăcineze. Dacă în zilele noastre se citează mai puține acte de violență, aceasta nu se datorește. desigur, faptului că oamenii ar fi mai potoliți, ci situației că ei sînt mai puțin creduli și că o plîngere care altădată ar fi convins popoare simple n-ar face în zilele noastre decît să atragă rîsul batjocoritorilor; cîștigi mai mult tăcînd. În *Deuteronum* este o lege prin care o fată care păcătuia era pedepsită împreună cu seducătorul. dacă delictul a fost comis în oraș; dacă însă el a fost comis la cîmp sau în locuri îndepărtate. era pedepsit numai bărbatul; *căci,* zice legea, *fata a strigat, dar nu a fost auzită deloc.* Această blîndă interpretare învăța pe fete să nu se lase surprinse în locuri frecventate.

Efectul acestei diversități de opinii asupra moravurilor este sensibil. Curtoazia modernă este opera lor. Bărbații, găsind că plăcerile lor depind mai mult decît își închipuiau de voința sexului frumos. au captivat această voință prin amabilități pentru care au fost bine despăgubiți.

Vezi cum fizicul ne duce pe nesimțite la moral și cum din unirea grosolană a sexelor ies, puțin cîte puțin, cele mai plăcute legi ale iubirii. Dominația nu aparține femeilor din cauză că așa au vrut bărbații. ci pentru că așa vrea natura: o aveau înainte de a părea că o au. Același

---

*) E posibil ca într-o disproporție de vîrstă și de forțe să existe o violență reală: dar tratînd aici despre starea relativă a sexelor după ordinea naturii, le consider pe amîndouă în raportul obișnuit care constituie această stare.

Hercule, care crezuse că poate silui pe cele cincizeci de fete ale lui Tespitius[436]), fusese totuşi silit să toarcă pentru Omphala[437]), iar puternicul Samson nu era atît de puternic ca Dalila. Această dominaţie aparţine femeilor şi nu le-o poate lua nimeni, chiar dacă ele ar abuza de ea: dacă ar fi fost cu putinţă s-o piardă vreodată, ar fi pierdut-o de mult.

În ceea ce priveşte consecinţele sexului, nu există nici o egalitate între sexe. Bărbatul e bărbat numai în anumite momente, femela e femelă toată viaţa ei sau cel puţin tot timpul tinereţii; totul o cheamă la îndatoririle sexului ei şi are nevoie de o constituţie potrivită pentru a-şi îndeplini bine funcţiunile. Cît e însărcinată, trebuie să fie cruţată: cît e lehuză, trebuie să se odihnească: îi trebuie o viaţă liniştită şi sedentară ca să-şi alăpteze copiii; ca să-i crească, îi trebuie răbdare şi blîndeţe, un zel şi o afecţiune pe care nimic n-o învinge; ea serveşte de legătură între copii şi tată, ea singură îl face să-i iubească şi-i dă încrederea să-i numească ai lui. Cîtă duioşie şi cîtă grijă nu trebuie pentru a menţine în unire toată familia! Şi, în fine, toate acestea nu trebuie să fie virtuţi, ci înclinări plăcute, fără de care specia umană s-ar fi stins de mult.

Severitatea îndatoririlor celor două sexe nu este şi nu poate fi aceeaşi. Cînd femeia se plînge în această privinţă de inegalitatea injustă în care o ţine bărbatul, n-are dreptate. Această inegalitate nu e deloc o instituţie omenească sau cel puţin nu e opera prejudecăţii, ci a raţiunii; căci sexul care a primit de la natură misiunea de a păstra copiii trebuie să răspundă faţă de celălalt. Fără îndoială că nu e îngăduit nimănui să-şi calce credinţa şi orice soţ infidel, care lipseşte pe soţia sa de singurul preţ al datoriilor austere ale sexului ei, este un om nedrept şi barbar; dar femeia infidelă face şi mai mult: ea distruge familia şi rupe toate legăturile naturii; dînd bărbatului copii care nu sînt ai lui, ea îi trădează, atît pe el, cît şi pe copii, uneşte perfidia cu infidelitatea. Cu greu pot vedea vreo încălcare a legii sau vreo crimă care să nu ţină de aceasta. Dacă există o stare îngrozitoare pe lume, aceasta e aceea a unui tată nenorocit care, neavînd încredere în soţia sa, nu îndrăzneşte să se dedea celor mai duioase sentimente ale inimii, care atunci cînd îşi îmbrăţişează copilul stă la îndoială dacă nu îmbrăţişează cumva copilul altuia, dovada dezonoarei lui, răpitorul bunurilor propriilor lui copii. Ce este în acest caz familia, dacă nu o societate de duşmani ascunşi, pe care o femeie vinovată îi ridică pe unul contra altuia, silindu-i a se preface că se iubesc.

Nu este important deci ca femeia să fie numai fidelă, ci trebuie să fie socotită ca atare de bărbatul său, de rude şi de toată lumea; este necesar să fie modestă, atentă, rezervată şi să poarte în ochii altora ca şi în propria-i conştiinţă mărturia virtuţii sale: dacă e important ca un tată să-şi iubească copiii, e important să stimeze pe mama lor. Acestea sînt temeiurile care situează chiar aparenţa printre îndatoririle femeilor şi fac ca onoarea şi reputaţia lor să nu fie mai puţin dispensabile decît castitatea. Din aceste principii derivă, cu diferenţa morală dintre sexe, un motiv

---

436) Hercule, erou al legendelor mitologiei greceşti, a scăpat — între alte isprăvi — pe tespieni de un leu care le decima turmele: dar, în acelaşi timp, a sedus pe cele 50 de fiice ale regelui Tespitius.

437) Omphala, o regină a Lydiei, a primit în serviciul ei pe acelaşi Hercule şi i-a dat şi să toarcă, — o îndatorire particulară a femeilor pe acea vreme.

nou de datorie și de conveniențe, care prescrie în mod special femeilor atenția cea mai scrupuloasă asupra conduitei, asupra manierelor, asupra ținutei lor. A susține în mod vag că cele două sexe sînt egale și că datoriile lor sînt aceleași înseamnă a te pierde în declamatii deșarte, înseamnă a nu spune nimic atîta vreme cît nu poți răspunde la cele spuse mai sus.

Nu e oare un mod foarte solid de a raționa acela de a da excepțiile drept răspuns unor legi generale atît de bine întemeiate? Femeile, veti zice, nu fac totdeauna copii! Nu, însă menirea lor proprie este de a face. Ce, pentru că se găsesc pe pămînt o sută de orașe în care femeile, trăind în desfrîu, fac puțini copii, pretindeți că starea femeii este să facă puțini copii! Ce ar deveni oare orașele voastre. dacă satele depărtate. în care femeile trăiesc mai simplu și mai cast, nu ar compensa sterilitatea doamnelor? În multe provincii. femeile care nu au avut decît patru-cinci copii sînt socotite că au avut puțini*). În sfîrșit, ce importanță are dacă cutare sau cutare femeie face puțini copii? Starea femeii nu este oare aceea de a fi mamă și nu prin legi generale trebuie ca natura și moravurile să mențină această stare?

Chiar dacă ar fi între sarcini intervale așa de lungi cum se presupune, se va schimba oare o femeie în mod brusc și alternativ în așa fel încît să trăiască fără pericol și fără risc? Fi-va ea oare astăzi doică și mîine soldat? Își va schimba ea oare temperamentul și gusturile precum cameleonul culorile? Va trece ea deodată din umbra odăii și a grijilor domestice la asprimea aerului, la munci, la corvezi, la pericolele războiului? Fi-va ea oare cînd fricoasă**), cînd curajoasă, cînd delicată și cînd robustă? Dacă tinerii crescuți la Paris suportă cu greu meșteșugul armelor, oare femei care nu au înfruntat niciodată căldura soarelui și care de-abia merg îl vor putea suporta după cincizeci de ani de viață moleșită? Vor deprinde această meserie dură la vîrsta la care bărbații o părăsesc?

Există țări în care femeile nasc aproape fără durere și-și hrănesc copiii aproape fără griji; sînt de acord: dar în aceleași țări bărbații umblă în orice timp pe jumătate goi, ucid în luptă fiare sălbatice, duc o luntre ca o raniță, aleargă după vînat la șapte-opt sute de leghe, dorm afară pe pămîntul gol, suportă oboseli neînchipuite și rabdă de foame mai multe zile. Cînd femeile devin robuste, bărbații devin și mai robuști; cînd bărbații se moleșesc, femeile se moleșesc și mai mult; cînd cei doi termeni se schimbă în mod egal, diferența rămîne aceeași.

Platon, în Republica sa, impune femeilor aceleași exerciții ca și bărbaților; nu mă mir. Scoțînd de sub conducerea sa familiile particulare și neștiind ce să mai facă cu femeile. se văzu silit să le facă bărbați. Acest frumos geniu a combinat totul, a prevăzut totul; prevenea o obiecție pe care, poate. nimeni nu s-a gîndit să i-o facă, dar a rezolvat rău obiecția care i

*) Fără aceasta, specia ar pieri în mod necesar; pentru ca ea să se conserve, trebuie, în compensație, ca fiecare femeie să aibă cam patru copii; căci dintre copiii care se nasc, aproape jumătate mor înainte ca să poată avea alții și trebuie să mai rămînă doi ca să reprezinte pe cei doi părinți. Vedeți dacă orașele vă vor da această populație

**) Timiditatea femeilor este încă un instinct al naturii contra dublului risc la care sînt expuse pe timpul sarcinii lor.

se face. Nu vorbesc deloc de acea pretinsă comunitate a femeilor, învinuire care i s-a repetat de atîtea ori și care probează că cei ce i-o fac nu l-au citit niciodată[438]); vorbesc de acea promiscuitate civilă care confundă pretutindeni cele două sexe în aceleași ocupații, în aceleași activități și care nu poate să nu genereze cele mai intolerabile abuzuri[439]); vorbesc de acea intervertire a celor mai dulci sentimente ale naturii în folosul unui sentiment artificial, care poate subzista numai prin celelalte: ca și cum n-ar trebui o pornire naturală pentru a forma legături convenționale, ca si cum iubirea pe care o ai pentru cei apropiați n-ar constitui principiul aceleia pe care o datorăm statului; ca și cum nu prin mica patrie, care este familia, inima se leagă de patria cea mare: ca și cum nu fiul bun, soțul bun, tatăl bun ar forma pe bunul cetățean!

De îndată ce s-a demonstrat că bărbatul și femeia nu sînt și nu trebuie să fie de aceeași constituție, de același caracter și temperament, urmează că nu trebuie să aibă aceeași educație[440]). Urmînd direcțiile naturii, trebuie să acționeze în bună înțelegere, dar nu trebuie să facă aceleași lucruri; scopul activităților este comun, dar activitățile sînt deosebite și, în consecință, și gusturile care le dirijează. După ce am căutat să formez omul natural, să vedem, pentru a nu lăsa lucrarea noastră imperfectă, cum trebuie să se formeze și femeia potrivită acestui bărbat

Vreți să fiți totdeauna bine conduși? Urmați totdeauna indicațiile naturii. Tot ceea ce caracterizează sexul trebuie respectat ca fiind stabilit de ea. Ziceți necontenit: Femeile au cutare și cutare defect pe care noi nu-l avem. Vă înșală orgoliul vostru: pentru voi ar fi defecte; pentru ele sînt calități; totul ar merge mai rău dacă ele nu le-ar avea. Impiedicați ca aceste pretinse defecte să degenereze, dar feriți-vă să le distrugeți.

Femeile, la rîndul lor, strigă necontenit că noi le creștem pentru a fi vanitoase și cochete, că ne pierdem vremea neîncetat cu copilării, pentru a putea rămîne mai ușor stăpîni: ele ne acuză pe noi pentru defectele

---

438) Sallwürk (*Op. cit.*, vol. II, p 231) citează următoarele din Platon (Republica, V, 8) în legătură cu acest context: „A trăi fără lege împreună sau a face altceva în felul acesta nu se cuvine în statul celor fericiți și nici nu o vor îngădui stăpînitorii".

439) La întîia vedere ne e greu să înțelegem de ce Rousseau nu este de acord cu Platon ca femeile să facă aceleași servicii ca și bărbații și, prin urmare, să aibă aceeași educație. Atitudinea lui Rousseau derivă din poziția sa de clasă mic-burgheză; el se temea să nu destrame familia, dînd întîietate obligațiilor față de stat sau, mai exact, încerca să reînvie în familie virtuțile feminine pe care mediul social (al orînduirii feudale) le viciase El credea că nu e posibil atașamentul față de patrie fără cel față de familie, că cel dintîi ar deriva din al doilea. Noua contradicție dintre familie și societate — căreia Rousseau nu-i putea vedea soluția, anume că poți fi în același timp bună mamă și cetățeană cultă — constituie o altă caracteristică a gîndirii sale.

440) Afirmație care, azi, nici nu mai poate intra în discuție. Susținerea este înapoiată chiar în raport cu unele vederi din timpul lui Rousseau. Astfel, d-na Necker de Saussure (1766—1846) vara d-nei de Staël, născută la Geneva, susținea că în opiniile lui Rousseau cu privire la educația femeii se oglindește cel mai pronunțat egoism al bărbaților, pe care creștinismul îl învinsese de mult. Rousseau ar fi trebuit să afirme numai că în întreaga educație a femeii este necesar să se țină seama de mediul ei de viață (cf. nota Sallwürk, *op cit.*, vol II, p. 234).

pe care li le reproșăm. Ce nebunoe! Dar de cînd se amestecă bărbații în educația fetelor? Cine împiedică pe mame de a le crește cum le place? Ele nu au colegii: mare nenorocire! Ei, dacă ar vrea Dumnezeu să nu aibă nici băieții colegii! Ar fi crescuți în mod mai înțelept și mai cinstit. Cine obligă pe fetele voastre să-și piardă vremea cu fleacuri?

Sînt puse ele, fără voia lor, în situația de a-și petrece jumătate din viață la oglindă, luînd exemplul vostru? Cine vă oprește să le instruiți ori să faceți a fi instruite după cum vreți? Este oare greșeala noastră dacă ele ne plac cînd sînt frumoase, dacă drăgălășeniile lor ne seduc, dacă meșteșugul pe care-l învață de la voi ne atrage și ne măgulește, dacă le lăsăm să-și ascută în voie armele cu care ne supun? Ei! Decideți-vă să le creșteți ca pe bărbați; ei vor consimți cu dragă inimă. Cu cît vor semăna mai mult cu ei, cu atît îi vor conduce mai puțin și atunci ei vor fi în adevăr stăpînii.

Nu toate facultățile comune ambelor sexe le sînt împărțite în mod egal; dar luate în ansamblu, ele se compensează. Femeia prețuiește mai mult ca femeie și mai puțin ca bărbat; oriunde își arată drepturile, ea este în avantaj; oriunde vrea să le uzurpe pe ale noastre, ea ne rămîne inferioară. Nu putem răspunde acestui adevăr general decît prin excepții; e felul constant de argumentare al partizanilor galanți ai sexului frumos.

A cultiva la femei calitățile bărbatului și a neglija pe cele care le sînt proprii înseamnă deci în mod vădit să acționezi în dauna lor. Cele șirete văd bine acest lucru și nu se înșală; căutînd să răpească avantajele noastre, ele nu părăsesc pe ale lor; se întîmplă însă ca, neputînd să păstreze nici pe unele, nici pe altele, datorită incompatibilității lor, ele să rămînă mai prejos de starea lor, fără să și-o apropie de a noastră și pierd jumătate din valoarea lor. Crede-mă, mamă înțeleaptă, nu face din fiica ta un bărbat cinstit, pentru a dezminți natura; fă din ea o femeie cinstită și fii sigură că va prețui mai mult atît pentru ea, cît și pentru noi

Urmează de aici oare că ea trebuie crescută în ignoranță totală și mărginită numai la funcțiile casnice? Bărbatul va face din tovarășa sa o servitoare? Se va lipsi el de cel mai mare farmec al tovărășiei? Ca s-o supună mai mult, va opri-o el să simtă, să cunoască? Va face din ea un adevărat automat? Nu, fără îndoială; nu astfel a hotărît natura dăruind femeilor un spirit atît de plăcut și de îndemînatic; dimpotrivă, natura vrea ca ele să gîndească, să judece, să iubească, să cunoască, să-și îngrijească spiritul, ca și figura; acestea sînt armele pe care ea le-a dat femeilor pentru a suplini forța care le lipsește pentru a conduce pe a noastră. Ele trebuie să învețe multe lucruri, însă numai pe acelea care este bine să le știe.

Fie că iau în seamă menirea particulară a sexului ei, fie că observ înclinările sale, fie că socotesc datoriile sale, totul contribuie deopotrivă la indicarea formei de educație care îi este adecvată. Femeia și bărbatul sînt făcuți unul pentru altul, dar dependența lor mutuală nu este egală: bărbații depind de femei prin dorințele lor; femeile depind de bărbați prin dorințele și prin trebuințele lor; mai curînd am trăi noi fără ele, decît ele fără noi. Pentru ca ele să aibă necesarul, pentru ca ele să dobîndească o situație, trebuie să le-o dăm noi, trebuie să voim să le-o

dăm, trebuie să le socotim demne de aceasta; ele depind de sentimentele noastre, de prețul pe care îl dăm meritului lor, de cazul ce-l facem de farmecele și de virtuțile lor. Chiar prin legea naturii, femeile, atît în privința lor, cît și a copiilor lor, sînt la bunul plac al judecății bărbaților: nu este de ajuns să fie demne de stimă, ele trebuie să fie stimate; nu e de ajuns să fie frumoase, trebuie să și placă; nu e de ajuns să fie înțelepte, trebuie să fie și recunoscute ca atare. onoarea lor nu stă numai în purtarea lor. ci în reputația lor, și nu e cu putință ca cea care se lasă să treacă drept necinstită să poată fi vreodată onestă. Bărbatul nu depinde decît de sine însuși cînd face un bine și poate înfrunta judecata publică. însă femeia care face un bine nu și-a făcut datoria decît numai pe jumătate, iar ceea ce se crede despre ea nu este mai puțin important, decît ceea ce este ea în realitate. De aici urmează că sistemul educației ei trebuie să fie contrar sistemului nostru în această privință: opinia e mormîntul virtuții printre bărbați și tronul ei printre femei.

De buna constituție a mamelor depinde în primul rînd constituția copiilor, de îngrijirea femeilor depinde prima educație a bărbaților; de femei mai depind și moravurile, pasiunile, plăcerile, gusturile și chiar fericirea lor. Astfel, întreaga educație a femeilor trebuie să se refere la bărbați. A le place, a le fi folositoare, a se face iubite și onorate de ei, a-i crește cînd sînt mici, a-i îngriji cînd sînt mari, a-i sfătui, a-i mîngîia, a le face viața plăcută și dulce: iată datoriile femeilor din toate timpurile și iată ceea ce trebuie să învețe ele încă din copilăria lor. Cîtă vreme nu ne vom ridica la acest principiu, ne vom îndepărta de scop, și toate preceptele care li se vor da nu vor servi întru nimic nici pentru fericirea lor, nici pentru a noastră.

Însă, deși orice femeie vrea să placă bărbaților și trebuie să o vrea, este o diferență vădită între a voi să placă omului de merit, omului care e în adevăr demn de iubire, și a voi să placă acelor oameni mărunți agreabili care dezonorează sexul lor și sexul pe care îl imită. Nici natura, nici rațiunea nu pot determina pe femeie să iubească în bărbat ceea ce îi seamănă ei și nici nu trebuie să se facă iubită imitîndu-le felul lor de a fi.

Cînd femeile părăsesc deci tonul modest și serios al sexului lor și iau aerul acestor zăpăciți, nu-și urmează vocația lor, ci renunță la ea; ele își înlătură singure drepturile pe care cred că le pot cîștiga. Dacă am fi altfel, zic ele, n-am place cîtuși de puțin bărbaților. Ele mint. Trebuie să fii nebună ca să iubești pe nebuni; dorința de a atrage asemenea inși arată gustul aceleia care i se dedă. Dacă nu ar exista deloc bărbați frivoli, ea s-ar grăbi să-i creeze; și mai degrabă frivolitățile acestora sînt opera sa, decît frivolitățile femeilor sînt opera bărbaților. Femeia care iubește pe adevărații bărbați și care vrea să le placă folosește mijloacele potrivite scopului său Femeia e cochetă prin starea ei; însă cochetăria își schimbă forma și țelul după vederile sale; să orînduim aceste vederi după cele ale naturii și femeia va avea educația care-i convine

Fetițelor le place găteala aproape de la naștere:, nemulțumite doar cu faptul de a fi drăguțe, ele vor să fie și socotite astfel: pe fețele lor de copil vezi de-acum această preocupare și, abia ajunse la vîrsta la care înțeleg ce le spui, le poți conduce vorbindu-le despre ceea ce va gîndi doar lumea

despre ele Acelaşi motiv, prezentat chiar cu multă indiscreţie, nu are aceeaşi influentă asupra băieţilor Dacă sînt independenţi şi mulţumiţi, le pasă foarte puţin de ceea ce s-ar putea crede despre ei Numai cu timpul şi cu multă greutate îi poţi supune aceleiaşi legi.

Din orice parte ar primi fetele această primă lecţie. ea e foarte bună. Pentru că trupul se naşte, pentru a spune astfel, înaintea sufletului, cea dintîi cultură trebuie să fie cea a corpului; această ordine e comună celor două sexe. însă scopul acestei culturi este diferit; într-unul. acest scop este dezvoltarea forţelor. în celălalt, dezvoltarea podoabelor Aceste calităţi nu trebuie să fie exclusive la fiecare sex. numai ordinea este răsturnată; femeilor le trebuie destulă forţă pentru a face tot ceea ce fac cu graţie; trebuie destulă îndemînare bărbaţilor ca să facă cu uşurinţă tot ceea ce fac.

Prin extrema moliciune a femeilor începe moliciunea bărbaţilor Femeile nu trebuie să fie robuste ca ei, ci pentru ei, pentru ca bărbaţii pe care îi vor naşte să fie, de asemenea robuşti. În această privinţă, mănăstirile în care elevele au o hrană grosolană, dar aleargă mult, se iau la întrecere, se joacă în aer liber şi în grădini. sînt de preferat casei părinteşti, unde o fată hrănită delicat, totdeauna răsfăţată sau dojenită, stînd totdeauna sub privirea mamei într-o cameră bine închisă, nu îndrăzneşte să se ridice, nici să meargă, nici să vorbească, nici să sufle şi nu are un moment de libertate să se joace, să sară, să alerge, să strige, să dea drumul pornirilor naturale ale vîrstei sale; totdeauna sau o slăbiciune primejdioasă, sau o severitate rău înţeleasă; niciodată nimic conform raţiunii. Iată cum se ruinează corpul şi inima tineretului.

Fetele din Sparta se exercitau, ca şi băieţii, în jocurile militare, nu pentru a merge la război, ci ca să dea naştere într-o zi unor copii capabili să îndure oboselile războiului. Nu aprob aceasta, căci pentru a da soldaţi statului nu e necesar ca mamele să poarte puşca şi să facă exerciţii ca prusacii, dar găsesc că, în general, educaţia greacă era foarte bine înţeleasă în privinţa aceasta. Fetele se arătau adesea în public, nu amestecate cu băieţii, ci împreună unele cu altele. Aproape că nu era nici o sărbătoare, nici un sacrificiu, nici o ceremonie, în care să nu vezi cete de fete ale fruntaşilor cetăţii, avînd cununi de flori pe cap, cîntînd imnuri, alcătuind coruri pentru dansuri, purtînd coşuri, vase, ofrande, şi înfăţişînd pentru simţurile depravate ale grecilor un spectacol încîntător şi potrivit să compenseze efectul rău, produs de gimnastica lor indecentă. Orice impresie ar fi făcut acest obicei asupra inimilor bărbaţilor, el era totdeauna excelent pentru a da femeilor o bună constituţie în tinereţe, prin exerciţii plăcute, moderate, binefăcătoare, şi pentru a le ascuţi şi forma gustul prin dorinţa continuă de a plăcea, fără ca aceasta să lezeze vreodată moravurile.

Îndată ce aceste tinere se măritau, nu se mai vedeau în public; închise în casele lor, ele îşi mărgineau toată grija la gospodărie şi la familie. Acesta este modul de trai pe care l-a prescris natura şi raţiunea sexului. Astfel, din aceste mame se năşteau oamenii cei mai sănătoşi, cei mai robuşti, cei mai bine făcuti de pe pămînt; şi, cu tot renumele rău al cîtorva insule, este sigur că dintre toate popoarele lumii, neexceptînd

nici chiar pe romani, nu se citează nici unul la care femeile să fi fost mai înțelepte și mai iubitoare în același timp și care să fi reunit mai bine moravurile cu frumusețea decît cel din vechea Grecie.

Se știe că îmbrăcămintea liberă, care nu jena corpul în nici un fel, contribuia la acele frumoase proporții ale celor două sexe care se văd în statuile lor și care mai servesc de model artei de cînd natura desfigurată a încetat de a-i mai da modele printre noi. Hainele lor nu aveau niciuna din toate acele strînsuri gotice, din acea mulțime de legături care ne țin prinse membrele peste tot. Femeile lor nu cunoșteau întrebuințarea acelor corsete prin care ale noastre își deformează talia în loc să și-o evidențieze. Nu pot concepe că acest abuz, dus în Anglia pînă la un punct de neînchipuit n-ar duce pînă la sfîrșit la degenerarea speciei și susțin chiar că acest obiect care se ia pentru plăcere este de prost gust Nu este deloc plăcut să vezi femeia tăiată în două ca o viespe; aceasta supără privirea și lovește dureros imaginația. Finețea taliei are, ca tot restul, proporțiile sale măsura sa, iar depășirea lor constituie, desigur, un defect: acest defect ne-ar fi izbit privirea în cazul unui nud· de ce ar fi el o frumusețe sub haină?

Nu îndrăznesc să cercetez temeiurile pentru care femeile se încăpățînează să se împlatoșeze astfel: sînt de acord ca un sîn care cade, un pîntece care se îngroașă etc. displac la o persoană de douăzeci de ani, însă aceasta nu mai șochează la treizeci de ani; și deoarece cu toată împotrivirea noastră, trebuie ca în orice timp să fim așa cum îi place naturii, iar ochiul omului să nu se înșele, aceste defecte sînt mai puțin neplăcute la orice vîrstă decît prosteasca afectare a unei fete de patruzeci de ani.

Tot ce stînjenește și constrînge natura este de prost gust; lucrul e adevărat și pentru gătelile trupești, ca și pentru podoabele spiritului Viața, sănătatea, rațiunea, bunăstarea trebuie puse înainte de orice; grația nu merge fără ușurinta mișcărilor; delicatețea nu e slăbiciune și nu trebuie să fii bolnavă ca să placi. Cînd suferi, provoci mila; plăcerea și dorința caută însă frăgezimea sănătății.

Copiii celor două sexe au multe distracții comune și așa trebuie să fie: nu au la fel și cînd se fac mari? Au, de asemenea, și gusturi proprii, care-i deosebesc. Băieții caută mișcarea și zgomotul: tobe, sfîrleze, trăsuri mici; fetelor le place mai mult ceea ce fură ochii și servește ca podoabă: oglinzi, giuvaeruri, carpeturi, îndeosebi păpuși; păpușa este distracția specială a acestui sex; iată o dovadă foarte evidentă că gustul său este determinat de destinația sa. Partea fizică a artei de a plăcea constă în găteală: este tot ceea ce pot cultiva copiii din această artă.

Uitați-vă la o fetiță care-și petrece ziua în jurul păpușii ei; îi schimbă neîncetat înfățișarea, o îmbracă, o dezbracă de sute și sute de ori, caută necontenit noi combinații de podoabe bine sau mai prost asortate, n-are importanță: degetele fiindu-i lipsite de iscusință, gustul nu îi este format, însă înclinarea se arată de-acum; în acestă eternă ocupație, timpul se scurge fără ca ea să se gîndească la aceasta; ceasurile trec, ea nu știe nimic; uită chiar de masă, îi e mai foame de găteală decît de hrană. Însă, veți zice, ea gătește păpușa și nu persoana sa. Fără îndoială, ea vede păpușa,

nu pe sine, ea nu poate face nimic pentru ea însăși, nu este formată, ea nu are nici talent, nici forță, nu e încă nimic, e întreagă în păpușa sa. trece asupra ei toată cochetăria ei; dar n-o va lăsa totdeauna acolo: așteaptă momentul să ajungă ea însăși ca păpușa sa.

Iată deci un prim gust bine statornicit: nu aveți decît să-l urmați și să-l rînduiți. Este sigur că mititica ar voi din toată inima să știe să-și împodobească păpușa, cum să-i facă funde la mîneci, băsmăluțe, volane, dantelă: în toate acestea ea este supusă totdeauna atît de puternic bunului plac al altuia, încît i-ar fi mult mai la îndemînă să producă singură toate acestea. Astfel vine rațiunea primelor lecții care i se dau; acestea nu sînt sarcini care i se prescriu, ci constituie amabilități pentru ea. Și într-adevăr, aproape toate copilele învață în silă cititul și scrisul; dar învață totdeauna cu plăcere să țină acul în mînă. Își imaginează dinainte că sînt mari și se gîndesc cu încîntare că aceste talente le vor putea servi într-o zi ca să se gătească.

Odată deschis acest drum, este ușor de urmat: cusutul, broderia, dantela vin de la sine. Tapițeria nu le place atît de mult: mobilele sînt prea departe de ele, nu țin de persoană, ci de alte opinii. Tapițeria este distracția femeilor, fetele tinere nu manifestă niciodată o prea mare plăcere pentru ea.

Aceste progrese voluntare se vor putea extinde cu ușurință pînă la desen, căci această artă nu este indiferentă celei care vrea să se îmbrace cu gust; dar n-aș voi să le aplice peisajului și încă și mai puțin la figură. Le ajunge să facă frunze, fructe, flori, draperii, tot ceea ce poate servi realizării unui contur elegant al îmbrăcăminții și pentru a face singure un tipar de broderie cînd nu pot găsi unul pe gustul lor În genere, dacă este important pentru bărbați să-și mărginească studiile la cunoștințe folositoare, acest lucru este și mai important pentru femei, deoarece viața acestora, deși mai puțin laborioasă, este sau trebuie să fie mai asiduă în ceea ce privește grijile lor și mai frămîntată de preocupări diferite, ceea ce nu le permite să-și valorifice, la alegere, nici o aptitudine în dauna datoriilor lor.

Orice ar zice glumeții, bunul simt este deopotrivă la ambele sexe. Fetele, în general, sînt mai docile decît băieții și trebuie chiar să te folosești de mai multă autoritate față de ele, așa cum voi arăta îndată; de aici nu urmează însă că trebuie să le pretinzi ceva a cărei utilitate n-o poți vedea. Arta mamelor constă în a le arăta tot ceea ce le prescriu, și acest lucru este mai ușor, deoarece inteligența fetelor este mai precoce decît a băieților. Această regulă înlătură de la sexul lor, ca și de la al nostru, nu numai toate studiile nefolositoare, care nu duc la nimic bun și nu fac pe cei care le-au urmat să devină mai plăcuți celorlalți, dar și toate studiile a căror utilitate nu e pentru vîrsta lor și nu pot s-o prevadă pentru o vîrstă mai înaintată. Dacă nu vreau ca un băiat să fie silit să învețe să citească, cu atît mai puțin vreau ca fetele să fie silite în acest sens, înainte de a le face să înțeleagă bine la ce servește citirea; și, în felul în care li se demonstrează de obicei această utilitate, se urmărește mai mult propria sa părere decît părerea lor. La urma urmelor, de ce este necesar

ca o fată să știe să citească și să scrie atît de timpuriu? Va avea de condus imediat o gospodărie? Sînt puține fetele care să nu facă mai mult abuz decît uz de această știință fatală, și toate sînt destul de curioase să învețe, fără să fie silite. cînd vor avea vreme și prilej în această privință. Poate că înainte de orice ar trebui să învețe socotelile, căci nimic nu folosește mai mult. la orice vîrstă, nimic nu cere o întrebuințare mai mare și nu ești atît de expus erorii ca în socoteli. Dacă mititica ar căpăta cireșe la masă numai printr-o operație de aritmetică, vă asigur că ar învăța îndată să socotească.

Cunosc o fetiță care a învățat mai curînd să scrie decît să citească și care a început să scrie cu acul înainte de a scrie cu condeiul. Din toate literele ea nu a vrut să facă la început decît niște *O*. Făcea necontenit niște *O* mari și mici, niște *O* de toate mărimile, niște *O* unii într-alții și totdeauna de-a-ndoaselea. Din nefericire. într-o zi cînd era ocupată cu acest util exercițiu, se văzu într-o oglindă și, socotind că această poziție silită o făcea dizgrațioasă, a aruncat ca o altă Minervă[441]) condeiul și nu a mai voit să facă pe *O*. Nici fratelui său nu-i plăcea mai mult să scrie, dar ceea ce-l supăra era jena și nu înfățișarea ce o căpăta; atunci s-a căutat un alt mijloc pentru a o întoarce la scris; fetița era delicată și vanitoasă, nu înțelegea cîtuși de puțin ca surorile să-i poarte rufele: înainte le însemnau cu litere, de atunci nu au vrut să le mai însemne; a trebuit să le însemne ea singură; se înțelege cum au progresat lucrurile de acum înainte.

Lămuriți rostul ocupațiilor pe care le dați fetelor, dar dați-le întotdeauna de lucru. Lenea și nesupunerea sînt cele două defecte mai periculoase pentru ele și care se pot vindeca mai puțin decît oricare altele cînd au fost contractate. Fetele trebuie să fie atente și muncitoare; aceasta nu e tot; ele trebuie să fie deprinse de timpuriu cu sfiala. Această nenorocire, dacă ea este pentru ele o nenorocire, e legată de sexul lor și niciodată nu scapă de ea decît pentru a suferi neajunsuri mai dure. Toată viața lor vor fi supuse celei mai necurmate și celei mai severe sfieli, aceea a bunei-cuviințe. Trebuie să le deprinzi mai întîi cu constrîngerea, pentru ca aceasta să nu le dăuneze niciodată cu nimic; să le înveți să-și stăpînească toate fanteziile, pentru a le supune voinței altuia. Dacă ar voi să lucreze necontenit, ar trebui uneori să le silești să nu facă nimic. Risipa, frivolitatea, nestatornicia sînt defecte care se nasc cu ușurință din cele dintîi gusturi corupte și întotdeauna satisfăcute. Ca să împiedici acest abuz, învață-le mai ales să se învingă pe sine. În așezămintele noastre smintite[442]), viața femeii cinstite este o continuă luptă cu ea însăși; e just ca acest sex să împartă cu noi povara relelor pe care ni le-au cauzat.

Aveți grijă ca fetele să nu se plictisească în ocupațiile lor și să nu se pasioneze în petrecerile lor, cum se întîmplă totdeauna în educațiile vul-

---

441) Minerva, pentru motive asemănătoare, aruncă flautul.

442) E vorba iarăși de instituțiile sociale ale aceleiași orînduiri feudale, împotriva cărora este îndreptată critica aspră a autorului.

gare în care, cum zice Fénelon[443]), se pune toată plictiseala deoparte și toată plăcerea de altă parte. Cel dintîi din aceste neajunsuri nu va apărea, dacă se urmăresc regulile precedente, decît dacă persoanele care le vor însoți nu le vor fi pe plac. O fetiță care o va iubi pe mamă sau pe guvernantă, va lucra toată ziua lîngă ea, fără să se plictisească; flecăreala singură va despăgubi-o de întreaga ei stinghereală. Dar dacă persoana care o îngrijește îi este nesuferită, fetița va privi cu același dezgust orice va face sub ochii ei. Este foarte greu ca cele care nu simt plăcere să stea cu mama lor mai mult decît cu oricare altă persoană din lume să devină fete de treabă: ca să judeci însă adevăratele lor sentimente, trebuie să le studiezi și să nu te încrezi în ce spun ele, căci sînt lingușitoare, prefăcute și știu de timpuriu să se ascundă. De asemenea, nu trebuie să le ceri să-și iubească mama; afecțiunea nu vine din datorie, iar constrîngerea nu servește aici la nimic. Atașamentul, îngrijirile, obișnuința singură fac ca mama să fie iubită de fiica ei, dacă ea nu face nimic ca să-și atragă ura. Chiar strîmtorarea la care o supune, dacă e bine condusă, departe de a slăbi această legătură, nu face decît s-o mărească, pentru că dependența fiind o stare naturală a femeilor, fetele se simt făcute pentru a se supune.

Pentru același motiv pentru care ele au sau trebuie să aibă puțină libertate, ele duc la exces libertatea ce li se lasă; extreme în toate, se dedau jocurilor lor cu și mai multă pornire decît băieții: acesta este al doilea dintre inconvenientele despre care vorbesc. Această pornire trebuie să fie moderată; căci ea este cauza multor vicii proprii femeilor, cum sînt, între altele, capriciul și preferința nejustificată pentru care o femeie se înnebunește astăzi pentru cutare obiect, la care mîine nu se mai uită. Inconstanta gusturilor le este tot atît de funestă ca și excesul lor, și amîndouă le vin din același izvor. Nu le opriți veselia, rîsul, zgomotul, jocurile nebunatice. Dar împiedicați-le să se plictisească ușor de un joc și să alerge la altul. Nu îngăduiți în nici un moment al vieții lor să-și piardă frîul. Deprindeți-le să fie oprite în mijlocul jocurilor și să treacă la alte îndatoriri, fără să murmure. Pentru aceasta este de ajuns deprinderea, pentru că ea nu face decît să ajute natura.

Din această constrîngere obișnuită rezultă o supunere de care femeile au nevoie toată viața, pentru că ele nu încetează niciodată a fi supuse unui bărbat sau judecății bărbaților și pentru că nu le este permis să se pună mai presus de aceste judecăți. Prima și cea mai importantă însușire a unei femei este blîndețea. Făcută să se supună unei ființe atît de imperfecte ca bărbatul, adesea atît de plin de vicii și întotdeauna atît de plin de defecte, ea trebuie să învețe de timpuriu să sufere chiar nedreptatea și să suporte greșelile unui soț, fără să se plîngă; nu pentru el,

---

443) François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651—1715), educator al ducelui de Bourgogne, a scris pentru elevul său *Fabule*, *Dialoguri ale morților* și mai ales celebrul *Telemac*, tradus mai în toate limbile, cuprinzînd critici indirecte față de domnia lui Ludovic al XIV-lea, care i-au atras dizgrația. Lucrarea *Telemac* a fost tradusă în limba română, incomplet, după un text italian, de P. Maior, în 1818, și apoi de Gr. Pleșoianu, în 1831. În istoria pedagogiei, Fénelon este citat mai ales cu lucrarea *Tratat despre educația fetelor* (tradus în limba noastră de C. Sudețeanu).

ci pentru ea trebuie să fie blîndă. Reaua dispoziție și încăpățînarea femeilor nu fac decît să sporească întotdeauna neajunsurile lor și procedeele rele ale soților; ei simt că nu cu aceste arme trebuie ele să-i convingă Cerul nu le-a dat iscusință și putere de convingere spre a fi ursuze: nu le-a făcut slabe ca să devină poruncitoare; nu le-a dat o voce atît de dulce ca să spună injurii: nu le-a dat trăsături atît de delicate ca să le desfigureze prin mînie. Cînd femeile se supără. se uită pe sine; ele au adesea temei să se plîngă, dar niciodată n-au dreptul să cîrtească. Fiecare trebuie să păstreze tonul sexului său: un bărbat prea blînd poate face o femeie să devină impertinentă, dar blîndețea unei femei potolește și învinge pe un bărbat mai curînd sau mai tîrziu, afară numai dacă nu va fi un monstru.

Fetele să fie totdeauna supuse, dar mamele să nu fie totdeauna neînduplecate. Pentru a face supusă pe o tînără, nu trebuie să o faci nenorocită; pentru a o face modestă, nu trebuie s-o prostești; dimpotrivă, nu m-ar supăra să o văd cîteodată folosind puțină abilitate, nu pentru a scăpa de pedeapsa neascultării, ci pentru a fi scutită de a se supune. Nu e vorba de a-i face dependența nesuferită, este de ajuns să i-o faci simțită. Viclenia este un talent natural al sexului și. convins că toate înclinările naturale sînt bune și drepte prin ele însele, sînt de părere ca și aceasta, ca și celelalte să fie cultivate: nu e vorba decît să previi abuzul.

Cu privire la adevărul acestei observații fac apel la orice observator de bună credință. În această privință nu vreau cîtuși de puțin să cercetăm pe femei: stînjenitoarele noastre instituții le pot forța să-și ascută spiritul. Vreau să cercetăm pe fete, pe micile fete, pe fetițe care, ca să zic așa, abia s-au născut: să le comparăm cu băieții mici de aceeași vîrstă; și, dacă aceștia nu vor părea greoi, zăpăciți, proști pe lîngă ele, în mod incontestabil nu voi avea dreptate. Să mi se permită un singur exemplu luat din naivitatea copilărească.

Este foarte obișnuit să oprim copiii să ceară ceva la masă; căci se crede totdeauna că reușești mai bine în educația lor încărcîndu-i cu reguli inutile, ca și cum nu s-ar putea acorda sau refuza*) o bucată de cutare sau cutare lucru fără să faci necontenit pe un biet copil să moară de pofta ațîțată de speranță. Toată lumea știe îndemînarea băiatului care, supus acestei legi, văzînd că este uitat la masă, a găsit de cuviință să ceară sare etc. Nu zic că ar fi putut fi certat fiindcă ceruse sare direct, iar indirect carne; omisiunea era atît de crudă, încît chiar dacă ar fi încălcat pe față legea și ar fi spus fără ocol că-i este foame, nu cred că ar fi fost pedepsit. Iată însă cum a procedat în prezența mea o fetiță de șase ani într-un caz cu mult mai dificil; căci, pe lîngă faptul că-i era riguros oprit să ceară vreodată ceva fie direct, fie indirect, nu i s-ar fi iertat neascultarea. fiindcă mîncase din toate felurile, afară de unul singur pe care-l dorea foarte mult și pe care uitaseră să i-l servească.

Or, pentru a obține repararea acestei uitări fără a putea fi acuzată de nesupunere, ea începu să arate cu degetul toate felurile de mîncare, zicînd cu glas tare pe măsură ce le arăta: *Am mîncat din aceasta, am*

---

*) Un copil devine supărător cînd vrea să profite, dar nu va cere niciodată de două ori acelasi lucru, dacă primul răspuns este totdeauna irevocabil

mîncat din aceasta; dar trecea atît de evident pe lîngă felul din care nu mîncase, încît cineva. observînd aceasta, îi zise: Din acela nu ai mîncat? *O. nu,* răspunse blînd mica gurmandă, lăsînd ochii în jos. Nu voi adăuga nimic; comparaţi: una este şiretenie de fată. cealaltă. şiretenie de băiat.

Ceea ce este. este bun şi nici o lege generală nu e rea. Această iscusinţă particulară (şiretenia — *n.n.*) dată femeii este o foarte dreaptă despăgubire pentru forţa care îi lipseşte; fără aceasta, femeia n-ar mai fi tovarăşa bărbatului, ar fi sclava lui: prin superioritatea acestui talent, ea se menţine egală lui şi îl conduce, supunîndu-i-se. Femeia are totul împotriva ei: defectele noastre, slăbiciunea şi timiditatea ei: nu are pentru sine decît frumuseţea şi arta ei. Nu este oare just să le cultive şi pe una, şi pe alta? Dar frumuseţea nu e neschimbătoare; ea se pierde printr-o mie de accidente; trece cu anii, iar obişnuinta îi distruge efectul Spiritul singur este adevărata forţă a sexului feminin; nu acel spirit ridicol atît de preţuit în lume şi care nu serveşte cu nimic spre a face viaţa fericită, ci spiritul specific ei, arta de a se folosi de spiritul nostru şi de a se bizui pe avantajele noastre proprii. Nu-şi poate închipui cineva cît de utilă ne este nouă înşine această iscusinţă a femeii. cît farmec adaugă ea convieţuirii celor două sexe, cît serveşte ea la stăvilirea sburdălniciei copiilor, cum potoleşte pe bărbaţii brutali, cum păstrează bunele căsnicii pe care altfel neînţelegerea le-ar tulbura. Ştiu că femeile viclene şi răutăcicase abuzează de aceasta; dar oare de care lucru nu abuzează viciul? Să nu distrugem uneltele fericirii, doar pentru că cei răutăcioşi se servesc uneori de ele pentru a ne face rău.

Poţi străluci prin podoabe, dar nu placi decît prin înfăţişarea proprie. Veşmintele nu sîntem noi; adesea, ele ne sluţesc cînd sînt căutate cu orice preţ şi, adesea, podoabele care se observă mai puţin sînt ceea ce distinge mai mult pe cele care le poartă. Educaţia tinerelor fete este în această privinţă cu totul pe dos. Le promitem ca recompensă obiecte de găteală, le facem să iubească hainele alese: cînd sînt gătite, le zicem: *Ce frumoase sînt!* Ar trebui, dimpotrivă, să le facem să înţeleagă că atîta găteală este făcută numai pentru a ascunde defecte şi că adevăratul triumf al frumuseţii este să strălucească prin ea însăşi. Dragostea pentru modă este de prost gust, pentru că figurile nu se schimbă ca moda, iar figura rămînînd aceeaşi, ceea ce îi stă bine o dată îi stă întotdeauna.

Dacă aş vedea o tînără mîndrindu-se cu hainele ei, aş părea neliniştit de înfăţişarea ei ascunsă în acest mod şi de ceea ce ar putea să gîndească lumea despre ea; aş zice: toate aceste podoabe o gătesc prea mult, e rău; credeţi că ea ar putea suporta altele mai simple? Este destul de frumoasă pentru a se lipsi de cutare sau cutare lucru? Poate că ar fi cea dintîi care ar cere să i se ia podoabele şi s-o judecăm: este cazul s-o aplaudăm dacă lucrurile se petrec astfel. Niciodată n-o voi lăuda atît de mult ca atunci cînd aş vedea-o îmbrăcată mai simplu. Cînd ea nu va privi găteala decît ca un adaos la graţiile personale şi ca o mărturisire tăcută că are nevoie de ajutor pentru a plăcea, atunci nu va fi mîndră de gătelile ei, se va simţi umilită; iar dacă, mai gătită ca de obicei, va auzi zicîndu-se: *Ce frumoasă e!,* va roşi de ciudă.

Dealtfel, sînt figuri care au nevoie de găteală, dar nu e nici una care să ceară lucruri scumpe. Gătelile costisitoare sînt cerute de vanitatea ran-

gului și nu de a persoanei: ele țin exclusiv de prejudecăți. Adevărata cochetărie este cîteodată căutată, dar nu e niciodată luxoasă: și Junona se gătea mai pompos decît Venus. Apelles spunea unui pictor slab, care zugrăvea pe Elena împodobită cu găteli scumpe: *Neputînd s-o faci frumoasă, ai făcut-o bogată*[444]). Am observat, de asemenea, că cele mai luxoase găteli trădau cel mai adesea femei urîte; nu se poate avea o vanitate mai neîndemînatică. Unei tinere fete care are gust și care disprețuiește moda, dați-i panglici, maramă, tulpan și flori, fără diamante, fără ciucuri, fără dantele*); ea își va pune o găteală care o va face de o sută de ori mai încîntătoare decît ar putea-o face toate stofele strălucitoare de la Duchapt[445]).

Cum ceea ce e bine e totdeauna bine și trebuie să fie totdeauna cel mai bine posibil, femeile care se pricep în găteli aleg pe cele bune și le păstrează și, neschimbîndu-le în fiecare zi, sînt mai puțin ocupate decît cele care nu știu la ce să se oprească. Adevărata grijă a gătelii cere îmbrăcăminte simplă. Fetele tinere au rar rochii bogate; munca, lecțiile le umplu ziua: totuși, în general, ele sînt gătite aproape cu aceeași grijă ca și doamnele, afară de ruj, și, adesea, cu mai mult gust. Abuzul de îmbrăcăminte nu e totdeauna ceea ce se crede: el vine mai mult din plictiseală decît din vanitate O femeie care pierde șase ore ca să se gătească știe bine că nu va fi mai frumoasă decît una care stă o jumătate de oră pentru aceasta; dar mai bine omoară ceva din plictiseala orelor lungi și e mai bine să se amuze pe sine decît să se plictisească de toate. Ce s-ar face fără găteală de la prînz pînă la ora nouă seara? Adunînd în jurul tău femei, te distrezi plictisindu-le: este un cîștig; se evită tête-à-tête-urile cu soțul pe care-l vede numai la această oră, ceea ce e mult mai mult; vin apoi negustoresele, vînzătorii de mărunțișuri, domnișorii, micii autori, versurile, canțonetele, broșurile; fără găteală nu le-ar fi putut aduna pe toate așa de bine. Singurul profit real care ține de acest lucru este pretextul de a sta lungită ceva mai mult decît cînd ești îmbrăcată: dar acest profit nu este atît de mare pe cît se crede, iar femeile nu cîștigă cu găteala atît cît spun. Dați fără scrupul o educație de femeie femeilor, faceți ca ele să țină la grijile sexului lor, să fie modeste, să știe să se îngrijească de gospodărie și să fie ocupate în casa lor; marea găteală va cădea de la sine și vor fi și îmbrăcate cu mai bun gust.

Cel dintîi lucru pe care-l observă fetele cînd cresc e că toate aceste găteli exterioare nu le sînt de ajuns dacă n-au și podoabe personale. Nu

---

444) Junona, soția lui Jupiter, zeița căsătoriei în mitologia romană (la greci, Hera); Venus (la greci, Afrodita), zeița frumuseții în aceeași mitologie.

Apelles, marele pictor al antichității, născut în Efes, a trăit la curtea lui Alexandru cel Mare (secolul al IV-lea î.e.n.) Petitain observă (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome 2, 1861, p. 643, nota) că mențiunea despre Apelles e scoasă din *Paedagogus* (II, 12) de Clement Alexandrinul (secolul al III-lea) „doctor“ al bisericii și dascălul lui Origene.

*) Femeile care au pielea destul de albă ca să se lipsească de dantelă ar produce mult necaz celorlalte dacă n-ar purta-o. Aproape întotdeauna persoanele urîte sînt cele care aduc modele cărora li se supun, din prostie, persoanele frumoase.

445) Probabil o casă pariziană de mode.

poți niciodată să-ți dai singur frumusețea și nici în stare să dobîndești imediat cochetăria; însă poți căuta să imprimi un fel plăcut gesturilor, un accent măgulitor vocii, să-ți îngrijești ținuta, să umbli cu ușurință, să iei atitudini grațioase și să te arăți pretutindeni cu ceea ce te avantajează. Vocea devine plină și puternică și-și capătă timbrul, brațele se dezvoltă, mersul devine sigur și se observă că există o artă de a atrage privirile, oricum ai fi îmbrăcată. Din acest moment nu mai e vorba de ac și de lucru de mînă; apar talente noi, care își fac acum simțită utilitatea.

Știu că institutorii severi vor ca fetele să nu învețe nici cîntul, nici dansul, nici una din artele plăcute. Aceasta mi se pare caraghios: atunci cine să le învețe? Băieții? Cine, dintre bărbați și femei, trebuie să aibă de preferință aceste talente? Nimeni, vor răspunde. Cîntecele profane[445a]) sînt crime, dansul este o invenție a demonului, o fată tînără nu trebuie să aibă altă distracție decît munca și rugăciunea. Ce stranii distracții pentru un copil de zece ani! În ceea ce mă privește, mi-e tare teamă ca aceste mici sfinte, care sînt silite să-și petreacă copilăria rugîndu-se lui Dumnezeu, să nu-și petreacă tinerețea făcînd cu totul altceva și să nu caute, fiind măritate, să se despăgubească de timpul pe care socotesc că l-au pierdut ca fete[446]). Consider că trebuie să se țină seama de ceea ce se potrivește vîrstei, ca și sexului; că o fată tînără nu poate trăi ca bunica sa, că ea trebuie să fie vioaie, veselă și nebunatică, să cînte, să danseze cît îi place și să guste toate plăcerile inocente ale vîrstei sale; va veni destul de curînd timpul să fie așezată și să-și impună o ținută mai serioasă.

Dar oare necesitatea acestei schimbări este ea în adevăr reală, nu este oare și ea un fruct al prejudecăților noastre? Impunînd femeilor cinstite numai datorii severe, am înlăturat din căsătorie tot ceea ce ar putea s-o facă plăcută bărbatului. Trebuie oare să ne mirăm dacă tăcerea pe care o văd că domnește în casa lor îi izgonește afară sau dacă ei sînt puțini înclinați să se împace cu o situație atît de neplăcută? Impunînd toate datoriile, creștinismul le face impracticabile și zadarnice; interzicînd femeilor cîntecul, dansul și toate distracțiile societății, le face ursuze, certărețe, insuportabile, nesuferite în casele lor. Nu există religii în care căsătoria să fie supusă unor îndatoriri atît de severe și în care un angajament atît de sfînt să fie atît de disprețuit. S-a făcut atît de mult pentru a împiedica femeile să fie atrăgătoare, încît soții au devenit indiferenți. Aceasta n-ar trebui să se întîmple, înțeleg prea bine; însă eu spun că așa trebuia să fie, pentru că pînă la urmă creștinii sînt și ei oameni. În ceea ce mă privește, aș vrea ca o tînără engleză să-și cultive cu tot atîta grijă talentele plăcute pe care le are pentru a plăcea bărbatului, tot așa cum o tînără albaneză și le cultivă pentru haremul din Ispahan. Veți zice că bărbații nu se sinchisesc prea mult de aceste talente; cred, în adevăr, atunci cînd aceste talente, în loc să fie folosite pentru a le plăcea, servesc numai pentru a atrage în casă tineri nerușinați care le dezonorează. Credeți însă că o femeie atrăgătoare și cuminte, înzestrată cu ase-

---

445a) Adică: nereligioase, laice

446) Sallwürk observă că în romanele, memoriile și scrierile timpului (de exemplu la d-na de Genlis) se oglindește comportarea femeilor tinere care — crescute pînă la cincisprezece ani în mănăstiri — se măritau de timpuriu și intrau „în lume“, ocupîndu-se de îmbrăcăminte și de intrigile galante...

menea talente, pe care le-ar consacra distracției bărbatului ei, n-ar amplifica fericirea vieții sale și nu l-ar împiedica să se ducă să caute recreații în afara casei lui, după ce pleacă cu capul buimăcit de la lucru? Nu a văzut oare nimenea familii fericite astfel reunite, în care fiecare știe să contribuie cu partea sa la distracțiile comune? Oare încrederea și familiaritatea care se adaugă în asemenea familii, inocența și gingășia plăcerilor care se gustă acolo nu răscumpără ele îndeajuns ceea ce plăcerile publice au mai zgomotos?

S-a înlăturat prea mult din arte talentele plăcute; au fost prea generalizate; s-a prefăcut totul în maxime și regulă și a devenit ceva foarte plictisitor ceea ce nu ar fi trebuit să fie decît distracție și joc nebunatic pentru tinerele persoane. Nu-mi imaginez nimic mai ridicol decît să văd un bătrîn profesor de dans sau de cînt adresîndu-se cu o exagerată seriozitate unor tineri care nu caută decît să rîdă, și folosind pentru predarea învățăturii sale frivole un ton mai pedant și mai magistral decît dacă ar fi fost vorba de catehismul lor. Ține, de exemplu, cîntul de muzica scrisă? Nu putem face vocea sa flexibilă și justă, nu putem învăța pe cineva să cînte cu gust, să se și acompanieze, fără să cunoască o singură notă? Același fel de cînt se potrivește oare pentru toate vocile? Se potrivește aceeași metodă pentru toate spiritele? Nu voi putea crede niciodată că aceleași atitudini, aceiași pași, aceleași mișcări, aceleași gesturi, aceleași dansuri convin deopotrivă unei brunete vioaie și provocatoare și unei frumoase blonde, înaltă și cu ochi visători. Cînd văd, așadar, pe un maestru dînd amîndurora aceleași lecții, zic: Acest om își urmează rutina, dar nu pricepe nimic din arta sa. Ne întrebăm dacă fetele trebuie să aibă profesori sau profesoare. Nu știu: aș vrea să nu aibă nevoie nici de unii, nici de altele, să învețe liber ceea ce sînt atît de înclinate să dorească a învăța și să nu vedem neîncetat rătăcind prin orașele noastre atîția saltimbaci de paradă. Cu greu pot crede că contactul cu asemenea persoane n-ar fi mai dăunător pentru fete decît le sînt folositoare lecțiile, și că expresiile lor, tonul lor, înfățișarea lor nu ar da elevilor primul gust al frivolităților, atît de importante pentru ei și din care, după exemplul lor, nu vor întîrzia să facă unica lor ocupație. În artele care au de obiect numai plăcerea, totul poate servi tinerelor drept dascăl: tatăl, mama, fratele, sora, prietenele, guvernantele lor, oglinda și, îndeosebi, gustul lor propriu. Nu trebuie să cauți să le dai lecții. Trebuie ca ele să le ceară; nu trebuie să faci o îndatorire dintr-o recompensă; iar în asemenea fel de studii, primul succes vine din voința de a reuși. Dealtfel, dacă e nevoie absolută de lecții în toată regula, nu mă voi pronunța asupra sexului celui care va trebui să le dea. Nu știu dacă trebuie ca un maestru de dans să țină mîna delicată și albă a tinerei eleve, să-i arate cum să-și ridice rochia, cum să-și privească partenerul, cum să-și desfacă brațele, cum să-și țină sînul care-i palpită; dar știu că pentru nimic în lume n-aș vrea să fiu acest dascăl. Prin iscusință și talente se formează gustul; prin gust spiritul se deschide, pe nesimțite, pentru ideea frumosului în toate direcțiile și, în fine, pentru noțiunile morale care sînt legate de ea. Poate că este aici unul din motivele pentru care sentimentul cuviinței și al cinstei apare mai de timpuriu la fete decît la băieți; căci, dacă ai crede că acest sentiment precoce ar fi opera guvernantelor, ar trebui să nu cunoști felul lecțiilor lor și nici

mersul spiritului omenesc. Talentul de a vorbi ocupă locul întîi în arta de a plăcea; numai prin el se pot adăuga noi farmece celor cu care obișnuința deprinde simțurile. Spiritul nu numai că înviorează corpul, dar îl reînnoiește oarecum; prin succesiunea sentimentelor și a ideilor, el animează și schimbă fizionomia; iar prin cuvîntările inspirate de el, atenția ținută trează susține multă vreme interesul asupra aceluiași obiect. Cred că datorită tuturor acestor motive, fetele dobîndesc atît de repede darul de a flecări plăcut, pun accent în ceea ce spun chiar înainte de a simți[446a]), iar bărbaților le place să le asculte chiar înainte ca ele să-i poată înțelege; ei pîndesc primul moment al acestei inteligențe pentru a prinde astfel plăcerea sentimentului

Femeile au limba flexibilă; ele vorbesc mai de timpuriu, mai ușor si mai plăcut decît bărbații. Le acuzăm astfel că vorbesc mai mult: așa trebuie să fie și aș schimba bucuros acest reproș în elogiu: gura și ochii au la ele aceeași activitate și pentru același motiv. Bărbatul spune ceea ce știe, femeia spune ceea ce place; pentru a vorbi, unul are nevoie de cunoștințe, cealaltă de gust; unul trebuie să aibă drept scop principal lucrurile utile, cealaltă lucrurile plăcute. Cuvîntările lor nu trebuie să aibă forme comune decît pe cele ale adevărului

Nu trebuie deci să oprim flecăreala fetelor, ca pe a băieților, prin această întrebare aspră: *La ce folosește aceasta?*, ci printr-o alta, la care nu e mai ușor de răspuns: *Ce efect va produce aceasta?* La această primă vîrstă, la care neputînd deosebi încă binele de rău, nu pot judeca pe nimeni, ele trebuie să-și impună drept lege să nu spună niciodată decît lucruri plăcute celor cu care vorbesc; și ceea ce face mai greu aplicarea acestei reguli este faptul că ea rămîne întotdeauna subordonată celei dintîi, aceea de a nu minți niciodată.

Văd aici și alte dificultăți, dar ele țin de o vîrstă mai înaintată. Cît privește prezentul, fetițelor nu le revine pentru a fi sincere decît să spună adevărul fără grosolănie; și cum le e silă în mod natural de această grosolănie, educația le învață cu ușurință s-o evite. Observ, în genere, în contactul cu lumea, că politețea bărbaților e mai ceremonioasă, iar cea a femeilor mai atrăgătoare. Această deosebire nu ține de educație, ea este naturală. Bărbatul pare a căuta mai mult să te servească, femeia, să-ți fie plăcută. Rezultă de aici că, orice s-ar spune de caracterul femeilor, politețea lor este mai puțin falsă decît a noastră; ea nu face decît să extindă primul lor instinct; cînd însă un bărbat se preface că preferă interesul meu propriului său interes, cu orice demonstrație ar colora el această minciună, știu bine că minte. Pe femei nu le costă, așadar, nimic să fie politicoase și, în consecință, nici pe fete să învețe a fi. Prima lecție vine de la natură, arta nu face decît s-o urmeze și să determine, după obiceiurile noastre, în ce formă trebuie ea să se manifeste. În ceea ce privește politețea în raporturile dintre ele, aceasta este cu totul altceva. Ele îi imprimă o înfățișare atît de forțată și dovedesc atenții atît de reci, încît se jenează una pe alta, fără să-și dea mare silință să-și ascundă jena:

[446a]) Variantă: *... înțelege; ei pîndesc, așa zicînd, momentul de discernămînt al acestor tinere, pentru a ști cît pot să le iubească: căci, orice am face, vrem să placem celui care ne place; și de îndată ce disperăm, nu ne mai place multă vreme.*

ele par sincere în minciuna lor și nu caută nicidecum s-o ascundă. Cu toate acestea, fetele tinere înjghează cîteodată prietenii mai sincere. La vîrsta lor, veselia tine loc de fire bună și, mulțumite de ele. sînt mulțumite de toată lumea. Se observă, de asemenea, că se sărută mai cu plăcere și se mîngîie mai grațios între ele cînd sînt în fața bărbaților, mîndre că, fără a fi pedepsite, le pot ațîța dorințele prin imaginea favorurilor pe care ele știu să le facă invidiate.

Dacă băieților nu trebuie să le permiți întrebări indiscrete, cu atît mai mult trebuie să interzici aceasta fetelor, căci curiozitatea lor satisfăcută sau rău ocolită are o altă consecință, avînd în vedere capacitatea lor pătrunzătoare de a presimți tainele ce li se ascund și iscusința lor de a le descoperi. Dar, fără să le îngăduim întrebările, aș vrea să fie ele însele întrebate mult. să avem grijă să le facem să vorbească, să le necăjim pentru a le stimula să vorbească cu ușurință, pentru a le face vioaie în replici. pentru a le dezlega spiritul și limba, cîtă vreme aceasta se poate înfăptui fără pericol. Aceste convorbiri întotdeauna pline de veselie, dar rînduite cu artă și bine conduse. vor fi o distracție fermecătoare pentru această vîrstă și vor putea sădi în sufletele inocente ale acestor tinere cele dintîi și poate cele mai utile lecții de morală pe care le vor primi în întreaga lor viață, învățîndu-le, sub atracția plăcerii și a vanității, care sînt calitățile cărora bărbații în adevăr le acordă stimă și în ce constă mîndria și fericirea unei femei cinstite.

Se înțelege bine că dacă băieții mici nu sînt capabili să-și formeze nici o idee adevărată despre religie, sînt temeiuri mai puternice să spun că aceeași idee este mai presus de înțelegerea fetelor; pentru aceasta aș voi să le vorbesc acestora mai devreme despre religie; căci dacă ar trebui să așteptăm ca ele să ajungă în stare să discute metodic aceste chestiuni profunde. am risca să nu le mai vorbim niciodată. Rațiunea femeilor este practică, este o rațiune care le face să găsească cu dibăcie mijloacele de a ajunge la un scop cunoscut, dar care nu le ajută să găsească acest scop. Relația socială a sexelor este admirabilă. Din această asociere rezultă o persoană morală. ai cărei ochi sînt femeia și al cărei braț este bărbatul, însă cu o astfel de dependență a unuia de celălalt, încît femeia învață de la bărbat ceea ce trebuie să vadă, iar bărbatul învață de la femeie ceea ce trebuie să facă Dacă femeia s-ar putea ridica tot așa de bine ca bărbatul la principii și dacă bărbatul ar avea ca și ea spiritul detaliilor, ei ar trăi într-o discordie eternă, fiind totdeauna independenți unul de altul, iar societatea lor nu ar putea dăinui. Însă în armonia care domnește între ei, totul tinde spre scopul comun: nu se știe care are parte mai mare; fiecare urmează îndemnul celuilalt; fiecare ascultă și amîndoi sînt stăpîni.

Prin faptul că conduita femeii este supusă opiniei publice, credința sa este supusă autorității. Orice fată trebuie să aibă religia mamei sale și orice soție pe cea a bărbatului său. Dacă această religie ar fi falsă, blîndețea care supune pe mamă și pe fiică ordinii naturii va face să șteargă în fața lui Dumnezeu păcatul acestei erori. Nefiind în stare să judece singure, ele trebuie să primească decizia taților și a bărbaților ca pe cea a bisericii.

Neputînd scoate singure regula credinței lor, femeile n-o pot limita prin evidență și rațiune; însă, lăsîndu-se antrenate de mii de îndemnuri

străine, ele sînt întotdeauna dincoace sau dincolo de adevăr. Totdeauna la extreme, ele sînt fie cu totul libertine, fie evlavioase; nu știu nicicum să reunească înțelepciunea cu pietatea. Izvorul răului nu e numai în caracterul exagerat al sexului lor, ci și în autoritatea rău orînduită a sexului nostru: destrăbălarea moravurilor o face disprețuită, teama de căință o face tiranică și iată cum totdeauna se face sau prea mult, sau prea puțin.

Deoarece autoritatea trebuie să determine religia femeii, nu e atît vorba de a-i explica temeiurile pe care le avem pentru a crede, pe cît de a-i arăta lămurit ce credem, căci credința în idei obscure este primul izvor al fanatismului, iar credința ce se cere în lucruri absurde duce la nebunie sau la necredință. Nu știu la ce duc mai mult catehismele noastre, la a fi necredincios sau la a fi fanatic, dar știu bine că determină în mod necesar ori una, ori alta.

Întîi, pentru a învăța pe fete religia, nu trebuie niciodată să faci din ea o materie tristă si supărătoare; niciodată o sarcină sau o datorie; în consecință nu le dați să învețe nimic pe dinafară din ceea ce are legătură cu religia, nici chiar rugăciunile. Mulțumiți-vă să vă faceți cu regularitate rugăciunile în fața lor, fără a le sili totuși să asiste. Faceți-le scurte, după învățătura lui Isus Christos. Faceți-le totdeauna cu reculegerea și respectul ce se cuvine: gîndiți-vă că cerînd Ființei supreme atenție pentru a vă asculta, trebuie să fiți și voi atenți le ceea ce-i veți spune.

Este mai puțin important ca fetele să-și cunoască imediat religia decît s-o știe bine și mai ales s-o iubească. Dacă le-o faceți grea, dacă le zugrăviți pe Dumnezeu totdeauna supărat pe ele, dacă le impuneți în numele lui mii de datorii nesuferite, pe care nu vă vede nici pe voi să le fi îndeplinit vreodată, ce pot crede ele oare dacă nu aceea că a învăța catehismul și a te ruga lui Dumnezeu sînt datorii de fete mici, și să dorească să fie mari pentru a scăpa, ca și voi, de toată această înrobire? Exemple, exemple! Fără ele nu reușești niciodată nimic față de copii.

Cînd le explicați articole de credință, faceți-o sub formă de instruire directă și nu prin întrebări și răspunsuri. Ele nu trebuie să răspundă niciodată decît ceea ce gîndesc și nu ce li s-a dictat. Toate răspunsurile catehismului sînt de-a-ndoaselea, școlarul fiind cel care instruiește pe dascăl; ele sînt chiar minciuni în gura copiilor, pentru că ei explică ceea ce nu înțeleg nicicum și afirmă ceea ce nu sînt în stare să creadă. Să mi se arate printre oamenii cei mai inteligenți pe cel care nu minte spunîndu-și catehismul

Prima întrebare pe care o văd în catehismul nostru este aceasta: *Cine te-a creat și te-a adus pe lume?* La care fetița, crezînd prea bine că mama sa a făcut aceasta, zice totuși fără să ezite că Dumnezeu. Singurul lucru pe care îl vede în toate acestea este că la o întrebare pe care ea n-o înțelege dă un răspuns pe care nu-l înțelege deloc. Aș vrea ca un om care cunoaște bine dezvoltarea spiritului copiilor să facă un catehism pentru ei. Ar fi poate cartea cea mai utilă care s-a scris vreodată și, după părerea mea, nu ar fi cea care ar aduce mai puțină cinste autorului ei. Ceea ce este sigur este că dacă această carte ar fi bună, n-ar semăna nicidecum cu ale noastre.

Un astfel de catehism nu va fi bun decît atunci cînd copilul, numai pe baza întrebărilor, va formula el însuși răspunsurile, fără să le învețe; bineînțeles că uneori se va găsi și el în situația de a pune, la rîndul său, întrebări. Pentru a lămuri bine ceea ce vreau să spun, ar trebui un fel de model și simt prea bine ceea ce-mi lipsește pentru a-l trasa. Voi încerca să dau cel puțin o ușoară idee despre aceasta.

Îmi imaginez, așadar, că pentru a ajunge la prima chestiune din catehismul nostru, acesta ar trebui să înceapă cam așa:

Doica: Îți aduci aminte de vremea cînd mama ta era fată?
Fetița: Nu, doica mea.
Doica: De ce nu, tu care ai o memorie atît de bună?
Fetița: Pentru că pe atunci nu eram pe lume.
Doica: Deci nu ai trăit totdeauna?
Fetița. Nu.
Doica: Vrei trăi totdeauna?
Fetița: Da.
Doica: Ești tînără sau bătrînă?
Fetița: Sînt tînără.
Doica: Dar bunica e oare tînără sau bătrînă?
Fetița: E bătrînă.
Doica: A fost tînără?
Fetița: Da.
Doica: De ce nu mai este tînără?
Fetița: Fiindcă a îmbătrînit.
Doica: Vei îmbătrîni și tu ca ea?
Fetița: Nu știu*).
Doica: Unde sînt rochiile tale de anul trecut?
Fetița: Au fost desfăcute.
Doica: Și de ce au fost ele desfăcute?
Fetița: Pentru că-mi erau prea mici.
Doica: Și de ce-ți erau prea mici?
Fetița: Pentru că am crescut.
Doica: Ai să mai crești?
Fetița: O, da!
Doica: Și ce devin fetele mari?
Fetița: Ele devin femei.
Doica: Si ce devin femeile?
Fetița: Ele devin mame.
Doica: Și mamele ce devin?
Fetița: Ele devin bătrîne.
Doica: Vei îmbătrîni deci și tu?
Fetița: Cînd voi fi mamă.
Doica: Și ce devin bătrînii?
Fetița: Nu știu.
Doica: Ce a devenit bunicul tău?

*) Dacă pretutindeni unde am pus *Nu știu*, fetita răspunde altfel, nu vă încredeți în răspunsul ei și cereți-i să-și explice răspunsul cu grijă.

Fetița: A murit*)
Doica: Si de ce a murit?
Fetița: Pentru că era bătrîn.
Doica: Ce devin deci bătrînii?
Fetița: Mor.
Doica: Și tu cînd vei fi mare, ce...
Fetița: (întrerupînd-o): O, draga mea, nu vreau să mor.
Doica: Copila mea, nimeni nu vrea să moară, și toată lumea moare.
Fetița: Cum! Și mama va muri?
Doica: Ca toată lumea: femeile îmbătrînesc la fel ca bărbații și bătrînețea duce la moarte.
Fetița: Ce trebuie să faci ca să îmbătrînești cît mai tîrziu?
Doica: Să trăiești cuminte cînd ești tînără.
Fetița: Doica mea, voi fi totdeauna cuminte.
Doica: Cu atît mai bine pentru tine. Dar, în fine, crezi că vei trăi totdeauna?
Fetița: Cînd voi fi foarte bătrînă, foarte bătrînă...
Doica: Ei bine?
Fetița: În fine, cînd ești atît de bătrînă, spui că trebuie să mori.
Doica: Așadar, vei muri o dată?
Fetița: Vai! Da.
Doica: Cine a trăit înaintea ta?
Fetița: Tata și mama.
Doica: Cine a trăit înaintea lor?
Fetița: Tatăl și mama lor.
Doica: Cine va trăi după tine?
Fetița: Copiii mei.
Doica: Cine va trăi după ei?
Fetița: Copiii lor etc.

Și urmînd acest drum, prin inducții evidente găsești rasei umane un început și un sfîrșit ca la orice lucru, adică un tată și o mamă care nu au avut nici tată, nici mamă, și copii care nu au avut deloc copii**). Numai după un lung șir de asemenea întrebări se poate spune că prima întrebare a catehismului este suficient pregătită. Numai atunci poți să o pui și copilul o poate înțelege. Însă de aici pînă la al doilea răspuns, care este, pentru a spune astfel, definiția esenței divine, este un salt imens! Cînd va fi umplut acest gol? Dumnezeu este un spirit! Dar ce este un spirit? Angaja-voi oare spiritul copilului în această obscură metafizică din care oamenii ies cu atîta greutate? Nu este dat unei fetițe să rezolve aceste chestiuni. Ea poate cel mult să pună întrebări. Atunci i-aș răspunde sim-

---

*) Fetița va spune aceasta, fiindcă a auzit spunîndu-se în casă; însă trebuie să se verifice dacă ea are vreo idee justă despre moarte, căci această idee nu este atît de simplă și nici la îndemîna copiilor, cum s-ar crede. Se poate vedea, în micul poem Abel, un exemplu despre modul cum trebuie să-i dai această idee. Această încîntătoare lucrare este scrisă cu o simplicitate delicioasă, din care te poți inspira atît de mult pentru a conversa cu copiii[447].

[447]) Sallwürk afirmă că este vorba aici de *Moartea lui Abel* de S. Gessner.

**) Spiritul nu consimte să se aplice generațiilor umane ideea de eternitate. Orice succesiune numerică redusă la act este incompatibilă cu această idee.

plu: Mă întrebi ce e Dumnezeu? Nu este uşor de spus: nu poţi nici să-l vezi, nici să-l auzi, nici să-l atingi pe Dumnezeu; nu-l cunoşti decît prin operele sale Pentru a judeca ceea ce este, aşteaptă să cunoşti ceea ce a făcut.

Dacă dogmele noastre ţin toate de acelaşi adevăr, nu toate sînt însă de aceeaşi importanţă. Este cu totul indiferent pentru slava lui Dumnezeu dacă o vedem în toate lucrurile, este însă important pentru societatea omenească şi pentru fiecare din membrii săi ca orice om să cunoască şi să-si îndeplinească datoriile pe care i le impune legea lui Dumnezeu faţă de aproapele său şi faţă de sine însuşi. Iată ceea ce trebuie neîncetat să ne învăţăm unii pe alţii şi iată, îndeosebi, asupra căror lucruri taţii şi mamele sînt ţinute să-şi instruiască copiii. Dacă o fecioară a fost mama creatorului său, dacă ea a născut pe Dumnezeu sau numai pe omul cu care s-a unit Dumnezeu; dacă substanţa tatălui şi a fiului este aceeaşi sau numai asemănătoare; dacă spiritul porneşte de la unul din cei doi care sînt acelaşi, sau de la amîndoi deodată, nu văd că răspunsul la aceste chestiuni în aparenţă esenţiale ar fi mai important pentru specia omenească decît de a şti în ce zi a lunii trebuie să celebrezi Paştele, dacă trebuie să te rogi cu mătănii, să ajunezi, să posteşti, să vorbeşti latina sau franceza în biserică, să împodobeşti pereţii cu icoane, să spui sau să asculţi liturghia şi să n-ai nevastă proprie. Să creadă fiecare despre aceasta cum îi va plăcea: nu ştiu ce-i poate interesa pe alţii: în ceea ce mă priveşte, nu mă interesează cîtuşi de puţin. Însă ceea ce mă interesează pe mine şi pe toţi semenii mei este ca fiecare să ştie că există un arbitru al soartei oamenilor, ai cărui fii sîntem cu toţii, care ne prescrie tuturor să fim drepţi, să ne iubim unii pe alţii, să fim binefăcători şi miloşi, să ne ţinem angajamentele faţă de toată lumea, chiar faţă de duşmanii noştri şi ai săi, că fericirea aparentă a acestei vieţi nu preţuieşte nimic, că e o alta după ea, în care această Fiinţă supremă va fi răsplătitorul celor buni şi judecătorul celor răi. Aceste dogme şi altele asemănătoare sînt cele care trebuie să fie învăţate de tineret şi despre care trebuie să fie convins orice cetăţean. Fără îndoială că oricine le combate merită pedeapsă; el este tulburătorul ordinii şi duşmanul societăţii. Cine trece peste ele şi vrea să ne supună opiniilor sale particulare ajunge la acelaşi punct, pe o cale opusă, pentru a stabili ordinea în felul său, el tulbură pacea; în îndrăznetul său orgoliu, se face interpretul Divinităţii, cere în numele ei cinstea şi respectul oamenilor, se substituie pe cît se poate lui Dumnezeu; ar trebui pedepsit pentru sacrilegiu, dacă nu l-am pedepsi ca intolerant.

Neglijaţi, aşadar, toate aceste dogme misterioare, care nu sînt pentru noi decît cuvinte fără idei, toate aceste doctrine bizare, al căror studiu zadarnic ţine loc de virtute pentru cei care se dedau lor şi care îi fac mai curînd nebuni decît buni. Menţineţi totdeauna pe copiii voştri în cercul strîmt al dogmelor care ţin de morală. Convingeţi-i că utilitatea lor pentru noi nu constă decît în aceea că ne învaţă să facem fapte bune. Nu faceţi din fiicele voastre teologi şi gînditoare; nu le învăţaţi despre lucrurile cerului decît în măsura în care ele servesc înţelepciunii omeneşti; deprindeţi-le totdeauna să se simtă sub ochii lui Dumnezeu, să-l aibă drept martor al acţiunilor lor, al gîndurilor, al virtuţii, al plăce-

rilor lor, învățați-le să facă binele fără ostentație, pentru că așa îi place lui; să sufere răul fără murmur, căci el le va răsplăti; în sfîrșit, să fie în toate zilele vieții lor ceea ce vor dori să fie în ziua în care se vor înfățișa înaintea lui. Iată adevărata religie, iată singura care nu e susceptibilă nici de abuz, nici de impietate, nici de fanatism. Oricît s-ar propovădui altele mai sublime, eu n-o cunosc decît pe aceasta.

Dealtfel, e bine să observăm că pînă la vîrsta la care rațiunea se luminează și sentimentul născînd dă glas conștiinței, ceea ce e bine sau rău pentru tinerele persoane este hotărît de cei care le înconjoară. Ceea ce li se poruncește e bine, ceea ce le este oprit e rău, nu au nevoie să știe mai mult. de unde rezultă că pentru ele prezintă o mai mare importanță decît pentru băieți alegerea persoanelor care trebuie să fie în preajma lor și să aibă oarecare autoritate asupra lor. În fine, vine și momentul în care ele încep a judeca singure lucrurile, iar atunci se impune schimbarea planului educației lor.

Am spus poate prea mult pînă aici. La ce am reduce femeile dacă le-am da ca lege numai prejudecățile publice? Să nu coborîm pînă la acest punct sexul care ne conduce și care ne onorează atunci cînd nu l-am înjosit. Există pentru întreaga specie umană o regulă anterioară opiniei. La sensul inflexibil al acestei reguli trebuie să le raportăm pe toate celelalte: ea judecă chiar prejudecata, și numai dacă stima oamenilor concordă cu ea, această stimă are autoritate pentru noi.

Această regulă este sentimentul interior (conștiința, *n.n.*). Nu voi mai repeta deloc ce a fost spus înainte, este de ajuns să se remarce numai că dacă aceste două reguli nu vor acționa împreună în educația femeilor, educația va fi întotdeauna defectuoasă. Sentimentul fără opinie nu le va da acea delicatețe de suflet care împodobește bunele moravuri cu prețuirea lumii, iar opinia fără sentiment nu va făuri niciodată decît femei false și necinstite, care pun aparența în locul virtuții.

Trebuie deci să le cultivăm o facultate care să servească de arbitru între cele două călăuze, care nu lasă conștiința să se rătăcească și care îndreaptă erorile prejudecății. Această facultate este rațiunea. Dar cîte întrebări nu deșteaptă acest cuvînt! Sînt oare femeile capabile de un raționament solid? Este important oare ca ele să-l cultive? Îl vor cultiva cu succes? Această cultură e oare utilă funcțiilor care-i sînt impuse, este ea compatibilă cu simplicitatea care li se potrivește?

Modurile diferite de a privi și de a rezolva aceste chestiuni fac ca unii, căzînd în excesele contrare, să mărginească femeia la a coase și a toarce în casă cu servitoarele, transformînd-o astfel în prima servitoare a stăpînului; ceilalți nu se mulțumesc numai cu asigurarea drepturilor lor, ci le fac să uzurpe și pe ale noastre; căci a o lăsa mai presus de noi în privința calităților proprii sexului ei și a o face egală cu noi în ce privește celelalte, este oare aceasta altceva decît de a conferi femeii întîietatea pe care natura i-a dat-o bărbatului?

Rațiunea care duce pe bărbat la cunoașterea datoriilor sale nu este prea complicată; rațiunea care duce pe femei la cunoașterea datoriilor sale este și mai simplă. Ascultarea și fidelitatea pe care o datorează soțului ei, iubirea și îngrijirea pe care o datorează copiilor săi sînt urmări atît de naturale și atît de evidente ale condiției sale, încît nu poate, fără

rea credință. să refuze consimțămîntul său sentimentului interior care o călăuzește, nici să nu recunoască datoria în înclinarea care nu a fost încă alterată.

Nu aș dezaproba fără discernămînt ca o femeie să fie mărginită numai la activitățile sexului său și să fie lăsată într-o profundă neștiință asupra tuturor celorlalte: pentru aceasta însă ar trebui moravuri publice foarte simple, foarte sănătoase sau un fel de viață cu totul retrasă. În orașe mari și printre bărbați corupți, această femeie ar fi lesne de sedus; adesea, virtutea ei n-ar atîrna decît de ocazii; în acest secol filosof, nu-i trebuie decît una care să fie pusă la încercare; trebuie să știe dinainte și ce i se poate spune, și ce să creadă despre ceea ce i se spune

Dealtfel, supusă aprecierii bărbaților, ea trebuie să merite stima lor, trebuie să obțină mai ales stima soțului său; nu trebuie să-l facă numai să-i iubească persoana sa, ci să-l facă să-i aprobe conduita; ea trebuie să justifice înaintea publicului alegerea făcută de el și să-l cinstească pe bărbat prin cinstea ce se dă femeii. Or, cum ar putea să facă toate acestea dacă n-ar cunoaște instituțiile noastre, dacă n-ar ști nimic despre obiceiurile, conveniențele sociale, dacă n-ar cunoaște nici izvorul judecăților omenești, nici pasiunile care le determină? De vreme ce depinde în același timp și de propria sa conștiință, și de opinia altora, trebuie să învețe să compare aceste două reguli, să le împace și să nu prefere pe cea dintîi decît atunci cînd sînt în opoziție. Ea devine judecătoarea judecătorilor săi, ea decide cînd trebuie să li se supună și cînd trebuie să-i refuze. Înainte de a respinge sau a admite prejudecățile lor, ea le cîntărește; învață să se urce la izvorul lor, să le prevină, să și le facă favorabile; are grijă să nu-și atragă niciodată blamul cînd datoria îi permite să-l evite. Pentru a ajunge aici, e neapărat necesar să-și cultive spiritul și rațiunea.

Revin totdeauna la principiu și el îmi dă soluția tuturor dificultăților mele. Studiez ceea ce este, cercetez cauza și găsesc, în fine, că ceea ce este, este bine. Intru în case deschise, în care stăpînul și stăpîna primesc împreună pe musafiri. Amîndoi au aceeași educație, amîndoi sînt la fel de politicoși, amîndoi au deopotrivă gust și spirit, amîndoi sînt animați de aceeași dorință de a primi bine lumea și de a face ca fiecare să plece mulțumit de la ei Bărbatul e preocupat să fie atent la tot· se duce, vine, umblă de colo pînă colo, își dă toate silințele; ar vrea să fie atenția personificată. Femeia rămîne la locul său; în jurul ei se formează un mic cerc care pare că o ascunde de restul adunării; totuși nimic nu se întîmplă fără ca ea să nu observe. nu pleacă nimenea pînă nu i-a adresat cuvîntul; nu a omis nimic din ceea ce putea să intereseze pe toată lumea; nu a spus nimănui nimic ce n-ar fi fost agreabil și, fără să tulbure ordinea, cel din urmă dintre musafiri nu a fost mai uitat decît cel dintîi. Masa e servită, se așază la masă; bărbatul, știind legăturile dintre oameni, îi va așeza după cum îi cunoaște; femeia, fără să știe nimic, nu se va înșela; ea va fi citit în ochii, în ținuta fiecăruia toate conveniențele și fiecare se va găsi la locul pe care l-a dorit. Nu spun că la serviciu nimeni nu e uitat. Stăpînul casei. cercetînd totul. a putut să nu uite pe nimeni. Însă femeia ghicește ceea ce privești cu plăcere și ți-l oferă; vorbind cu

vecinul, privește la capătul mesei: deosebește pe cel care nu mănîncă fiindcă nu-i este foame de cel care nu îndrăznește să se servească sau să ceară fiind stîngaci și timid. Sculîndu-se de la masă, fiecare crede că ea s-a gîndit numai la el; toți cred că nu a avut timp să guste nici o bucățică, însă în realitate ea este cea care a mîncat mai mult decît toți.

După ce pleacă toată lumea vorbesc despre ceea ce s-a întîmplat Bărbatul repetă ce au vorbit și ce au făcut cei cu care s-a întreținut. Dacă femeia nu stie totdeauna mai exact lucrurile în această privintă, în schimb ea a văzut ce și-au șoptit unii la capătul salonului; știe ce a gîndit cutare și ce rost are cutare gest sau cuvînt. Nu este aproape nici o mișcare expresivă pe care să n-o interpreteze și aproape totdeauna conform cu adevărul.

Aceeași orientare de spirit care face ca o femeie de lume să exceleze în arta de a ține casa, face ca o cochetă să exceleze în arta de a distra pe mai mulți curtezani. A manevra cochetăria cere un discernămînt mai fin decît îl cere politețea; căci dacă femeia politicoasă este politicoasă cu toată lumea, ea s-a descurcat totdeauna bine; dar cocheta și-ar pierde îndată toată puterea prin această uniformitate neîndemînatică; voind să mulțumească pe toți amanții săi, i-ar pierde pe toți. În societate, felul de a se purta cu toți bărbații poate să placă și fiecăruia în parte; dacă e bine tratat, nu ia în seamă prea mult preferințele; însă în amor, o favoare care nu este exclusivă înseamnă o insultă. Un bărbat simțitor ar prefera de o sută de ori să fie singurul maltratat decît să fie mîngîiat împreună cu ceilalți, iar ceea ce ar fi mai rău ar fi să nu fie deloc băgat în seamă. Trebuie, așadar, ca o femeie care vrea să-și păstreze mai mulți amanți să convingă pe fiecare dintre ei că e cel preferat și să-l convingă în fața tuturor celorlalți de ceea ce caută să-l convingă între patru ochi.

Vreți să vedeți o persoană încurcată? Puneți un bărbat între două femei cu care are legături ascunse și observați apoi ce înfățișare proastă va avea. Puneți în același caz o femeie între doi bărbați (și desigur exemplul nu va fi mai rar); vă veți minuna de îndemînarea cu care-i înșală pe amîndoi și va face ca fiecare să rîdă de celălalt. Dacă această femeie le-ar arăta aceeași încredere și s-ar purta cu amîndoi la fel de familiar, ar putea oare să-i înșele un singur moment? Dacă i-ar trata la fel, nu ar demonstra ea oare că au aceleași drepturi asupra ei? O! Ea știe să se descurce mai bine Departe de a-i trata în același fel, ea se preface că-i deosebește și face lucrul acesta atît de bine încît cel pe care îl flatează crede că o face din tandrețe, iar cel pe care-l tratează rău crede că o face de ciudă[448]). Astfel, fiecare în parte fiind mulțumit, o vede ocupîndu-se mereu de el, în timp ce ea se ocupă în realitate numai de sine însăși.

În dorința generală de a plăcea, cochetăria sugerează mijloace asemănătoare; capriciile n-ar face decît să respingă dacă n-ar fi aplicate în mod înțelept, iar prin orînduirea lor meșteșugită, ea făurește cele mai puternice lanțuri sclavilor săi.

---

[448]) „De ciudă" — că nu e singură numai cu el.

Usa ogn'arte la donna, onde sia colto
Nella sua rete alcun novello amante;
Ne con tutti, ne sempre un stesso volto
Serba, ma cangia a tempo atto e sembiante[449]).

De ce ține această artă dacă nu de observații fine și necontenite care o fac să vadă în orice moment ce se petrece în inimile bărbaților și care îi dau puterea ca să oprească sau să grăbească fiecare mișcare ascunsă pe care o vede? Se învață oare undeva această artă? Nu! Se naște odată cu femeile. O au toate, și niciodată bărbatul nu o poate avea în același grad. Acesta este unul din caracterele distinctive ale sexului. Prezența de spirit, pătrunderea, observațiile fine formează știința femeii; dibăcia de a se folosi de ele constituie talentul lor.

Iată ceea ce este ea și am văzut de ce trebuie să fie așa. Femeile sînt false, ni se spune. Ele devin false. Darul lor propriu este iscusința, nu falsitatea: în adevăratele înclinări ale sexului lor, chiar mințind, ele nu sînt nicidecum false. De ce vă adresați gurii lor, cînd nu aceasta trebuie să vorbească? Priviți ochii lor, fața, respirația, aerul temător, slaba lor rezistență: iată vorbirea pe care le-o dă natura pentru a vă răspunde. Gura zice totdeauna nu și trebuie s-o spună: dar accentul care-l pune în vorbire nu e totdeauna același, și acest accent nu știe să mintă. N-are oare femeia aceleași trebuințe ca bărbatul, fără să aibă aceleași drepturi de a le mărturisi? Soarta sa ar fi prea crudă dacă nu ar avea, chiar în privința dorințelor ei legitime, un limbaj echivalent cu vorbele pe care nu îndrăznește să le spună. Trebuie oare ca pudoarea ei s-o facă nenorocită? Nu-i trebuie o artă prin care să-și exprime înclinările fără să le dezvăluie? De cîtă iscusință nu are ea nevoie pentru a i se răpi ceea ce ea dorește atît de fierbinte s-o dea? Cît de mult trebuie să învețe a impresiona inima bărbatului fără să pară că se gîndește la el? Ce discurs fermecător nu este mărul Galateei și fuga sa neîndemînatică[450])? Ce ar trebui să mai adauge la aceasta? O să se apuce să spună păstorului care o urmărește prin sălcii că fuge cu scopul de a-l atrage? Ar minți, ca să zic așa; căci atunci nu l-ar mai atrage. Cu cît o femeie este mai rezervată, cu atît trebuie ea să dovedească mai multă artă, chiar față de soțul ei. Da, susțin că ținînd cochetăria în limitele ei, o faci modestă și adevărată, faci din ea o lege a onestității.

Virtutea este una, spunea foarte bine unul din adversarii mei; nu o descompui, pentru a admite o parte și a respinge pe cealaltă. Cînd o iubești, o iubești în toată integritatea ei; îți îndepărtezi inima, cînd poți, și întotdeauna gura de orice sentimente pe care nu trebuie să le ai. Ade-

---

[449]) Din Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata,* IV, 87:
„Ca să prindă în mrejele ei pe fiecare nou amant,
Femeia întrebuințează toată iscusința farmecelor ei;
Nu păstrează față de toți si întotdeauna aceeași
Figură, ci își schimbă după momente mișcările și înfățișarea".

[450]) Virgiliu în *Bucolice* (III, 64, 72) arată că în convorbirile dintre doi păstori, unul dintre ei spunea că tînăra nimfă Galateea, o ștrengăriță încîntătoare, i-aruncă un măr și se ascunde după sălcii, însă, ascunzîndu-se, murea de dorința de a fi văzută.

vărul moral nu este ceea ce este, ci ceea ce e bine; ce este rău n-ar trebui să fie deloc și nici nu trebuie mărturisit, mai ales cînd această mărturisire îi dă un efect pe care nu l-ar avea fără aceasta. Dacă aș fi ispitit să fur și dacă, spunînd aceasta, aș ispiti pe altul să devină complicele meu n-ar însemna ca, declarîndu-i tentația mea, să cedez ispitei? De ce ziceți că pudoarea le face pe femei false? Cele care o pierd sînt oare mai sincere decît celelalte? Nicidecum! Sînt de o mie de ori mai false. La acest grad de depravare ajung numai cele care dobîndesc vicii, care nu le pot înlătura și care stăpînesc numai cu ajutorul intrigii și al minciunii*). Dimpotrivă, cele care au încă rușine, care nu se mîndresc cu greșelile lor, care știu să-și ascundă dorințele chiar și celor care le inspiră, cele de la care smulgi mărturisirile cu cea mai mare greutate, sînt cele mai leale, cele mai sincere, cele mai statornice în angajamentele lor, și pe credința lor poți să te sprijini, în general, mai mult.

După cîte știu, numai domnișoara de Lenclos ar putea fi citată drept excepție cunoscută la aceste observații[452]). În plus, domnișoara de Lenclos trecea drept o minune. Disprețuind virtuțile sexului său, se zice că le-a păstrat pe cele ale sexului nostru: i se laudă franchețea, judecata dreaptă, siguranța în relații, fidelitatea în prietenie, în fine, pentru a încheia tabloul gloriei sale, se zice că se făcuse bărbat. Foarte bine. Însă, cu toată înalta sa reputatie, n-aș mai fi vrut ca acest bărbat să-mi fie prieten, așa cum n-aș fi voit să-mi fie amantă.

Lucrul acesta nu este atît de depărtat de obiectul nostru, cum s-ar părea. Văd încotro tind maximele filosofiei moderne, luînd în batjocură pudoarea sexului și pretinsa ei falsitate; văd că efectul cel mai sigur al acestei filosofii va fi să înlăture și puțina cinste ce a rămas femeilor din secolul nostru.

Pe temeiul acestor considerații, cred că se poate determina, în general, care este felul de cultură potrivit spiritului femeilor și spre ce lucruri trebuie îndreptate gîndurile lor, chiar din tinerețe.

Precum am mai spus, datoriile sexului lor sînt mai ușor de văzut decît de îndeplinit. Cel dintîi lucru pe care trebuie să-l învețe este să le iubească, ținînd seama de avantajele lor; este singurul mijloc de a li le face ușoare. Fiecare stare și fiecare vîrstă are datoriile ei Fiecare și le poate cunoaște de îndată pe ale sale, dacă le iubește. Cinstește-ți starea de femeie și, în orice stare socială v-ar așeza cerul, veți fi totdeauna o femeie

*) Știu că femeile care au luat deschis o hotărîre în privința unui anumit lucru pretind să fie apreciate pentru această sinceritate și jură că, în afară de aceasta, nu există nimic din ceea ce se respectă și care nu s-ar găsi la ele; dar știu, de asemenea, că ele nu i-au convins de aceasta decît pe proști. Fără cea mai puternică frînă a sexului lor, ce le mai rămîne ca să le rețină? Și de care cinste vor face caz, după ce au renunțat la cea care le este proprie? Cînd s-au lăsat o dată în voia pasiunilor, nu mai au nici un interes să reziste. *Nec femina amissa pudicitia alia abnuerit*[451]) A cunoscut oare vreodată un autor mai bine sufletul omenesc al celor două sexe, decît cel care a zis aceasta?

[451]) „Femeia, după ce și-a pierdut rușinea, nu mai are nimic de refuzat" (Tacitus *Annales*, IV, 3)

[452]) Ninon de Lenclos (1620—1705), femeie de societate, vestită prin spiritul și frumusețea ei. Casa sa era frecventată de poeți și de potentați ai vremii

de bine. Esențialul este de a fi ceea ce ne-a făcut natura: destul sîntem ceea ce vor oamenii să fim.

Cercetarea adevărurilor abstracte și speculative, a principiilor, a axiomelor în știință, tot ceea ce tinde la generalizarea ideilor nu sînt de competența femeilor; toate studiile lor trebuie să se lege de practică; ele au a aplica principiile pe care le-a aflat bărbatul și să facă observațiile care conduc pe bărbat la stabilirea principiilor. Toate reflecțiile femeilor, care nu țin imediat de datoriile lor, trebuie să tindă spre studiul bărbaților și al cunoștințelor plăcute care au drept obiect numai gustul; căci operele de geniu depășesc posibilitățile lor; femeile nu dovedesc încă destulă exactitate și atenție pentru a reuși în științele exacte, iar în privința cunoștințelor fizice, numai acela din ei doi care se mișcă mai mult, care umblă mai mult care vede mai multe obiecte, care are mai multă forță și o exercită mai mult poate judeca despre raporturile dintre ființele sensibile și despre legile naturii. Femeia, care e slabă și nu vede nimic în afara ei, apreciază și judecă mobilurile pe care le poate pune în mișcare pentru a suplini slăbiciunea sa, iar aceste mobiluri sînt pasiunile bărbatului. Mecanica ei este mai tare decît a noastră, toate pîrghiile ei tind să miște inima bărbatului. Ea trebuie să aibă arta de a ne face să vrem tot ceea ce sexul său nu poate îndeplini singur și îi este necesar sau plăcut; trebuie deci ca ea să studieze, în fond, spiritul bărbatului, nu prin abstracție spiritul bărbatului, în general, ci spiritul bărbaților care o înconjoară, spiritul bărbaților cărora le este supusă fie prin lege, fie prin opinie. Trebuie să învețe a le pătrunde sentimentele prin cuvintele lor, prin acțiunile lor, prin privirile lor, prin gesturile lor. Trebuie ca, prin cuvintele, prin acțiunile, prin privirile, prin gesturile sale, ea să știe să le deștepte sentimentele care îi plac, fără să pară că se gîndește la aceasta. Ei vor filosofa mai bine asupra inimilor omenești; dar ea va citi mai bine decît ei în inima oamenilor. Ține de femei să găsească, astfel spus, morala experimentală, ține de noi s-o reducem la sistem. Femeia are mai mult spirit și bărbatul mai multă inteligență; femeia observă și bărbatul raționează; din această conlucrare rezultă lumina cea mai clară și știința cea mai completă pe care spiritul uman o poate dobîndi prin el însuși; într-un cuvînt, cunoștința cea mai sigură despre sine și despre celălalt. care poate sta la îndemîna speciei noastre. Iată cum arta poate tinde neîncetat la perfecționarea instrumentului dat de natură.

Lumea este cartea femeilor; cînd ele citesc rău această carte este greșeala lor sau le orbește vreo pasiune. Totuși adevărata mamă de familie, departe de a fi o femeie de lume, nu este mai puțin închisă în casă decît călugărița în mănăstire. În ceea ce privește fetele care se mărită, ar trebui deci să se procedeze așa cum se practică sau cum ar trebui să se practice cu cele care intră în mănăstiri: să li se arate plăcerile pe care le părăsesc, de teamă ca nu cumva imaginea falsă a acestor plăceri care le sînt necunoscute să nu le rătăcească într-o zi inimile și să le tulbure fericirea retragerii lor. În Franța, fetele trăiesc în mănăstiri, iar femeile aleargă în societate. La cei vechi era cu totul dimpotrivă. Fetele participau, precum am spus-o, la multe jocuri și sărbători publice; femeile trăiau retrase. Acest obicei era mai rezonabil și păstra mai bine moravurile O anumită cochetărie le este permisă fetelor de măritat; distracția

este preocuparea lor cea mai mare. Femeile au alte griji în casa lor și nu mai au de căutat bărbați: această schimbare nu le-ar veni însă la socoteală și, din nefericire, ele dau tonul. Mamelor, faceți-vă cel puțin tovarășe pe fetele voastre. Dați-le un simț drept și o inimă cinstită, apoi nu le ascundeți nimic din ceea ce un ochi cast poate privi. Balul, serbările, jocurile, teatrul, tot ceea ce, rău văzut, face farmecul unei tinereți imprudente poate să fie oferit fără risc unor ochi sănătoși. Cu cît ele vor vedea mai mult aceste plăceri zgomotoase, cu atît se vor dezgusta mai repede de ele.

Aud strigătele care se ridică contra mea. Ce fată rezistă acestui periculos exemplu? De-abia ce intră în societate, că și începe să li se învîrte capul. Nici una din ele nu vrea s-o părăsească. Se poate să fie așa; însă înainte de a le oferi acest tablou înșelător, le-ați pregătit oare bine pentru a-l privi fără emoție? Le-ați dezvăluit oare lucrurile pe care le înfățișează? Le-ați zugrăvit bine așa cum sînt? Le-ați înarmat oare contra iluziilor vanității? Ați sădit în inima lor tînără gustul adevăratelor plăceri pe care nu le găsești în acest tumult? Ce precauție, ce măsuri ați luat pentru a le păzi de falsul gust care le rătăcește? Departe de a opune ceva în spiritul lor stăpînirii prejudecăților publice, li le-ați hrănit; le-ați făcut să iubească dinainte toate distracțiile frivole pe care le găsesc. Le-ați făcut să le iubească și mai mult dedîndu-se lor. Cînd intră în societate, fetele tinere nu au altă guvernantă decît pe mama lor, care, adesea, e mai nebunatică decît ele și care nu le poate arăta lucrurile altfel decît le vede ea. Exemplul ei, mai puternic decît rațiunea însăși, le justifică în fața propriilor lor ochi, iar autoritatea mamei este pentru fiică o scuză fără replică. Cînd vreau ca o mamă să-și introducă fiica în lume o fac presupunînd că ea i-o va arăta așa cum este această lume.

Răul începe încă si mai devreme. Mănăstirile sînt adevărate școli de cochetărie; nu de acea cochetărie cinstită despre care am vorbit, ci de aceea care produce toate cusururile femeilor și face din ele cele mai smintite curtezane. Ieșind de aici pentru a intra dintr-o dată în societăți zgomotoase, aceste tinere se simt acolo din primul moment în largul lor. Au fost crescute ca să trăiască acolo, e de mirare că se simt bine? Nu voi spune ceea ce vreau să zic fără teama de a lua o prejudecată drept observație, dar mi se pare că, în general, în țările protestante, este mai multă dragoste familială, soțiile sînt mai cinstite și mamele mai iubitoare decît în țările catolice; dacă e așa, nu te poți îndoi că diferența se datorează în parte educației din mănăstiri.

Ca să-ți placă viața tihnită și casnică, trebuie s-o cunoști, trebuie să-i fi simțit dulceața din copilărie. Numai în casa părintească capeți gust pentru propria ta casă și orice femeie pe care n-a crescut-o mama ei nu va simți plăcere să-și crească copiii. Din nefericire, nu mai există educație familială în orașele mari. Societatea este aici așa de generală și de amestecată, încît nu mai rămîne loc pentru refugiu și ești în public chiar la tine în casă. Trăind cu toată lumea, nu mai ai familie; de-abia îți cunoști părinții; îi vezi ca pe niște străini, și simplicitatea obiceiurilor casnice se stinge odată cu acea dulce familiaritate care îi dădea farmecul. Astfel, odată cu laptele, copiii sug gustul pentru plăcerile mondene și pentru maximele pe care le vedem dominînd în secolul nostru.

Deprindem fetele să se arate sfiicioase pentru a găsi proşti care să le ia în căsătorie după aparenţe. Dar studiaţi un moment pe aceste tinere; sub o înfăţişare silită, ele îşi ascund pofta nemăsurată care le mistuieşte şi citeşti în ochii lor arzătoarea dorinţă de a-şi imita mamele Ceea ce rîvnesc ele nu este un soţ, ci libertatea căsătoriei. Ce nevoie ai de un soţ, cînd ai atîtea mijloace pentru a te lipsi de el? Însă ai nevoie de un soţ, pentru a acoperi aceste mijloace*). Modestia le este pe faţă, iar libertinajul în adîncul inimii lor; această prefăcută modestie e semnul acestuia: ea se preface că o are pentru a se debarasa cît mai repede de ea. Femei din Paris şi din Londra, iertaţi-mă, vă rog. Oriunde se pot petrece miracole; dar în ce mă priveşte, nu cunosc niciunul; iar dacă una singură dintre voi are în adevăr sufletul cinstit, nu mai înţeleg nimic din învăţăturile noastre.

Toate aceste educaţii felurite îndeamnă deopotrivă pe fetele tinere să-şi dezvolte gustul plăcerilor lumii şi pasiunile care se nasc curînd din acest gust. În oraşele mari depravarea începe odată cu viaţa, iar în cele mici, odată cu vîrsta raţiunii. Provinciale tinere, instruite să dispreţuiască fericita simplicitate a moravurilor lor, se grăbesc să vină la Paris pentru a împărtăşi corupţia moravurilor noastre; viciile împodobite cu frumosul nume de talent sînt singurul scop al călătoriei lor şi, ruşinate la sosirea lor de a se găsi atît de departe de nobila libertate a femeilor de la ţară, ele nu întîrzie să merite a fi şi din capitală. Unde începe răul după părerea noastră? În locurile unde se pregăteşte sau în cele unde se îndeplineşte?

Nu vreau ca o mamă înţeleaptă s-o aducă pe fata ei din provincie la Paris pentru a-i arăta aceste tablouri atît de periculoase pentru alte fete; dar dacă acest lucru s-ar întîmpla, sau fata e prost crescută, sau aceste tablouri vor fi puţin periculoase pentru ea. Cel care are gust, simţ şi dragoste pentru lucrurile cinstite nu le găseşte atît de atrăgătoare ca cei care se lasă fermecaţi de ele. La Paris îţi atrag atenţia acele tinere descreierate care se grăbesc să se deprindă cu obiceiurile oraşului şi care sînt la modă timp de şase luni pentru a fi dispreţuite apoi tot restul vieţii lor. Dar cine remarcă pe acelea care, neputînd suferi această viaţă zgomotoasă, se întorc în provincie, mulţumite de soarta lor, după ce au comparat-o cu cea pe care celelalte o invidiază? Cîte femei tinere nu am văzut aduse în capitală de soţi îndatoritori care puteau să se stabilească aici, îndemnîndu-i ele însele să se întoarcă şi care reîntorcîndu-se mai bucuroase decît au venit, spuneau cu duioşie în ajunul plecării: Ah! Să ne întoarcem în coliba noastră în care se trăieşte mai fericit decît în palatele de aici! Nu ştiţi cît de multe sînt cele care n-au îngenuncheat deloc înaintea idolului şi dispreţuiesc cultul lui nebunesc. Însă nebunele sînt zgomotoase. Femeile înţelepte trec neobservate.

---

*) Drumul omului în tinereţe era unul din cele patru lucruri pe care înţeleptul nu le putea înţelege; al cincilea era neruşinarea femeii adultere *„quae comedit, et tergens as suum dicit: non sum operata malum“* [453] (Prov. XXX, 20)

[453]) Autorul se referă în acest context la *Proverbele* lui Solomon; cele patru lucruri sînt: drumul acvilei prin aer, drumul şarpelui pe pămînt, drumul unei nave pe apă şi drumul omului în tinereţe; iar al cincilea este cel al femeii adultere care „după ce a mîncat, îşi sterge gura şi zice: N-am făcut nici un rău“.

Dacă, cu toată coruptia generală, cu toate prejudecățile universale, cu toată educația rea a fetelor, mulți păstrează încă o judecată sănătoasă, cum ar fi această judecată dacă ar fi hrănită cu învățături potrivite sau, mai bine zis, dacă ea n-ar fi alterată prin învățături vicioase? Căci totul constă întotdeauna în a păstra sau a restabili sentimentele naturale. Nu e vorba în acest scop să le plictisiți pe fete cu lungile voastre predici, nici să le debitați secile voastre învățături morale. Regulile morale sînt, pentru ambele sexe, moartea oricărei bune educații. Lecțiile triste nu sînt bune decît pentru a face să fie urîți și cei care le dau, și tot ceea ce spun. Nu e cazul, vorbind tinerelor, să le imprimi frică de datoriile lor, nici să le îngreuiezi jugul care le este impus de natură. Arătîndu-le aceste datorii, fiți preciși și blînzi; nu le lăsați să creadă că este greu să le împlinești; nu luați o înfățișare prea serioasă sau supărată. Tot ce trebuie să meargă la inimă trebuie să pornească din inimă: catehismul moralei lor trebuie să fie tot așa de scurt și lămurit ca și catehismul religiei, dar nu trebuie să fie așa de grav. Arătați-le chiar în aceste datorii izvorul plăcerilor și fundamentul drepturilor lor. Este oare atît de penibil să iubești pentru a fi iubită, să fii amabilă pentru a fi fericită, să fii vrednică de stimă pentru a fi ascultată, să te respecți pentru a te face respectată? Ce frumoase sînt aceste drepturi! Cît sînt ele vrednice de respect! Ce prețioase sînt ele pentru inima bărbatului cînd femeia știe să le pună în valoare! Nu trebuie să aștepte anii și bătrînețea ca să se bucure de ele. Dominația ei începe cu virtuțile ei; de-abia devine atrăgătoare, că și stăpînește prin blîndețea caracterului și se impune prin modestia sa. Ce bărbat nesimțitor și sălbatic nu-și îndulcește mîndria și nu are o purtare mai atentă lîngă o fată de șaisprezece ani, drăguță și cuminte, care vorbește puțin, care ascultă, care pune decență în ținută și onestitate în cuvinte, pe care frumusețea n-o face să-și uite sexul, nici tinerețea, care știe să intereseze chiar prin timiditatea ei și își atrage respectul pe care-l poartă tuturor?

Aceste mărturii, deși exterioare, nu sînt deloc frivole; ele nu sînt întemeiate numai pe atracția simțurilor; ele pornesc din acel sentiment intim pe care-l avem toți că femeile sînt judecători naturali ai meritului bărbaților. Cine vrea să fie disprețuit de femei? Nimeni, nici chiar cel care nu vrea să le mai iubească. Iar eu, care le spun adevăruri atît de dure, credeți oare că judecata lor mi-ar fi indiferentă? Nu; voturile lor îmi sînt mai prețioase decît ale voastre, cititorilor, adesea mai femei decît ele[454]). Disprețuindu-le moravurile stărui să le onorez încă dreptatea lor; ce-mi pasă că mă urăsc, dacă le silesc să mă stimeze.

Cîte lucruri mari nu s-ar face cu acest resort dacă am ști cum să-l punem în acțiune? Nenorocire secolului în care femeile își pierd întîietatea și în care judecata lor nu mai înseamnă nimic pentru bărbați! Acesta este cel din urmă grad al depravării. Toate popoarele care au avut moravuri bune au respectat femeile. Vedeți Sparta, vedeți pe germani, vedeți Roma, Roma — scaunul gloriei și al virtuții, dacă acestea au

---

454) În sensul explicat și de Sallwurk, și anume că cititorii prețuiesc mai mult opinia publică și prejudecățile, în timp ce în vederile lui Rousseau, femeia, nu bărbatul, trebuie să se orienteze mai mult după această opinie...

avut vreodată un scaun pe pămînt. Acolo femeile onorau faptele marilor generali, plîngeau în public pe părinții patriei, iar dorințele și doliul lor erau consacrate ca judecata cea mai solemnă a republicii. Toate marile revoluții au fost provocate de femei: Roma și-a cîștigat libertatea printr-o femeie[455]), printr-o femeie au obținut plebeii consulatul[456]), printr-o femeie s-a pus capăt tiraniei decemvirilor[457]), printr-o femeie Roma asediată a fost scăpată din mîinile unui proscris[458]). Ce-ați spune voi, francezilor galanți, dacă ați fi văzut trecînd această procesiune ridicolă prin fața ochilor voștri batjocoritori? Ați fi huiduit-o. Cît de diferit vedem aceleași lucruri! Se poate să avem cu toții dreptate. Faceți acest cortegiu din frumoase doamne franceze, și nu mi-aș închipui ceva mai indecent; formați-l însă din femei romane și veți avea cu toții ochii volsgilor și inima lui Coriolan[459]).

Voi spune mai mult, susținînd că virtutea nu este mai puțin favorabilă amorului decît celorlalte drepturi ale naturii și că autoritatea amantelor nu cîștigă în această privință mai puțin decît a soțiilor și a mamelor. Nu există amor adevărat fără entuziasm și nu există entuziasm fără un obiect care să fie de o perfecțiune reală sau himerică, dar care există totdeauna în imaginație. De ce se vor înflăcăra amanții pentru care această perfecțiune nu mai înseamnă nimic și care nu văd în cea pe care o iubesc decît obiectul plăcerii simțurilor? Nu în acest fel se încălzește sufletul și se lasă dus de acele porniri sublime care formează delirul amanților și farmecul pasiunii lor. Mărturisesc că totul nu este decît iluzie în amor; dar ceea ce este real sînt sentimentele pe care ni le animă pentru frumosul adevărat pe care ne face să-l iubim. Acest frumos nu este nicidecum în obiectul pe care-l iubim, el este opera erorilor noastre. Ei, și ce importanță are asta? Sacrificăm mai puțin toate sentimentele noastre josnice acestui model imaginar? Ni se pătrunde mai puțin sufletul de virtuțile cu care o împodobim pe cea pe care o iubim? Ne liberăm mai puțin de josnicia eului omenesc? Unde este adevăratul amant care n-ar fi gata să-și dea viața pentru amanta sa și unde este pasiunea senzuală și grosolană la un om care e gata să moară? Rîdem de paladini! Dar ei cunoșteau amorul, pe cînd noi nu mai cunoaștem decît desfrîul. Cînd aceste maxime romanești au început a deveni ridicole, motivul schimbării se datorează mai puțin rațiunii decît relelor moravuri.

---

455) Lucreția, necinstită de Sextus Tarquinius, s-a sinucis; pentru a o răzbuna, Brutus a ridicat poporul împotriva tarquinilor, care au fost alungați, instituind guvernămîntul lui în locul regalității.

456) Tribunul plebeilor, Licinius Stolon, a reușit să treacă o lege în anul 366 î.e.n., prin care se statornicea că unul din consuli trebuie să fie plebeu. Istoricul Titus Livius susține că această măsură a fost propusă de Licinius la îndemnul soției sale, Fulvia, fiica patricianului Marcus Fabius Augustus.

457) Decemvirul Appius Claudius, dorind ca sclavă pe Virginia, fiica unui centurion, acesta a ucis-o pentru a o scăpa de dezonoare și a răsculat poporul care a alungat pe decemviri. Appius s-a sinucis apoi în închisoare (449 î.e.n.).

458) Generalul roman Coriolan, exilat la volsgi, s-a întors cu ei pentru a asedia Roma. Mama sa, Veturia, s-a dus în tabăra lui împreună cu alte femei și l-a rugat să se retragă; în urma acestui fapt, Coriolan a ridicat asediul, iar Roma a fost salvată.

459) Toate aceste considerații trebuie socotite ca simple presupuneri.

În orice secol ar fi, relațiile naturale nu se schimbă deloc, potrivirea sau nepotrivirea care rezultă de aici rămîne aceeași; prejudecățile, sub zadarnicul nume de rațiune, nu schimbă decît aparența. Va fi întotdeauna ceva măreț și frumos să te stăpînești pe tine însuți, chiar dacă ar fi pentru a te supune unor opinii fantastice; iar adevăratele motive de onoare vor vorbi întotdeauna inimii oricărei femei cu judecată care va ști să caute în situația ei fericirea vieții. Castitatea trebuie să fie o virtute plăcută pentru o femeie frumoasă, care are oarecare distincție sufletească. În vreme ce vede întreg pămîntul la picioarele ei, ea triumfă față de toti și față de sine; ea își ridică în propria ei inimă un tron căruia vin să i se închine toți; sentimentele duioase sau geloase. dar întotdeauna respectuoase ale celor două sexe, stima universală și stima sa proprie îi răsplătesc neîncetat, prin tributul mîndriei, luptele[460]) de cîteva momente. Privațiunile sînt trecătoare. însă prețul lor e statornic. Ce altă satisfacție mai poate fi pentru un suflet nobil decît mîndria virtuții unită cu frumusețea! Realizați o eroină de roman, ea va gusta voluptăți mai alese decît Laïsele și Cleopatrele[461]), iar cînd frumusețea ei nu va mai fi, vor rămîne mîndria și plăcerile ei; singură ea va ști să se bucure de trecut*).

Cu cît datoriile sînt mai mari și mai grele, cu atît motivele pe care le întemeiem trebuie să fie bine simțite și puternice. Există un anumit limbaj bisericesc, privitor la subiectele cele mai grave, cu care se împuiază urechile tinerelor, fără a reuși să le convingă. Din faptul că acest limbaj este prea disproporționat față de ideile lor și din cauză că ele în ascuns fac puțin caz de acest lucru, se naște ușurința cu care cedează înclinărilor, neavînd motive serioase de rezistență care să derive din însăși natura lucrurilor. O fată crescută în mod înțelept și pios are, fără îndoială, arme puternice împotriva tentațiilor. Dar cea căreia i-ai hrănit inima sau mai degrabă urechile numai cu jargonul mistic, devine inevitabil prada celui dintîi seducător abil care o urmărește. Niciodată o fată tînără si frumoasă nu-și va disprețui corpul, niciodată ea nu se va întrista, cu bună credință, de marile păcate pe care frumusețea sa le declanșează, niciodată nu se va plînge în fața lui Dumnezeu pentru că este dorită, niciodată nu va putea crede în sinea ei că cel mai dulce sentiment al inimii ar fi o născocire a satanei. Dați-i alte motive lăuntrice și pentru ea însăși, căci celelalte nu vor pătrunde în sufletul său. Va fi și mai rău, cum se face de obicei, dacă se provoacă contradicție în ideile sale, adică, după ce e umilită înjosindu-i-se corpul și farmecele sale ca pe o pată a păcatului, i se cere apoi să respecte, ca pe templul lui Isus Christos. același corp pe care i l-ați făcut demn de atîta dispreț. Ideile prea sublime și prea josnice sînt deopotrivă de nesatisfăcătoare și nu se pot asocia: trebuie o rațiune potrivită sexului și vîrstei. Considerarea datoriei n-are forță decît dacă i se adaugă motive care ne duc la îndeplinirea ei.

---

[460]) Adică. Deliberarea morală lăuntrică, lupta tendințelor contrare.

[461]) Laïs, curtezană greacă (secolul al V-lea î.e n.); Cleopatra, cunoscuta regină a Egiptului; amîndouă vestite în antichitate pentru viața lor desfrînată.

*) Variantă: ... *de trecut. Dacă drumul pe care îl schițez este plăcut, cu atît mai bine; el e mai sigur, e în ordinea naturii și nu veți ajunge niciodată la scop decît prin acesta.*

Quae quia non liceat non facit, illa facit[462]).

Îți vine să te îndoiești că Ovidiu este acela care a emis o judecată atît de severă

Vreți deci să insuflați tinerelor fete dragostea pentru bunele moravuri? Fără a le spune neîncetat: fiți cuminți, dați-le un interes mare spre a fi cuminti: faceti-le să înțeleagă toată valoarea înțelepciunii și le veți determina s-o iubească. Nu e destul să le deșteptați acest interes pentru mai tîrziu, în viitor: arătați-li-l chiar în acel moment, în relațiile vîrstei lor, în caracterul admiratorilor lor. Zugrăviți-le pe omul de bine, pe omul de merit: învățați-le să-l recunoască, să-l îndrăgească și să-l iubească pentru ele; dovediți-le că singur acest om poate face fericită o prietenă, o soție, o amantă. Conduceți virtutea prin rațiune; faceți-le să simtă că puterea sexului lor și toate avantajele acestei puteri nu țin numai de buna lor purtare și de moravurile lor, ci și de cele ale bărbaților; că acestea au puțină trecere la sufletele rele și josnice și că nu știi să respecți iubita decît după cum știi să respecți virtutea. Fiți siguri că, zugrăvindu-le moravurile din zilele noastre, le veți inspira un dezgust sincer; arătîndu-le oamenii la modă, le veți face să-i disprețuiască; le veți insufla antipatie pentru maximele lor, aversiune pentru sentimentele lor, dispreț pentru zadarnica lor galanterie; veți face să încolțească în ele o ambiție mai nobilă, aceea de a stăpîni peste suflete mari și puternice, aceea a femeilor din Sparta care au vrut să comande unor bărbați. O femeie îndrăzneață, nerușinată, intrigantă, care nu știe să-și atragă amanții decît prin cochetărie și și-i păstrează numai prin favoruri, îi face să se supună ca niște servitori în lucrurile josnice și de nimic; în lucrurile importante și grave, ea nu are autoritate asupra lor. Dar femeia care e în același timp cinstită, drăguță și înțeleaptă, reținută și modestă, aceea care într-un cuvînt susține iubirea prin stimă, îi trimite printr-un semn la capătul lumii, la luptă, la glorie, la moarte, unde îi place; această putere, mi se pare, este frumoasă și merită truda de a fi cumpărată*).

Iată în ce spirit a fost crescută Sofia, cu mai multă grijă decît cu greutate și urmînd mai degrabă gustul ei decît silind-o. Să spunem acum

---

462) Din Ovidiu, *Amores*, III, IV: „Cea care nu greșește pentru că e oprită, aceea a și greșit".

*) Brantôme[463]) zice că, în timpul lui Francisc I, o tînără care avea un amant flecar i-a impus tăcere absolută și nelimitată, pe care acesta a păstrat-o atît de fidel doi ani întregi încît s-a crezut că a devenit mut prin vreo boală. Într-o zi, în plină adunare, amanta lui, care în aceste timpuri cînd iubirea se făcea în ascuns nu era cunoscută ca atare, s-a lăudat că-l poate vindeca pe loc și a reușit cu acest singur cuvînt: *Vorbește!* Nu există ceva măreț și eroic în această iubire? Ce ar fi putut face mai mult filosofia lui Pitagora cu întregul ei fast? Care femeie ar putea azi să se bizuie pe o asemenea tăcere o singură zi, chiar dacă ar plăti-o cu tot prețul ce-l poate da pe ea? (Variantă: În locul ultimei fraze, manuscrisul autograf cuprinde. *Nu se va imagina oare o divinitate care dă unui muritor, printr-un singur cuvînt, organul vorbirii? Nu voi putea să cred că frumusețea fără virtute a făcut vreodată un asemenea miracol. Toate frumusețile Parisului, cu artificiile lor, nu vor fi în stare să facă unul asemănător în ziua de azi.*

463) Pierre de Bourdeilles Brantôme (1535—1614), scriitor (memorialist) francez, autor al lucrărilor: *Viața marilor căpitani* și *Doamnele galante.*

un cuvînt despre persoana sa după portretul pe care l-am făcut lui Emil și după cum el însuși își imaginează soția care-l poate face fericit.

Nu voi repeta niciodată prea mult că las la o parte minunile Emil nu este o minune, Sofia nu este nici ea o minune Emil e bărbat, Sofia e femeie, iată toată faima lor. În confuzia sexelor care domnește printre noi este aproape o minune să fii de sexul tău

Sofia este de familie bună și bună din fire; are inima foarte sensibilă. iar această sensibilitate extremă îi provoacă uneori o activitate a imaginației greu de moderat Ea are un spirit mai puțin just decît pătrunzător, o dispoziție bună și totuși nestatornică, o figură obișnuită însă plăcută, o fizionomie care dezvăluie un suflet și care nu minte· poți să te apropii de ea cu indiferență, dar nu o poți părăsi fără emoție Sînt altele care au calități bune ce-i lipsesc ei, altele care le au pe ale ei într-o mai mare măsură: însă niciuna nu are calități mai bine potrivite ca să formeze un caracter fericit. Ea știe să se folosească chiar de defectele sale: dacă era mai perfectă, ar fi plăcut mai puțin.

Sofia nu e frumoasă; dar lîngă ea bărbații uită de femeile frumoase, iar femeile frumoase se simt nemulțumite de ele însele. De-abia ți se pare drăguță la prima vedere; dar cu cît o vezi, cu atît se face mai frumoasă; ea cîștigă, în timp ce multe altele pierd; iar ceea ce cîștigă nu mai pierde. Altele pot avea ochi mai frumoși, gura mai frumoasă, figura mai impozantă, dar nu pot avea o talie mai bine făcută, un ten mai frumos, o mînă mai albă, un picior mai delicat, o privire mai dulce, o fizionomie mai atrăgătoare. Fără să uimească, ea interesează, are farmec și nu pot spune de ce.

Sofiei îi place găteala și se pricepe la aceasta; mama ei nu are altă fată în casă decît pe ea; ea are mult gust pentru a se îmbrăca mai bine; însă ea urăște îmbrăcămintea bogată: în îmbrăcămintea ei vezi totdeauna simplicitatea îmbinată cu eleganța; nu-i place nicidecum ceea ce strălucește, ci ceea ce-i vine bine. Nu cunoaște care sînt culorile la modă, însă le știe de minune pe cele care o favorizează. Nu există tînără care să pară îmbrăcată cu mai puțin rafinament. dar a cărei îmbrăcăminte să fie mai îngrijită; nu pune nimic pe ea la întîmplare, iar arta nu iese la iveală. Găteala sa e foarte modestă în aparență și foarte cochetă în realitate; nu-și arată farmecele; le ascunde, însă ascunzîndu-le, ea știe să ți le facă imaginabile. Văzînd-o zici: Iată o fată modestă și cuminte; dar cît timp stai lîngă ea, ochii și inima ți se rătăcesc asupra întregii ei persoane, fără a le putea dezlipi de ea și ai zice că toată această îmbrăcăminte a ei, atît de simplă, nu e pusă la locul său decît pentru a fi scoasă bucată cu bucată, prin imaginație.

Sofia are talente naturale; ea le simte și nu le neglijează; însă n-a fost în măsură să pună prea multă artă în cultivarea lor, s-a mulțumit să exerseze vocea sa plăcută cîntînd exact și cu gust, s-a mulțumit să-și deprindă piciorușele mergînd ușor și cu grație, a învățat să facă reverențe de tot felul, fără jenă și fără stîngăcie. Dealtfel, nu a avut ca profesor de cînt decît pe tatăl său și altă profesoară de dans decît pe mama sa; iar un organist din vecinătate i-a dat cîteva lecții de acompaniament pe clavecin, pe care după aceea le-a perfecționat singură. Întîi nu se gîndea decît să-și arate mîna pe clapele negre, apoi a găsit că sunetul ascuțit și

sec al clavecinului făcea mai dulce sunetul vocii sale: încetul cu încetul simțea armonia; în fine, crescînd, a început să simtă farmecul expresiei și să iubească muzica pentru ea însăși. Dar acesta e mai curînd un gust decît un talent; nu știe să descifreze o arie pe note.

Ceea ce Sofia știe mai bine și ceea ce a învățat cu mai multă grijă sînt muncile proprii sexului ei, chiar și acelea care nu sînt luate în seamă, ca croitul și cusutul rochiilor. Nu există nici un lucru cu acul pe care să nu stie să-l facă și pe care să nu-l facă cu plăcere; însă munca pe care o preferă oricărei alteia este dantela, pentru că nu există alta care să te obișnuiască cu o poziție mai plăcută și în care degetele să se exercite cu mai multă grație și ușurință. S-a ocupat, de asemenea, cu toate amănuntele menajului. Se pricepe la bucătărie și la cămară; cunoaște prețurile cumpărăturilor și calitățile lor; știe să țină bine socotelile; servește mamei sale ca personal de serviciu. Destinată a fi și ea într-o zi mamă de familie, conducînd casa părintească, învață să-și conducă propria ei casă; la nevoie, o poate înlocui pe servitoare și face aceasta totdeauna cu plăcere. Nu știi niciodată să poruncești cum trebuie ceea ce nu știi să execuți tu însuți: acesta este motivul pentru care mama sa o pune la asemenea ocupații. Sofia însă nu merge atît de departe. Prima sa datorie este cea de fiică și este acum singura pe care se gîndește s-o îndeplinească. Unica sa preocupare este de a-și servi mama și de a o scuti de o parte din griji. Este totuși adevărat că ea nu le îndeplinește pe toate cu aceeași plăcere. De exemplu, cu toate că e gurmandă, nu-i place bucătăria, unele amănunte chiar o dezgustă; nu o găsește niciodată destul de curată. În această privință este de o extremă finețe și această finețe dusă la exces a devenit unul din defectele sale: ar lăsa mai bine să dea mîncarea în foc decît să-și păteze manșeta. Pentru același motiv nu i-a plăcut nici grădinăria; pămîntul i se pare murdar: de îndată ce vede bălegarul, i se pare că-i simte mirosul.

Acest defect îl datorează lecțiilor mamei sale. După ea, între datoriile femeii, una dintre cele dintîi este curățenia; datorie specială, indispensabilă, impusă de natură. Nu există pe lume un lucru mai dezgustător decît o femeie murdară, iar bărbatul care se dezgustă de ea are totdeauna dreptate. Ea a predicat atîta această datorie fiicei sale, încă din copilărie, i-a cerut atît de mult să-și țină curate persoana și lucrurile, apartamentul și îmbrăcămintea, să lucreze curat, încît toate aceste observații s-au schimbat în obișnuință, ocupîndu-i o mare parte din timp și influențînd și restul timpului, în așa fel încît a face bine ceea ce face nu este pentru ea decît o a doua grijă, prima fiind întotdeauna de a-l face curat.

Totuși acestea nu au degenerat în prefăcătorie deșartă, nici în moliciune; pentru ea rafinamentele luxului nu înseamnă nimic. Niciodată nu introduce în apartamentul ei decît apă simplă; nu cunoaște alt parfum decît cel al florilor și niciodată soțul ei nu va respira altul mai dulce decît respirația ei În fine, atenția pe care o dă exteriorului nu o face să uite că viața și timpul său trebuie dedicate unor griji mai nobile; ea ignorează și disprețuiește această excesivă curățenie a corpului care dezonorează sufletul; Sofia este mai mult decît curată, e pură.

Am zis că Sofia era gurmandă. Ea era gurmandă din fire; însă ea a devenit sobră prin obișnuință și acum e sobră prin virtute. Fetele nu sînt

ca băieții pe care îi poți stăpîni pînă la un oarecare punct prin lăcomie. Pentru femei această înclinare nu este lipsită de consecință; e periculos să le lași pe panta acestei porniri. În copilăria ei, intrînd singură în cămara mamei sale, mica Sofia nu ieșea niciodată cu mîna goală și nu era prea cinstită cu privire la drageuri și bomboane. Mama ei a surprins-o, a dojenit-o. a pedepsit-o, a lăsat-o să ajuneze Ajunse, în fine, s-o convingă că bomboanele strică dinții și că cine mănîncă multe se îngrașă prea tare. Astfel Sofia s-a îndreptat; mărindu-se, a început să aibă alte gusturi. care o depărtară de această josnică înclinare. La femei, ca și la bărbați. de îndată ce inima se trezește, lăcomia nu mai este un viciu dominant Sofia a păstrat gustul propriu sexului ei; îi plac produsele lactate și zaharicalele; îi plac prăjiturile, însă foarte puțin carnea; n-a gustat nici vin. nici băuturi tari; mai mult, mănîncă din toate moderat; sexul său, mai puțin activ decît al nostru, are mai puțină nevoie de reparație. În orice lucru îi place ceea ce e bun și știe să-l guste; știe să se acomodeze și la ceea ce nu-i este pe plac și nu suferă pentru aceasta.

Sofia are spiritul plăcut, fără să fie strălucitor, și solid fără să fie profund; un spirit despre care nu spui nimic, pentru că nu găsești în el nici mai mult, nici mai puțin decît în al tău. Ea are întotdeauna acel ceva plăcut oamenilor cu care stă de vorbă, chiar dacă spiritul ei nu e prea împodobit, după ideea pe care o avem despre cultura spiritului femeilor: căci nu și l-a format prin lectură, ci numai prin convorbirile cu tatăl său și cu mama sa, prin propriile ei reflecții și prin observațiile pe care le-a făcut în lumea restrînsă pe care a văzut-o. Sofia e în mod natural veselă; ea era chiar nebunatică în copilărie, dar, încetul cu încetul, mama sa a avut grijă să-i înăbușe ieșirile flușturatice, de teamă ca nu cumva o schimbare prea subită să nu dea de știre despre momentul[464]) care a făcut-o necesară. A devenit deci modestă și reținută, chiar înainte de timpul de a fi, iar acum, cînd a venit acest timp, îi e mai ușor să păstreze tonul pe care l-a luat. decît i-ar fi fost dacă l-ar fi luat fără să i se arate temeiul acestei schimbări. E un lucru hazliu s-o vezi cum se dedă, uneori, printr-o rămășiță de obișnuință, vioiciunilor copilăriei; apoi, deodată se întoarce în sine, tace, pleacă ochii și roșește; trebuie ca limita intermediară celor două vîrste să aibă cîte puțin de la fiecare din cele două.

Sofia este de o sensibilitate prea mare pentru a-și putea păstra o perfectă egalitate de dispoziție, însă ea are multă blîndețe pentru a face ca această sensibilitate să nu supere pe ceilalți; ea își face numai sieși rău. Dacă i se spune un singur cuvînt care o rănește, ea nu se arată supărată, însă inima îi zvîcnește; ea caută să scape pentru a merge să plîngă. Cînd în mijlocul plînsetelor, o cheamă tatăl său sau mama sa și-i spune un singur cuvînt, vine iar să se joace și rîde ștergîndu-și ochii cu iscusință și căutînd să-și ascundă suspinele.

De asemenea, ea nu este cu totul lipsită de capricii. Dispoziția sa cam pornită degenerează în încăpățînare și atunci nu se mai poate stăpîni. Însă lăsați-i timp să-și revină, iar felul ei de a-și repara greșeala va deveni aproape un merit. Dacă o pedepsești, este blîndă și supusă, și se vede că se rușinează nu de pedeapsă, ci de greșeală. Dacă nu i se zice

---

[464]) „Momentul" schimbării, adică începutul fazei „critice" a tinereții.

nimic, nu uită să-și repare greșeala, însă cu atîta sinceritate și drăgălășenie încît nu mai este posibil să fii supărat pe ea. Ar săruta pămîntul în fata celui din urmă servitor, fără ca această înjosire să-i facă cea mai mică suferință, iar de îndată ce a fost iertată, îți arată prin bucuria și mîngîierile ei ce greutate i-a fost luată de pe inima sa bună. Într-un cuvînt, suferă cu răbdare greșelile altora și-și repară cu plăcere pe ale sale. Așa e firea plăcută a sexului ei înainte de a fi fost ratată de noi. Femeia este făcută ca să cedeze bărbatului și să-i îndure chiar nedreptatea. Pe băieți nu-i veți putea niciodată face ascultători pînă la acest punct; se ridică si se revoltă în ei sentimentul interior contra nedreptății; natura nu i-a făcut s-o tolereze.

gravem
Pelidae stomachum cedere nescii[465]).

Sofia are o religie, însă o religie rezonabilă și simplă, cu puține dogme și puține practici bisericești, sau, mai curînd, necunoscînd ca practică esențială decît morala, ea își dedică întreaga sa viață pentru a servi pe Dumnezeu, făcînd binele. În toate învățăturile pe care părinții săi i le-au dat asupra acestui subiect, au deprins-o cu o supunere respectuoasă, spunîndu-i totdeauna: „Fata mea, aceste cunoștințe nu sînt pentru vîrsta ta: bărbatul tău o să te învețe cînd va veni vremea“. Dealtminteri, în locul unor lungi discursuri despre pietate, ei se mulțumesc să i-o predice prin exemplul lor și acest exemplu este întipărit în inima sa.

Sofia iubește virtutea; această iubire a devenit pasiunea sa dominantă. O iubește, pentru că nu există nimic atît de frumos ca virtutea; o iubește, pentru că virtutea face mîndria femeii și pentru că o femeie virtuoasă i se pare aproape egală îngerilor; o iubește ca singura cale a adevăratei fericiri și pentru că nu vede decît mizerie, părăsire, nenorocire, dispreț, rușine în viata unei femei necinstite; o iubește, în fine, pentru că este scumpă respectabilului ei părinte, ca și duioasei și vrednicei ei mame: acestora nu le e de ajuns fericirea ce le-o dă propria lor virtute, ci vor să fie fericiți și de virtutea ei, iar întîia ei fericire este speranța de a face fericirea lor. Toate aceste sentimente îi inspiră un entuziasm care îi înalță sufletul și care supune unei pasiuni atît de nobile toate pornirile ei mărunte. Sofia va fi castă și cinstită pînă la ultimul ei suspin; a jurat aceasta în fundul sufletului ei și a jurat într-un timp cînd știa cît prețuiește să ții un asemenea jurămînt; a jurat cînd ar fi putut să revoce angajamentul, dacă i-ar fi fost dat simțurilor s-o stăpînească[466]).

Sofia nu are fericirea să fie o franceză drăguță, rece prin temperament și cochetă din vanitate, voind mai curînd să strălucească decît să placă, căutînd distractia și nu plăcerea. Numai dorința de a iubi o sfîșie, aceasta îi distrage și-i tulbură inima în zilele de sărbătoare; și-a pierdut vechea ei veselie; jocurile nebunești nu mai sînt pentru ea; de-

---

465) Din Horatiu, *Ode*, I, 6· *Mînia înfricoșată a neînduplecatului fiu al lui Peleu.* (E vorba de Achile Peleianul).

466) Totuși, epilogul lui *Emil* (neterminat)· *Emil și Sofia* sau *Singuraticii* ne arată că, în cele din urmă, sub presiunea unui mediu social viciat (cel al timpului), Sofia nu poate rezista ispitei (A se vedea nota noastră ultimă din *Emil*). Un argument în favoarea susținerii că *Emil* conține elemente evidente de roman (pedagogic).

parte de a se teme de plictiseala singurătății, ea o caută: se gîndește la acela care trebuie să i-o facă plăcută; toți cei indiferenți o stînjenesc. Nu-i trebuie unul care să-i facă curte, ci unul care s-o iubească: preferă să placă unui singur om cinstit și să-i placă totdeauna, decît să ridice în favoarea sa laudele modei, care durează o zi, iar a doua zi se prefac în huiduială.

Judecata femeilor se formează mai devreme decît a bărbaților: fiind în stare de apărare aproape din copilărie, avînd un depozit greu de păzit, cunosc în mod necesar mai curînd binele și răul. Sofia, precoce în toate, pentru că așa îi este temperamentul, are, de asemenea, judecata formată mai devreme decît la alte fete de vîrsta sa. Nu e nimic prea extraordinar în aceasta; maturitatea nu apare peste tot la fel și în același timp.

Sofia cunoaște drepturile și îndatoririle sexului ei și al nostru. Cunoaște defectele bărbaților și viciile femeilor; cunoaște, de asemenea, și calitățile, și virtuțile contrare și le-a sădit pe toate în fundul inimii. Nu poți avea despre femeia cinstită o idee mai înaltă decît și-a format-o ea și această idee n-o înspăimîntă deloc, însă se gîndește cu mai multă bunăvoință la omul cinstit, la omul de merit; ea simte că este făcută pentru acest om, că este demnă de el; ea simte că va ști bine să-l recunoască; nu e vorba decît să-l găsească.

Femeile sînt judecătorii naturali ai meritelor bărbaților, precum sînt ei judecători ai meritelor femeilor; este dreptul lor reciproc, pe care nu-l ignoră nici unii dintre ei. Sofia cunoaște acest drept și se folosește de el, însă cu modestia potrivită tinereții ei, lipsei ei de experiență, stării ei; ea nu judecă decît lucrurile ce-i stau la îndemînă și nu judecă decît atunci cînd servește dezvoltării unei maxime utile. Ea nu vorbește despre cei absenți decît cu cea mai mare circumspecție, mai ales dacă este vorba de femei. Ea socotește că vorbind despre sexul lor, femeile se fac rele de gură și batjocoritoare; atîta timp cît se mărginesc să vorbească despre sexul nostru, ele nu sînt decît echitabile. Sofia se mărginește deci la aceasta. În ceea ce privește femeile, nu vorbește niciodată decît pentru a spune binele ce-l știe despre ele: este o datorie pe care crede că o are cu privire la sexul său; iar despre acelea despre care nu știe nimic de bine, nu zice nimic și lucrul este de înțeles.

Sofia nu prea are experiența lumii; ea este îndatoritoare, atentă și pune grație în tot ceea ce face. O fire fericită îi servește mai mult decît oricîtă artă. Ea are o politețe a ei, care nu ține nicidecum de formule, care nu este supusă modei, care nu se schimbă cu aceasta, care nu face nimic din obicei, ci dintr-o adevărată dorință de a plăcea, și place. Nu cunoaște complimentele triviale și nu inventează altele mai căutate; ea nu zice că e foarte obligată, că-i faci multă onoare, că nu vă supărați etc. Cu atît mai puțin nu știe să facă fraze alese. Pentru o atenție, pentru o politețe vădită răspunde printr-o reverență sau printr-un simplu *vă mulțumesc;* însă acest cuvînt spus de gura ei valorează cît un altul. Pentru un serviciu adevărat ea lasă să-i vorbească inima și nu găsește un compliment. Nu s-a supus niciodată jugului răsfățurilor după obiceiul francez, cum este acela de a lua, în trecere dintr-o odaie în alta, brațul unui bătrîn de șaizeci de ani, care el însuși are nevoie să fie sprijinit. Dacă un galant afectat îi oferă acest serviciu obraznic, îl lasă în josul

scării și din două sărituri intră în cameră zicînd că nu e șchioapă. În adevăr, deși nu este înaltă, nu a voit să-și pună niciodată tocuri înalte; are picioare destul de mici pentru ca să se dispenseze de tocuri.

Nu numai că este tăcută și respectuoasă cu femeile, dar și cu bărbații căsătoriti sau care sînt mult mai în vîrstă decît ea; nu va primi niciodată un loc mai de frunte ca al lor decît prin supunere și, îndată ce poate, și-l reia pe cel care crede că este al său; căci ea știe că drepturile vîrstei merg înaintea celor ale sexului, avînd pentru bărbați prejudecata înțelepciunii care trebuie onorată înainte de toate.

Cu tinerii de vîrsta ei este altceva; are nevoie de un ton diferit pentru a le impune și știe să și-l folosească fără să părăsească înfățișarea modestă care-i convine. Dacă sînt modești și rezervați, ea va păstra bucuroasă față de ei familiaritatea plăcută a tinereții; convorbirile lor pline de nevinovăție vor fi glumețe, însă decente; dacă devin serioase, ea vrea să fie utile; dacă degenerează în complimente nesărate, le va face să înceteze îndată, căci ea disprețuiește îndeosebi măruntul jargon al galanteriei ca fiind foarte ofensator pentru sexul ei. Ea știe bine că bărbatul pe care-l caută nu are acest jargon și nu suportă bucuroasă de la altul ceea ce nu este potrivit pentru acela al cărui caracter îl are întipărit în adîncul inimii sale. Opinia înaltă pe care o are despre drepturile sexului său, mîndria sufletească care-i dă puritatea sentimentelor sale, acea energie a virtuții pe care o simte în sine și care o face demnă de respect în propriii săi ochi, toate acestea o fac să audă cu indignare cuvintele dulcege cu care ei pretind c-o distrează. Nu le primește cu o mînie aparentă, ci cu o aprobare ironică care descurajează sau cu un ton rece la care nu se așteaptă nimeni. Dacă un Febus[467]) frumos îi spune complimente, îi laudă cu cuvinte de duh spiritul ei, frumusețea, grațiile, îi vorbește de fericirea de a-i plăcea, ea îl întrerupe binișor și-i zice cu politețe: „Domnule, mi-e teamă că știu lucrurile acestea mai bine decît dumneata. Dacă nu găsim nimic altceva mai interesant să ne spunem, cred că putem încheia aici convorbirea". Apoi, în fuga unui minut, însoțește aceste cuvinte cu o adîncă reverență și se depărtează la douăzeci de pași de el. Întrebați simpatiile voastre dacă este ușor să flecărească multă vreme cu un asemenea spirit îndărătnic.

Aceasta nu înseamnă totuși că nu-i place să fie lăudată, cu condiția ca acest lucru să fie făcut cu seriozitate ca să poată crede că acela care-i vorbește de bine gîndește într-adevăr astfel despre ceea ce-i vorbește. Pentru a părea impresionat de meritele ei, trebuie să începi prin a i le arăta pe ale tale. O laudă întemeiată pe stimă poate să-i măgulească inima aleasă, însă orice persiflare galantă este totdeauna respinsă; Sofia nu este făcută pentru ca un mucalit să-și poată încerca micile lui talente.

---

[467]) Richard crede că este o întrebuințare neobișnuită a acestui cuvînt pentru a determina o persoană. De obicei el se aplică la limbaj; citînd pe Brunetière, el arată că un om vorbește „Febus" cînd afectînd o vorbire în termeni magnifici, cade în galimatie și obscuritate Sallwürk socoteste, dimpotrivă, că e vorba de Febus, figura conducătorului muzelor, strălucind de frumusețe și înzestrat cu darul vorbirii frumoase, așa cum e întîlnit în operetele cu conținut mitologic din epoca Roccoco.

Cu o atît de mare maturitate a judecății și formată în toate privințele ca o fată de douăzeci de ani, Sofia, la cincisprezece, nu va fi tratată ca un copil de părinții ei. Cum vor zări la ea întîia neliniște a tinereții, se vor grăbi să ia măsuri înainte ca aceasta să se dezvolte; îi vor vorbi cu cuvinte duioase și înțelepte. Vorbirea duioasă și înțeleaptă ține de vîrsta și de caracterul său. Dacă acest caracter este așa cum mi-l imaginez, de ce tatăl său nu ar vorbi cam în felul următor:

„Sofia, iată-te fată mare, dar n-ai să fii întotdeauna așa. Vrem să fii fericită: vrem aceasta pentru noi, căci fericirea noastră atîrnă de a ta. Fericirea unei fete cinstite este să facă fericit un om cinstit; trebuie deci să te gîndești să te măriți; trebuie să te gîndești de timpuriu, căci de căsătorie depinde soarta vieții și niciodată n-ai prea mult timp ca să te gîndești la aceasta.

Nimic nu este mai greu decît alegerea unui soț bun, afară poate numai de alegerea unei bune soții. Sofia, tu vei fi această soție rară, vei fi mîndria vieții noastre și fericirea bătrîneților noastre; dar oricît de mari ar fi meritele tale, pămîntul nu e lipsit de bărbați care au mai multe decît tine. Nu e nici unul care n-ar fi onorat să te ia de soție; sînt mulți care te-ar cinsti și mai mult. E vorba să găsești printre aceștia unul care să-ți fie potrivit, să-l cunoști și să te cunoască.

Fericirea cea mare în căsnicie depinde de atîtea cerințe, încît este o nebunie să cauți să le aduni pe toate. Trebuie mai întîi să te asiguri de cele mai însemnate; cînd se găsesc și celelalte, te folosești de ele; cînd lipsesc, renunți la ele. Fericirea perfectă nu e pe pămînt, însă cea mai mare nenorocire, care se poate întotdeauna evita, este să fii nenorocit din greșeala ta.

Există conveniențe naturale, există conveniențe care țin de educație, există conveniențe care nu țin decît de opinie. Părinții sînt judecătorii celor din urmă două feluri, copiii sînt singurii judecători ai celui dintîi fel. În căsătoriile care se fac prin autoritatea părinților, se ține seama exclusiv de conveniențele educației și ale opiniei; nu se căsătoresc persoanele, ci rangurile și bunurile; dar totul se poate schimba, doar persoanele rămîn întotdeauna, ele se însoțesc pretutindeni; în ciuda averii, o căsătorie poate fi fericită sau nefericită numai pe baza raporturilor personale.

Mama ta era de familie bună, eu eram bogat: iată singurele considerații care au decis pe părinții noștri să ne unească. Eu mi-am pierdut averea, ea și-a pierdut numele: uitată de familia sa, la ce îi servește azi că s-a născut Domnișoară? În dezastrele noastre, unirea inimilor noastre ne-a consolat de toate; potrivirea gusturilor noastre ne-a făcut să alegem această retragere; trăim aici fericiți în sărăcie, fiecare dintre noi este totul pentru celălalt. Sofia e comoara noastră comună; mulțumim cerului că ne-a dat-o și ne-a luat toate celelalte. Iată, draga mea, unde ne-a condus providența. Convenientele care au determinat căsătoria noastră au dispărut; nu sîntem fericiți decît prin acelea de care nu s-a ținut nici o socoteală.

E datoria soților să se potrivească între ei. Înclinarea mutuală trebuie să fie prima lor legătură; ochii, inimile lor trebuie să le fie cele dintîi călăuze: căci cum prima lor datorie, fiind uniți, este de a se iubi

și că a iubi sau a nu iubi nu depinde cîtuși de puțin de noi înșine, această datorie aduce în mod necesar o alta care este cea de a începe prin a se iubi înainte de a se uni Este aici dreptul naturii pe care nimeni nu-l poate înlătura cei care l-au înlănțuit prin atîtea legi civile au avut mai multă grijă de ordinea aparentă decît de fericirea căsătoriei și de moravurile cetățenilor Vezi, dragă Sofia, că nu-ți predicăm o morală grea. Ea nu tinde decît să te facă stăpînă pe tine însăți, iar noi să te întrebăm în privința alegerii soțului tău

După ce ți-am spus motivele noastre pentru a-ți lăsa o deplină libertate, este drept să-ți vorbim, de asemenea, și despre motivele tale, pentru a ști să te folosești de ele cu înțelepciune. Fata mea, ești bună și cu judecată, ai spirit de dreptate și de pietate, ai talentele care convin femeilor cinstite și nu ești lipsită de grație: ești însă săracă, ai bunurile cele mai prețioase și îți lipsesc cele ce se prețuiesc mai mult. Să nu dorești deci decît ceea ce poți să obții și potrivește-ți ambiția nu după judecata ta și a noastră, ci după opinia oamenilor. Dacă nu ar fi vorba decît despre egalitatea meritului, nu știu la ce aș putea limita speranțele tale; dar să nu le ridici mai presus de averea ta și nu uita că aceasta este la rangul cel mai de jos. Cu toate că un bărbat demn de tine nu va socoti această inegalitate drept un obstacol, va trebui să faci tu ceea ce el nu va face: Sofia trebuie să imite pe mama sa și nu va intra decît într-o familie care se va simți onorată de aceasta. Tu n-ai văzut bogăția noastră, te-ai născut în vremea sărăciei noastre; dar tu ai îndulcit această sărăcie și ai îndurat-o fără suferință. Crede-mă, Sofia, nu umbla după bunuri pe care mulțumim cerului că ni le-a luat; noi n-am gustat fericirea decît după ce am pierdut bogăția.

Ești prea drăguță ca să nu placi nimănui și mizeria ta nu este de așa natură încît un om cinstit să se simtă stînjenit de tine. Vei fi căutată și vei putea fi căutată de persoane care nu vor prețui ca tine. Dacă ți se vor arăta așa cum sînt, îi vei prețui atît cît merită, tot fastul lor nu ți s-ar impune multă vreme; dar, deși ai judecata dreaptă și îți cunoști meritul, ești lipsită de experiență și nu știi pînă unde pot merge bărbații cu prefăcătoria. Un șarlatan iscusit poate să-ți studieze gusturile pentru a te seduce și să arate față de tine virtuți pe care nu le are. Ai putea fi pierdută, Sofia, înainte ca noi să fi observat, iar tu nu ți-ai cunoaște greșeala decît pentru a plînge. Cea mai periculoasă dintre toate capcanele și singura pe care rațiunea n-o poate evita este cea a simțurilor: dacă vei avea, așadar, vreodată nenorocirea să cazi în ea, nu vei vedea decît iluzii și himere; ochii ți se vor fascina, judecata ți se va tulbura, voința ți se va corupe, greșeala ta însăși ți se va părea scumpă, și chiar de vei putea s-o cunoști, nu vei vrea s-o îndrepți. Fata mea, te încredințez rațiunii Sofiei; nu te încredințez cîtuși de puțin înclinării inimii sale. Cîtă vreme îți vei păstra sîngele rece, rămîi propriul tău judecător; îndată însă ce vei iubi, încredințează mamei tale grija de tine.

Îți propun un acord care să-ți arate stima noastră și să restabilească între noi ordinea naturală. Părinții aleg pe soțul fiicei lor și n-o consultă decît de formă: acesta e obiceiul. Noi vom face între noi tocmai contrariul: vei alege tu și noi vom fi consultați. Folosește-te de dreptul

tău, Sofia; folosește-te de el în mod liber și înțelept. Soțul care ți se potrivește trebuie să fie ales de tine, nu de noi. Însă ține de noi să judecăm dacă nu te înșeli asupra convenințelor și dacă, fără să știi, nu faci altceva decît ceea ce vrei. Nașterea, bunurile, rangul, opinia nu vor fi luate în seamă în motivele noastre la un bărbat cinstit. a cărui înfățișare îți place și al cărui caracter ți se potrivește: oricine ar fi el dealtfel, îl vom primi ca pe ginerele nostru. Averea lui va fi totdeauna destul de mare dacă are brațe, bune moravuri și dacă își iubește familia. Rangul său va fi totdeauna destul de ilustru dacă îl va înnobila prin virtute. Iar dacă întreg pămîntul ne-ar vorbi de rău, ce ne pasă? Nu căutăm aprobarea publică, ne este de ajuns fericirea voastră."

Cititorilor, nu știu ce efect ar face o asemenea cuvîntare asupra fetelor crescute în felul vostru. În ceea ce o privește pe Sofia, ea poate că nu va răspunde prin cuvinte. Rușinea și înduioșarea nu ar lăsa-o să se exprime cu ușurință: dar sînt sigur că aceasta va rămîne întipărită în inima sa pentru tot restul vieții și, dacă poți pune temei pe vreo hotărîre omenească, aceea va fi cea pe care o va lua ea de a se face demnă de stima părinților săi.

Să luăm cazul cel mai rău și să-i dăm un temperament aprins care îngreuiază o lungă așteptare. Susțin că judecata sa, cunoștințele sale, gustul său, delicatețea sa și mai ales sentimentele cu care i-a fost hrănită inima din copilărie vor opune opiniei simțurilor sale un obstacol care îi va fi îndeajuns pentru a le învinge sau, cel puțin, pentru a le rezista multă vreme. Ea ar muri mai degrabă ca martiră decît să-și întristeze părinții și să se mărite cu un om de nimic, expunîndu-se nenorocirii unei căsătorii rău potrivite. Chiar libertatea pe care a primit-o nu face decît să-i înalțe și mai mult sufletul și s-o facă mai exigentă în alegerea stăpînului ei. Cu temperamentul unei italience și sensibilitatea unei engleze, ea are pentru a-și stăpîni inima și simțurile mîndria unei spaniole care, chiar cînd își caută un amant, nu-l găsește cu ușurință pe cel pe care-l socotește demn de ea.

Nu toată lumea simte ce energie poate da sufletului iubirea faptelor oneste și ce forță poate găsi omul în ființa sa cînd vrea să fie în mod sincer virtuos. Sînt oameni cărora li se pare himeric tot ce este măreț și care, în judecata lor josnică și ticăloasă, nu vor ști niciodată ce efecte poate avea asupra pasiunilor omenești însăși nebunia virtuții. Acestor oameni trebuie să le vorbești numai prin exemple; atît mai rău pentru ei dacă se încăpățînează să le nege. Dacă le-aș spune că Sofia nu e o ființă imaginară, că numai numele e inventat de mine, că educația ei, moravurile, caracterul, figura sa au existat în mod real și că amintirea ei costă încă lacrimi pe o întreagă familie onestă, fără îndoială că nu vor crede nimic. Dar, în fine, ce aș risca dacă aș termina fără înconjur povestea unei fete atît de asemănătoare Sofiei, încît această poveste ar putea să fie a ei, fără să se mire cineva? E puțin important dacă o credeți sau nu adevărată; voi fi povestit, dacă vreți, ficțiuni, însă voi fi avut mijlocul de a-mi explica metoda și voi putea întotdeauna să-mi urmăresc scopul.

Tînăra, al cărui temperament l-am pus pe seama Sofiei, avea, dealtfel. toate asemănările cu ea. încît putea să-i poarte numele, si de aceea i-l las. După convorbirea pe care am povestit-o, tatăl și mama sa, soco-

tind că pețitorii nu vor veni s-o caute în cătunul în care locuiesc, au trimis-o să petreacă iarna la oraș, la o mătușă, căreia i-au spus în taină scopul acestei călătorii. Căci mîndra Sofie purta în adîncul inimii sale nobilul orgoliu de a ști să se stăpînească, și oricît ar fi dorit ea un bărbat, ar fi vrut mai degrabă să moară fată decît să alerge să-l caute.

Pentru a răspunde vederilor părintilor ei, mătușa a prezentat-o prin case, a dus-o prin societate, la sărbători, a făcut-o să vadă lumea sau, mai bine zis, a arătat-o lumii, căci Sofia nu se prea sinchisea de toată această zarvă. S-a observat totuși că ea nu fugea de tinerii care aveau o fire plăcută și care păreau decenți și modești. Ea avea în rezerva sa chiar o oarecare artă de a-i atrage, care semăna destul cu cochetăria; dar, după ce se întreținea cu ei de două-trei ori, se da la o parte. Curînd și-a schimbat înfățișarea autoritară care părea că acceptă omagiile cu o ținută mai umilă și cu o politețe mai respingătoare. Observîndu-se totdeauna, nu le dădea ocazia să-i facă nici cel mai mic serviciu: aceasta însemna îndeajuns că nu voia să devină iubita lor.

Inimilor simțitoare nu le plac niciodată petrecerile zgomotoase, fericirea deșartă și stearpă a inșilor care nu simt nimic și care cred că amețindu-se se bucură de viață. Sofia, negăsind ceea ce căuta și nemaiavînd speranța să-l găsească astfel, s-a plictisit de oraș. Iubea duios pe părinți și nimic nu ținea locul acestei iubiri, nimic nu era în stare s-o facă să-i uite; ea s-a întors la ei cu mult timp înainte de termenul fixat pentru întoarcerea sa.

De-abia își reluase funcțiile în casa părintească, că s-a observat o schimbare în dispoziția ei, deși avea aceeași conduită. Era distrată, nerăbdătoare, tristă și visătoare, se ascundea pentru a plînge. Au crezut întîi că iubește și că-i este rușine de acest lucru; i s-a vorbit despre aceasta, ea s-a apărat, a protestat zicînd că nu a văzut pe nimeni care să-i fi putut atinge inima, și Sofia nu mințea deloc

Totuși, melancolia sa creștea necontenit și sănătatea începea să i se altereze. Mama ei, neliniștită de această schimbare, a hotărît, în fine, să-i afle cauza. O luă de o parte și întrebuință față de ea acel limbaj insinuant și acele mîngîieri de neînvins, pe care singură duioșia maternă știe să le folosească. Fiica mea, tu pe care te-am purtat în pîntece și pe care te port acum necontenit în inimă, varsă secretele inimii tale la sînul mamei tale Este oare vreun secret pe care o mamă să nu-l poată ști? E cineva care să plîngă suferințele tale, care să le împărtășească, care să vrea să le aline, dacă acest cineva nu e tatăl tău și cu mine? O, copilul meu, vrei să mor de durerea ta, fără s-o cunosc?

Departe de a-și ascunde amărăciunile față de mama sa, tînăra nu cerea mai mult decît s-o aibă drept consolatoare și confidentă. Dar rușinea o împiedica să vorbească, iar modestia ei nu găsea cuvinte pentru a descrie starea atît de puțin demnă de ea, ca emoția ce-i tulbura simțurile. În fine, însăși rușinea ei servi mamei de indiciu și izbuti să-i smulgă acele mărturisiri umilitoare. Departe de a o îndurera prin certuri nedrepte, ea o consolă, o deplînse și plînse cu ea. Era prea înțeleaptă pentru a-i face o crimă dintr-un rău pe care numai virtutea sa o făcea atît de crudă. Dar de ce să suporte dacă nu e necesar un rău al cărui remediu este atît de ușor și atît de legitim? De ce nu se folosește de liber-

tatea care i s-a dat? De ce nu acceptă un soț? De ce nu și-l alege? Nu știe ea oare că soarta ei depinde numai de ea și că, oricare ar fi alegerea sa. ar fi primită, de vreme ce n-ar putea să aleagă decît un om cinstit? Au trimis-o la oraș, nu a vrut să rămînă acolo; s-au prezentat multe partide, le-a refuzat pe toate. Ce așteaptă ea, așadar, ce vrea? Ce contradicție inexplicabilă!

Răspunsul era simplu. Dacă nu ar fi vorba decît de un sprijin pentru tinerețe. alegerea ar fi făcută îndată: dar un stăpîn pentru toată viața nu este așa de ușor de ales și, fiindcă aceste două alegeri nu pot fi separate, trebuie să aștepți, iar uneori să-ți pierzi tinerețea înainte de a găsi omul cu care vrei să-ți trăiești viața. Acesta era cazul Sofiei: ea avea nevoie de un amorez. însă acest amorez trebuia să fie sotul său; iar pentru inima ei și unul, si altul erau tot așa de greu de găsit Toți acei tineri atît de strălucitori nu aveau cu ea decît conveniența vîrstei, lipsindu-le toate celelalte; o dezgustau spiritul lor superficial, vanitatea lor, jargonul lor, moravurile lor deșăntate și deprinderile lor frivole Ea căuta un om și nu găsea decît maimuțe: ea căuta un suflet și nu-l găsea cîtuși de puțin.

Ce nenorocită sînt, spunea ea mamei sale; am nevoie să iubesc și nu văd nimic care să-mi placă! Inima mea respinge pe toți cei pe care simțurile mele îi atrag. Nu văd pe niciunul să-mi ațîțe simțurile și pe nici unul care să nu mi le înăbușe. Un gust fără stimă nu poate dura. Ah, nu se găsește aici omul care trebuie Sofiei voastre! Modelul său încîntător este întipărit dinainte în sufletul ei. Ea nu-l poate iubi decît pe el, nu-l poate face fericit decît pe el, nu poate fi fericită decît cu el. Preferă să se istovească și să lupte necontenit, preferă să moară nenorocită și liberă decît disperată lîngă un om pe care nu l-ar iubi și pe care l-ar face nenorocit; e mai bine să nu mai exiști decît să trăiești numai pentru a suferi. Izbită de aceste ciudățenii, mama ei le găsi prea bizare pentru a nu bănui în ele un oarecare mister. Sofia nu era nici prețioasă, nici ridicolă[468]). Cum a putut ajunge ea la această delicatețe exagerată, ea care fusese învățată din copilărie să se acomodeze cu persoanele cu care avea să trăiască și să facă din necesitate virtute? Acel model de om plăcut de care ea era atît de încîntată și care revenea atît de des în convorbirile sale o făcu pe mama sa să bănuiască că acest capriciu avea un alt temei, pe care nu-l cunoștea încă și că Sofia nu spusese tot. Nenorocita, apăsată peste măsură de durerea sa ascunsă, nu căuta decît să se destăinuiască. Mamă-sa o silește, ea ezită; cedează, în fine, iese fără să spună nimic și intră după un moment cu o carte în mînă. Deplînge pe nenorocita ta fiică, tristețea sa e fără remediu, lacrimile sale nu pot seca. Vrei să știi cauza: ei bine, iat-o, zice ea, aruncînd cartea pe masă. Mama ia cartea și o deschide: erau *Aventurile lui Telemac*. În primul moment nu înțelege nimic din această enigmă. După tot felul de întrebări și răspunsuri obscure, ea vede, în fine, cu o surpriză lesne de înțeles, că fiica sa era rivala Eucharisei[469]).

Sofia iubea pe Telemac și îl iubea cu o pasiune de care nimic nu o putea vindeca. Îndată ce tatăl și mama sa îi cunoscură mania, o luară în

---

468) În sensul în care le zugrăvește Molière în comedia sa *Prețioasele ridicole*.
469) Cf. F e n e l o n, *Aventurile lui Telemac*, cartea VII, în care se povestește despre amorul fiului lui Ulise și Eucharis, una din nimfele zeiței Calypso.

rîs și crezură că o vor îndrepta prin rațiune. Se înșelară: rațiunea nu era toată de partea lor; Sofia avea, de asemenea. rațiunea ei și știa să și-o susțină. De cîte ori nu i-a redus la tăcere, servindu-se împotriva lor de propriile lor raționamente, arătîndu-le că ei poartă toată vina, că nu au format-o pentru un om din secolul său, că ar trebui neapărat să adopte felul de a gîndi al soțului ei ori să i-l dea pe al ei; că primul mijloc i l-au făcut imposibil, prin modul cum au crescut-o, și că celălalt este tocmai ceea ce ea căuta. Dați-mi, zicea, un bărbat plin de maximele mele sau pe care să-l pot face să și le însușească și mă mărit; însă pînă atunci, de ce mă certați? Deplîngeți-mă. Sînt nenorocită și nu nebună. Oare inima depinde de voință? Nu mi-a spus aceasta însuși tatăl meu? E greșeala mea dacă iubesc ceea ce nu există? Nu sînt nicidecum vizionară; nu vreau un prinț, nu caut pe Telemac, știu că nu este decît o ficțiune: caut pe cineva care să-i semene. De ce să nu poată exista acest cineva dacă exist eu care simt că am un suflet asemănător cu al lui? Nu, să nu necinstim astfel umanitatea; să nu socotim că un om amabil și virtuos nu este decît o himeră. El există, el trăiește, el mă caută poate; el caută un suflet care să știe a-l iubi. Dar cine este el? Unde este el? Nu știu. Nu este în niciunul din cei pe care i-am văzut; fără îndoială, nu e nici unul din cei pe care îi voi vedea O, mamă, de ce m-ai făcut să iubesc atît de mult virtutea? Dacă n-o pot iubi decît pe ea, vina este mai mult a ta decît a mea.

Voi conduce oare această tristă poveste pînă la catastrofă? Voi spune oare lungile discuții care o precedară? Voi înfățișa oare o mamă nerăbdătoare schimbînd în severitate mîngîierile sale inițiale? Voi arăta oare un tată supărat, uitîndu-și angajamentul initial și tratînd drept nebună pe cea mai virtuoasă dintre fete? În fine, voi zugrăvi-o pe nenorocită legată și mai mult de himera sa datorită persecuției de care suferea. mergînd cu pași lenți spre moarte și coborînd în mormînt în momentul în care credea că o vor duce la altar? Nu, înlătur aceste priveliști funeste. Nu am nevoie să merg atît de departe pentru a arăta printr-un exemplu destul de izbitor, mi se pare, că în ciuda prejudecăților care se nasc din moravurile secolului, entuziasmul pentru cinste și pentru frumos nu e mai străin femeilor decît bărbaților și că nu există nimic care, sub îndrumarea naturii, nu s-ar putea obține de la ele ca și de la noi.

Mă opriți aici ca să mă întrebați dacă natura ne prescrie să suferim atît pentru a reprima niște dorințe nemăsurate. Răspund că nu, dar spun, de asemenea, că nu natura este cea care ne dă atîtea dorințe nemăsurate. Or, tot ceea ce nu vine de la ea este împotriva ei: am dovedit aceasta de o mie de ori.

Să-i dăm lui Emil al nostru pe Sofia sa; s-o reînviem pe această fată drăgălașă, spre a-i da o imaginație mai puțin vie și un destin mai fericit. Voiam să zugrăvesc o femeie obișnuită; dar pentru a-i înălța sufletul, i-am tulburat rațiunea; m-am rătăcit eu însumi. Să ne întoarcem. Sofia nu are decît o fire bună într-un suflet comun; tot ce are mai mult decît celelalte femei e efectul educației sale.

Mi-am propus în această carte să spun tot ce s-ar putea face, lăsînd fiecăruia să aleagă ceea ce-i stă la îndemînă din cîte lucruri bune am putut spune Mă gîndisem la început să formez de departe pe tovarășa lui Emil și să-i cresc unul pentru altul, unul cu altul. Dar, reflectînd

asupra acestui lucru, am găsit că aceste planuri cu totul premature ar fi rău înțelese și că era absurd să determini doi copii să se unească înainte de a putea ști dacă această unire era în ordinea naturii și dacă raporturile ce s-ar stabili între ei ar înfăptui-o. Nu trebuie confundat ce este natural în starea de sălbăticie cu ce este natural în starea civilă. În prima stare. toate femeile se potrivesc tuturor bărbaților, fiindcă au deopotrivă numai forma primitivă și comună: în a doua, în care fiecare caracter este dezvoltat de instituțiile sociale și fiecare spirit a primit forma sa proprie și determinată, nu numai prin educație, ci prin conlucrarea bine sau rău orînduită a naturii și a educației, nu le mai poți uni decît punîndu-le față în față spre a vedea dacă se potrivesc în toate privințele sau cel puțin spre a mijloci alegerea care păstrează cele mai multe din aceste potriviri[470]).

Răul e în faptul că, dezvoltînd caracterele, starea socială deosebește rangurile și că una din aceste ordini, nefiind deloc asemănătoare celeilalte, cu cît se deosebesc condițiile[471]), cu atît se confundă caracterele. De aici, căsătoriile nepotrivite și toate dezordinile care derivă din ele; de unde se vede, printr-o consecință evidentă, că cu cît ne depărtăm de egalitate, cu atît sentimentele naturale se alterează; cu cît crește distanța între cei mari și cei mici, cu atît legătura conjugală slăbește mai mult; cu cît sînt mai mulți bogați și săraci, cu atît sînt mai puțini părinți și soți. Stăpînul și sclavul nu mai au familie, fiecare din cei doi vede numai starea sa.

Vreți să preveniți abuzurile și să faceți căsătorii fericite? Înăbușiți prejudecățile, uitați instituțiile omenești și consultați natura. Nu uniți oameni care nu se potrivesc decît într-o condiție dată și care nu s-ar mai potrivi odată schimbată această condiție, ci numai oameni care s-ar potrivi în orice situație s-ar afla, în orice țară ar locui, de orice rang ar putea fi. Nu spun că raporturile convenționale ar fi indiferente în căsătorie, dar spun că influența raporturilor naturale este atît de puternică asupra celorlalte, încît aceasta este cea care decide soarta vieții și că o atare potrivire a gusturilor, a firii, a sentimentelor, a caracterelor este cea care va trebui să determine pe un părinte înțelept, fie el print, fie el monarh, să dea băiatului fără șovăire fata cu care ar avea toate aceste potriviri, chiar dacă ea ar fi născută într-o familie neonestă, chiar dacă ar fi fata unui călău. Da, susțin că, oricîte nenorociri ar cădea pe capul a doi soți strîns uniți, vor simți mai multă fericire plîngînd împreună. decît ar avea-o, cu toate bunătățile din lume, otrăviți de dezbinarea inimilor lor.

Așadar, în loc de a alege din copilărie o soție pentru Emil al meu, am așteptat să cunoască pe cea care i se potrivește. Nu eu sînt acela care face această alegere, ci natura; grija mea este să găsesc alegerea pe care a făcut-o. Grija mea, spun a mea, nu a tatălui, căci încredin-

---

470) Starea civilă=starea socială (civilizată) Acest pasaj este de o importanță deosebită pentru înțelegerea adevăratei poziții pe care o ia Rousseau față de civilizație, ca și pentru înlăturarea unor răstălmăciri eronate și false cu privire la o pretinsă pledoarie de întoarcere la starea primitivă a omenirii.

471) Anume: condițiile *sociale*.

țîndu-mi fiul. mi-a cedat locul său și-l înlocuiesc în drepturile sale; eu sînt adevăratul tată al lui Emil, eu l-am făcut om. As fi refuzat să-l cresc dacă n-aș fi avut puterea să-l însor după alegerea sa. adică după a mea Numai plăcerea de a face un om fericit poate plăti ceea ce faci pentru alții pînă în starea de a deveni fericit.

Să nu credeți însă că. pentru a găsi soția lui Emil, am așteptat pînă să fie el în stare s-o caute. Această prefăcută căutare nu este decît un pretext pentru a-l face să cunoască femeile, ca să simtă mai bine cît prețuiește aceea care i se potrivește. Sofia e găsită de multă vreme; poate că Emil a și văzut-o: însă nu o recunoaște decît la timpul potrivit.

Deși egalitatea condițiilor[472]) nu ar fi necesară căsătoriei, cînd această egalitate se adaugă celorlalte potriviri, le dă acestora un preț nou; ea nu se pune în balanță cu nici una, dar cînd tot restul este egal, ea face să se aplece balanța.

Un bărbat, afară numai dacă n-ar fi monarh, nu poate să-și aleagă o femeie din orice stare; căci chiar dacă n-ar avea prejudecăți, le va întîlni la ceilalți; iar dacă i-ar conveni cutare fată, nu ar obține-o din această cauză Există, așadar, maxime de prudență care trebuie să limiteze căutările unui părinte judicios. El nu trebuie să caute a da elevului său o soție mai presus de rangul său, fiindcă acest lucru nu depinde de el Chiar dacă ar putea, nu ar trebui s-o voiască; căci ce importanță are rangul pentru tînăr, cel puțin pentru al meu? Și totuși, urcîndu-se, se expune la mii de rele reale pe care le va simți toată viața. Zic chiar că nu trebuie să vrea să compenseze bunuri de diferite naturi, ca noblețea și averea, pentru că fiecare din cele două pune mai puțin preț pe cealaltă și nu se pot amesteca; mai mult, nu se învoiesc nici asupra valorii lor comune; în fine, preferința pe care o dă fiecare bunurilor aduse pregătește discordia între două familii și adesea între doi soți.

Este apoi foarte diferit pentru ordinea familiei cînd bărbatul face o legătură deasupra sau sub starea lui socială. Primul caz e cu totul contrar rațiunii; al doilea e mai conform acesteia. De vreme ce familia nu ține de societate decît prin capul ei, starea acestui cap e cea care rînduiește starea întregii familii. Cînd se însoțește cu o femeie de rang inferior, nu se coboară, ci o înalță pe soția sa; dimpotrivă, luînd o femeie de rang mai înalt ca el, o coboară, fără a se înălța pe sine. Astfel, în primul caz există bine fără rău, iar în al doilea rău fără bine. Mai mult, este în ordinea naturii ca femeia să asculte de bărbat. Deci, cînd o ia dintr-un rang inferior, ordinea naturii și a societății se potrivesc și totul merge bine. Este contrar acesteia cînd, luînd-o de deasupra lui[473]), bărbatul se pune în situația de a-și prejudicia dreptul sau recunoștința și de a fi nerecunoscător sau disprețuit. Atunci femeia, pretinzînd să aibă autoritatea, se face tiranul capului familiei, iar stăpînul, devenit sclav, ajunge creatura cea mai ridicolă și cea mai mizerabilă. Așa sînt acei nenorociți favoriți pe care regii Asiei îi onorează și-i chinuiesc cu înru-

---

472) Cf nota noastră (471).

473) Adică dintr-o stare socială mai „înaltă“ decît starea sa.

direa și care, se spune, pentru a dormi cu nevestele lor nu îndrăznesc să se urce în pat decît pe la picioare[474]).

Mă aștept ca mulți dintre cititori, amintindu-și că am atribuit femeii un talent natural pentru a conduce pe bărbat, să mă acuze aici de contradicție, totuși ei s-ar înșela. Este mare deosebire între a-și aroga dreptul de a comanda și de a conduce pe cel care comandă. Stăpînirea femeii este stăpînirea blîndeții, iscusinței, delicateții; ordinele ei sînt mîngîieri, amenințările sînt plînsete. Ar trebui să domnească în casă ca un ministru în stat, făcînd să i se comande ceea ce vrea ea să facă. În acest sens se observă că cele mai bune căsnicii sînt cele în care femeia are mai multă autoritate. Cînd însă ea nu mai recunoaște vocea conducătorului, cînd vrea să-i răpească drepturile și să comande ea însăși, din această dezordine nu rezultă niciodată decît mizerie, scandal și dezonoare.

Rămîne alegerea între cele din starea sa și cele inferioare; cred că trebuie făcută oarecare rezervă în privința acestora din urmă; căci e greu de găsit în drojdia poporului o soție capabilă să facă fericirea unui om cinstit: nu pentru că oamenii din rangurile din urmă ar fi mai vicioși decît cei din primele, ci pentru că ei au mai puține idei despre ceea ce este frumos și cinstit și pentru că nedreptatea celorlalte stări face pe aceasta să vadă dreptatea în însăși viciile sale.

Omul nu prea gîndește în mod natural. Gîndirea este o artă pe care o învață ca oricare alta și chiar mai greu. Nu cunosc pentru amîndouă sexele decît două clase în realitate deosebite: una a inșilor care gîndesc, alta a inșilor care nu gîndesc, iar această deosebire vine aproape exclusiv din educație. Un bărbat aparținînd primei din aceste două clase nu trebuie să-și caute soția în cealaltă, pentru că-i va lipsi cel mai mare farmec al societății cînd el, avînd o soție, e silit să gîndească singur. Oamenii care își petrec viața întreagă numai muncind pentru a trăi n-au altă idee decît pe cea a muncii sau a interesului lor și tot spiritul pare că le stă în vîrful brațelor. Această ignoranță nu dăunează nici cinstei, nici bunelor moravuri; adesea chiar le servește: deseori, tot reflectînd, te împaci cu îndatoririle tale și sfîrșești prin a pune cuvinte goale în locul lucrurilor. Conștiința este cel mai luminat dintre filosofi: nu este nevoie să cunoști *Oficiile* lui Cicero[475]) ca să fii om de bine; iar femeia cea mai cinstită din lume poate să știe mai puțin ce este cinstea. Dar nu este mai puțin adevărat că numai un spirit cultivat este plăcut în societate și e un lucru trist pentru un tată de familie, care se simte bine în casa lui, să fie nevoit să se închidă în sine însuși și să nu poată fi înțeles de nimeni.

Afară de aceasta, cum își va crește copiii o femeie care n-are deloc obiceiul de a gîndi? Cum va deosebi ea ce le este potrivit? Cum îi va îndrepta spre virtuți pe care nu le cunoaște și spre merite despre care n-are nici o idee? Nu va ști decît să-i laude sau să-i amenințe, să-i facă

---

[474]) Este necesar să subliniem acest pasaj în care se zugrăvește tabloul respingător al raporturilor ce se pot stabili între soți înăuntrul unei familii dintr-o societate care are drept bază împărțirea pe clase.

[475]) Marcus Tullius Cicero, *De officiis* (Despre îndatoriri), București, Ed. științifică, 1957.

obraznici sau sfioși; va face din ei sau maimuțe manierate, sau ștrengari zvăpăiați; niciodată însă, spirite distinse si nici copii așezați.

Nu este deci potrivit ca un bărbat cu educație să ia o nevastă care nu are nici o educație, în consecință dintr-un rang social unde nici n-ar putea s-o dobîndească. Aș prefera însă de o sută de ori mai mult o fată simplă și crescută grosolan, decît o fată sfîntă și cu spirit, care ar stabili în casa mea un tribunal de literatură, al cărei președintă s-ar face ea. O femeie prea învățată este nenorocirea soțului său, a copiilor, a prietenilor, a servitorilor săi, a tuturora. De la sublima înălțime a frumosului său geniu, disprețuiește toate datoriile femeii și începe totdeauna prin a se face bărbat în felul domnișoarei de Lenclos. În afară de casă, e totdeauna ridicolă și criticată pe drept, căci nu poți să nu fii ridicol de îndată ce ieși din starea ta și nu ești făcut pentru aceea în care vrei să treci. Toate aceste femei cu talente deosebite nu se impun niciodată decît proștilor. Se cunoaște totdeauna artistul sau prietenul care ține condeiul sau pensula cînd ele lucrează. Se cunoaște cine e literatul discret care le dictează în secret prezicerile lor. Toată această șarlatanie este nedemnă de o femeie cinstită. Dacă ar avea talente adevărate, pretenția sa le-ar deprecia. Demnitatea sa este să fie necunoscută; mîndria sa stă în stima soțului ei: plăcerile sale constau în fericirea familiei. Mă refer la tine, cititorule, fii de bună credință. Despre care din două femei îți vei face o părere mai bună și o vei respecta mai mult: pe cea pe care o vei găsi ocupată cu grijile menajului, înconjurată de un cîrd de copii, sau pe cea care o vei afla scriind versuri la măsuța de toaletă, înconjurată de broșuri de tot felul și de bilețele de toate culorile? Orice fată literată ar rămîne toată viața fată dacă nu ar fi pe pămînt decît oameni cuminți:

Quaeris cur nolim te ducere, Galla? diserta es[476])

După aceste considerații vine cea a înfățișării; aceasta este cea dintîi care frapează și ultima care ar trebui să facă acest lucru, însă nu putem să n-o luăm deloc în seamă. De marea frumusețe mi se pare că ar trebui mai curînd să fugi decît s-o cauți în căsătorie. Frumusețea se uzează repede prin posesiune; după șase săptămîni nu mai înseamnă nimic pentru posesor, însă primejdiile sale durează atît timp cît durează și ea. Dacă o femeie frumoasă nu este cel puțin un înger, bărbatul său este cel mai nenorocit dintre oameni; dar chiar dacă ar fi un înger, cum ar putea ea împiedica să nu fie necontenit înconjurată de dușmani? Dacă extrema urîțenie n-ar fi dezgustătoare, aș prefera-o extremei frumuseți; căci peste cîtva timp și una, și alta nu mai înseamnă nimic pentru bărbat, frumusețea devine un inconvenient și urîțenia un avantaj. Urîțenia însă care produce dezgust este cea mai mare dintre nenorociri; în loc să dispară, acest sentiment crește necontenit și se schimbă în ură. O asemenea căsătorie este un infern; mai bine să moară decît să trăiască uniți în acest fel.

Urmăriți, în toate, calea de mijloc, fără a excepta nici chiar frumusețea. Trebuie să preferi o figură plăcută și amabilă care nu inspiră iu-

---

[476]) Din Marțial, XI, 20. *Întrebi, Galla, de ce nu vreau să te iau de soție? Ești prea învățată.*

bire. ci simpatie; ea nu este dăunătoare pentru bărbat, iar avantajul devine cîştig comun. Graţiile nu se uzează ca frumuseţea; ele au viaţă, se reînnoiesc fără încetare şi, la capătul a treizeci de ani de căsătorie, o femeie cinstită şi cu graţii place bărbatului ei ca şi în prima zi.

Acestea sînt reflecţiile care m-au determinat în alegerea Sofiei. Elevă a naturii, ca şi Emil, e făcută pentru el mai mult decît pentru oricare altul; ea va fi femeia bărbatului. Este egala lui prin naştere şi prin merit, inferioară prin avere. Nu te încîntă la cea dintîi privire, dar în fiecare zi devine mai plăcută. Farmecul ei cel mai mare se face simţit treptat; nu se manifestă decît în intimitatea întîlnirii şi bărbatul ei îl va simţi mai mult decît oricine pe lume. Educaţia ei nu este nici strălucitoare, nici neglijată; are gust fără studiu, talent fără artă, judecată fără cunoştinţe. Spiritul ei nu e plin de cunoştinţe, dar e cultivat ca să înveţe; e un pămînt bine pregătit, care nu aşteaptă decît sămînţa ca să rodească. N-a citit niciodată vreo carte afară de Barreme[477]) şi Telemac, care i-au căzut întîmplător în mînă; dar o fată capabilă să se pasioneze după Telemac poate să aibă oare inima lipsită de sentimente şi spiritul de delicateţe? O, drăguţă ignorantă! Fericit cel destinat să te instruiască. Ea nu va fi profesorul bărbatului ei, ci discipolul lui; departe de a voi să-l supună gusturilor sale. ea le va lua pe ale lui. Ea va preţui mai mult pentru el aşa decît dacă ar fi fost savantă; va avea plăcerea s-o înveţe de toate. În fine, e timpul să se vadă; să căutăm să-i apropiem.

Plecăm din Paris trişti şi visători. Acest loc de flecăreală nu este oraşul nostru. Emil îndreaptă o privire dispreţuitoare spre acest mare oraş şi spune cu ciudă: Cîte zile pierdute cu zadarnice căutări! Ah! Nu e aici soţia inimii mele. Dragă prietene, o ştiai bine, însă nu-ţi pasă de timpul meu, iar suferinţele mele te fac prea puţin să suferi. Îl privesc fix şi-i zic fără să mă tulbur: Emil, crezi ceea ce spui? Deodată îmi sare de gît mişcat şi mă strînge în braţe fără să răspundă: acesta e răspunsul lui întotdeauna cînd nu are dreptate.

Iată-ne pe cîmpii ca nişte adevăraţi cavaleri rătăcitori, nu ca acei care caută aventurile, ci, dimpotrivă, fugind de ele, părăsind Parisul; imităm însă destul mersul lor rătăcitor, neegal, aci alergînd, aci mergînd la pas. Acei care au urmărit practica mea i-au putut pătrunde spiritul. Nu-mi imaginez nici un cititor care, cunoscîndu-ne obiceiurile, să ne presupună pe amîndoi moţăind într-o trăsură de poştă bine închisă, mergînd fără a vedea nimic, fără a observa nimic, desfiinţînd intervalul dintre plecare şi sosire şi pierzînd vremea în fuga călătoriei noastre pentru a o economisi.

Oamenii zic că viaţa e scurtă şi văd că ei se forţează s-o facă astfel. Neştiind s-o întrebuinţeze, se plîng de repeziciunea timpului si văd că el se scurge foarte încet, după voia lor. Totdeauna cu gîndul numai la scopul la care rîvnesc, ei văd cu regret depărtarea care-i desparte de el: unul ar vrea să fie deja mîine, altul luna viitoare, altul peste zece ani; nici unul nu vrea să trăiască azi; nici unul nu e mulţumit de ora prezentă, toţi o găsesc că trece prea repede. Cînd se plîng că timpul curge

---

[477]) Bertrand-François Barrème (1640—1703), matematician francez, autor al unei răspîndite lucrări de aritmetică.

prea repede, mint: ar plăti bucuros să-l accelereze: și-ar da bucuros toată averea ca să-și consume toată viața și poate că nu există unul care să nu-și fi redus anii la puține ore, dacă ar fi avut puterea să înlăture, după voie, pe cele apăsătoare și, din cauza nerăbdării, pe cele care-l despart de momentul dorit. Cutare își petrece jumătate de viață mergînd de la Paris la Versailles și de la Versailles la Paris, de la oraș la țară și de la țară la oraș, de la un cartier la altul, și ar fi foarte încurcat de orele sale dacă n-ar deține secretul de a le pierde astfel; se depărtează înadins de afacerile sale pentru a merge să le caute: sau i se pare că dobîndește timpul pe care-l folosește și cu care nu ar ști ce să facă altfel, sau, dimpotrivă, aleargă pentru a alerga și se urcă în trăsura poștei fără alt scop decît pentru a se înapoia la fel. Muritorilor, nu veți înceta niciodată să calomniați natura? De ce vă plîngeți că viața e scurtă, cînd ea nu este atît de scurtă pe cît o doriți voi? Dacă e vreunul printre voi care știe să-și tempereze îndeajuns dorințele pentru a nu dori ca timpul să treacă, acela nu va găsi viața prea scurtă A trăi și a se bucura va fi pentru el același lucru și, dacă ar trebui să moară tînăr, va muri sătul de zile.

Chiar dacă n-aș avea decît acest avantaj în metoda mea, ea ar trebui prin aceasta să fie preferată oricărei alteia. Nu l-am crescut pe Emil al meu nici pentru a dori, nici pentru a aștepta, ci pentru ca el să se bucure de viață, iar cînd el își poartă dorințele dincolo de prezent, n-o face cu o ardoare atît de nestăpînită încît să-l supere încetineala timpului. El nu se va bucura numai de plăcerea de a dori, ci de aceea de a merge la obiectul dorit; iar pasiunile sale sînt atît de temperate încît el este totdeauna mai mult acolo unde se găsește decît acolo unde va fi.

Nu călătorim deci ca niște curieri, ci ca niște călători. Nu ne gîndim la cele două capete, ci la intervalul care le separă. Călătoria însăși e o plăcere pentru noi N-o facem șezînd triști și ca niște întemnițați într-o mică colivie bine închisă. Nu călătorim nici cu moliciune și nici cu tihna femeiască. Nu ne lipsim nici de aerul liber sau de vederea lucrurilor care ne înconjoară, nici de comoditatea de a le admira în voie cînd ne place Emil nu se va urca niciodată într-o trăsură de poștă și nu va alerga niciodată dacă nu e grăbit. Dar ce l-ar face vreodată pe Emil să fie grăbit? Un singur lucru, dorința de a se bucura de viață. Trebuie să mai adaug și aceea de a face bine cînd o poate? Nu, căci aceasta înseamnă a se bucura de viață.

Nu concep decît un singur fel de a călători mai plăcut decît de a merge călare: este mersul pe jos. Mergi la momentul potrivit, îți alegi momentul plecării, te hotărăști după voie, faci mai mult sau mai puțin exercițiu, după cum vrei. Observi tot ținutul; te întorci la dreapta și la stînga, examinezi tot ceea ce te interesează: te oprești la toate punctele de unde poți vedea ceea ce dorești. Vezi un rîu? Mergi pe marginea lui; o pădure stufoasă? Te răcorești la umbra ei; o peșteră? O vizitezi; o carieră? Cercetezi mineralele. Oriunde îmi place, stau. În momentul cînd m-am plictisit, plec. Nu depind nici de cai, nici de vizitiu. N-am nevoie să aleg drumuri bătute, șosele ușoare; trec ori pe unde poate să treacă un om; văd tot ceea ce poate vedea un om și, nedepinzînd decît de mine însumi, mă bucur de toată libertatea de care se poate bucura un om Dacă mă oprește vremea rea și mă cuprinde plictiseala, iau cai. Dacă

sînt obosit.. dar Emil nu obosește deloc. el e robust. de ce s-ar obosi? Nu e nicidecum grăbit Dacă se oprește. cum s-ar putea plictisi? Duce cu sine peste tot ceea ce-l distrează. Intră la un meșter, lucrează: își exercită brațele ca să-și odihnească picioarele.

A călători pe jos înseamnă a călători ca Tales, Platon, Pitagora. Cu greu poți înțelege cum un filosof se poate hotărî să călătorească altfel și să se lipsească de cercetarea bogățiilor pe care le întîlnește în drum și pe care pămîntul i le expune privirilor sale. Cine, căruia îi place puțin agricultura, nu va voi să cunoască produsele specifice climatului, ținuturilor prin care trece și felul de a le cultiva? Cine, avînd puțin gust pentru istoria naturală. se poate hotărî să treacă printr-o cîmpie fără s-o examineze, pe lîngă o stîncă fără s-o cioplească, prin munți fără să adune plante, pe lîngă pietre fără să caute fosile? Filosofii voștri de salon studiază istoria naturală în cabinete: au lucrușoare drăgute, știu nume, dar n-au nici o idee despre natură. Cabinetul lui Emil e însă mai bogat decît al regilor; acest cabinet este pămîntul întreg. Fiecare lucru e pus la locul lui; naturalistul care are grijă de ele le-a așezat în cea mai bună ordine; Daubenton[478]) n-ar fi făcut mai bine.

Cîte plăceri deosebite se culeg prin acest mod plăcut de a călători în afară de faptul că sănătatea se întărește, dispoziția se înveselește Am văzut totdeauna pe cei care călătoresc în trăsuri bune și moi că sînt visători, triști, morocănoși sau suferinzi, iar pietonii totdeauna veseli, ușori, mulțumiți de orice. Ce veselie cînd te apropii de conac! Ce gustos pare un prînz grosolan! Cu ce plăcere te odihnești la masă! Ce bine dormi într-un pat rău! Cînd nu vrei decît să ajungi undeva, poți alerga în trăsura de poștă; cînd însă vrei să călătorești, trebuie să mergi pe jos.

Dacă înainte de a fi făcut cincizeci de leghe în modul pe care mi-l imaginez, Sofia nu e uitată, trebuie să fiu nepriceput sau Emil să fie puțin curios; căci, avînd atîtea cunoștințe elementare, e greu să nu fie tentat să dobîndească și mai multe Nu ești curios decît în măsura în care ești instruit; el știe în adevăr destul pentru a voi să învețe.

Totuși, un obiect atrage pe celălalt și noi înaintăm mereu. Pentru primul nostru drum am stabilit un capăt depărtat; pretextul e ușor de găsit. Ieșind din Paris, trebuie mers să căutăm departe o femeie.

Într-o zi, după ce ne-am rătăcit mai mult ca de obicei prin văi și munți, unde nu se vedea nici un drum, n-am știut să regăsim drumul nostru. Puțin ne pasă, toate drumurile sînt bune dacă poți ajunge; trebuie însă să ajungi undeva cînd ți-e foame. Din fericire, găsim un țăran care ne duce în coliba lui: mîncăm cu mare poftă din prînzul său sărac. Văzîndu-ne atît de obosiți, atît de flămînzi, ne zise: Dacă bunul Dumnezeu v-ar fi condus de partea cealaltă a dealului ați fi fost mai bine primiți ... ați fi găsit o casă liniștită ... oameni foarte miloși ... oameni atît de buni! ... n-au inima mai bună decît mine, însă sînt mai bogați, deși se spune că altădată erau și mai bogați ... ei nu sînt strîmtorați, slavă Domnului, și, regiunea simte prisosul lor.

---

478) Louis-Jean-Marie Daubenton (1716—1799), naturalist francez, colaborator al lui Buffon.

La aceste cuvinte despre oameni buni, inima bunului Emil se însenină. Prietene, îmi zise, privindu-mă, să mergem la casa aceea ai cărei stăpîni sînt binecuvîntati în împrejurimi; aş fi bucuros să-i văd. Poate vor vrea si ei să ne vadă Sînt sigur că ne vor primi bine; dacă sînt de-ai noştri, noi vom fi de-ai lor.

Cu casa bine indicată. plecăm, rătăcim prin pădure, pe drum ne surprinde o ploaie mare: dar ea ne întîrzie fără să ne oprească. În fine, ne descurcăm şi seara ajungem la casa desemnată. În cătunul care o înconjoară, această singură casă. deşi simplă, are oarecare înfăţişare. Ne prezentăm. cerem ospitalitate. Vorbim cu stăpînul; el ne puse întrebări, însă politicos; fără să-i spunem scopul călătoriei noastre, îi spunem scopul ocolului nostru. El a păstrat din vechea sa bogăţie uşurinţa de a cunoaşte starea inşilor după manierele lor: cine a trăit în lumea mare se înşală rar în această privinţă: cu acest paşaport sîntem admişi.

Ni se arată un apartament foarte mic, însă curat şi comod: se face focul, găsim rufe, haine, tot ce ne trebuie. Ce, zise Emil surprins, ai spune că am fost aşteptati! Ţăranul avea dreptate. Ce atenţie! Ce bunătate' Ce prevedere! Şi pentru nişte necunoscuţi! Cred că sîntem în vremea lui Homer. Fii sensibil, la toate acestea, îi spun, însă nu te mira. Peste tot unde vin rar străini, ei sînt bine primiţi; nimic nu te face mai ospitalier decît faptul de a avea rareori această ocazie; afluenţa musafirilor distruge ospitalitatea. În timpul lui Homer nu se prea călătorea; iar călătorii erau bine primiţi pretutindeni. Poate că sîntem singurii trecători care au fost văzuţi pe aici în tot acest an. Nu-mi pasă, reluă el, faptul chiar de a şti să primeşti musafiri şi să-i primeşti totdeauna bine este o laudă.

După ce ne-am uscat şi ne-am potrivit hainele, ne ducem să întîlnim pe stăpînul casei; el ne prezintă nevestei sale; ea ne primeşte nu numai cu politeţe, ci cu bunătate. Se uită cu grijă la Emil. O mamă, în situaţia ei, vede rar fără nelinişte sau cel puţin fără curiozitate intrînd în casa ei un bărbat de această vîrstă.

De dragul nostru se grăbesc cu masa. Intrînd în sufragerie vedem cinci tacîmuri; ne aşezăm, un loc rămîne gol. Intră o fată tînără, face o mare reverenţă şi se aşază cu modestie fără să vorbească. Emil, preocupat de mîncare sau de răspunsurile pe care trebuia să le dea, o salută, vorbeşte şi mănîncă. Principalul scop al călătoriei sale este atît de departe de gîndul său că se crede şi foarte departe de sfîrşit. Conversaţia se desfăşoară asupra rătăcirii călătorilor. Domnule, îi zice stăpînul casei, îmi păreţi un tînăr amabil şi cuminte. Şi aceasta mă face să mă gîndesc că ai sosit aici, dumneata şi guvernorul dumitale, obosiţi şi muiaţi, ca Telemac şi Mentor în insula lui Calypso[479]). E adevărat, răspunde Emil, că găsim aici ospitalitatea lui Calypso. Mentorul său adaugă: Şi farmecele Eucharisei. Însă Emil care cunoştea *Odiseea*, dar nu a citit pe *Telemac*, nu ştie cine este Eucharis.[480]) O văd pe tînăra fată roşindu-se pînă în albul

---

479) Telemac, fiul lui Ulise, plecînd în căutarea tatălui său, despre care aflase că se îndreaptă spre patrie după căderea Troiei, ajunse în rătăcirile lui în insula nimfei Calypso care-l cuceri cu iubirea ei puternică Telemac era însoţit de Mentor, preceptorul său, care nu era altcineva decît zeiţa Minerva deghizată.

480) Vezi nota de mai sus despre *Aventurile lui Telemac* de Fénelon.

ochilor, uitîndu-se în farfurie și neîndrăznind să răsufle. Mama, care-i observă strîmtorarea, face semn tatălui şi acesta schimbă conversaţia Vorbind despre singurătatea sa, pe nesimțite începe să povestească despre întîmplările care l-au adus aici, despre nenorocirile vieţii lui, de statornicia soţiei, mîngîierile pe care le-au aflat în unirea lor, viaţa dulce și liniștită pe care o duc în retragerea lor, fără să spună nici un cuvînt despre fată; toate acestea formează o povestire plăcută și mișcătoare pe care n-o poţi asculta fără interes. Emil, impresionat și înduioșat, încetează să mănînce pentru a asculta. În fine, în momentul în care cel mai cinstit dintre bărbaţi vorbea cu mai multă plăcere despre atașamentul celei mai demne dintre soţii, tînărul călător, uitîndu-se pe sine, strînge cu o mînă mîna bărbatului și cu cealaltă pe a femeii asupra căreia se apleacă cu emoţie, udînd-o cu lacrimi. Vioiciunea naivă a tînărului încîntă pe toată lumea, însă fata, mai sensibilă ca oricine la acest semn de bunătate a inimii, crede că-l vede pe Telemac înduioșat de nenorocirile lui Filoctet[481]). Se uită pe furiș la el pentru a-i examina mai bine figura; nu găsește nimic care să dezmintă comparaţia. Înfăţișarea așa de deschisă arăta libertatea fără aroganţă: manierele lui sînt vii, fără a fi zvăpăiate sensibilitatea îi face privirea mai dulce, fizionomia mai atrăgătoare: văzîndu-l că plînge, tînăra era gata să izbucnească în lacrimi. În condiţiile unui pretext atît de frumos, o rușine ascunsă o reţine: își reproșează lacrimile care dădeau aproape să treacă pragul ochilor, ca și cum ar fi rău să plîngă pentru familia sa.

Mama ei, care de la începutul mesei n-a încetat s-o ţină sub atenţie, îi vede stinghereala, de care o scapă trimiţînd-o să aducă ceva. După un minut, fata se întoarce, dar cu o mină atît de proastă încît tulburarea este vizibilă pentru toţi. Mama îi zice cu blîndeţe: Sofia, liniștește-te; nu mai plînge mereu nenorocirile părinţilor tăi Tu, care ești mîngîierea lor, nu fi mai simţitoare decît ei.

La acest nume de Sofia aţi fi putut vedea pe Emil tresărind. Impresionat de un nume atît de scump, se ridică speriat și aruncă o privire lacomă asupra aceleia care îndrăznește să-l poarte. Sofia, o Sofia! Tu ești cea pe care o caută inima mea? Tu ești iubita inimii mele? O observă, o admiră cu un fel de frică și de neîncredere. Nu vede exact figura pe care și-o închipuise; nu știe dacă cea pe care o vede valorează mai mult sau mai puţin. Îi studiază fiecare trăsătură, îi spionează fiecare mișcare, fiecare gest; găsește pentru toate mii de interpretări confuze. Și-ar da jumătate din viaţă pentru ca ea să vrea să spună un singur cuvînt. Mă privește îngrijorat și tulburat; ochii lui mă întreabă deodată o sută de lucruri, îmi fac o sută de reproșuri. Pare a-mi zice cu fiecare privire: Călăuzește-mă cît mai e timp; dacă inima mea se dă și se înșală, n-aș mai putea trăi.

Nu e om în lume care să știe să se prefacă mai puţin decît Emil. Cum s-ar putea preface în momentul celei mai mari tulburări din

---

481) Cf. *Telemac* al lui Fenélon, cartea XII, în care se povestește cum Filoctet, unul din conducătorii grecilor în războiul troian, rănindu-se cu una din săgeţile otrăvite primite de la Hercule, stătu zece ani părăsit, în insula Lemnos, unde a fost găsit de Ulise și Diomede.

viata sa, între patru spectatori care-l examinează și dintre care cel care pare mai distrat este în realitate cel mai atent? Tulburarea sa nu scapă cîtuși de puțin ochilor pătrunzători ai Sofiei: aceștia îi arată, dealtfel, că ea este obiectul privirilor lui: ea vede că această neliniște nu e încă amor; dar ce-i pasă? El se ocupă de ea: ea ar fi nenorocită dacă s-ar ocupa fără urmări.

Mamele au ochi ca și fetele lor si, în plus, experiență. Mama Sofiei zîmbește de succesul proiectelor noastre. Citește în inima celor doi tineri și vede că e momentul să hotărască pentru noul Telemac: face pe fiică-sa să vorbească. Fiica sa, cu blîndețea ei naturală, răspunde pe un ton timid care are și mai mult efect. La primul sunet al acestei voci, Emil e zguduit· e Sofia, nu se mai îndoiește. Și chiar dacă n-ar fi ea, ar fi prea tîrziu ca să dea înapoi.

Farmecele acestei încîntătoare fete încep să năvălească valuri-valuri în inima lui, iar el să înghită în sorbituri mari otrava cu care îl amețește. Nu mai vorbește, nu mai răspunde; nu vede decît pe Sofia; nu aude decît pe Sofia: dacă zice ea un cuvînt, el deschide gura; dacă ea își lasă ochii în jos, îi lasă și el; dacă o vede oftînd, oftează și el; parcă sufletul Sofiei îi dă viață. Cum s-a schimbat inima lui în cîteva momente! Acum nu mai e rîndul Sofiei să tremure, ci al lui Emil. Adio libertate, naivitate, franchețe. Încurcat, zăpăcit, temător, nu mai îndrăznește să privească în jurul lui, de frică să nu se vadă observat. Rușinat că e descoperit, ar vrea să se facă nevăzut de toată lumea pentru a o observa pe săturate, fără să fie văzut. Sofia, dimpotrivă, se liniștește văzînd teama lui Emil; își simte triumful și se bucură.

Nol mostra già, ben che in suo cor ne rida[482])

Ea nu și-a pierdut cumpătul; însă cu toată această înfățișare modestă și cu acești ochi lăsați în jos, inima sa duioasă palpită de bucurie și îi spune că Telemac a fost găsit.

Intrînd aici în detaliile prea naive și poate prea simple ale nevinovatului lor amor, unii le vor privi drept un joc frivol și vor greși. Nu se ține seama îndeajuns de influența pe care trebuie s-o aibă cea dintîi legătură a unui bărbat cu o femeie pentru viața unuia și a altuia. Nu se observă că prima impresie, tot atît de vie ca cea a amorului sau a înclinării care-i ține loc are urmări depărtate, al căror lanț nu se vede deloc în scurgerea anilor, dar care nu încetează să acționeze pînă la moarte. În tratatele de educație ni se dau flecăreli zadarnice și pedante despre închipuitele datorii ale copiilor, dar nu ni se spune nici un cuvînt despre partea cea mai importantă și cea mai grea a oricărei educații, anume criza care servește de trecere de la copilărie la starea de om. Dacă am putut face ca aceste încercări să fie utile în vreun loc oarecare, aceasta va fi mai ales pentru că m-am extins foarte pe larg asupra acestei părți esențiale, omisă de toți ceilalți și pentru că nu m-am dat bătut în această întreprindere de false sfiiciuni, nici de dificultăți de limbă[483]). Dacă

[482]) Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, IV, 33: *Ea* (Armidia, vrăjitoarea care se duce în tabăra dușmanilor, *n.n.*) *se preface că nu vede, deși în sufletul ei surîde.*

[483]) Se înțelege că e vorba de încercările sintetizate în *Emil.*

am spus ceea ce trebuie să se facă, am spus ceea ce a trebuit să spun. îmi pasă foarte puțin dacă am scris un roman. E un roman destul de frumos cel al naturii omenești. Dacă nu se găsește decît în această scriere, este oare greșeala mea? Ea ar trebui să fie istoria speciei mele: voi care o depravați sînteți cei care faceți un roman din cartea mea.

O altă considerație care întărește pe cea dintîi este aceea că aici nu e vorba de un tînăr deprins din copilărie cu frica, cu lăcomia, cu invidia, cu orgoliul și cu toate pasiunile care servesc de instrumente educațiilor comune, că e vorba de un tînăr care nu este numai la cel dintîi amor, ci la cea dintîi pasiune, indiferent de natura ei; de această pasiune, unică poate, pe care o va simți puternic în tot timpul vieții sale, depinde forma ultimă pe care trebuie s-o ia caracterul său Felul său de a gîndi. sentimentele sale, gusturile sale fixate de o pasiune durabilă vor dobîndi o consistență care nu le va mai permite să se altereze.

Este de închipuit că după o asemenea seară, Emil și cu mine nu am petrecut întreaga noapte dormind Cum! Singura potrivire a unui nume să aibă atîta putere asupra unui om înțelept? Nu există decît o Sofie pe lume? Se aseamănă ele toate la suflet, ca la nume? Toate pe cîte le va vedea vor fi ale sale? Este oare nebun să se pasioneze astfel pentru o necunoscută căreia nu i-a vorbit niciodată? Așteaptă, tinere, cercetează, observă. Nu știi încă la cine ești și vorbești de parcă te-ai crede deja în casa ta.

Nu e timpul lecțiilor și acestea nu sînt făcute pentru a fi ascultate. Ele nu vor face decît să dea tînărului un nou interes pentru Sofia prin dorința de a-și justifica înclinarea. Această potrivire de nume, această întîlnire pe care o crede întîmplătoare, chiar rezerva mea nu fac decît să-i irite agitația: Sofia i se pare acum mai vrednică de stimă și e sigur că mă va face s-o iubesc.

Sînt sigur că Emil, îmbrăcat în haina sa de călătorie, va căuta a doua zi să se dichisească mai cu grijă. Nu a întîrziat să facă acest lucru. Am rîs însă de graba sa de a-și potrivi din rufele casei. Îi înțeleg gîndul; găsesc cu plăcere că el caută să pregătească o întoarcere pentru a înapoia lucrurile și apoi un fel de corespondență care să-i dea dreptul să trimită cîteodată ceva și să mai revină pe acolo.

Mă așteptam s-o găsesc și pe Sofia, la rîndul său, mai gătită; m-am înșelat. Această cochetărie vulgară e bună pentru cei care nu vor decît să placă. Aceea a adevăratei iubiri e mai rafinată; are cu totul alte pretenții. Sofia e îmbrăcată și mai simplu decît în ajun și chiar mai neîngrijit, deși cu o curățenie scrupuloasă. Nu văd cochetărie în această neglijență, pentru că văd în ea prefăcătorie Sofia știe bine că o găteală mai căutată este o declarație; dar nu știe că o găteală mai neîngrijită este o altă declarație; ea arată că nu te mulțumești să placi prin găteală, că vrei să placi și prin persoana ta. Ei! Ce-i pasă celui care iubește cum te îmbraci, dacă vede că te ocupi de el? De-acum, sigură pe stăpînirea ei, Sofia nu se mărginește să încînte ochii lui Emil prin farmecele sale dacă inima nu le caută; nu-i este de ajuns să le vadă, ar vrea ca el să i le bănuiască. Nu a văzut oare destul pentru ca să fie silit să ghicească restul?

Cred că în timpul conversației noastre din această noapte, Sofia și mama ei nu au rămas mute; vor fi fost mărturisiri smulse, sfaturi date.

A doua zi ne adunăm mai bine pregătiţi. Nu sînt nici douăsprezece ore de cînd tinerii noştri s-au văzut, nu şi-au spus nici un singur cuvînt şi îi observi că se şi înţeleg. Apropierea lor nu e familiară, este încurcată, timidă: nu-şi vorbesc deloc Ochii lor ţinuţi în jos parcă se evită şi acesta este chiar un semn de înţelegere: se evită, însă în înţelegere; ei simt nevoia tainei înainte de a-şi fi spus ceva. Plecînd, cerem permisiunea să venim noi înşine pentru a aduce înapoi ceea ce am luat. Prin gura lui Emil, această permisiune se cere tatălui, mamei, în vreme ce ochii săi neliniştiţi, îndreptaţi spre fată, se adresează ei cu mai multă stăruinţă. Sofia nu zice nimic, nu face nici un semn, nu pare să vadă ceva, să audă ceva; însă ea roşeşte şi această roşeaţă este un răspuns şi mai clar decît al părinţilor săi.

Ni se îngăduie să revenim, fără a fi invitaţi să rămînem. Această conduită este convenabilă; dai adăpost unor călători strîmtoraţi, dar nu e cuviincios ca îndrăgostitul să se culce în casa iubitei sale.

De-abia ieşim din această casă dragă, că Emil se şi gîndeşte să ne aşezăm în împrejurimi; bojdeuca din apropiere ni se pare prea departe; ar vrea să se culce în şanţurile castelului. Tinere zăpăcit! îi zic cu un ton de milă, cum, pasiunea te-a şi orbit? Nu mai ai nici bună-cuviinţă, nici raţiune? Nenorocitule! Crezi că iubeşti şi vrei să-ţi necinsteşti iubita! Ce se va spune despre ea cînd se va auzi că un tînăr care a ieşit din casa ei se culcă prin împrejurimi? Spui c-o iubeşti! Tu vrei s-o faci să-şi piardă reputaţia? Este acesta preţul ospitalităţii pe care ţi-au acordat-o părinţii săi? Vrei să aduci ruşinea celei de la care aştepţi fericirea? Ei, ce-mi pasă, răspunse el supărat, de vorbele zadarnice ale oamenilor şi de bănuielile lor nedrepte? Nu m-ai învăţat dumneata să nu fac nici un caz de ele? Cine ştie mai bine decît mine cît o cinstesc eu pe Sofia, cît vreau s-o respect? Ataşamentul meu nu va fi o ruşine pentru ea, va fi mîndria ei, va fi demn de ea. Cînd inima şi îngrijirile mele îi vor da pretutindeni omagiul pe care-l merită, cum aş putea s-o necinstesc? Dragă Emil, reluai eu îmbrăţişîndu-l, raţionezi pentru tine; învaţă să raţionezi pentru ea. Nu compara cîtuşi de puţin onoarea unui sex cu a celuilalt: ele au principii cu totul deosebite. Aceste principii sînt deopotrivă solide şi rezonabile, pentru că ele derivă deopotrivă de la natură şi că aceeaşi virtute care te face să dispreţuieşti cuvintele oamenilor te obligă să le respecţi pentru iubita ta. Onoarea ta e numai în tine însuţi, a ei depinde de altul. A o neglija ar fi să răneşti chiar onoarea ta şi nu-ţi vei restitui deloc ceea ce-ţi datorezi, dacă din cauza ta, ei nu i se dă ceea ce i se datorează.

Explicîndu-i motivele acestor diferenţe, îl fac să simtă ce nedreptate ar face dacă nu le-ar lua în seamă. Cine i-a spus că va fi soţul Sofiei, ea care nu-i cunoaşte sentimentele, ea a cărei inimă sau ai cărei părinţi au poate angajamente anterioare, ea care nu-l cunoaşte cîtuşi de puţin şi care nu are poate nici o potrivire cu el care să poată face o căsătorie fericită? Nu ştie el oare că orice scandal este pentru o fată o pată de neşters, pe care n-o şterge nici chiar căsătoria cu cel care a cauzat-o? Ei, care om sensibil vrea oare s-o piardă pe cea pe care o iubeşte? Ce om cinstit ar vrea să facă o biată fată să plîngă totdeauna pentru nenorocirea de a-i fi plăcut?

Tînărul, înspăimîntat de consecințele pe care i le-am înfățișat și, ca întotdeauna, ducînd la extrem ideile sale, crede că de-acum nu va fi niciodată destul de departe de casa Sofiei: își iuțește pasul pentru a fugi mai repede, se uită împrejurul nostru dacă nu sîntem ascultați. Și-ar sacrifica de o mie de ori fericirea pentru onoarea celei pe care o iubește: ar prefera să n-o mai revadă niciodată decît să-i cauzeze un singur neajuns. Acesta este cel dintîi fruct al îngrijirilor pe care i le-am dat din tinerețe pentru a-i forma o inimă care să știe a iubi.

Nu e vorba deci să găsim o locuință îndepărtată, ci la îndemînă. Căutăm, ne informăm, aflăm că la două leghe este un oraș; ne vom duce să locuim mai curînd acolo decît în satele mai apropiate, unde șederea noastră ar putea da de bănuit. Aici ajunge, în fine, noul înamorat, plin de iubire, de speranță, de bucurie și mai ales de sentimente bune; iată cum, îndreptîndu-i puțin cîte puțin pasiunea sa născîndă spre ce e bun și cinstit, pregătesc pe nesimțite toate pornirile sale spre același făgaș.

Mă apropii de capătul carierei mele; îl privesc acum de departe Toate dificultățile mari sînt învinse, toate obstacolele mari sînt înlăturate; nu-mi mai rămîne nimic supărător de făcut, decît să nu-mi stric toată opera grăbindu-mă s-o sfîrșesc. În nesiguranța vieții omenești, să evităm mai ales falsa prudență de a jertfi prezentul viitorului; aceasta înseamnă adesea să jertfești ceea ce este pentru ceea ce nu va fi. Să facem pe om fericit la toate vîrstele, ca nu cumva, după multe griji, să moară înainte de a fi fost fericit. Or, dacă există un timp pentru a te bucura de viață, acesta e, desigur, sfîrșitul adolescenței, cînd facultățile corpului și ale sufletului au dobîndit vigoarea lor cea mai mare și cînd omul, la mijlocul căii vieții, vede mai de departe cele două capete care îl fac să-i simtă scurtimea. Dacă nesocotita-i tinerețe se înșală, nu e pentru că vrea să se bucure de viață, ci pentru că ea caută bucuria acolo unde nu este și, pregătindu-și în acest fel un viitor nenorocit, nu se poate folosi nici de momentul prezent.

Priviți-l pe Emil al meu, la douăzeci de ani trecuți, este bine dezvoltat, bine alcătuit la minte și la trup, puternic, sănătos, vesel, îndemînatic, robust, cu bun simț, cu rațiune, cu bunătate, iubește pe oameni, are deprinderi bune și gust, iubește frumosul și face binele, nestăpînit de pasiuni puternice, ferit de jugul opiniei[484]), însă supus legii înțelepciunii și ascultînd vocea prieteniei, posedînd toate talentele utile și multe talente plăcute, preocupîndu-se mai puțin de bogăție, purtînd mijloacele de trai la capătul brațelor și netemîndu-se că-i va lipsi pîinea, orice s-ar întîmpla. Iată-l acum mișcat de o pasiune născîndă: inima i se deschide la cele dintîi licăriri ale iubirii: iluziile lui plăcute îi zidesc un univers nou de bucurii și plăceri; iubește o persoană demnă de iubire, mai demnă prin caracterul său decît prin înfățișare; speră, așteaptă reciprocitatea pe care o simte că i se datorează: întîia lor înclinare s-a format din legătura inimilor, din acordul sentimentelor cinstite. Această înclinare trebuie să fie durabilă. Se lasă cu toată încrederea, cu rațiunea sa chiar, în voia acestui delir fermecător, fără teamă, fără regret, fără remușcări, fără nici o altă ne-

[484]) Anume opiniei publice

liniște decît cea legată strîns de sentimentul fericirii. Ce poate să lipsească fericirii sale? Vedeți, căutați, plăsmuiți ce-i mai trebuie și ce i s-ar potrivi cu ceea ce are. El întrunește toate bunurile care pot fi dobîndite deodată; nu mai poți adăuga nici unul decît în dauna celorlalte; este fericit cît poate fi un om. Să-i scurtez în acest moment un destin atît de plăcut? Să-i tulbur o voluptate atît de pură? A, tot prețul vieții stă în fericirea pe care o gustă! Ce i-aș putea da ca să prețuiască atît cît ceea ce i-aș lua? Chiar ridicînd fericirea lui la culme, i-aș distruge farmecul cel mai mare: această fericire supremă este de o sută de ori mai dulce cînd o speri, decît cînd o atingi; te bucuri mai mult cînd o aștepți, decît cînd o guști. O, bunul meu Emil, iubește și fii iubit! Bucură-te multă vreme înainte de a poseda: bucură-te în același timp de iubire și de inocență, fă-ți paradisul tău pe pămînt, așteptînd pe celălalt; nu voi scurta deloc acest timp fericit al vieții tale. Voi toarce pentru tine firul încîntării; îl voi prelungi cît va fi posibil mai mult. Păcat, trebuie să ia sfîrșit și aceasta peste scurt timp; voi face însă cel puțin să dureze întotdeauna în memoria ta și să nu te căiești niciodată că l-ai gustat.

Emil nu uită că avem de făcut restituiri. Îndată ce ele sînt gata, pornim călări și mergem repede; de astă dată, plecînd, el ar vrea să fi și ajuns. Cînd inima se deschide pasiunilor, ea se deschide și neplăcerilor vieții. Dacă nu mi-am irosit timpul, viața lui întreagă nu se va petrece tot așa.

Din nenorocire, drumul e prea brăzdat și ținutul plin de greutăți. Ne rătăcim; el observă cel dintîi și, fără să fie nerăbdător, fără să se plîngă, caută cu toată atenția să regăsească drumul; rătăcește multă vreme înainte de a-l regăsi, păstrîndu-și totdeauna sîngele rece. Acest lucru nu înseamnă nimic pentru voi, dar înseamnă mult pentru mine care îi cunosc firea lui pornită: văd fructul strădaniilor pe care le-am depus din copilăria sa, ca să-l învăț să se supună loviturilor necesității.

În fine, ajungem. Primirea care ni s-a făcut este mai simplă și mai binevoitoare decît prima dată; sîntem acum cunoștințe vechi. Emil și Sofia se salută puțin încurcați și nu-și vorbesc: ce și-ar putea spune în prezența noastră? Convorbirea pe care ei o doresc nu are nevoie de martori. Ne plimbăm prin grădină: într-o parte e grădina de zarzavaturi, așezată cu multă pricepere; de alta, ca parc, o pajiște acoperită de arbori fructiferi mari și frumoși, de toate soiurile, tăiați în diferite direcții de pîrîiașe drăguțe și de răzoare pline de flori. Ce loc frumos, strigă Emil, plin de Homer al său și entuziasmat; mi se pare că văd grădina lui Alcinou[485]). Fata ar fi vrut să știe cine este Alcinou și mama ei întrebă. Alcinou, le zic eu, era un rege din Corcira, a cărui grădină, descrisă de Homer, e criticată de oamenii de gust ca fiind prea simplă și prea puțin împodobită.*) Acest Alcinou avea o fată drăguță care, în momentul în care

---

485) Legendarul rege al feacienilor, care-l primi pe Ulise după ce vîntul îi distruse corăbiile acestuia din urmă.

*) „Ieșind din palat dai de o vastă grădină de patru pogoane, închisă de jur împrejur, plantată cu pomi mari înfloriți producînd pere, mere de cele mai bune soiuri, smochini cu fructe dulci și măslini cu măsline verzi. Cît ține anul, niciodată nu rămîn pomii fără fructe: iarna ca și vara, boarea dulce a vîntului de apus face să lege unele fructe, să se coacă altele. Vezi perele și

un străin era primit de tatăl său, socotea că va avea îndată un bărbat[485]). Sofia, încremenită, roșește, lasă ochii în jos, își mușcă limba. Nu se poate închipui o asemenea zăpăceală. Tatăl, care vrea să i-o mărească, intră în vorbă și zice că tînăra prințesă se ducea ea însăși să spele rufele la rîu. Credeți, urmă el, că i-ar fi fost rușine să pună mîna pe șervetele murdare spunînd că miroseau a untură? Sofia, căreia i se adresa, uitîndu-și timiditatea naturală, se scuză cu vioiciune. Tatăl său știe bine că toată mica rufărie nu ar fi avut nevoie de o altă spălătoreasă dacă ar fi lăsat-o pe ea s-o spele*) și că ar fi făcut mai mult cu plăcere, dacă i s-ar fi cerut. Ascultînd aceste cuvinte, ea mă privește pe furiș, cu o neliniște de care nu mă pot opri să rîd citind în inima ei naivă grija ce o făcea să vorbească. Tatăl ei are cruzimea să sublinieze această încurcătură întrebînd-o pe un ton batjocoritor de ce vorbește acum despre ea și ce are ea oare în comun cu fiica lui Alcinou. Rușinată și tremurînd, nu mai îndrăznește să zică nici un cuvînt, nici să mai privească la cineva. Fiică încîntătoare! Nu te mai poți preface: iată că te-ai trădat fără voie.

Această mică scenă e uitată îndată sau pare a fi uitată; din fericire pentru Sofia, Emil e singurul care n-a înțeles nimic din ea. Plimbarea continuă, iar tinerii noștri, care la început erau lîngă noi, nu pot merge încet ca noi: pe nesimțite o iau înainte, se apropie, în fine, merg alături de noi; îi vedem apoi departe înaintea noastră. Sofia pare serioasă și ascultă cu atenție; Emil vorbește și gesticulează cu aprindere: convorbirea nu pare că-i plictisește. După o lungă oră ne întoarcem, îi chemăm, ei revin, însă la rîndul lor încet și se vede că vor să se folosească de timp. În fine, deodată convorbirea încetează înainte de a putea să-i auzim și își iuțesc pasul ca să ne ajungă. Emil se apropie de noi cu o înfățișare deschisă și blîndă; ochii îi scînteiază de bucurie; se întoarce totuși cu puțină neliniște spre mama Sofiei ca să vadă cum îl va primi. Sofia nu are o ținută tot așa de degajată; apropiindu-se, pare chiar jenată de a se vedea singură cu un tînăr, ea care adesea a stat tot așa de vorbă cu alții, fără să fie tulburată și fără ca acest lucru să fi fost privit de rău. Se grăbește să alerge la mama ei, puțin gîfîind, spunînd cîteva cuvinte care nu înseamnă mare lucru, ca și cum ar fi fost lîngă ea de multă vreme.

---

merele îmbătrînind și uscîndu-se în pomi, vezi smochine pe smochin și ciorchinele pe tulpină. Via nesecată nu încetează să dea struguri noi; pe unii îi pun să se usuce la soare, pe o arie, în vreme ce pe alții îi culeg, lăsînd pe coarde pe cei care sînt numai înfloriți sau aguridă, sau încep să se înnegrească. La un capăt, două mari întinderi bine cultivate și acoperite cu flori tot anul, sînt răcorite de două izvoare: unul udă toată grădina, altul trece prin palat și apoi e condus la o clădire în alt oraș, de unde iau apă cetățenii".

Aceasta e descrierea grădinii regești a lui Alcinou în cartea a șaptea a *Odiseii;* grădină în care, spre rușinea acelui bătrîn visător Homer și a prinților din acel timp, nu se văd nici spaliere, nici statui, nici cascade, nici pajiști de iarbă.

[486]) Întîlnirea dintre Ulise și Nausicaa este povestită de Homer în partea a șasea a *Odiseii.*

*) Mărturisesc că sînt recunoscător mamei Sofiei că n-a lăsat să se strice de leșie mîini tot atît de dulci ca ale sale și pe care Emil va trebui să le sărute atît de des.

31*

După seninătatea care se citeşte pe faţa acestor copii drăgălaşi, se vede că această convorbire le-a ridicat o mare greutate de pe inimă. Nu sînt mai puţin rezervaţi unul faţă de celălalt, însă rezerva lor e mai puţin tulburătoare: ea nu vine decît din respectul lui Emil, din modestia Sofiei şi din onestitatea amîndurora. Emil îndrăzneşte să-i adreseze cîteva cuvinte, cîteodată ea îndrăzneşte să răspundă, însă niciodată nu deschide gura pînă nu priveşte întîi pe mama sa. Schimbarea care pare cea mai sensibilă în ea este faţă de mine. Mi-arată mai multă consideraţie, mă priveşte cu interes, îmi vorbeşte cu afecţiune, e atentă la ceea ce ar putea să-mi placă; văd că mă cinsteşte cu stima ei şi că nu-i e indiferent s-o dobîndească pe a mea. Înţeleg că Emil i-a vorbit de mine: ai spune că s-au înţeles să mă cîştige: totuşi nu s-a petrecut aşa ceva, iar Sofia însăşi nu poate fi cîştigată aşa de repede. Poate că el va avea mai multă nevoie de favoarea mea pe lîngă ea decît de favoarea ei pe lîngă mine. Pereche încîntătoare! ... Gîndind că inima sensibilă a tînărului meu amic m-a făcut să intru destul în prima sa conversaţie cu iubita lui, simt că mă bucur de preţul silinţei mele; prietenia lui mi-a plătit totul.

Vizitele se repetă; conversaţiile între tinerii noştri devin mai frecvente. Emil, îmbătat de amor, crede acum că şi-a atins fericirea. Totuşi, nu obţine nici o mărturisire formală de la Sofia; ea îl ascultă şi nu-i spune nimic. Emil cunoaşte întreaga ei modestie; atîta reţinere nu-l prea miră; simte că nu e rău lîngă ea; ştie că părinţii căsătoresc copiii; presupune că Sofia aşteaptă un ordin de la părinţii săi, îi cere voie să-l solicite; ea nu se opune. El îmi vorbeşte despre aceasta; vorbesc în numele lui, chiar în prezenţa sa. Ce surpriză pentru el să afle că Sofia depinde numai de ea însăşi şi că pentru a-l face fericit, ea nu are decît să vrea acest lucru. Începe să nu mai înţeleagă nimic din conduita sa. Încrederea i se micşorează. Se alarmează, vede că a înaintat mai puţin decît credea şi atunci iubirea cea mai duioasă întrebuinţează limbajul cel mai mişcător pentru a o îndupleca.

Emil nu e făcut pentru a ghici ceea ce îi dăunează: dacă nu-i spui, n-o va şti niciodată, iar Sofia este prea mîndră pentru a i-o spune. Dificultăţile care o opresc pe ea ar fi grăbit pe alta. Nu a uitat lecţiile părinţilor. Ea e săracă, Emil e bogat, o ştie[487]). Cîtă nevoie are el să se facă stimat de ea! Ce merite i-ar trebui lui pentru a şterge această inegalitate? Dar cum s-ar gîndi el la aceste obstacole? Emil ştie oare că e bogat? Caută el oare să se informeze? Slavă cerului, nu are deloc nevoie să fie şi ştie să fie binevoitor şi fără aceasta. El scoate binele pe care-l face din inima sa şi nu din pungă. El dă celor nenorociţi timpul, îngrijirile, afecţiunile sale, persoana sa; iar în aprecierea binefacerilor lui abia de îndrăzneşte să pună cu ceva în socoteală banii pe care-i dă săracilor.

Neştiind cărui fapt se datorează dizgraţia sa, o atribuie propriei sale greşeli: căci cine ar putea acuza de capriciu fiinţa pe care o adoră? Umilirea amorului propriu măreşte regretele iubirii refuzate. Nu se mai apropie de Sofia cu acea dragă încredere a unei inimi care se simte demnă de ea;

[487]) De fapt, Emil nu e bogat, chiar prin alegerea imaginară făcută de Rousseau iniţial.

e fricos și tremură în fața ei. Nu mai speră s-o miște prin duioșie, caută s-o înduplece prin milă. Cîteodată pierde răbdarea. și necazul e gata să apară. Sofia presimte aceste izbucniri și-l privește. Singură această privire îl dezarmează și-l intimidează este mai supus decît înainte.

Tulburat de această împotrivire îndărătnică și de această liniște de neînvins, își deschide inima prietenului său. Îi arată toate suferințele acestei inimi sfîșiate de tristețe: îi cere ajutor si sfaturi. Ce mister de nepătruns! Ea se interesează de mine, nu mă pot îndoi: în loc să mă evite, simte plăcere de mine; cînd sosesc. se bucură și regretă cînd plec; primește atențiile mele cu bunătate: serviciile mele par să-i placă: îmi spune părerile ei și cîteodată chiar îmi poruncește. Totusi, înlătură toate stăruințele mele, rugămințile mele. Cînd îndrăznesc să-i vorbesc de căsătorie, mă silește să tac, iar dacă adaug un cuvînt. mă părăsește îndată. Prin ce stranie rațiune vrea ea oare să fiu al ei, fără să vrea să audă să fie și dînsa a mea? Dumneata, pe care te respectă, dumneata pe care te iubește și nu va îndrăzni să te facă să taci, vorbește-i, fă-o să vorbească; ajută pe prietenul tău, încoronează-ți opera. Nu face ca îngrijirile tale să devină fatale elevului tău: ține de dumneata să-i produci nenorociri, dacă nu-i desăvîrșești fericirea.

Vorbesc cu Sofia si-i smulg cu puțină greutate secretul pe care-l știam înainte de a mi-l spune. Mai greu am obținut permisiunea de a-l spune lui Emil: o obțin, în fine, și mă folosesc de ea. Această explicație îl cufundă într-o uimire din care nu-și poate reveni. Nu înțelege nimic din această delicatețe. Nu-și imaginează ce are de-a face o bogăție mai mare sau mai mică cu caracterul și cu meritul. Cînd îl fac să înțeleagă că are de-a face mai mult cu prejudecățile, începe să rîdă și, transportat de bucurie, vrea să plece îndată, să rupă totul, să arunce totul, să renunțe la tot pentru a avea cinstea de a fi tot așa de sărac ca Sofia și să se întoarcă demn de a fi soțul ei.

Ce, îi zic eu, oprindu-l și rîzînd la rîndul meu de ardoarea sa, acest căpșor al dumitale nu s-a copt cîtuși de puțin? Și după ce ai filosofat toată viața. nu vei învăța oare niciodată să raționezi? Cum de nu vezi că urmîndu-ți proiectul nebunesc ți-ai înrăutăți situația și ai face-o pe Sofia mai neînduplecată? Este un mic avantaj să ai ceva mai multă avere decît ea, ar fi unul și mai mare de a-i fi sacrificat-o toată, iar dacă mîndria ei o oprește să-ți rămînă îndatorată pentru prima situație, cum s-ar decide ea pentru cea de-a doua? Dacă ea nu poate suferi ca un bărbat să-i spună că a îmbogățit-o, va suporta oare ca el să-i poată reproșa că a sărăcit pentru ea? Nenorocitule! Tremură ca nu cumva ea să bănuiască că ai avut un asemenea proiect. Dimpotrivă, să devii econom și cu grijă pentru dragostea ei, ca ea să nu te poată acuza că ai vrut s-o cîștigi prin îndemînare și să-i sacrifici cu voința ceea ce pierzi prin neglijență.

Crezi, în fond, că o avere mare i-ar produce teamă și că împotrivirile ei vin în adevăr de la bogăție? Nu, dragă Emil; ele au o cauză mai puternică și mai gravă în efectul pe care-l produc aceste bogății în sufletul celui ce le stăpînește. Ea știe că cei pe care soarta i-a făcut să aibă bogății preferă totdeauna bogăția înainte de orice. Toți bogații socotesc aurul înaintea meritului. În miza comună a banilor și a muncii, ei găsesc totdeauna că munca nu acoperă niciodată banii și cred că tot le mai

rămîi dator cu ceva după ce ți-ai petrecut viata slujindu-i și mîncîndu-le pîinea. Ce trebuie să faci, așadar, Emil, ca să liniștești temerile ei? Fă să te cunoască bine; asta nu e treabă de o zi. Arată-i că în sufletul tău nobil sînt comori care pot răscumpăra pe cele pe care ai nenorocirea să le stăpînești. Invinge-i împotrivirea cu ajutorul stăruinței și al timpului; fă-o să uite bogățiile tale cu ajutorul unor sentimente mari și generoase. Iubește-o, servește-o, servește pe respectabilii săi părinți. Dovedește-i că aceste preocupări nu sînt efectul unei pasiuni nebune și trecătoare, ci al unor principii de neșters, întipărite în adîncul inimii tale. Cinstește în mod demn meritul degradat de bogăție: acesta e singurul mijloc de a-l împăca cu meritul pe care ea l-a ocrotit.

Se poate închipui ce bucurie nesfîrșită a provocat tînărului această cuvîntare, cît de multă încredere și speranță i-a dat, cît de mulțumită e inima sa cinstită de faptul că, pentru a plăcea Sofiei, nu i se cere să facă decît ceea ce ar face chiar dacă nu ar exista Sofia și nu s-ar fi îndrăgostit de ea. Oricine i-ar fi înțeles cît de puțin caracterul, ar putea oare să nu-și imagineze conduita sa în această situație?

Iată-mă deci confidentul celor doi buni tineri ai mei și mijlocitorul iubirii lor! Frumoasă ocupatie pentru un guvernor! Atît de frumoasă, încît în viața mea n-am făcut nimic care să mă înalțe atît de sus în ochii mei și să mă facă atît de mulțumit de mine însumi. Dealtfel, această ocupație are și ea plăcerile ei; nu sînt rău primit în casă; au încredere în mine pentru grija de a păstra raporturile potrivite între cei doi îndrăgostiți. Emil, de teamă să nu-mi displacă, n-a fost niciodată așa de supus. Tînăra fată mă copleșește cu o prietenie de care nu mă las înșelat și din care iau ceea ce îmi revine. Astfel, ea se despăgubește indirect pentru respectul în care îl ține pe Emil. Prin mine îi adresează nenumărate mîngîieri duioase, pe care ar prefera să moară decît să i le adreseze lui; iar el, care știe că nu pot dăuna intereselor lui, e încîntat de buna mea înțelegere cu ea. El se consolează cînd ea îi refuză brațul la plimbare și în locul brațului său îl preferă pe al meu. Se depărtează fără supărare și, strîngîndu-mi mîna, îmi zice încet, cu glasul și cu privirea: Prietene, vorbește pentru mine. Ne urmărește din ochi cu interes; încearcă să ne citească pe fețe sentimentele și să interpreteze din gesturi convorbirea noastră; știe că nimic din ceea ce se spune între noi nu-i este indiferent. Bună Sofie, cît de bine se simte inima ta sinceră cînd, fără să fii auzită de Telemac, poți vorbi cu Mentorul său[488]). Cu cîtă sinceritate binevoitoare îl lași să citească tot ce se petrece în inima ta duioasă! Cu ce plăcere îi arăți toată stima ce o ai pentru elevul său! Cu cîtă naivitate mișcătoare îl lași să pătrundă cele mai dulci sentimente! Cu ce mînie prefăcută alungi pe cel ce te supără cînd nerăbdarea îl silește să te întrerupă! Cu ce fermecător necaz îi reproșezi indiscreția cînd vine să te oprească de a-l vorbi de bine sau de a auzi aceasta din gura mea și de a scoate întotdeauna din răspunsurile mele vreun nou temei de a-l iubi!

---

[488]) Sallwürk notează (*op. cit.*, vol. II, p. 320) că în *Telemac* a lui Fénelon, Eucharis, dimpotrivă, încearcă să îndemne pe Telemac să înlăture pe Mentor ca pe un bătrîn răuvoitor.

Ajuns să fie consimțit astfel ca amorez declarat, Emil își va arăta toate drepturile: vorbește, stă, solicită, devine supărător. Nu-i pasă dacă i se vorbește aspru, dacă se poartă rău cu el. Numai să fie ascultat. I se îngăduie, în fine, nu fără greutate, ca Sofia, la rîndul ei, să binevoiască a lua în mod deschis față de el autoritatea unei amoreze, să-i prescrie ceea ce trebuie să facă, să-i poruncească în loc să-l roage, să accepte în loc de a mulțumi, să hotărască numărul și timpul vizitelor, să-l oprească de a veni în cutare zi și de a sta peste ora cutare. Toate acestea nu se fac în glumă, ci foarte serios și, dacă ea a primit aceste drepturi cu multă greutate, ea se folosește de ele cu tărie, încît bietul Emil adesea regretă că i le-a dat. Însă, orice ar porunci ea, el nu replică nimic; adesea, plecînd ca s-o asculte, mă privește cu ochi plini de bucurie, care îmi spun: Vezi că a pus stăpînire pe mine. Totuși, orgolioasa îl privește de sus și surîde în ascuns de mîndria sclavului ei.

Albani și Rafael, împrumutați-mi pensula voluptății[489])! Divinule Milton[490]), învață pana mea grosolană să descrie plăcerile amorului și ale inocenței! Ba nu, ascundeți artele voastre mincinoase în fața sfîntului adevăr al naturii. Să aveți numai inimi sensibile, suflete cinstite; apoi lăsați imaginația voastră să rătăcească nesilită asupra entuziasmului celor doi tineri amorezi care, sub ochii părinților și îndrumătorilor lor, se leagănă fără tulburare în dulcea iluzie care-i încîntă și, mergînd încet spre țel, în beția dorințelor, împodobesc cu flori și cu ghirlande legătura fericită care trebuie să-i unească pînă la mormînt. Atîtea imagini fermecătoare mă îmbată și pe mine; le adun fără ordine și fără legătură; delirul pe care mi-l provoacă mă împiedică să le înlănțuiesc. O, cine e acela care avînd o inimă, nu va putea să-și înfățișeze în mintea lui tabloul plăcut al diferitelor stări ale tatălui, ale mamei, ale fetei, ale guvernorului, ale elevului și al conlucrării unora și a altora la unirea celei mai încîntătoare perechi căreia amorul și virtutea îi pot aduce fericirea?

Acum, dornic în adevăr să placă, Emil începe să simtă prețul talentelor plăcute pe care le are. Sofiei îi place să cînte: el cîntă cu ea; face chiar mai mult: o învață muzica. E vioaie și ușoară, îi place să sară: el dansează cu ea; îi schimbă săriturile în pași, o perfecționează. Aceste lecții sînt fermecătoare, veselia nebunatică le însuflețește și îndulcește respectul sfios al iubirii: unui îndrăgostit îi este îngăduit să dea aceste lecții cu voluptate; îi este permis să fie învățătorul iubitei sale.

E în casă un clavecin vechi, stricat de tot. Emil îl drege și-l acordează; e lucrător de instrumente muzicale tot atît de bun ca și tîmplar: a avut întotdeauna ca maximă să învețe să se lipsească de ajutorul altuia în tot ceea ce poate face el însuși. Casa are o poziție pitorească: el desenează diferite vederi, la care a lucrat uneori și Sofia și cu ele împodobesc cabinetul tatălui ei. Chenarele nu sînt aurite și n-au nevoie să fie. Văzînd pe Emil cum desenează, imitîndu-l, ea se perfecționează după exemplul lui, își cultivă toate talentele și farmecul ei le înfrumusețează

---

489) Albani, pictor italian (1578—1660), supranumit Anacreon al picturii datorită picturilor sale grațioase și capetelor de femei.
Rafael (1483—1520), mare pictor italian, renascentin, autorul atîtor tablouri celebre.

490) Milton (1608—1674), autorul vestitului *Paradis pierdut*.

pe toate. Tatăl și mama sa, văzînd strălucind în jurul lor artele frumoase, își amintesc de vechea lor bogăție pe care numai arta le-o făcea scumpă. Iubirea le-a împodobit toată casa; ea singură face să domnească aici, fără cheltuială și fără osteneală, aceleași plăceri pe care nu le procurau altădată decît cu bani mulți și cu multă plictiseală.

Ca și idolatrul care copleșește cu comori obiectul cultului său și așază pe altar zeul pe care-l adoră, tot astfel amorezul, oricît de perfectă i s-ar părea iubita sa, vrea necontenit să-i adauge noi podoabe. Ea nu mai are nevoie de ele pentru ca să-i placă; dar el este cel care are nevoie s-o gătească: acesta este un nou omagiu pe care crede că i-l aduce, este un nou interes pe care-l acordă plăcerii de a o admira. I se pare că nici un lucru frumos nu e la locul său dacă nu împodobește suprema frumusețe. Este un spectacol în același timp mișcător și de rîs să vezi cum Emil se grăbește să învețe pe Sofia tot ce știe el, fără s-o întrebe dacă lucrurile pe care vrea s-o învețe sînt pe gustul ei și dacă îi convin. Îi vorbește despre tot, îi explică totul cu o grabă copilărească; crede că nu are decît să-i vorbească pentru ca ea să și înțeleagă; își închipuie dinainte plăcerea ce va avea-o raționînd, filosofînd cu ea; el privește drept inutil tot ceea ce a dobîndit dacă nu se poate făli înaintea ei; aproape roșește să știe ceva pe care ea nu-l știe.

Iată-l deci dîndu-i lecții de filosofie, de fizică, de matematică, de istorie, într-un cuvînt, despre tot. Sofia se supune zelului lui cu plăcere si caută să profite. Ce mulțumit e Emil cînd i se dă voie să facă lecția în genunchi înaintea ei! Crede că s-au deschis cerurile. Totuși, această situație, mai stînjenitoare pentru școlăriță decît pentru profesor, nu este cea mai prielnică învățăturii. Nu prea știe atunci nici unul ce să facă cu ochii ce-l urmăresc și, cînd ochii se întîlnesc, lecția nu mai merge bine.

Arta de a gîndi nu e străină femeilor, însă ele nu trebuie decît să atingă în treacăt științele despre raționament. Sofia înțelege tot si nu reține mare lucru. Progresele sale cele mai mari sînt în morală și în lucrurile legate de gust. În ce privește fizica, ea nu reține decît cîteva idei despre legile generale și despre sistemul lumii. Uneori, în plimbările lor, contemplînd minunile naturii, inimile lor inocente și pure îndrăznesc să se ridice pînă la autorul lor. Nu se tem de prezența lui, inimile lor li se deschid înaintea lui.

Cum? Doi îndrăgostiți în floarea vîrstei folosesc întîlnirile lor ca să vorbească despre religie? Își petrec timpul spunînd catehismul? La ce servește să înjosești ceea ce e sublim? Da, fără îndoială, vorbesc așa în iluzia care-i vrăjește: se văd desăvîrșiți, se iubesc, vorbesc cu entuziasm despre ceea ce dă preț virtuții. Sacrificiile ce i le aduc le-o fac dragă. În pornirile pe care trebuie să le învingă, varsă uneori împreună lacrimi mai pure decît roua cerului si aceste lacrimi dulci dau încîntare vieții lor: ei sînt în cel mai fermecător delir pe care l-a trăit vreodată sufletul omenesc. Chiar privațiunile le măresc fericirea și-i onorează în ochii lor prin sacrificiile ce le fac. Oameni senzuali, corpuri fără suflete, vor cunoaște într-o zi plăcerile voastre și vor regreta toată viața vremea fericită în care și le-au refuzat.

Cu toată această armonie, sînt uneori neînțelegeri, chiar certuri între ei: amoreza nu este fără capricii, nici amorezul fără mînie; dar aceste mici furtuni trec repede și nu fac decît să întărească unirea: experiența însăși învață pe Emil să nu se teamă prea mult de ele; împăcările îi sînt totdeauna mai avantajoase decît certurile care îi sînt păgubitoare. Cîștigul celei dintîi l-a făcut să spere atîtea altele; s-a înșelat: însă, în fine, dacă nu are totdeauna un profit destul de sensibil, el cîștigă totdeauna văzînd că Sofia se interesează sincer de inima lui. Vreți să știți care este, așadar, acest profit. Consimt să vă spun, cu atît mai bucuros cu cît acest exemplu îmi va da prilejul să expun o maximă foarte utilă și să combat pe una foarte primejdioasă.

Emil iubește: el nu e deci îndrăzneț, lucrul se înțelege mai bine dacă știm că poruncitoarea Sofie nu e fata care să-i îngăduie prea mare familiaritate. Cum înțelepciunea are în toate hotarul său, ar putea fi socotită că are mai curînd prea multă asprime decît prea multă indulgență; chiar tatăl ei se teme uneori ca nu cumva mîndria ei exagerată să degenereze în dispreț. În cele mai tăinuite întîlniri, Emil nu ar îndrăzni să solicite nici cea mai mică favoare, nici chiar să pară că o dorește; iar cînd ea binevoiește să-i dea brațul la plimbare, lucru pe care nu-l îngăduie să se schimbe într-un drept, el abia îndrăznește cîteodată, suspinînd, să-i lipească brațul de pieptul său. Totuși, după o lungă constrîngere, se hazardează să-i sărute pe furiș rochia; și de multe ori este destul de fericit dacă ea binevoiește să nu observe. Într-o zi, vrînd să-și ia mai deschis aceeași libertate, ea l-a apreciat ca pe un lucru foarte rău. El se încăpățînează, ea se irită, necazul o face să spună cîteva cuvinte înțepătoare. Emil nu le îndură fără replică; restul zilei se petrece în supărare și se despart nemulțumiți.

Sofia nu este în largul ei. Mamă-sa îi este confidentă; cum i-ar putea oare ascunde mîhnirea? Este prima ei neînțelegere, iar o neînțelegere de o oră este o problemă mare! Se tînguie de greșeala sa: mamă-sa îi dă voie s-o îndrepte, iar tatăl său i-o poruncește.

A doua zi, Emil, neliniștit, revine mai devreme ca de obicei. Sofia este în camera mamei sale, tatăl este, de asemenea, în aceeași cameră. Emil intră respectuos, însă cu o înfățișare tristă. Îndată ce tatăl și mama l-au salutat, Sofia se întoarce spre el și, întinzîndu-i mîna, îl întreabă, pe un ton mîngîietor, ce mai face. Este clar că această mînă drăguță nu i se întinde astfel decît pentru a fi sărutată: el o ia și n-o sărută. Sofia, puțin rușinată, o retrage cu atîta grație cît îi este cu putință. Emil, care nu e deprins cu manierele femeilor și care nu știe la ce folosește capriciul, nu uită prea ușor și nu-i trece supărarea așa de repede. Tatăl Sofiei, văzînd-o tulburată, continuă s-o tulbure prin glume. Biata fată, zăpăcită, umilită, nu mai știe ce face și ar vrea cu orice preț să îndrăznească a plînge. Cu cît se stăpînește mai mult cu atît i se zbate inima mai tare; în fine, îi scapă o lacrimă fără să vrea. Emil vede această lacrimă, se aruncă la picioarele ei, îi ia mîna, i-o sărută de mai multe ori cu foc. Zău, ești prea bun, zise tatăl izbucnind în rîs. Eu aș fi mai puțin îngăduitor pentru toate aceste nebunii și aș pedepsi gura care m-ar fi ofensat. Emil, îmbărbătat prin aceste cuvinte, își întoarce privirea rugătoare spre mamă, și, crezînd că vede un semn de aprobare se apropie tremu-

rînd de fața Sofiei care, întoarce capul și, ca să-și salveze gura, își pune în primejdie obrazul ca trandafirul. Îndrăznețul nu se mulțumește. Împotrivirea slăbește. Ce sărutare, dacă nu ar fi fost sub privirea unei mame! Severă Sofie, ia seama; ți se va cere adesea să ți se sărute rochia cu condiția ca tu să refuzi cîteodată.

După această exemplară pedeapsă, tatăl iese pentru unele treburi; mama trimite pe Sofia sub oarecare pretext, apoi se adresează lui Emil pe un ton serios: „Domnule, cred că un tînăr de neam atît de bun, atît de bine crescut ca dumneata, care are sentimente și moravuri bune, nu ar vrea să plătească prin dezonoarea unei familii prietenia pe care aceasta i-o arată. Nu sînt nici sălbatică, nici fățarnică; știu ce trebuie să ierți tinereții nebunatice și ceea ce am îngăduit sub ochii mei, îți dovedește îndeajuns. Consultă pe prietenul dumitale asupra datoriilor pe care le ai: el îți va spune ce diferență este între glumele pe care le îngăduie prezența unui tată și a unei mame și libertatea ce și-o poate lua cineva departe de ei, abuzînd de încrederea lor și schimbînd în curse aceleași favoruri care, sub ochii lor, nu sînt decît lucruri inocente. Îți va spune, domnule, că fata mea nu are altă vină față de dumneata decît că nu a îngăduit din prima dată ceea ce nu trebuie să îngăduie niciodată; îți va spune că tot ce se ia drept semn al favorii este favoare și că e nedemn de un om cinstit să abuzeze de simplicitatea unei fete tinere pentru a uzurpa în ascuns aceleași libertăți pe care ea i le îngăduie în fața lumii întregi. Căci se știe ceea ce poate tolera buna-cuviință în public; dar nu se știe unde se oprește, în umbra tainei, acela care se face singurul judecător al fanteziilor sale".

După această justă dojană care îmi era adresată mai mult mie decît elevului meu, această mamă înțeleaptă ne părăsește, lăsîndu-mă să admir rara sa prudență care socotește un lucru de nimic faptul că i-a sărutat gura fiicei sale în fața ei și care se înfricoșează să nu îndrăznească să-i sărute rochia în ascuns. Reflectînd la nebunia maximelor noastre, care sacrifică totdeauna decenței adevărata onestitate, înțeleg de ce vorbirea este cu atît mai castă, cu cît inimile sînt mai corupte și de ce procedeele sînt cu atît mai exacte, cu cît cei ce le practică sînt mai necinstiți.

Făcîndu-l pe Emil să se pătrundă cu această ocazie de îndatoririle despre care trebuia să-i vorbesc mai devreme, îmi vine o reflecție nouă care face poate mai multă cinste Sofiei și pe care mă păzesc totuși s-o spun amorezului ei. Este clar că această pretinsă mîndrie care i se reproșează nu este decît o precauție foarte înțeleaptă ca s-o păzească de ea însăși. Simțînd că are, din nenorocire, un temperament care se aprinde ușor, se teme de cea dintîi scînteie și o îndepărtează cu toată puterea. Nu e severă din mîndrie, ci din umilință. Ea dobîndește asupra lui Emil puterea pe care se teme să n-o aibă asupra Sofiei. Ea se servește de una ca să combată pe cealaltă. Dacă ar avea mai multă încredere în sine, ar fi mai puțin mîndră. Dacă înlăturăm acest singur punct, ce fată pe lume e mai apropiată si mai blîndă? Care suferă mai cu răbdare o ofensă? Care se teme mai mult de a ofensa pe altul? Care are mai puține pretenții de orice fel, afară de virtute? Dar dacă e mîndră de virtutea ei, nu e mîndră decît pentru ca să și-o păstreze; iar cînd se poate lăsa fără risc în voia înclinării inimii sale, ea îl mîngîie pînă și pe amorezul ei. Însă discreta

ei mamă nu spune toate aceste amănunte nici chiar tatălui ei: bărbații nu trebuie să știe totul.

Fără să pară că se mîndrește cu cucerirea sa, Sofia a devenit și mai blajină, și mai puțin pretențioasă cu toată lumea, afară poate față de acela care a produs această schimbare. Sentimentul independenței nu-i mai umple nobila sa inimă. Ea triumfă cu modestie de o victorie care o costă libertatea sa. Înfățișarea ei este mai puțin liberă și vorbirea mai timidă de cînd nu mai aude cuvîntul de amorez fără să roșească; însă mulțumirea pătrunde prin tulburarea sa și rușinea însăși nu este un sentiment supărător. Purtarea sa este cu totul schimbată, mai ales cu tinerii ce vin prin casă. De cînd nu se mai teme de ei, rezerva pe care o avea față de ei a slăbit mult. Decisă în alegerea sa, ea se arată fără scrupul grațioasă acelora care-i sînt indiferenți; nemaiinteresîndu-se de ei, nu le mai prețuiește cu severitate meritele și-i găsește totdeauna destul de amabili ca oameni care nu vor fi niciodată nimic pentru ea.

Dacă adevărata iubire s-ar putea servi de cochetărie, aș crede chiar că-i văd oarecare urme în chipul cum Sofia se poartă cu ei cînd cel pe care îl iubește este de față. Ai zice că nemulțumită de pasiunea lui arzătoare pe care o încinge printr-un delicat amestec de rezervă și de mîngîiere, nu s-ar supăra dacă i-ar ațîța această pasiune prin puțină neliniște; ai zice că, înveselind înadins pe tinerii musafiri, îl chinuiește prin glumele pe care nu îndrăznește să le facă față de Emil; dar Sofia e prea atentă, prea bună, prea judicioasă ca să-l chinuiască în adevăr. Pentru ca să potolească acest periculos stimulent, iubirea și onestitatea îi țin loc de prudență; știe să-l îngrijoreze și să-l liniștească chiar atunci cînd trebuie și, dacă uneori îl tulbură, nu-l întristează niciodată Să-i iertăm grija pe care o provoacă celui pe care îl iubește, de teamă că n-ar fi niciodată destul de înlănțuit de ea.

Dar ce efect va face asupra lui Emil acest mic șiretlic? Va fi gelos? Nu va fi? E ceea ce trebuie să examinăm, căci asemenea digresiuni intră și ele în obiectul cărții mele și mă îndepărtează puțin de subiect.

Am arătat mai înainte cum pătrunde această pasiune în inima omului în lucrurile care nu țin decît de opinia publică. Însă în iubire este altceva; gelozia pare atunci că este așa de strîns legată de natură, încît cu greu poți admite că n-ar veni de la aceasta, și chiar exemplul animalelor, între care multe sînt geloase pînă la furie, pare că stabilește sentimentul opus, fără replică. Oare opinia oamenilor îi învață pe cocoși să se sfîșie și pe tauri să se bată pînă la moarte?

E incontestabil că aversiunea noastră față de tot ce tulbură și combate plăcerile noastre este o pornire naturală. Pînă la un oarecare punct se găsește încă în aceeași situație și dorința de a poseda în mod exclusiv ceea ce ne place. Cînd însă această dorință, devenită pasiune, se transformă în furie sau în fantezie bănuitoare și supărătoare, numită gelozie, atunci e altceva; această pasiune poate să fie naturală sau poate să nu fie; trebuie să distingem

Exemplul cu animalele a fost examinat mai înainte în *Discursul asupra inegalității*[491]); acum, cînd reflectez din nou asupra faptului, mi se

[491]) Cf J. J Rousseau, *Discurs asupra inegalității dintre oameni*, București, Ed. științifică, 1958, p. 110—112.

pare că acea examinare era destul de temeinică spre a îndrăzni să-i trimit acolo pe cititori Voi adăuga numai, la deosebirile pe care le-am făcut în această scriere, că gelozia care vine de la natură ține mult de puterea sexului și că atunci cînd această putere este sau pare să fie nelimitată, gelozia e la culme, căci atunci masculul, măsurîndu-și drepturile sale după trebuințe, nu poate vedea niciodată pe alt mascul decît ca pe un concurent supărător. La aceste specii, femelele, supunîndu-se întotdeauna primului venit, nu aparțin masculilor decît prin dreptul de cucerire și produc între ei lupte nesfîrșite

Dimpotrivă, la speciile la care se alcătuiesc perechi și la care împerecherea produce un fel de legătură morală, un fel de căsătorie, femela aparținînd masculului pe care și l-a ales, refuză de obicei pe oricare altul, iar masculul, avînd în această afecțiune de preferință chezășia fidelității ei, se neliniștește mai puțin la vederea celorlalți masculi și trăiește mai pașnic cu ei. La aceste specii, masculul ia parte și la îngrijirea puilor și, de aceea, printr-una din acele legi ale naturii pe care n-o observi fără înduioșare, se pare că femela dă tatălui afecțiunea pe care acesta o are pentru copii.

Or, dacă considerăm specia umană în simplicitatea ei primitivă, e ușor de văzut că bărbatul e sortit să se mulțumească cu o singură femeie, prin puterea lui mărginită și prin restrîngerea dorințelor sale; aceasta se confirmă prin egalitatea numerică a indivizilor de cele două sexe, cel puțin în climatele noastre, egalitate care nu se prea întîlnește la speciile la care forța cea mai mare a masculului reunește mai multe femele la un mascul. Deși bărbatul nu clocește ca porumbelul și deși nu are mamele pentru a alăpta puii ca patrupedele, totuși copiii nu pot umbla multă vreme și sînt slabi, încît mama și copiii s-ar lipsi cu greu de afecțiunea tatălui și de îngrijirile care rezultă din aceasta.

Toate observațiile concură deci pentru a dovedi că furia geloasă a masculului la unele specii de animale nu duce la nici un fel de concluzie pentru om; și chiar excepția din climatele meridionale, unde e stabilită poligamia, nu face decît să confirme mai bine principiul, pentru că de la mulțimea femeilor vine grija tiranică a soților, iar sentimentul propriei sale slăbiciuni îl împinge pe bărbat să recurgă la constrîngere spre a ocoli legile naturii.

Printre noi, unde aceleași legi, ocolite mai puțin în acest sens, sînt ocolite într-un sens contrar și mai respingător, gelozia are motivul său mai mult în pasiunile sociale decît în instinctul primitiv. În cele mai multe legături galante, amantul urăște mai mult pe rivalii săi decît își iubește amanta; dacă îi e teamă că nu va fi singurul ascultat, acesta este efectul acelui amor propriu a cărui origine am arătat-o, iar vanitatea suferă în el mai mult decît iubirea. Dealtfel, neîndemînaticele noastre instituții le-au făcut pe femei atît de prefăcute*) și le-au aprins

*) Felul prefăcătoriei pe care o înțeleg aici este opusă celei care le convine și care ține de natură; unul constă în a ascunde sentimentele pe care le au și celălalt în a arăta pe față sentimente pe care nu le au Toate femeile de lume[492]) își petrec viața mîndrindu-se cu pretinsa lor sensibilitate și nu iubesc niciodată nimic decît pe ele însele.

[492]) Adică cele din asa-numita societate „înaltă".

dorințele atît de puternic, încît cu greu poți conta chiar pe afecțiunea lor cea mai bine dovedită, iar ele nu pot dovedi preferințe care să liniștească teama de concurenți.

Pentru iubirea adevărată e altceva. Am arătat, în scrierea citată, că sentimentul acesta nu este atît de natural pe cît se crede; există destulă deosebire între obișnuința plăcută care-l leagă pe bărbat de tovarășa lui și acea ardoare neînfrînată care îl îmbată cu atracțiile himerice ale unui obiect pe care nu-l mai vede așa cum e. Această pasiune, care nu respiră decît refuzuri și preferințe, nu se deosebește de vanitate decît prin aceea că vanitatea, cerînd tot și nedînd nimic, este întotdeauna neechitabilă; în schimb, iubirea, dînd atît cît cere, este prin ea însăși un sentiment plin de echitate. Dealtfel, cu cît cere mai mult, cu atît e mai credulă; aceeași iluzie care o cauzează o face să fie ușor de înduplecat. Dacă iubirea e neliniștită, stima e încrezătoare și niciodată nu va exista iubire fără stimă într-un suflet cinstit, pentru că nimeni nu iubește în ceea ce iubește decît calitățile pe care le apreciază

Bine lămurite toate acestea, se poate spune cu siguranță de ce fel de gelozie va fi capabil Emil; căci, deși această pasiune are un oarecare germene în inima omului, forma sa este determinată exclusiv de educație. Emil, îndrăgostit și gelos, nu va fi deloc mînios, bănuitor, neîncrezător, ci delicat, sensibil și cu teamă; va fi mai îngrijorat decît iritat; el va năzui mai mult să cîștige pe iubita lui, decît să amenințe pe rivalul său; îl va înlătura, dacă poate, ca pe un obstacol, fără a-l urî ca pe un dușman; dacă-l urăște, nu va fi pentru îndrăzneala lui de a se lupta pentru o inimă pe care o pretinde el, ci pentru pericolul real ce-l poate amenința de a o pierde; nu va avea orgoliul nedrept de a se simți ofensat prostește pentru că cineva îndrăznește să intre în concurență cu el; înțelegînd că dreptul de preferință este întemeiat exclusiv pe merit și că onoarea stă în succes, își va îndoi silințele pentru a se face plăcut și probabil că va reuși. Generoasa Sofie, iritîndu-i iubirea prin unele încercări de neliniștire, va ști să i le potolească, să-l despăgubească pentru ele; iar concurenții, care n-au fost îngăduiți decît pentru a-l pune la încercare, vor fi în curînd înlăturați.

Dar unde am ajuns pe nesimțite? O, Emil, ce ai devenit? Pot recunoaște în tine pe elevul meu? Cît de decăzut te văd! Unde e acel tînăr atît de călit, care înfrunta asprimile anotimpurilor, care-și expunea trupul la cele mai grele munci și sufletul numai legilor înțelepciunii, care nu avea prejudecăți și pasiuni, care nu iubea decît adevărul, care nu se pleca decît rațiunii și nu dorea nimic din ceea ce nu era a lui? Acum, moleșit într-o viață fără ocupație, se lasă condus de femei, distracțiile lor sînt ocupațiile lui, voințele lor, legile lui; o tînără fată e arbitrul soartei lui; se îndoaie și se tîrăște înaintea lui; Emil cel serios a ajuns jucăria unui copil!

Aceasta e schimbarea scenelor vieții: fiecare vîrstă are resorturile sale care o fac să se miște, dar omul e întotdeauna același. La zece ani este condus de prăjituri, la douăzeci de o iubită, la treizeci de plăceri, la patruzeci de ambiție, la cincizeci de avariție. Cînd aleargă numai după înțelepciune? Fericit cel care e condus spre ea fără voia lui! Ce interesează cine e îndrumătorul de care te servești ca să-l duci la țintă? Eroii

și chiar înțeleptii au plătit acest tribut slăbiciunii omenești: iar acela ale cărui degete au stricat fusele, n-a fost pentru aceasta mai puțin un om mare.

Vreți să întindeți asupra vieții întregi efectul unei educații fericite? Prelungiți în timpul tinereții bunele deprinderi ale copilăriei, iar cînd elevul vostru este ceea ce trebuie să fie, faceți să fie același la orice vîrstă. Iată cea din urmă perfecțiune ce vă rămîne s-o dați operei voastre. De aceea, mai ales, este important să lăsați un guvernor tinerilor, căci, dealtfel, nu e nici o teamă că nu vor ști să facă dragoste fără el. Institutorii, si mai ales părinții se înșală cînd cred că un fel de a trăi exclude un altul și că îndată ce te-ai făcut mare trebuie să renunți la tot ce făceai cînd erai mic. Dacă ar fi așa, la ce ar mai sluji îngrijirea copilăriei, pentru că buna sau reaua deprindere, dobîndită prin îngrijire, ar dispărea odată cu ea, iar dacă ți-ai însuși modalități de viață cu totul diferite, ți-ai însuși în mod necesar și un alt mod de a gîndi.

După cum numai boli grave pot rupe continuitatea în memorie, numai pasiuni puternice produc aceasta în moravuri. Cu toate că gusturile și înclinările noastre se schimbă, această schimbare, uneori destul de neașteptată, este atenuată prin obișnuințe. În succesiunea înclinărilor noastre, ca și într-o bună atenuare treptată a culorilor, artistul iscusit trebuie să facă trecerile pe nesimțite, să amestece și să confunde nuanțele și, pentru ca nici una să nu contrasteze în raport cu alta, să întindă mai multe culori peste tabloul întreg. Această regulă este confirmată de experiență; oamenii necumpătați își schimbă în toate zilele afecțiunile, gusturile, sentimentele și n-au altă statornicie decît obișnuința schimbării; însă oamenii ordonați se întorc totdeauna la vechile deprinderi și nu pierd nici chiar la bătrînețe gustul pentru plăcerile la care țineau fiind copii.

Dacă faceți în așa fel ca trecînd pragul unei vîrste noi, tinerii să n-o disprețuiască pe cea care a precedat-o, ca dobîndind obișnuințe noi, să nu le părăsească pe cele vechi și să caute întotdeauna să facă ce e bine, fără să se uite la timpul cînd au început să-l facă, atunci nu numai că veți fi salvat opera voastră, ci veți fi siguri de ei pînă la capătul zilelor lor; căci revoluția cea mai de temut este cea a vîrstei asupra căreia veghezi acum. Cum aceasta e vîrsta întotdeauna regretată, gusturile pe care le-am păstrat la această vîrstă se pierd cu greu în cele care urmează, pe cînd dacă le-am întrerupt, nu le mai reluăm niciodată.

Majoritatea obișnuințelor cu care credeți că i-ați deprins pe copii și pe tineri nu sînt obișnuințe adevărate, pentru că nu și le-au însușit decît prin forță și, dat fiind că le aplică fără voia lor, nu așteaptă decît ocazia să scape de ele. Nu prinzi gustul de a fi în închisoare fiindcă ai stat în ea; în cazul acesta, deprinderea, în loc să diminueze aversiunea, o mărește. Nu așa stau lucrurile cu Emil, care, nefăcînd nimic în copilărie decît de bunăvoie și cu plăcere, nu face, acționînd în continuare în același fel ca bărbat, decît să adauge dominația deprinderii la desfătările libertății. Viața activă, munca brațelor, exercițiul, mișcarea i-au devenit atît de necesare, încît n-ar putea renunța la ele fără să sufere. A-l reduce deodată la viață molatică și sedentară ar însemna să-l arunci în închisoare, să-l pui în lanțuri, să-l ții într-o stare de constrîngere și de violență;

nu mă îndoiesc că buna lui dispoziţie şi sănătatea ar fi deopotrivă în suferinţă. Abia poate să respire în voie într-o cameră închisă; îi trebuie aer liber, mişcare. oboseală. Chiar cînd stă la picioarele Sofiei, nu se poate opri să nu privească uneori cu coada ochiului cîmpia şi să nu dorească s-o străbată împreună cu ea. Stă totuşi cînd trebuie să stea; dar este neliniştit. agitat. parcă ar vrea să pornească; stă, fiindcă se simte în lanţuri. Iată deci, veţi zice, nevoile la care l-am supus, îndatoririle pe care i le-am dat: e adevărat, i-am dat îndatoririle stării de bărbat.

Emil iubeşte pe Sofia Dar cu ce l-a fermecat mai întîi? Sensibilitatea, virtutea, iubirea pentru lucrurile oneste. Iubind într-însa această dragoste, a pierdut-o oare pentru sine? La rîndul lui, prin ce a cucerit-o pe Sofia? Prin toate sentimentele care sînt naturale în inima amorezului ei: stima pentru adevăratele bunuri, cumpătarea, simplicitatea, generoasa dezinteresare, dispreţul fastului şi al bogăţiei. Emil avea aceste virtuţi înainte de a i le fi impus iubirea. În ce privinţă s-a schimbat, aşadar, în adevăr Emil? Are noi motive să fie el însuşi; acesta e singurul punct în care se deosebeşte de ceea ce era.

Nu-mi imaginez că citind această carte cu oarecare atenţie, cineva ar putea crede că toate condiţiile situaţiei în care se găseşte el s-ar fi adunat în jurul lui prin hazard. Oare datorită hazardului cea care îi place lui nu se găseşte decît în fundul unui cătun depărtat, în timp ce oraşele sînt pline cu atîtea fete drăguţe? O întîlneşte oare prin hazard? Prin hazard se potrivesc? Prin hazard nu pot locui în acelaşi loc? Prin hazard îşi găseşte o locuinţă atît de departe de ea? Prin hazard o vede atît de rar şi e forţat să plătească cu atîtea osteneli plăcerea de a o vedea cîteodată? Ziceţi că se moleşeşte. Dimpotrivă, se întăreşte; trebuie să fie atît de robust cum l-am făcut eu pentru a rezista ostenelilor pe care i le produce Sofia

Locuieşte la două leghe de ea. Această distanţă e suflul forjei; prin ea îi oţelesc amorul. Dacă locuia poartă în poartă, sau dacă putea să se ducă s-o vadă, aşezat alene într-o trăsură, ar iubi-o comod, ar iubi-o ca un parizian. Leandru ar fi vrut oare să moară pentru Hero dacă marea nu l-ar fi despărţit de ea?[493]) Cititorule, scuteşte-mă de vorbe; dacă eşti dispus să mă înţelegi, îmi vei urmări îndeajuns regulile în amănuntele pe care le dau.

Primele dăţi cînd ne-am dus să vedem pe Sofia am luat cai ca să mergem mai repede. Acest mijloc îl găseam comod şi a cincea oară continuam să luăm cai. Eram aşteptaţi; la mai mult de o jumătate de leghe de casă, vedem lume pe drum; Emil observă, îi bate inima; se apropie, recunoaşte pe Sofia, sare de pe cal, pleacă, zboară, ajunge lîngă amabila familie. Lui Emil îi plac caii frumoşi; al lui e vioi, se simte liber, fuge peste cîmp; mă iau după el, îl ajung cu greutate, îl aduc înapoi. Din nenoro-

---

[493]) Leandru, grec din Amidos, iubea pe Hero, preoteasă a lui Venus din Sestos; pentru ca să meargă s-o vadă, traversa Helespontul (Dardanelele) înotînd. Într-o zi, prins de furtună şi nemaicălăuzit de felinarul care se aprindea pe ţărm, se îneca Cînd cadavrul scos de apă a doua zi la suprafaţă a fost văzut de Hero, aceasta s-a sinucis aruncîndu-se de pe o stîncă în apă. Legenda constituie subiectul unei piese a lui Grillparzer.

cire, Sofiei îi e frică de cai, nu îndrăznesc să mă apropii de ea. Emil nu vede nimic, dar Sofia îi spune la ureche despre efortul la care a fost supus prietenul lui. Emil aleargă rușinat, ia caii, rămîne în spate: e just ca fiecare să aibă rîndul său. Pleacă cel dintîi pentru a scăpa de cai. Lăsînd astfel pe Sofia în urmă, nu mai socotește calul atît de comod Vine gîfîind și ne întîlnește la jumătatea drumului. La călătoria următoare Emil nu mai vrea cai. De ce, îi zic eu, nu avem decît să luăm un servitor ca să aibă grijă de ei. A, zise el, să supărăm într-atît această respectabilă familie? Vezi bine că vrea să hrănească pe toți, și pe oameni, și pe cai. Este adevărat, îi răspund, că sînt primitori ca săracii. Bogații, avari în fastul lor, nu găzduiesc decît pe prieteni dar săracii găzduiesc și caii prietenilor lor. Să mergem pe jos, zice el, nu ai curaj, dumneata, care împărtășeai atît de bucuros plăcerile obositoare ale copilului dumitale? Cu multă plăcere, răspund eu repede; după cîte mi se pare, și amorul nu ține să fie făcut cu mult zgomot.

Apropiindu-ne, găsim pe mamă și pe fată mai departe de casă decît prima oară. Venisem fără să ne odihnim. Emil era numai apă: mîna scumpă binevoiește să-l șteargă cu batista pe obraz. Ar exista mulți cai pe lume înainte ca noi să mai fim tentați să ne folosim de ei de acum încolo. Totuși, e destul de crunt să nu-și poată petrece seara niciodată împreună. Vara trece, zilele încep să scadă. Orice am putea spune, nu ni se permite niciodată să ne întoarcem noaptea; iar dacă nu venim de dimineață, trebuie să plecăm de îndată ce am sosit. Ca să nu ne mai compătimească și ca să nu mai fie neliniștiți din cauza noastră, mama se gîndeste, în fine, că n-ar fi cuviincios în adevăr să ne adăpostească noaptea în casa lor, dar că se poate găsi o gazdă în sat pentru a dormi cîteodată acolo. La aceste cuvinte, Emil bate din palme, tresare de bucurie; iar Sofia, fără să se gîndească, o sărută ceva mai des pe mama sa în ziua în care ea a găsit acest expedient.

Puțin cîte puțin, blîndețea prieteniei, familiaritatea inocenței se stabilesc și se întăresc între noi. În zilele hotărîte de Sofia sau de mama sa, vin în mod obișnuit cu prietenul meu, cîteodată însă îl las să se ducă singur. Încrederea înalță sufletul, iar bărbatul nu mai trebuie socotit copil; ce-aș fi ajuns pînă acum dacă elevul meu nu ar merita stima mea? Mi se întîmplă, de asemenea, să mă duc fără el; atunci e trist și nu murmură deloc; la ce i-ar folosi murmurele? Apoi știe bine că eu nu pot să-i stric interesele; dealtfel, indiferent că mergem împreună sau separat, se înțelege că nici un fel de vreme nu ne oprește, fiind foarte mîndri că ajungem într-o stare vrednică de plîns. Din nefericire, Sofia nu ne îngăduie această cinste și ne oprește să venim pe vreme rea. E singura dată cînd o găsesc potrivnică regulilor pe care i le-am dat în secret.

Într-o zi, cînd s-a dus singur și cînd îl așteptam numai a doua zi, îl văd că vine în aceeași seară; îmbrățișîndu-l, îi zic: Ce e, dragă Emil, revii la prietenul tău? În loc să răspundă mîngîierilor mele, îmi zice cam supărat: Să nu crezi că am venit de bunăvoie așa de repede, am venit silit. Ea a vrut ca să vin; vin pentru ea, nu pentru dumneata. Mișcat de această naivitate, îl îmbrățișez din nou, zicîndu-i: Suflet deschis, prieten sincer, nu-mi lua ceea ce-mi apartine. Dacă vii pentru ea, eu te-am făcut

să vorbești: întoarcerea ta e opera ei, însă sinceritatea ta e a mea. Păstrează pentru totdeauna această nobilă candoare a sufletelor frumoase. Lasă pe cei indiferenți să gîndească ce vor; însă e o crimă să lași pe un amic să-ți atribuie ca merit o faptă pe care nu ai făcut-o pentru el.

Mă păzesc să nu micșorez în ochii săi prețul acestei mărturisiri, găsind în ea mai multă iubire decît generozitate și spunînd că am vrut s-o atribuie Sofiei în loc să-și facă un merit din această întoarcere. Iată-l însă cum îmi dezvăluie, fără să se gîndească. adîncul inimii sale. Dacă a venit din voia lui. liniștit și visînd la dragostea sa, Emil nu e decît amorezul Sofiei; dacă vine repede, obosit, deși cam supărat, Emil e prietenul Mentorului său.

Se vede că prin aceste rînduieli, tînărul meu e departe de a-și petrece viața lîngă Sofia și de a o vedea de cîte ori vrea. I se dă voie să facă o călătorie sau două pe săptămînă: iar vizitele sale, adesea numai de o singură jumătate de zi, se prelungesc rareori și în ziua următoare. Își petrece mult mai mult timp cu speranța că o va vedea sau cu mulțumirea că a văzut-o decît văzînd-o în adevăr. Chiar vremea pe care o destinează călătoriilor sale, mai puțin o petrece lîngă ea, decît apropiindu-se sau îndepărtîndu-se de ea. Plăcerile sale adevărate, pure, delicioase, dar mai puțin reale decît imaginare, îi ațîță amorul, fără a-i slăbi inima.

În zilele cînd n-o vede, nu este trîndav, nici sedentar. În aceste zile e încă Emil; nu s-a schimbat întru nimic. Adesea aleargă pe cîmpurile din preajmă si urmărește istoria sa naturală; observă, examinează pămînturile, produsele, cultura lor, compară lucrurile pe care le vede cu cele pe care le cunoaște, caută temeiurile deosebirilor; cînd crede că alte metode sînt mai bune decît cele ale locului, le arată cultivatorilor; dacă le propune o formă de căruță mai bună, le dă desenul ca s-o construiască după el; dacă găsește o carieră de marnă, le arată folosul ei necunoscut în partea locului; adesea, pune singur mîna la lucru; sînt uimiți cu toții cînd îl văd că mînuiește uneltele lor mai bine decît ei, că trage brazdele mai adînci și mai drepte decît ale lor, că seamănă mai egal, că face șanțurile cu mai multă iscusință. Nu rîd de el ca de unul care vorbește frumos despre agricultură; văd c-o știe în adevăr Într-un cuvînt, depune sîrg și manifestă grijă pentru tot ceea ce este de folos imediat și general; totuși, nu se mărginește la aceasta. Vizitează casele țăranilor, se informează de starea lor și a familiilor, de numărul copiilor, de mărimea pămînturilor, de natura produsului, de desfacere, de drepturile, de greutățile, de impozitele, de datoriile lor etc. Nu dă mulți bani, știind că, de obicei, se întrebuințează rău; dar îndrumează el însuși întrebuințarea lor, făcîndu-i folositori în adevăr. Le dă lucrători, plătește uneori chiar munca lor pentru lucrările de care au tot ei nevoie. Înlesnește unuia să i se repare sau să i se acopere coliba, altuia îi desfundă țarina pe care o părăsise din lipsă de mijloace; altuia îi dă o vacă, un cal, vite de tot soiul, în locul celor pe care le-a pierdut; doi vecini sînt gata să înceapă un proces; el le cîștigă încrederea, îi împacă Dacă un țăran se îmbolnăvește, pune să-l îngrijească sau îl îngrijește el însuși*); altul

*) A îngriji un țăran bolnav nu înseamnă să-i faci curățenie, să-i dai doctorii, să-i trimiți medic Nu au nevoie de așa ceva acești bieți oameni cînd sînt bolnavi, ci de hrană mai bună și mai abundentă. Ajunați voi, ceilalți, cînd

e asuprit de un vecin puternic, el îl apără și intervine pentru el; tineri săraci vor să se căsătorească, el îi ajută; unei biete femei i-a murit copilul iubit, se duce s-o vadă, o mîngîie și nu iese îndată ce a intrat; nu disprețuiește pe nevoiași, nu e grăbit să părăsească pe nenorociți; adesea ia masa cu țăranii pe care îi ajută și acceptă s-o ia și cu cei ce n-au nevoie de el. Devenind binefăcătorul unora și prietenul altora, nu încetează să fie egalul lor. În fine, face întotdeauna tot atîta bine prin persoana sa cît face cu banii săi.

Uneori, în drumurile sale, se îndreaptă spre partea fericitei locuințe: ar putea spera să observe pe Sofia pe furiș, s-o vadă la plimbare fără să fie văzut; însă Emil e totdeauna fără ocoluri în conduita sa, el nu știe și nici nu vrea să ocolească nimic. El are acea delicatețe deosebită care flatează și nutrește amorul propriu cu propria sa mărturie. El își păstrează ținuta. Păstrează cu rigoare reținerea și nu se apropie niciodată așa ca să obțină de la hazard ceea ce el vrea să datoreze numai Sofiei. În schimb, rătăcește cu plăcere prin împrejurimi, căutînd urmele pașilor iubitei sale și înduioșîndu-se de ostenelile pe care ea și-a dat și de alergăturile pe care a binevoit să le facă din amabilitate pentru el. În ajunul zilelor cînd trebuie s-o vadă, se duce la vreo fermă învecinată să pregătească o gustare pentru a doua zi. Plimbarea se îndreaptă spre acea parte, fără să pară, ea intră ca din întîmplare, găsesc fructe, prăjituri, smîntînă. Lacoma Sofie nu e nesimțitoare la aceste atenții și cinstește bucuroasă pregătirile. Apoi ne mulțumește amîndurora chiar dacă eu nu aș fi avut nici un amestec; este un subterfugiu de fetiță, pentru a fi mai puțin încurcată cînd mulțumește. Tatăl ei și cu mine mîncăm prăjituri și bem vin, însă Emil este în tovărășia femeilor, pîndind mereu să fure vreo farfurie cu smîntînă din care a încercat să guste Sofia.

Venind vorba de prăjituri, îi amintesc lui Emil de vechile lui alergări. Vor să știe ce erau aceste alergări; le explic, toți rîd și-l întreabă dacă mai știe să alerge. Mai bine ca oricînd, răspunde el; mi-ar părea foarte rău să fi uitat Cineva dintre noi ar avea o mare dorință să-l vadă alergînd, dar nu îndrăznește s-o spună; altcineva se însărcinează să facă propunerea. El acceptă. Se adună doi, trei tineri din împrejurimi; se fixează un premiu și, pentru a imita mai bine vechile jocuri, se pune o prăjitură la țintă. Toți sînt gata; tatăl dă semnalul bătînd din mîini. Sprintenul Emil spintecă aerul și ajunge la țintă, pe cînd cei trei neîndemînatici de-abia au pornit. Emil primește premiul din mîna Sofiei și, nu mai puțin generos decît Enea, dă darul tuturor învinșilor[495]).

În plină strălucire a triumfului, Sofia îndrăznește să înfrunte pe învingător și se laudă că poate alerga tot așa de bine ca el. El nu refuză cîtuși de puțin să se ia la întrecere cu ea și, în timp ce ea se pregătește la start, își ridică rochia din amîndouă părțile și, mai dornică să

---

aveți febră; dar, cînd țăranii voștri au febră, dați-le carne și vin: aproape toate bolile lor vin din mizerie și istovire; ceaiul lor cel mai bun e în pivnița voastră, iar farmacistul lor trebuie să fie măcelarul vostru[494]).

[494]) Petitain notează (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome II, 1861, p. 689) că în acest loc Rousseau parafrazează un vechi distih.

[495]) Cf. *Eneida*, V, 286, 361.

arate lui Emil un picior delicat decît să învingă în această luptă, se uită dacă fusta i-a rămas destul de scurtă, el spune un cuvînt la urechea mamei, care surîde și face un semn de aprobare. Apoi vine să se așeze lîngă concurenta sa; de-abia se dă semnalul, că ea și pornește din loc zburînd ca o pasăre.

Femeile nu sînt făcute pentru a alerga; cînd fug, o fac pentru a fi prinse. Întrecerea nu e singurul lucru pe care-l fac cu stîngăcie, dar e singurul pe care-l fac în silă. Coatele înapoi și lipite de corp le dă o ținută ridicolă, iar tocurile înalte pe care stau înfipte le fac să pară niște lăcuste care vor să fugă fără să sară.

Emil, neimaginîndu-și cîtuși de puțin că Sofia aleargă mai bine decît o altă femeie, nu se mișcă din loc și o privește cum pleacă cu un surîs batjocoritor. Sofia însă e ușoară și poartă tocuri scurte; nu are nevoie de artificii ca să pară că are picior mic. Ea înaintează cu o asemenea repeziciune încît, pentru a o ajunge pe această nouă Atalantă, de-abia mai are vremea necesară cînd o vede atît de departe de el. Pornește și el, ca un vultur care se aruncă pe pradă; o urmărește, cît pe ce s-o ajungă, în fine, o prinde din urmă, foarte obosită, o ia ușor de mijloc cu brațul stîng, o ridică ca pe o pană și, apăsînd pe inimă această dulce sarcină, încheie întrecerea, făcînd-o să atingă ea întîi ținta; apoi strigînd: *Sofia a învins!* el îngenunchează înaintea ei și se recunoaște învins.

La aceste ocupații diferite se adaugă meseria pe care am învățat-o. Cel puțin o dată pe săptămînă și în toate zilele cînd vremea rea nu ne îngăduie să stăm pe cîmp, ne ducem, Emil și cu mine, să lucrăm la un meșter. Nu lucrăm numai de formă, ca oamenii care am fi mai presus de această stare, ci foarte serios, ca adevărați muncitori. Tatăl Sofiei, venind să ne vadă, ne găsește odată la lucru și nu uită să vorbească cu admirație soției și fiicei sale despre ce a văzut. Duceți-vă, zice el, să vedeți pe acest tînăr în atelier și veți vedea dacă disprețuiește condiția săracului! Ne putem închipui că Sofia aude aceste cuvinte cu plăcere! Discuția se repetă, ar dori să-l surprindă la lucru. Mi se pun unele întrebări, fără a părea că urmăresc ceva și, încredințîndu-se de una din zilele noastre de lucru, mama și fata iau o trăsură și vin în oraș chiar în ziua aceea.

Intrînd în atelier, Sofia zărește la capătul celălalt un tînăr în vestă, cu părul vîlvoi și atît de ocupat de ceea ce face, încît nici n-o vede; ea se oprește și face semn mamei sale. Emil, cu dalta într-o mînă și cu ciocanul în cealaltă, sfîrșește o scobitură; apoi taie cu fierăstrăul o scîndură și fixează o bucată pe tejghea, ca s-o dea la rindea. Spectacolul acesta n-o face pe Sofia să rîdă; o mișcă, el e vrednic de respect. Femeie, cinstește pe stăpînul tău; el lucrează pentru tine, el îți cîștigă pîinea, el te hrănește; iată bărbatul.

Pe cînd ele îl observă cu atenție, eu le zăresc și trag de mînecă pe Emil; el se întoarce, le vede, aruncă uneltele și aleargă spre ele cu un strigăt de bucurie. După ce au trăit primele emoții, le poftește să șadă și-și reia lucrul. Sofia nu poate însă sta locului; se scoală cu repeziciune, străbate atelierul, examinează uneltele, pune mîna pe scîndurile date la rindea, ridică așchiile de pe jos, se uită la mîinile noastre și apoi zice că-i place această meserie pentru că e curată. Nebunatica

încearcă chiar să-l imite pe Emil. Cu mîna sa albă și delicată trece cu rindeaua pe o scîndură, rindeaua alunecă și nu prinde. Parcă văd amorul rîzînd în aer și bătînd din aripi, parcă îl aud scoțînd strigăte de bucurie și zicînd: *Hercule e răzbunat*[496]).

În acest timp mama întreabă pe meșter: Domnule cît plătiți acestor băieți? Doamnă, dau fiecăruia douăzeci de bani pe zi și mîncare: dar dacă acest tînăr ar vrea, ar putea să cîștige și mai mult, căci este cel mai bun lucrător din partea locului. Douăzeci de bani pe zi și mîncare, zice mama privindu-ne cu înduioșare. Doamnă, așa este, reluă meșterul. La aceste cuvinte, ea aleargă la Emil, îl îmbrățișează, îl strînge la piept și, plîngînd, nu poate decît să repete de mai multe ori: Fiul meu! O, fiul meu!

După ce mai stau puțin de vorbă cu noi, în timp ce noi ne vedeam în continuare de treabă, mama zice către fată: Haidem, se face tîrziu și nu e bine să ne facem așteptate. Apoi apropiindu-se de Emil, îl mîngîie pe obraz, zicîndu-i: Ei bine, bunule lucrător, nu vrei să vii cu noi? El răspunde pe un ton foarte trist. Sînt angajat, întreabă pe meșter dacă s-ar putea lipsi de noi. El răspunde că nu poate. Am lucrări urgente, spune el, pe care trebuie să le termin pînă poimîine. Contînd pe acești domni, am refuzat alți lucrători care s-au prezentat; dacă ei îmi lipsesc, nu mai știu unde să găsesc alții și n-aș putea să dau lucrul în ziua făgăduită. Mama nu replică nimic; așteaptă să vorbească Emil. Emil lasă capul în jos și tace. Domnule, îi zice ea puțin surprinsă de tăcerea lui, nu ai nimic de spus la aceasta? Emil privește fata cu duioșie și nu răspunde decît cu aceste cuvinte: Vedeți bine că trebuie să rămîn. Apoi femeile pleacă și ne lasă. Emil le însoțește pînă la ușă; le urmărește cît poate cu ochii, oftează și revine să se așeze la lucru, fără să scoată un cuvînt.

Pe drum, mama, supărată, vorbește fiicei sale despre ciudățenia acestui procedeu. Ce, zice ea, era greu să fi dat ceva meșterului, fără să mai fie obligat să rămînă, iar acest tînăr atît de risipitor, care aruncă banii fără a fi nevoie, nu găsește bani în ocazii convenabile? O, mamă, răspunde Sofia, ferească Dumnezeu ca Emil să dea atîta putere banului încît să se servească de el pentru a rupe un angajament personal, pentru a-și călca cuvîntul fără urmări și să-l facă pe altul să-și calce cuvîntul. Știu că ar putea cu ușurință să despăgubească pe meșter de mica pagubă pe care i-ar provoca-o lipsa lui; însă atunci și-ar subjuga sufletul bogăției, s-ar obișnui s-o pună în locul datoriilor sale și ar crede că nu mai are nimic de făcut dacă plătește. Emil are alte moduri de a gîndi și sper că nu voi fi eu cauza care să i le schimbe. Crezi că pe el nu l-a costat nimic ca să rămînă acolo? Mamă, nu te înșela. A rămas pentru mine; am citit bine aceasta în ochii lui.

---

[496]) E vorba de faptul că Omfala, regina Libiei, avînd în serviciul ei pe Hercule timp de trei ani, l-a pus între altele să toarcă. Faptul se citează pentru a arăta puterea de stăpînire a femeilor asupra bărbaților. În acest context însă, legendarul erou din mitologia greacă „e răzbunat", pentru că se arată cum femeile nu pot executa aceleași lucrări pe care le execută bărbații.

Să nu credem că Sofia ar fi îngăduitoare în privința adevăratelor dovezi ale iubirii; dimpotrivă, e poruncitoare, exigentă: ar ține mai mult să nu fie iubită deloc decît să fie iubită cu măsură. Ea posedă nobila mîndrie a meritului recunoscut, care este prețuit și care vrea să fie onorat așa cum se onorează pe sine. Ar disprețui o inimă care n-ar simți întreg prețul inimii ei, care n-ar iubi-o pentru virtuțile sale chiar mai mult decît pentru farmecul ei. o inimă care ar prefera-o înaintea propriei sale datorii și care n-ar prefera-o oricărui alt lucru. Ea n-a voit un iubit care să nu cunoască altă lege decît pe a ei, vrea să stăpînească un bărbat pe care ea nu l-a desfigurat. Astfel, Circe. după ce i-a pocit pe tovarășii lui Ulise, îi disprețuiește și se dă numai lui, căci pe el nu l-a putut schimba[497]).

Lăsînd la o parte acest drept inviolabil și sacru. Sofia ține mult la toate drepturile sale și urmărește cît de scrupulos le respectă Emil, cu ce zel îi îndeplinește dorințele, cu ce abilitate i le ghicește, cu cîtă grijă sosește la momentul prescris; ea nu vrea nici să întîrzie, nici să vină mai înainte, vrea să fie exact. Dacă vine înainte înseamnă că se preferă pe sine, dacă întîrzie, înseamnă că o neglijează. S-o neglijeze pe Sofia! Aceasta nu s-ar întîmpla de două ori. O bănuială neîntemeiată era cît pe-aci să piardă totul; dar Sofia e echitabilă și știe bine să-și repare greșelile.

Într-o seară eram așteptați; așa i se poruncise lui Emil. Au ieșit să ne întîmpine, dar n-am sosit. Unde or fi? Ce nenorocire li s-a întîmplat? Nici o știre despre ei? Seara se scurge în așteptarea noastră. Biata Sofia ne crede morți; deznădăjduită, se chinuiește și-și trece noaptea plîngînd. De cu seară trimisese un om să se informeze și să le aducă știri a doua zi dimineața. Omul se întoarce însoțit de un trimis al nostru care le spune să ne ierte și că ne simțim bine. Îndată sosim și noi. Atunci scena se schimbă; Sofia își șterge lacrimile sau, dacă plînge, plînge de necaz. Mîndria ei nu o lasă să se bucure de sosirea noastră: Emil trăiește și a făcut-o să-l aștepte zadarnic.

La sosirea noastră, ea vrea să se ascundă. Se vrea ca ea să rămînă; trebuie să rămînă; însă își schimbă repede hotărîrea și-și ia deodată un aer liniștit și mulțumit, care ar impune altora. Tatăl ne iese înainte și ne zice: Ne-ați făcut să fim îngrijorați; sînt aici persoane care nu vă vor ierta ușor. Cine oare, tată? întreabă Sofia, prefăcîndu-se că zîmbește cît se poate mai grațios. Ce-ți pasă, de vreme ce nu ești tu aceea? răspunde tatăl. Sofia nu mai replică nimic și își lasă ochii în jos. Mama ne primește cu răceală și seriozitate. Emil, tulburat, nu îndrăznește să se adreseze Sofiei Îi vorbește ea întîi, îl întreabă ce mai face, îl invită să se așeze și se preface atît de bine, încît bietul tînăr, care nu înțelege încă nimic din limbajul pasiunilor violente, se lasă înșelat de sîngele ei rece și este aproape pe punctul să se supere el însuși

---

497) Ulise — în Odiseea lui Homer — ajunge, în drumurile sale rătăcitoare spre patrie, pe insula Aea, în care locuia frumoasa vrăjitoare Circe Aceasta prefăcu, prin vrajă, pe tovarășii lui Ulise în purcei, apoi încercă să cucerească pe Ulise prin iubirea sa pătimașă; îl reținu astfel mai mult timp în această insulă, pînă cînd Ulise ascultă din nou chemarea patriei și a căminului familial.

Pentru a-l scoate din încurcătură, iau mîna Sofiei și vreau să i-o sărut, așa cum fac uneori; ea și-o retrage brusc cu un cuvînt de *Domnule* pronunțat atît de deosebit, încît această mișcare involuntară o face să se dea îndată pe față în ochii lui Emil.

Sofia însăși, văzînd că s-a trădat, se preface mai puțin. Aparentul său sînge rece se schimbă într-un dispreț ironic. Ea răspunde monosilabic la toate întrebările, afectînd o voce înceată și nesigură, ca și cum i-ar fi teamă ca indignarea să nu izbucnească prea puternic. Emil, pe jumătate mort de frică, o privește cu durere și caută s-o înduplece să se uite la el pentru a citi mai bine în ochi adevăratele ei sentimente. Sofia, și mai iritată de încrederea sa, îi aruncă o privire care-i taie pofta de a mai solicita pe a doua. Emil, zăpăcit și tremurînd, nu mai îndrăznește, din fericire pentru el, nici să-i vorbească, nici s-o privească: căci dacă n-ar fi fost vinovat și i-ar fi putut suporta mînia, ea nu l-ar fi iertat niciodată.

Văzînd atunci că e rîndul meu și că trebuie să ne explicăm, mă apropii de Sofia. Îi iau din nou mîna pe care n-o mai retrage, căci e aproape să-i vină rău. Îi zic cu blîndețe: Dragă Sofia, sîntem nenorociți; dar tu ești înțeleaptă și dreaptă, nu ne vei judeca fără a ne asculta; ascultă-ne. Ea nu răspunde nimic și eu vorbesc astfel:

„Am plecat ieri la ora patru; ni se spusese să ajungem la șapte și pornim totdeauna mai devreme decît ar trebui pentru a ne odihni cînd ne apropiem de aici. Făcusem trei sferturi din drum, cînd auzim niște vaiete de durere; ele porneau de la poalele unei coline aflate la o mică distanță de noi. Alergăm în direcția strigătelor și găsim un biet țăran care, întorcîndu-se călare din oraș, cam amețit de vin, căzuse atît de tare încît își rupsese piciorul. Strigăm, chemăm ajutor, dar nu ne răspunde nimeni. Încercăm să așezăm rănitul pe cal, dar nu izbutim: la cea mai mică mișcare, nenorocitul are dureri groaznice. Ne hotărîm să legăm calul în pădure, la un loc ferit; apoi, făcînd o brancardă din brațele noastre, îl luăm pe rănit și-l ducem cît mai încet posibil, urmînd indicațiile sale, pe drumul care trebuia pentru a ajunge la el acasă. Drumul era lung; a trebuit să ne odihnim de mai multe ori. În fine, sosim rupți de oboseală. Aflăm cu amară surpriză că noi cunoaștem casa și că nenorocitul pe care l-am adus cu atîta greutate era același care ne primise atît de cordial în ziua cînd am ajuns pentru prima dată în partea locului. În tulburarea în care ne găseam cu toții, nu ne recunoscusem pînă în acel moment.

Nu avea decît doi copii mici. Pe punctul de a-i dărui pe un al treilea, nevasta lui fu atît de speriată văzîndu-l că sosește, încît fu apucată de dureri acute și născu după cîteva ore. Ce să facem în această împrejurare într-o căsuță depărtată, unde nu puteam spera nici un ajutor? Emil se hotărî să se ducă în pădure să ia calul pe care-l lăsasem acolo și să alerge în goană să caute un medic în oraș. Dădu, așadar, calul medicului și, neputînd găsi destul de repede altul, veni pe jos cu un servitor, după ce avu grijă să vă trimită pe omul acela pentru a vă da de știre. În vremea aceasta, precum vă închipuiți, încurcat între un om cu piciorul rupt și o femeie în durerile facerii, căutam prin

casă tot ceea ce puteam prevedea că e necesar pentru îngrijirea amîndurora".

„Nu vă voi mai spune amănuntele celor întîmplate: nu e vorba de aceasta: era ora două după miezul nopții și nici unul, nici altul nu avusesem nici un moment de odihnă. În fine, înainte de a se lumina de ziuă, am ajuns la adăpostul nostru aproape de aici, unde am așteptat ora la care vă sculați pentru a vă putea povesti accidentul nostru".

Am tăcut, fără să mai adaug nimic. Înainte de a mai vorbi cineva, Emil se apropie de iubita lui, ridică vocea și-i spune cu mai multă hotărîre decît m-aș fi așteptat: Sofia, ești arbitrul soartei mele, o știi bine. Poți să mă faci să mor de durere, dar nu spera că mă vei face să uit drepturile omeniei; acestea îmi sînt mai sfinte decît ale dumitale și nu voi renunța niciodată la ele pentru dumneata.

La aceste cuvinte, în loc să răspundă, Sofia se scoală, îl ia de gît și-l sărută pe obraz; apoi, întinzîndu-i mîna, cu o grație neimitabilă, îi zice: Emil, ia această mînă; este a ta. Fii, cînd vei voi, soțul și stăpînul meu; mă voi sili să merit această onoare.

De-abia l-a sărutat, că tatăl său, încîntat, bate din palme, strigînd: *Bis, bis;* iar Sofia, fără să fie silită, îl mai sărută de două ori pe celălalt obraz. Însă aproape în același moment, speriată de tot ce făcuse, fuge în brațele mamei sale și-și ascunde la pieptul ei obrazul înflăcărat de rușine.

Nu voi descrie cîtuși de puțin bucuria comună; oricine trebuie s-o simtă. După masă, Sofia întreabă dacă nu e prea departe pentru a merge să vadă pe acești bieți bolnavi. Sofia o dorește și acesta este un lucru bun. Mergem acolo: îi găsim pe cei doi în paturi separate, căci Emil adusese unul; găsim oameni în jurul lor care să-i ajute; Emil se îngrijise de aceasta. Amîndoi sînt însă atît de rău îngrijiți, încît suferă atît din pricina acestei îngrijiri, cît și din pricina stării lor. Sofia cere un șorț al femeii, o așază cum trebuie în pat; apoi face la fel pentru bărbat. Mîna ei blîndă și ușoară știe să caute tot ceea ce le face rău și le așază mai bine membrele suferinde. La apropierea ei, se simt mai ușurați; ai spune că ea ghicește tot ceea ce le produce rău. Fata aceasta atît de delicată nu se scîrbește nici de murdărie, nici de mirosul urît și știe să le înlăture fără să ceară ajutor de la nimenea și fără ca bolnavii să fie chinuiți. Ea, pe care o vezi totdeauna rezervată și uneori disprețuitoare, ea care pentru nimic în lume nu ar fi atins cu degetul patul unui bărbat, întoarce și schimbă pe rănit fără nici un scrupul și-l așază în poziția cea mai comodă în care să poată sta mai mult timp. Zelul carității e modest; ceea ce face Sofia, face atît de ușor și cu atîta iscusință, încît bolnavul se simte ușurat fără să observe că l-a atins. Nevasta și bărbatul binecuvîntează împreună pe amabila fată care-i servește, care-i plînge, care-i mîngîie. Este un înger din cer pe care ni-l trimite Dumnezeu; are chipul și milostivirea lui, are dulceața și bunătatea lui. Emil, înduioșat, o admiră în tăcere. Bărbate, iubește-ți tovarășa. Dumnezeu ți-o dă pentru a-ți consola necazurile, pentru a-ți mîngîia suferințele: iată femeia.

Se face botezul noului născut. Cei doi amorezi sînt nași. arzînd în adîncul inimilor lor de dorinta de a pune și ei pe alții să facă la fel. Așteaptă momentul dorit; cred că l-au atins, scrupulele Sofiei sînt înlăturate, însă acum vin ale mele. Nu au ajuns încă acolo unde gîndesc ei: fiecare lucru la timpul său.

Într-o dimineață, după ce nu se văzuseră de două zile, intru în camera lui Emil cu o scrisoare în mînă și-i zic privindu-l fix: Ce ai face dacă ți-ar aduce cineva vestea că Sofia a murit? Dete un țipăt, se scoală lovindu-și mîinile și, fără să spună un singur cuvînt, mă privește cu ochi rătăciți. Răspunde-mi, așadar, urmez eu cu aceeași liniște. Atunci, iritat de sîngele meu rece, se apropie, cu ochii plini de mînie și oprindu-se într-o atitudine aproape amenințătoare: Ce-aș face? Nu știu nimic; dar ceea ce știu este că n-aș mai revedea în viața mea pe acela care mi-ar fi adus vestea. Liniștește-te, îi răspund surîzînd: trăiește, e sănătoasă, se gîndește la tine și ne așteaptă astă seară. Să mergem însă să ne plimbăm puțin și să vorbim.

Pasiunea de care e preocupat nu-i mai îngăduie să se îndeletnicească, ca înainte, cu convorbiri bazate pe rațiunea pură: trebuie să-i atrag interesul chiar prin mijlocirea acestei pasiuni, pentru a da atenție lecțiilor mele. Aceasta am înfăptuit-o prin folosirea acestui teribil preambul; acum sînt foarte sigur că mă va asculta.

„Dragă Emil, trebuie să fii fericit: acesta este scopul oricărei ființe sensibile. Aceasta e cea dintîi dorință pe care ne-o imprimă natura și singura care nu ne prisosește niciodată. Dar unde e fericirea? Cine știe? Fiecare o caută și nimeni nu o găsește. Ne prăpădim viața ca s-o urmărim și murim fără s-o fi atins. Tînărul meu prieten, cînd te-am luat în brațe după nașterea ta și cînd chemînd martor Ființa supremă pentru angajamentul ce îndrăzneam să-l iau, mi-am consacrat zilele fericirii zilelor tale, știam eu oare la ce mă angajam? Nu; știam numai că făcîndu-te fericit, voi fi și eu fericit. Făcînd pentru tine această cercetare utilă, o făceam folositoare amîndurora."

„Cîtă vreme nu știm ceea ce trebuie să facem, înțelepciunea constă în a rămîne inactiv. Dintre toate maximele, aceasta e cea de care omul are mai multă nevoie și cea pe care știe s-o urmeze mai puțin. A căuta fericirea fără a ști unde este înseamnă să te expui să te depărtezi de ea, înseamnă să încerci atîtea riscuri cîte căi de a te rătăci există. Dar nu este dat la toată lumea să știe să nu acționeze. În neliniștea în care ne ține ardoarea bunăstării, preferăm să ne înșelăm în a o urmări, decît să nu facem nimic pentru a o căuta și, odată ieșiți din locul în care puteam s-o cunoaștem, nu mai știm să revenim acolo."

„Cu aceeași ignoranță încercam să evit aceeași greșeală. Cînd te-am luat în grija mea, m-am decis să nu fac vreun pas inutil și să te împiedic și pe tine să-l faci. Am urmat drumul naturii, așteptînd ca ea să-mi arate drumul fericirii. S-a întîmplat să fie același și, fără să mă gîndesc, am mers pe el."

„Fii martorul meu, fii judecătorul meu, nu te voi respinge niciodată Primii tăi ani n-au fost sacrificați celor care trebuiau să le urmeze; te-ai bucurat de toate bunurile pe care ți le-a dat natura. Dintre

relele la care ea te-a supus și de care te-am putut feri. n-ai simțit decît pe cele ce puteau să te întărească pentru altele. N-ai suferit niciodată vreun rău decît pentru a evita vreunul mai mare. N-ai cunoscut nici ura, nici sclavia. Liber și mulțumit, ai rămas drept și bun, căci pedeapsa și viciul sînt inseparabile și niciodată omul nu devine nemernic decît cînd este nenorocit De s-ar prelungi amintirea tinereții tale pînă la bătrînețe! Nu mi-e teamă că inima ta bună își va aminti de ea fără să binecuvînteze mîna care a condus-o".

„Cînd ai ajuns la vîrsta rațiunii, te-am ferit de opinia oamenilor: cînd inima ta a devenit sensibilă, te-am păzit de stăpînirea pasiunilor. Dacă aș fi putut prelungi acest calm interior pînă la sfîrșitul vieții tale. aș fi pus la adăpost opera mea și tu ai fi fost fericit atît cît poate fi un om, dar. dragă Emil, ți-am muiat zadarnic sufletul în Stix, nu l-am putut face peste tot invulnerabil; se ridică un nou dușman, pe care n-ai învătat încă să-l învingi și de care nu te-am putut scăpa. Acest dușman ești tu însuți. Natura și norocul te-au lăsat liber. Puteai îndura mizeria; puteai suporta durerile corpului, cele ale sufletului îți erau necunoscute; nu depindeai de nimic decît de condiția umană, și acum depinzi de toate legăturile pe care ți le-ai format; învățînd a dori, te-ai făcut sclavul dorințelor tale. Cîte dureri nu-ți pot ataca sufletul, fără ca ceva să se schimbe în tine, fără ca ceva să te ofenseze. fără ca ceva să atingă ființa ta! Cîte rele nu poți simți fără să fii bolnav! Cîte morți nu poți suferi fără să mori! O minciună, o eroare, o îndoială te pot duce la disperare".

„Vedeai la teatru eroi, supuși unor dureri fără margini, care făceau să răsune scena de țipetele lor nebune, care se întristau ca femeile, plîngeau precum copiii și meritau astfel aplauzele publicului. Amintește-ți de supărarea care ți-o pricinuiau acele tînguiri, acele țipete, acele plînsete cînd le vedeai la oameni de la care nu trebuia să te aștepți decît la acte de statornicie și de fermitate. Ce, ziceai tu indignat, acestea sînt exemplele care ni se dau de urmat, modelele care ni se oferă de imitat! Le e teamă că omul nu va fi destul de mic, destul de nenorocit, destul de slab dacă nu-i vor lăuda slăbiciunea sub falsa imagine a virtuții? Tînărul meu prieten, fii de acum înainte mai indulgent în privința scenei: iată-te și pe tine devenit unul din eroii săi".

„Tu știi să suferi și să mori; tu știi să înduri legea necesității în durerile fizice; însă pînă acum nu ai impus legi dorințelor inimii tale: iar toată tulburarea vieții noastre vine mai mult din afecțiunile noastre decît din trebuințele noastre. Dorințele noastre sînt întinse, forța noastră este aproape nulă. Prin dorințele sale omul ține la mii de lucruri, iar prin el însuși nu ține la nimic, nici chiar la propria sa viață. Cu cît își mărește afecțiunile, cu atît își înmulțește necazurile Totul e trecător pe pămînt: vom pierde mai curînd sau mai tîrziu tot ceea ce iubim, iar noi ținem la aceste lucruri ca și cum ar trebui să dureze etern. Ce groază numai la bănuiala morții Sofiei! Ai socotit, așadar, că ea va trăi totdeauna? Nu moare nimenea la vîrsta ei? Ea va trebui să moară, copilul meu, și poate înaintea ta. Cine știe dacă în acest moment e vie? Natura nu te-a ursit decît la o singură moarte și tu te ursești la o a doua: iată-te în cazul de a muri de două ori".

„Supus astfel pasiunilor tale dezordonate. vei ajunge de plîns. Totdeauna cu privațiuni, totdeauna cu pierderi, totdeauna cu temeri, nu te vei bucura nici de ceea ce ți se va lăsa. Frica de a nu pierde totul te va face să nu posezi nimic. Pentru că nu ai voit să urmezi decît pasiunile tale, nu le vei putea satisface niciodată. Vei căuta totdeauna repausul, el va fugi totdeauna dinaintea ta; vei fi nenorocit și vei deveni rău. Si cum n-ai putea fi, neavînd altă lege decît dorințele tale neînfrînate? Dacă nu poți suporta privațiuni independente de voia ta, cum ai putea să ți le impui cu voia ta? Cum vei putea sacrifica înclinarea pentru datorie și cum vei rezista inimii pentru a asculta rațiunea? Tu care de acum înainte nu vrei să mai vezi pe cel care te-ar înștiința despre moartea iubitei tale, cum ai privi pe acela care ar vrea să ți-o răpească vie, pe cel care ar îndrăzni să-ți spună: Ea e moartă pentru tine, virtutea te desparte de ea? Dacă trebuie să trăiești cu ea orice s-ar întîmpla, dacă Sofia va fi măritată sau nu, dacă tu vei fi liber sau nu, dacă ea te va iubi sau te va urî, dacă familia ți-o va încredința sau ți-o va refuza, nu are importanță, tu o vrei, trebuie să fie a ta cu orișice preț. Spune-mi, așadar, de la ce crimă se va da înapoi cel care nu are altă lege decît dorințele inimii sale și nu știe să reziste la nimic din ceea ce dorește?“

„Copilul meu, nu există fericire fără curaj, nici virtute fără luptă. Cuvîntul *virtute* vine de la *forță:* forța este temelia oricărei virtuți. Virtutea nu aparține decît unei ființe slabe prin natura sa și puternică prin voința sa; numai în aceasta constă meritul omului drept și, deși îl numim pe Dumnezeu bun, nu-l numim virtuos, căci el n-are nevoie de efort ca să facă binele. Ca să-ți explic acest cuvînt atît de profanat, am așteptat ca tu să ajungi în stare să mă înțelegi. Cîtă vreme virtutea nu costă nimic ca s-o practici, ai puțină nevoie s-o cunoști. Această nevoie vine cînd se deșteaptă pasiunile: pentru tine a și venit“.

„Cînd te-am crescut în plină simplicitate a naturii, în loc să-ți predic grele îndatoriri, te-am ferit de viciile care îngreuiează aceste îndatoriri; am făcut minciuna să-ți fie mai puțin odioasă decît inutilă; te-am învățat mai puțin să dai fiecăruia ce este al său decît să te îngrijești de ce este al tău; te-am făcut mai curînd bun decît virtuos. Dar cel care nu e decît bun rămîne bun numai cîtă vreme are plăcere să fie; bunătatea se sfărîmă și piere sub lovitura pasiunilor omenești; omul care e numai bun e bun numai pentru sine[498])“.

---

[498]) Petitain notează (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome II, 1861, p. 696) că Rousseau reia aceeași idee — cu o modificare și o excepție — într-o scrisoare către marchizul de Mirabeau din 31 ianuarie 1767. Iată fragmentul respectiv:

„... Criticînd această nepăsare, îmi vei repeta că a fi bun numai pentru tine înseamnă a nu fi bun pentru nimic; dar poți fi bun în adevăr pentru tine, fără să fii, într-un fel oarecare, bun pentru ceilalți? Dealtfel, țineți seama că nu este dat oricărui prieten al oamenilor să fie ca d-voastră, binefăcătorul lor în realitate. Țineți seama că eu n-am nici stare, nici avere, că îmbătrînesc, că sînt infirm, părăsit, persecutat, detestat și că, voind să fac bine, aș face rău, îndeosebi mie însumi“ (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes,* tome IV, 1860, p. 664).

„Care om este deci virtuos? Este cel care știe să-și învingă afecțiunile. deoarece atunci el își urmează rațiunea, conștiința; își face datoria, respectă ordinea și nimic nu-l poate îndepărta de la aceasta. Pînă aici nu erai liber decît în aparență: nu aveai decît libertatea nesigură a unui sclav căruia nu i s-a poruncit încă nimic. Acum fii liber în adevăr; învață să-ți fii singur stăpîn; poruncește inimii tale, Emil, și vei fi virtuos".

„Iată deci o nouă ucenicie de făcut și această ucenicie este mai grea decît cea dintîi, căci natura ne scapă de relele pe care ni le impune ea sau ne învață să le îndurăm, dar nu ne spune nimic în privința celor care ne aparțin, ne lasă în voia noastră; ne lasă. victime ale pasiunilor noastre, să fim copleșiți de zadarnicele noastre dureri și să ne mai și lăudăm cu lacrimi de care ar trebui să roșim".

„Aceasta e prima ta pasiune. E poate singura demnă de tine. Dacă știi s-o stăpînești ca om, va fi cea din urmă; vei supune pe toate celelalte și vei asculta numai de pasiunea virtuții".

„Știu bine că această pasiune nu e criminală; ea este la fel de pură ca sufletele care o resimt. Onestitatea a născut-o, inocența a hrănit-o. Fericiți amorezi! Farmecul virtuții nu face decît să se adauge farmecului iubirii; iar dulcea legătură care vă așteaptă este răsplata înțelepciunii voastre, ca și a dragostei dintre voi. Dar spune-mi, omule, sincer, această pasiune atît de pură n-a pus stăpînire pe tine? Nu te-a făcut și ea sclavul ei? Și dacă mîine va înceta să fie inocentă, ai înăbuși-o chiar de mîine? Este acum momentul să-ți încerci puterile; va fi prea tîrziu cînd va trebui să le folosești. Aceste primejdioase încercări trebuie să se facă departe de pericol. Nu se exercită nimeni la luptă în fața dușmanului, ci se pregătește pentru aceasta înainte de război, pentru ca la război să se prezinte cu totul pregătit".

„E o eroare să împarți pasiunile în permise și oprite, pentru a te deda celor dintîi și a respinge pe celelalte. Toate sînt bune cînd rămîi stăpînul lor; toate sînt rele cînd te lași pradă lor. Ceea ce ne este oprit de natură este să ne întindem afecțiunile mai departe decît forțele noastre; ceea ce ne este oprit de rațiune este să vrem ceea ce nu putem obține; ceea ce ne e oprit de conștiință nu e să nu fim ispitiți, ci să nu ne lăsăm învinși de ispite. Nu depinde de noi să avem sau să nu avem pasiuni, dar depinde de noi să le stăpînim. Toate sentimentele pe care le stăpînim sînt legitime; toate sentimentele care ne stăpînesc sînt criminale Un bărbat nu e vinovat că iubește femeia altuia, dacă supune această nefericită pasiune legii datoriei; este vinovat dacă-și iubește propria soție în așa grad, încît jertfește totul acestei iubiri".

„Nu aștepta de la mine precepte lungi de morală; nu am să-ți dau decît unul singur și acela le cuprinde pe toate. Fii om; restrînge-ți inima în limitele condiției tale umane. Studiază și cunoaște aceste margini; oricît de înguste ar fi, nu ești deloc nefericit atîta vreme cît te închizi în ele; nu ești decît în cazul în care vrei să le depășești; ești nefericit în cazul în care, în dorințele tale nesăbuite, ridici la rangul lucrurilor posibile ceea ce nu e posibil. Ești nefericit cînd îți uiți starea ta de om pentru a-ți făuri altele închipuite, din care recazi întotdeauna în starea ta. Singurele bunuri a căror lipsă costă sînt cele la care crezi că ai dreptul. Imposibilitatea evidentă de a le obține te desprinde de ele;

dorințele fără speranță nu chinuiesc deloc. Un cerșetor nu e chinuit de dorința de a fi rege; un rege nu vrea să fie zeu decît atunci cînd crede că nu mai e om".

„Iluziile orgoliului sînt izvorul relelor noastre celor mai mari; dar contemplarea mizeriei omenești îl face pe înțelept întotdeauna moderat. El stă la locul lui, nu se agită deloc pentru a ieși de acolo; nu-și folosește în mod inutil forțele pentru a se bucura de ceea ce nu poate păstra și, întrebuintîndu-le pe toate spre a poseda bine ce are, e în adevăr mai puternic și mai bogat prin tot ceea ce dorește mai puțin decît noi. Ființă muritoare și pieritoare, de ce mi-aș face legături eterne pe acest pămînt, unde totul se schimbă, unde totul trece și de unde mîine voi dispărea? O Emil, o fiul meu! dacă te-aș pierde, ce mi-ar mai rămîne? Totuși, trebuie să mă deprind cu gîndul că te voi pierde; căci cine știe cînd îmi vei fi luat?"

„Vrei deci să trăiești fericit și înțelept? Nu-ți lega inima decît de frumusețe, care nu piere niciodată; limitează-ți dorințele la condiția în care te găsești, pune datoriile înaintea înclinărilor tale; extinde legea necesității la lucrurile morale; învață să pierzi ceea ce poate să-ți fie răpit; învață să părăsești totul cînd virtutea îți poruncește; învață să te ții deasupra evenimentelor, să-ți poți desprinde inima de ele fără ca să ți-o sfîșie; învață să fii curajos în nenorocire ca să nu fii niciodată nefericit, să fii ferm în datoria ta ca să nu fii niciodată criminal. Atunci vei fi fericit chiar împotriva soartei și înțelept chiar împotriva pasiunilor. Atunci vei găsi chiar în posesiunea bunurilor trecătoare o voluptate pe care nimic n-o va putea tulbura; le vei stăpîni fără ca ele să te stăpînească și vei simți că omul, căruia îi piere totul, se bucură numai de ceea ce știe să piardă[499]). Tu nu vei avea, e adevărat, iluzia plăcerilor imaginare, dar nu vei avea nici durerile care sînt efectul lor. Tu vei cîștiga mult din acest schimb, căci aceste dureri sînt frecvente și reale, iar plăcerile sînt rare și deșarte. Învingător al atîtor opinii înșelătoare, vei învinge și pe aceea care dă vieții un preț atît de mare. Îți vei petrece viața fără să te tulburi și o vei sfîrși fără spaimă; te vei despărți de ea ca de orice alt lucru. Alții, prinși de groază, poate gîndesc că, părăsind-o, încetează de a exista; tu însă, cunoscîndu-i nimicnicia, vei crede că începi a exista. Moartea este sfîrșitul vieții celui nemernic și începutul vieții celui drept".

Emil mă ascultă cu o atenție îmbinată cu neliniște. Se teme că acest preambul să nu aibă vreo concluzie tristă. Presimte că arătîndu-i necesitatea de a-și exercita forța sufletească, vreau să-l supun la acest greu exercițiu, și, ca un rănit care tremură văzînd că se apropie medicul, crede că simte pe rana sa mîna dureroasă însă vindecătoare care-l va împiedica să se îmbolnăvească.

Nesigur, tulburat, grăbit să știe unde vreau să ajung, în loc să răspundă mă întreabă cu frică: Ce trebuie să fac? îmi zice aproape tremurînd și fără să îndrăznească să-și ridice ochii. Ce trebuie să faci? răspund eu pe un ton ferm, trebuie să părăsești pe Sofia. Ce spui, strigă el plin de supărare, să mă despart de Sofia, s-o părăsesc, s-o înșel, să fiu un trădător, un înșelător? Un om care-și calcă jurămîntul! ... Ce! reiau eu,

499) Pasajul ne amintește de „resemnarea" stoică.

întrerupîndu-l. De la mine se teme Emil că a învățat să merite asemenea nume? Nu, continuă el cu aceeași nestăpînire, nici de la un altul: voi ști, fără voia dumitale, să-ți păstrez opera, voi ști să nu le merit

Mă așteptam la această primă izbucnire: o las să treacă, fără să mă impresioneze Dacă nu aș avea moderația pe care i-o predic, i-aș predica-o în pustiu! Emil mă cunoaște destul de bine pentru a nu mă crede capabil să-i cer ceva rău și el știe că ar face rău s-o părăsească pe Sofia, în înțelesul pe care-l dă acestui cuvînt. Așteaptă deci ca eu să mă explic. Atunci reiau cuvintarea.

„Crezi, dragă Emil, că un om, în orice situație s-ar afla, ar putea fi mai fericit decît ești tu de trei luni încoace? Dacă crezi, îndreaptă-ți greșeala. Înainte de a gusta plăcerile vieții, tu i-ai sorbit toată fericirea. Nu mai este nimic dincolo de ceea ce ai simțit. Fericirea simțurilor este trecătoare: starea obișnuită a inimii pierde totdeauna în această fericire Te-ai bucurat mai mult prin speranță decît te vei bucura vreodată în realitate Imaginația care împodobește ceea ce dorești părăsește podoaba în momentul posedării a ceea ce doreai. În afară de Ființa care există prin ea însăși, nu există nimic frumos decît ceea ce nu există. Dacă această stare ar fi putut dura totdeauna, ai fi găsit fericirea supremă. Însă tot ceea ce ține de om se resimte de pe urma caducității sale; totul e finit, totul e trecător în viața umană: iar dacă starea care ne face fericiți ar dura necontenit, deprinderea de a ne bucura de ea ar înlătura gustul pentru ea. Dacă nu se schimbă nimic în afară, inima însă se schimbă; fericirea ne părăsește sau o părăsim noi pe ea"

„Timpul pe care nu l-ai măsurat s-a scurs pe cînd tu te găseai în delir. Vara se sfîrșește, iarna se apropie. Dacă am putea să ne continuăm drumurile într-un anotimp atît de friguros nu ne-ar îngădui ei acest lucru. Trebuie, fără voia noastră, să ne schimbăm felul de viață; cel de azi nu mai poate dura. Văd în ochii tăi nerăbdători că această dificultate nu te încurcă deloc: mărturisirea Sofiei și propriile tale dorinți îți sugerează un mijloc ușor de a evita zăpada și să nu mai ai nevoie să faci o călătorie pentru ca să mergi s-o vezi. Expedientul este comod, fără îndoială; dar cum vine primăvara, zăpada se topește și căsătoria rămîne Trebuie să te gîndești la toate anotimpurile".

„Vrei să te căsătorești cu Sofia și nu sînt decît cinci luni de cînd o cunoști. Vrei s-o iei în căsătorie nu pentru că se potrivește cu tine, ci pentru că îți place; ca și cum amorul nu s-ar înșela niciodată asupra potrivirilor și ca și cum cei ce încep prin a se iubi nu ar sfîrși niciodată prin a se urî. Ea e virtuoasă, o știu, dar este oare aceasta de ajuns? Este de ajuns ca oamenii să fie cinstiți pentru a se potrivi? Nu pun la îndoială virtutea sa, ci caracterul său. Oare caracterul unei femei se arată într-o zi? Știi în cîte situații trebuie s-o fi văzut pentru a-i cunoaște temeinic firea? Patru luni de afecțiune sînt ele oare o garanție pentru toată viața? Poate că două luni de absență te-ar face s-o uiți; poate un altul n-așteaptă decît să te depărtezi de ea ca să i te șteargă din inima ei; poate, la întoarcere, o vei găsi tot atît de indiferentă pe cît ai găsit-o de simțitoare pînă acum. Sentimentele nu depind de principii; ea poate rămîne foarte cinstită și să înceteze de a te iubi. Înclin să cred că ea

va fi statornică şi fidelă; dar cine îmi răspunde de ea şi cine îmi răspunde de tine atîta vreme cît n-aţi fost cîtuşi de puţin puşi la încercare? Vei aştepta oare pînă cînd această încercare va deveni inutilă? Aştepta-vei pentru a vă cunoaşte, pînă cînd nu vă veţi mai putea despărţi?

„Sofia n-are optsprezece ani, tu abia ai împlinit douăzeci şi doi; aceasta e vîrsta iubirii. nu a căsătoriei. Ce tată şi ce mamă de familie! Ei, ca să ştiţi să vă creşteţi copiii, aşteptaţi cel puţin să încetaţi voi de a mai fi copii. Ştii cîtor fete tinere sarcina suportată înainte de vreme le-a slăbit constituţia, le-a ruinat sănătatea, le-a scurtat viaţa? Ştii cîţi copii au rămas pipernicişi şi slabi fiind nutriţi într-un corp care nu era pe deplin format? Cînd mama şi copilul cresc în acelaşi timp şi cînd substanţa necesară pentru creşterea fiecăruia se împarte, nici unul, nici altul n-are ceea ce le-a destinat natura; cum se poate să nu sufere amîndoi? Sau îl cunosc eu foarte prost pe Emil, sau el va prefera să aibă mai tîrziu femeie şi copii robuşti, decît să-şi satisfacă nerăbdarea în dauna vieţii şi a sănătăţii lor".

„Să vorbim de tine. Dorind să fii soţ şi tată, te-ai gîndit bine la îndatoririle pe care le ai? Devenind cap de familie, vei deveni membru al statului şi ştii tu ce înseamnă să fii membru al unui stat? O ştii? Ştii tu ce înseamnă guvern, legi, patrie? Ştii cu ce preţ îţi este îngăduit să trăieşti şi pentru cine trebuie să mori? Crezi că ai învăţat tot şi încă nu ştii nimic. Înainte de a lua un loc în ordinea civilă, învaţă s-o cunoşti şi să ştii ce loc ţi se cuvine."

„Emil, trebuie să pleci de lîngă Sofia; nu spun s-o părăseşti, căci, dacă ai fi în stare să faci aceasta, ar fi foarte fericită că nu te-a luat în căsătorie. Trebuie să pleci ca să te întorci demn de ea. Să nu fii atît de înfumurat încît să crezi c-o meriţi. O, cîte îţi mai rămîn de făcut! Vino să-ţi îndeplineşti această nobilă sarcină; vino să înveţi să-i suporţi lipsa; vino să cîştigi preţul fidelităţii, ca la întoarcere să ai cu ce să te mîndreşti în faţa ei şi să-i ceri mîna nu în chip de milă, ci ca o recompensă".

Încă nedeprins să lupte împotriva lui însuşi, neobişnuit să dorească un lucru şi să vrea un altul, tînărul meu nu se lasă; rezistă, discută. De ce şi-ar refuza fericirea care-l aşteaptă? N-ar însemna oare să dispreţuiască mîna care i se oferă, întîrziind s-o accepte? Ce nevoie este să se îndepărteze de ea pentru a învăţa ce trebuie să ştie? Şi dacă acest lucru ar fi necesar, de ce să nu-i lase în legături indisolubile chezăşia sigură a întoarcerii sale? Să fie soţul ei şi este gata să mă urmeze; să fie uniţi şi pleacă de lîngă ea fără teamă ... A vă uni pentru a vă despărţi, ce contradicţie, dragă Emil! E frumos ca un amorez să poată trăi fără iubita lui; însă un soţ nu trebuie să se despartă niciodată de soţie, dacă nu este necesar. Pentru a te elibera de scrupule, văd că plecarea ta trebuie să fie involuntară: trebuie să poţi spune Sofiei că pleci de lîngă ea fără voia ta. Ei bine! Fii mulţumit şi, deoarece nu asculţi de raţiune, vei recunoaşte un alt stăpîn N-ai uitat angajamentul pe care l-ai luat faţă de mine. Emil, trebuie să te desparţi de Sofia; o vreau eu.

La acest cuvînt îşi apleacă capul, tace, stă un minut pe gînduri şi apoi, privindu-mă cu hotărîre, îmi zice: Cînd plecăm? Peste opt zile, îi zic; trebuie s-o pregătim pe Sofia în legătură cu această plecare. Femeile sînt mai slabe, le datorăm menajamente; iar această absenţă ne-

fiind și pentru ea o datorie cum e pentru tine, îi este îngăduit s-o suporte cu mai puțin curaj.

Sînt foarte ispitit să prelungesc jurnalul iubirii lor pînă la separare; însă abuzez de multă vreme de îngăduința cititorilor; să-l scurtăm pentru a isprăvi odată. Îndrăzni-va oare Emil să arate în fața iubitei sale aceeași hotărîre pe care a arătat-o prietenului său? În ceea ce mă privește, o cred, această hotărîre trebuie s-o desprindă chiar din adevărul iubirii sale. Ar fi mai tulburat în fața ei dacă l-ar costa mai puțin despărțirea de ea; s-ar despărți de ea ca un vinovat, și acest rol e totdeauna supărător pentru o inimă cinstită. Însă cu cît sacrificiul este mai mare, cu atît se poate mîndri în ochii celei care i-l face greu.

Nu-i e teamă că ea se va îndoi de motivul care-l determină. Parcă i-ar zice cu fiecare privire: O Sofia! Citește în inima mea și fii fidelă; tu nu ai un amorez fără virtute.

Mîndra Sofie, din partea ei, caută să îndure cu demnitate lovitura neprevăzută care o atinge. Ea se forțează să pară nesimțitoare; însă, cum ea nu are, ca Emil, onoarea luptei și a victoriei, fermitatea sa e mai puțin statornică. Ea plînge, geme fără să vrea și teama de a fi uitată mărește durerea despărțirii. Nu plînge în fața amorezului ei și nu-i arată temerile sale; mai curînd ar înăbuși un suspin decît să-l lase să-i scape în prezența lui. Eu sînt cel care-i devin martorul plînsetelor, al lacrimilor, căci pe mine se preface că mă ia de confident. Femeile sînt iscusite și știu să se prefacă Cu cît murmură în ascuns împotriva tiraniei mele, cu atît ea caută să mă lingușească; ea știe că soarta ei este în mîinile mele.

O consolez, o liniștesc, îmi iau răspunderea pentru amorezul ei sau mai curînd pentru soțul ei. Să-i poarte aceeași fidelitate pe care va avea-o el pentru ea și după doi ani, o jur, îi va fi soț. Ea mă stimează destul pentru a crede că nu vreau s-o înșel. Sînt chezașul fiecăruia dintre cei doi, unul față de celălalt. Inimile lor, virtutea lor, probitatea mea, încrederea părinților lor, toate sînt temeiuri ca să-i liniștească. Dar la ce servește rațiunea împotriva slăbiciunii? Ei se despart ca și cum n-ar trebui să se mai vadă.

Atunci Sofia își amintește regretele lui Eucharis și se crede în adevăr în locul ei. Să nu lăsăm cîtuși de puțin ca să se deștepte, în timpul absenței noastre, acest amor fantezist. Sofia, îi zic într-o zi, fă un schimb de cărți cu Emil. Dă-i pe *Telemac*, pentru ca el să învețe să-i semene; el să-ți dea *Spectatorul* pe care îți place să-l citești[500]). Studiază acolo datoriile femeilor cinstite și gîndește-te că acestea vor fi datoriile tale peste doi ani. Acest schimb de cărți este pe placul amîndurora și le dă încredere În fine, vine ziua tristă, ei trebuie să se despartă.

---

500) *Spectatorul* era o publicație periodică londoneză între „1 martie 1711 și 20 septembrie 1714", scoasă de secretarul englez Addison (1672—1719). Era un tablou al moravurilor societății engleze din secolul al XVIII-lea, pe atunci dominate de ignoranță și brutalitate, pe care Addison voia să le îndrepte. În 1726 se publică din aceasta la Amsterdam o traducere franceză cu titlul: *Le spectateur ou le Socrate moderne,* où l'on voit un portrait naif des moeurs de ce siècle.

Demnul tată al Sofiei, cu care am pus totul la cale, mă îmbrățișează; apoi, luîndu-mă la o parte, îmi spune aceste cuvinte pe un ton grav și cu un accent cam apăsat: „Am făcut totul ca să-ți fiu pe plac; știam că am de-a face cu un om de onoare. Nu-mi rămîne decît să-ți mai spun un cuvînt: amintește-ți că elevul dumitale a semnat contractul de căsătorie pe gura fiicei mele“.

Ce diferență în puterea de stăpînire a celor doi amorezi! Emil, impetuos, înflăcărat, agitat, tulburat, țipă, varsă valuri de lacrimi pe mîinile tatălui, ale mamei, ale fetei, îmbrățișează suspinînd pe toți ai casei și repetă de o mie de ori aceleași lucruri cu o zăpăceală care ar provoca rîsul în orice altă împrejurare. Sofia, tristă, palidă, cu ochii stinși, cu privirea întunecată, stă pe loc, nu zice nimic, nu plînge, nu vede pe nimeni, nici chiar pe Emil. În zadar o ia de mîini, o strînge în brațe; ea rămîne nemișcată, insensibilă la plînsetele și mîngîierile lui, la tot ceea ce face; el e deja plecat pentru ea. Cu cît este mai mișcătoare starea ei decît plînsul nepotrivit și regretele zgomotoase ale amorezului ei! El vede, simte, i se sfîșie inima; de-abia îl tîrăsc, dacă l-aș mai lăsa un moment, n-ar mai vrea să plece. Sînt încîntat că duce cu sine această tristă imagine. Dacă vreodată ar fi tentat să uite ceea ce-i datorează Sofiei, arătîndu-i-o așa cum am văzut-o în momentul plecării, ar trebui să aibă o inimă cu totul înstrăinată ca să nu-l apropii de ea.

DESPRE CĂLĂTORII[501])

Se pune întrebarea dacă e bine ca tinerii să călătorească și se discută mult despre acest lucru. Dacă s-ar pune altfel chestiunea și dacă în această privință ar fi întrebați oamenii care au călătorit, poate că nu ar fi atîtea discuții.

Abuzul de cărți omoară știința. Crezînd că știi cele ce ai citit, te crezi scutit să le mai înveți. Lectura prea multă nu servește decît la apariția unor ignoranți prezumțioși. Dintre toate secolele literare, n-a existat nici unul în care să se fi citit atîta cît în al nostru și nici unul care să fi fost mai puțin savant[502]). Din toate țările din Europa, nu există nici una în care să se tipărească atîtea povestiri și dări de seamă despre călătorii ca în Franța, și nici una în care să se cunoască mai puțin ca aici trăsăturile particulare și moravurile altor națiuni. Atîtea cărți ne fac să neglijăm

501) Considerațiile lui Rousseau despre *călătorii* (cu inevitabila despărțire a lui Emil de Sofia pe timp de doi ani) nu sînt întîmplătoare. În gîndirea pedagogică modernă, problema călătoriilor a fost ridicată de Comenius și Locke. În general, cărțile despre educație, anterioare lui *Emil*, cuprindeau părți consacrate călătoriilor, considerate ca un element indispensabil unei educatii complete.

502) Petitain menționează aici (cf. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, tome II, p. 700) următorul pasaj din Montaigne (*Eseuri*, I, 25): „Supărătoare plinătate, o plinătate pur livrescă. După învățătura filosofiei, tot ceea ce se înfățișează ochilor noștri servește de carte. Lumea mare este oglinda în care trebuie să privim pentru a ne cunoaște indirect. Pe scurt, vreau ca aceasta să fie cartea scolarului meu“.

cartea lumii sau, dacă o mai citim, fiecare se mărginește la fila lui. Dacă n-aș cunoaște vorba *poate fi cineva persan?* aș ghici, cînd aș auzi-o, că vine din țara în care prejudecățile naționale sînt predominante și de la sexul care le propagă în cea mai mare măsură[503]).

Un parizian crede că cunoaște pe oameni și nu cunoaște decît pe francezi; în orașul său, plin totdeauna de străini, el se uită la fiecare străin ca la un fenomen extraordinar care nu are pereche în restul universului. Trebuie să fi văzut de aproape pe burghezii acestui mare oraș, trebuie să fi trăit cu ei, pentru a putea crede că un om cu atîta spirit poate fi atît de stupid. Ceea ce e ciudat este că fiecare dintre ei a citit poate de zece ori descrierea țării al cărei locuitor îl uimește atît de puternic.

E o sarcină prea mare să limpezești în același timp și prejudecățile autorilor, și ale noastre, pentru a ajunge la adevăr. Mi-am petrecut viața citind dări de seamă despre călătorii și n-am găsit niciodată două care să-mi dea aceeași idee despre același popor. Comparînd puținul pe care l-am putut vedea cu cele citite, am ajuns să las la o parte pe călători și să regret timpul pe care l-am pierdut învățînd cîte ceva din cărțile lor, convins că în privința observațiilor de orice fel nu trebuie să citești, trebuie să vezi. Lucrul ar fi adevărat în situația în care toți călătorii ar fi sinceri și n-ar spune decît ceea ce au văzut sau ceea ce cred și dacă n-ar deghiza adevărul prin falsele culori pe care acesta le ia în ochii lor. Ce poate fi atunci cînd trebuie să descurci adevărul din minciunile și din reaua lor credință?

Să lăsăm deci izvorul cărților lăudate pe seama celor care sînt făcuți să se mulțumească cu ele. Ele sînt bune, ca și arta lui Raymond Lulle[504]), ca să înveți a flecări despre ceea ce nu știi. Ele sînt bune doar pentru a dresa pe Platonii de cincisprezece ani să filosofeze în anumite cercuri și să instruiască o societate despre moravurile Egiptului sau ale Indiilor după mărturia lui Paul Lucas sau a lui Tavernier[505]).

Socot o maximă incontestabilă aceea că, cine n-a văzut decît un popor, în loc să cunoască oamenii, nu cunoaște decît inși cu care a conviețuit. Iată deci un alt fel de a pune aceeași chestiune a călătoriilor. Este destul ca un om bine crescut să-i cunoască numai pe compatrioții săi sau e important pentru el să cunoască oamenii în general? Cred că aici nu mai încape nici dispută, nici îndoială. Iată cum soluția unei chestiuni grele depinde uneori de modul de a o pune.

Însă, pentru a studia oamenii, trebuie oare să străbați pămîntul întreg? Trebuie să mergi în Japonia ca să observi pe europeni? Ca să

---

503) E vorba de francezi și de Franța. „Cum poți fi persan?“ e din *Scrisori persane* (Scrisoarea XXX) de Montesquieu.

504) R. Lulle (1235—1315), scriitor și alchimist catalan, supranumit „Doctorul iluminat“; era considerat ca un spirit universal al vremii sale. A scris tratate asupra tuturor științelor, iar lucrarea sa *Ars magna (Arta cea mare)* este una din cărțile stranii ale scolasticii.

505) Paul Lucas (1664—1737), scriitor și arheolog francez, anticarul lui Ludovic al XIV-lea. A călătorit prin Siria, Turcia, Grecia, Egipt; descrierile sale nu sînt realiste. Jean Baptiste Tavernier (1605—1689), călător francez; a relatat călătoriile sale prin Ungaria, Turcia, India etc. Voltaire și Rousseau nu l-au apreciat prea mult.

cunoști specia, trebuie oare să cunoști pe toți indivizii? Sînt oameni care seamănă atît de tare. încît nu e nevoie să-i studiezi în mod separat. Cine a văzut zece francezi i-a văzut pe toți. Deși nu se poate spune la fel despre englezi și despre alte cîteva popoare. e totuși sigur că fiecare natiune are caracterul său propriu și specific, pe care-l stabilești prin inducție. nu prin observarea unui singur membru al ei, ci a mai multora. Cel care a comparat zece popoare, cunoaște oamenii. precum cel care a văzut zece francezi cunoaște pe francezi.

Pentru a te instrui, nu e destul să străbați țările. ci trebuie să știi să călătorești. Pentru a observa, trebuie să ai ochi și să-i întorci spre obiectul pe care vrei să-l cunoști. Există multe persoane pe care călătoriile le instruiesc și mai puțin decît cărțile, pentru că nu cunosc arta de a gîndi: pentru că, în lectură, spiritul lor este cel puțin îndrumat de autor, pe cînd în călătorii nu pot să vadă nimic prin ei înșiși. Alții nu se instruiesc deloc, pentru că nu vor. Scopul lor este atît de deosebit, încît călătoria nu-i prea impresionează; numai printr-o rară întîmplare ai putea să vezi exact ceea ce n-ai grijă să privești. Dintre toate popoarele lumii, francezul este cel care călătorește mai mult, însă, plin de obiceiurile lui, confundă tot ceea ce nu se aseamănă cu ale sale. Sînt francezi în toate colțurile lumii. Nu există țară în care să găsești mai mulți inși care să fi călătorit decît găsești în Franța. Totuși, din toate popoarele Europei, cel care vede mai mult le cunoaște mai puțin[506]). Englezul călătorește și el, dar într-un alt fel; trebuie ca aceste două popoare să fie contrare în toate. Nobilimea engleză călătorește, iar cea franceză nu: poporul francez călătorește, poporul englez nu călătorește deloc. Această diferență mi se pare spre lauda celui din urmă. În călătoriile lor, francezii au totdeauna în vedere vreun interes, dar englezii nu merg să caute avere la celelalte națiuni, afară numai dacă nu fac comerț și nu vin cu mîna plină; cînd călătoresc, o fac pentru a arunca banii, nu pentru afaceri; sînt prea mîndri ca să se înjosească în afara țării lor. Aceasta face, de asemenea, ca să se instruiască printre străini mai bine decît francezii, care au cu totul alt scop în minte. Englezii au totuși și ei prejudecățile lor naționale, și le au chiar mai mult decît oricine; dar aceste prejudecăți țin mai puțin de ignoranță decît de pasiune. Englezul are prejudecățile orgoliului; francezul pe ale vanității.

Cum popoarele cel mai puțin cultivate sînt în general cele mai înțelepte, cele care călătoresc mai puțin călătoresc mai bine, deoarece sînt mai puțin deprinse decît noi în căutări frivole și mai puțin ocupate cu obiectele deșartei noastre curiozități și, de aceea, ele își îndreaptă toată atenția spre ceea ce e în adevăr util După cîte știu. numai spaniolii călătoresc în acest fel. În vreme ce un francez aleargă la artiștii unei țări, un englez pune să i se desereze vreun lucru vechi, iar un german își duce *albumul* la toți savanții, spaniolul studiază liniștit guvernămîntul, moravurile, poliția și e singurul din cei patru care, reîntorcîndu-se acasă, aduce din ceea ce a văzut vreo observație utilă țării sale.

Cei vechi călătoreau puțin, citeau puțin. scriau puține cărți, și totuși se vede, în cele ce ne-au rămas de la ei, că se observau mai bine între ei decît observăm noi pe contemporanii noștri. Fără să ne ducem la scrie-

[506]) E vorba de poporul francez.

rile lui Homer, singurul poet care ne face să trăim în țările pe care le descrie, nu-i putem refuza lui Herodot cinstea de a fi zugrăvit moravurile în Istoria sa mai bine decît toți istoricii noștri care grămădesc în cărțile lor portrete și caractere, deși a făcut-o mai mult prin narațiuni decît prin reflecții. Tacit a descris germanii din timpul său mai bine decît a descris vreun scriitor pe nemții de azi. În mod incontestabil cei ce au studiat istoria antică cunosc mai bine pe greci, pe cartaginezi, pe romani, pe gali, pe perși decît cunoaște vreun popor din zilele noastre pe vecinii săi.

Trebuie să mărturisim, de asemenea, în legătură cu caracterele originale ale popoarelor, că ele se șterg din zi în zi și devin din această cauză din ce în ce mai greu de sesizat. Pe măsură ce rasele se amestecă și popoarele se confundă, vedem dispărînd încetul cu încetul acele diferențe naționale care odinioară te izbeau la cea dintîi privire. Altădată fiecare națiune rămînea închisă în ea însăși; erau mai puține comunicații, mai puține călătorii, mai puține interese comune sau contrare, mai puține legături politice și civile de la popor la popor; nu erau atîtea tracasări regești numite negocieri, nu existau ambasadori ordinari ai unei țări în alta. Lungile călătorii pe mare erau rare; se făcea puțin negoț în depărtare și puținul cît se făcea era făcut de către prinț, care se servea în acest scop de străini, sau de cîțiva oameni disprețuiți care nu avea nici o influență și nu apropiau cîtuși de puțin națiunile. Azi, între Europa și Asia sînt de o sută de ori mai multe legături decît erau odinioară între Galia și Spania: Europa singură era atunci mai risipită decît este astăzi pămîntul întreg.

Adăugați la aceasta că popoarele vechi, socotindu-se autohtone sau originare în propria lor țară, o ocupau de vreme destul de îndelungată pentru ca să piardă amintirea secolelor îndepărtate în care strămoșii lor se așezaseră acolo și pentru a lăsa timp climei să aibă asupra lor înrîuriri durabile. Dimpotrivă, la noi, după invaziile romanilor, recentele emigrații ale barbarilor au amestecat și confundat totul. Francezii de astăzi nu mai sînt acei oameni înalți, blonzi și albi de altădată; grecii nu mai sînt acei bărbati frumoși, făcuți pentru a servi ca model artei; figura romanilor înșiși și-a schimbat caracterul, ca și firea lor; perșii, originari din Tartaria, pierd cu fiecare zi din urîțenia lor primitivă prin amestecul sîngelui circazian, europenii nu mai sînt gali, germani, iberi, alobrogi; toți nu mai sînt decît sciți degenerați într-un fel sau altul în ce privește figura și mai puțin în ce privește moravurile.

Iată de ce vechile deosebiri dintre rase, ca și însușirile aerului și ale teritoriului scot mai puternic în evidență, de la popor la popor, temperamentele, figurile, moravurile, caracterele, decît acestea le pot scoate în zilele noastre, în care nestatornicia europeană nu mai lasă vreme nici unei cauze naturale să-și producă efectul și în care pădurile tăiate, bălțile secate, pămîntul mai uniform, deși mai rău cultivat nu mai îngăduie, nici chiar fizicului, aceeași diferență de la ținut la ținut și de la țară la țară.

Cu asemenea reflecții, poate ne vom grăbi mai puțin să luăm în rîs pe Herodot, Ctesias, Pliniu pentru a fi înfățișat pe locuitorii diferitelor țări cu trăsături originale și cu diferențe evidente pe care noi nu le mai

vedem. Ar trebui să găsești aceiași oameni pentru a recunoaște în ei aceleași figuri: ar trebui ca nimic să nu se fi schimbat pentru ca ei să fi rămas aceiași. Dacă am putea lua în cercetare concomitent pe toți oamenii care au existat, ne-am putea oare îndoi de faptul că i-am găsi mai deosebiți de la secol la secol, decît îi găsim azi de la națiune la națiune?

Cu cît observațiile devin mai dificile, cu atît se fac mai neglijent și mai rău: acesta este un alt motiv care explică puținul succes al cercetărilor noastre în istoria naturală a genului uman. Învățăturile pe care le reținem din călătorii se referă numai la scopul în vederea căruia le-am întreprins. Cînd acest scop este un sistem de filosofie, călătorul nu vede niciodată decît ceea ce vrea să vadă: cînd acest motiv este interesul, el atrage toată atenția celui ce călătorește. Comerțul și artele, care amestecă și confundă popoarele, împiedică, de asemenea, studierea lor. Cînd cunosc profitul pe care-l pot trage unul de la altul, ce-ar dori ei oare să știe mai mult?

E folositor omului să cunoască toate locurile în care se poate trăi, ca să-și aleagă apoi pe cele în care poate trăi mai comod. Dacă fiecare om și-ar ajunge sieși, n-ar fi important pentru el să cunoască decît țara care-l poate hrăni. Sălbaticul, care n-are nevoie de nimeni și nu rîvnește nimic pe lume, nu cunoaște și nu caută să cunoască altă țară decît pe a sa. Dacă e silit să-și depășească teritoriul pentru a putea trăi, el fuge de ținuturile locuite de oameni; nu vrea să aibă de-a face decît cu animalele și n-are nevoie de ele decît pentru a se hrăni. Dar pentru noi, cărora viața civilă ne este necesară și care nu mai putem renunța să înghițim oameni[507]), interesul fiecăruia dintre noi e să frecventăm țările unde se găsesc mai mulți oameni. Iată de ce toți se îngrămădesc la Roma, la Paris, la Londra. Întotdeauna, în capitale sîngele omenesc se vinde mai ieftin. Astfel, nu cunoaștem decît marile popoare, iar marile popoare se aseamănă toate.

Avem, se zice, savanți care călătoresc pentru a se instrui; e o eroare; savanții călătoresc din interes, ca și ceilalți. Nu mai găsim nici un Platon sau Pitagora, sau, dacă ar fi, ar fi destul de îndepărtați de noi. Savanții noștri nu călătoresc decît din ordinul Curții; sînt trimiși în grabă, li se plătesc cheltuielile, li se cere să urmărească cutare sau cutare scop, care, foarte sigur, nu este un scop moral. Ei sacrifică tot timpul acestui scop unic; sînt persoane prea cinstite ca să fure banii ce li s-au dat. Dacă, indiferent de țară, unii curioși călătoresc pe cheltuiala lor, aceștia n-o fac niciodată pentru a studia pe oameni, ci pentru a se face cunoscuți. Nu de știință au ei nevoie, ci de ostentație. Cum ar învăța oare în călătoriile lor să scuture jugul opiniei? Nu călătoresc decît pentru aceasta.

Este o mare deosebire între a călători pentru a vedea țări sau pentru a vedea popoare. Cel dintîi scop e totdeauna cel al curioșilor, celălalt nu e decît accesoriu pentru ei. Trebuie să fie tocmai contrariul pentru cel ce vrea să filosofeze. Copilul observă lucrurile așteptînd să poată observa pe oameni. Omul trebuie să înceapă prin a observa pe semenii săi și apoi să observe lucrurile, dacă mai are timp.

---

[507]) Nu e vorba aici de antropofagie în viața „civilă" (socială) a omului, ci de punctul de vedere al lui Rousseau potrivit căruia societatea „dizolvă", „înghite" personalitatea umană, făcînd-o sclava prejudecăților și opiniei publice.

Înseamnă deci să judeci greșit dacă, pornind de la faptul că se călătorește nechibzuit, ajungi la concluzia inutilității călătoriilor. Dar, odată recunoscută utilitatea călătoriilor, urmează de aici că ele convin la toată lumea? Nici pomeneală; din contră, ele nu convin decît la foarte puțină lume: ele nu se potrivesc decît oamenilor care sînt suficient de stăpîni pe sine ca să audă lecțiile erorii fără a se lăsa seduși și ca să vadă exemplul viciului fără a fi tîrîți de el. Călătoriile scot mai mult la iveală firea omului și o desăvîrșesc făcîndu-l pe om bun sau rău. Cine a străbătut lumea și revine acasă este la întoarcere ceea ce va fi toată viața; se întorc mai mulți răi decît buni, pentru că pleacă mai mulți dintre cei înclinați spre rău decît spre bine. Tinerii rău crescuți și rău conduși contractează în călătoriile lor toate viciile popoarelor pe care le-au vizitat și nici una din virtuțile cu care sînt amestecate aceste vicii; însă cei care s-au născut cu dispoziții fericite, cei cărora natura bună le-a fost bine cultivată și care călătoresc în adevăratul scop de a se instrui revin mai buni și mai înțelepți decît erau cînd au plecat. Astfel va călători Emil al meu: astfel a călătorit acel tînăr, demn de un secol mai fericit, ale cărui merite au fost admirate de o Europă uimită, care a murit în floarea vîrstei pentru patria sa, dar care ar fi meritat să trăiască, și al cărui mormînt, împodobit numai cu unicele sale virtuți, așteaptă, pentru a fi cinstit, ca o mînă străină să-l semene cu flori.[508])

Tot ce se face potrivit rațiunii trebuie să aibă regulile sale. Călătoriile, considerate ca parte a educației, trebuie să aibă regulile lor. A călători pentru a călători înseamnă a rătăci, a fi vagabond; a călători pentru a se instrui este încă un scop prea vag; instrucția care n-are un scop determinat nu e nimic. Aș vrea ca tînărul să aibă un interes sensibil pentru a se instrui și acest interes bine ales ar fixa și natura instrucției. Este totdeauna urmarea metodei pe care m-am străduit s-o practic.

Or, după ce s-a privit în raporturile sale fizice cu celelalte ființe, în raporturile sale morale cu ceilalți oameni, îi rămîne să se privească în raporturile sale civile[509]) cu concetățenii săi. Pentru aceasta trebuie să înceapă prin a studia natura guvernămîntului în general, deosebitele forme de guvernămînt și, în fine, guvernămîntul particular al țării în care s-a născut, spre a ști dacă-i convine să trăiască în ea; căci, printr-un drept pe care nimic nu-l poate suprima, fiecare om, devenind major și stăpîn pe sine, e totodată stăpîn să renunțe la contractul [510]) ce-l leagă

---

508) Petitain (cf. J.-J. R o u s s e a u, *Oeuvres complètes*, tome II, p. 703, nota) crede că e vorba de contele de Gisors, mort în vîrstă de 27 ani (1758), în urma rănilor primite în lupta de la Crevelt. Rousseau, prin „mîna străină" reproșa francezilor că, nici după patru ani, n-au adus un elogiu public acestui tînăr înzestrat cu calități atît de rare. Totuși, ducele de Nivernois (căsătorit cu fiica lui Gisors), în discursul său de recepție la Academia franceză (1770), i-a adus acest omagiu postum.

509) Adică raporturi sociale.

510) E vorba de „contractul social", care, în vederile lui Rousseau, s-ar găsi la originea societății omenești (Cf. J.-J. R o u s s e a u, *Contractul social*, București, Ed. științifică, 1957). Considerațiile privitoare la dreptul politic, cuprinse în această a V-a carte din *Emil*, rezumă, în largă măsură, ideile din *Contractul social;* se găsesc însă aici și lucruri noi, *Emil* a apărut după *Contractul social.*

de comunitate, părăsind țara în care este așezat. Numai prin rămînerea lui în țară după vîrsta rațiunii e confirmat în mod tacit angajamentul pe care l-au luat strămoșii săi. El dobîndește dreptul de a renunța la patria sa, ca și cum ar renunța la moștenirea tatălui său; mai mult, locul nașterii fiind un dar al naturii, cedează un drept al său cînd renunță la el. Printr-un drept riguros, fiecare om, oriunde s-ar fi născut, rămîne liber pe socoteala sa, afară numai dacă nu se supune în mod voluntar legilor pentru a dobîndi dreptul de a fi apărat prin ele

Îi voi spune, așadar, de exemplu: „Pînă acum ai trăit sub conducerea mea, căci nu erai în stare să te conduci singur Te apropii însă de vîrsta la care legile, lăsîndu-te stăpîn pe avere, te fac stăpîn pe persoana ta. Te vei găsi singur în societate, dependent de toate, chiar de patrimoniul tău. Ai de gînd să-ți faci o gospodărie, acest gînd e lăudabil, el e una din îndatoririle omului: înainte însă de a te căsători, trebuie să știi ce om vrei să fii, cum vrei să-ți petreci viața, ce măsuri vei lua ca să asiguri pîinea ta și a familiei tale; căci, deși nu trebuie să faci dintr-o asemenea grijă principala ta îndeletnicire, trebuie totuși să te gîndești odată la ea. Vrei să ajungi să depinzi de oamenii pe care-i disprețuiești? Vrei să-ți stabilești averea și să-ți fixezi starea prin relații civile, care te vor pune neîncetat la discreția altuia și te vor sili, ca să scapi de netrebnici, să devii tu însuți netrebnic?"

După aceasta îi voi descrie toate mijloacele posibile de a-și valorifica averea fie în comerț, fie în dregătorii,[511]) fie în finanțe; îi voi arăta că nu există nici una care să nu fie amenințată de riscuri, care să nu-l pună într-o stare nesigură și dependentă și care să nu-l silească să-și potrivească moravurile, sentimentele, conduita sa după exemplul și prejudecățile altuia.

Există, îi voi spune, un alt mijloc de a-ți întrebuința timpul și persoana, anume serviciul,[512]) adică să te închiriezi ieftin și să te duci să ucizi oameni care nu ne-au făcut nici un rău. Această meserie e în mare stimă printre oameni și ei fac un caz extraordinar de cei ce nu sînt buni decît pentru aceasta. Mai mult, nu numai că nu te dispensează de alte venituri, ci ți le face mai necesare; căci intră, de asemenea, în cinstea acestei stări să ruineze pe cei ce i se devotează. E adevărat că nu toți se ruinează; pe nesimțite apare chiar moda de a se îmbogăți în aceasta, ca și în orice altă meserie; dar mă îndoiesc că, explicîndu-ți cum procedează cei ce reușesc, te voi face doritor să-i imiți

Vei mai ști că în această meserie însăși nu mai e vorba nici de curaj, nici de bravură, decît, poate, în societatea femeilor, că, dimpotrivă, cel mai de rînd, cel mai josnic, cel mai servil este întotdeauna cel mai onorat; că dacă ți-ar trece prin minte să-ți faci cu tot dinadinsul datoria, vei fi disprețuit, urît, urmărit poate, în cel mai bun caz vei fi dat la o

---

511) În acea vreme, unele funcții, îndeosebi în domeniul administrării finanțelor, se ocupau numai de cei ce aveau avere (se poate da exemplul arendașilor generali în acest sens).

512) E vorba de serviciul militar Considerații potrivite, totuși, pentru armatele de mercenari, căci pe timpul lui Rousseau chiar așa-numitele armate „naționale" erau cu totul altceva decît organizații democratice și patriotice ale oștirii.

parte și depășit de camarazii tăi, pentru că îți vei fi făcut serviciul în tranșee, pe cînd ei și-l făceau înaintea oglinzii.

E neîndoielnic că nici una din aceste diferite îndeletniciri nu va fi pe gustul lui Emil. Cum, îmi va zice el, am uitat jocurile copilăriei mele? Mi-am pierdut brațele, forța mea e sleită? Nu mai știu să lucrez? Ce-mi pasă de toate slujbele voastre frumoase și de toate proastele opinii ale oamenilor? Nu cunosc nici o altă glorie decît aceea de a fi binefăcător și drept: nu cunosc nici o altă fericire decît aceea de a trăi liber cu ceea ce îți place, cîștigînd în fiecare zi poftă de mîncare și sănătate prin munca ta. Toate încurcăturile de care îmi vorbești nu mă impresionează deloc. Nu vreau altă avere decît o moșioară în vreun colț al lumii. Voi face tot ce-mi stă în putință ca ea să producă și voi trăi fără grijă. Nu-mi trebuie decît Sofia și țarina mea, și voi fi bogat.

Da, prietenul meu, pentru fericirea unui înțelept sînt suficiente o femeie și un cîmp, care să-i aparțină. Însă aceste comori, deși modeste, nu sînt atît de comune cum ți se pare. Pe cea mai rară ai găsit-o; să vorbim de cealaltă.

O țarină, care să fie a voastră, dragă Emil! Dar în ce loc o vei alege? În ce colț al pămîntului vei putea zice: Sînt aici stăpînul meu și al terenului care îmi aparține? Se știe în ce locuri e ușor să te îmbogățești, dar cine știe în ce loc te poți lipsi de bogăție? Cine știe unde poți trăi independent și liber, fără să fii nevoit să faci rău cuiva și fără să te temi că alții îți vor face ție rău? Crezi că e atît de ușor să găsești țara în care e îngăduit întotdeauna să fii om cinstit? Dacă există vreun mijloc legitim și sigur ca să trăiești fără intrigă, fără afaceri, fără a fi dependent, acela e, mărturisesc, de a trăi din munca mîinilor tale, cultivînd țarina ta proprie; dar unde este statul în care să poți zice: Pămîntul pe care calc este al meu. Înainte de a alege acest fericit pămînt, încredințează-te bine că vei găsi acolo pacea pe care o cauți; bagă de seamă ca nu cumva un guvernămînt brutal, o religie care persecută, moravuri perverse să nu vină să te tulbure. Pune-te la adăpost de impozitele fără măsură care îți vor înghiți rodul trudei tale, de procesele fără de sfîrșit care îți vor consuma averea. Procedează astfel ca, trăind în mod corect, să n-ai nevoie să te pleci intendenților sau locțiitorilor lor, judecătorilor, preoților, vecinilor puternici, pungașilor de tot soiul, întotdeauna gata să te tortureze dacă nu-i bagi în seamă. Pune-te mai ales la adăpost de nedreptățile celor mari și celor bogați; gîndește-te că pretutindeni, pămînturile lor se pot învecina cu via lui Nabot[513]). Dacă, din nefericire, vreun om sus-pus cumpără sau zidește o casă aproape de bordeiul tău, ești oare asigurat că nu va găsi mijlocul, sub un pretext oarecare, să-ți calce pămîntul moștenit ca să-și rotunjească moșia sau că, poate chiar mîine, nu-l vei vedea absorbind toate veniturile tale prin deschiderea unui drum larg? Dacă vei avea destulă trecere ca să te ferești de toate aceste neajunsuri, mai bine păstrează-ți și bogățiile, căci nu te vor costa mult ca să le păzești. Bogăția și trecerea se ajută reciproc; una se menține întotdeauna rău fără cealaltă.

---

[513]) Regele Samariei, Ahab, ceru via lui Nabot, care se învecina cu palatul său. Nabot refuză; atunci Ahab porunci să se aducă mărturii împotriva lui Nabot și apoi să fie bătut cu pietre și omorît.

Am mai multă experiență decît tine, dragă Emil: văd mai bine dificultatea proiectului tău. El este totuși frumos, este cinstit și te-ar face în adevăr fericit. Să depunem eforturi pentru a-l executa. Am să-ți fac o propunere: să consacrăm acești doi ani pe care i-am luat pînă la întoarcerea ta, pentru a găsi un loc în Europa unde să poți trăi fericit cu familia ta, la adăpost de toate pericolele de care ți-am vorbit. Dacă vom reuși, vei fi găsit adevărata fericire, pe care atîția alții o caută în zadar, și nu vei regreta timpul pierdut. Dacă nu vom reuși, vei fi vindecat de o himeră: te vei consola de o nenorocire inevitabilă și te vei supune legii necesității.

Nu știu dacă toți cititorii mei își vor da seama pînă unde ne va duce această căutare astfel propusă; dar știu bine că, dacă după aceste călătorii, începute și continuate în acest scop, Emil nu se va întoarce cunoscător în toate chestiunile de guvernămînt, de moravuri publice și de maxime de stat de tot felul, înseamnă că ori el trebuie să fie lipsit de inteligență, ori eu de judecată.

Dreptul politic așteaptă să fie creat și e de presupus că nu va fi creat niciodată. Grotius,[514]) maestrul tuturor savanților în această ramură, este de-abia un copil și, ce e mai rău, un copil de rea-credință. Cînd aud pe unii ridicîndu-l în slavă pe Grotius și acoperindu-l de ocară pe Hobbes, văd cîți oameni cu minte citesc sau înțeleg pe acești doi autori. Adevărul e că principiile lor sînt cu totul asemănătoare, ele nu se deosebesc decît prin expresii. Se deosebesc și prin metodă. Hobbes se sprijină pe sofisme, iar Grotius pe poeți; tot restul le e comun.

Singurul modern care ar fi putut să creeze această mare și inutilă știință ar fi fost vestitul Montesquieu[515]) El însă n-a avut grijă să tra-

---

[514]) Hugo de Groot, cu numele latinizat Grotius (1583—1645) diplomat, jurist și istoric de origine olandeză A fost ambasador al Suediei la curtea Franței. A devenit celebru prin lucrarea sa *De jure belli et pacis (Despre dreptul de război și pace)*, apărută în 1625 Grotius e autorul *doctrinei dreptului natural*, care, năruind teoria dreptului divin se străduieste să arate că există reguli universale si obligatorii, determinate de rațiune; aceste reguli trebuie respectate chiar și în relațiile de violentă dintre oameni Dreptul natural este regula rațiunii care dictează sau oprește o acțiune potrivit acordului ei pozitiv sau negativ cu natura ființei raționale; această regulă nu poate fi schimbată nici chiar de Dumnezeu

Grotius și Pufendorf (1632—1694), reprezentanții cei mai de seamă ai „școlii" dreptului natural, concepuseră o ipotetică „stare de natură", în care oamenii erau liberi și egali; această stare a fost urmată de „starea de societate" printr-un contract încheiat între oameni. Prin acest contract, oamenii se supun unei autorități politice (fie prin voință proprie, fie din necesitate).

Rousseau, adept al teoriei contractualiste, socotește totuși pe Grotius un sofist „cumpărat" de regi pentru a justifica „oprimarea popoarelor", după cum arată Lecercle (cf J.-J Rousseau, *Contractul social*, Introducere, București, Ed. stiințifică, 1957, p 18), deoarece Grotius susține absolutismul regal.

[515]) Charles Louis de Montesquieu (1689—1755), sociolog francez, exponent al concepțiilor politice ale burgheziei franceze de la jumătatea secolului al XVIII-lea Lucrări mai de seamă: *Scrisori persane, Considerații asupra cauzelor măririi și decadenței romanilor, Spiritul legilor* Montesquieu susține ideea dezvoltării tuturor fenomenelor (inclusiv domeniul relațiilor sociale), pe baza unor legi necesare Montesquieu este unul din întemeietorii „curentului geografic" în sociologie (cf. *Mic dicționar filozofic*, E S P.L P., 1954, p 451 sq).

teze despre principiile dreptului politic: s-a mulțumit să trateze dreptul pozitiv al guvernămintelor stabilite. și nimic pe lume nu este mai diferit decît aceste două studii.

Cel ce vrea totuși să judece temeinic guvernămintele așa cum ființează este obligat să le reunească pe amîndouă: e necesar să știe ceea ce trebuie să fie, pentru a judeca bine ceea ce este. Cea mai mare dificultate pentru lămurirea acestor importante chestiuni este să antrenezi pe un particular la discutarea lor și să răspundă la două întrebări: Ce-mi pasă? și: Ce pot să fac? Pe Emil al nostru l-am pus în starea să răspundă la amîndouă.

A doua dificultate vine din prejudecățile copilăriei, din maximele cu care au fost nutriți, mai presus de orice părtinire a autorilor, care, vorbind totdeauna despre adevăruri de care nu se sinchisesc cîtuși de puțin, nu se gîndesc decît la interesul lor de care nu vorbesc deloc. Or, poporul nu dă nici catedre, nici pensii, nici locuri în academii: să se aprecieze cum vor fi stabilite drepturile lui de către acești oameni! Am făcut în așa fel încît și această dificultate să nu existe pentru Emil. De-abia știe ce este un guvernămînt; singurul lucru care îl interesează este de a găsi pe cel mai bun. Scopul său nu este cîtuși de puțin să scrie cărți și, dacă va scrie vreodată, n-o va face cîtuși de puțin pentru a linguși pe cei puternici, ci pentru a stabili drepturile umanității.

Rămîne o a treia dificultate mai mult aparentă decît temeinică, pe care nu vreau nici s-o înlătur și nici s-o propun. Mi-e de ajuns că nu mă sperie cîtuș de puțin în zelul meu. Desigur că, în cercetările de acest fel sînt mai puțin necesare marile talente decît o sinceră iubire pentru dreptate si un adevărat respect pentru adevăr. Dacă, prin urmare, chestiunile de guvernămînt pot fi tratate în mod echitabil. după mine, momentul este acum, sau niciodată.

Înainte de a observa, trebuie să-ți faci reguli pentru observațiile tale: trebuie să-ți faci o scară la care să raportezi măsurile pe care le vei lua. Principiile noastre de drept politic sînt această scară. Măsurile noastre sînt legile politice ale fiecărei țări.

Elementele noastre sînt clare, simple, luate direct din natura lucrurilor Ele vor rezulta din chestiunile discutate între noi si pe care le vom transforma în principii numai după ce vor fi rezolvate îndeajuns.[516])

De exemplu, revenind mai întîi la starea de natură, vom cerceta dacă oamenii se nasc sclavi sau liberi, asociați sau independenți; dacă se reunesc în mod voluntar sau prin forță; dacă vreodată forța care-i reunește poate forma un drept permanent. prin care această forță anterioară obligă, chiar atunci cînd ea este depășită de o altă forță; în așa fel încît, după puterea regelui Nembrot,[517]) despre care se spune că a supus cele dintîi popoare. toate celelalte forțe care au dărîmat pe aceasta au devenit arbitrare și uzurpatoare și că nu există regi legitimi decît descendenții lui Nembrot sau împuterniciții lor; sau, dacă această primă putere încetează, forța care-i urmează obligă la rîndul său și distruge obligația celeilalte în asa fel încît nu ești obligat să te supui decît atîta vreme cît

---

516) De aici începe prezentarea teoriilor pe care Rousseau le-a dezvoltat în *Contractul social.*

517) Nembrot sau Nembrod este considerat fondatorul Babilonului (cf *Cartea Facerii*, X, 9).

ești silit la aceasta și ești dispensat de ascultare de îndată ce poți să te împotrivești. Se pare că acest drept n-ar adăuga mare lucru la forță și n-ar fi decît un joc de cuvinte.

Vom cerceta dacă nu se poate spune că orice boală vine de la Dumnezeu și că, în consecință, ar fi o crimă să chemi pe medic.

Vom mai cerceta dacă ești obligat prin conștiință să dai punga unui bandit care ți-o cere la drumul mare, cînd ai putea s-o ascunzi; căci, în fine, pistolul pe care îl ține e și el o putere.

Dacă acest cuvînt de putere în această împrejurare înseamnă altceva decît putere legitimă, adică supusă unor legi de care ține esența sa?

Presupunînd că respingem acest drept al forței și că admitem pe cel al naturii sau autoritatea paternă ca principiu al societăților, vom cerceta oare măsura acestei autorități, cum este ea întemeiată pe natură, dacă ea are alt temei decît utilitatea copilului, slăbiciunea lui și iubirea naturală pe care tatăl o are pentru el? Dacă, așadar, slăbiciunea copilului încetează și rațiunea i se coace, nu cumva devine el singur judecătorul natural asupra a ceea ce convine conservării lui, în consecință propriul său stăpîn și independent de orice alt om, chiar de tatăl său? Căci e mai sigur că fiul se iubește pe sine însuși decît e sigur că tatăl îl iubește pe fiu.

Vom cerceta dacă, murind tatăl, copiii sînt ținuți să asculte de primul născut sau de altcineva, care nu ar avea pentru ei atașamentul natural al unui tată și dacă generație după generație va avea totdeauna un șef unic de care trebuie să asculte toată familia? În acest caz vom cerceta cum se poate împărți autoritatea și cu ce drept pot fi pe pămînt mai mulți șefi care guvernează neamul omenesc?

Presupunînd că popoarele s-au format prin alegere, vom distinge atunci dreptul de fapt, și ne vom întreba dacă, supunîndu-se astfel fraților, unchilor sau părinților nu pentru că au fost obligați, ci pentru că au voit acest lucru, acest fel de societate nu e totdeauna o asociație liberă și voluntară?

Trecînd apoi la dreptul robiei, vom cerceta dacă un om poate în mod legitim să se înstrăineze altuia fără restricție, fără rezervă, fără nici un fel de condiții, dacă el poate, adică renunța la persoana sa, la viața sa, la rațiunea sa, la *eul său*, la orice moralitate în acțiunile sale și, într-un cuvînt, să înceteze a exista înaintea morții sale, cu toate că natura i-a dat ca sarcină imediată propria sa conservare și cu toate că conștiința și rațiunea sa îi prescriu ceea ce trebuie să facă și de la ce trebuie să se abțină?

Dacă există oarecare rezervă, oarecare restricție în actul de robie, vom discuta dacă acest act nu devine atunci un adevărat contract în care fiecare dintre cei doi contractanți nu au în această calitate un superior comun*) și rămîn singurii lor judecători în ceea ce privește condițiile contractului, în consecință liber fiecare de o parte și de alta și avînd puterea să-l rupă de îndată ce s-ar socoti lezați.

---

*) Dacă ar exista vreunul, acest superior comun nu ar fi altul decît suveranul, și atunci, dreptul robiei, fondat pe dreptul suveranității, nu ar fi principiul[518]).

[518]) În acest context Rousseau se ridică împotriva monarhiei absolute.

Dacă, așadar, un sclav nu se poate înstrăina fără rezervă stăpînului său, cum poate un popor să se înstrăineze fără rezervă capului său? Și dacă robul rămîne judecător al respectării contractului de către stăpînul său, cum nu ar rămîne oare poporul judecătorul respectării contractului de către capul său?

Siliți să mergem astfel înapoi și considerînd sensul acestui cuvînt colectiv popor, vom cerceta dacă, pentru a-l stabili, nu este necesar un contract, cel puțin tacit, anterior celui pe care-l presupunem.

Deoarece înainte de a-și alege un rege, poporul este un popor, cine l-a făcut ca atare dacă nu contractul social? Contractul social este deci baza oricărei societăți civile și în natura acestui act trebuie căutată esența societății alcătuite pe temeiul lui.

Vom cerceta ce conține acest contract și dacă nu s-ar putea exprima prin această formulă apropiată: *Fiecare dintre noi pune în comun bunurile, persoana, viața și toată puterea sa sub conducerea supremă a voinței generale și primim in corpore pe fiecare membru, ca parte indivizibilă a întregului.*

După ce am presupus aceasta, pentru a defini termenii de care avem nevoie, vom observa că în locul persoanei particulare a fiecărui contractant, acest act de asociație dă naștere unui corp moral și colectiv, compus din atîția membri cîte voci sînt în adunare. Această persoană publică ia, în general, numele de *corp politic*, care este numit de membrii săi *stat*, cînd este pasiv, *suveran*, cînd este activ, *putere*, cînd îl compară cu alte corpuri asemănătoare. În privința membrilor înșiși, ei iau în mod colectiv numele de *popor* și se numesc în particular *cetățeni*, ca membri ai *cetății* sau ca participanți la autoritatea suverană, și *supuși*, întrucît se supun aceleiași autorități.

Observăm că acest act de asociație cuprinde un angajament reciproc al totalității și al indivizilor și că fiecare individ, contractînd așa-zis cu sine însuși, se găsește angajat sub un dublu raport, și anume, ca membru al suveranului față de particulari și ca membru al statului față de suveran.

Vom mai observa că nefiind nimeni ținut să-și respecte angajamentele pe care și le-a luat numai față de sine, deliberarea publică prin care supușii pot fi obligați față de suveran din cauza celor două raporturi, în care fiecare din ei este considerat, nu poate obliga statul față de sine însuși. De unde se vede că nu există și nu poate exista altă lege fundamentală propriu-zisă decît numai pactul social. Aceasta nu înseamnă că în anumite privințe, corpul politic nu poate să facă angajamente cu altul; deoarece, în raport cu străinătatea, el devine o ființă simplă, un individ

Cele două părți contractante, adică fiecare particular și puterea publică, neavînd nici un superior comun care să poată judeca diferendele lor, vom cerceta dacă fiecare dintre ele rămîne stăpînă să rupă contractul cînd îi place, adică să renunțe la el, fiecare de partea sa, de îndată ce se crede lezată.

Pentru a lămuri această chestiune, vom observa că în conformitate cu pactul social, suveranul nu poate acționa decît prin voințe comune și generale, actele sale neputînd avea decît obiective generale și comune; de unde concluzia că un particular nu poate fi lezat direct de către suveran

fără ca toți să fie lezați. ceea ce nu e posibil fiindcă ar însemna să vrea să-și facă rău sieși. Astfel, contractul social nu are niciodată nevoie de alt garant decît forța publică, pentru că lezarea nu poate veni decît de la particulari. Și, prin aceasta, ei nu sînt eliberați de angajamentul lor, ci sînt pedepsiți pentru că l-au călcat. Pentru a judeca bine toate chestiunile asemănătoare, vom avea grijă să ne amintim totdeauna că pactul social este de natură particulară și specifică doar lui prin aceea că poporul nu contractează decît cu sine însuși, adică poporul în totalitate, ca suveran, cu particularii, ca supuși. E condiția în care stă tot mecanismul și jocul masinii politice și singura care determină ca angajamente care în absența ei ar fi absurde, tiranice și supuse celor mai mari abuzuri, să devină legitime, raționale și lipsite de pericol.

Particularii nesupunîndu-se decît suveranului, iar autoritatea suverană nefiind altceva decît voința generală, vom vedea cum fiecare om, supunîndu-se suveranului, nu se supune decît lui însuși și cum în pactul social ești mai liber decît în starea de natură.

După ce în privința persoanelor am comparat libertatea naturală cu libertatea civilă, vom compara, în ceea ce privește bunurile, dreptul de proprietate cu dreptul de suveranitate, domeniul particular cu domeniul statului. Dacă autoritatea suverană este întemeiată pe dreptul de proprietate, ea trebuie să respecte cel mai mult acest drept; el e inviolabil și sacru pentru ea atîta vreme cît rămîne un drept particular și individual, de îndată ce el este considerat comun tuturor cetățenilor, el e supus voinței generale și această voință poate să-l desființeze.

Astfel, suveranul nu are nici un drept să se atingă de bunul unui particular, nici de al mai multora; însă el poate pune mîna în mod legitim pe bunurile tuturora, cum s-a petrecut în Sparta pe vremea lui Licurg, în timp ce abolirea datoriilor de către Solon a fost un act ilegitim.[519])

Dacă pe supuși nu-i poate obliga decît voința generală, vom cerceta modul cum se manifestă această voință, după care semne ești sigur că o recunoști, ce este o lege și care sînt adevăratele trăsături ale legii. Acest subiect este cu totul nou: definirea legii rămîne încă de formulat.

În momentul în care poporul consideră ca particulari pe unul sau pe mai mulți dintre membrii săi, poporul se divide. Se formează, între tot și parte o relație ca între două ființe separate, una e partea, cealaltă e totul, minus acea parte. Însă totul fără o parte nu e totul; cîtă vreme acest raport subzistă, nu mai există deci un tot, ci două părți inegale.

Dimpotrivă, cînd tot poporul hotărăște pentru tot poporul, nu se consideră decît pe sine; și dacă se formează un raport, acesta este între obiectul întreg considerat dintr-un punct de vedere și obiectul întreg considerat din alt punct de vedere, fără nici o diviziune a totului. Atunci, obiectul asupra căruia s-a hotărît este general și voința care hotărăște este, de asemenea, generală. Vom examina dacă poate fi și un alt fel de act care să poată purta numele de lege.

Dacă suveranul nu poate vorbi decît prin legi și dacă legea nu poate avea niciodată decît un obiect general și să privească deopotrivă pe toți

---

519) Adică, în acest caz, după Rousseau, statul ar fi intervenit în relațiile dintre particulari.

membrii statului, urmează că suveranul n-are puterea de a hotărî nimic asupra unui obiect particular. Și cum pentru conservarea statului este totuși important ca el să ia hotărîri și în lucruri particulare, vom cerceta cum se poate face aceasta

Actele suveranului nu pot fi decît acte de voință generală. legi; sînt necesare apoi acte determinante, acte de forță sau de guvernămînt pentru executarea acestor legi; iar acestea. dimpotrivă, nu pot avea decît obiective particulare. Astfel actul prin care suveranul hotărăște că se va alege un șef este o lege. iar actul prin care se alege acest șef, executînd legea. nu este decît un act de guvernămînt

Iată, așadar. un al treilea raport sub care poate fi privit poporul adunat. și anume, ca magistrat sau executor al legii pe care a adus-o ca suveran.*)

Vom examina dacă e posibil ca poporul să se despoaie de dreptul său de suveranitate pentru a-l da unui om sau mai multora; căci actul alegerii nefiind lege și în acest act poporul nefiind el însuși suveran, nu vedem cum poate atunci să transfere un drept pe care nu-l are.

Dat fiind că esența suveranității constă în voința generală, nu se vede cum poți să te asiguri că o voință particulară va fi totdeauna de acord cu această voință generală. Mai mult, trebuie să presupui că va fi adesea contrară; căci interesul privat tinde totdeauna spre preferințe, iar interesul public spre egalitate. Iar cînd acest acord ar fi posibil, ar fi de ajuns ca el să nu fie necesar și indestructibil pentru ca dreptul suveran să nu rezulte de aici.

Vom cerceta dacă, fără a încălca pactul social, capii poporului, sub orice denumire ar fi ei aleși, pot vreodată să fie altceva decît oficianți ai poporului, cărora el le poruncește să execute legile; dacă acești capi nu trebuie să dea socoteală de administrația lor și dacă nu sînt ei înșiși supuși legilor pe care au sarcina să le facă respectate.

Dacă poporul nu-și poate înstrăina dreptul său suprem, îl poate încredința cuiva pentru un anumit timp? Dacă nu-și poate stabili un stăpîn. poate să-și aleagă reprezentanți? Această chestiune este importantă și merită discuții.

Dacă poporul nu poate avea nici suveran, nici reprezentanți. vom cerceta cum își poate elabora el singur legile; dacă trebuie să aibă multe legi; dacă trebuie să le schimbe des; dacă e ușor ca un mare popor să fie propriul său legislator?

Dacă poporul roman nu era un popor mare?

Dacă e bine să existe popoare mari?

Din considerațiile precedente rezultă că în stat există un corp intermediar între supuși și suveran; iar acest corp intermediar, format din

*) Aceste chestiuni si propoziții sînt în cea mai mare parte extrase din Tratatul *Despre Contractul social,* el însuși extras dintr-o lucrare mai mare, întreprinsă fără a-mi consulta puterile si părăsită de multă vreme. Micul tratat pe care l-am desprins si al cărui sumar se găsește aici, va fi publicat aparte[520]).

[520]) În realitate. *Contractul social* a apărut înaintea lui *Emil,* cel dintîi reprezentînd premisa sociologică a celui din urmă.

unul sau mai mulți membri, este însărcinat cu administrația publică, cu executarea legilor și cu menținerea libertății civile și politice.

Membrii acestui corp se numesc *magistrați* sau *regi*, adică guvernatori. Corpul întreg, considerat prin oamenii care-l compun, se cheamă *principe*, și privit prin acțiunea sa, se numește *guvernămînt*.

Dacă luăm în considerație acțiunea corpului întreg asupra lui însuși, adică raportul între tot și tot, sau între suveran și stat, putem compara acest raport cu extremele unei proporții continue, în care guvernămîntul este termenul mediu. Magistratul primește de la suveran ordinele pe care le dă poporului și, totul fiind compensat, produsul sau puterea este de același grad cu produsul sau puterea cetățenilor, care sînt de o parte supuși, iar de alta suverani. N-ai putea schimba nici unul din acești trei termeni fără să strici îndată proporția. Dacă suveranul vrea să guverneze, sau dacă prințul vrea să facă legi, ori dacă supusul refuză să se supună, dezordinea urmează regulii și statul descompus cade în despotism sau în anarhie.

Să presupunem că statul ar fi alcătuit din zece mii de cetățeni. Suveranul nu poate fi considerat decît în mod colectiv și in corpore; însă fiecare particular are, ca supus, o existență individuală și independentă. Astfel, suveranul este față de supus ca zece mii la unul, adică fiecare membru al statului n-are pentru sine decît a zecea mia parte din autoritatea suverană, deși îi este supus în întregime. Dacă poporul ar fi format din o sută de mii de oameni, starea supușilor nu se schimbă și fiecare poartă totdeauna toată puterea legilor, pe cînd votul său, redus la a suta mia parte, are o influență de zece ori mai mică în redactarea lor. Astfel, supusul rămînînd totdeauna unul, raportul suveranului se mărește în funcție de numărul cetățenilor. De unde concluzia că pe cît se mărește statul, pe atît se micșorează libertatea.

Or, cu cît voințele particulare se raportează mai puțin la voința generală, adică moravurile la legi, cu atît forța care reprimă trebuie să se mărească. De altă parte, mărirea statului, oferind celor ce dețin autoritatea publică mai multe tentații și mijloace de a abuza de ea, guvernămîntul are mai multă forță ca să reprime poporul, suveranul trebuind să aibă la rîndul său mai multă putere ca să stăpînească guvernămîntul.

Rezultă din acest dublu raport că proporția continuă între suveran, principe și popor nu e cîtuși de puțin o idee arbitrară, ci o consecință a naturii statului. Mai urmează că una dintre extreme, adică poporul, fiind fixă, totdeauna cînd rațiunea dublă se mărește sau se micșorează, rațiunea simplă se mărește sau se micșorează la rîndul său; ceea ce nu se poate întîmpla fără ca termenul mediu să se schimbe tot de atîtea ori. De unde putem trage concluzia că nu există o constituție de guvernămînt unică și absolută, ci că trebuie să fie atîtea guvernăminte diferite ca natură cîte state diferite există prin mărimea lor.

Plecînd de la faptul că cu cît poporul e mai numeros, cu atît moravurile se raportează mai puțin la legi, vom cerceta dacă, printr-o analogie destul de evidentă, nu se poate spune, de asemenea, că cu cît magistrații sînt mai numeroși, cu atît guvernămîntul e mai slab.

Pentru a lămuri această maximă, vom distinge în persoana fiecărui magistrat trei voințe în mod esențial diferite: întîi, voința proprie a individului, care nu tinde decît la avantajul său particular; în al doilea rînd, voința comună a magistraților, care se raportează numai la profitul principelui, voință care s-ar putea numi voința colectivității, care este general în raport cu guvernămîntul și particular în raport cu statul din care guvernămîntul face parte; în al treilea rînd, voința poporului sau voința suveranului, care e generală atît în raport cu statul considerat ca un tot, cît și în raport cu guvernămîntul considerat ca parte din tot. Într-o legislație perfectă, voința particulară și individuală trebuie să fie aproape nulă, voința colectivității proprie guvernămîntului foarte subordonată, în consecință, voința generală și suverană e regula tuturor celorlalte. Dimpotrivă, după ordinea naturală, aceste voințe diferite devin mai active pe măsură ce se concentrează; voința generală este totdeauna cea mai slabă, voința colectivității este de al doilea rang, iar voința particulară e preferată față de tot; astfel fiecare e în primul rînd el însuși, apoi magistrat și apoi cetățean: gradație direct opusă celei pe care o pretinde ordinea socială.

Acestea stabilite, vom presupune guvernămîntul ca fiind în mîinile unui singur om. Iată voința particulară și voința colectivității perfect reunite și, în consecință, aceasta ajunsă la cel mai înalt grad de intensitate pe care-l poate avea. Or, cum de acest grad depinde întrebuințarea forței, iar forța absolută a guvernămîntului fiind totdeauna cea a poporului nu variază cîtuși de puțin, urmează că guvernămîntul cel mai activ este cel al unuia singur.

Dimpotrivă, să unim guvernămîntul cu autoritatea supremă, să facem din suveran prinț si din cetățeni tot atîția magistrați: atunci voința colectivității, confundată perfect cu voința generală, nu va avea mai multă activitate decît ea si va lăsa voința particulară în toată puterea ei Astfel, guvernămîntul, totdeauna cu aceeași forță absolută, va avea *minimum* de activitate.

Aceste reguli sînt incontestabile și mai sînt și alte considerații care le confirmă. Se vede, de exemplu, că magistrații sînt mai activi în corpul lor decît este cetățeanul în al său și că, prin urmare, voința particulară are acolo mai multă influență. Căci fiecare magistrat are aproape totdeauna o oarecare funcție particulară în guvernămînt, pe cînd fiecare cetățean, luat aparte, nu are nici o funcție de suveranitate. Dealtfel, cu cît statul se întinde, cu atît se mărește forța sa reală, deși aceasta nu se mărește în funcție de întinderea sa. Dar statul rămînînd acelaşi, oricît s-ar înmulți magistrații, guvernămîntul nu cîștigă o forță reală mai mare, pentru că e depozitarul forței statului pe care o presupunem totdeauna egală. Astfel, prin această pluralitate, activitatea guvernămîntului se micșorează, fără ca forța sa să se poată mări.

După ce am constatat că guvernămîntul slăbește pe măsură ce magistrații se înmulțesc și că, cu cît poporul este mai numeros, cu atît forța de reprimare a guvernămîntului trebuie să se mărească, vom conchide că raportul dintre magistrați și guvernămînt trebuie să fie invers față

de cel dintre supuși și suveran, adică cu cît statul se mărește, cu atît guvernămîntul trebuie să se restrîngă, după cum numărul capilor trebuie să se micșoreze în funcție de sporirea poporului.

Pentru a fixa apoi această diversitate de forme sub denumiri mai precise, vom observa în primul rînd că suveranul poate încredința depozitul guvernămîntului întregului popor sau celei mai mari părți din popor, în așa fel încît să fie mai mulți cetățeni magistrați decît cetățeni simpli particulari. Această formă de guvernămînt se numește democrație

Sau, el poate concentra guvernămîntul în mîinile unui număr redus, în așa fel încît să fie mai mulți cetățeni simpli decît magistrați; această formă poartă numele de aristocrație.

În fine, el poate concentra tot guvernămîntul în mîinile unui singur magistrat. Această a treia formă este cea mai comună și se numește monarhie sau guvernămînt regal.

Vom observa că toate aceste forme, sau cel puțin primele două sînt susceptibile să varieze mai mult sau mai puțin și au chiar o latitudine destul de mare. Căci democrația poate îmbrățișa întregul popor sau să se restrîngă pînă la jumătatea lui. Aristocrația, la rîndul ei, poate să se restrîngă în mod nedeterminat de la jumătatea poporului pînă la cel mai mic număr. Chiar regalitatea admite cîteodată o împărțire, fie între tată și fiu, fie între doi frați, fie altfel. Au existat totdeauna doi regi în Sparta, iar în Imperiul roman s-au văzut pînă la opt împărați deodată, fără să se poată zice că imperiul era divizat. Există un punct în care fiecare formă de guvernămînt se confundă cu următoarea; și, sub trei denumiri specifice, guvernămîntul este în mod real capabil de atîtea forme cîți cetățeni are statul.

Mai mult: fiecare din aceste guvernăminte putînd în anumite privințe să se subdividă în diferite părți, una administrată într-un fel și cealaltă în altul, din aceste trei forme combinate poate rezulta o mulțime de forme mixte, fiecare putîndu-se înmulți prin toate formele simple.

S-au purtat din totdeauna dispute cu privire la cea mai bună formă de guvernămînt, fără a se lua în seamă că fiecare este, în anumite cazuri, cea mai bună, iar în altele cea mai rea. În ceea ce ne privește, dacă în diferite state numărul magistraților*) trebuie să fie în raport invers cu cel al cetățenilor, vom conchide că, în general, guvernămîntul democratic este potrivit statelor mici, cel aristocratic celor mijlocii, iar cel monarhic celor mari.

Pe firul acestor cercetări vom ajunge să știm care sînt datoriile și drepturile cetățenilor și dacă se pot separa unele de altele; ce înseamnă patrie, în ce constă ea în adevăr și cum poate cunoaște fiecare dacă are o patrie sau nu.

După ce am considerat astfel fiecare fel de societate civilă în ea însăși, le vom compara ca să observăm diferitele lor raporturi: unele fiind mari, altele mici, unele puternice, altele slabe, atacîndu-se, ofensîndu-se si distrugîndu-se unele pe altele și, în această acțiune și reac-

*) Ne amintim că eu nu înțeleg să vorbesc aici decît de magistrații supremi sau capi ai națiunii, ceilalți nefiind decît substituții lor în cutare sau cutare parte.

țiune continuă. făcînd să crească numărul nenorociților și costînd viața mai multor oameni decît dacă toți și-ar fi păstrat libertatea lor originară. Vom examina dacă s-a înfăptuit prea mult sau prea puțin pentru organizarea socială, dacă indivizii, supuși legilor și oamenilor, în vreme ce societățile păstrează între ele independența naturii, nu rămîn expuși relelor celor două stări, fără să aibă avantajele lor, sau dacă n-ar fi mai bine să nu existe pe lume nici o societate civilă, decît să existe mai multe. Nu cumva aceasta este starea mixtă care ia parte la amîndouă, fără să asigure nici pe una, nici pe alta. *per quem neutrum licet, nec tanquam in bello paratum esse, nec tanquam in pace securum.*[521]) Nu cumva această asociație parțială și imperfectă produce tirania si războiul? Iar tirania și războiul nu sînt cele mai mari flagele ale omenirii?

Vom cerceta, în sfîrșit, felul remediilor care s-au căutat pentru aceste neajunsuri prin ligi și confederații, care, lăsînd fiecare stat să fie stăpîn în interiorul său, îl înarmează în afară împotriva oricărui agresor nedrept. Vom cerceta cum se poate stabili o bună asociație federativă, ceea ce o poate face durabilă și pînă la ce punct se poate extinde dreptul confederației fără să stînjenească pe cel al suveranității.

Abatele de Saint-Pierre propusese o asociație a tuturor statelor Europei, pentru a menține între ele o pace perpetuă. Se poate oare realiza această asociație? Presupunînd că s-ar stabili, este oare de presupus că ea va dura?*). Aceste cercetări ne duc de-a dreptul la toate chestiunile de drept public care pot perfecta clarificarea celor privind dreptul politic.

În fine, vom stabili adevăratele principii ale dreptului războiului și vom cerceta de ce Grotius și ceilalți n-au dat decît principii false.

Nu aș fi mirat dacă în toiul tuturor raționamentelor noastre, tînărul meu care are bun simț, mi-ar zice întrerupîndu-mă: S-ar părea că zidim clădirea noastră cu lemne, nu cu oameni, așa de bine așezăm fiecare bucată la rînd. E adevărat, prietenul meu; dar gîndește-te că dreptul nu se pleacă deloc în fața pasiunilor omenești și că între noi era vorba să stabilim întîi adevăratele principii ale dreptului politic. Acum, după ce fundamentele au fost așezate, vino să examinăm ce au clădit oamenii deasupra acestora și vei vedea lucruri frumoase!

Atunci îi dau să citească *Telemac* și ne urmăm drumul: căutăm pe fericitul Salent și pe bunul Idomeneu devenit înțelept prin nefericire. În drumul nostru găsim mulți ca Protesilau și niciunul ca Filocles. Dăm și peste Adrast, regele daunienilor. Dar să lăsăm pe cititor să-și imagineze călătoriile noastre sau să le facă în locul nostru, cu un *Telemac* în mînă; să nu-i sugerăm în nici un fel aplicații supărătoare pe care autorul însuși le înlătură sau le face fără voia sa.[522])

---

521) Din Seneca, *De tranquillitate animi (Despre liniștea sufletească)*, capitolul I: „prin care nu se permite nici una, nici alta: nici a fi înarmat ca în timp de război, nici a fi sigur ca în timp de pace."

*) După ce am scris aceasta, temeiurile *pentru* au fost expuse în extrasul proiectului; temeiurile *contra*, cel puțin cele care mi s-au părut solide, se vor găsi în culegerea scrierilor mele, urmînd după acest extras.

522) În acest paragraf e vorba de orașe și personaje din cunoscuta scriere *Telemac* a lui Fénelon. Salentul, o veche cetate în Calabria, după legendă, ar fi fost întemeiat de Idomeneu, după mitologia greacă, un rege în Creta, care a fost

Dealtfel, Emil nefiind rege, nici zeu, nu ne facem griji chinuitoare dacă nu-i putem imita pe Telemac și pe Mentor în binele pe care îl făceau oamenilor: nimeni nu știe mai bine ca noi să stea la locul său și nu dorește mai puțin să-l părăsească. Știm că aceeași sarcină este dată tuturor: că cel ce iubește binele din toată inima și îl face cu toată puterea sa și-a îndeplinit sarcina. Știm că Telemac și Mentor sînt himere. Emil nu călătorește ca un om leneș și face mai mult bine decît dacă ar fi prinț. Dacă am fi regi, n-am mai fi binefăcători. Dacă am fi regi și binefăcători, am înfăptui fără să știm o mie de rele adevărate pentru un bine aparent pe care am crede că-l facem. Dacă am fi regi și înțelepți, cel dintîi bine pe care am vrea să ni-l facem nouă înșine și celorlalți ar fi să ne lipsim de tron și să devenim din nou ceea ce sîntem acum.

Am arătat din ce cauză călătoriile sînt infructuoase pentru toată lumea. Ceea ce le face și mai infructuoase pentru tineret este modul cum e silit să le facă. Guvernorii, mai preocupați de distracția lor decît de instruirea tinerilor, îi poartă din oraș în oraș, din palat în palat, din cerc în cerc: iar dacă sînt învățați și scriitori, îi țin toată vremea prin biblioteci, îi determină să viziteze pe anticari, să răscolească monumente vechi, să transcrie inscripții vechi. În fiecare țară se ocupă de un alt secol, ca și cum s-ar ocupa de altă țară, în așa fel încît, după ce au străbătut Europa cu mari cheltuieli și și-au irosit vremea cu nimicuri și în plictiseală, revin fără să fi văzut nimic din ceea ce putea să-i intereseze și fără să fi învățat nimic din ceea ce putea să le fie util.

Toate capitalele țărilor se aseamănă; aici se amestecă toate popoarele, aici se confundă toate moravurile. Nu în ele trebuie să mergi pentru a studia națiunile. Pentru mine, Parisul și Londra nu sînt decît același oraș. Locuitorii lor au unele prejudecăți diferite, fără ca unii să aibă mai puține decît ceilalți, și toate maximele lor practice sînt aceleași. Se știe ce fel de oameni trebuie să se adune la curți. Se știe la ce fel de moravuri dau naștere pretutindeni îngrămădirea populației și inegalitatea averilor. De îndată ce vrei să vorbești de un oraș de două sute de mii de suflete, știu dinainte cum se trăiește în el. Ceea ce aș putea să învăț acolo nu merită oboseala de a mă duce.

Spiritul particular și moravurile unei națiuni trebuie să le studiezi în provinciile depărtate, unde e mai puțină mișcare și mai puțin comerț, unde străinii călătoresc mai puțin, de unde locuitorii pleacă mai puțin și își schimbă mai rar averea și starea. Vezi, în treacăt, capitala; dar du-te de observă mai departe țara. Francezii nu sînt la Paris, ci în Touraine; englezii sînt mai englezi în Mercie decît la Londra, spaniolii mai spanioli în Galicia decît la Madrid. Numai la aceste distanțe mari vezi caracte-

---

silit să fugă, ajungînd astfel în Italia. Nenorocirea la care se referă aici Rousseau era aceea că făgăduise lui Neptun că-i va jertfi pe cea dintîi persoană care-i va ieși în cale și care a fost propriul său fiu Protesilau, un grec care luase parte la războiul troian, fusese ucis de Hector. Ca personaj din *Telemac*, Protesilau, favorit al regelui Idomeneu, pîrăște pe Filocles, om de o integritate nedezmintită. Adrast, un rege crunt și viclean, a fost ucis de Telemac. După o aluzie din Confesiuni (II), se pare că Rousseau zugrăvea în Adrast pe regele Prusiei, motiv pentru care, locuind la Motiers, în comitatul Neuchâtel care depindea de Prusia, se temea de regele Frederic al II-lea. Chiar adversarii lui Rousseau i-ar fi făcut cunoscut acest lucru.

rul unui popor, care se arată așa cum e fără amestec, acolo se simt mai bine efectele bune sau rele ale guvernămîntului, așa cum la capătul unei raze mai mari măsura arcurilor este mai exactă.

Raporturile necesare dintre moravuri și guvernămînt au fost atît de bine expuse în cartea *Despre spiritul legilor*[523]) încît nu ai nimic mai bun de făcut decît să recurgi la această lucrare pentru a studia aceste raporturi. Dar, în general, sînt două reguli ușoare și simple după care poți judeca bunătatea relativă a guvernămintelor. Una este populația În orice țară care se depopulează, statul se îndreaptă spre ruina sa. iar țara în care locuitorii se înmulțesc, chiar dacă ar fi cea mai săracă, e indiscutabil cea mai bine guvernată.*)

Trebuie însă ca această creștere a populației să fie un efect natural al guvernămîntului și al moravurilor: căci dacă s-ar produce prin colonizări sau prin alte căi întîmplătoare și trecătoare, ar proba răul prin remediul respectiv. Cînd August a elaborat legi contra celibatului, aceste legi arătau de-acum declinul imperiului roman. Trebuie ca bunătatea guvernămîntului să îndemne pe cetăteni să se căsătorească, iar nu ca ei să fie constrînși la aceasta prin lege; nu trebuie să se cerceteze ceea ce se face prin forță, căci legea care combate firea este ocolită și devine zadarnică, ci ceea ce se face prin influența moravurilor și prin înclinarea naturală a guvernămîntului; căci acestea sînt singurele mijloace care au un efect permanent. Aparținea politicii bunului abate de Saint-Pierre de a căuta totdeauna un mic remediu fiecărui rău particular, în loc să se meargă la izvorul lor comun și să se vadă că nu se pot vindeca decît toate odată. Nu e vorba să tratezi în mod separat fiecare ulcer care se produce în corpul bolnav, ci să cureți masa sîngelui care le produce pe toate. Se zice că în Anglia există două premii pentru agricultură; nu vreau să știu mai mult: aceasta îmi dovedește că acolo agricultura nu va străluci multă vreme.

Al doilea semn al bunătății relative a guvernămîntului și a legilor provine, de asemenea, din populație, însă într-un alt fel, anume din distribuirea sa și nu din cantitatea sa. Două state egale în mărime și în număr de oameni pot fi foarte inegale în forță; iar cel mai puternic dintre cele două este totdeauna cel ai cărui locuitori sînt răspîndiți mai egal pe teritoriu; cel care are mai puține orașe mari și care, în consecință, strălucește mai puțin va învinge totdeauna pe celălalt. Marile orașe istovesc și slăbesc statul: bogăția pe care ele o produc este o bogăție aparentă și iluzorie; sînt mulți bani și puțin efect Se zice despre orașul Paris că prețuiește pentru regele Franței cît o provincie; cred că-l costă cît mai multe. În multe privințe Parisul este hrănit de provincii, iar cea mai mare parte din veniturile lor se varsă și rămîn în acest oraș fără ca vreodată să se întoarcă nici la popor nici la rege. E de neconceput ca în acest secol al calculatorilor să nu se găsească nici unul care să vadă că Franța ar fi mai puternică dacă Parisul ar fi nimicit. Nu numai că o

---

[523]) *De l'Esprit des lois*, lucrare fundamentală a lui Montesquieu.

*) Nu cunosc decît o singură excepție la această regulă, anume China[524])

[524]) Această notă după Richard, deși se găsește în manuscrisul autograf, a apărut pentru întîia dată numai în ediția din 1801

populație rău distribuită nu este avantajoasă statului, dar e mai ruinătoare decît chiar depopularea prin aceea că depopularea nu dă decît un produs nul, iar consumația rău înțeleasă dă un produs negativ. Cînd aud pe un francez și pe un englez, foarte mîndri de mărimea capitalelor lor, discutînd între ei dacă Parisul sau Londra are mai mulți locuitori, pentru mine este ca și cum ar discuta care dintre cele două popoare are onoarea de a fi mai rău guvernat.

Studiați un popor în afara orașelor lui, căci numai astfel îl veți cunoaște. Nu înseamnă nimic să vezi forma aparentă a unui guvernămînt, spoită de aparatul administrativ și de jargonul administratorilor, dacă nu-i poți studia natura prin efectele pe care le produce asupra poporului și pe toate treptele administrației. Deosebirea dintre formă și fond găsindu-se împărtită între toate aceste trepte, numai cuprinzîndu-le pe toate poți cunoaște această deosebire. În cutare țară începi să simți spiritul ministerului după uneltirile subdelegaților: în alta trebuie să vezi cum se aleg membrii parlamentului, ca să judeci dacă este adevărat că națiunea ar fi liberă; în orice țară ar fi, cine a văzut numai orașele nu poate cunoaște guvernămîntul, căci nu e niciodată același spirit[525]) și pentru sat, și pentru oraș. Or, satul e cel care face țara, și poporul de la țară cel care face națiunea.

Acest studiu al diferitelor popoare în provinciile lor depărtate și în simplicitatea spiritului lor originar ne dă o observație generală foarte favorabilă epigrafului[526]) meu și liniștitoare pentru inima omenească; aceasta înseamnă că toate națiunile astfel observate par să prețuiască mult mai mult; cu cît se apropie de natură, cu atît bunătatea le domină caracterul; numai cînd se închid în orașe, numai cînd se alterează cu ajutorul culturii, ele se depravează si schimbă în vicii plăcute și dăunătoare unele defecte mai mult grosolane decît răufăcătoare.

Din această observație rezultă un nou avantaj pentru modul de a călători pe care-l propun, în sensul că tinerii care locuiesc puțin în marile orașe unde domnește o groaznică corupție sînt mai puțin expuși să fie cuprinși de ea și păstrează, în mijlocul unor oameni mai simpli și în societăți mai puțin numeroase, o judecată mai sigură, un gust mai sănătos, moravuri mai cinstite. Dealtminteri, pentru Emil al meu nu există nici o teamă de o asemenea contagiune: are tot ce-i trebuie pentru a se păzi de ea. Dintre toate precauțiile pe care le-am luat pentru aceasta, pun mult temei pe dragostea pe care o are în inimă.

Nu se mai știe ce este în stare să facă adevărata iubire asupra înclinărilor celor tineri, căci cei care îi conduc, necunoscîndu-le mai bine decît ei, îi înstrăinează de ele. Totuși, un tînăr trebuie să iubească sau să fie desfrînat. E ușor să impui prin aparențe. Ni se vor cita o mie de inși care, se zice, trăiesc foarte cast, fără iubire; dar să mi se citeze un bărbat întreg, un bărbat adevărat, care să spună că și-a petrecut tinerețea în acest fel și care să fie de bună credință. În toate virtuțile, în toate datoriile se

---

525) Adică. „spirit“ de administrație.

526) E vorba de „epigraful“ sau *motto-ul* de pe coperta lui *Emil*, în traducere: *Relele de care suferim sînt remediabile; iar natura însăși, care ne-a creat pentru o existență bună, ne ajută, dacă voim să ne îndreptăm.*

caută numai aparența; eu caut realitatea și m-aș înșela dacă ar exista alte mijloace pentru a ajunge la ea, decît cele date de mine.

Ideea ca Emil să se îndrăgostească înainte de a-l determina să călătorească nu e invenția mea. Iată împrejurarea care mi-a sugerat-o.

Eram la Veneția în vizită la guvernorul unui tînăr englez. Era iarnă. Ședeam în jurul focului. Guvernorul primește scrisorile de la poștă. Le citește și apoi recitește una cu glas tare elevului său. Era în engleză, nu am înțeles nimic; însă, în cursul citirii văd că tînărul își rupe mînecuțele frumoase de dantelă și le aruncă în foc una după alta, cît mai binișor posibil pentru a nu fi observat. Surprins de acest capriciu, îi privesc figura și cred că văd emoții. Însă semnele exterioare ale pasiunilor, deși asemănătoare la toți oamenii, au diferențe naționale asupra cărora e ușor să te înșeli. Popoarele au diferite limbaje pe figură, la fel ca în gura lor. Aștept sfîrșitul citirii și apoi, arătînd guvernorului pumnii goi ai elevului său, pe care îi ascundea cît se poate mai bine. îi zic. se poate ști ce înseamnă aceasta?

Guvernorul, văzînd ceea ce se petrecuse, începe să rîdă, îmbrățișează pe elevul său cu satisfacție și după ce îi obținu consimțămîntul, îmi dă explicația pe care o doream.

Manșetele, îmi zice, pe care domnul John le-a rupt sînt un dar pe care o doamnă din acest oraș i l-a făcut nu de mult. Or, vei ști că domnul John este logodit în țara sa cu o tînără domnișoară pe care o iubește foarte mult și care e vrednică de și mai multă iubire. Această scrisoare este de la mama iubitei lui și am să-ți traduc pasajul care a cauzat scena căreia i-ați fost martor.

„Lucy nu mai lasă manșetele lordului John. Miss Betty Roldham a trecut ieri după amiază pe la noi și a vrut cu orice preț să-i lucreze puțin și ea. Știind că Lucy s-a sculat azi mai devreme decît de obicei, voiam să văd ce face și am găsit-o desfăcînd tot ceea ce făcuse ieri miss Betty. Nu vrea ca în darul ei să fie nici măcar un punct făcut de altă mînă decît de a ei".

Domnul John a ieșit puțin din odaie pentru a-și lua alte manșete și atunci am zis guvernorului: Ai un elev cu o fire excelentă; dar, te rog, să-mi spui adevărat, scrisoarea de la mama lui miss Lucy nu e cumva aranjată? Nu este oare un expedient în felul dumitale împotriva doamnei cu manșetele? Nu, mi-a zis el, lucrul e real; nu am pus atîta artă în îngrijirile mele; nu am pus decît simplicitate, zel și Dumnezeu mi-a binecuvîntat munca.

Întîmplarea cu acest tînăr nu mi-a ieșit din minte; nu era de natură să nu producă ceva în capul unui visător ca mine.

E timpul să sfîrșim. Să-l readucem pe lordul John lîngă miss Lucy, adică pe Emil lîngă Sofia. El îi aduce, cu o inimă nu mai puțin duioasă ca înainte de plecare, un spirit mai luminat și se întoarce în țara sa cu avantajul de a fi cunoscut guvernămintele prin toate viciile lor și popoarele prin toate virtuțile lor. Am avut chiar grijă să se lege în fiecare națiune de vreun om de merit printr-o convenție de ospitalitate în felul anticilor și n-aș fi supărat să cultive aceste cunoștințe printr-un schimb de scrisori. În afară de faptul că poate fi util și că e întotdeauna plăcut să corespondezi în țări îndepărtate, aceasta constituie o excelentă măsură de

prevedere împotriva tiraniei prejudecăților naționale, care, lovindu-ne toată viața, au mai curînd sau mai tîrziu influență asupra noastră. Nimic nu e mai potrivit pentru a înlătura această influență decît legăturile dezinteresate cu oameni cu judecată pe care îi stimezi, care, neavînd aceleași prejudecăți și combătîndu-le prin ale lor, ne dau mijloacele de a le opune neîncetat unele altora și de a ne feri astfel de toate. Nu e deloc același lucru dacă avem legături cu străinii la noi sau la ei acasă. În primul caz, ei au întotdeauna pentru țara în care trăiesc o îngăduință care îi face să ascundă ceea ce gîndesc despre ea sau care îi face să gîndească în mod favorabil cîtă vreme se găsesc în ea; la întoarcerea acasă, mai lasă cîte ceva și ajung să fie drepți. Mi-ar părea bine ca străinul pe care-l consult să fi văzut țara mea, dar nu-i voi cere părerea despre ea decît în țara lui.

După ce timp de aproape doi ani am străbătut unele state mari ale Europei și multe din cele mici; după ce am învățat cele două sau trei limbi principale, după ce am văzut ceea ce este mai interesant fie în istoria naturală fie la guvernămînt, fie în arte, fie la oameni, Emil, zdrobit de nerăbdare, îmi dă de știre că termenul nostru se apropie. Atunci îi zic: Ei bine, prietenul meu, îți amintești de scopul principal al călătoriilor noastre: ai văzut, ai observat. Care este în fine rezultatul observațiilor tale? La ce te hotărăști? Sau m-am înșelat în metoda mea, sau el trebuie să-mi răspundă cam în acest fel:

„La ce să mă hotărăsc? Să rămîn așa cum m-ai învățat să fiu și să nu adaug în mod voit nici un lanț aceluia pe care mi-l impun natura și legile. Cu cît cercetez opera oamenilor în instituțiile lor, cu atît văd mai mult că voind să fie mai independenți, devin sclavi și că-și folosesc libertatea în eforturile zadarnice de a și-o asigura. Pentru a nu ceda torentului lucrurilor, ei își creează o mie de legături; apoi, de îndată ce vor să facă un pas, nu pot și se miră că sînt ținuți pe loc de toate lucrurile. Mi se pare că pentru a fi liber n-ai nimic de făcut; este de ajuns să nu vrei să încetezi a fi liber. Dumneata, dascălul meu, m-ai făcut liber învățîndu-mă să mă supun necesității. Să vină cînd îi place, mă las luat de ea fără a fi constrîns și, cum nu vreau să mă împotrivesc, nu mă leg de nimic care să mă rețină. Am căutat în călătoriile noastre și am găsit un colț de pămînt unde pot fi cu totul al meu; dar în ce loc, printre oameni, nu mai depinzi de pasiunile lor? Examinînd bine toate lucrurile, am aflat că însăși dorința mea era contradictorie; căci, chiar de n-aș ține de nimic, aș ține cel puțin de pămîntul pe care m-am așezat: viața mea ar fi legată de acest pămînt cum era cea a Driadelor de arborii lor; am găsi că stăpînirea și libertatea, fiind două cuvinte incompatibile, nu puteam fi stăpînul unei colibe decît încetînd de a mai fi stăpînul meu.

Hoc erat in votis modus agri non ita magnus[527]).

„Mi-aduc aminte că averea mea a fost cauza cercetărilor noastre. Îmi dovedeai foarte temeinic că nu pot în același timp să-mi păstrez și bogăția, și libertatea. Însă cînd voiai să fiu în același timp și liber, și fără trebuință, voiai două lucruri incompatibile, căci nu mă puteam sustrage dependenței de oameni decît intrînd sub cea a naturii. Ce voi face, așadar, cu averea pe care mi-au lăsat-o părinții? Voi începe prin a nu de-

---

527) Horațiu, *Satire*, II, 6 „Aceasta mi-era dorința: un petec de pămînt la țară".

pinde de ea cîtuși de puțin: voi slăbi toate legăturile care mă leagă de ea. Dacă mi se lasă, îmi va rămîne; dacă mi se ia, nu mă vor tîrî deloc cu ea. Nu mă voi chinui nicidecum s-o păstrez, ci voi rămîne ferm la locul meu. Bogat sau sărac, voi fi liber. Și nu voi fi numai în cutare țară, în cutare ținut: voi fi liber pe întregul pămînt. Pentru mine toate lanțurile opiniei sînt rupte. Nu cunosc decît pe cele ale necesității. M-am deprins cu ele de la naștere și le voi purta pînă la moarte, căci sînt om, și de ce nu le-aș purta fiind liber, din moment ce fiind rob ar trebui să le port de asemenea adăugîndu-le și pe cele ale robiei."

„Ce-mi pasă de condiția mea pe pămînt? Ce-mi pasă unde aș fi? Oriunde există oameni, sînt ca printre frații mei; oriunde nu există, sînt la mine acasă. Atîta vreme cît voi putea rămîne independent și bogat, am avere pentru a trăi și voi trăi; cînd averea mă va subjuga, voi părăsi-o fără greutate, am brațe pentru a munci și voi trăi. Dacă îmi vor lipsi brațele, voi trăi dacă voi fi hrănit, voi muri dacă voi fi părăsit; voi muri și dacă nu mă vor părăsi: căci moartea nu este o suferință a sărăciei, ci o lege a naturii. În orice timp ar veni moartea, nu mi-e frică de ea, nu mă va surprinde niciodată făcînd pregătiri pentru a trăi: ea nu mă va împiedica niciodată de a fi trăit."

„Iată, tată, la ce mă hotărăsc. Dacă aș fi fără pasiuni, aș fi, în starea mea de om, independent ca Dumnezeu însuși, deoarece, nevoind decît ceea ce este, nu voi avea niciodată de luptat contra destinului. Nu am decît un lanț, este singurul pe care îl voi purta totdeauna și pot să mă laud pentru aceasta. Vino deci, dă-mi pe Sofia și sînt liber."

„Dragă Emil, sînt foarte bucuros să aud ieșind din gura ta cuvinte de om și să văd în inima ta sentimente de om. Această dezinteresare fără margini nu-mi displace la vîrsta ta. Ea se va mai reduce cînd vei avea copii și vei fi atunci întocmai cum trebuie să fie un bun tată de familie și un om înțelept. Înainte de călătoriile tale știam care le va fi efectul; știam că, privind de aproape instituțiile noastre, vei fi departe de a le da încrederea pe care n-o merită. E în zadar să rîvnești libertatea sub paza legilor. Legi! Unde există legi? Unde sînt ele respectate? Pretutindeni n-ai văzut domnind sub numele acesta decît interesul particular și pasiunile oamenilor. Dar legile eterne ale naturii și ale ordinii există. Ele țin locul legii pozitive la cel înțelept[528]), ele sînt scrise în fundul inimii sale de conștiință și de rațiune, numai lor trebuie să i se supună spre a fi liber; sclav nu e decît acela care face rău, căci îl face întotdeauna fără voia lui. Libertatea nu rezidă în nici o formă de guvernămînt, ea e în inima omului liber, el o duce pretutindeni cu sine. Omul netrebnic duce cu sine pretutindeni sclavia. Unul va fi sclav la Geneva, altul liber la Paris."

„Dacă ți-aș vorbi despre datoriile cetățeanului, m-ai întreba poate unde este patria și ai crede că m-ai încurcat. Totuși te-ai înșela, dragă Emil, căci cine nu are o patrie are cel puțin o țară. Există întotdeauna un guvernămînt și simulacre de legi, sub care cetățeanul a trăit liniștit. Chiar cînd contractul social n-a fost deloc respectat, ce importanță are

---

[528]) Teză esențială doctrinei dreptului natural. Lege „pozitivă" înseamnă lege elaborată de un anumit legislator.

aceasta dacă interesul particular l-a apărat cum l-ar fi apărat voința generală, dacă violența publică l-a păzit de violențele particulare, dacă răul ce vede că se face l-a făcut să iubească ceea ce e bine și dacă instituțiile noastre l-au făcut să cunoască și să urască propriile lor nedreptăți? O, Emil, unde este omul de bine care să nu datoreze nimic țării sale? Oricare ar fi ea, el îi datorează ce este mai prețios pentru om: moralitatea acțiunilor sale și iubirea virtuții. Dacă s-ar fi născut în fundul unei păduri, ar fi trăit mai fericit și mai liber, dar, neavînd nevoie de luptă pentru a-și urma înclinările, ar fi fost bun fără merit, n-ar fi fost deloc virtuos, iar acum știe să fie, în ciuda pasiunilor sale. Numai aparența ordinii îl îndeamnă s-o cunoască, s-o iubească. Binele public, care altora servește numai de pretext, constituie pentru el singurul motiv real. Învață să se lupte cu sine însuși, să se învingă, să sacrifice interesul său interesului comun. Nu e adevărat că nu trage nici un profit din legi, ele îi dau curajul să fie drept, chiar printre cei nemernici. Nu e adevărat că legile nu l-au făcut liber, ele l-au învățat să domnească asupra lui."

„Să nu zici deci: Ce-mi pasă unde aș fi? Îți pasă să fii acolo unde îți poți îndeplini toate îndatoririle; și una din aceste îndatoriri este afecțiunea pentru locul nașterii tale. Compatrioții tăi te-au apărat cînd erai copil, tu trebuie să-i iubești ajungînd bărbat. Trebuie să trăiești în mijlocul lor sau cel puțin în locul în care le-ai putea fi folositor atît cît poți fi și de unde ei să știe să te ia, dacă au vreodată nevoie de tine. Sînt împrejurări în care un om poate fi mai util concetățenilor săi în afara țării sale decît dacă ar trăi în sînul ei. Atunci trebuie să asculte numai de rîvna lui și să sufere exilul fără murmur; chiar acest exil este una din îndatoririle sale. Dar tu, bunule Emil, căruia nimic nu-i impune aceste sacrificii dureroase, care nu ți-ai luat trista ocupație să spui oamenilor adevărul[529]), du-te și trăiește în mijlocul lor, cultivă prietenia lor prin legături plăcute, fii binefăcătorul, modelul lor; exemplul tău le va servi mai mult decît toate cărțile noastre și binele pe care te vor fi văzînd că-l faci îi va mișca mai mult decît toate zadarnicele noastre cuvîntări."

„Pentru aceasta nu te îndemn să trăiești în orașele mari; dimpotrivă, unul din exemplele pe care cei buni trebuie să le dea celorlalți este cel ale vieții particulare și cîmpenești, viața cea dintîi a omului, cea mai pașnică, cea mai naturală și cea mai blîndă pentru cine n-are inima coruptă Fericită e, tînărul meu prieten, țara în care n-ai nevoie să mergi să cauți pacea într-un pustiu! Dar unde este această țară? Un om binefăcător își îndeplinește rău pornirea în mijlocul orașelor, unde aproape că nu găsește pentru cine să-și practice rîvna decît pentru niște intriganți sau pentru niște pungași. Primirea ce se face aici trîndavilor care vin să-și caute norocul nu face decît să încheie pustiirea țării, pe cînd, dimpotrivă, țara ar trebui să fie repopulată în dauna orașelor. Toți oamenii care se retrag din marea societate sînt utili tocmai prin aceea că se retrag, deoarece toate viciile acestei societăți vin din faptul că e prea numeroasă. Sînt încă utili cînd pot duce în locurile pustii viața, cultura și iubirea primei lor stări. Mă înduioșez gîndindu-mă cîte binefaceri pot răspîndi Emil

---

[529]) Rousseau crede, în mod greșit, că a spune adevărul este o „tristă" ocupație, probabil din cauza suferințelor pe care el le-a îndurat în viață datorită curajului avut întotdeauna de a spune adevărul.

și Sofia în jurul lor, din locul lor simplu și retras, cît de mult pot înviora viața de la țară și însufleți rîvna stinsă a nenorocitului sătean. Cred că văd cum se înmulțește poporul, cum rodesc cîmpiile, cum își pune pămîntul o podoabă nouă, cum mulțimea și abundența transformă muncile în sărbători, cum se ridică spre cer strigătele de bucurie și binecuvîntările din mijlocul jocurilor rustice în jurul drăgălasei perechi care a reînsuflețit oamenii. Privim secolul de aur ca o himeră, și el va fi totdeauna o himeră pentru cei care și-au stricat inima și gusturile. Nu e adevărat nici că-l regretăm, pentru că aceste regrete sînt totdeauna zadarnice. Ce ar trebui deci să facem pentru a-l reînvia? Un singur lucru, dar imposibil: ar trebui să-l iubim."

„Pare de-acum că reînvie împrejurul locuinței Sofiei; nu vei face decît să închei împreună ceea ce au început demnii ei părinți. Însă, dragă Emil, viața aceasta atît de dulce să nu te dezguste niciodată de datoriile grele, dacă îți vor fi impuse vreodată. Amintește-ți că romanii treceau de la plug la consulat. Dacă principele sau statul te cheamă în serviciul patriei, primește totul pentru a te duce să îndeplinești, în postul care ți se dă, onorabila funcție de cetățean. Dacă această funcție îți este împovărătoare, există un mijloc cinstit și sigur să te scapi de ea, anume s-o îndeplinești cu destulă integritate pentru ca ea să nu-ți fie lăsată multă vreme[530]). Dealtminteri, să te temi puțin de grija unei asemenea sarcini: atîta vreme cît vor exista oameni ai acestui secol, nu vor veni la tine să te caute pentru a servi statul".

De ce nu mi-e permis să zugrăvesc întoarcerea lui Emil lîngă Sofia și sfîrșitul iubirii lor, sau mai curînd începutul amorului conjugal care-i unește! Amor întemeiat pe stima care durează cît viața, pe virtuțile care nu dispar nicidecum cu frumusețea, pe potrivirea caracterelor care face traiul plăcut și prelungește în bătrînețe farmecul primei uniri. Însă toate aceste detalii ar putea să placă, fără să fie utile; iar pînă acum nu mi-am permis să dau amănunte plăcute decît dacă le-am socotit că au și un folos. Voi părăsi oare această regulă la sfîrșitul sarcinii mele? Nu. Simt că pana mi-e obosită. Prea slab pentru lucrări de o atît de lungă trudă, aș părăsi-o pe cea de față dacă nu ar fi așa de înaintată: e timpul s-o închei, pentru a n-o lăsa imperfectă.

În fine, văd că se apropie cea mai încîntătoare dintre zilele lui Emil și cea mai fericită dintr-ale mele; văd încoronarea îngrijirilor mele și încep să-i gust rodul. Demna pereche se unește cu o legătură de nezdruncinat; gura lor pronunță și inima lor confirmă jurămintele care nu vor fi cîtuși de puțin zadarnice: sînt soți. Revenind de la biserică, se lasă conduși; nu știu unde se găsesc, unde merg, ceea ce se petrece în jurul lor. Nu aud nimic, nu răspund decît cu vorbe încurcate, ochii lor tulburați nu mai văd nimic. O nebunie! O slăbiciune omenească! Sentimentul fericirii zdrobește omul, el nu este atît de puternic pentru a-l suporta.

Sînt puțini oameni care știu în ziua nunții să vorbească potrivit cu noii căsătoriți. Cuviința rece a unora și vorba glumeață a altora mi se

---

[530]) E una din obișnuitele turnuri ironice din scrierile lui Rousseau. Se va „citi": îndeplinește-o cu multă integritate pentru că în curînd vei putea fi scos din ea.

par deopotrivă de deplasate Aș prefera să se lase aceste inimi tinere să se aplece asupra lor înșile și să fie cuprinse de o agitație care nu e lipsită de farmec. decît să-i distrezi atît de crud și să-i întristezi printr-o falsă bunăvoință, sau să-i încurci prin glume răuvoitoare care, dacă altădată le-ar fi plăcut, sînt absolut nepotrivite într-o asemenea zi.

Văd pe cei doi tineri ai mei. în dulcea oboseală care-i tulbură. că nu ascultă nici un cuvînt din ce li se spune. Eu. care vreau să las pe om să se bucure de fiecare zi a vieții, i-aș putea oare lăsa să piardă o zi atît de prețioasă? Nu. vreau s-o guste, vreau s-o savureze, să aibă pentru ei voluptățile sale. Îi smulg din mulțimea indiscretă care se îngrămădește în jurul lor și, ducîndu-i la o parte, le amintesc de ei înșiși vorbindu-le despre ei. Nu vreau să vorbesc numai urechilor lor, ci inimilor lor, și, știu care este singurul subiect de care se pot ocupa în acea zi.

Copiii mei, le zic, luîndu-i pe amîndoi de mînă, sînt trei ani de cînd am văzut cum se naște această flacără vie și pură care aduce azi fericirea voastră. Ea nu a făcut decît să crească necontenit; văd în ochii voștri că ea a atins cel mai mare grad de tărie; ea nu poate decît să se micșoreze de aici înainte. Cititorule, nu vezi oare pornirea, supărarea, jurămintele lui Emil, privirea disprețuitoare cu care Sofia își retrage mîna din mîna mea și duioasele proteste reciproce ce și le fac din ochi că se vor adora pînă la ultima clipă a vieții? Îi las în pace, apoi reiau:

M-am gîndit adesea că dacă fericirea iubirii în căsătorie putea fi prelungită am avea paradisul pe pămînt. Aceasta nu s-a văzut niciodată pînă acum. Dar dacă lucrul nu e cu totul imposibil, voi sînteți demni și unul, și altul să dați un exemplu pe care nu l-ați primit de la nimeni și pe care puțini soți vor ști să-l imite. Vreți, copiii mei, să vă spun un mijloc pe care mi-l imaginez pentru aceasta și care cred că este singurul posibil?

Se priviră surîzînd și rîseră de simplicitatea mea. Emil îmi mulțumește scurt pentru reteta mea, spunînd că el crede că Sofia are alta mai bună și că, în ce-l privește, îi ajunge aceea Sofia aprobă și pare la fel de încrezătoare. Totuși, dincolo de înfățișarea sa ironică, cred că zăresc puțină curiozitate. Cercetez pe Emil, ochii lui arzători mistuie farmecul soției sale, e singura lui curiozitate și cuvintele mele nu-l preocupă deloc Zîmbesc, la rîndul meu, zicîndu-mi în sinea mea: Te voi face îndată să fii atent.

Diferența aproape imperceptibilă dintre aceste frămîntări ascunse constituie semnul caracteristic al deosebirii dintre cele două sexe și e cu totul contrar prejudecăților răspîndite în general, bărbații sînt mai puțin statornici decît femeile și obosesc puțin mai repede decît ele de amorul fericit. Femeia presimte de departe nestatornicia bărbatului și se neliniștește*); e ceea ce o face și mai geloasă. Cînd el începe să se răcească,

---

*) În Franța, femeile se depărtează cele dintîi; așa trebuie să fie, pentru că avînd puțin temperament și nedorind decît omagii, cînd un soț nu i le aduce, nu se mai sinchisește de persoana lui. În alte țări, dimpotrivă, bărbatul este cel care se depărtează cel dintîi; așa trebuie să fie, pentru că femeile fidele, însă indiscrete, supărîndu-i cu dorințele lor, îi dezgustă de ele Aceste adevăruri generale pot avea multe excepții, cred însă acum că sînt adevăruri generale.[531])

[531]) Nici această notă nu a apărut decît în ediția din 1801.

ea e silită să folosească pentru a-l păstra, toate măsurile pe care altădată le-a luat ca să-i placă, plînge, se umilește la rîndul său, și rareori cu același succes Dragostea si îngrijirile cîștigă inimile, dar nu le pot nicidecum redobîndi Revin la reteta mea împotriva răcelii amorului în căsătorie

E simplă și ușoară, reluai eu: este să continui să fii îndrăgostit cînd ești sot În adevăr zise Emil, rîzînd în ascuns, această rețetă nu ne va fi prea grea

Mai greu decît te gîndești dumneata, care vorbești. Lăsați-mă vă rog, să mă explic.

Nodurile pe care vrei să le strîngi prea mult se rup. Așa se întîmplă cu cel al căsătoriei, cînd vrei să-i dai mai multă tărie decît trebuie să aibă. Fidelitatea pe care ea o impune soților este cel mai sfînt dintre toate drepturile: dar puterea pe care o dă fiecăruia dintre cei doi asupra celuilalt este prea mare Constrîngerea și iubirea merg rău împreună și plăcerea nu se comandă. Nu te roși deloc, Sofia, și nu căuta să fugi. Ferească Dumnezeu să jignesc modestia ta, dar e vorba de destinul vieții voastre. Pentru un scop atît de mare, îngăduie cuvinte spuse între un soț și tată, pe care nu le-ai suporta în altă parte

Nu atît posesiunea, cît obligația e cea care dezgustă, și păstrezi pentru o femeie întreținută o afecțiune mult mai îndelungată decît pentru o soție. Cum s-a putut face o datorie din cele mai duioase mîngîieri și un drept din cele mai dulci mărturii ale iubirii? Dorința mutuală e cea care formează dreptul, natura nu cunoaște deloc altul. Legea poate restrînge acest drept, dar nu-l poate extinde. Voluptatea e atît de dulce prin ea însăși! Ar putea ea oare să primească de la trista constrîngere forța pe care n-o poate găsi în propriile ei atracții? Nu, copiii mei; în căsătorie inimile sînt legate, dar corpurile nu sînt deloc subjugate. Vă datorați unul altuia fidelitate, nu îngăduință. Fiecare din doi nu poate fi decît al celuilalt, dar nici unul din cei doi nu poate fi al celuilalt decît atîta vreme cît îi place

Dacă e deci adevărat, dragă Emil, că vrei să fii îndrăgostitul soției tale, să fie ea întotdeauna stăpîna ta și a ei; fii un îndrăgostit fericit, dar și respectuos; obține totul de la iubire, fără să ceri ceva datoriei; iar cele mai mici favoruri să nu fie niciodată pentru tine drepturi, ci favoruri. Știu că pudoarea fuge de mărturisirile categorice și cere să fie învinsă; dar, cu delicatețe și cu iubire adevărată, se poate oare ca îndrăgostitul să se înșele asupra voinței ascunse? Nu știe el oare cînd îngăduie inima și ochii ceea ce gura se preface că refuză? Fiecare din cei doi, stăpîni pe persoana sa și pe mîngîierile sale, să aibă dreptul să nu le încredințeze celuilalt decît cu voința sa proprie Să vă amintiți întotdeauna că plăcerea nu e legitimă nici chiar în căsătorie decît atunci cînd dorința e împărtășită. Nu vă temeți, copiii mei, că această lege v-ar ține depărtați; dimpotrivă, ea va face să fiți amîndoi mai cu grijă ca să plăceți unul altuia și va preveni dezgustul. Mărginiți exclusiv unul altuia, natura și iubirea vă vor apropia îndeajuns.

La aceste cuvinte și la altele asemănătoare, Emil se supără, protestează: Sofia, rușinată, își pune evantaiul în fata ochilor și nu zice nimic. Poate că cel mai nemulțumit dintre cei doi nu este cel care se plînge

mai mult. Insist fără milă: îl fac pe Emil să se rușineze de insuficiența lui delicatețe; mă pun chezaș pentru Sofia pentru ca ea să accepte convenția O provoc să vorbească: fără îndoială că ea nu va îndrăzni să mă dezmintă. Emil, neliniștit, întreabă din ochi pe tînăra lui soție; o vede, în nedumerire, plină de o tulburare voluptoasă care îl asigură de încrederea ei.

Se aruncă la picioarele ei, îi sărută afectuos mîna pe care i-o întinde și jură că, afară de fidelitatea promisă, renunță la orice drept asupra ei. Fii, zice el, dragă soție, stăpîna plăcerilor mele, precum ești a zilelor și a soartei mele. Chiar dacă cruzimea ta ar trebui să mă coste viața, îți predau drepturile mele cele mai scumpe. Nu vreau ca nimic să se datoreze bunăvoinței tale, vreau ca totul să țină de inima ta

Bunule Emil, liniștește-te: Sofia este ea însăși prea generoasă pentru a te lăsa să mori victimă a generozității tale

Seara, cînd sînt gata de a mă despărți de ei, le spun cu tonul cel mai serios pe care-l pot avea: Amintiți-vă că sînteți liberi și că nu e vorba aici de datorii de soți; credeți-mă, nici o falsă deferență. Emil, vrei să vii cu mine? Sofia o îngăduie Emil, furios, ar vrea să mă bată. Și tu, Sofia, ce zici? Trebuie să-l iau cu mine? Mincinoasa, roșindu-se, va zice că da Fermecătoare și dulce minciună, care prețuiește mai mult decît adevărul!

A doua zi... imaginea fericirii nu mai măgulește pe oameni: corupția viciului nu le-a stricat mai puțin gustul decît inimile. Nu mai știu să simtă ceea ce e emoționant, nici să vadă ceea ce e plăcut. Voi care, pentru a zugrăvi voluptatea, nu vă imaginați niciodată decît amorezi înotînd în delicii, cît de imperfecte vă sînt încă tablourile! N-aveți decît jumătatea cea mai grosolană; cele mai dulci atracții ale voluptății nu există nicidecum în ele. Care dintre voi nu a văzut niciodată doi tineri soți uniți, în împrejurări fericite, ieșind din patul nupțial și purtînd dimpotrivă în privirile lor sfîrșite și caste beția dulcilor plăceri pe care le-au gustat, duioasa siguranță a nevinovăției și fermecătoarea certitudine că așa li se vor scurge restul zilelor lor? Iată imaginea cea mai încîntătoare care poate fi înfățișată sufletului omenesc; iată adevăratul tablou al voluptății! L-ați văzut de o sută de ori fără să-l recunoașteți; inimile voastre împietrite nu mai sînt în stare să-l îndrăgească. Sofia, fericită și liniștită, își petrece ziua în brațele duioasei sale mame; este o odihnă destul de dulce după ce ai petrecut noaptea în brațele unui soț.

A treia zi, observ o oarecare schimbare de scenă. Emil vrea să pară puțin nemulțumit; dar, prin această prefăcătorie, observ o îndatorire atît de duioasă și chiar atîta supunere față de ea încît nu bănuiesc nimic supărător. În ceea ce o privește pe Sofia, ea e mai veselă decît în ajun: în ochii ei văd strălucind un aer de satisfacție: e fermecătoare cu Emil: aproape îl sîcîie, lucru care-l necăjește puțin.

Aceste schimbări sînt puțin observate; însă mie nu-mi scapă, mă neliniștesc și-l întreb pe Emil între patru ochi. Aflu că, spre cel mai mare regret al său și cu toate stăruințele sale, a trebuit să doarmă noaptea precedentă într-un pat aparte. Poruncitoarea s-a grăbit să se folosească de dreptul său. Urmează o lămurire: Emil se plînge cu amă-

răciune, Sofia glumește; însă, în fine, văzîndu-l că e gata să se supere de-a binelea îi aruncă o privire plină de duioșie și iubire și, strîngîndu-mi mîna, nu pronunță decît acest singur cuvînt, însă cu un ton care pătrunde în suflet: *Ingratul!* Emil e atît de prostit că nu înțelege nimic din aceasta. Eu înțeleg: îl depărtez pe Emil și o iau de astă dată pe Sofia de o parte ca să-i vorbesc

„Văd, îi zic, motivul acestui capriciu. N-ai putea avea o mai mare delicatete, dar nici de a o întrebuința mai rău. Dragă Sofia, liniștește-te; ți-am dat un bărbat, nu sta la îndoială să-l iei ca atare; ai avut începuturile tinereții lui pe care n-a dat-o nimănuia și pe care va păstra-o multă vreme pentru tine."

„Trebuie draga mea copilă, să-ți explic vederile mele din conversația pe care am avut-o alaltăieri tustrei. Poate că n-ați văzut în ele decît un truc prin care urmăream să vă cruț plăcerile, ca să le fac mai trainice. O, Sofia, ea a avut un alt scop, mai demn preocupărilor mele. Devenind soțul tău, Emil a devenit conducătorul tău; trebuie să-l asculți, căci așa a voit natura. Cînd femeia seamănă cu Sofia, e totuși bine ca bărbatul să fie condus de ea: aceasta este încă o lege a naturii; iar ca tu să poți avea tot atîta autoritate asupra inimii lui pe cît îi conferă sexul lui asupra persoanei tale, te-am făcut arbitrul plăcerilor lui. Aceasta te va costa privațiuni grele: însă, îl vei stăpîni, dacă vei ști să te stăpînești pe tine; iar ceea ce s-a petrecut pînă acum îmi arată că această artă grea nu e mai presus de curajul tău. Vei stăpîni lung timp prin iubire, dacă vei face favorurile tale rare și prețioase, dacă vei ști să le faci prețuite Vrei să-ți vezi soțul neîncetat la picioarele tale? Ține-l întotdeauna la o oarecare distanță de persoana ta. Dar, pune modestie în severitatea ta, și nu capriciu; să te vadă că ești reținută, nu cu toane; să bagi de seamă ca nu cumva, cruțîndu-i iubirea, să-l faci să se îndoiască el de a ta. Să faci să fii iubită prin favorurile tale și respectată prin refuzurile tale; să cinstească castitatea soției sale, fără să se poată plînge de răceala ei."

„Astfel copila mea, el îți va acorda toată încrederea, îți va asculta sfaturile, te va consulta în afacerile lui și nu va rezolva nimic pînă nu va fi discutat cu tine. Astfel îl vei putea chema la cumințenie cînd se rătăcește, înduplecîndu-l printr-o blîndă convingere; te vei face plăcută spre a fi utilă, vei întrebuința cochetăria în interesul virtuții și iubirea în profitul rațiunii.

Să nu crezi cu toate acestea că această artă poate să-ți servească întotdeauna. Orice precauție ai putea să iei, plăcerea împlinită slăbește plăcerile și iubirea înainte de toate celelalte. Însă, cînd iubirea a durat mult timp, o dulce obișnuință îi umple vidul și atracția încrederii urmează focului pasiunii. Copiii formează între cei ce le-au dat ființă o legătură nu mai puțin plăcută și adesea mai puternică decît însăși iubirea. Cînd nu vei mai fi iubita lui Emil, vei fi soția și prietena lui; vei fi mama copiilor săi. Atunci, în locul primei tale rețineri, stabiliți între voi cea mai mare intimitate; nici pat aparte, nici refuz, nici capriciu. Să devii în așa fel jumătatea lui, încît să nu mai poată trăi fără tine, încît îndată ce te părăsește să se simtă departe de el însuși. Tu care știai așa de bine să faci să domnească farmecul vieții familiale în

casa părintească. fă să domnească astfel și în a voastră Orice bărbat care se simte bine în casa sa își iubește soția. Să-ți amintești că dacă soțul tău trăiește fericit la el în casă. vei fi o femeie fericită“

„Iar acum, nu fi prea aspră cu amorezul tău; a meritat mai multă bunăvoință: temerile tale l-ar supăra: nu-i menaja prea mult sănătatea în dauna fericirii lui și bucură-te de fericirea ta Nu aștepta dezgustul, nici nu respinge dorința; nu trebuie nicidecum să refuzi pentru a refuza, ci pentru a pune în valoare ceea ce dai“.

Apoi, chemîndu-i la un loc. îi spun în fața tînărului ei soț: Trebuie să suporți jugul pe care ți l-ai impus. Fiți vrednici. ca jugul să vă fie ușor Sacrifică-ți mai ales cochetăriile si nu-ți închipui că te vei face mai iubită arătîndu-te supărăcioasă Pacea nu e greu de încheiat, și fiecare se poate gîndi cu usurință la condiții. Tratatul se pecetluiește cu o sărutare. După aceasta zic elevului meu: Dragă Emil, un om are toată viața nevoie de sfat și de îndrumător. Am făcut tot ce am putut pînă azi ca să îndeplinesc această datorie fată de tine: aici se sfîrșește lunga mea sarcină și începe sarcina altuia. Depun astăzi autoritatea pe care mi-ai dat-o asupra ta și iată-l de-acum înainte pe guvernorul tău.

Încetul cu încetul delirul inițial se calmează și-i lasă să guste în pace farmecul noii lor vieți. Fericiți îndrăgostiți! Demni soți! Pentru a le onora virtuțile, ar trebui să scriu istoria vieții lor. De cîte ori, admirînd în ei opera mea, nu m-am simțit prins de un entuziasm care făcea să-mi palpite inima de bucurie! De cîte ori nu le-am luat mîinile în mîinile mele, binecuvîntînd providența și scoțînd arzătoare suspine! De cîte ori n-am sărutat aceste două mîini care se strîng! De cîte ori nu le-am stropit cu lacrimi de bucurie! Se înduioșează și ei împărtășindu-mi încîntarea Respectabilii lor părinți își trăiesc încă o dată tinerețea lor. în cea a copiilor lor: ei reîncep, pentru a spune astfel, să trăiască în ei sau, mai curînd, cunosc pentru prima dată prețul vieții; blestemă vechile lor bogății care i-au împiedicat la aceeași vîrstă să se bucure de o soartă atît de fermecătoare. Dacă există fericire pe pămînt, trebuie s-o cauți în lăcașul în care trăim.

La capătul cîtorva luni, Emil intră într-o dimineață în camera mea și îmi zice, îmbrățișîndu-mă Dascălul meu, felicită pe copilul tău: el speră să aibă în curînd cinstea să fie tată O, cîte griji se vor impune zelului nostru si cîtă nevoie vom avea de dumneata![532]). Dar nu te voi lăsa, doamne ferește, să-l mai crești și pe fiu, după ce l-ai crescut pe tată. O asemenea dulce și sfîntă datorie nu va fi împlinită niciodată de

---

[532]) Epilogul lui *Emil* ia o turnură neașteptată, și chiar ciudată, de roman; scriitorul Rousseau a învins, în aparență, pe Rousseau, teoreticianul educației S-au păstrat două scrisori care formează începutul unei lucrări intitulată *Emil și Sofia* sau *Singuraticii*, proiectată de Rousseau prin anii 1763—1765. Într-o scrisoare adresată lui Du Peyrou (6 iulie 1768), Rousseau îi cere manuscrisul acestei lucrări ca să-l revadă, spre „a umple cu puțină distracție zilele urîte de iarnă. Păstrez, adaugă el, pentru această îndeletnicire o slăbiciune pe care n-o înlătur, deoarece găsesc în ea un folos deosebit spre a întreține momentele mele pierdute, fără să amestec în această ocupație nimic din ceea ce mi-ar împrospăta amintirea nenorocirilor mele și nimic din ceea ce are legătură cu acestea“. Din păcate, Rousseau nu continuă această lucrare si, în loc să se ‚distreze“, își adînceste profunda amărăciune scriind *Dialogurile* si *Reveriile unui*

altul decît de mine, chiar dacă aş putea alege pentru copilul meu aşa cum au ales alţii pentru mine. Ramîi însă dascălul tinerilor dascăli! Sfătuieşte-ne, condu-ne, vom fi ascultători; cît voi trăi, voi avea nevoie de dumneata

---

trecător singuratic (cf J-J Rousseau, *Oeuvres completes*, tome II, p 745, nota Petitain).

Iată acum, pe scurt, conţinutul celor două scrisori.

Emil, pierzînd totul — soţie, copii, prieteni — se adresează maestrului său educator spre a vedea dacă mai trăieşte pe acest „pămînt de exil" sau locuieşte cu Sofia în patria sufletelor drepte. Apoi povesteşte, în cel mai autentic stil romantic, cum Sofia — datorită stabilirii lor la Paris, în urma pierderii copilului — s-a transformat şi s-a îndepărtat treptat de el, uitînd vechile angajamente Un altul i-a pătat viata conjugală. Mărturisirea Sofiei l-a zdrobit; cu sufletul asemănător „haosului scenei în momentul cînd se schimbă, în momentul în care totul dispare şi urmează să ia un nou aspect", îşi dă seama că a urmărit, ca un smintit, himere Iubire, onoare, credinţă, virtute, totul s-a spulberat „Sublima, nobila Sofia nu e decît o infamă!" În „confuzia sentimentelor ce însoţi această exclamare, în tumultul de nedescris al simţirilor contradictorii, sufletul său părea că se multiplică pentru a suferi". După furtună, începu să se acuze pe sine şi să justifice comportarea Sofiei. „N-ai stimulat-o tu, îşi zise, trăind în aceste locuri (într-un oraş mare — n.n) în care tot ce este onest este luat în rîs, în care femeile ar roşi dacă ar fi caste, în care singurul preţ al virtuţii sexului lor este batjocora şi nesinceritatea?" Judecînd în amănunt, îşi dădu seama că „declaratia ei uimitoare" n-a înjosit-o în minciună Ea „a dus pînă la crimă îndrăzneala fermă a virtutii".

Totuşi, nemaiputînd regăsi pe adevărata lui Sofie şi neputînd înlătura amintirea greşelii, Emil se decide s-o părăsească. Căci „Fidelitatea, virtutea, iubirea, totul poate reveni, afară de încredere, şi fără încredere nu mai există decît dezgust, tristeţe, plictiseală în căsătorie; farmecul delicios al inocenţei s-a risipit".

Eliberat de neliniştea speranţei, încearcă să se pună în starea omului care începe să trăiască „Îmi spuneam, zice Rousseau prin pana lui Emil, că în adevăr nu facem niciodată decît a începe şi că nu există deloc altă legătură în existenţa noastră decît o succesiune de momente prezente, cel dintîi fiind întotdeauna cel ce se găseşte în acţiune Ne naştem şi murim în fiecare moment al vieţii noastre şi ce interes mai poate avea pentru noi moartea? Dacă nu există nimic pentru noi decît ceea ce va fi, nu putem fi fericiţi sau nefericiţi decît prin viitor; a te frămînta pentru trecut înseamnă a scoate din neant motivele mizeriei noastre Emil, fii un om nou... Nenorocirile tale sînt nule, prăpastia neantului le-a înghiţit pe toate; dar ceea ce e real, ceea ce există pentru tine este viaţa ta, sănătatea ta, tinereţea ta, raţiunea ta, talentele tale, cunoştinţele tale, virtuţile tale, în fine, dacă vrei, şi în consecinţă, fericirea ta".

Se angajează la un meşter tîmplar. Sofia — după lămuririle ce-i dădu soţia tîmplarului — veni într-o zi şi văzu pe Emil, fără ca acesta s-o observe; înainte de a părăsi locul de unde putuse vedea pe Emil, Sofia zise copilului: „Nu, niciodată nu va voi să-ti ia mama; vino, n-avem nimic de făcut aici" (copilul era al celuilalt)

În aceste condiţii, Emil se decide să fugă de Sofia, îndepărtîndu-se pe drumul cel mai direct; „.. singur şi pe jos. . fără servitor, fără bani, dar şi fără dorinte şi griji . " Rătăci prin ţări, pe mări şi prin pustiuri, regretînd-o pe cea de care fugea.

„Am băut apa uitării; trecutul mi se şterge din amintire şi universul se deschide înaintea mea" — aşa începe cea de-a doua scrisoare, în care povesteşte peripeţiile prin care a trecut pînă în momentul cînd, matelot pe un vas, este prins de piraţi, dus la Alger şi vîndut ca sclav, împreună cu alţii, între care şi doi cavaleri de Malta Piratii mauri sînt consideraţi astfel. „Nu sînt miloşi, dar sînt drepţi; şi dacă nu trebuie să aştepţi de la ei nici bunătate, nici iertare, nu trebuie să te temi nici de capriciu, nici de mişelie Vor să faci

Am nevoie mai mult decît oricînd acum, cînd încep îndatoririle mele de om. Dumneata ți le-ai îndeplinit pe ale dumitale: îndrumează-mă ca să te imit și odihnește-te: e timpul pentru aceasta.

---

ceea ce poți face, dar nu cer nimic în plus și, în pedepsele lor, nu pedepsesc niciodată neputința, ci numai reaua voință. Negrii ar fi foarte fericiți în America, dacă europeanul i-ar trata cu aceeași echitate; dar cum el nu vede în acești nenorociți decît instrumente de muncă, purtarea sa față de ei depinde exclusiv de profitul ce-l poate scoate de pe urma lor; ele măsoară dreptatea cu profitul". (Dacă fraza ultimă conține un adevăr, este straniu să se vorbească de „echitatea" stăpînilor de sclavi — n n.).

Emil schimbă de multe ori stăpînul. În cele din urmă se făcu cunoscut în Alger prin revendicările pe care le formulă în numele sclavilor. Ultimul stăpîn îl predă bey-ului din Alger, care se interesase de el. La acest episod se oprește și lucrarea.

Profesorul Prevost (din Geneva), într-o scrisoare către redactorii *Arhivelor literare* (1804), face o serie de mențiuni interesante cu privire la Rousseau și mai ales cu privire la continuarea acestei lucrări. Rousseau, pe care Prevost l-a văzut adeseori, i-a povestit o seamă de evenimente, petrecute după ce Emil ajunsese sclavul bey-ului din Alger, și mai ales deznodămîntul. Iată acest deznodămînt, așa cum și-l amintește Prevost.

„O înlănțuire de evenimente îl duce pe Emil într-o insulă pustie. Descoperă pe mal un templu împodobit cu flori și fructe delicioase Îl vizitează în fiecare zi și în fiecare zi îl găsește înfrumusețat. Sofia este preoteasa templului; Emil nu știe aceasta. Ce evenimente au putut-o atrage în aceste locuri? Urmarea greșelii sale și unele acțiuni menite s-o facă uitată. Sofia, în fine, se face cunoscută Emil ia cunoștință de țesătura de înșelăciuni și violențe sub povara cărora a căzut. Dar, nedemnă de aici înainte de a fi tovarășa lui, ea vrea să-i fie sclavă și s-o servească pe propria sa rivală Rivala e o tînără pe care alte evenimente au unit-o cu destinul celor doi foști soti. Această rivală se căsătorește cu Emil; Sofia ia parte la ospăț. În sfîrșit, după cîteva zile de amărăciune, regrete și neliniște, produse de o durere mereu renăscîndă, și cu atît mai vie cu cît Sofia și-a făcut o datorie și un titlu de onoare în a o ascunde, Emil și rivala Sofiei mărturisesc că nu e decît o prefăcătorie căsătoria lor. Această pretinsă rivală avea un alt soț, care fu prezentat Sofiei; Sofia își regăsește soțul, care nu numai că-i iartă o greșeală involuntară, ispășită prin cele mai crude dureri si reparată prin regret, ci apreciază și cinstește în ea virtuți de care n-avea decît o slabă idee mai înainte ca acestea să fi găsit prilejul de a se dezvolta în toată amploarea lor".

C U P R I N S

Coli tipar. 34,25
Nr planşelor: 3
Tiraj: 5 000+120
Anul de apariţie: 1973

Tiparul executat sub comanda nr. 11 la
Întreprinderea Poligrafică „Crişana" Oradea
str. Moscovei nr. 5
Republica Socialistă România

Lei 22,40

JEAN—JACQUES ROUSSEAU

EMIL
SAU
DESPRE EDUCAȚIE

Examinată prin prisma interpretării științifice, — ca obiect de demonstrație, nu ca subiect de admirație —, gîndirea filosofică și pedagogică a lui Rousseau reflectă — de pe poziții idealiste — setea veacului său de a înlătura povara strivitoare a decrepitudinii morale a societății feudale și încearcă să restaureze inocența și virtutea cu vigoarea și căldura simțirii mai mult decît cu stringența logică a argumentării raționale. Cine caută să descopere în scrierile lui Rousseau un sistem filosofic, logic și coerent construit, cu coordonate fixe ca cele ale marilor sisteme din epoca modernă, se împiedică de contradicții, ambiguități, paradoxe și întîlnește, deseori, alături de sclipiri geniale, banale și dulcege aforisme de morală „sensitivă", morala amintită în Confesiuni, dar nescrisă.

D. TODORAN

